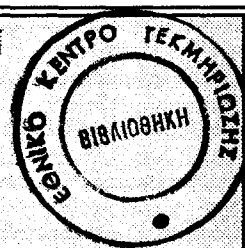

:11727
E:11598

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

19 ΑΠΡ. 2000

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ
ΘΕΜΑ : «ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΙΖΥΗΝΟΥ ΚΑΙ Η
ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ ΤΟ Β' ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ.»

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ ΚΑΘ. ΝΕΟΚΛΗΣ ΣΑΡΡΗΣ

ΜΕΛΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΚΑΘ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΩΤΙΑΔΗΣ
ΚΑΘ. ΦΩΤΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1999

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ 3

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 4

ΜΕΡΟΣ Α΄ «ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ» 7

1.1. Βίος Γεωργίου Μιχαηλίδη - Σύρμα του Βιζυηνού 7

1.2. Η απάντηση του Βιζυηνού στο δίλημμα Κωνσταντινούπολη ή Αθήνα 36

1.3. Το πρόσωπο και το έργο στα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής 42

ΜΕΡΟΣ Β΄ «ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ» 68

2.1 Η πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του Βιζυηνού στο Ελληνικό κράτος 68

2.2 Τα εξωτερικά ζητήματα του Ελληνικού κράτους κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα 91

2.3. Η Οθωμανική αυτοκρατορία του 19ου αιώνα - προβλήματα, αγκυλώσεις, μεταβολές και ενδεικτικά σημεία πρόσληψής τους στο έργο του Βιζυηνού 122

2.4. Η Θράκη στην οθωμανοκρατία 183

2.4.1. Η γενική κατάσταση από τις απαρχές της οθωμανικής κυριαρχίας ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα. 183

2.4.2. Διοικητική διαίρεση και δημογραφικά στοιχεία 211

2.4.3. Παιδεία - Σχολεία - Δάσκαλοι 224

2.4.4. Η δράση των συλλόγων και των κοινοτήτων 237

2.4.5. Τρεις πόλεις κι ένα πρόσωπο στη ζωή του Γεωργίου Βιζυηνού 250

2.4.5.1. Βιζύη 250

2.4.5.2. Λουλέ-Μπουργκάζ (Αρκαδιούπολη) 261

2.4.5.3. Μικρό Σαμμακόβι 269

2.4.5.4. Γεώργιος Ιωάννου Ζαρίφης 277

ΜΕΡΟΣ Γ΄ «ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΔΙΗΓΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ Γ. ΒΙΖΥΗΝΟΥ» 287

3.1 «Αί συνέπειαι τής παλαιάς ιστορίας» 287

3.1.1. Τα πολιτικά γεγονότα του τέλους του 1873 στην Ελλάδα και στοιχεία για τη ζωή και την εκπαίδευση στην Αθήνα της εποχής. 287

3.2. «Τό μόνον τῆς ζωῆς του ταξείδιον» 300

3.2.1. Η εμπειρία του Βιζυηνού από το «ἔντιμον τῶν ραπτῶν ἐπάγγελμα» 300

3.2.2. Το ζήτημα της αυτοβιογραφικής αναφοράς του Παπουγεωργάκη για το παιδομάζωμα 327

3.2.3. «Το «χατζηλίκι» και η σημασία του για τους Χριστιανούς της υπαίθρου της Θράκης 335

3.3. «Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου» 341

3.3.1. Ο φόνος του Χρηστάκη και η κατάληψη του Λουλέ - Μπουργκάζ από τους Ρώσους 341

3.3.2. Το επάγγελμα του ταχυδρόμου και η ταχυδρομική υπηρεσία στην Οθωμανική αυτοκρατορία το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα 348

3.3.3. Η επαγγελματική αποτυχία του Κιαμήλ και η ιστορία του καπνού στην Οθωμανική αυτοκρατορία 356

3.3.4. « Η μάλλον φανατική τάξις δερβισῶν οἰμοζώντων» 365

3.3.5. Νεοοθωμανός ή Νεότουρκος ο «Εφέντης-ανακριτής»; 374

3.4. « Ὁ Μοσκόβ-Σελήμ » 385

3.4.1. Ιδεολογικό πορτραίτο του στρατιώτη Σελήμ 385

3.4.2. Η μορφή της οθωμανικής οικογένειας στο διήγημα του Μοσκόβ- Σελήμ 396

3.4.3. Η τύχη της οικογένειας του Μοσκόβ - Σελήμ και οι άμαχοι του ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-78 406

3.4.4. Ο οθωμανικός στρατός του 19^{ου} αιώνα 414

3.4.5. Η άμυνα του Οσμάν πασά στην Πλεύνα 427

3.4.6. Η καταλυτική εμπειρία του Σελήμ από την αιχμαλωσία 440

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ - ΕΝΑ ΕΜΜΕΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΜΗΝΥΜΑ 454

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 459

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Α Θ Λ Γ Θ : Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού Γλωσσικού Θησαυρού
- Α Π Θ : Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Δ Ι Ε Ε : Δελτίο Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας
- Δ Ο Ε : Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος
- Ε Ε Θ Σ : Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής
- Ε Θ Μ : Εταιρεία Θρακικών Μελετών
- Ε Ι : Encyclopaedia of Islam
- Ε Μ Ν Ε : Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού
- Ε Μ Σ : Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
- Ι Α Ε Ν : Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας
- Ι Ε Ε : Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
- Ι Ε Π-Ε Τ Ε : Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος
- Ι Μ Χ Α : Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
- Μ Ι Ε Τ : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
- Ν Ε Β : Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη
- Π Α Σ Π Ε : Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών
- Τ Σ Ε Τ : Türkiye'nin Sosyal ve ekonomik Tarihi
- Τ Τ Κ : Türk Tarih Kurumu (Bastımevi)
- Τ V Y : Tarih Vakfı Yurt (Yayınevi)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η προσπάθεια αυτή, που έχει ως στόχο της την ιστορική έρευνα εντός του έργου του Βιζυηνού, ευελπιστεί να φωτίσει κάποιες πλευρές της εποχής και να υπομνηματίσει γεγονότα, τις αιτίες που τα προκάλεσαν και τις ιδεολογικές βάσεις του συγγραφέα με την τρικυμισμένη πορεία. Εξέφευγε του στόχου του γράφοντος να εκφραστεί αισθητικά για το έργο ή να προσθέσει βιογραφικές λεπτομέρειες. Υπάρχουν αξιολογότερες εργασίες, που το έκαναν ήδη με επιτυχία. Συνεπώς το πεδίο αυτό της έρευνας ήταν ήδη καλυμμένο και συμπληρωμένο.

Εκείνο το κενό που παρουσίαζε η έρευνα σε σχέση με τον ποιητή και συγγραφέα της Θράκης ήταν αυτό που προαναφέρθηκε και που μόνη η αισθητική ανάλυση ή η ψυχανάλυση δε μπορούσε βέβαια να καλύψει. Ήταν όμως απαραίτητο να αφιερωθούν κάποιες γραμμές για τη θέση τόσο του έργου, όσο και του ανθρώπου στην ελληνική λογοτεχνία. Απαραίτητο επίσης θεωρήθηκε να αναζητηθούν οι πηγές ζωής και έμπνευσής του στην Ανατολική Θράκη του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, αφού η γη της καταγωγής του ήταν ανάμεσα στους κύριους παράγοντες διαμόρφωσης της προσωπικότητας και του έργου.

Εφόσον δε ένα μεγάλο τμήμα της ζωής του ο Βιζυηνός έζησε στην τρικουπική Αθήνα των δεκαετιών 1870 και 1880, θεωρήθηκε ορθό να καταβληθεί προσπάθεια και για μια αδρή περιγραφή της πραγματικότητάς της, προκειμένου να συμπληρωθεί το σκηνικό πεδίο δράσης και γραφής του δημιουργού. Οι ιδεολογικές, κοινωνικές και οικονομικές συνιστώσες του Ελληνικού βασιλείου και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας τη συγκεκριμένη περίοδο είχαν ως συνισταμένη τους τη διαμόρφωση του έργου και της ζωής του πρωταγωνιστή κι έπρεπε και αυτές να περιγραφούν για την ολοκλήρωση του πίνακα.

Η επιλογή των έργων προς ανάλυση έγινε με βάση κάποια κριτήρια μάλλον υποκειμενικά αλλά όχι αυθαίρετα. Γνώμονας ήταν ανιχνεύσεις που, κατά κύριο λόγο, είχαν να κάνουν με το Ανατολικό Ζήτημα και τις οξύνσεις του, όπως τις βίωσε ο συγγραφέας, οι άνθρωποί του και οι πρωταγωνιστές των

έργων του. Επίσης οι τοποθετήσεις των κειμένων αυτών και του δημιουργού τους στα τρέχοντα εθνικά προβλήματα εξ αφορμής της Μεγάλης Ιδέας, των ελληνοοθωμανικών σχέσεων, των σχέσεων με τις Μεγάλες Δυνάμεις, τον Πανσλαβισμό, κ.α.

Ο συνδυασμός χρήσης του Βιζυηνού ως ιστορικής πηγής, με βιβλιογραφία που αφορά στην οθωμανική ιστορία της ίδιας περιόδου φιλοδοξεί, στο μέτρο του δυνατού και των αδυναμιών του γράφοντος, να φωτίσει κάποιες πτυχές της ιστορούμενης περιόδου.

Οι παραπομπές στα πεζά κείμενα του Γεωργίου Βιζυηνού γίνονται από την έκδοση του «Ερμή» με επιμέλεια του Παναγιώτη Μουλλά. Δεν πρόκειται περί ποιοτικής ή εκδοτικής προτιμήσεως, αλλά είναι η νεώτερη έκδοση, εξ όσων γνωρίζω. Για το κείμενο του μικρού διηγήματος «Διατί ή Μηλιά δέν έγινε Μηλέα», καθώς και για τα ποιήματα, χρησιμοποιήθηκαν οι εκδόσεις των έργων του Βιζυηνού από τη σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη» με επιμέλεια του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, τα «Απαντα» από τη «Βίβλο» με επιμέλεια Κ. Μαμώνη και το βιβλίο του Μ. Ξηρέα «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία και κατάλοιπα του Γεωργίου Βιζυηνού», όπου περιλαμβάνεται το χειρόγραφο των ποιημάτων «Λυρικά», ενώ για το κείμενο της μελέτης του περί του λαϊκού δρωμένου των «καλογήρων» χρησιμοποιήθηκε η φωτοαναστατική έκδοση της «θρακικής επετηρίδος 1897» του «Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» από τις εκδόσεις «Ρήσος». Επομένως οι παραπομπές στα κείμενα προέρχονται από τα αντίστοιχα βιβλία.

Η εργασία δεν παραθέτει έκδοση αρχειακών πηγών διότι το έργο που εξετάζεται δεν επέτρεπε τέτοιες συγκρίσεις και παραβολές, εφόσον στηρίζεται σε προσωπικές μαρτυρίες απλοϊκών, κατά κύριο λόγο, ανθρώπων, οι οποίοι θεώνται τα γεγονότα ως προσωπικά βιώματα που δε σχετίζονται με εκθέσεις προξένων, πρέσβων και διαβήματα ή υπομνήματα υπουργείων Εξωτερικών.

Εξάλλου αυτή είναι η μοναδικότητα του έργου, να μας παρασταίνει τα γεγονότα με μια όψη καθημερινότητας και βασάνων, με τη γλώσσα και την πένα του αυτόπτη και αυτήκοου. Ίσως μ' αυτόν τον τρόπο της ανάλυσης επιτυγχάνεται, ως ένα βαθμό, και η *histoire globale* που αντιδιαστέλλεται με την ερμηνεία και τη γραφή της ιστορίας ως «έργο μεγάλων ανδρών».

Ο μαρτυρούμενος άνθρωπος και το γραπτό του είναι γέννημα των ιστορικών συγκυριών και ως τέτοιον αξιώνει η παρούσα γραφή, όχι να τον τοποθετήσει στο μικροσκόπιο της σχολαστικής κριτικής, αλλά της βιωματικής έντασης που καταρρακτωδώς εξωτερικεύεται σε μια κραυγή πόνου και αγωνίας για το μαρτύριο του Ανθρώπου μπρος στα δεινά του πολέμου, της οικονομικής ανέχειας, της απόρριψης και του καταναγκασμού. Εξάλλου η λογική αλληλουχία των γεγονότων σταμάτησε για εκείνον αμήχανα έξω από το Δρομοκαΐτειο το 1892 και σε ηλικία μόλις σαρανταδύο ετών.

Ολοκληρώνοντας αυτό το μικρό πρόλογο επιθυμώ ολόψυχα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους δασκάλους μου, τους καθηγητές Νεοκλή Σαρρή, Κωνσταντίνο Φωτιάδη και Φώτιο Δημητρακόπουλο, για την υπομονή που έδειξαν στις αστοχίες μου, την αγάπη και τη φροντίδα για το πρόσωπό μου και το έργο μου και εν γένει για τις σοφές συμβουλές τους. Αλλά κι όλους εκείνους που στη διάρκεια της εργασίας μου στάθηκαν αρωγοί, τους ευχαριστώ επίσης για την προσφορά τους, δίχως την οποία δεν θα έφθανα ποτέ στο τέλος της προσπάθειάς μου.

ΜΕΡΟΣ Α' «ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ»

1.1. Βίος Γεωργίου Μιχαηλίδη - Σύμμα του Βιζυηνού

Ο ποιητής και διηγηματογράφος Γεώργιος Βιζυηνός γεννήθηκε και έζησε σε μια από τις κρισιμότερες περιόδους της ελληνικής ιστορίας σ' όλα της τα επίπεδα . Στην περιπετειώδη πορεία του από τη θρακική κωμόπολη της Βιζύης ως το Δρομοκαΐτειο διασταυρώθηκε πολλές φορές με κοσμογονικά ιστορικά γεγονότα των οποίων ο απόηχος αντανακλάται στα έργα του, πεζά και ποιήματα. Ο Βιζυηνός δεν επέπλεε στο «ιστορικό υγρό» αλλά, όπως θα έλεγε και ο Lévi-Strauss, ήταν βυθισμένος μέσα σ' αυτό και μ' αυτό τον τρόπο μπορούμε να δικαιολογήσουμε τις άπλετες ιστορικές καταγραφές του έργου του.

Η βιογραφία του Γεωργίου Μιχαηλίδη (πραγματική επωνυμία), κρίνεται απαραίτητο να παρατεθεί σε μια εργασία που τον αφορά, προκειμένου να λειτουργήσει ως «γεωφυσικός χάρτης» μιας έντονης ζωής και μιας πορείας μεστής αξιοσημείωτων γεγονότων. Βεβαίως είναι δύσκολο να προστεθούν καινούργια στοιχεία που να ενσωματώσουν μεγαλόσχημες ψηφίδες στο χρονικό της ζωής του. Οι βιογράφοι στους οποίους μπορεί να στηριχθεί κανείς για να καταγράψει τους κυριότερους σταθμούς της ζωής του Βιζυηνού είναι δύο: ο κωνσταντινουπολίτης γιατρός, Ν. Βασιλειάδης και ο συντοπίτης του, διευθυντής του Λυκείου του Πέρα, Γ. Χασιώτης¹. Αμφότεροι είναι σχεδόν σύγχρονοι και, κατά διαφορετικό τρόπο, άμεσα σχετιζόμενοι με τον ποιητή.

¹ Νικόλαος Βασιλειάδης, «Γεώργιος Μ. Βιζυηνός, βιογραφική μελέτη υπό Νικ. Ι. Βασιλειάδου», Κωνστ. Φ. Σκόκου, «Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1894», (έτος έννατον), εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου 1894, σσ. 297-313 και Γεώργιος Χασιώτης, «Βυζαντιναί σελίδες» Δημοσιευθείσαι κατά τα έτη 1907-1908 εν τη εφημερίδι ο «Ταχυδρόμος» (Κωνσταντινουπόλεως) υπό το ψευδώνυμον Μούντζοφλος», τομ. Α', Αι Πριγκιπόνησοι, εν Αθήναις τύποις Η. Δ. Σακελλαρίου 1910, σσ. 256-279.

Κατά το μεσοπόλεμο ο Γ. Βαλέτας, ο Κ. Παλαμάς και ο Κ. Κόντος αποτίμησαν με εξαιρετικά αποτελέσματα τόσο τη ζωή, όσο και το έργο του. Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχουν δύο μελετητές οι οποίοι ολοκλήρωσαν, όσο ήταν δυνατό, τις γνώσεις μας για τη ζωή του Βιζυηνού. Είναι ο Μαρίνος Ξηρέας, που κατέγραψε άγνωστες λεπτομέρειες της ζωής του διηγηματογράφου και η Κυριακή Μαμώνη.

Η αναφορά μας στη ζωή του Βιζυηνού ξεκινά το έτος 1849 στις 8 Μαρτίου². Η χρονολογία γέννησης αυτή δεν είναι η μοναδική που παραδίδεται³, είναι όμως ισχυρό στοιχείο, που θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη, αφού μαρτυρείται κι από τον ίδιο. Σύμφωνα όμως με μια σύγχρονη έρευνα που εντόπισε την προσπάθειά της στα αρχεία του Πανεπιστημίου του **Göttingen**, η γέννηση του Βιζυηνού θα πρέπει να τοποθετηθεί το 1850⁴. Σ' αυτό συμβάλλουν και γραπτές αυθεντικές πηγές, επαληθευόμενες και από

² Ο Γ. Βαλέτας δημοσιεύει βιογραφικό ενθύμημα του Γ. Βιζυηνού που αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία: «1846-έγεννήθη ὁ Χρηστάκης

1845-έκτισε τὸν οἶκον

1849-έγεννήθη ἡ ἐγὼ»

Οι στίχοι είναι ιδιόχειροι από τον ποιητή με μολυβδοκόντυλο. Βλ. σχετικά Γεώργιος Βαλέτας, «Φιλολογικά στο Βιζυηνό», περ. «Θρακικά» τομ. 8, εν Αθήναις 1937, σελ. 239

³ Ο Χασιώτης αναφέρει: «Ὁ Γεώργιος Βιζυηνὸς ἐγεννήθη τὸ 1858 ἐν Βιζύῃ κόμῃ τῆς Θράκης, ἔκ γονέων πτωχῶν καὶ ἀπόρων», χρονολογία που σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να δεχθούμε. Βλ. σχετικά Γ. Χασιώτης, «Βυζαντιναὶ σελίδες», ὁ.π., σελ. 259.

⁴ Η έρευνα έχει γίνει από τον Αλέξανδρο Σιδερά, «Το αμφισβητούμενο έτος γεννήσεως του Γεωργίου Βιζυηνού» περ. «Ενδοχώρα» ειδ. τευχ. 3 (48), Δεκ. 1996 (έτος Βιζυηνού), Αλεξανδρούπολη, σσ. 59-62. Συγκεκριμένα: «Αυτό το έτος γεννήσεως αναγραφόταν προφανώς στο διαβατήριό του Γ. Βιζυηνού βάσει του οποίου έγινε η πρώτη του εγγραφή στις 23 Οκτωβρίου 1875 στο Πανεπιστήμιο της Γοτtingης, καθώς και στο απολυτήριό του, της Β' Γυμνασίου Αθηνών, που υπέβαλε αργότερα, στις 19 Φεβρουαρίου 1881, μαζί με άλλα δικαιολογητικά, στη Φιλοσοφική Σχολή του ίδιου Πανεπιστημίου για την έναρξη της διαδικασίας των διδακτορικών του εξετάσεων. Μεταξύ των εγγράφων αυτών ο Βιζυηνός συνυπέβαλε χειρόγραφο αυτοβιογραφία γραμμένη, κατά την πανεπιστημιακή συνήθεια της εποχής, σε λατινική γλώσσα. Και σ' αυτή την ιδιόχειρη αυτοβιογραφία του ο Βιζυηνός αναφέρει σαν έτος γεννήσεώς του όχι το 1849, αλλά πάλι το 1850», σελ. 60-1

συγκλίνουσες, έμμεσες, επίσης γραπτές μαρτυρίες που αναφέρουν ρητά ή συνυποδηλώνουν σαφώς το πιο πάνω ως έτος γεννήσεως⁵.

Ο Γιωργής ήταν «μισγιός»⁶ του Μιχάλη και της Δέσποινας. Προηγούνταν ο πρωτότοκος Χρηστάκης, κατά τρία έτη μεγαλύτερος και ακολουθούσε ο «κυλιάρφανος» Μιχαήλος που ήταν «αποτεκνούδι» και υποχρεωτικά πήρε το όνομα του πατέρα του⁷. Δύο κορίτσια επίσης γεννήθηκαν από το ζεύγος Μιχάλη και Δέσποινας, το πρώτο ένα χρόνο πριν το Βιζυηνό και το δεύτερο, η Αννιώ, ένα χρόνο μετά, για τον άτυχο θάνατο των οποίων έχουμε εκτενή αναφορά στο διήγημα «Τό άμάρτημα τής μητρός μου»⁸. Τη μεν Βενετιά «πλάκωσε» η μητέρα του Βιζυηνού κατά λάθος, η δε Αννιώ κατέληξε έπειτα από μακροχρόνια αρρώστια που την ταλαιπώρησε και την έλιωσε. Για 'κείνο το «αμάρτημα» βέβαια εκφράστηκε τελευταίως η άποψη ότι δεν επρόκειτο για πραγματικό «πλάκωμα» αλλά ενδεχομένως για εκδήλωση του συνδρόμου του αιφνίδιου νεογνικού θανάτου⁹. Πάντως οι τύψεις της Δέσποινας δεν αμβλύθηκαν ούτε με την εξομολόγηση στον Πατριάρχη.

Στο σημείο αυτό όμως, αφού είδαμε τα μέλη της οικογένειας, ας μας επιτραπεί μια μικρή παρέκβαση για να γνωρίσουμε και τις ρίζες του ποιητή. Η μητέρα του Δέσποινα ήταν από το χωριό Τζόγγαρα¹⁰. Η πραγματική

⁵ Α. Σιδεράς, «Το αμφισβητούμενο έτος γεννήσεως του Γ. Βιζυηνού», ό.π., σελ. 62.

⁶ Για τους ιδιωματικούς αυτούς όρους συγγένειας βλ. σχετικά Ελευθέριος Η. Αλεξιάκης, «Η δομή της ελληνικής οικογένειας στη Θράκη», περ. «Μνήμων» Ε.Μ.Ν.Ε., τομ. 5, Αθήνα 1975, σελ. 76.

⁷ Ε. Αλεξιάκης, «Η δομή», ό.π. σελ. 76.

⁸ Γ. Βαλέτας, «Φιλολογικά», ό.π. σελ. 241.

⁹ Σύμφωνα με την άποψη του Γεράσιμου Ρηγάτου: «Κρίνοντας σήμερα το γεγονός θα μπορούσαμε να πούμε πως ήταν άδικες οι τύψεις της τραγικής μάνας..γιατί πρόκειται για μια τυπική περίπτωση του λεγόμενου SIDS - συνδρόμου του νεογνικού αιφνίδιου θανάτου, που πολύ και για πολλά χρόνια προβλημάτισε νεογνολόγους και ιατροδικαστές, ώσπου να δοθεί μια τεκμηριωμένη εξήγησή του». Βλ. σχετικά Γ. Ρηγάτος, «Μια ιατρική προσέγγιση», περ. «Εξώπολις» τομ. 5 «Γ. Βιζυηνός 100 χρόνια από το θάνατό του (1896-1996)», σελ. 169.

¹⁰ Αναφέρεται στο έγγραφο 27 του φακέλου υπ' αριθμόν 434 περί Θράκης της Βιβλιοθήκης της Βουλής, ως ανήκον στο Δήμο (müdürlük) του Βουνάρ Χισάρ (Pınar Hisar) σελ. 203. Στο έγγραφο 44 για το 1887-8 αναφέρεται ότι «κατοικείται τό πλείστον υπό Βουλγάρων». Βλ. σχετικά Αρχιμανδρίτης Νικόλαος Βαφείδης, «Η εκκλησιαστική επαρχία της Βιζύης», περ. «Α.Θ.Α.Γ.Θ.», τομ. ΙΘ', εν Αθήναις 1954, σελ. 208-9.

καταγωγή της ήταν από τον Άγιο Στέφανο της Μαύρης Θάλασσας, στα σημερινά τουρκοβουλγαρικά σύνορα. Όταν κατά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828 κατέβηκαν οι Ρώσοι, σύμφωνα με τη δική της μαρτυρία ήταν 9 μηνών¹¹. Θα πρέπει να γεννήθηκε επομένως γύρω στα 1827. Από τα μικρά της χρόνια στάθηκε άτυχη. Τρομαγμένος ο κόσμος από το ρωσοτουρκικό πόλεμο έφευγε από το ένα χωριό στο άλλο. Μέσα στους κατατρεγμούς και την αναταραχή ορφάνεψε η Δέσποινα, μακριά από το χωριό της, 9 μηνών από τον πατέρα της και 4 χρονών από τη μητέρα της που μόλις θυμότανε. Πεντάρφανη λοιπόν βρέθηκε στο χωριό Τζόγγαρα. Εκεί υιοθετήθηκε από τον Γεώργιο Σύρμα (το επώνυμο αυτό αναφέρεται στο “Τό μόνον τῆς ζωῆς του ταξείδιον”, σελ.198) που ήταν περαστικός και πλανόδιος έμπορος στο επάγγελμα και του οποίου η ζωή και ο χαρακτήρας ιστορούνται με ενάργεια στο ίδιο διήγημα. Πήρε τη μικρή Δέσποινα από το σπίτι κάποιου προύχοντα και την πήγε μαζί του στη Βιζύη, επειδή ήταν άτεκνος. Η γυναίκα του Παπουγεωργάκη ήταν η Χατζαποστόλω, η γνωστή γιαγιά του πιο πάνω διηγήματος και μαζί μεγάλωσαν το ορφανό κορίτσι. Σύμφωνα με τη θρακιώτικη ορολογία, ο παππούς ήταν «μαγιαμένος»¹² και η γιαγιά, με τον αυταρχικό χαρακτήρα της, κυβερνούσε τον οίκο τους.

Ο πατέρας του Βιζυηνού, ο Μιχάλης, γεννήθηκε το 1813, καταγόταν από το χωριό Κρυόνερο σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων προς την ορεινή περιοχή της Βιζύης. Ο χαρακτηριστικός στίχος: «*καρβουνασβεστάδων ρίζα*» που προέρχεται από το χειρόγραφο των Λυρικών, υποδηλώνει την επαγγελματική απασχόληση των ανιόντων από την πλευρά του πατέρα του¹³. Ο ίδιος ο πατέρας του όμως ασχολούνταν με το εμπόριο, ήταν παντοπώλης και αργότερα ακολούθησε το επάγγελμα του πεθερού του κι έγινε πλανόδιοςπραματευτής¹⁴.

¹¹ Μαρίνος Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία και κατάλοιπα του Βιζυηνού», Λευκωσία 1949, σελ. 8.

¹² Σύμφωνα με τον Ε. Αλεξάκη, «Η δομή», ό.π.: «Υπάρχει η αντίληψη ότι ο άνδρας πρέπει να διευθύνει τη γυναίκα του. Ο άνδρας που τον διευθύνει η γυναίκα του λέγεται κοροϊδευτικά «μαγιαμένος»», σελ. 79.

¹³ Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 35.

¹⁴ Γ. Βαλέτας, «Φιλολογικά», ό.π., σελ. 239-40.

Το 1845 τοποθετείται ο γάμος του Μιχάλη και της Δέσποινας και το 1846 γεννιέται ο πρώτος γιος τους, ο Χρηστάκης, ενώ η οικογένειά τους βρισκόταν στο Κρυόνερο για δύο χρόνια, πριν επιστρέψουν στη Βιζύη και κτίσουν δικό τους σπίτι με τη βοήθεια του Παπουγεωργάκη¹⁵.

Το 1854 ο Βιζυηνός μένει ορφανός από πατέρα και από το σημείο αυτό αρχίζουν οι δυσκολίες που είναι και οικονομικού χαρακτήρα, αλλά και οικογενειακές συμφορές. Προσδιορίζουμε το διάστημα 1849-50 μέχρι το 1862, τα σχετικώς ξέγνοιαστα χρόνια του Βιζυηνού. Ως σημαντικότερο στοιχείο αυτής της περιόδου, εκτός από το θάνατο του πατέρα του, πρέπει να συμπεριλάβουμε και το θάνατο της αδελφής του Αννιώς.

Σκηνές από το διάστημα αυτό μας παρέχει άφθονες το διήγημα «Τό ἡμάρτημα τῆς μητρός μου» : «*Ἐμετρίασεν, ἢ κυρίως εἰπεῖν, συνεκάλυψε τό πένθος τῆς (ἡ μητέρα)· ὑπερενίκησε τήν ἀτολμίαν τῆς ἡλικίας καί τοῦ φύλου τῆς καί, λαβοῦσα τήν δίκησαν ἀνά χεῖρας, ἤρχισε νά «ξενοδοουλεύη», ὡς ἐάν δέν εἶχε γνωρίσει ποτέ τόν ἄνετον καί ἀνεξάρτητον βίον. Ἐπί πολύν χρόνον μᾶς διέτρεφε διά τοῦ ἰδρωτός τοῦ προσώπου τῆς. Τά ἡμερομίσθια ἦσαν μικρά καί αἱ ἀνάγκαι μας μεγάλαι, ἀλλ' ὁμως εἰς κανένα ἐξ ἡμῶν δέν ἐπέτρεψε νά τήν ἱνακουφίσῃ συνεργαζόμενος», (σελ. 14). Επομένως οι οικονομικές δυσκολίες ήταν εμφανείς και αισθητές κατά την παιδική ηλικία του Βιζυηνού, παρ' όλα αυτά όμως η μητέρα του έδειξε τη χαρακτηριστική επιμονή των ανθρώπων του καιρού και του τόπου, να μάθουν τα παιδιά της τα γράμματα τα στοιχειώδη. Στη συνέχεια του προηγούμενου διηγήματος διαβάζουμε : «*..ἔπρεπε νά μάθωμεν ὅλοι τά γράμματά μας, ἔπρεπε νά ξεσχολήσωμεν. Διότι ἔλεγε ἡ μήτηρ μας, ἄνθρωπος ἀγράμματος ξύλον ἀπελέκῃτον», (σελ. 14).**

Η σχολική πραγματικότητα του αλληλοδιδασκτικού της Βιζύης διακρίνεται στο διήγημα «Διατί ἡ μηλιά δέν ἔγινε μηλέα». Επίσης στο αυτόγραφο βιογραφικό σημείωμα που υπέβαλε ο Βιζυηνός στο Πανεπιστήμιο του **Göttingen** για την υποβολή και έγκριση της διατριβής του. αναφέρονται τα εξής : «*Μικρό παιδί ἀκόμη ἐφοίτησα στό δημοτικό σχολεῖο τῆς γενετείρας μου, ἀλλ' ὄχι ὁμως συνεχῶς, γιατί τά σχολικά πράγματα δέν βρισκόνταν πάντα σέ ἀνθηρή κατάσταση ὄχι μόνο γιά μένα ἀλλά καί γιά τό σχολεῖο τῆς*

¹⁵ Βαγγέλης Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού», 3^η έκδοση, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996, σελ. 25.

πατρίδας μου ἢ μοίρα ἦταν ἀντίζωη. Ἐνεκα τούτου φάνηκε σκόπιμο, νά ἰποχαιρετήσω τά γράμματα καί νά ἀσχοληθῶ μέ τίς δουλικές ἐργασίες, γιά νά προπαρασκευάσω βέβαια, τά πρὸς τόν βίον ἀναγκαῖα»¹⁶.

Ἡ τελευταία αὐτή σημείωση εἶναι ἡ γέφυρα γιὰ νὰ μεταβούμε στήν ἄλλη, τὴν ἐκτὸς Βιζύης, περίοδο τῆς ξενιτιάς καὶ τῶν δυσκολιών. Ἡ διανομή τῶν επαγγελματικῶν ρόλων τῶν ἀρρένων μελῶν τῆς οἰκογένειας Βιζυηνοῦ φαίνεται πὼς εἶχε προαποφασιστεῖ. Στὸ διήγημα «Τὸ ἀμάρτημα τῆς μητρός μου», στὸ ἴδιο προαναφερθέν σημείο υπάρχουν τα ἐξῆς : « Ὁ μεγαλείτερος ἰδελφός μου ᾤφειλε νά μάθῃ τὴν τέχνην τοῦ πατρός μου, διὰ νά λάβῃ ἐν τῇ οἰκογενείᾳ τὸν τόπον ἐκείνου. Ἐγὼ ἐμελλον ἢ μάλλον ἤθελον νά ξενιτευθῶ, καί οὕτω καθεξῆς», (σ. 14). Αὐτὸ το «ἤθελον» ὁμῶς δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἔχει τα ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα.

Τὸ 1861 με 1862 ξενιτεύεται στήν Πόλη στρατολογημένος «διὰ τὸ ἔντιμον τῶν ραπτῶν ἐπάγγελμα», («Τὸ μόνον τῆς ζωῆς τοῦ ταξείδιον», σελ. 168). Ἡ ἐμπειρία τοῦ ἀπὸ τίς συντεχνίες εἶναι οδυνηρὴ ὄχι μόνον ἠθικά ἀλλὰ καὶ σωματικά, εἰδικά ὅταν ἡ «βουβὴ μαστόρισσα», ἡ πῆχη τοῦ ἀρχιμάστορα ἀναλάμβανε νὰ συνετίσει τὸ μαθητευόμενο ράφτη. Τὸ ἐργαστήρι, ὅπου δούλευε, ἦταν ἓνα camekan, δηλαδή κατάστημα με βιτρίνες στὸ **Kebeci-han** τῆς Κωνσταντινούπολης¹⁷.

Τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς τοῦ Βιζυηνοῦ στὸ ἐσνάφι τῶν ραπτῶν δὲν ξεπέρασε τὰ 2-3 χρόνια. Γύρω στα 1864-5 ἐπομένως ἐγκατέλειψε τὴ μαθητεία στὴ συντεχνία. Αἰτία στάθηκε κυρίως ὁ θάνατος τοῦ μάστορά του καὶ τὸ κλείσιμο τοῦ μαγαζιοῦ του¹⁸.

¹⁶ Τὸ σημείωμα αὐτὸ γραμμένο στα λατινικά καὶ μεταφρασμένο στα ἐλληνικά ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Βιζυηνὸ παρατίθεται στὸ ἀρθρο τῆς Π. Σιδερά-Λύτρα, «Ὁ Γ. Βιζυηνὸς φοιτητῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γοτίγγης», περ. «Παρατηρητής», τεύχ. 23-4, 1993, σελ. 123-125, πού εἶναι μέρος ἐυρύτερης ἐρευνας γιὰ τὴν παραμονὴ καὶ δραστηριότητα τοῦ Βιζυηνοῦ στὴ Γερμανία. Στὴν ἡμερομηνία γεννήσεως τοῦ σημειώματος ἐδραιώνονται καὶ τα ἐπιχειρήματα τοῦ Α. Σιδερά, ὅτι ὁ Βιζυηνὸς γεννήθηκε τὸ 1850.

¹⁷ «Redhouse», Yeni türkçe-ingilizce sözlük, Eighth Edition, «Redhouse» Yayinevi, Istanbul 1986, σελ. 213.

¹⁸ Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Γ. Βαλέτα, «Φιλολογικά», ὅ.π., ὁ μάστορὸς του δὲν πρέπει νὰ ἦταν συγγενὴς τοῦ Βιζυηνοῦ, ὅπως διατείνονται οἱ παλιότεροι βιογράφοι του, πιθανολογεῖ ὁμῶς ὅτι ἦταν πατριώτης του καὶ προμηθευτῆς του ἀδελφοῦ του Χρηστάκη, σελ. 243.

Η περίοδος που ακολουθεί είναι εξαιρετικά δύσκολη για το Βιζυηνό. Στην είσοδο του στην εφηβική ηλικία βρίσκεται απροστάτευτος, μακριά από την πατρίδα του, στη μαγική αλλά και επικίνδυνη Κωνσταντινούπολη του σουλτάνου Αμπντουλαζίζ¹⁹. Ο νεκρός πια μάστορης του Βιζυηνού πρέπει να είχε ιδιαίτερη φήμη στην Πόλη (γεγονός που εξηγεί ότι εργαζόταν και για λογαριασμό του σουλτανικού ανακτόρου), γι' αυτό δεν είναι τυχαίο ότι στο κατάστημά του σύχναζαν αξιόλογες προσωπικότητες του Ελληνισμού της Πόλης με μεγάλη οικονομική επιφάνεια, όπως ο Τσελεμπή Γιάγκος Γεωργιάδης από την Κύπρο²⁰. Αυτός ο τελευταίος λοιπόν ανέλαβε προσωρινά την κηδεμονία του Βιζυηνού μέχρι να βρεθεί κάτι καλύτερο. Πιθανόν για την ανάληψη αυτής της κηδεμονίας να βοήθησε και η θετική γνώμη που είχε σχηματιστεί γύρω από το πρόσωπο του μικρού ράφτη, για την κλίση του στα γράμματα και την Εκκλησία²¹.

Το 1867-68 αναχωρεί για την Κύπρο συστημένος στον αρχιεπίσκοπο της Κύπρου Σωφρόνιο Β'. Ο αρχιεπίσκοπος καταγόταν από το Φοινί της Κύπρου και ήταν συμπατριώτης του Γιάγκου Γεωργιάδη ο οποίος μάλλον συνέστησε το Βιζυηνό στον αρχιεπίσκοπο.

Δίχως να θελήσουμε να αμφισβητήσουμε την ιδιαίτερη σχέση του Βιζυηνού με την Ορθοδοξία, σχέση που προέρχεται πρώτιστα από την οικογενειακή παράδοση και τη γενικότερη θέση της Εκκλησίας στη ζωή του οθωμανοκρατούμενου Ελληνισμού, πρέπει να επισημάνουμε ότι για το φτωχό και στερούμενο γνωριμιών θρακιώτη της Βιζύης η Εκκλησία ήταν κατά κύριο λόγο η «*γέφυρα η μετάγουσα*» στην πολυπόθητη μόρφωση. Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται συνολικά στον οθωμανοκρατούμενο ελληνικό χώρο προ της επανάστασης και, βεβαίως, μετά απ' αυτή συνεχίζεται στον αλύτρωτο

¹⁹ Την εποχή αυτή ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης έφτανε περίπου το ένα εκατομμύριο από τους οποίους οι 230.000 ήταν Έλληνες. Ο ελληνικός αυτός πληθυσμός παρουσίαζε αυξητικές τάσεις εξαιτίας της συρροής ανθρώπων απ' όλη την αυτοκρατορία για να σπουδάσουν ή για να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο, όπως ο Βιζυηνός. Για το θέμα αυτό καθώς και τη γεωγραφική προέλευση και κατανομή των ερχομένων στην Πόλη βλ. σχετικά Βασίλης Β. Μούτσογλου, «Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, 1821-1922», εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1998, σελ. 141-2.

²⁰ Γ. Βαλέτας, «Φιλολογικά», ό.π., σελ. 244.

Ελληνισμό των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας²². Ο συγκεκριμένος στόχος του Βιζυηνού στη σχέση του με την Εκκλησία διαφαίνεται από το ότι, μόλις εξασφάλισε ως προστάτη τον Γ. Ζαρίφη από τον κοσμικό χώρο, εγκατέλειψε και οποιαδήποτε σκέψη για είσοδό του στις τάξεις του κλήρου.

Όσο όμως ήταν στην Κύπρο, ο Βιζυηνός προαλειφόταν για κληρικός ακολουθώντας πιστά τις διαδικασίες που θα τον οδηγούσαν σ' αυτό. Φόρεσε το ράσο του αναγνώστη, εξυπηρετούσε ανάγκες της Αρχιεπισκοπής και παράλληλα φοιτούσε στην Ελληνική Σχολή της Λευκωσίας με δάσκαλο το Ζαγοριανό Γεώργιο Κάλβαρη. Στη συνοικία της Λευκωσίας, Ρογιάτικο πρέπει να είχε την πρώτη ερωτική του περιπέτεια, μάλλον εφήμερη, η οποία έγινε αιτία για αρκετά επιτίμια και για την απομάκρυνσή του στο μετόχι του Κύκου, Άγιος Προκόπης, μισή ώρα περίπου έξω από τη Λευκωσία. Από εκεί απομακρύνθηκε και πάλι και στάλθηκε στην εκκλησία του Αρχάγγελου Μιχαήλ, του επονομαζόμενου Τρυπιώτη και διέμενε στα ιδιόκτητα οικήματα της εκκλησίας, τους νοτάδες (μάλλον από το τουρκικό oda = δώμα). Εκεί φαίνεται πως εξακολούθησε να έχει ερωτικές περιπέτειες, αυτή τη φορά με μια κοπέλα η οποία ήταν στην καρδιά του αρκετά χρόνια μετά την αναχώρησή του από την Κύπρο, την Ελένη Στεφαννή-Φυσεντζίδη²³.

Εκτός από τούτες τις περιπέτειες που έδειξαν για πρώτη φορά το βαθύ συναισθηματισμό του Βιζυηνού, φαίνεται πως και η ποίηση άρχισε να σκιρτά για πρώτη φορά στο πνεύμα του. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Α. Ιντιάνου διαγωνιζόταν με το γνωστό Κύπριο ποιητή Βασίλη Μηχαηλίδη στην πλοκή

²¹ Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι», ό.π., σελ. 30 (υποσημείωση 16).

²² Τη γενική αυτή τάση που παρατηρείται ήδη από τους προηγούμενους αιώνες, κατέγραψε ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ι. Μοισιόδαξ», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, «Η είσοδος τους (των ανθρώπων που αναζητούσαν τη μόρφωση στην ελληνική και γενικότερα στη βαλκανική κοινωνία της οθωμανοκρατίας) στις τάξεις του κλήρου, ειδικότερα του άγαμου κλήρου, τους εξασφάλιζε εκτός από την επαγγελματική αποκατάσταση, που η παραδοσιακή κοινωνία με τους σταθερούς μηχανισμούς διατήρησης των ισορροπιών της οπωσδήποτε υποσχόταν, και την εκπαιδευτική και γεωγραφική κινητικότητα πέρα από τις παραδοσιακές ισορροπίες και τις κοινωνικές εντάξεις», σελ. 57-58.

²³ Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι», ό.π., σελ. 31.

στίχων²⁴. Οι ποιητικοί αυτοί διαγωνισμοί ονομάζονταν τσαττίσματα (από το τουρκικό *çatmak*=φιλονικό). Με το ρήμα τσαττίζω και τσαττώ εννοούσαν στην Κύπρο διαγωνίζομαι ποιητικά. Τέτοιοι ποιητικοί διαγωνισμοί γίνονταν στους γάμους, στα πανηγύρια και στις γιορτές του «κατακλυσμού» (Δευτέρα της Πεντηκοστής)²⁵.

Η οριστική αναχώρηση του Βιζυηνού από την Κύπρο και η, κατά κάποιο τρόπο, λύτρωση από τις συναισθηματικές του περιπλοκές ήρθε εξ αφορμής ενός εκκλησιαστικού ζητήματος με εθνικές διαστάσεις. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος της Βουλγαρικής Εξαρχίας συγκλήθηκε Τοπική Σύνοδος όλων των Ορθοδόξων προκαθημένων στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως²⁶. Στη Σύνοδο συμμετείχε και ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Σωφρόνιος ο οποίος στη συνοδεία του συμπεριέλαβε και το νεαρό αναγνώστη Γεώργιο Βιζυηνό.

Από την Πόλη ο Βιζυηνός για πρώτη φορά μετά τέσσερα χρόνια ήρθε σε επαφή με τους δικούς του. Ήδη έπειτα από το κλείσιμο του ραφτάδικου και την αναχώρησή του για την Κύπρο η οικογένειά του δεν είχε λάβει νέα του, γεγονός που ανάγκασε τον αδελφό του Μιχαήλο να τον αναζητήσει στην Πόλη, όπου έμαθε ότι βρισκόταν στην Κύπρο²⁷. Μετά την επιστροφή στην Πόλη ο Βιζυηνός έγραψε στους δικούς του για να τους αναγγείλει την επιστροφή του.

²⁴ Αντώνιος Ιντιάνος, «Ο Βιζυηνός στην Κύπρο», περ. «Κυπριακά Γράμματα», Λ' 1, 15 Σεπ. 1934, σελ. 18^α.

²⁵ Βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Γ. Γιαγκουλής, «Οι ποιητάρηδες της Κύπρου», (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 7 και 20.

²⁶ Για τις ευρύτερες διαστάσεις του προβλήματος βλ. σχετικά Douglas Dakin, «The Greek struggle in Macedonia 1897-1913», I.M.X.A., αρ. 88, Θεσσαλονίκη 1966: «*In October 1868 the Porte eventually produced a scheme whereby Bulgarian bishops and priests were to be appointed where there was a Bulgarian majority; the head of this Bulgarian church was to reside in Constantinople and was to be assisted by his own Synod. This scheme was under consideration by the Patriarch when the Bulgarians announced it as a fait accompli. The Patriarch then appealed to all Orthodox Churches to meet in an Oecumenical Council. But this Council never met, for the Porte under Russian pressure, decided to settle the matter itself: on 28 February (12 March 1870), it issued a Firman establishing an independent Bulgarian Church with an Exarchate at Constantinople.*», σελ. 14.

Για τη συνάντηση αυτή με την οικογένειά του υπάρχουν κάποιες αμφιβολίες²⁸. Ως πιθανότερος τόπος συνάντησης πρέπει να θεωρηθεί η Σηλύβρια, όπου στις 8 Σεπτεμβρίου, κατά τη γιορτή της Παναγίας, γινόταν μεγάλο θρησκευτικό και εμπορικό πανηγύρι και παρουσιαζόταν έκθεση των προϊόντων της περιφέρειας²⁹.

Με την επιστροφή του στην Πόλη ο Βιζυηνός άρχισε να αναζητεί τους ανθρώπους εκείνους που θα τον βοηθούσαν να πετύχει την πολυπόθητη ολοκλήρωση των σπουδών του εντός κι εκτός του χώρου του Ελληνισμού. Στον κύκλο των προστατών του Βιζυηνού στην Πόλη, το 1872 με την επιστροφή του από την Κύπρο, πρώτος χρονικά τοποθετείται ο πρόεδρος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως Ηροκλής Βασιιάδης (1821-1890, φιλόλογος και συγγραφέας, καθηγητής στη Μεγάλη του Γένους Σχολή). Κατά

²⁷ Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 9.

²⁸ Οι Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι», όπ. και Γ. Βαλέτας, «Φιλολογικά» ό.π., αντιστοίχως στις σελ. 33 και 246, αναφέρουν ότι πήγε να συναντήσει τους δικούς του στο σπίτι τους στη Βιζύη. Μάλιστα ο Β. Αθανασόπουλος παραθέτει επιστολή του Βιζυηνού προς την Ελένη Φυσεντζίδη, όπου όμως αναφέρεται η φράση: «*Η μητέρα μου θά ἔλθῃ αὐριον νά μέ ἴδῃ.*» (Β. Αθανασόπουλος, όπ., σελ. 33). Ενώ στην επιστολή που παραθέτει ο Βαλέτας προς τον αρχιμανδρίτη Ιωαννίκιο (Γ. Βαλέτας, όπ., σελ. 248) αναφέρεται: «*Πρό τῆς ἐνάρξεως τῶν μαθημάτων μετέβην καί πρός συνάντησιν τῆς μητρός μου*». Τα αποσπάσματα είναι ενδεικτικά για τον τόπο και το χρόνο. Δεν είναι μάλλον ορθό να λέγει ο Βιζυηνός ότι η μητέρα του θα έλθει να τον δει, αν ο ίδιος βρισκόταν στη Βιζύη. Στη δεύτερη επιστολή φαίνεται πως ο Βιζυηνός βρέθηκε με τους δικούς του τέλη καλοκαιριού αρχές φθινοπώρου, οπότε οφείλουμε να θεωρήσουμε ορθή την άποψη του Μ. Ξηρέα, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 9, ότι συναντήθηκαν στο πανηγύρι της Σηλύβριας στις 8 Σεπτεμβρίου του 1872 και τη μαρτυρία ότι δεν τον γνώρισαν οι δικοί του έτσι ρασοφορεμένος που ήταν και ύστερα από τόση ξενιτιά.

²⁹ Στη συγκεκριμένη πανήγυρη και την ευρύτερη σημασία της αναφέρεται η Ε. Σπαθάρη-Μπεγλίτη, «Ιστορική και κοινωνική λαογραφία της Ανατολικής Θράκης», εκδ. «Νέα Σύνορα»-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997: «*Από όλη την περιφέρεια συνέρεαν πιστοί για να προσκυνήσουν την Παναγία, έμποροι για να προωθήσουν τα προϊόντα τους, αγοραστές για να επιλέξουν τις αγορές τους, εργάτες για να προσληφθούν στις εποχικές αγροτικές εργασίες του φθινοπώρου, συναλλιασσύμενοι για να αποπληρώσουν τα χρέη τους, επειδή συνηθιζόταν, ως προθεσμία πληρωμής των συναπτομένων χρεών, το πανηγύρι της Παναγίας στη Σηλύβρια. Εμφανής είναι, λοιπόν, η κίνηση μέσα στο χώρο μιας ευρείας ομάδας ανθρώπων, που συγκλίνουν στη Σηλυβρία για διαφορετικό σκοπό ο καθένας απ' αυτούς*», σελ. 163-4.

το τέλος της παραμονής του Βιζυηνού στην Κύπρο, ο Βασιιάδης είχε ζητήσει από διάφορα σχολεία της Ανατολής να του υποδειχθεί ο καλύτερος μαθητής, άξιος για ανώτερες σπουδές, και η εφορία της Κύπρου υπέδειξε το Βιζυηνό³⁰.

Ωστόσο ο δρόμος για τις σπουδές άνοιξε από αλλού, μέσω των γνωριμιών που είχε πραγματοποιήσει ο Βιζυηνός στα υψηλότερα επίπεδα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Στην Πόλη, όπου είχε συγκεντρωθεί το σύνολο των Ορθοδόξων προκαθημένων, γνωρίστηκε με το μητροπολίτη Σύρου, Λυκούργο Λογοθέτη, αξιόλογη προσωπικότητα, ο οποίος τον έφερε σε επαφή με το διευθυντή του Ελληνικού Λυκείου του Πέραν, Γ. Χασιώτη. Αξίζει, από το τμήμα του κειμένου που αφορά στη γνωριμία τους και είναι η αρχή από τη βιογραφία του Βιζυηνού, να επισημάνουμε δύο σημεία. Το ένα αφορά στο ευθέως διατυπωμένο αίτημα του νεαρού αναγνώστη, ότι αναζητά προστάτη-χρηματοδότη για τη συνέχιση των σπουδών του. Είναι χαρακτηριστική, για όλη τη διάρκεια της ζωής του, η προσπάθεια εξασφάλισης ισχυρών προστατών οι οποίοι θα κάλυπταν τόσο τις απαιτήσεις της κοσμοπολίτικης ζωής που επιθυμούσε, όσο και θα τον απάλλασσαν από τις βιοτικές μέριμνες, ώστε να επιδίδεται απερίσπαστος στη συγγραφή και έκδοση των έργων του. Η συζήτησή του με το Χασιώτη είναι η πρώτη και ενδεικτική αυτής της τάσης του Βιζυηνού να αναζητεί προστάτες. Το στοιχείο αυτό που προσιδίαζε στη νοοτροπία των Φαναριώτικων κύκλων με τους οποίους ο Βιζυηνός, λόγω της προέλευσης, της σχέσης του με τον Η. Τανταλίδη, αλλά και εν μέρει της συμπεριφοράς του ταυτίστηκε, θα είναι ευανάγνωστο σ' όλη του την πορεία, θα αποτελέσει αιτία αιχμών και ειρωνείας από τους αθηναϊκούς λογοτεχνικούς κύκλους και απόγνωσης στα τελευταία χρόνια της ζωής του με μερίδιο ίσως ευθύνης στην απώλεια του λογικού του. Το δεύτερο σημείο στη γνωριμία με το Χασιώτη που πρέπει να επισημανθεί, είναι η ξεκάθαρη απάντηση του Βιζυηνού, ότι δεν επιθυμεί να γίνει κληρικός³¹. Αυτό επιβεβαιώνει όσα αναφέρθηκαν πιο πριν για τον τρόπο που αντιμετώπιζε την

³⁰Ν. Βασιλειάδης, «Γεώργιος Μ. Βιζυηνός», ό.π., σελ. 301.

³¹ Ο Γ. Χασιώτης, «Βυζαντινά σελίδες», ό.π., παραθέτει αυτολεξεί το σημείο αυτό της συζήτησής τους και την ξεκάθαρη απάντηση του Βιζυηνού: «*Καί σκοπεύετε, έρωτώ, ίποφοιτών τής Σχολής νά γίνετε κληρικός; - Όχι κύριε διευθυντά δέν θέλω νά σάς άπιτήσω. Δέν έχω ούδεμίαν κλίσιν νά γίνω κληρικός. Θέλω νά μάθω γράμματα*», σελ. 257.

Εκκλησία, τουλάχιστον την ιεραρχία και την οργάνωσή της, ως μέσο δηλαδή που θα του εξασφάλιζε πρόσβαση σε ανώτερα επίπεδα μόρφωσης και κοινωνική ανέλιξη.

Από την ημέρα εκείνη, συνεχίζει ο Χασιώτης, ο Βιζυηνός γράφτηκε ιεροσπουδαστής στη Θεολογική Σχολή στη Χάλκη. Η Σχολή ήταν η δεύτερη κατά σειρά της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Επτά χρόνια πριν τη σύστασή της, (1844), ιδρύθηκε η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837) και το 1855 ακολούθησε η ίδρυση της Σχολής του Σταυρού στα Ιεροσόλυμα. Κατά την παραμονή του Βιζυηνού στη Σχολή, το κτίριο που τη στέγαζε ήταν ξύλινο. Είχε αίθουσες παραδόσεων, νοσοκομείο, πατριαρχικό διαμέρισμα, τράπεζα και ανάλογα δωμάτια για τους μαθητές και τους δασκάλους. Κοντά σ' αυτό υπήρχε πέτρινη, διώροφη οικοδομή που κτίστηκε με δαπάνη του Γερμανού Δ', για να στεγάσει τη βιβλιοθήκη της μονής³².

Κατά την παραμονή του στη Χάλκη ο Βιζυηνός συνδέθηκε στενά και επηρεάστηκε ποιητικά από τον Ηλία Τανταλίδη, τον τυφλό ποιητή ο οποίος και τον ενθάρρυνε να εκδώσει τα «*ποιητικά πρωτόλεια*»³³. Μακριά από τους κύκλους της ελλαδικής πρωτεύουσας, όπου είχε πλέον συγκεντρωθεί το σύνολο της μορφωτικής δραστηριότητας της χώρας, στην Κωνσταντινούπολη, πέρασε ολόκληρη τη ζωή του ο Τανταλίδης (1818-1876), εκφράζοντας κι αυτός με πληγωμένη ευαισθησία τις εμπειρίες του και εναλλάσσοντας τη λυρική του έμπνευση με χαριτωμένα πορτραίτα και εικόνες από τη ζωή³⁴. Φαίνεται πως η φοίτηση στη Χάλκη αποτέλεσε πολλαπλώς το εφαλτήριο για την πρόοδο του Βιζυηνού και την εξέλιξή του. Ο ίδιος, όπως γράφει σε μια επιστολή του, είναι ικανοποιημένος στη Χάλκη. Έχει βέβαια το φόβο μήπως τον κάνουν κληρικό αλλά τον ξεπερνά εύκολα. Η διαμονή του, η τροφή, τα περισσότερα μαθήματα,

³² Ακύλλας Μήλλας, «Η Χάλκη των Πριγκηπωνήσων», εκδ. Συλλόγου Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Η Μνημοσύνη», αρ. 1, Δεκ 1984, εκδοτική επιμέλεια: Εκδόσεις Άγρα, σελ. 333-4.

³³ Γ. Χασιώτης, «Βυζαντιναί σελίδες», ό.π.: «*Τά μικρά ταῦτα ποιήματα ἐξεδόθησαν τῇ ἐπιδοκιμασίᾳ Ἡλίου Τανταλίδου, ὅστις ἐνωρίς διείδεν ὅτι ἐν τῷ νέῳ ὑπῆρχον ἀληθῆ σπέρματα ποιητικῆς*», σελ. 258.

³⁴ Mario Vitti, «Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1978, σελ. 196.

είναι στη Θεολογική Σχολή-Οικοτροφείο ευχάριστα και ο ίδιος, βαθειά θρησκευτική φύση, παίρνει από την Πόλη ζωήρρυτους χυμούς³⁵.

Πλέον σε κάποια αριστοκρατικά σπίτια της Πόλης και μέσα στο Φανάρι, άρχισε να γίνεται λόγος γι' αυτόν. Η Ιφιγένεια Συγγρού, χήρα Αντωνιάδη, έδειξε ξεχωριστό ενδιαφέρον. Τον συστήνει στο ζάπλουτο Γ. Ζαρίφη που έτυχε εκείνες τις μέρες να βρίσκεται εκεί. Το ίδιο και ο Ηλίας Τανταλίδης του μίλησε με ενθουσιασμό, τονίζοντας ιδιαίτερα την αξία του ποιητικού του ταλέντου. Δε χρειαζόταν τίποτε περισσότερο ο μεγάλος εκείνος δημιουργός τόσων ονομαστών σχολείων που έμειναν γνωστά με το όνομά του, για να τον περιλάβει στην προστασία του³⁶.

Το καλοκαίρι του 1873 πηγαίνει στη Βιζύη για να περάσει τις διακοπές με τους δικούς του. Για το ταξίδι αυτό υπάρχει μια πολύ εύστοχη παρατήρηση, ότι έχει το χαρακτήρα της - έστω προσωρινής - επιστροφής του επιτυχημένου ξενιτεμένου. Κατά το μικρό αυτό διάστημα θα πρέπει ο Βιζυηνός να έζησε την ψευδαίσθηση της πραγματοποίησης του βασικού μύθου της ζωής του, της ευδοκίμησης και της κοινωνικής αποδοχής. Δε φορά πια ράσο, είναι ντυμένος κοσμικός· το βασανισμένο ραφτάκι γύρισε τώρα κύριος, με αλλαγμένο πια και το πατρικό όνομά του. Δεν είναι πια το Γιωργί του Μιχάλη ή, αργότερα, ο Γιωργής της Μιχαλιέσσας, αλλά ο Γεώργιος Μ. Βιζυηνός³⁷.

Εκείνο το καλοκαίρι, όπως και τον υπόλοιπο καιρό που περνούσε από τότε κι έπειτα στη Βιζύη, έμεινε με τη μάνα του στο πατρικό τους σπίτι. Στο ίδιο σπίτι αργότερα έμενε και η οικογένεια του αδερφού του Μιχαήλου. Το

³⁵ Βασίλης Μουστάκης, «Ο αποστάτης του Φαναριού», περ. «Έλληνική Δημιουργία», 1949, Αφιέρωμα στον Γεώργιο Βιζυηνό, σελ. 609-610.

³⁶ Γ. Χασιώτης, «Βυζαντινά σελίδες», ό.π., : «Μετά μικρόν ό αϊοίδιμος Γ. Ζαρίφης ό είς πάν φιλανθρωπικόν έργον άπαράμιλλος, διελθών κατά τάς ήμέρας τοῦ Πάσχα (1873) έκ Χάλλκης, ζήτησε νά ίδη και γνωρίσει τόν μικρόν ποιητήν. Είπεν αὐτῷ άμέσως, ότι εκτιμᾷ τούς στίχους του, ότι από τής ήμέρας εκείνης είναι γεγραμμένος μεταξύ τῶν ὑποτρόφων του. Ο ἱεροσπουδαστής έκθαμβος εὐχαριστεῖ τόν πατέρα τῶν ὀρφανῶν.. Τήν επομένην ὁ δάσκαλος (Γ. Χασιώτης) αντικατέστη ὑπό τοῦ μεγαλόφρονος και μεγαπλούτου ὁμογενοῦς, ὁστις ἐπί πολλά ἔτη ἐν Ἀθήναις και ἐν Εὐρώπῃ οὐκ ὀλίγα ἐδαπάνησεν ὑπέρ τῶν σπουδῶν τοῦ ποιητοῦ και ὑπέρ τής ἐκδόσεως τῶν έργων του», σελ. 258-59.

³⁷ Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι», ό.π., σελ. 44.

σπίτι ήταν σε άπλωμα, δίπατο, με έξι δωμάτια επάνω, γύρω - γύρω στη μεγάλη σάλα και κάτω τέσσερα μαγαζιά. Γύρω είχε αυλή με κήπο και ψηλούς τοίχους. Κάτω από τη «μηλιά» ήταν ο τάφος του Χρηστάκη (θα σκοτωθεί στις αρχές του 1878 στο Ρωσοτουρκικό πόλεμο). Τον έθαψαν εκεί γιατί με την αναταραχή των γεγονότων εκείνης της ημέρας δεν μπορούσαν να τον πάνε στο νεκροταφείο του χωριού. Ένα διάστημα το σπίτι αυτό έγινε Μητρόπολη (επί ρωσικής κατοχής κι ενώ ήταν επίσκοπος Βιζύης ο Κωνστάντιος) και, μόλις έφυγαν οι Ρώσοι, δικαστήριο (για πέντε περίπου χρόνια)³⁸.

Το Σεπτέμβριο του 1873 ο Βιζυηνός ταξιδεύει στην Αθήνα και γράφεται μαθητής της τελευταίας τάξης στο Β' Γυμνάσιο Αρρένων της Πλάκας. Είναι πια μεγάλος σε ηλικία (εικοσιτριών ή εικοσιτεσσάρων ετών) και, για να ακολουθήσουμε την αφήγησή του στο «Αί συνέπειαι τής παλαιᾶς ἱστορίας», «*ἤνῃκε καί αὐτός εἰς τήν τάξιν τῶν γραμματοδιψῶν ἐκείνων νέων τῆς δούλης Ἑλλάδος, ὅσοι διά παντοίων μόχθων καί στερήσεων ἐξοικονομήσαντες γλίσχρον τι ποσόν χρημάτων, μεταβαίνουνσιν, ἐν σχετικῶς ὠρίμῳ ἡλικίᾳ, εἰς τήν ἀνά τήν Ἀνατολήν, ἐστίαν τῶν φώτων, τᾶς κλεινάς Ἀθήνας, ὅπως ἔμφορηθῶσι τῶν ἱερῶν ναμάτων καί τῆς παιδείας*» (σελ. 121). Η τελευταία αυτή φράση παραπέμπει σε μια, από το 1835 ήδη, μεθοδευμένη πρόθεση των Βαυαρῶν και συγκεκριμένα του Μάουρερ ο οποίος εκθέτει την υψηλή σκοπιμότητα της δημιουργίας μιας ανώτατης σχολῆς ἐπιστημῶν στον ελλαδικό χώρο που να μεταβιβάζει στην Ανατολή τα φώτα, ὅσα θα παίρνει από τη Δύση³⁹.

³⁸ Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ὁ.π., σελ.11.

³⁹ Οι ίδιες αντιλήψεις για το ρόλο του Πανεπιστημίου επαναλαμβάνονται και από τον πρώτο πρύτανή του, τον Κ. Δ. Σχινά. Η επανάληψη των λόγων του Μάουρερ από το Σχινά και από άλλους αργότερα, πιστοποιεί ότι η αναφορά στο μελλοντικό ρόλο του ελληνικού Πανεπιστημίου δεν αποτελεί μόνο μια απλή και στοχαστική πρόβλεψη αλλά και μια μεγάλη και μακροπρόθεσμη πολιτική σύλληψη. Το Πανεπιστήμιο προορίζεται για την πολιτισμική διείσδυση στο χώρο της Ανατολής. Η γενικευμένη διάχυση αυτής της αντίληψης-προσδοκίας στον ίδιο το χώρο της Ανατολής και στους προερχόμενους απ'αυτήν Έλληνες, αποτυπώνεται στο λόγο του Βιζυηνού, ενώ μια άλλη ευκαιρία να το διαπιστώσουμε δίνεται και από τη συμμετοχή του στους ποιητικούς διαγωνισμούς. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, «Ελληνικός Ρομαντισμός», εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1982, σσ. 349-352.

Από την περίοδο που ήταν ακόμη στη Χάλκη είχε συνθέσει ένα επικόλυτο ποίημα που έφερε μαζί του στην Αθήνα, με τον τίτλο «Κόδρος»⁴⁰. Η επεξεργασία του ποιήματος ολοκληρώνεται στην Αθήνα και ο Βιζυηνός ενθαρρυσμένος από το Ζαρίφη και με την προτροπή φίλων του το στέλνει στο Βουτσιναίο διαγωνισμό⁴¹, όπου λαμβάνει το πρώτο βραβείο⁴². Είναι χαρακτηριστικό ότι οι συνυποψήφιοί του Κλέων Ραγκαβής και Αγγελος Βλάχος κερδίζουν μόνο έπαινο. Το ποίημα εκδίδεται τον Ιούνιο του 1874 και προσφωνείται από το Ζαρίφη στον οποίο είναι και αφιερωμένο. Η δόξα του

⁴⁰ Την ολοκλήρωση του έργου σχολιάζει σε λυρικό ύφος ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Γεώργιος Βιζυηνός (1849-1896)», Βασική Βιβλιοθήκη 18, εκδ. «Αετός», Αθήναι 1954: «*Κάτου από τόν ἴσκιο τῆς Ἀκρόπολης καί μέσα στό ἴδιο φῶς στό ἴδιο γαλάζιο, πού εἶχαν πιεῖ καί τά μάτια τοῦ Κόδρου, καινούργιοι στίχοι ἀναβρῦζουν μέσα του καί τό ποίημα μεγαλώνει, πλαταίνει, τό ἀχνό σχεδίασμα τῆς Χάλκης γίνεται ὑλάκερο ἔργο*», σελ. 12.

⁴¹ Για συγκεκριμένες πληροφορίες σχετικά με το διαγωνισμό βλ. Π. Μουλλάς, «Πανεπιστήμιο Αθηνών : ποιητικοί διαγωνισμοί και ιδεολογία (1851-1877)», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 7, τευχ. 12-13, Αθήνα (Ιούνιος-Δεκέμβριος) 1990 : «*ὅταν το 1860 ο Α. Σ. Ράλλης παραιτείται ἀπό τη χορηγία του διαγωνισμοῦ, εμφανίζεται ἀμέσως ὡς διάδοχός του ο ἔμπορος τῆς Οδησοῦ Ἰωάννης Βουτσινάς: Ὁ Ράλλειος διαγωνισμός (1850-60) γίνεται Βουτσιναίος (1862-1877). Ἐντεκα καθηγητές τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἀπό τους ἐπιφανέστερους του 19^{ου} αἰῶνα, ἀναλαμβάνουν τὸ ρόλο του εἰσηγητῆ στις κριτικές επιτροπές: Α. Ρ. Ραγκαβῆς, Φίλιππος Ἰωάννου, Εὐθύμιος Καστόρχης, Στεφ. Α. Κουμανοῦδης, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Δημ. Βερναρδάκης, Αθ. Ρουσόπουλος, Δημ. Σεμιτέλος, Θεοδ. Αφεντούλης, Θεοδ. Ὀρφανίδης καὶ Γεώργιος Μιστριώτης. Ἡ ποιητικὴ συγκομιδὴ τῶν διαγωνισμῶν εἶναι ποσοτικὰ ὑπολογίσιμη: ἐν συνόλῳ περίπου 450 λυρικά, ἐπικά καὶ δραματικά ἔργα, που δημοσιεύονται μόνο κατὰ 40% ἐνῶ τα περισσότερα παραμένουν ἀγνωστα*», σελ. 208.

⁴² Τις κριτικές που έγιναν για το ποίημα και που αποκαλύπτουν την πλήρη ταύτισή του με το πνεύμα και το ζητούμενο του διαγωνισμού, αναφέρει ο Ν. Βασιλειάδης, «Γεώργιος Μ. Βιζυηνός», ό.π.: «*Ὁ εἰσηγητῆς (καθηγητῆς Αφεντούλης) εἶρε «στιχουργίαν ἀνεπίληπτον, γλῶσσαν οὐ μόνον γραμματικῶς ἀκριβεστάτην, ἀλλὰ καὶ ἔχουσαν πάσας τῆς ποιητικῆς καλλιλογίας τὰς ἀρετάς, τὴν χάριν, τὴν δύναμιν, τὴν γραφικὴν καλλονὴν καὶ τὴν ἰδέαν πολλάκις αἰρομένην εἰς ἀληθῆ τῆς ποιήσεως ὕψη καὶ πρωτοτύπως ἐκφραζομένην»*», σελ. 303. Επίσης «*Ὁ εἰσηγητῆς ἀείμνηστος Ὀρφανίδης εἶρεν ἐν τοῖς ποιήμασί του : «λεπτότητα πνεύματος πολλήν, φσιδρότητα καὶ πλοῦτον ἐννοιῶν περιβεβλημένων διὰ τοῦ ἀπλουστάτου χιτωνίσκου φρισεολογίας συντόμου ἢ ἀπόφθεγμα διδακτικόν καὶ χάριεν πολλαχοῦ μὲν Χριστοπούλειον καὶ Τανταλίδειον μῦρον ἀποπνέοντα ἐνιαχοῦ δέ καὶ τῆς Ἀνακρεοντείου μούσης τὴν φαιδρότητα μὴ στερούμενα*», σελ. 305.

ποιητή είναι μεγάλη και η μητέρα του λαμβάνει το πρώτο έμβασμα⁴³. Ωστόσο η βράβευση είναι για το κατεστημένο των ελλαδικών γραμμάτων σκάνδαλο και σύντομα ο ποιητής βρίσκεται στο στόχαστρο δριμείας κριτικής. Τόσο η ηλικία, όσο και ο «ετεροχθονισμός», αποτελούν σημεία ενοχλητικά. Η κριτική που του ασκείται δεν είναι πάντοτε καλόβουλη όμως και εκείνος, έχοντας κακούς συμβούλους το αιφνίδιο της επιτυχίας και την έλλειψη ψυχραιμίας, αντιμετωπίζει τους κριτές του με τον ίδιο τρόπο⁴⁴. Η σύγκρουση αυτή μ' εκείνους που κρατούσαν στα χέρια τους το έργο της λογοτεχνικής κριτικής θα είναι μοιραία, όταν θα επιστρέψει από τις σπουδές του στο εξωτερικό.

Στο μεταξύ αποφοιτά από το Γυμνάσιο αριστούχος και εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Σύμφωνα όμως με τη μαρτυρία του Γ. Χασιώτη: «Δέν εύρισκεν έν τή διδασκαλία τό ιδεώδες, όπερ ώνειρεύετο, μή ίκανοποιούμενος μήτε έκ τής φιλολογικής, μήτε έκ τής επιστημονικής εργασίας»⁴⁵. Μετά λοιπόν το τέλος του πρώτου έτους και αφού περάσει το καλοκαίρι του 1875 με τους οικείους του στη Βιζύη, με τη σύμφωνη γνώμη του Ζαρίφη ετοιμάζεται να αναχωρήσει για τη Γερμανία.

Τον Οκτώβριο του 1875 φθάνει στο **Göttingen**. Από τις 23 του ίδιου μήνα μέχρι τις 21 Φεβρουαρίου 1877 είναι χρονολογημένο και διαρθρωμένο σε τρία ακαδημαϊκά εξάμηνα το αποδεικτικό των σπουδών του στη Βασιλική Αυγουσταία Ακαδημία της Γοτίγγης⁴⁶. Εκεί είχε την τύχη να ακούσει

⁴³ Γ. Βαλέτας, «Φιλολογικά», ό.π., σελ. 249.

⁴⁴ Τον αντίκτυπο της βράβευσης στον ίδιο το Βιζυηνό και την έκπληξη που του δημιούργησε, διακρίνει ο Panagiotis Mullas, «Les concours poetiques de l' université d' Athènes 1851-1877», thèse pour le Doctorat d' Etat présentée a l' Université de Paris-Sorbonne 1976 : «*Surpris par sa victoire, il s' évertuait bientôt a paraître modeste. Lorsque, cinq jours après la cérémonie du 5 Mai 1874, il rédigeait la postface qui allait accompagner la publication de son poème, il ne manquait pas de rendre hommage a Tandalidis et de souligner combien il avait été peiné, lors de son couronnement, «a la pensée que la Grèce, mère des Homères, des Sophocles et des Pindares, connaît aujourd' hui une telle pénurie de poésie qu' elle parcourt meme les lycées pour chercher quelque concurrent a couronner!*», σελ. 392-93.

⁴⁵ Γ. Χασιώτης, «Βυζαντινά σελίδες», ό.π., σελ. 267.

⁴⁶ Π. Σιδερά-Λύτρα, «Ο Γεώργιος Βιζυηνός φοιτητής» ό.π.: «Στον κατάλογο των φοιτητών του χειμερινού εξαμήνου 1875-76 με ανξ. αριθ. 114 διαβάζουμε : «*Bizyanos (sic), Georg M.; Phil. V;*

μαθήματα Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας, Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Φιλοσοφίας της Φύσεως, Λογικής, Ψυχολογίας, Ερμηνευτικής και Κριτικής από φημισμένους δασκάλους, τον Sauppe, τον Baumann και τον Loize. Από τη Γοτίγγη πήγε στη Λειψία, όπου, καθώς δείχνει το βιβλιάριο σπουδών του, του εκεί Πανεπιστημίου, χρονολογημένο από 30 Μαΐου 1877 μέχρι 6 Αυγούστου 1878, συνέχισε τις σπουδές του για τρία ακαδημαϊκά εξάμηνα κοντά σε άλλους δασκάλους, τους : Wundt, Overberbeck, Fritzsche, Shöll, Drobisch, Ribbeck, Leuckhart, Lange, Curtius και Lipsius. Τα μαθήματα που άκουσε ήταν : Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης και Λογοτεχνίας, Ελληνική και Λατινική Μετρική, Φιλοσοφία της Θρησκείας, Εισαγωγή στην Ελληνική Μυθολογία, Ελληνική Πολιτική Ιστορία, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία και στη Λογική, Συγκριτική Γλωσσολογία, Ιστορική Κριτική για τις αρχές της Ηθικής, μαθήματα για την προέλευση των τεχνών, Ελληνική Σκηνική Τέχνη, κ.α.⁴⁷

Σύμφωνα, τώρα, με την έρευνα της Π. Σιδερά-Λύτρα στα αρχεία των Σχολών των γερμανικών Πανεπιστημίων, ο χρονολογικός πίνακας των διαδρομών του Βιζυηνού στη Γερμανία έχει ως εξής :

1875 : Αφιξη στη Γοτίγγη τον Οκτώβριο.

1877 : Μετεγγραφή στη Λειψία την άνοιξη.

1878 : Μετεγγραφή στο Βερολίνο το φθινόπωρο.

1880 : Επάνοδος στη Γοτίγγη και επανεγγραφή στο
Πανεπιστήμιό της τον Απρίλιο.

1881 : Αναχώρηση από τη Γοτίγγη και από τη Γερμανία
γενικώς (μετά τη 18^η Απριλίου)⁴⁸.

Στο Πανεπιστήμιο της Γοτίγγης ο Βιζυηνός κατέθεσε και τη διδακτορική του διατριβή με θέμα : «Das Kinderspiel in Bezug auf Psychologie

Bankier in Konstantinopel; Pa B'. TV- μετά το Phil. για το χαρακτηρισμό της Φιλοσοφικής Σχολής- είναι το αρχικό της λέξης Vormund (κηδεμών). Το ακολουθούν «Τραπεζίτης στην Κωνσταντινούπολη» αναφέρεται ασφαλώς στον υποστηρικτή του Βιζυηνού Γ. Ζαρίφη», σελ. 117.

⁴⁷ Οι μαρτυρίες για τις σπουδές του Βιζυηνού στη Γερμανία αντλούνται από το άρθρο της Κυριακής Μαμώνη, «Η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του Βιζυηνού», περ. «Θρακικά Χρονικά», αρ. 30, Ξάνθη 1973, σσ. 57-59.

und Padagogik» (Το παιδικό παιχνίδι και η επίδρασή του από την παιδαγωγική και ψυχολογική άποψη)⁴⁹. Πλην της αξίας της διατριβής αυτής από καθαρά επιστημονική σκοπιά ενδιαφέρον παρουσιάζουν και κάποιες βιογραφικές μαρτυρίες που είναι σπαρμένες στο κείμενο⁵⁰.

Παράλληλα όμως με τις αυστηρά ακαδημαϊκές απασχολήσεις του στη Γερμανία βρήκε το χρόνο ώστε το 1875 να ολοκληρώσει την ποιητική του συλλογή «Άραις, Μάραις, Κουκουνάραις», την οποία αποστέλλει στο Βουτσιναίο διαγωνισμό του 1876, για να τον κερδίσει και πάλι⁵¹. Εισηγητής αυτή τη φορά είναι ο καθηγητής της βοτανικής αλλά και ποιητής Θεόδωρος Γ. Ορφανίδης⁵² ο οποίος αναγνώρισε στο έργο φαντασία, δροσιά και χάρη⁵³.

⁴⁸ Π. Σιδερά-Λύτρα, «Ο Γ. Βιζυηνός φοιτητής», ό.π., σελ. 121.

⁴⁹ Σύμφωνα με το πρακτικό της εξέτασης, που υπογράφηκε από τον κοσμήτορα Ehlers και τον καθηγητή Wilmans, θεωρήθηκε επιτυχών με τον τρίτο βαθμό (cum laude). Βλ. σχετικά Π. Σιδερά-Λύτρα, ό.π., σελ. 127.

⁵⁰ Για την εξακρίβωση των βιογραφικών αυτών στοιχείων που αφορούν στη ζωή των παιδικών χρόνων στη Βιζύη, στα χρόνια της μαθητείας στο εσνάφι των ραφτάδων στην Πόλη και στην εμπειρία του Βιζυηνού στην Κύπρο, βλ. σχετικά Αλέξανδρος Σιδεράς, «Αυτοβιογραφικά στοιχεία στη διδακτορική διατριβή του Γεωργίου Βιζυηνού», περ. «Θρακικά», Ε.Θ.Μ., σειρά 2^η, τομ 11, (Εκατονταετηρίδα μνήμης για το θάνατο του Γεωργίου Βιζυηνού, 1896-1996), Αθήνα 1996-7, σσ. 105-114.

⁵¹ Περί της σημασίας αυτής της βράβευσης βλ. σχετικά Pan. Moullas, «Les concours», ό.π.: «*En réalité, sa dixième couronne de laurier n' avait plus a ajouter grand-chose a son prestige. Ses poésies, longuement présentées par Orphanidis lors de la cérémonie, «n' ont pas plu», nous dit-on, a un public qui applaudissait les vers de Souris*», σελ. 416.

⁵² Η κριτική αποτίμηση του έργου του Ορφανίδη στο Μ. Vittì, «Ιστορία», ό.π.: «*Ο Θ. Ορφανίδης (Σμύρνη 1817-Αθήνα 1886), καθηγητής της Βοτανικής, έγραψε απειρία ποιημάτων, κυρίως κακόβουλες και κακόγλωσσες σάτιρες στα ίχνη του Αλεξ. Σούτσου και εκτενή επικολυρικά έργα, που τα χαρακτηρίζει η ψυχρότητα και ο στόμφος. Στα 1855 η αρχαιοπρέπειά του έφτασε ως το εξάμετρο. Ο Ορφανίδης είναι ίσως ο μοναδικός ποιητής που τα έργα του σε μετάφραση υπερτερούν ποιοτικά έναντι του πρωτοτύπου*», σελ. 193.

⁵³ Κωνσταντίνος Κόντος, «Γεώργιος Βιζυηνός», περ. «Τό Νέον Κράτος», Έτος Β', τευχ. 15, Νοε. 1938, η κρίση του εισηγητή Ορφανίδη ανέφερε τα εξής: «*Υπό τόν τίτλον τοῦτον έκρυπτεν ἡ μετριοφροσύνη λυρικά ποιημάτια, πολλήν ἔχοντα τήν χάριν, ὄντα δέ γνήσια ἔργα μούσης ἔνθουσιώσης καί καλάμου δεξιού καί ἀφελουῦς.*», σελ. 1288.

Μετά τη Γερμανία ο Βιζυηνός επιστρέφει για αρκετούς μήνες στην Αθήνα και από εκεί πραγματοποιεί ταξείδι και στη Θράκη⁵⁴. Το διάστημα αυτό θα πρέπει να προσδιοριστεί από τα τέλη της άνοιξης του 1881 (βλ. παραπάνω πίνακα), ως τις 12 Μαΐου 1882, οπότε δημοσιεύονται στην εφημερίδα «Μή Χάνεσαι» πληροφορίες και σχόλια για το ταξείδι του στο Παρίσι⁵⁵. Ενδιάμεσα, στις 21 Ιανουαρίου του 1882, δημοσιεύεται στη «Νέα Εφημερίδα» η είδηση ότι ο Βιζυηνός απαγγέλλει ποιήματά του στον «Παρνασσό» και πως εκλέγεται «*τακτικόν ενεργόν*» μέλος του συλλόγου αυτού⁵⁶.

Από την Αθήνα ξεκινά το Μάιο του 1882 για τις δυτικές πρωτεύουσες. Πρώτος σταθμός το Παρίσι. Εκεί σχετίζεται με το Βικέλα, ο οποίος τον συστήνει στη Juliette Lambert-Adam, εκδότρια της «Nouvelle Revue», και το Μαρκήσιο de Queux de Saint-Hilaire, ελληνιστή, στενό φίλο του Βικέλα και μεταφραστή πολλών έργων του. Ο τελευταίος θεωρείται από αδιάσειστα στοιχεία και ο μεταφραστής στα γαλλικά του διηγήματος του Βιζυηνού «Τό ἡμάρτημα τῆς μητρός μου» που εκδόθηκε στη Nouvelle Revue τον Απρίλιο του

⁵⁴ Το ταξείδι αυτό στη Θράκη πραγματοποιήθηκε το Μάιο. Επισκέφθηκε και τα μεταλλεία στο Σαμμακόβι εκδηλώνοντας για πρώτη φορά το ενδιαφέρον του γι' αυτά. Βλ. σχετικά Β. Αθανασόπουλος, «(Οι μύθοι», ό.π., σελ. 515. Επίσης επισκέφθηκε το Ζαρίφη για να του προσφέρει τον καρπό των σπουδών του στη Γερμανία, τη διατριβή του, με την αφιέρωση : «*Γεωργίω Ζαρίφη, τῷ εὐγενεστάτης ψυχῆς χορηγῷ καί προωθητῇ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας μετ' εὐγνώμονος σεβασμοῦ ἀφιερῶται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως*». Βλ. σχετικά Π. Σιδερά-Λύτρα, «Ο Γ. Βιζυηνός φοιτητής», ό.π., σελ. 128.

⁵⁵ Τις βιογραφικές αυτές λεπτομέρειες έχει συλλέξει ο Απόστολος Σαχίνης, «Παλαιότεροι Πεζογράφοι», εκδ. «Εστία», 1973: «..τουλάχιστον από τις 21 Ιαν 1882, που είναι η ημερομηνία της είδησης για την απαγγελία στη «Νέα Εφημερίδα», ως τις 12 Μαΐ 1882, οπότε δημοσιεύονται στην εφημερίδα «Μή Χάνεσαι» πληροφορίες και σχόλια για το ταξίδι του στο Παρίσι, ο Βιζυηνός μένει στην Αθήνα 4 ολόκληρους μήνες- και μόνο το Μάιο ξεκινά για το εξωτερικό», σελ. 120-1.

⁵⁶ Στην ίδια έρευνα του Σαχίνη, ό.π., αναφέρεται ότι: «.. απαγγέλλει και πάλι ποιήματά του, σύμφωνα με μια είδηση του «Δελτίου» του περιοδικού «Εστία» αθησαύριστη ως τώρα, που δεν αναφέρεται ούτε στη βιβλιογραφία του, της Κ. Μαμιώνη..». Συγκεκριμένα, σε εκδήλωση στις 10/22 Ιουν. στο «Διεθνή Σύλλογο Καθηγητών» περιλαμβάνεται διάλεξη του Γ. Χασιώτη για τη δημοτική ελληνική ποίηση, απαγγελία ποιημάτων του Βιζυηνού και 2 τραγούδια του Ζαλοκώστα, σελ. 121-2.

1883⁵⁷ και για το οποίο ο συγγραφέας αμείφθηκε με το ποσό των 380 φράγκων⁵⁸, (στα ελληνικά εκδόθηκε από την «Εστία» τον ίδιο μήνα). Στο Παρίσι ο Βιζυηνός ζει την τελευταία περίοδο του ρομαντισμού. Αντιλαμβάνεται επίσης τη μετάβαση στο ψυχογραφικό μυθιστόρημα και τους πνευματικούς ορίζοντες που αυτό ανοίγει.

Το Νοέμβριο του 1882 μεταβαίνει στο Λονδίνο. Σημαντικές γνωριμίες πραγματοποιεί και εκεί, από τις οποίες μπορούμε να ξεχωρίσουμε αυτή με το διανοούμενο διπλωμάτη Πέτρο Βρόϊλα-Αρμένη. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η έκδοση του «Αμαρτήματος» γίνεται στο Παρίσι το 1883. Το διήγημα όμως γράφτηκε στο Λονδίνο και μπορεί να οριοθετήσει την έναρξη του διηγηματογραφικού έργου του Βιζυηνού. Παράλληλα στο Λονδίνο ετοιμάζει και τη διατριβή του επί υφηγεσία με τίτλο «Η φιλοσοφία του Καλοῦ παρά Πλωτίνω». Η συλλογή του υλικού του είχε αρχίσει στο Λονδίνο το Μάρτιο, οπότε σχεδίασε και να υποβάλει την υποψηφιότητα και προετοιμαζόταν μελετώντας, συνάγοντας υλικό και συγγράφοντας. Τον επόμενο χρόνο, (1884), την τύπωσε και την υπέβαλε στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας⁵⁹. Από έρευνα στο αρχείο του Βικέλα στην Εθνική Βιβλιοθήκη, σε επιστολή του Βιζυηνού, με ημερομηνία 24 Μαρτίου 1883, έχουμε πληροφορίες για τη διαμονή του στο Λονδίνο⁶⁰.

⁵⁷ «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά Διηγήματα», επιμέλεια Π. Μουλιάς, εκδ. «Ερμής», ανατύπωση Α' 1986, Εισαγωγή σελ. π' (υποσημείωση Ι).

⁵⁸ Ν. Βασιλειάδης, «Γεώργιος Μ. Βιζυηνός», ό.π., σελ. 305.

⁵⁹ Οι επιστημονικοί στόχοι του συγγραφέα και η μεθοδολογία της συγκεκριμένης έρευνάς του αναλύονται από την Κυριακή Μαμώνη, «Η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία», ό.π.: «Στή νέα του αὐτή μελέτη ὁ Βιζυηνός ἀναφέρει ρητά ὅτι δέν ἔχει σκοπό νά σταχυολογήσῃ τίς γνώμες τῶν ἄλλων, ἀλλά νά ἐκθέσῃ τί βρῆκε ὁ ἴδιος σχετικά μέ τό θέμα του καί πῶς τό ἐνόησε. Κύρια πηγή του, οἱ Ἐννεάδες. Τίς καλολογικῆς θεωρίες τοῦ Πλωτίνου τίς συγκρίνει μέ τίς ἀντίστοιχες Πλατωνικές, Ἀριστοτελικές καί Σταϊκές δοξασίες. Τίς δικές του γνώμες ἀναλύει σέ σύγκριση μέ τίς γνώμες ἰδίως τῶν Kant, Schiller, Lotze, Zeller, Zimmermann, E. Müller, Herder, Brenning», σελ. 58.

⁶⁰ Την επιστολή και ειδικά τις λεπτομέρειές της για τη διαμονή του Βιζυηνού στο Λονδίνο σχολιάζει και πάλι ο Α. Σαχίνης, «Παλαιότεροι πεζογράφοι», ό.π.: «Η επιστολή μας φανεράνει επίσης και την περιοχή του Λονδίνου, όπου κατοικούσε ο Βιζυηνός, τουλάχιστον την άνοιξη του 1883: το Stoke Newington που βρίσκεται αρκετά μακριά από το κέντρο του Λονδίνου, στα Β.Α. το 1883 μάλλιστα σίγουρα θα ήταν εξοχικό προάστειο. Ο δρόμος όπου

Το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς αγγέλεται ότι τα Χριστούγεννα θα τυπωθεί η νέα ποιητική του συλλογή « Ἀθίδες Αὔραι» που θα κυκλοφορήσει σε πολυτελή έκδοση με προσωπική αφιέρωση στο Ζαρίφη και έξοδα του τελευταίου. Επίσης η « Ἐστία» εκδίδει τον Αύγουστο και Οκτώβριο αντιστοίχως τα διηγήματα : «Μεταξύ Πειραιῶς καί Νεαπόλεως» και «Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου». Ο Βιζυηνός χαίρει της εκτιμῆσεως της ελληνικής παροικίας του Λονδίνου και βιώνει το ὑψιστο επίπεδο της επιτυχίας του που ὅμως θα διαδεχθεί η πικρία και η απόρριψη της Αθήνας.

Ο θάνατος του μαικῆνα του, το Μάρτιο του 1884, θα τον αναγκάσει να επιστρέψει στην Αθήνα, αφού τα οικονομικά μέσα που του παρείχε, για να συγγράφει μακριά από βιοτικές μέριμνες, στέρεψαν. Ἦταν η αρχή των ατέρμονων από εκεί και πέρα δυσκολιών που θα συμβάλλουν στη βιολογική και πνευματική του φθορά.

Μετά την επιστροφή στην Αθήνα (τέλη Μαρτίου 1884), ἔπειτα από δύο μήνες, το Μάιο, δημοσιεύεται η «Πρωτομαγιά» στην « Ἀκρόπολη», ενώ προηγείται, τον Ιανουάριο, η δημοσίευση στην « Ἐστία» του «Αἱ συνέπειαι τῆς παλαιᾶς ἱστορίας». Το Νοέμβριο - Δεκέμβριο δημοσιεύεται στη «Διάπλαση τῶν Παίδων» ο «Τρομάρας».

Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το πλείστο μέρος του διηγηματογραφικού του έργου παράγεται στο εξωτερικό, ενώ τρία διηγήματα ἔχουν δημοσιευτεῖ σε μικρότατο χρονικό διάστημα από την οριστική επιστροφή του στην Ελλάδα. Η παρατήρηση μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ασχολήθηκε ελάχιστα με τη συγγραφή διηγημάτων μετά την εγκατάσταση στην Αθήνα.

Σύμφωνα με ορισμένες απόψεις η εκπεφρασμένη δυσμένεια του αθηναϊκού περιβάλλοντος απέναντι στην πεζογραφία του μπορεί να είχε αφορμή την αντιζηλία των συναδέλφων του στα γράμματα και το φθόνο τους για τις δύο πρώτες, και ἴσως πρόωρες, βραβεύσεις του στους Βουτσίναίους.

μένει το 1883 ο Βιζ., το Stoke Newington Common, είναι πολύ κοντά στη νέα διεύθυνσή του, όπου μεταφέρεται αργότερα, για την οποία μας πληροφορεί ένα «Δελτίον» της Ἐστίας το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου: Sydner Road, Stoke Newington. Ἴσως φαίνεται πως δεν απομακρύνθηκε από την περιοχή αυτή κατά τη διάρκεια της παραμονῆς του στο Λονδίνο», σελ. 124-5.

Ταυτόχρονα όμως συνετέλεσε και η μεταβατική περίοδος της πεζογραφίας με την οποία συνέπεσε και που δημιουργούσε αντιφατικές κριτικές για το έργο του⁶¹.

Για να ολοκληρώσουμε, στο σημείο αυτό, το χρονολόγιο της λογοτεχνικής δημιουργίας του Βιζυηνού παραθέτουμε τις ημερομηνίες και τους τίτλους των έργων που εκδόθηκαν εν συνεχεία στην Αθήνα⁶². Τον Ιανουάριο του 1885 στην «Έβδομάδα» το «Διατί ή Μηλιά δέν έγινε Μηλέα» και την ίδια χρονιά δύο επιστημονικά έργα: «Στοιχεία λογικής» και «Ψυχολογικά μελέται επί τοῦ καλοῦ». Τον Αύγουστο του 1888 στην «Έβδομάδα» το «Οί καλόγεροι καί ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἐν Θράκη». Τον ίδιο χρόνο αγγέλλεται στην «Ἐστία» προσεχῆς έκδοση 200 «καθαρῶς παιδαγωγικῶν ποιημάτων», ενώ το Σεπτέμβριο τα «Στοιχεία Ψυχολογίας» και τον Οκτώβριο στην «Ἐφημερίδα» «Αἱ εἰκαστικά τέχνη κατὰ τήν Α' εἰκοσιπενταετηρίδα τοῦ Γεωργίου Α'». Το 1890 γράφει σειρά λημμάτων στο «Λεξικόν Ἑγκυκλοπαιδικόν» Μπαρτ Χιρστ. Μετά τον εγκλεισμό του στο Δρομοκαΐτειο (14 Απρ. 1892) δημοσιεύεται στην «Εἰκονογραφημένη Ἐστία» ο «Ἑρρῖκος Ἴβσεν». Το 1894 η μελέτη του «Ἄνά τόν Ἑλικῶνα, Βαλλίσματα», πάλι στην «Εἰκονογραφημένη Ἐστία» και τον Απρίλιο - Μάιο του 1895 ο «Μοσκῶβ - Σελήμ». Επίσης σημαντική είναι η απώλεια δύο χειρογράφων του που δε βρέθηκαν ποτέ, του διηγήματος «Τό θλιβερό πανηγύρι» και της πεντάπρακτης τραγωδίας «Διαμάντω»⁶³.

Επιστρέφοντας στην ελλαδική πραγματικότητα ο Βιζυηνός άρχισε να αντιμετωπίζει προβλήματα που αδυνατούσε να επιλύσει. Κατ' αρχήν για το θέμα της υποψηφιότητάς του για υφηγεία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, να πούμε ότι εγκρίθηκε ομόφωνα από τη Φιλοσοφική Σχολή και στις 6 Φεβρουαρίου 1885 πέρασε την καθιερωμένη εξέταση με επιτυχία χωρίς ποτέ να διδάξει στη Σχολή. Μετά την υφηγεία δεν κατέθεσε δικαιολογητικά για να

⁶¹ Α. Σαχίνης, «Παλαιότεροι πεζογράφοι», ό.π., σελ. 135.

⁶² «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά Διηγήματα», ό.π., τα στοιχεία προέρχονται από το χρονολόγιο στην εισαγωγή του Π. Μουλλά, σελ. δ'-ιγ'.

⁶³ Γ. Βαλέτας, «Φιλολογικά», ό.π., σελ. 273.

διεκδικήσει την έδρα της Ιστορίας της Φιλοσοφίας⁶⁴. Εγκατέλειψε στην ουσία το συναγωνισμό με τους συναδέλφους του υφηγητές Μαργαρίτη Ευαγγελίδη και Αντώνιο Κουτσουβέλη. Υπάρχει η άποψη πως αυτό έγινε γιατί δεν ήταν ικανός για ελιγμούς που θα του επέβαλλαν να «*χτυπά πόρτες*»⁶⁵.

Πλέον ο ποιητής αισθάνεται στην Αθήνα, χωρίς υπερβολή, ξενιτεμένος. Με τον αέρα του Φαναριώτη και του πολυταξιδεμένου, λόγω της παραμονής του στην Πόλη και των σπουδών του στο εξωτερικό, μοιάζει αταίριαστος και οι νεωτερικές απόψεις του για τη φιλοσοφία και την ψυχολογία, οι ελευθεριάζουσες αντιλήψεις για την αισθητική, απορρίπτονται από το πνευματικό κατεστημένο τόσο των επιστημών, όσο και της λογοτεχνίας. Μπαίνει στο στόχαστρο της κριτικής πολλών, μεταξύ των οποίων και του Ροΐδη, παρ' όλο που την ίδια εποχή η ποίησή του χαιρετίζεται από τον Όσκαρ Ουάιλντ. Στον πρώτο «Φιλαδέλφειο» διαγωνισμό του 1889 αποτυγχάνει, ενώ αντίθετα βραβεύεται ο Κ. Παλαμάς με τον Ύμνο τῆς Ἀθηνᾶς» και επαινούνται οι: Αριστομένης Προβελέγγιος και Αργύρης Εφταλιώτης⁶⁶. Εδώ πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η αποτυχία αυτή στο «Φιλαδέλφειο» είναι δεύτερη, αφού έχει προηγηθεί εκείνη στον τελευταίο «Βουτσιναίο» του 1877, με τη συλλογή του «Εσπερίδες» που απλώς επαινείται.

Στο ίδιο χρονικό διάστημα ο βιοπορισμός του γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη υπόθεση. Από τις 29 Αυγούστου 1884 είχε κοινοποιηθεί στην εφημερίδα της κυβερνήσεως ο διορισμός του στο πρώτο γυμνασιακό τμήμα του Βαρβακείου Λυκείου για τη διδασκαλία φιλοσοφικών μαθημάτων. Όμως και αυτή η διέξοδος σύντομα έκλεισε. Η εφημερίδα της κυβερνήσεως της επόμενης χρονιάς, με ίδια ημερομηνία, ανακοίνωσε τη μετάθεσή του σε Γυμνάσιο της

⁶⁴ Για τις λεπτομέρειες της εξέτασης βλ σχετικά Κ. Μαμώνη, «Η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία», ό.π.: «Θέμα πού τού ὄρισε ἡ Σχολή νά πραγματευθῆ: «*Νά εὔρεθῆ ἡ μεταφυσική τοῦ Πλάτωνος καί τοῦ Ἀριστοτέλους καί νά δειχθῆ ἂν ἡ μεταφυσική τοῦ Πλωτίνου σημαίνει πρόοδον ἢ ἰπισθοδρόμησιν*». Την ημερομηνία αυτή (6/2/1885) ανακηρύχθηκε παμψηφεί υφηγητής και πήρε την άδεια διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο», σελ. 58

⁶⁵ Κ. Μαμώνη, « Για τους Θράκες ο Βιζυηνός είναι ποιητής Εθνικός», συνέντευξη στην Ξ. Κατσαρή και την Ε. Σκάβδη, επιμέλεια Ξ. Κατσαρή, περ. «Εξώπολις», τομ. 5, Καλοκαίρι 1996, Γ. Βιζυηνός 100 χρόνια από το θάνατό του (1896-1996), σελ. 71.

⁶⁶ Α. Σαχίνης, «Παλαιότεροι πεζογράφοι», ό.π., σελ. 130.

Σύρου⁶⁷. Αιτία της δυσμενούς μετάθεσης ήταν η ένταξή του στο κόμμα του Χαριλάου Τρικούπη⁶⁸. Όπως είναι γνωστό, η τρικουπική παράταξη εξασφάλισε την υποστήριξη πολλών από τις φιλοπρόοδες κοινωνικές δυνάμεις των διανοουμένων⁶⁹.

Το 1885 επίσης είναι η χρονιά του γάμου του αδελφού του Μιχαήλου με τη Τζιβάνη Γαλάτη, ενώ η μητέρα του Δέσποινα έρχεται να τον επισκεφτεί στην Αθήνα. Ήρθε όμως σε δύσκολη εποχή - μόλις είχε χάσει τη θέση του⁷⁰.

Μετά από τις δυσκολίες που του προκάλεσε η απομάκρυνσή του από το Βαρβάκειο Λύκειο κατάφερε να διοριστεί στο Ωδείο Αθηνών⁷¹, σύμφωνα μάλιστα με τη μαρτυρία του βιογράφου του Ν. Βασιλειάδη, διευθυντής του Δραματικού Τμήματος. Επίσης, συνέταξε Δραματολογία και Ρυθμική για τις παραδόσεις του⁷².

Σ' όλο αυτό το διάστημα βέβαια δε λησμονεί την πατρίδα του, τη Θράκη, για την οποία κυρίως δείχνει εκπαιδευτικό ενδιαφέρον και βοηθά οικονομικά να ανεγερθεί το κομψό και καλοκτισμένο σχολικό οίκημα της

⁶⁷Κ. Μαμώνη, «Ο Γ. Βιζυηνός και η εκπαίδευση - Η διδασκαλική του θητεία και προσφορά», Πρακτικά Περιφερειακού Συνεδρίου: «Γ. Βιζυηνός - η ζωή και το έργο του», Δήμος Κομοτηνής, Πνευματικό Κέντρο, Κομοτηνή 1997, σελ. 34-5.

⁶⁸ Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 10.

⁶⁹ Μ. Vittì, «Ιστορία», ό.π., σελ. 247.

⁷⁰ Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 10

⁷¹ Για την ιστορία του Ωδείου Αθηνών, βλ. σχετικά Γ. Δροσίνης και Γ.Κασδόνης, «Νέα Ελλάδα», Εικονογραφημένον εθνικόν ημερολόγιον κατ' έτος εκδιδόμενον, έτος πρώτον 1894. Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της Εστίας. «Το εν Αθήναις Ωδείον», σσ. 390-399. Εκεί αναφέρεται ότι στο διάστημα 1873-1885 το ίδρυμα δεν είχε επιδείξει σημαντική πρόοδο. Όμως «Τό 1891 ό μέγας τοῦ έθνους εὐεργέτης κ. Ανδρέας Συγγρός παρείχε τήν ἐξ 9000 δραχμῶν ἐτησίαν χορηγίαν αὐτοῦ εἰς τό Ὡδεῖον, ἀφοῦ πρώτον ἐπέισθη ὅτι ὁ ὑπό πάντων τότε ὑποδεικνυόμενος ἐπίδοξος διευθυντής αὐτοῦ κ. Γεώργιος Νάζος δέν θά ἐδίσταζε πλέον ν' ἑναλλάβη τήν διοίκησιν καί ριζικὴν αὐτοῦ μεταρρυθμίσιν. Τό διοικητικόν συμβούλιον ἔδεχθη εὐγνωμόνως τήν μεγάλην δωρεάν καί προσκαλέσαν εἰς τήν διεύθυνσιν τοῦ Ὡδεῖου τόν κ. Νάζον προέβη ἀμέσως εἰς τό πρώτον θεμελιῶδες ἔργον τῆς ἀναδιοργανώσεως αὐτοῦ, εἰς τήν σύνταξιν τοῦ ὑπό τοῦ νέου διευθυντοῦ ἐκπονηθέντος ὀργανισμοῦ. Ὁ σύλλογος εἰσήρχετο ἀπό τῆς στιγμῆς ταύτης εἰς τήν νέαν τῆς εὐεργετικῆς του δράσεως περίοδον.», σελ. 393.

⁷² «Εγκώμια Γεωργίου Βιζυηνού», υπό Κ. Παλαμά, Ν. Βασιλειάδου, Θ. Βελιανίτη, περ. «Θρακικά» τομ. 3^Α, Παράρτημα Γ', εν Αθήναις 1931, σελ. 212.

Βιζύης. Παράλληλα ο μητροπολίτης Βιζύης Κωνστάντιος το 1889 απευθύνθηκε στο Βιζυηνό, ώστε ο τελευταίος να ενεργήσει στην ελληνική Βουλή και να ευεργετηθούν από το «Ξενοκράτειο Κληροδότημα» τα σχολεία των τριών θρακικών πόλεων, Σαμμακοβίου, Βιζύης και Μηδείας⁷³. Μετά το θάνατο του Κωνστάντιου οι πατριώτες του εξακολουθούν να απευθύνονται στο Βιζυηνό. Τελικώς εκείνος έστειλε επιστολή στον υπουργό Εξωτερικών, Στέφανο Δραγούμη ζητώντας του να μεριμνήσει σχετικά, χωρίς όμως να εισακουστεί. Παράλληλα, από την επιστολή του μητροπολίτη μαθαίνουμε ότι ο Βιζυηνός είχε φροντίσει, ώστε τα σχολεία της ιδιαίτερης πατρίδας του να υποστηριχθούν από το «Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων» και ότι είχε επίσης ενεργήσει για την επάνδρωση των εκπαιδευτηρίων της Βιζύης⁷⁴.

Στο ίδιο χρονικό διάστημα που, όπως προαναφέρθηκε, αντιμετώπιζε σκληρές οικονομικές δυσχέρειες, προέκυψε μια ουσιαστική ελπίδα από τη Θράκη, για να διαψευσθεί όμως κι αυτή σε λίγο. Πρόκειται για την επανεκμετάλλευση των μεταλλείων του Σαμμακοβίου. Ο βιογράφος του Γ. Χασιώτης περιγράφει με ανησυχία και έκπληξη τη συζήτηση που είχαν το 1886 στο Παρίσι⁷⁵. Επίσης υπάρχει και η μαρτυρία των αδελφών Θεοδώρου και Δημητρίου Κιακίδη, σαμμακοβιτών, για τα σχέδια του Βιζυηνού. Η επιστολή των αδελφών Κιακίδη δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα» στις 15 Ιανουαρίου 1940 και έχει ως εξής:

«Ὁ Βιζυηνός καί τὰ μεταλλεῖα»

Κύριε διευθυντά,

Ὁ σεβαστός κ. Δροσίνης εἰς τὰ πρόσφατα ἀπομνημονεύματά του καθὼς καί ὁ Ἄλκης Θρύλος εἰς μίαν διάλεξιν πού ἔδωκε περί τοῦ Βιζυηνοῦ ἰναφέρουν ὅτι ὁ συμπατριώτης μας ποιητής κατετρύχετο ἀπὸ μίαν ἰδέαν «γιά κάποια μεταλλεῖα». Ἔτσι θέλουν νά ποῦν ὅτι ὁ Βιζυηνός ἐπηρεασμένος ἀπὸ τήν ποιητικὴν φύσιν του ἐπέδωκε κάτι τι τό χιμαιρικόν καί τό ἀδύνατον. Θά

⁷³ Κ. Μαμώνη, «Τό Ξενοκράτειον κληροδότημα - Ο Γ. Βιζυηνός και τα σχολεία της Αν. Θράκης», «Αθηνά» Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις επιστημονικής εταιρείας, τομ. ΟΓ'-ΟΔ', εν Αθήναις Τυπογραφείον Αδελφών Μυρτίδη 1972-73, σελ. 388.

⁷⁴ Κ. Μαμώνη, «Γ. Βιζυηνός και η εκπαίδευση», ό.π., σελ. 39.

⁷⁵ Γ. Χασιώτης, «Βυζαντιναί σελίδες», ό.π., σελ. 269.

ἔπρεπε λοιπόν νά γνωσθῆ ὅτι τά μεταλλεῖα αὐτά δέν ἦσαν καμία ποιητική ἐπινόησις καί εἰς μερικές βιογραφίας τοῦ Βιζυηνοῦ ἐγινε σχετικός λόγος. Τά μεταλλεῖα αὐτά εὐρίσκονται κοντά εἰς τήν παλαιάν πατρίδα μας - τό Σαμμακόβι τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης. Καί δίνουν χαλκόν, σίδηρον καί μολύβι. Πρὸ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1878 ἦταν ὑπό ἐκμετάλλευσιν. Κατεστράφησαν ὁμως κατά τόν ὡς ἄνω πόλεμον καί ὁ Βιζυηνός, ὅταν εὐρίσκετο εἰς τό Λονδίνον, ἦλθε εἰς συνεννοήσεις μέ Ἀγγλοὺς κεφαλαιούχους διά τήν ἐκ νέου ἐκμετάλλευσίν των. Τά ἐπεσκέφθησαν πράγματι οὗτοι, ἀλλά δέν τά εὐρήκαν ἀποδοτικά ἐν συγκρίσει μέ τά κεφάλαια πού διέθεταν. Ὀλίγους μῆνας πρὸ τοῦ πρώτου βαλκανικοῦ πολέμου ἐγινε νέα ἀπόπειρα ἀπό ξένους κεφαλαιούχους. Ἀλλ' ὁ πόλεμος δέν ἐπέτρεψεν τήν ἐκμετάλλευσιν. Ὡστε πρόκειται περί σχεδίου πού εὐρίσκεται εἰς τήν σφαίραν τῶν πραγματοποιήσεων καί ἴσως τώρα κατόπιν τῆς ἐξορμήσεως τῆς Τουρκίας εἰς παντοειδεῖς δραστηριότητας νά εὐρίσκονται ὑπό ἐκμετάλλευσιν.

Μετά τιμῆς

Θεοδ. - Δημ. Κιακίδη ἰατροί»⁷⁶.

Στην περιοχή της οροσειράς της Στράντζας ή μικρού Αίμου η οικογένεια του Βιζυηνού διέθετε μεγάλες εκτάσεις από κληρονομιά. Η περιοχή ήταν πλούσια σε σιδηρομετάλλευμα και ο Βιζυηνός άκουσε γι' αυτήν από το Νικολάκη Διαμαντόπουλο, γραμματέα του Ζαρίφη. Στις εξορμήσεις του στην περιοχή έπαίρνε μαζί του και τον αδελφό του Μιχαήλο⁷⁷. Η προσπάθεια επανεκμετάλλευσης διάρκεσε από το 1881 ως το 1885 και σ' αυτήν έλαβε ενεργό μέρος ο βρετανός Beutons Symons⁷⁸. Το 1886 συνεχίζει τις προσπάθειες. Το ουσιαστικό κέρδος από αυτές είναι η γνωριμία με έναν περίεργο Οθωμανό εκεί στις υπώρειες της Στράντζας που θα τον εμπνεύσει στο καλύτερο, ίσως, διηγηματογραφικό δημιούργημά του, το « Ὁ Μοσκόβ - Σελήμ».

Μπαίνει η τελευταία δεκαετία του αιώνα, μάλλον δυσοίωνη για τον απογοητευμένο θρακιώτη. Μια αρρώστια που πρέπει να ήταν κατάλοιπο

⁷⁶ Σ. Δάφνης, «Γ. Βιζυηνός ο Ραψωδός της Θράκης», Εισαγωγή-Σημειώσεις: Γιώργος Ζεβελάκης, περ. «η λέξη», τευχ. 135, Σεπ.-Οκτ. 1996, υποσημείωση στη σελ. 610.

⁷⁷ Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι», ό.π., σελ. 54-5.

⁷⁸ Μυρτίλος Αποστολίδης, «Το Σαμμακόβι και τα μεταλλεῖα του», περ. «Θρακικά», τομ. ΙΘ', εν Αθήναις 1944, σελ. 182.

ερωτικής επαφής στη Γερμανία, ταλαιπωρεί το Βιζυηνό και τον αναγκάζει να αναζητήσει, κατόπιν ιατρικής συμβουλής, θεραπεία και ανάπαυση στο Gastein των κεντρικών Άλπεων της Αυστρίας⁷⁹. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα δε φαίνεται πως η υγεία του έχει βελτιωθεί σημαντικά. Η νευρική και η ιδιοτροπία αρχίζουν να χαρακτηρίζουν τις εκδηλώσεις του. Άνθρωποι που τον συναναστράφηκαν την εποχή εκείνη, όπως είναι ο Βασιλειάδης και οι οικείοι του στη Βιζύη, δίνουν περιγραφές των νοσηρών εκδηλώσεών του. Το ίδιο διάστημα εργαζόταν σκληρά μεταφράζοντας τις ballades όλων των ευρωπαϊκών εθνών και ταυτόχρονα θέλησε να γράψει ένα σύγγραμμα επ' ευκαιρία της μετάφρασης της Ιστορίας της Φιλοσοφίας του Zeller⁸⁰.

Σύμφωνα με την άποψη της Κ. Μαμώνη μια τέτοια υπερένταση δυνάμεων δε μπορούσε να μην αφήσει τα σημάδια της σε μια ψυχή εξαιρετικά ευαίσθητη, σε μια φύση πλασμένη για να ζητά την ικανοποίησή της μέσα στο πνεύμα⁸¹. Ο Βιζυηνός ήταν μια τέτοια φύση πνευματική, συναισθηματική, εκλεπτυσμένη. Γι' αυτό δε μπόρεσε ν' αντέξει στα κτυπήματα της μοίρας του. Γι' αυτό στάθηκε τόσο ανίσχυρος, όσες φορές βρέθηκε αντιμέτωπος με την Ανάγκη. Υπήρξε ο τύπος του πνευματικού ανθρώπου, με όλη τη βαρύτητα που μπορεί να έχει ο χαρακτηρισμός αυτός.

Ο Σουηδός γιατρός Bjerre θεωρεί ότι η ασθένεια του καλλιτέχνη, εν προκειμένω του Βιζυηνού, είναι για την προσωπικότητα του αρρώστου ό,τι ο άνεμος για τη θάλασσα. Την ανακινεί, τη συνταράσσει, την κάνει επικίνδυνη και αγνώριστη για 'κείνον ο οποίος τη γνώρισε μόνο γαλήνια αλλά η θάλασσα μένει πάντοτε η ίδια. Και η αρρώστια αυτή, η «*παραλυτική μέθη*», μπορεί να παραβληθεί με την παρόμοια περίπτωση επίδρασης στο πνεύμα του Νίτσε. Ο Bjerre αποδίδει με σπάνια έξαρση και αλήθεια την ουσία της επίδρασης αυτής : «*Νέοι δεσμοί έσφυρηλατήθησαν εντός του, μεταξύ τῶν κέντρων τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Ἡ νόσος διέλυσεν ἐν αὐτῷ τὴν κανονικὴν εἰκόνα*

⁷⁹ Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι», ό.π., σελ. 61.

⁸⁰ Ν. Βασιλειάδης, «Εγκώμια», ό.π., σελ. 211-12.

⁸¹ «Τα Άπαντα του Γ. Βιζυηνού», πρόλογος Σπ. Μελά, εισαγωγή Κλ. Παράσχου, Κ. Μαμώνη, επιμέλεια Κ. Μαμώνη, εκδ. οίκος «Βίβλος», Αθήνα 1955, σελ. 32.

τοῦ σύμπαντος εἰς περιγράμματα ἀόριστα καί ρευστά»⁸². Εδώ ας αντιπαραβάλουμε τους γνωστούς στίχους του Βιζυηνού: «.. Μετεβλήθη ἐντόξ μου ὁ ρυθμός τοῦ κόσμου».

Ο ἐρωτάς του για τη δεκατετράχρονη μαθήτριά του στο Ψδεῖο, Μπετίνα Φραβασίλη, θα αποτελέσει την παραφορά εκείνη που θα τον οδηγήσει στο Δρομοκαΐτειο, στις 14 Απριλίου του 1892⁸³. Δεν είναι στους σκοπούς της εργασίας να αναλύσει τα περιστατικά που αφορούν στις τελευταίες ημέρες προ της εισαγωγῆς του ούτε και τα συμβάντα στη διάρκεια της νοσηλείας του στο ἴδρυμα.

Ενδιαφέρον ὅμως παρουσιάζει το ζήτημα της τύχης της βιβλιοθήκης και κάποιων χειρογράφων του Βιζυηνού μετά την εισαγωγή του στο ψυχιατεῖο. Στο θέμα αυτό υπάρχει η μαρτυρία του βιογράφου του Ν. Βασιλειάδη σύμφωνα με την οποία: «*Λίγους μῆνας ὕστερα τὰ βιβλία, τὰ ἑπιπλα τοῦ ποιητοῦ βγήκαν στή δημοπρασία. Τελείωνα τὰ χρόνια τότε τῶν σπουδῶν μου καί θάδιδα ἐξετάσεις γιά τό δίπλωμα. Ἦταν Κυριακή. Μέ τί καρδιά ἐβλεπα τήν ἡμέρα ἐκείνη νά πωλιοῦνται τοῦ ποιητοῦ τὰ βιβλία. Ὡς τήν θυμοῦμαι ἀκόμη. Θυμοῦμαι καί τίς στίβες τὰ βιβλία. Ὅπως ἦσαν καλοδεμένα, χρυσογραμμένα, ἀπό χρήματα τῆς ὑποτροφίας τοῦ Γιωργάκη Ζαρίφη ἔγορασμένα. Ἦταν ὀλόκληρη ἡ διεθνῆς φιλοσοφία, ἡ φιλολογία καί ὅλη ἡ διεθνῆς Κριτική τῆς νεωτέρας τέχνης καί φιλολογίας. Τὰ βιβλία βγήκαν στή δημοπρασία γιά χρέη τοῦ ποιητοῦ καί γιά νά συντηρηθῆ ὁ ἴδιος στό φρενοκομεῖο. Ἐγώ ἔπρεπε νά φύγω γιά τήν Πόλι. Μάζεψα τὰ χειρόγραφα του καί τὰ παρέδωσα στόν κ. Νάζο τόν διευθυντή τοῦ Ψδεῖου ὅπου ἐδίδασκε ὁ*

⁸² «Παύλου Νιρβάνα - Τα Ἄπαντα, τα λογοτεχνικά και κριτικά με τα καλλίτερα χρονογραφήματα», ανεστύλωσε και ἔκρινε Γ. Βαλέτας, τομ. Γ', εκδ. οἶκος Χρήστου Γιοβάνη. Αθήναι 1968, ἀπό το «Τέχνη και Φρενοπάθεια», Ανατύπωσις εκ της «Νευρολογικῆς καί Ψυχιατρικῆς ἐπιθεωρήσεως», Σ. Βλαβιανού. Ἐν Αθήναις, εκ των τυπογραφείων εφημερίδος «Το Κράτος», σελ. 211-212.

⁸³ Ο Β. Αθανασόπουλος διόρθωσε και ἀποκατέστησε ἀντίγραφο του ιστορικού νοσηλείας, βλ. σχετικά «Οι μύθοι», ὁ.π.: «Ὁ Γ. Βιζυηνός ἀγαμος ἐτῶν 42 ἐκ Βιζύης τῆς Θράκης πάσχει ἐκ γενικῆς παραλύσεως τῶν φρενοβλαβῶν μετά κινητικῆς ἀταξίας. Συνεπεία τῆς διανοητικῆς ταύτης καταστάσεως τῶν φρενῶν τοῦ εἰρημένου ἀσθενοῦς γνωμοδοτοῦμεν ὅπως εἰσαχθῆ εἰς εἰδικόν τι θεραπευτικόν κατὰστημα πρὸς θεραπείαν αὐτοῦ τε καί δι' ἀσφάλειαν τῆς κοινωνίας καί ἡσυχίαν, ἣν διετάρασσε ὡς ἐκ τῆς διανοητικῆς αὐτοῦ διαταράξεως». σελ. 89.

ποιητής τῆ νεώτερη λογοτεχνία. Μιά φωτογραφία του κράτησα γιά τόν ἑαυτό μου, ποῦ ἔδωκα στόν μακαρίτη Σκύκο μέ τήν πρώτη βιογραφική μελέτη γιά τό Βιζυηνό, πού δημοσιεύθηκε στό Ημερολόγιό του τόν ἐρχόμενο χρόνο. Καί τήν ἡμέρα ἐκείνη κρατήθηκαν ἀπό τή δημοπρασία τά τρία τετράδια, ἄλλες σελίδες λογοτεχνικές τῶν παραδόσεών του περί Ρυθμικῆς καί Δραματολογίας, σειρά γραπτῶν μαθημάτων φιλοσοφικῶν καί λογοτεχνικῶν ἀπό γερμανούς καθηγητάς καί γερμανικά φροντιστήρια, μερικά διηγήματα πρωτότυπα ὁ «Μοσχόβ Σελιμή» (sic) καί τό «θλιβερό Πανηγῦρι» τελειωμένα εἴτε μισοτελειωμένα, ὅπως καί μιᾶ θαυμάσια μελέτη του γιά τά βαλλίσματα τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν ballades ὑπό τόν τίτλον «ἀνά τόν Ἑλικῶνα» μέ ὠραῖες μεταφράσεις ἀπό γερμανικές, ἀγγλικές, γαλλικές καί σουηδικές ballades ὅπως καί δικές μας λαϊκές. Ἀργότερα ἡ μελέτη αὐτή δημοσιεύθηκε στήν Ἑστία. Ἐνα μικρότερο τετράδιο μέ τίτλο «Εἰκόνες καί Σκέψεις» ἐπρόκειτο νά σταλῆ σέ διαγωνισμό καί δέν ἐπρόφθασε. Ἀκολουθοῦσαν τά ποιήματα τῶν σχολείων. Ὅλα αὐτά παραδόθησαν εἰς τόν κ. Νάζον.»⁸⁴.

Εντέλει στις 15 Ἀπριλίου 1896 το ἀπόγευμα, παρέδωσε το πνεύμα του, σε ηλικία μόλις 46 ετών. Ο θάνατος ἐπῆλθε «*συνεπεία μαρασμοῦ, τελευταία περίοδος προΐούσης γενικῆς παραλύσεως*»⁸⁵. Ο φίλος του, βουλευτής τότε, Θ. Βελιανίτης φρόντισε, μέσω του ὑπουργοῦ Εσωτερικῶν Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, να γίνει ἡ κηδεία δημοσία δαπάνη ἀπό το Α' Νεκροταφεῖο. Με ἔρανο της «Ἑστίας» καὶ γενναία προσφορά της Ἰφιγένειας Συγγρού κατασκευάστηκε ο ἀπέριττος τάφος του, ὅπου χεράχτηκαν οὖ στίχοι του:

«*Κι ἀντηχοῦνε στή μαύρη σιγή*

τά πικρά, τά πικρά μου τραγούδια»

Τους ἐπικηδεῖους ἐκφώνησαν οὖ Ἀρ. Κουρτίδης καὶ Κ. Παλαμάς.

Ὡς ἐπίλογο στη βιογραφία του παραθέτουμε τις δύο περιγραφές των βιογράφων του Χασιώτη καὶ Βασιλειάδη ὡς ἀντιπροσωπευτικά δείγματα της οπτικῆς ἐντύπωσης που προκαλοῦσε. Ο πρώτος μαρτυρεῖ : «*Εἶδομεν ὅτι ὁ νέος ἦν ἰδιαίτερος τύπος Ἀνατολικοῦ ὑπερβορείου εἰς ἄκρον μελάγχρους. Οἱ ὀφθαλμοὶ λοξῶς βλέποντες, ὀφρύες ἀψιδοειδεῖς καί εἰς ἄγαν μελανοί, μῆλα*

⁸⁴ Νικ. Βασιλειάδης, «*Ἀνέκδοτα ποιήματα του ποιητοῦ Γεωργίου Μ. Βιζυηνοῦ*», περ. «*Θρακικά*», τομ. 5, ἐν Ἀθήναις 1934, σελ. 251-2.

⁸⁵ Β. Ἀθανασόπουλος, «*Οἱ μῦθοι*», ὄ.π., σελ. 137-38.

ἔξωγκωμένα πως καί ἐρυθρόχροα. Ἐχων μέτριον ἀνάστημα ἐνεδύετο εὐσταλῶς. Τοιοῦτος ἦν ἀπό παιδικῆς ἡλικίας καί τοιοῦτος ἔμεινε μέχρι τέλους»⁸⁶. Ο Ν. Βασιλειάδης είναι ακόμη πιο χαρακτηριστικός : «Εἰς τὰς Ἀθήνας ἐφάνη ὡς παράξενος τύπος. Κατατομή ἰδι αζόντως ἀνατολική. Ἦτο ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἔγχαράσσονται εἰς τὴν μνήμην. Τά μάτια του λοξά ὡς Κινέζου, φρύδια καμαρωτά λοξά καί κατάμαυρα φυσιογνωμία μινιόν, ἀλλά μέ ἔξωγκωμένα μῆλα πρόσφυγος ἐξ Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Καί φωνήν; α, οὐδέποτε παρεδέχθη εἰς τὴν ζωὴν του ὅτι εἶναι ὀχληρά!»⁸⁷.

1.2. Η απάντηση του Βιζυηνού στο δίλημμα Κωνσταντινούπολη ή Αθήνα

Ἐχοντας προσδιορίσει δι' ὀλίγων τους βιογραφικούς σταθμούς του Γεωργίου Βιζυηνού μπορούμε να επιμείνουμε σ' ένα ζήτημα που αφορά στις μορφωτικές επιλογές του και για το οποίο η εξατομικευμένη απάντηση θα μπορούσε ν' αποτελέσει ευκαιρία γενίκευσης και για την κατανόηση κάποιων ιδεολογικών εξελίξεων στο χώρο του Ελληνισμού κατά τον φθίνοντα 19^ο αιώνα καθώς και για τη στάση πολλών Ελλήνων προερχομένων από το χώρο της Οθωμανικῆς αυτοκρατορίας την ἴδια περίοδο. Το ζήτημα στο οποίο αναφερόμαστε είναι η προτίμηση του Βιζυηνού να σπουδάσει και να δραστηριοποιηθεῖ στην Αθήνα, ενώ την ἴδια περίοδο ο χώρος της κωνσταντινουπολίτικης ομογένειας αποτελούσε προνομιακό πεδίο δράσης και με ευκαιρίες ευδοκίμησης ἴσως περισσότερες για ἑκείνον.

Για να καταφέρει κανείς ν' αντιληφθεῖ τις προϋποθέσεις ενός τέτοιου ερωτήματος πρέπει ν' αναγνώσει τις πραγματικότητες που είχαν διαμορφωθεῖ στα δύο κύρια κέντρα οργάνωσης και διοίκησης του Ελληνισμού, καθώς και την ανταγωνιστική μεταξύ τους σχέση στο πλαίσιο της διεκδίκησης του κυρίαρχου ρόλου σε επίπεδο λήψης - εκτέλεσης αποφάσεων και διαχείρισης σημαντικῶν εθνικῶν θεμάτων⁸⁸.

⁸⁶ Γ. Χασιάτης, «Βυζαντιναὶ σελίδες», ὅ.π., σελ. 260.

⁸⁷ Ν. Βασιλειάδης, «Ἐγκώμια», ὅ.π., σελ. 216.

⁸⁸ Για τον ανταγωνιστικό αυτό χαρακτήρα των σχέσεων του ελλαδικού κέντρου με την Κωνσταντινούπολη και ειδικά το Πατριαρχεῖο βλ. στο β' κεφ. του 2^{ου} μέρους της μελέτης της

Η μεν Κωνσταντινούπολη είχε να παρουσιάσει την αδιαμφισβήτητη μέχρι τότε θέση της πρωτεύουσας του Γένους, στηριζόμενη τόσο σε πληθυσμιακά-αριθμητικά δεδομένα, όσο και σε κοινωνικές και ιδεολογικές καταβολές που προέκυψαν από τη θέση της στο όραμα της αποκατάστασης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, την φαναριώτικη παράδοση, την οικονομική ισχύ της κοινότητας των ομογενών, την κοινωνική-εκπαιδευτική δράση αυτής της κοινότητας και εν τέλει από την παρουσία του Πατριαρχείου ως συνεκτικού κρίκου και μέγιστου πολιτικοθρησκευτικού θεσμού.

Από την άλλη πλευρά η Αθήνα ακόμη και ως επιλογή εγκατάστασης της πρωτεύουσας του αρτισύστατου Ελληνικού κράτους αποτελούσε εξ ορισμού πόλο με τελείως διαφοροποιημένο ιδεολογικό φορτίο σε σχέση με την Πόλη.

Κατ' αρχήν οι αρχαιοελληνικές μνήμες που ανακάλεσε ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός με την απόληξή του, τη Γαλλική επανάσταση, καθώς και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, χρωμάτιζαν την επιλογή της Αθήνας, έστω και στην επιφάνεια, με μια απόχρωση φιλελεύθερης αστικής αντίληψης και των εθνικιστικών ιδεών που τη συνόδευαν⁸⁹. Πολύ πιο πέρα από την περιορισμένη πολιτική θέση του διοικητικού κέντρου κάποιων περιορισμένων σε έκταση ορεινών ή ημιορεινών και νησιωτικών επαρχιών που της επεφύλασσαν οι ιδρυτικές Συνθήκες του Ελληνικού κράτους, η Αθήνα άρχισε σταδιακά υπό το καθεστώς της διαμόρφωσης της Μεγάλης Ιδέας να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως το μόνο αρμόδιο διαχειριστή του συνόλου των θεμάτων που αφορούσαν στον Ελληνισμό.

Κατά τα πρώτα τριάντα περίπου χρόνια ελεύθερου εθνικού βίου και μέχρι τον Κριμαϊκό πόλεμο η διάσταση ανάμεσα στα δύο εθνικά κέντρα ήταν μάλλον λανθάνουσα και τούτο οφειλόταν σε μια κύρια αιτία, την εσωστρέφεια του νέου κράτους η οποία απέρρευε από τις εγγενείς του

Σίας Αναγνωστοπούλου, «Μικρά Ασία», 19^{ος} αι. - 1919, οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες, από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος», εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 1997, σσ. 419-452.

⁸⁹ Αναλυτικά περιγεγραμμένη η διαδικασία αυτή για την προ της επανάστασης του 1821 περίοδο, περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, «Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη», εκδ. «Διάττων», Αθήνα 1990 και ειδικά στο κεφάλαιο: «Η σφυρηλάτηση της επαναστατικής νοοτροπίας», σσ. 17-69.

αδυναμίες, συναφείς με τους όρους ίδρυσής του : τη βαυαροκρατία, την πλήρη εξάρτηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις, τις ατελέσφορες προσπάθειες στοιχειώδους πολιτικής και δημοσιονομικής συγκρότησης, τη σχεδόν παντελή έλλειψη σχέσεων με την Οθωμανική αυτοκρατορία.

Ωστόσο και σ' αυτήν ακόμη την περίοδο το ζήτημα του αυτοκέφαλου της ελλαδικής Εκκλησίας καθώς και οι συγκρούσεις γύρω από το θέμα των αυτοχθόνων - ετεροχθόνων απεικονίζουν εναργώς την υπαρκτή διάσταση των ηγέτιδων τάξεων της Αθήνας και της Πόλης⁹⁰.

Η προϊούσα αστικοποίηση της Ελληνικής κοινωνίας μετά την έξωση του Όθωνα δημιούργησε εντελώς νέους όρους για την προώθηση του ρόλου της ελλαδικής πρωτεύουσας και αντιστρόφως για την απώλεια από την πλευρά της Κωνσταντινούπολης μεγάλου μέρους από το ειδικό εθνικό της βάρος, λόγω ακριβώς της πρόσκτησης από το βασίλειο της Ελλάδος της ιδιότητας του εθνικού κέντρου, του εστιακού σημείου μιας πολύ πιο εκτεταμένης εθνικής κοινότητας που προσδιοριζόταν από ορισμένα υποτιθέμενα κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά - γλώσσα, θρησκεία, ιστορικές μνήμες και εθνοτική προέλευση⁹¹.

Ο Βιζυηνός έρχεται στην Αθήνα ακριβώς την εποχή που ήδη η ισορροπία έχει κλίνει οριστικά υπέρ της. Τούτο διακρίνεται πολύ απλά από τους μορφωτικούς ορίζοντες που του ανοίγονται στη μια και την άλλη

⁹⁰ Για τις διαστάσεις και τον απόηχο αυτών των ζητημάτων βλ. τις αντίστοιχες αναλύσεις των: (α) John A. Petropoulos, «Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό βασίλειο (1813-1843)», τομ. Α', εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, σσ. 222-224 και (β) Ιωάννη Δημάκη, «Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων», εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1991. Κι από τα δύο αυτά ζητήματα προκύπτει ένα κοινό συμπέρασμα, ότι κατά τα πρώτα έτη μετά την ίδρυση του Ελληνικού κράτους ο ανταγωνισμός των δύο κέντρων συντελείται στην Αθήνα η οποία επιζητά την «ανεξαρτητοποίησή» της από την κηδεμονία της Πόλης. Πολύ αργότερα, τη δεκαετία του 1880, ο ίδιος ανταγωνισμός θα εκδηλωθεί υπό αντεστραμμένους όρους στην Κωνσταντινούπολη πλέον, όταν η Ελληνική κυβέρνηση υπό τον Τρικούπη προσπαθεί να εμφανιστεί ως αποκλειστικός διαχειριστής των εθνικών θεμάτων. Η αντιστροφή αυτή των όρων είναι χαρακτηριστική των διεργασιών που συντελέστηκαν στο ενδιάμεσο και των νέων πραγματικοτήτων που διαμορφώθηκαν.

⁹¹ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «“Νοερές κοινότητες” και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο συλλογικό έργο «Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997, σελ. 87.

προοπτική. Στην Κωνσταντινούπολη συγκεκριμένα μπορεί να παραμείνει και να ολοκληρώσει τις θεολογικές σπουδές του στη Χάλκη. Σε καμμία περίπτωση όμως η Χάλκη δεν μπορεί να του προσφέρει αυτά τα οποία επεδίωκε και επιθυμούσε από άποψη επιστημονικής κατάρτισης. Το Πανεπιστήμιο της Αθήνας ήταν γι' αυτόν (πριν το γνωρίσει από κοντά) ένα ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα το πρώτο του είδους του στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή. Ας μη ξεχνούμε τη μεταφορά στο έργο του του κοινού ιδεολογικού τόπου: «*Ἡ ἀνά τήν Ἀνατολήν ἐστία τῶν Φώτων*» («Αἱ συνέπειαι τῆς παλαιᾶς Ἱστορίας», σελ. 121).

Ο προσανατολισμός αυτός του Πανεπιστημίου από τη στιγμή που εγκαινιάστηκε, προς τους ελληνικούς πληθυσμούς εκτός του βασιλείου απέρρεε από το ιδεολογικό δόγμα της εθνικής ενότητας που διαμορφωνόταν στην Ελλάδα από την εποχή της ανεξαρτησίας. Το δόγμα της εθνικής ενότητας που επρόκειτο να καταστεί αντικείμενο επεξεργασίας κατά το υπόλοιπο διάστημα του 19^{ου} αιώνα, συναρθρώθηκε σε τρία επίπεδα. Στο κοινωνικό επίπεδο τόνιζε την ανάγκη για εθνική ενότητα στο εσωτερικό της Ελλάδας, ανάγοντας την ομοιομορφία και την ομοιογένεια σε κυρίαρχους όρους του πολιτισμικού λόγου· στο γεωγραφικό επίπεδο τόνιζε την ενότητα του Ελληνισμού, του Ελληνικού έθνους ως ενιαίου συνόλου που συνένωνε τα συστατικά του μέρη μέσα και έξω από το βασίλειο· και στο ιστορικό επίπεδο έδινε έμφαση στην ενότητα του Ελληνικού έθνους διαμέσου των αιώνων, από τους ομηρικούς ως τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους²². Αυτό και μόνο είναι επαρκές για να καταδείξει ότι ο «*φωτισμός της Ανατολής*» δεν περνούσε από τη Χάλκη ή τα ανάλογα ιδρύματα της Πόλης αλλά το Πανεπιστήμιο της Αθήνας είχε επωμισθεί εξ ολοκλήρου αυτή την αποστολή.

Ταυτόχρονα γύρω από το Πανεπιστήμιο περιστρεφόταν μια ποικιλία δραστηριοτήτων η οποία συνέθετε αυτό που θα ονομάζαμε σύνολο της πνευματικής ζωής και δράσης ενός έθνους, οι ποιητικοί διαγωνισμοί, η ποιητική-συγγραφική παραγωγή, οι μορφωτικοί-εκπαιδευτικοί σύλλογοι, τα περιοδικά, οι γλωσσικές ζυμώσεις. Μην έχοντας η Κωνσταντινούπολη αυτές τις δυνατότητες στο βαθμό που προαναφέρθηκε, ήταν αναγκασμένη να δέχεται την απομάκρυνση μεγάλου μέρους της νεολαίας του οθωμανοκρατούμενου

Ελληνισμού που επιθυμούσε ανώτερες και ανώτατες σπουδές. Πολύ περισσότερο το ότι σύνολο σχεδόν των νέων αυτών αποφοιτούσε έχοντας εγκλωπωθεί την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία που καλλιεργούσε το Πανεπιστήμιο, συντελούσε ώστε οι άνθρωποι αυτοί να είναι ταυτόχρονα και το μέσο της αναπαραγωγής της.

Στην ίδια λογική ακολουθία και όποιος επιθυμούσε την καταξίωσή του στους κύκλους της λογισμικής έπρεπε να προσβλέπει στην εγκατάστασή του στην Αθήνα και την παραμονή και δραστηριοποίησή του εκεί. Μπορεί ο Βιζυηνός να αφήνει να διαφανεί στο έργο του η απaréσκεια ακόμη και για την εξωτερική όψη και τη νοοτροπία των κατοίκων της πόλης : « *Ἡ ἀπρονόητος δημαρχία δέν ἐφρόντισεν ἀκόμη νά ὑδροδοτήσῃ ἐπαρκῶς τήν πόλιν· οἱ ἰνόητοι κάτοικοι ρίπτουν τάς ἀκαθαρσίας ἐπί τῶν ὁδῶν καί τῶν οἰκοπέδων· ἡ ἰκίνητος ἀτμοσφαῖρα ἐπληρώθη μiasμάτων καί κονιορτοῦ· μετ' ὀλίγον θά γεννηθῇ ὁ κοιλιακός τυφος, καί οἱ Ἀβδηρῖται τῶν Ἀθηνῶν θά αἰτιῶνται ἐμέ (εν. τον ἥλιο) καί τούς περί ἐμέ διά θανάτους, ὧν αἰτιοί εἰσίν αὐτοί καί μόνοι.*», («Μεταξύ Πειραιῶς καί Νεαπόλεως», σελ. 39), ὁμως δε φαίνεται διατεθεμένος να την εγκαταλείψει, διότι είναι η μοναδική δυνατότητα να κερδίσει την αναγνώριση.

Συνάμα την ίδια περίοδο είχε ολοκληρωθεί και η διαμόρφωση των μηχανισμών εκείνων που ήταν απαραίτητοι για να εξασφαλιστεί η ροή των φοιτητῶν από την οθωμανική Ανατολή προς το Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Ο ευεργετισμός των πλουσίων ομογενῶν, ὅπως στην περίπτωση του Γεωργίου Ζαρίφη, τους ἔδινε από τη μια την ευχέρεια να περιγράψουν ἕνα διακριτικό κοινωνικό ρόλο για λογαριασμό τους, ἀλλά και σε χιλιάδες νέους τη δυνατότητα να προσέλθουν σ' αυτό που αναγνώριζαν ως εκπαιδευτικό κέντρο του Ελληνισμού⁹³ : «*..ἡ γνωστή πρὸς ἀπόρους ἐπιμελεῖς νέους ἑνός τῶν τά*

⁹² Π. Κιτρομηλίδης, «Νοερές κοινότητες», ὁ.π., σελ. 85-6.

⁹³ Ο Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς, «Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στην Ελλάδα (1830-1922)», ἔκδοση γ', Πρόλογος Ν. Ι. Σβορώνου, Μετάφραση: Ιωάννα Πετροπούλου, Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1982, αναφέρει ὅτι ἕνα σημαντικό ποσοστό των φοιτητῶν της Αθήνας σπούδαζαν με υποτροφίες προερχόμενες αποκλειστικά σχεδόν από ιδιωτικές δωρεές, σελ. 437.

μάλιστα άνεπιδείκτως προστατευόντων τά γράμματα Ὅμογενῶν ..», («Αί συνέπειαι τῆς παλαιᾶς ἱστορίας», σελ. 122).

Οι επανειλημμένες και σαφώς πρόωρες βραβεύσεις του Βιζυηνού στους ποιητικούς διαγωνισμούς του έδωσαν την ευκαιρία (σε μια εποχή τῆς νεύτητας που οι αντιδράσεις του εκδηλώνονταν κυρίως εν θερμῶ) να αντιδιαστείλει την ενθουσιώδη γι' αυτό και προσωρινή αναγνώρισή του στους πνευματικούς κύκλους τῆς πρωτεύουσας με την εμπειρία του στην Κωνσταντινούπολη: «*Ανέκραξα ἐγώ (ο Βιζ.). Πόθεν τούς ἔχεις αὐτούς τούς στίχους;*

- *Πόθεν; Ἐκ τῆς Θεραπειᾶ! Ἐνθυμεῖσαι πῶς τούς ἐμοίραζες ὡσάν κόλλυβα εἰς ὄλας τάς κυρίας; Ἄκουσε λοιπόν! Ἐάν ζητήσης ἀπό αὐτάς ἕνα ποίημά σου τώρα, ὄχι μόνον δέν τό ξεύρουν ἀπ' ἔξω, ἀλλ' οὐδέ γραμμένον τό φυλάττουν. Πόσας εἶδα νά τά πετοῦν πρίν τά διαβάσουν! Πόσαις νά τά διαβάζουν καί νά σέ περιγελοῦν, ἐνῶ πρό μιᾶς στιγμῆς τά ἐπαινοῦσαν διά τά μάτια καί σέ παρακαλοῦσαν νά ταίς τά δώσης γραμμένα!*», («Μεταξύ Πειραιῶς καί Νεαπόλεως», σελ. 50). Η μαθητεία του Βιζυηνού κοντά στον Τανταλίδη στο διάστημα τῆς παραμονῆς του στη Χάλκη απέδωσε ὅ,τι μπορούσε ν' αποδώσει στον πρώτο. Από ἔκει και πέρα ο φυσικός χώρος παρουσίας του «Κόδρου» ἦταν ἡ Αθήνα.

Αλλά και οι επιστημονικές-ακαδημαϊκές φιλοδοξίες του Βιζυηνού μπορούσαν να βρουν διέξοδο μόνο με την είσοδό του στις τάξεις των διδασκόντων του Πανεπιστημίου. Οι προσπάθειες που κατέβαλε για να κατορθώσει να καταλάβει την έδρα τῆς ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας, αὐτό ακριβῶς αποδεικνύουν. Η επιστροφή του στην Πόλη δε θα ἦταν δυνατό να του ανοίξει παρόμοια προοπτική. Στην καλύτερη των περιπτώσεων θα δίδασκε σε κάποιο αξιόλογο σχολεῖο προετοιμάζοντας μαθητές να ταξιδέψουν στην Αθήνα για τις ανώτατες σπουδές τους, ὄντας ο ἴδιος μακριά από προσβάσεις για την επίτευξη οποιασδήποτε ακαδημαϊκῆς σταδιοδρομίας. Εξάλλου στην ἴδια περίπου περίοδο ἕνας σημαντικός αριθμός συμπατριωτῶν του θρακιωτῶν αναζητοῦν μέσω τῆς ἔλευσῆς τους στην πρωτεύουσα τόσο τῆν επαγγελματικῆ-επιστημονικῆ ολοκλήρωση, ὅσο και τῆν αναγνώριση του ἔργου τους, ο Στέφανος Κουμανούδης, ο Βλάσιος Σκορδέλης, ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, ο Σταμάτιος Ψάλτης, ο Χρήστος Τσουντας εἶναι λίγες ἀπ' αὐτές τις περιπτώσεις

και μόνο, όπως είπαμε, από το χώρο της Θράκης που πιστοποιούν το συρμό της κίνησης προς την Αθήνα⁹⁴.

Η αποτυχία του Βιζυηνού να αναγνωριστεί στο μέτρο των δυνατοτήτων και των επιθυμιών του είναι ένα άλλο ζήτημα που σχετίζεται με την ατομική περίπτωση, τις ιδιάζουσες συνθήκες, τις αντιφατικές κρίσεις γύρω από την προσωπικότητά του καθώς και την ίδια την ωριμότητα του αθηναϊκού περιβάλλοντος. Η επιλογή του όμως να εγκατασταθεί στην Αθήνα παραβλέποντας τις δυνατότητες της Κωνσταντινούπολης και το γεγονός ότι όντας ο ίδιος φαναριώτικο γέννημα θα μπορούσε να ελιχθεί και να εξελιχθεί ενδεχομένως πολύ πιο εύκολα στους ομογενειακούς κόλπους, αποτελούν εξηγήσιμη στάση στο πλαίσιο των όσων αναφέρθηκαν για το προβάδισμα της Αθήνας στην πνευματική καθηγεσία του Ελληνισμού, ελλαδικού και αλύτρωτου, που τότε, από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, άρχισε πλέον να γίνεται τόσο ορατό και ψηλαφητό, ώστε να προκαλέσει και τη συμπερίληψη του Βιζυηνού στο πλατύ μεταναστευτικό ρεύμα των λογίων που προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη.

1.3. Το πρόσωπο και το έργο στα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής

Η προσπάθεια να ενταχθούν τα διηγήματα του Βιζυηνού στην κατηγορία των ρεαλιστικών αυτο-βιογραφικών δεν αποτελεί εγχείρημα περιορισμού του ορίζοντά τους ως καλλιτεχνημάτων. Αντιθέτως, αποδεχόμενοι την ιστορική τους ερμηνεία μπορούμε να αντιληφθούμε και το εύρος της λογοτεχνικής δημιουργίας, ως δημιουργίας εντασσόμενης και υποκείμενης στην κοινωνική πραγματικότητα. Σαφώς ο δημιουργός κάθε προϊόντος τέχνης είναι και δημιούργημα ενός περιβάλλοντος του οποίου οι εκτυπώσεις ψηλαφούνται και ανευρίσκονται στο έργο. Η φαντασία είναι συστατικό στοιχείο της λογοτεχνικής δημιουργίας, δεν είναι όμως ένθετη από εποχές και

⁹⁴ Βιογραφικές λεπτομέρειες για τους αναφερόμενους στο κείμενο βλ. στον Κ. Άμαντο, «Λόγιοι Θράκης», περ. «Θρακικά», τομ. 3^α, παράρτημα Γ' τομ., εν Αθήναις 1931, σελ. 151-3, 155-7, 160, 167 και 171-2.

κόσμους άλλους παρά ελεύθερη απόδοση, αναδημιουργία και επανασύνδεση παραστάσεων κεκτημένων σε μια κοινωνική πραγματικότητα και μια ιστορική εποχή⁹⁵.

Υπ' αυτό λοιπόν το πνεύμα ο ίδιος ο δημιουργός Βιζυηνός τόλμησε να μιλήσει για την ιστορικότητα του έργου του και περιγράφοντάς το μάλιστα ως κατόρθωμα στις συνθήκες της εποχής του, να υποδείξει «..τί ἐστί μελέτη καί ἀναγραφή τοῦ ἐθνικοῦ βίου καί τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων ὑπό τύπον διηγήματος καί λαογραφίας, ἐν καθαρᾷ ψυχολογικῇ καί ἱστορικῇ κρίσει»⁹⁶. Αυτή ακριβώς η διατύπωση του ίδιου του Βιζυηνού θα αποτελούσε από μόνη της προϋπόθεση για τη χρήση του, υπό όρους, ως ιστορικής πηγής. Τα δύο ουσιαστικά, μελέτη και αναγραφή βεβαίως, και με τη σειρά που αναφέρονται, δείχνουν την ενσυνείδητη πρόθεσή του να στραφεί και να μελετήσει όσα μέχρι τότε έμεναν στο περιθώριο, ενώ κυριαρχούσαν τα ρομαντικά διηγήματα του Ραγκαβή και του Ξένου. Εξάλλου η ψυχολογική και ιστορική κρίση, όπως τοποθετούνται, υποδηλώνουν την ηθογραφική κατεύθυνση του Βιζυηνού και την πρόθεση να εντάξει στο χώρο και στο χρόνο τους ήρωές του και τις πράξεις τους. Τα ίδια τα αισθήματά του απευθύνονται σε πρόσωπα υπαρκτά και σύγχρονα και όχι σε μυθιστορηματικούς χαρακτήρες⁹⁷. Και αυτό

⁹⁵ Την άποψη αυτή ενισχύει και η νέα αντιμετώπιση που προτείνει για τα ξενόθεμα ρομαντικά διηγήματα του Ραγκαβή ο Τ. Καγιαλής. Βλ. σχετικά «Πατριδογνωσία, Ξενοτροπία και Ιστορία - Καλλιγιάς και Ραγκαβής» στο συλλογικό έργο «Από το Λέανδρο στον Λουκή Λάρα, Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880», Επιμέλεια: Ν. Βαγενάς, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997: «Πιστεύω ότι θα κατανοήσουμε καλύτερα τη φύση και τη λειτουργία της πεζογραφίας που μας απασχολεί, αν σταματήσουμε να χρησιμοποιούμε ως αξιολογικό και ερμηνευτικό κριτήριο το κατά πόσον οι πεζογράφοι γράφουν γύρω από τη σύγχρονη Ελλάδα και αν επιμένουμε στη διαπίστωση ότι, ανεξαρτήτως του τρόπου ή της σκηνοθεσίας που επιλέγουν, γράφουν προς τη σύγχρονη Ελλάδα. Δεν την περιγράφουν αναγκαστικά, αλλά οπωσδήποτε απευθύνονται σ' αυτήν και ασφαλώς, δεν απευθύνονται σε ολόκληρη την κοινωνία, αλλά στο πολύ μικρό τμήμα της που συνιστά το αναγνωστικό κοινό και το οποίο βεβαίως είναι ταξικά προσδιορισμένο», σελ. 133.

⁹⁶ Ν. Βασιλειάδης, «Σελίδες του Δρομοκαϊτείου (Μεταξύ φιλοσόφου, ιατρού και καλλιτέχνητος)», στο «Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών», τυπογραφείον «Εστία», Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρη, εν Αθήναις 1910, σελ. 330.

⁹⁷ Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι», ό.π., σελ. 273.

ακριβώς σκεπτόμενοι μπορούμε να προχωρήσουμε περισσότερο. Στο έργο του Βιζυηνού δεν μελετάται και αναγράφεται μόνο ο ελληνικός εθνικός βίος και οι παραδόσεις. Οι Οθωμανοί ήρωες και ο δικός τους εθνικός βίος και οι παραδόσεις είναι σκηνικό του οποίου το ρεαλιστικό στήσιμο επιτρέπει τη συναγωγή συμπερασμάτων και την απεικόνιση μιας *alterae partis* με μέγιστο ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί συμπλέκεται με τα αντίστοιχα ελληνικά αλλά και ως αυτόνομη πραγματικότητα.

Θα ήταν όμως λάθος αν θεωρούσαμε το λογοτέχνη Βιζυηνό ως αυτοδύναμο καινοτόμο που διαμορφώνει την πραγματικότητα του διηγήματος στην εποχή του. Πλέον η μεταβατικότητα της περιόδου σε όλα της τα επίπεδα αποτελεί συνολικά διαπιστούμενο φαινόμενο. Στο φαινόμενο αυτό ο ρόλος της «Εστίας» από το 1880 είναι καθοριστικός⁹⁸. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του Ν. Πολίτη στην προκήρυξη του διαγωνισμού διηγήματος της «Εστίας», πιστοποιεί τη στροφή προς τον «ιστορισμό» και τη μελέτη του εθνικού βίου. Μ' αυτό τον τρόπο ο ρεαλισμός οδηγείται και στο φυσικό του προορισμό, στην αντιμετώπιση της κοινωνικής πραγματικότητας. Ήδη ο Πολίτης είχε δημοσιεύσει τους δύο τόμους με τίτλο «Μελέτη επί του βίου των Νεωτέρων Ελλήνων: Νεοελληνική Μυθολογία, Α' (1871), Β' (1874)» και ενισχύσει τη στροφή προς τη βαθύτερη γνωριμία των ηθών και εθίμων του λαού, ενώ μετά την επιστροφή του από τη Γερμανία δημιούργησε λογοτεχνικό κύκλο που τον ενέπνεε με τα λαογραφικά του ιδεώδη, υποστηρίζοντας μια πεζογραφία ελληνική, εθνική⁹⁹.

Πέραν όμως απ' αυτό υπάρχουν και δύο άλλες παράμετροι που μπορούν να θεωρηθούν καταλυτικές για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και του έργου του Βιζυηνού. Η μία είναι οι σπουδές και τα ταξίδια στο εξωτερικό. Το πέρασμα από τη Γερμανία και η ειδίκευση στην ψυχολογία είναι καθοριστικοί παράγοντες για την απόκτηση της ικανότητας διείσδυσης στο βάθος της συνείδησης των χαρακτήρων και το πλάσιμο της ηθογραφικής ικανότητας. Η παραμονή στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες του Παρισιού και του Λονδίνου και η αντίληψη των μεταβολών από το ρομαντισμό στο ρεαλισμό

⁹⁸ «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά Διηγήματα», εισαγωγή Π. Μουλλάς, ό.π., σελ. λστ'-λζ'.

⁹⁹ Φ. Α. Δημητρακόπουλος, «Ο Νεοελληνισμός στη λογοτεχνία 19^{ου}-20^{ού} αι.», εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1990, σελ. 187.

ώθησαν το Βιζυηνό στη συγκεκριμένη κατεύθυνση της οποίας το αποτέλεσμα ήταν βεβαίως ώριμο και σύγχρονο εν συγκρίσει προς αυτά τα δεδομένα, όμως πρώιμο προς τα αντίστοιχα ελληνικά. Ο ίδιος ο Παλαμάς διατείνεται ότι: «..καθ' ἣν ἐποχὴν ἐτυπώνοντο εἰς τὴν Ἑστίαν τὰ διηγήματά του, μολονότι ἔφερον ἤδη καὶ τὸ ἐφόδιον οὐχὶ εὐκαταφρονήτου ποιητικῆς παραγωγῆς, τρῶφιμος τῶν γερμανικῶν Πανεπιστημίων, ἐγκύπτων εἰς τὰ φιλοσοφικά ὡς καὶ εἰς τὰ φιλολογικά μὲ γνῶσιν καὶ μὲ ἔρωτα, οὔτε ἤρθη ἐπὶ τῶν πτερύγων τῆς φήμης, ἀλλὰ οὔτ' ἐξετιμῆθη κἄν, ὡς ἤρμοζεν, ὑπὸ ἐκείνων οἵτινες θὰ ἦσαν μᾶλλον ἀρμόδιοι νὰ τὸν ἐκτιμῆσουν»¹⁰⁰.

Αλλά και στην ελληνική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, ήδη από το 1870, είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται οι συνθήκες εκείνες που θα έκαναν αναγκαία την αλλαγή και τη μετάβαση στο ρεαλισμό που εγκαινίασε ο Βιζυηνός. Δεν υπάρχει αμφιβολία πάντως πως είναι στενά δεμένος και ταυτόχρονα πρωτοπόρος στην ανάγκη ανανέωσης της νεοελληνικής διηγηματογραφίας που θα πάρει ομαδικές διαστάσεις μετά το 1883¹⁰¹.

Η περίοδος στην οποία αναφερόμαστε, βεβαίως έχει να παρουσιάσει και την ανάλογη κοινωνική δυναμική που είναι αναγκαία για την πνευματική μεταβολή. Η εμφάνιση και σταδιακή άνοδος της αστικής τάξης, η διείσδυση του ομογενειακού κεφαλαίου, η εκτέλεση μεγάλων δημοσίων έργων και ο σχετικός πολιτικός εκσυγχρονισμός του Χ. Τρικούπη συγκροτούν το πλαίσιο της εμφάνισης των νέων αναζητήσεων¹⁰². Πέραν όμως από τις εσωτερικές εξελίξεις υπάρχουν και οι εξωτερικές. Μεταξύ μιας Ευρώπης διαρκώς μεταβαλλόμενης από Δυσμάς και μιας Ανατολής με τη φαινομενική της στατικότητα, οι Έλληνες πορεύονται με την πυξίδα της Μεγάλης Ιδέας, την ιδεολογία της αποκατάστασης των αλύτρωτων, που, σ' όσες περιπτώσεις λειτουργεί αποπροσανατολιστικά και αρνητικά, σ' άλλες τόσες καθίσταται κινητήριοις μοχλός εξελίξεων και προωθήσεων. Η αντανάκλαση όλων αυτών των γεγονότων στο επίπεδο της διηγηματογραφίας συνιστά ένα υπόβαθρο

¹⁰⁰ Κ. Παλαμάς, «Βιζυηνός», Άπαντα τομ. β', εκδ. Μπίρης, Αναδημοσίευση στο περ. «Ἐξώπολις», τομ. 5., σελ.140

¹⁰¹ Mario Vitti, «Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας 1850 1855 1870 1880 1883 1896 1936 1943, εκδ. «Κείμενα», Αθήνα 1974, σελ.75.

¹⁰² Φ. Δημητρακόπουλος, «Ο Νεοελληνισμός», ό.π., σελ. 158.

τελείως διαφορετικό σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες, τις αμέσως μετά την ελληνική επανάσταση.

Τα χαρακτηριστικά του ρομαντισμού: η φυσική ζωή, η ελευθερία, ο αυτοσχεδιασμός, η μελαγχολική διάθεση, η απαισιοδοξία, αποτελούσαν εκτός από ξενική επίδραση και τα συστατικά της εσωστρέφειας του οθωνικού βασιλείου. Επικαλούμαστε στο σημείο αυτό την άποψη του Αγησιλάου Γιαννοπούλου¹⁰³, Ηπειρώτη, που παραθέτει ο Μ. Vitti, ως «*μανιφέστο του ρεαλισμού στην Ελλάδα*»: «*Νεωτερισμός σημαίνει πρόοδος, ζωή [...] αδύνατον ἡμῆς νά περικλεισθῶμεν ἐν τῇ ἰδίᾳ ἡμῶν ἀτμοσφαίρα, νά ζήσωμεν μόνοι καί δι' ἴδιον μόνον λογαριασμόν, νά σταματήσωμεν ἐν τῷ παρόντι, ὅπως καλλίτερον συνδέσωμεν πρὸς τὴν αὐριον. Αὕτη, ὡς εἶπον εἶναι θεωρία, ἀλλ' ὁ πραγματικός βίος ἄλλως ἀπαιτεῖ. Πρέπει νά ζήσωμεν ἐν τῷ κόσμῳ καί μετὰ τοῦ κόσμου, πυρέσσοντες ἢ χασμώμενοι ὡς αὐτός, σκεπτόμενοι καί μελετῶντες ὑπὲρ αὐτοῦ*»¹⁰⁴. Η εξέλιξη είναι προφανής και οι πνευματικές αναζητήσεις συγκεκριμενοποιούνται. Αν θεωρήσουμε ως *terminus post quem* της κοινωνικοπολιτικής μεταβολής την έξωση του Όθωνα, δηλαδή το 1862, μπορούμε να συμμετρήσουμε μια συγκυρία είκοσι περίπου ετών, κατά την οποία οι διεργασίες και οι εξελίξεις επηρέασαν και προώθησαν τις ρεαλιστικές αναζητήσεις.

Τα αντιρομαντικά φαινόμενα εξέλλου στην Ελλάδα πριν από το 1880, και στη λογοτεχνία και στην κριτική, έδειχναν πως είχε επέλθει πια ο κορεσμός από το ρομαντισμό· η ανερχόμενη αστική τάξη στρεφόταν προς ρεαλιστικότερη αντιμετώπιση της πραγματικότητας, άλλωστε ο ρεαλισμός είχε αντικαταστήσει το ρομαντισμό στην Ευρώπη μερικές δεκαετίες νωρίτερα¹⁰⁵. Ειδικά για το Βιζυηνό, επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε πως οσφραίνεται και βιώνει τη νέα πραγματικότητα στο διάστημα της παραμονής του στην Αθήνα και μεταφέρει στη Γερμανία, τη Γαλλία και την Αγγλία τα

¹⁰³ Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι ο Αγησίλαος Γιαννόπουλος είναι εκείνος που προλογίζει την ελληνική μετάφραση του έργου του Ζολά «Νανά», η οποία γίνεται το 1880 από τον Ι. Καμπούρογλου και μεταφέρει στην Αθήνα τα κηρύγματα της σχολής του Νατουραλισμού. Βλ. σχετικά Φ. Δημητρακόπουλος, «Ο Νεοελληνισμός», ό.π., σελ. 187.

¹⁰⁴ Μ. Vitti, «Η ιδεολογική λειτουργία», ό.π., σελ. 52.

¹⁰⁵ Φ. Δημητρακόπουλος, «Ο Νεοελληνισμός», ό.π., σελ. 159.

σπέρματα του νέου. Εκεί, επηρεασμένος από τον ώριμο ρεαλισμό, βλαστάνει τα σπέρματα αυτά σε καρπούς διηγημάτων. Μη ξεχνούμε την παρατήρηση του Α. Σαχίνη που προαναφέρθηκε στη βιογραφία του Βιζυηνού, ότι τα περισσότερα διηγήματά του γράφονται στο εξωτερικό και εξαιτίας αυτής της αίσθησης απαξίωσης του ρομαντισμού, ίσως, αισθάνεται και την ανάγκη να τιτλοφορήσει αρχικά τη συλλογή που έστειλε στο Βουτσιναίο του 1876 «Άραις Μάραις Κουκουνάρις».

Στο σημείο αυτό ας μας επιτραπεί η παρεμβολή μιας λίγο μακράς παρέκβασης βιογραφικού χαρακτήρα, για να εννοήσουμε κάπως καλύτερα σε προσωπικό επίπεδο, μέσα από καθημερινά γεγονότα και συνήθειες, την ένταξη του Βιζυηνού στους κύκλους των αστών διανοουμένων αλλά ταυτόχρονα και τη διατήρηση αρχέτυπων στοιχείων του θρακικού περιβάλλοντός του, γεγονός που καθιστούσε την ίδια την προσωπικότητά του πεδίο διαλεκτικής σύζευξης και συγκρούσεων.

Η ενδυμασία του καταρχήν αποτελεί η ίδια το κωδικοποιημένο μήνυμα του θρακιώτη συγγραφέα¹⁰⁶. Σ' όλες τις φωτογραφίες του που σώθηκαν εμφανίζεται να ντύνεται με την τελευταία λέξη της ευρωπαϊκής μόδας και μάλιστα με διαφορετικό ένδυμα κατά περίπτωση, ανάλογα με τη δραστηριότητα της στιγμής¹⁰⁷. Σε μια διήγηση από σύγχρονους του θρακιώτες για τις δραστηριότητές του στο Σαμμακόβι που αντλούμε από τον Β. Ασημομύτη, αναφέρονται τα εξής : « Ένα όμορφο άνοιξιιάτικο απόβραδο του Μάη του 1881 οι Σαμμακοβίτες είδαν νά κατεβαίνουν από τό δρόμο της Σαρακήνας πέντε ένοπλοι σοβαρήδες (έφιπποι χωροφύλακες) καί δύο «φραγκοφορεμένοι» πολίτες. Σούσουρο έγινε άμέσως καί μαζεύτηκε πολύς κόσμος νά περιεργασθῆ τούς νεοφτασμένους. Καί οι δύο ντυμένοι εὐρωπαϊκά καί μέ «καπελαδοῦρες». Ὁ ένας «έφόργιε» κάσκα κι' είχε πίπα στό στόμα, ὁ δέ ἄλλος φοροῦσε ένα ψαθάκι ἀρκετά κωμικό (ο Βιζυηνός). Αὐτός ὁ τελευταῖος

¹⁰⁶ Για τη σημασία και την εξέλιξη του φορέματος την εποχή αυτή βλ. σχετικά Αλέξης Πολίτης, «Ρομαντικά χρόνια - Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880», Θεωρία και μελέτες ιστορίας 14, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων 1993, σσ. 119-124.

¹⁰⁷ Για τις σωζόμενες φωτογραφίες του Βιζυηνού υπάρχουν πληροφορίες στο Μ. Ξηρέα, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 19.

είχε και μιά κομψή περιποιημένη γενειάδα. Κι' οι δυό καβαλοῦσαν δυό περίφημα ἄλογα»¹⁰⁸.

Εξάλλου, παρόμοιο υπαινιγμό έχουμε και στο διήγημα «Ποῖος ἦτον ὁ φονεύς τοῦ ἀδελφοῦ μου», (σελ. 77) : *«Κοντά στό νοῦν ἦτανε, πῶς ἀφέντης τοῦ λόγου σου πορεύεται ἀλά φράγκα, καί κάθεται στό ξενοδοχεῖο».* Στην αντίστροφη περίπτωση, στη μητέρα του Βιζυηνοῦ ξένιζε το φράκο του Γάλλου καμαριέρη του ξενοδοχείου : *«Τό πρωτοφανές διά τήν ἐπαρχιώτιδα σχήμα τοῦ «φράκου», αἱ συνεχεῖς τοῦ καταξυρίστου γάλλου ὑποκλίσεις, ἐνέπνευσαν εἰς αὐτήν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἀκατάληπτον ἀντιπάθειαν».* Ο ενδυματολογικός διαχωρισμός ὄχι μόνο κατατάσσει τους ανθρώπους της εποχῆς σε ιδεολογικές ομαδώσεις και κοινωνικούς χώρους ἀλλά προκαλεῖ και αισθήματα συμπάθειας ἢ ἀντιπάθειας.

Και οι διατροφικές ὄμως συνήθειες αποτελοῦν με τη σειρά τους μαρτυρία που μπορεῖ να αξιοποιηθεῖ ερμηνευτικά για ἀνίχνευση επιρροῶν που διαμορφώνουν την προσωπικότητα και ἀντανακλοῦν ἐπιδράσεις του περιβάλλοντος. Το καλοκαίρι του 1874 στην Αθήνα, προτού ἀκόμη ἀναπτύξει τις ἀριστοκρατικές ἀστικές του συνήθειες, αἰσθάνεται ἐξαιρετικά ἀβολα ὅταν μπαίνει στο ζυθοπωλεῖο του Μπερνιουδάκη με το φίλο του Πασχάλη στο «Αἱ συνέπειαι τῆς παλαιᾶς ἱστορίας», (σελ. 122-3) : *«Μετά πολλάς καί δειλάς περισκοπήσεις, παρεισήλθομεν εἰς τό ζυθοπωλεῖον τοῦ Μπερνιουδάκη, καταπόρφυροι ἀπό τήν ἐντροπήν μας. - Μόλις εἶχομεν ἀποφοιτήσει τοῦ γυμνασίου καί εἰσηρχόμεθα κατά πρώτην τότε φοράν εἰς καπηλεῖον.»* Σε διάστημα λιγότερο των δέκα ἐτῶν - κάπου ἀνάμεσα 1881 και 1885 - ἡ διαφορά γίνεται αἰσθητή. Σ' ἓνα ἀπό τα ταξείδια του στο Σαμμάκοβο, ἀνήμερα Μεγάλης Παρασκευῆς εἰσέρχεται σε κάποιο μαγαζί, μάλλον εἶδος παντοπωλεῖου, και ζητά ἀπό τον καταστηματάρχη ἓνα κομμάτι παστό κρέας. «*Ὁ Βιζυηνός πλήρωσε, ἀνοιξε τό χαρτί, ἔκοψε ἓνα κομμάτι παστό καί τῶβαλε στά κάρβουνα ἑνός μαγκαλιοῦ πού ἦταν κοντά. Ὁλου τοῦ κόσμου τό μάτι ἔπεσε πάνω του. Ὁ παπα-Χαράλαμπος δέν ἀντεξε καί βόησε: «Τί κάνεις Βιζυηνέ; Ἀσημονεῖς πῶς εἶναι Μεγάλη Παρασκευή;» Ὁ Βιζυηνός ἔδωσε τή συνηθισμένη ἀπάντησι: « Ἀσθενῆς καί ὄδοιπóρος ἀμαρτίαν οὐκ ἔχει». Τότε ὁ*

¹⁰⁸ Βασίλειος Ασημοῦτης, «Το «Γιωργάκι τῆς Μιχαλιέσας» και το Σαμμάκοβο», περ. «Ἐνδοχώρα», τευχ. 3 (4β), Δεκ. 1996 (ἔτος Γ. Βιζυηνοῦ) Λεξανδρούπολη, σελ. 25-26.

παπάς άγριοσηκώθηκε : «Κύριε Βιζυηνέ, έγώ βλέπω ότι δέν είσαι άσθενής, μήτε όδοιπόρος καθ'ήν στιγμή καβαλικεύεις ένα γερó και όμορφο άλογο». « Όχι παπούλη μου δέ μάς παρατάς;» ήπάντησε νευριασμένος ό ποιητής»¹⁰⁹. Από τη νοοτροπία της νηστείας και τη θρησκευτική εκλογίκευσή της περνάμε στη νοοτροπία της άφθονης τροφής¹¹⁰. Είναι η αστική μετάβαση στο επίπεδο της καθημερινής διατροφής. Είναι όμως ολοκληρωμένη μετάβαση; Πρόκειται για τον ίδιο άνθρωπο που αποφοίτησε από τη Χάλκη και υπέμεινε τις πολυήμερες νηστείες-κανόνες του Αρχιεπισκόπου Κύπρου. Οι καταβολές αυτές παραμένουν καθ' όλη τη μετέπειτα ζωή του. Στο πατρικό του σπίτι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μ. Ξηρέα που αντλεί τις πληροφορίες του από το οικογενειακό περιβάλλον του Βιζυηνού, κλείνεται πολλά πρωϊνά Κυριακής και ψέλνει μόνος του¹¹¹. Μια μαρτυρία γενικότερης σημασίας για το ζήτημα έχουμε από τη βιογραφία του Ν. Βασιλειάδη και αναφέρεται στην πλήρη υποταγή «τοῦ πνεύματος τοῦ Βιζυηνοῦ εἰς ὅλην αὐτήν τήν θεοφοβίαν καί τοῦ εὐέξαπτου φαντασιώδη φανατισμοῦ του εἰς τό πῶς νά σώσει τήν ψυχήν του»¹¹². Μ' όλα τούτα πιστεύουμε ότι, ως ένα βαθμό, καταδεικνύεται μεσ' από εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής η ευρεία ενσωμάτωση στην προσωπικότητα του Βιζυηνού στοιχείων πολλές φορές αντιφατικών απ' όλο το φάσμα των επιδράσεων που δέχτηκε στο σύντομο αλλά μεστό εμπειριών πέρασμά του από τα κέντρα πνευματικής επιρροής και ιδεολογικής διαμόρφωσης του οθωμανοκρατούμενου και ελεύθερου Ελληνισμού, όπως και της Ευρώπης.

Επομένως δεν είναι το ιδεολόγημα του Έλληνα θρακιώτη, του ανεπηρέαστου από ξενικές επιδράσεις και προσκολλημένου στα έθιμα και τις παραδόσεις που τον ωθεί προς αυτή την κατεύθυνση γραφής, αλλά η ώσμωση της ελλαδικής εμπειρίας με την ευρωπαϊκή και η ώθηση αυτών προς το ρεαλισμό. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα στο σύνολο των διηγημάτων του να περιέχονται η Ρωσία, η Τουρκία, η ιστορία, η Ευρώπη, οι πόλεμοι, οι επιδρομές, όλο το δράμα των Βαλκανίων και του ραγιά, οι σφαγές, τ' ανέναα προσφυγικά κύματα, οι περιπέτειες, αυτός ο φυσικός κόσμος, τα βουνά της

¹⁰⁹ Β. Ασημομύτης, «Το Γιωργάκι της Μιχαλιέσας», ό.π., σελ.28.

¹¹⁰ Α. Πολίτης, «Ιδεολογίες και Νοοτροπίες», ό.π., σελ. 126.

¹¹¹ Μ. Ξηρέας, « Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 11.

¹¹² Ν. Βασιλειάδης, «Γεώργιος Μ. Βιζυηνός», ό.π., σελ. 300.

Βίζας, ο κάμπος της, ο Εργίνος. Τοπία, πρόσωπα, γεγονότα, έμψυχα ή άψυχα, ό,τι σχετίζεται με τις δραματικές του περιπέτειες, το μεταφέρει ατόφιο, σαν ιερό κι απαραβίαστο, στα έργα του. Τίποτα δεν αλλάζει. Τα περνά όλα με τα αληθινά ονόματά τους και τα πραγματικά χαρακτηριστικά¹¹³.

Η μεταβολή του 1880 προς το ρεαλιστικό διήγημα που αναφέρθηκε πριν, ό,τι έχει βάση πολιτική και κοινωνική, ξεκινά από την προσωπικότητα του Τρικούπη και τις καινοτομίες του οι οποίες επωνυμούν και την εποχή. Παράλληλα όμως έντονη είναι και η προώθηση σ' όλους τους πνευματικούς τομείς, όπως είναι το ζήτημα της γλώσσας, όπου ο Ψυχάρης, συνομήλικος σχεδόν με το Δροσίνη και του Παλαμά, θα χαράξει εντελώς νέους δρόμους και θα προτείνει λύσεις ριζοσπαστικές. Το ίδιο και η φιλολογική επιστήμη, αφήνοντας την εξωτερική μόνο ενασχόληση με τους αρχαίους, θ' αναζητήσει τις ρίζες της εθνότητας στο μεσαιωνικό παρελθόν και στη λαϊκή παράδοση. Ο Κ. Ν. Σάθας και ο Σ. Λάμπρος, όπως και ο Γάλλος Αιμ. Λεγκράν θα μελετήσουν μεσαιωνικά χειρόγραφα και κείμενα¹¹⁴. Ο Γ. Ν. Χατζιδάκις θα θεμελιώσει τη νεοελληνική γλωσσολογική επιστήμη και θα ελευθερώσει το πεδίο από παλιές προκαταλήψεις και ο Ν. Γ. Πολίτης θα ιδρύσει τις λαογραφικές σπουδές για τη συστηματική μελέτη της λαϊκής παράδοσης και δημιουργίας¹¹⁵.

Ο συνδυασμός των εξελίξεων σ' όλους τους πιο πάνω τομείς και η πλατιά γνωριμία με τις ξένες λογοτεχνίες έδωσε τους πνευματικούς προσανατολισμούς στο Βιζυηνό. Κυρίως τον βοήθησε να δει και να καταλάβει τούτο το σημαντικό: ότι χωρίς πατρίδα, χωρίς δικό του χώρο δεν υπάρχει λογοτέχνημα. Έχουν λοιπόν και τα διηγήματα του Βιζυηνού πατρίδα ορατή

¹¹³ Σ. Μελάς, «Γεώργιος Βιζυηνός: Ένας πρωτοπόρος του νεοελληνικού διηγήματος», περ. «Ελληνική Δημιουργία» 1949, Αφιέρωμα στον Γ. Βιζυηνό, σελ. 256.

¹¹⁴ Ειδικά η μελέτη του χειρογράφου της Τραπεζούντας του «Διγενή Ακρίτα» κάνει πολλούς να λένουν ότι οι νέοι Έλληνες μπορούν και αυτοί να έχουν δικό τους έπος όπως οι αρχαίοι. Η αποκατάσταση του Βυζαντίου, που είχε υποστηριχθεί από τον Παπαρρηγόπουλο, γίνεται αποδεκτή ευρύτερα ως επιστροφή στις εθνικές ρίζες, αφού άλλωστε ο Κ. Κrumbacher έγινε στη Γερμανία ο πρώτος καθηγητής της Βυζαντινής Φιλολογίας, επισημοποιώντας την επιστημονική σπουδή του ελληνικού μεσαίωνα. Βλ. σχετικά Φ. Δημητρακόπουλος, «Ο Νεοελληνισμός», ό.π., σελ. 160.

¹¹⁵ Λίνος Πολίτης, «Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», ΣΤ' έκδοση, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991, σελ. 189.

και αισθητή σε πολλές σελίδες τους. Είναι η Θράκη με την ιδιοτυπία της και με την αρχή της στους αιώνες¹¹⁶. Από την άποψη αυτή το θεμελιακό υπέδαφος του Βιζυηνού θα πρέπει ν' αναζητηθεί, πριν απ' όλα, στη Βιζύη και στην ευρύτερη ύπαιθρο της Θράκης εκεί όπου, αργότερα, και ο ίδιος θα εντοπίσει τα πνευματικά και υλικά μεταλλεύματά του¹¹⁷.

Ο χώρος λοιπόν που περικλείει το βίο εμπεριέχει και τις αναμνήσεις. Και τούτες οι αναμνήσεις οι περιγεγραμμένες στα διηγήματά του είναι επαρκείς για να συνθέσουμε ακόμη και τη βιογραφία του. Δίνεται η δυνατότητα να μεταφερθούμε στα συγκεκριμένα χρόνια της διάλυσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στην πλησιόχωρη προς την πρωτεύουσα επαρχία της Θράκης και να παρακολουθήσουμε τόσο τη μακρά διάρκεια της αγροτικής ζωής, όσο και τις ανωμαλίες από τα πολιτικά γεγονότα του Ανατολικού Ζητήματος. Επίσης η συνάφεια των χαρακτήρων των διηγημάτων με πρόσωπα της εξωτερικής πραγματικότητας προβάλλει έντονα όχι την αληθοφάνεια αλλά την αλήθειά τους. Τα πρόσωπα εμφορούνται πράγματι από προσεκτικά επιλεγμένα χαρακτηριστικά, έτσι ώστε να προσιδιάζουν στην κοινωνική τους τάξη, στο μορφωτικό επίπεδο, στην εθνικότητα, στο κοινωνικό περιβάλλον και τη θρησκεία στην οποία ανήκουν¹¹⁸.

Ο ρεαλιστικός και συνάμα αυτο-βιογραφικός χαρακτήρας των διηγημάτων του Βιζυηνού διευκολύνει διπλά την εξιχνίαση των ιστορικών τους συνιστωσών. Από τη μια που δε χρειάζεται να διασπάσουμε τη θεματική και σκηνοθετική τους επιφάνεια για να απομονώσουμε και να ερμηνεύσουμε το μήνυμα που εκπέμπουν, διότι, όπως προαναφέρθηκε, η συνάφεια χαρακτήρων και γεγονότων με τα αντίστοιχα της εξωτερικής πραγματικότητας είναι δεδομένη. Κι από την άλλη, αυτή ακριβώς η συνάφεια συντελεί ώστε, ακόμη κι αν σε καμία περίπτωση δεν υπήρξαν κάποια από τα πρόσωπα που ηθογραφούνται, να είναι δυνατό να συνάγουμε συμπεράσματα με σχετική ακρίβεια. Ας μείνουμε την περίπτωση του «Μοσκόβ-Σελήμ» η τοποθέτησή του

¹¹⁶ Πέτρος Χάρης, «Έλληνες πεζογράφοι», τομ. Γ', εκδ. «Εστία», Αθήνα 1968, σελ. 57.

¹¹⁷ «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά Διηγήματα», ό.π., εισαγωγή Π. Μουλλάς, σελ. υγ'.

¹¹⁸ Βάνια Σύρμου, «Η διαγραφή των χαρακτήρων στο διήγημα του Γ. Μ. Βιζυηνού: «Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου»», περ. «Τετράδια Ευθύνης», αρ. 29 «Ποίος ήταν ο Γεώργιος Βιζυηνός», 1989, σελ. 179.

στο σκηνικό πλαίσιο συμφωνεί απόλυτα με τα δεδομένα της εξωτερικής πραγματικότητας αφ' ενός· αφ' ετέρου κι αν ο Μοσκόβ-Σελήμ δεν υπήρξε ποτέ ως φυσικό πρόσωπο, ο ιστορικός τύπος του μέσου Οθωμανού στρατιώτη-κατάλοιπου του επαρχιακού σπαχή, της οικογενειακής του κατάστασης, της οικονομικής του θέσης και των ιδεολογικών του προτύπων καθίσταται σαφής και υπαρκτός, μάλιστα, και εδώ έγκειται η πρωτοτυπία, σε ένα ελληνόγλωσσο διήγημα. Αλλά και αυτή η συνύπαρξη του ελληνικού με το οθωμανικό στοιχείο δοσμένα από την εμπειρία του συγγραφέα είναι πεδίο άντλησης αρκετών συμπερασμάτων. Τι σημαίνει άραγε η δυσκολία του Βιζυηνού να δεχθεί να μείνει υπό την ίδια στέγη με την οικογένεια του Κιαμήλ, τα σχόλιά του για τον Οθωμανό ανακριτή και η έκπληξή του για την περίθαλψη του Κιαμήλ στο σπίτι του. Στους αντίποδες, πως η μάνα του και ο αδερφός του έσμιξαν τόσο άνετα στην ίδια στέγη εναλλάξ με τον Κιαμήλ και την οικογένειά του¹¹⁹.

¹¹⁹ Η στάση αυτή του Βιζυηνού απαιτεί να γυρίσουμε αρκετά χρόνια πίσω στις μεταβολές που συντελέστηκαν από τον ύστερο 18^ο αιώνα στη θέση των Χριστιανών της αυτοκρατορίας. Η βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης και οι επαφές με τη Δύση και το Διαφωτισμό δημιούργησαν μια χριστιανική *intelligentsia* στους κόλπους της αυτοκρατορίας με εθνική συνείδηση και διακηρυγμένες απαιτήσεις ανάλογες της ιδεολογίας της. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η απάντηση της οθωμανικής ελίτ ήταν (διαμέσου του Τανζιμάτ) η προσπάθεια απόδοσης πολιτικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στο σύνολο του πληθυσμού της αυτοκρατορίας πέρα και πάνω από το παραδοσικό πλαίσιο των *millet* με σκοπό τη δημιουργία οθωμανικής εθνικής συνείδησης. Ωστόσο η προσπάθεια αυτή δημιούργησε νέους διαχωρισμούς του τύπου μειονότητα-πλειονότητα. Μια νέα οριζόντια διαίρεση πλέον χώριζε τους πολίτες σε Μουσουλμάνους με προνομιούχο πολιτική θέση και μη Μουσουλμάνους με υποδεέστερη. Τούτο βέβαια είχε ως αποτέλεσμα την αντίδραση των δευτέρων. Βλ. σχετικά Thomas Ambrosio, «Ottoman “Hegemonic Control” in the Balkans: an application of David Laitin’s theory of Ethnic Cleavage Formation to Bosnia-Herzegovina», Paper presented at the 13th Annual University of Virginia Graduate Student Conference on Eastern Europe and the former Soviet Union, University of Virginia, April 1997, σελ. 8-9. Αντανάκλαση αυτής της διαίρεσης αποτελεί και η στάση του Βιζυηνού που ως μέλος πλέον της χριστιανικής *intelligentsia* αντιδρά αρνητικά προς την προοπτική να μείνει υπό την ίδια στέγη με τον Κιαμήλ και τους δικούς του με γνώμονα την εθνική του ιδεολογία και την αντίθεσή του στην πολιτικά υποδεέστερη θέση του στο οθωμανικό *status*. Αντιθέτως ο αδελφός και η μητέρα του συγγραφέα σκεπτόμενοι με όρους θρησκευτικής συνείδησης που παραπέμπουν στο παραδοσιακό πλαίσιο των *millet* δεν αντιμετωπίζουν ανάλογα προβλήματα.

Αλλά και για την αμφιβολία που τέθηκε προηγουμένως για τη φυσική ύπαρξη των πρωταγωνιστών του Βιζυηνού, έχουν αρχίσει να καταβάλλονται προσπάθειες για την ταύτιση της φυσικής τους υπόστασης, όπου και όπως είναι δυνατό. Να φέρουμε ως παράδειγμα την έρευνα για πρόσωπα και πράγματα αναφερόμενα στο «Αί συνέπειαι τής παλαιᾶς ιστορίας»¹²⁰. Έστω κι αν οι δυσκολίες αυτών των προσπαθειών εντοπισμού είναι μεγάλες κι ως ένα βαθμό ανυπέρβλητες όμως πιστοποιούν την πρόκληση που δημιουργεί το βιζυηνό έργο και για μια τέτοια ανάγνωση.

Η σύνδεση λοιπόν ανάμεσα στα κείμενα του Βιζυηνού και τη ζωή του είναι μια πραγματικότητα ορατή σε κάθε σημείο και συνιστά μιν αξεδιάλυτη ενότητα. Πίσω από κάθε διήγημα σύγκεινται συγκεκριμένα περιστατικά, βιώματα, εμπειρίες και πρόσωπα που αποτελούν την αφετηρία και σε πολλές περιπτώσεις δεν απομακρύνονται από το συγκεκριμένο αλλά το καταγράφουν. Ο Βιζυηνός επικοινωνεί μ' όλα αυτά μέσα από ένα περίπλοκο αλλά, κατά το πλείστον, ανιχνεύσιμο πλέγμα σχέσεων. Αυτή η επικοινωνία των χαρακτήρων μικροκοσμικά είναι που συνιστά ακριβώς το κλειδί με το οποίο μπορούμε να ανοίξουμε και να έλθουμε σε επαφή με την ιστορική πραγματικότητα της εποχής και του χώρου. Η αυθεντική παράθεση των επικοινωνιακών όρων και η περιγραφή βιωματικών καταστάσεων δίνει ένα χαρακτήρα στο διήγημα τέτοιο, που θα μπορούσε να εκληφθεί ως κείμενο πρόσφορο στην κατανόηση της καθημερινής πραγματικότητας καθώς και την πρόσληψη των ιστορικών γεγονότων, των εντυπώσεων που αυτά προκαλούν από

¹²⁰ Χαρακτηριστικά παραθέτουμε την προσπάθεια να ταυτιστεί ο φίλος του Βιζυηνού, Πασχάλης, των «συνεπειών της παλαιᾶς ιστορίας» από την Π. Σιδερά-Λύτρα στο άρθρο «Πρόσωπα και πράγματα από το διήγημα του Γ. Βιζυηνού», περ. «Παρατηρητής», τευχ. 23-24, 1993: «*Θέλοντας να στηρίξω την εικασία μου, ότι ο φίλος του Βιζυηνού Πασχάλης ταυτίζεται με το πρόσωπο του αναφερθέντος φοιτητή Κωνσταντίνου Μειμάρη, αναζήτησα στο Αρχείο του Πανεπιστημίου του Freiburg τα ονόματα των Ελλήνων των εκεί σπουδαζόντων κατά τα χρόνια εκείνα με την ελπίδα, ότι θα βρισκόταν εκεί το όνομα Κ. Μειμάρη, αφού ο Πασχάλης του Βιζυηνού σπούδαζε κατ' αρχάς στο Freiburg. Η ελπίδα μου διαψεύσθηκε.. Μετά τη διατύπωση τόσων εικασιών και συλλογισμών, ακόμα κι αν δεν οδηγηθήκαμε στην εύρεση ασφαλών στοιχείων της ταυτότητας του Πασχάλη, μπορούμε να πούμε, ότι ο Βιζυηνός γνώριζε τουλάχιστον την ύπαρξη έλληνα φοιτητή στο Clausthal και την εκμεταλλεύθηκε σαν βάση για μυθοποίηση της μορφής στα πλαίσια ευλογοφανούς ιστορίας*», σελ. 105.

το επάνω επίπεδο της συντέλεσής τους. Ταυτόχρονα οι πρωταγωνιστές των διηγημάτων είναι αυτουργοί και συμμετοχοί, με το δικό τους τρόπο, στο ιστορικό γίνεσθαι. Ο Σελήμ στην Πλεύνα αγωνίστηκε για την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας του. Η αποτυχία του απεικονίζει το δράμα των ανθρώπων που συνθλίβονται όχι μόνο μέσα στα προσωπικά τους δράματα αλλά και στους αδήριτους νόμους της πορείας του Ανατολικού Ζητήματος. Η μικροκοσμική επικοινωνία που αναφέρθηκε παραπάνω, στο μέτρο που είναι αξιοποιήσιμη, φτάνει μέχρι και να εμπλουτίσει την ιστορία με νέες αναγνώσεις που φωτίζουν άγνωστες πτυχές της εποχής εκείνης.

Καθαυτή η επιλογή του Βιζυηνού να καταφύγει σε αυτοβιογραφικό αφηγηματικό υλικό αποκτά και ψυχολογικό ενδιαφέρον, μιας και γίνεται ένα μέσο γνωριμίας μας με τα γεγονότα και τις συνθήκες εκείνες που διαμόρφωσαν την προσωπικότητά του, προσφέροντάς μας με τον τρόπο αυτό και έναν επιπλέον τρόπο προσέγγισης και κατανόησης του έργου του¹²¹. Ο αυτοβιογραφικός χαρακτήρας του έργου είχε ήδη καταγραφεί από τον Κ. Παλαμά που τόνισε τη σχέση του Βιζυηνού με τη «μικρο-ιστορία» ως δρώντος προσώπου και αφηγητή βιωμένων καταστάσεων¹²². Η εικόνα της πραγματικότητας μέσα από τη μικρο-ιστορία, ως ένα βαθμό, ταυτίζεται με την αντίστοιχη μακρο-ιστορική σε συγκεκριμένα σημεία, όσο οι υποκείμενες στρώσεις της συλλογικής-εθνικής του εμπειρίας διαμορφώνουν την προσωπικότητα και την ιδεολογία του. Στο βαθμό όμως που η δυναμική της προσωπικότητας και της παιδείας του υπερβαίνει στερεότυπα σχήματα, η ελεύθερη επιλογή στην ερμηνεία και τη νοηματοδότηση των γεγονότων συνυπάρχουν στο έργο. Αποτέλεσμα αυτής της ελεύθερης επιλογής είναι η συγγραφή του «Διατί ή μηλιά δέν έγινε μηλέα», όπου στην εισαγωγή

¹²¹ Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι», ό.π., σελ. 159.

¹²² Κ. Παλαμά, «Βιζυηνός», ό.π.: «Εἰς τὰ διηγήματα τοῦ Βιζυηνοῦ ἑναρμόνιον ἀποτελοῦσι κρᾶμα τὰ ἀναπτυσσόμενα πράγματα καί τό ὑποκείμενον τοῦ ἀναπτύσσοντος αὐτὰ συγγραφέως, ἀχωρίστου ἐξ αὐτῶν καί ἐξηγούντος καί νόημα παρέχοντος εἰς ἐκείνα. Εἰς τὰ διηγήματα αὐτά, ἐντυπώσεις καί ἀναμνήσεις τῶν παιδικῶν χρόνων, τῆς νεανικῆς ἡλικίας, ὡς εἶδος τι οἰκογενειακῶν ἀπομνημονευμάτων, τό πρόσωπον τοῦ συγγραφέως, ἐξερχόμενον ἐπί τῆς σκηνῆς, διαδραματίζει οὐσιῶδες μέρος διά τοῦτο καί ἡ ἀλήθεια αὐτῶν ἔχει τί τό οἰκεῖον καί τό ψηλαφητόν, τό ἀρρήτως εἰλικρινές, τό προκαλοῦν εὐθύς ἐξαρχῆς τήν ἐμπιστοσύνην, τό ἵπιτεῖνον τήν συγκίνησιν» σελ. 142.

ανατρέπεται αυτή τούτη η ιεράρχηση των εθνικών προβλημάτων ή σ' άλλη περίπτωση η επιλογή για τη μεταφορά, στο κορυφαίο κατά πολλούς διήγημά του « Ό Μοσκώβ-Σελήμ», της εμπειρίας ενός Οθωμανού στρατιώτη.

Ως απόσταγμα όλων αυτών των ερμηνειών θα μπορούσαμε να παραθέσουμε αυτό που αναφέρει ο Saint Beuve, ότι η φύση πριν να μας δώσει μία μεγαλοφυΐα, επιχειρεί αλλεπάλληλες δοκιμές προς το σκοπό αυτό. Απόπειρες δηλαδή μεγαλοφυΐας διαδέχονται η μία την άλλη, ωστόσο καταλήξουν στη μία, την οριστική και τέλεια μορφή - τον άρτιο δημιουργικό τύπο. Τη θεωρία του Γάλλου κριτικού θυμίζει κυρίως ο Βιζυηνός. Γιατί με πολύ προδηλότητα και σε όλο το έργο του παρουσιάζεται ως απόπειρα μεγαλοφυΐας¹²³.

Από την άποψη της μορφολογίας του διαλόγου τα έργα του Βιζυηνού παρουσιάζουν σαφή τάση προς υιοθέτηση της νέας τεχνικής του ρεαλισμού. Η απόδοση των λεγομένων των πρωταγωνιστών κατά το ύφος και το ήθος τους σε πρώτο πρόσωπο είναι άμεσα συσχετιζόμενη με το βιωματικό χαρακτήρα του έργου. Αφηγούμαι σε πρώτο πρόσωπο, γύρω στα 1880, κατά την άποψη το Π. Μουλλάς, σημαίνει: *«μιλώ για πραγματικά γεγονότα που τα είδα με τα μάτια μου ή που τα άκουσα με τ' αφτιά μου, αρνούμαι την παντογνωσία του ιστορικού μυθιστοριογράφου, τα πρωτεία των γραφτών πηγών, την επινόηση και τη φαντασία, αντικαθιστώ την ολότητα με τη μερικότητα που μόνη αυτή συνδέεται με την προσωπική εμπειρία μου, εμπιστεύομαι μόνο στα βιώματά μου και στα βιώματα των συγχρόνων μου, κ.λ.π.»*¹²⁴. Έτσι εκφράζεται ο κυρίαρχος λόγος γύρω στα 1880· έτσι εκφράζεται, φυσικά, και ο αφηγηματικός λόγος του Βιζυηνού. Ταυτόχρονα ο διάλογος είναι και ο χώρος που αρχικά η δημοτική εμφανίστηκε στον πεζό λόγο, πριν επεκταθεί στο σύνολό του. Η απόδοση των διαλόγων σε δημοτική τόσο στο Βιζυηνό, όσο και στον Παπαδιαμάντη ξεκινά με την πρόθεση να αποτυπώσει κατά τρόπο «φωτογραφικό» το σκηνικό περιβάλλον των έργων. Όλα τούτα βέβαια είχαν τη σύμφωνη γνώμη τόσο του αναγνωστικού κοινού, όσο και του παραγγελιοδότη. Η χρήση της δημοτικής για τα ομιλούντα πρόσωπα εμπεριέχει αρκετή

¹²³ Γεώργιος Θ. Ζώρας, « Ο Βιζυηνός και η ξενιτειά», περ. «Ελληνική Δημιουργία», 1949, Αφιέρωμα στον Γ. Βιζυηνό, σελ. 597.

¹²⁴ «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά Διηγήματα», ό.π., εισαγωγή Π. Μουλλάς, σελ. 7γ'.

εκζήτηση. Η καθαρεύουσα της αφήγησης και η λαϊκή γλώσσα του διαλόγου προξενούσαν, στην εναλλαγή τους μέσα στα συμφραζόμενα, μian αντίθεση αρκετά αποδοτική για το σύνολο της έκφρασης¹²⁵. Η παράλληλη χρήση του πρώτου προσώπου αποτελεί την προσπάθεια να καταδειχθεί η διατύπωση μιας μαρτυρίας και εδώ θα είχε θέση να θυμηθούμε τον αυτοχαρακτηρισμό του Βιζυηνού στο «*Ὁ Μοσκόβ-Σελήμ*», (σελ. 202), «*ὡς ἄπλοῦς χρονογράφος*». Είναι κάτι σαν την αντίστοιχη χιλιοσκουσμένη δικανική έκφραση «*..νά εἶπω τήν ἀλήθεια χωρίς νά προσθέσω ἢ νά ἀφαιρέσω τίποτε*» - είναι η φωνή της μαρτυρίας που επικυρώνει τα λεγόμενα. Είναι γι' αυτό ο αμεσότερος τρόπος παράστασης της αλήθειας, είναι από φυσικού του ρεαλιστικό.

Αυτή η προσπάθεια του Βιζυηνού να καταγράψει αναμνήσεις από το «λαϊκό» περιβάλλον της Θράκης κυρίως, βρήκε και μια άλλη τυπολογική κατάταξη σε σχέση με την ιδεολογία της ελληνικής λογοτεχνίας της εποχής. Ειπώθηκε πως ανήκει στην κατεύθυνση εκείνη που καταγράφει το λαό ως «*Μεγάλο Λησμονημένο*» και μέσα από ψυχαναλυτικές διερευνήσεις αλλά και μέσα από τη σπουδή του λαϊκού πολιτισμού, τη σημασία του οποίου του είχε εγκαίρως επισημάνει ο έλληνας «*φιλόσοφος της ιστορίας*» Π. Βράϊλας Αρμένης, εγγίζει το μαγικό κόσμο των ψυχικών διαδικασιών. Στα γενικά χαρακτηριστικά της τάσης αυτής ο λαός εγγράφεται ως υπόσταση μονίμως παρούσα, αλλά και διαρκώς απωθούμενη. Η λαϊκότητα είναι μια διάσταση που υπάρχει διαρκώς μέσα στην κοινωνία μας σαν όνειρο, σαν ανάμνηση σαν πειρασμός, σαν επιθυμητό. Οι εκπρόσωποι αυτής της τάσης δεν επιδιώκουν την ηγεσία αλλά ούτε και την αμφισβητούν σ' εκείνους που την ασκούν. Επιδιώκουν απλώς να φέρουν στη μνήμη, στην επιφάνεια, τα κοινωνικά και ψυχικά απωθημένα, τα οποία προϋποθέτει η σύγχρονη συνείδηση του εκμοντερνισμού. Η προσπάθεια αυτή δεν επιδιώκει το αναποδογύρισμα της ιστορίας ούτε τη μονόπλευρη μεταβολή· στηρίζεται στην αναπόληση των πραγμάτων που ελλοχεύουν στις σιωπές και στις παύσεις του επίσημου λόγου¹²⁶.

¹²⁵ M. Vitti, «Η ιδεολογική λειτουργία», ό.π., σελ. 67.

¹²⁶ Κώστας Βεργόπουλος, «Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα (Η ελληνική κοινωνία 1880-1895)», εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1978, σελ. 177-8.

Αν και η τυπολογική κατάταξη ενδεχομένως παραθεωρεί τις ιδιαιτερότητες των προσωπικών διαδρομών και επιπλέον εμπεριέχει εννοιολογική υποκειμενικότητα για την πραγματική σύλληψη από την πλευρά του δημιουργού της έννοιας έθνος-λαός, ωστόσο οφείλουμε να διαπιστώσουμε την ορθότητά της ως προς το ότι επισημαίνει το αποτέλεσμα μιας φυσικής διαδικασίας, λόγω της θητείας του Βιζυηνού στα κέντρα εφαρμογής και διάδοσης του νεοκαντισμού και του νιτσεϊσμού. Μ' αυτό εννοούμε ότι ήταν φυσική η εξοικείωση του Βιζυηνού με το «Volksgeist» και η στροφή σ' αυτό, από την άμεση εμπειρία τόσο της Γοττίγγης, όσο και του Βερολίνου. Αρκεί να διαβάσει κανείς τη λαογραφική μελέτη του «Οι καλόγεροι καί ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἐν Θράκη» (εφημ. «Εβδομάς»1888) για να αντιληφθεί το συγκερασμό της ερμηνευτικής θεωρίας των επιβιωμάτων (survivals) με αγγλοσαξωνική προέλευση και της εξιδανίκευσης της «λαϊκής ψυχής», με αντίστοιχη γερμανική προέλευση. Η εισαγωγική παράγραφος της μελέτης εκείνης είναι πολύ χαρακτηριστική: «*Ἐάν ἡ Ἑλλάς ἐξεχριστιανίσθη, ἂν τὰ λεπτά χλανίδια καί τούς διαφανεῖς χιτωνίσκους τούς ἀνά τούς χορούς τῶν ἀρχαίων τελετῶν χαριέντως περί τό φυσικόν τῶν σωμάτων κάλλος πτερυγίζοντας διεδέχθησαν οἱ τρίχινοι σάκκοι καί τὰ ποδήρη ράσα ἵπάρχουσιν ὁμως καί καλόγεροι μέ τήν νευρίδα περί τούς ὠμους, ἐν τῇ ἀγορᾷ καί ταῖς πλατείαις σικιννίζοντες τῷ Διονύσῳ, ἀναφανδόν φαλλοφοροῦντες καί μετ' αὐλῶν καί τυμπάνων ἰύζοντες καί ἰακχάζοντες, σκιρτῶντες καί ἰρχοῦμενοι*»¹²⁷.

Επομένως, με την παρεμβολή της ξένης παιδείας και με την απομάκρυνση από τη Θράκη, ο Βιζυηνός επαναφέρει στο έργο του, σε πρώτο πρόσωπο, ανθρώπους και καταστάσεις από τη γενέθλια γη. Το λαϊκό ιδίωμα των διαλόγων και η μυθολογία συνυπάρχουν στο επίπεδο της δράσης και του λόγου. Το σκηνοθετικό όμως περιβάλλον, η πλοκή, η τραγικότητα και η κάθαρση που επέρχεται, μάλλον θα δυσκόλευαν την ασφαλή ταξινόμηση του Βιζυηνού και του έργου του μαζί με άλλους ηθογράφους, συγχρόνους του.

¹²⁷ Γεώργιος Μ. Βιζυηνός, «Οι Καλόγεροι και η λατρεία του Διονύσου εν Θράκη», Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, «Θρακική Επετηρίς 1897», ανατύπωση με τίτλο: «Θρακική προσωπογραφία», εκδ. «Ρήσος», Αθήνα 1991, σελ. 102.

Όμως, για να διεισδύσουμε ακόμη πιο μέσα στο ψυχολογικό υπόστρωμα του Βιζυηνού, πρέπει να αναδείξουμε και τη σημασία των παιδικών βιωμάτων του. Μπορεί τα εξωτερικά ερεθίσματα των σπουδών, των επαφών, του συγχρωτισμού με το περιβάλλον της «Έστίας», του Βικέλα και της Adam, του Βράϊλα-Αρμένη και της Αυγουσταίας Ακαδημίας να αποτέλεσαν γενεσιουργές αιτίες της ιδεολογικής ταυτότητας και της διαμόρφωσης του έργου αλλά ο έντονος ηθογραφικός και αυτο-βιογραφικός χαρακτήρας θα μπορούσε εξίσου να αποδοθεί και στους στενούς δεσμούς με το περιβάλλον που τον μεγάλωσε. Οι μνημονικές καταγραφές της παιδικής κυρίως ηλικίας του, μεγεθυμένες από την προσωπική του ευαισθησία, τον οδηγούν να επιστρέψει στο επιφανειακά απλό, αλλά στην πραγματικότητα περίπλοκο διάγραμμα των ανθρώπινων σχέσεων, στους ομόκεντρους κύκλους της οικογένειας, του χωριού, των ομογενών και των Οθωμανών.

Από την προηγούμενη αναφορά στη λαογραφική μελέτη του Βιζυηνού για το δράμενο των καλόγερων εκκινούν και κάποιοι ευρύτεροι προβληματισμοί που αφορούν στο λαογραφικό του υπόστρωμα και τους δεσμούς του με τη Βιζύη και τη Θράκη γενικότερα¹²⁸. Ο Βιζυηνός γαλουχήθηκε με τις αρχές της μυστικοπάθειας και της επαρχιακής θρακικής θρησκοληψίας που περιγράφει ζωντανά στα κείμενά του. Θα μπορούσε να πει κανείς, ειδικά για τη Βιζύη, όπου είδε το φως και πήρε το όνομά της, ότι ζωγραφίζει τη λαϊκή ζωή στην οποία συμμετέχει. Διατηρεί τα βιώματα αυτά που σημάδεψαν την τρυφερή του ηλικία, τα ταξινομεί και τα αναπτύσσει με

¹²⁸ Για τους προβληματισμούς και την εκκίνηση λαογραφικών ερευνών εξ αφορμής της μελέτης αυτής του Βιζυηνού βλ. σχετικά Θ. Μουσόπουλος, «Προσέγγιση στη ζωή και στο έργο του Γεωργίου Βιζυηνού», περ. «Προσέγγιση», τευχ. 25, Μάιος 1996: «*Η περιγραφή του Βιζυηνού (για το δράμενο των καλόγερων) κίνησε το ενδιαφέρον επιστημόνων, ιδίως των Αγγλων. Έτσι στα 1906, ο Αγγλος αρχαιολόγος R. W. Dawkins γύρισε στα χωριά της Θράκης και με τα ίδια του μάτια επιβεβαίωσε όσα περιέγραφε ο Βιζυηνός. Η μελέτη του στα αγγλικά έκανε το γύρω του κόσμου. Από τότε πολλοί Έλληνες και ξένοι, ειδικοί ασχολούνται με τους «Καλόγερους» ως μια διονυσιακή λατρεία στη Θράκη. Άλλοι το χαρακτήρισαν προδιονυσιακό*», σελ. 107-108.

επιστημονικότητα και γραφικότητα, γιατί είναι σε θέση να εκτιμήσει την αληθινή τους σημασία¹²⁹.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του θρακιώτη λόγιου Πολύδωρου Παπαχριστοδούλου η λαογραφική έρευνα στη Θράκη είχε μακρύ παρελθόν. Υπήρχε μια δημιουργημένη παράδοση συλλογής λαογραφικού υλικού, κυρίως από δασκάλους και ιερείς που το έστελναν στο «Φιλολογικό Σύλλογο» της Πόλης ή στους προκηρυσσόμενους διαγωνισμούς, «*λαογραφικούς και γλωσσικούς*». Το υλικό αυτό και πολύτιμο ήταν αλλά και προσεκτικά συλλεγμένο¹³⁰.

Επιπλέον ένα γεγονός που συνέβη το 1872, χρονιά της επιστροφής του Βιζυηνού στην Πόλη και λίγους μήνες πριν απ' αυτή, σηματοδοτεί τη λαογραφική έρευνα στον οθωμανοκρατούμενο Ελληνισμό. Στο Φανάρι εμφανίζεται ο Αν. Χουρμουζιάδης από τις Δελλιώνες των Δέρκων που ήταν καθηγητής στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και ενώπιον του Πατριάρχη και της Συνόδου εκφωνεί τον πανηγυρικό την ημέρα της γιορτής των γραμμάτων. Το θέμα ήταν : «*Περί τῶν ἀναστεναρίων καί ἄλλων τινῶν παραδόξων ἐθίμων καί προλήψεων*». Από το κείμενό του, σε άπταιστη καθαρεύουσα, αξίζει να παραθέσουμε το παρακάτω απόσπασμα που αντανακλά και αιτιολογεί σαφώς τη δίδυμη γέννηση του ιστορισμού και της λαογραφίας : «*..περί ἀναστεναρίων νά εἶπω ἐπεχείρησα τοῦτο μὲν, διότι τό πράγμα, πρὸς τοὺς θεσμούς τῆς μητρὸς ἑκκλησίας ἀπᾶδον, συντόνου χρήζει ἐπιμελείας καί ἐνεργείας, ἵνα μὴ τὰ τέκνα αὐτῆς ἐν σκότει καί πλάνη ἐμπορευῶνται, τοῦτο δέ ἵνα καί ἐκ τῶν παραδόξων ἐθίμων τῶν ἐν γωνίᾳ τῆς Θράκης μέχρι τοῦδε διατηρουμένων, οἱ τῶν τῆς Ἑσπερίας Εὐρώπης σοφῶν νοθείαν ἡμῶν καταγόντες καί τήν ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καταγωγὴν κίβδηλον κηρύξαντες, κατάδηλοι γίνωνται ὅτι ἄγνοιαν τοῦ καθ' ἡμᾶς βίου ἐφθησαν ὀφλισκάνοντες*»¹³¹. Και το θεωρητικό λοιπόν λαογραφικό υπόστρωμα για το Βιζυηνό διαμορφώνεται ακριβώς την εποχή που λαμβάνει χώρα και η πνευματική οικοδόμησή του, σε πρώτη φάση στην

¹²⁹ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Λαογραφικές μαρτυρίες Γεωργίου Βιζυηνού», χ.χ., σελ. 33.

¹³⁰ Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου, «Ο Γ. Βιζυηνός λαογράφος», περ. «Ελληνική Δημιουργία» 1949, Αφιέρωμα στον Γ. Βιζυηνό, σελ. 611.

¹³¹ Π. Παπαχριστοδούλου, «Ο Γ. Βιζυηνός λαογράφος», ό.π., σελ. 611.

Πόλη και τη Χάλκη. Βέβαια, πιο πέρα, το υπόστρωμα αυτό καλύπτεται με την ποιητική ή αφηγηματική τεχνική και δεν είναι απλή παράθεση, είναι κατεργασία των συλλογικών αρχτύπων, της λαϊκής βιοθεωρίας και της παράδοσης. Επομένως η παράδοση στο βιζυηνό έργο λειτουργεί σύμφωνα με τις προϋποθέσεις που θέτει ο ιστορισμός και η λαογραφία. Η λειτουργία των δύο αποσκοπεί στη «σωτηρία και επιβίωση» του «έθνους-λαού» έναντι των της «*Εσπερίας Εύρώπης σοφών*» που κήρυξαν «*κίβδηλον τήν εκ τών αρχαίων Ἑλλήνων καταγωγήν*». Προσθέτει λοιπόν και ο ίδιος ο Βιζυηνός το δικό του επιχείρημα, ώστε να στοιχειοθετηθεί αποτελεσματικά η θεωρία της «συνέχειας» αλλά και να τονωθεί η εθνική αξιοπρέπεια¹³². Όσο όμως το σχήμα ένταξης του Βιζυηνού φαίνεται απλό, υπάρχουν και χαραμάδες απ' όπου περνούν ιδεολογικές διαφοροποιήσεις που το σχετικοποιούν. Ας προσέξουμε λίγο περισσότερο δύο στοιχεία που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως δείγματα αρνητικής τοποθέτησης του Βιζυηνού στο ενδιαμέσο στάδιο της «συνέχειας», το Βυζάντιο. Το πρώτο είναι από την εισαγωγή της μελέτης για τους «Καλόγερους» που προαναφέρθηκε, όπου το Βυζάντιο εμμέσως εμπεριέχεται στη φράση «*..διεδέχθησαν οι τρίχινοι σάκκοι και τα ποδήρη ράσα..*». Έπειτα είναι η συνολικά αρνητική και καταδικαστική στάση του έναντι των Ρώσων και των εν Ελλάδι οπαδών τους που διακρίνεται σε πολλά σημεία του έργου του, ποιητικού και πεζογραφικού και που αποτελεί σαφή έκφραση της δυτικόστροφης σκέψης και παιδείας του¹³³.

Ειδικότερα για τη στάση του Βιζυηνού απέναντι στην παράδοση εκφράστηκε η άποψη, ότι τη θεωρεί ως υλικό στο οποίο συνυπάρχει ο χαρακτήρας ενός λαού. Και βέβαια, για μια ακόμη φορά, η αυτοπρόσωπη παρουσία του στο χώρο της γερμανικής σκέψης του Wundt και της λαογνωσίας του είναι σταθερό σημείο αναφοράς. Η γερμανική λαογραφία είχε σαφείς

¹³² Ευαγ. Γρ. Αυδίκος, «Εννοιολογικές διαστάσεις της παράδοσης στο έργο του Γ. Βιζυηνού», περ. «Εξώπολις», τομ. 5, Καλοκαίρι 1996, «Γ. Βιζυηνός 100 χρόνια από το θάνατό του (1896-1996)», σελ. 172-3.

¹³³ Για την ανάλογη περίπτωση του Π. Καλλιγιά, που θα μπορούσε να συγκριθεί μ' εκείνη του Βιζυηνού, αλλά και γενικότερα για τη θέση του Βυζαντίου στη νεοελληνική σκέψη του 19^{ου} αιώνα βλ. σχετικά Φώτης Δημητρακόπουλος, «Βυζάντιο και νεοελληνική διανόηση - στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνας», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996, σσ. 59-70.

ψυχολογικές κατευθύνσεις. Το 1858 ο W. Riehl είχε προσδιορίσει τις προγραμματικές αρχές της νέας επιστήμης της λαογραφίας (Volkskunde), η οποία έθετε ως βασική της επιδίωξη τη γνώση της λαϊκής ψυχής (Volksgeist). Προϋπόθεση κατ' αυτόν, ώστε να θεωρηθεί η λαογραφία επιστήμη, είναι να μην περιορίζεται στην επιφάνεια των πραγμάτων αλλά να τα αναλύει, ανακαλύπτοντας έτσι τα συστατικά στοιχεία της λαϊκής ψυχής, που επιτρέπουν «*τήν αὐτοεπίγνωσιν τῆς ἐθνότητος*»¹³⁴.

Για οποιαδήποτε όμως λαογραφική προσέγγιση των παραδόσεων, είτε σε επίπεδο επιστημονικής έρευνας είτε σε επίπεδο λογοτεχνικής έμπνευσης, εκείνο που προϋποτίθεται είναι μια ισχυρή συναισθηματική σχέση, είναι οι «*χθόνιοι δεσμοί*», που στην περίπτωση του Βιζυηνού η διερεύνησή τους αποτελεί *conditio sine qua non* για την κατανόηση του έργου του. Εννοείται βέβαια ότι πρέπει να αποφύγουμε αυτό που ο Π. Μουλλάς προσφυώς χαρακτήρισε ως παγίδα «*έτοιμων σχημάτων των βουκολλικών ειδυλλίων*»¹³⁵, δηλαδή την κατασκευή μιας «μυστικιστικής» εξηγητικής σχέσης που να θεωρεί το Βιζυηνό σαν τον Ανταίο της μυθολογίας. Όμως είναι γεγονός ότι το «*χωμάτινο*» τοπίο της Βιζύης λειτουργεί σε συνάρτηση με τους ανθρώπους, με τη μικρή αγροτική κοινωνία της και, κυρίως, με το μικρόκοσμο της οικογένειας και γίνεται ισχυρή μνήμη που τον ακολουθεί στις περιπλανήσεις του και επιστρέφει δυναμικά, όταν ανακαλείται ως ποιητική φαντασία, ως νευρική αντίδραση σε εχθρικό περιβάλλον ή εντέλει ως άμυνα του «ετερόχθονος».

Επομένως μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια διαλεκτική σχέση του Βιζυηνού με το περιβάλλον της Θράκης στην οποία σχέση το μεν περιβάλλον δίνει στον άνθρωπο τους όρους διαμόρφωσης της προσωπικότητάς του, ευσταθή και διαρκή σημεία αναφοράς, πρόσωπα και δεσμούς οικογενειακούς, ακόμη και άμεσες συμβιωτικές εμπειρίες με αλλοεθνείς. Ο άνθρωπος-δημιουργός με τη σειρά του οργανώνει όλα αυτά σε λόγο ποιητικό και αφηγηματικό με ψυχολογικές αναλύσεις και διεισδυτικό βάθος. Το αποτέλεσμα είναι να περνούν στο έργο ως μια διαρκής ανάμνηση μεταλλασσόμενη και ερμηνευόμενη κάθε φορά σε συσχετισμό με τις νέες διαδρομές στην Ελλάδα

¹³⁴ Ε. Αυδίκος, «Εννοιολογικές διαστάσεις», ό.π., σελ. 174.

και την Ευρώπη. Στο κέντρο βέβαια των αναφορών στο περιβάλλον της πατρίδας σταθερά παραμένει η μάνα του η Δεσποινιώ. Η σχέση του μαζί της αποκαλύπτεται έξοχα στο «Τό άμάρτημα τής μητρός μου». Το συγκλονιστικό επεισόδιο στην εκκλησία, όπου η μητέρα προσφέρει στο Θεό κάποιο απ' τ' άλλα της παιδιά για να σωθεί το κορίτσι της (σελ. 9), θα αρκούσε από μόνο του να αποτελέσει εξήγηση για το είδος και τη σημασία της σχέσης του με τη μητέρα του. Την αντιμετωπίζει ως «τραγική θεότητα» και μεγάλο μέρος του ποιητικού και διηγηματογραφικού έργου του είναι η «*τρυφερή και πονεμένη αυτοκρατορία της μαρτυρικής Μιχαλιέσσας*»¹³⁶.

Αναφέρθηκε σε προηγούμενο σημείο ότι στο έργο του Βιζυηνού περιέχονται χαρακτήρες αλλοεθνείς και εννοούμε τους Οθωμανούς στο «Ή Μοσκώβ-Σελήμ» και στο «Ποίος ήτον ό φονεύς του άδελφοϋ μου». Το πρώτο δεν περιλαμβάνει απλώς τέτοιους χαρακτήρες αλλά είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένο σ' αυτούς, ενώ στο δεύτερο ο αφηγηματικός χώρος συγκατοικείται από την οθωμανική και την ελληνική οικογένεια. Στο επίπεδο που διαπιστώθηκε πριν γενικώς η διαλεκτική σχέση αμοιβαίας μεταβίβασης στοιχείων από τον άνθρωπο στο περιβάλλον και αντίστροφα, οφείλουμε να δούμε και τη σχέση του βιζυηνού έργου με τους Οθωμανούς. Θα ήταν μάλλον υπερβολικό να θεωρηθεί ότι αυτή η σχέση ξεπερνά τα στερεότυπα του χώρου και του χρόνου που συνοψίζονται στην έννοια της Μεγάλης Ιδέας. Όπως και να έχει το πράγμα, γνωρίζουμε καλά ότι καθαυτή η Ιδέα δεν αμφισβητείται ουσιαστικά από καμιά πολιτική παράταξη, από κανένα φορέα ή πρόσωπο, από κανέναν Έλληνα της εποχής. Οι διαφορές εντοπίζονται κυρίως σε χρονοδιαγράμματα, σχεδιασμούς, ιεραρχήσεις και επιμέρους επιλογές που μόνο σκοπό έχουν να καταστήσουν την πρακτική της εφαρμογή πιο εφικτή. Στο πλαίσιο αυτό λοιπόν ο Βιζυηνός εμφανίζεται μεγαλοϊδεάτης κατά τρόπο πραγματιστικό και στο μέτρο της ιδεολογικοπολιτικής του ένταξης στο πρόγραμμα του Τρικούπη.

Όμως πέρα απ' αυτό η σχέση του με τους Οθωμανούς έχει όλα εκείνα τα στοιχεία που συναντά κανείς στους ανθρώπους που μεγάλωσαν στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στο μακρο-

¹³⁵ «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά Διηγήματα», ό.π., εισαγωγή Π. Μουλλάς, σελ.νγ'.

ιστορικό επίπεδο κυριαρχεί η ιδεολογία του αλυτρωτισμού και του «προαιώνιου» εχθρού που σφετερίζεται τα πάτρια. Στη μικροκοσμική όμως επικοινωνία του καθημερινού βίου κυριαρχεί το πρόσωπο με το οποίο κανείς επικοινωνεί συναλλασσόμενος, συνδεόμενος φιλικά ή συνομιλώντας εξομολογητικά. Στο εθνικά «καθαρό» περιβάλλον του Ελληνικού κράτους η σχέση αυτή είναι άγνωστη και μόνο το επίπεδο της μακρο-ιστορίας με τα δεδομένα ιδεολογικά στερεότυπα είναι εκείνο που επικαθορίζει τη σχέση με τους «άλλους»¹³⁷. Με τη διαπίστωση αυτή μπορούμε και να αιτιολογήσουμε τη διστακτικότητα του Βιζυηνού να εκδώσει τον Μοσκόβ-Σελήμ που αποτελεί την πλέον χαρακτηριστική περίπτωση μικροκοσμικής επικοινωνίας του με τους Οθωμανούς της Θράκης.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που έχει θέση στην εξέταση των πνευματικών καταβολών του Βιζυηνού είναι η τοποθέτησή του στο γλωσσικό πρόβλημα. Η πιο αντιπροσωπευτική έκφραση της γνώμης του για το ζήτημα περιέχεται στο κείμενο του μικρού διηγήματος «Διατί ή μηλιά δέν έγινε μηλέα» (1885). Αντικείμενο μελέτης γίνονται οι ψυχολογικές επιπτώσεις της «διγλωσσίας» στην εκπαίδευση και τον καθημερινό λόγο. Το ζήτημα της γλώσσας τοποθετείται σε εξόχως σημαντική θέση, πιο πάνω και από το Ανατολικό Ζήτημα και τις προεκτάσεις του που αφορούν στους Έλληνες, σε ένα σχήμα δοσμένο επίτηδες για να προκαλέσει από μόνο του την έκπληξη. Στο διήγημα λαμβάνει συγκεκριμένη θέση υπέρ της δημοτικής αφηγούμενος προσωπική τραυματική εμπειρία από το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Βιζύης.

Κατ' αρχήν ας αναφερθούμε στην ίδια τη γλώσσα των διηγημάτων του που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μετριοπαθής καθαρεύουσα και διακόπτεται στους διαλόγους για να δώσει τη θέση της σε μια ιδιωματική

¹³⁶ «Τα άπαντα του Γ. Βιζυηνού», ό.π., σελ. 18.

¹³⁷ Η παρατήρηση αφορά και στο σύνολο της λογοτεχνίας του Ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Βλ. σχετικά Σ. Αναγνωστοπούλου, «Μικρά Ασία», ό.π.: «Έτσι, όπως φαίνεται μέσα από την ελληνική λογοτεχνία, τις μαρτυρίες των προσφύγων της Μικράς Ασίας, τις αφηγήσεις, τα τραγούδια, μέσα απ' οτιδήποτε δηλαδή στο οποίο αποτυπώνεται η συλλογική μνήμη, κυριαρχεί μια αντίφαση : η εικόνα του «βάρβαρου και άγριου» Τούρκου συνυπάρχει, χωρίς πρόβλημα απ' ότι φαίνεται, με την εικόνα του Τούρκου, του φίλου και αδελφού. Το ίδιο ισχύει και για την εικόνα του Έλληνα στη συνείδηση των Τούρκων», σελ. 12-13.

δημοτική της Θράκης¹³⁸. Η χρήση της καθαρεύουσας μπορεί να θεωρηθεί ως συνισταμένη δύο παραγόντων, ο ένας έχει να κάνει με την αρχική προέλευση του Βιζυηνού από το Φαναριώτικο περιβάλλον που αποτέλεσε την τροφό για τη γλωσσική του διαμόρφωση και ο άλλος είναι η επιστημονική του ιδιότητα και οι ακαδημαϊκές του φιλοδοξίες. Οι δύο αυτοί παράγοντες έχουν καίρια επίδραση, ώστε να επιλέξει το συγκεκριμένο γλωσσικό όργανο ως βάση για την αφήγησή του. Την εποχή εκείνη οι δύο αυτές ιδιότητες, του λογοτέχνη και του επιστήμονα, θεωρούνταν ασυμβίβαστες· ακόμη πιο πολύ, ήταν αδιανόητο για έναν ακαδημαϊκό δάσκαλο να γράφει κάποιο κείμενο σε άλλη γλώσσα από την «*ἄπταιστον καθαρεύουσαν*»¹³⁹. Η γλωσσική ομοιότητα Βιζυηνού και Παπαδιαμάντη πιστοποιεί τη σημασία της επίδρασης συγκεκριμένων γεγονότων, επίδρασης που και οι δύο υπέστησαν από την κορύφωση της διαμάχης, όταν δημοσιεύτηκε το περίφημο «Ταξίδι» του Ψυχάρη και τις συνέπειες της διαμάχης αυτής σε εθνικό επίπεδο.

Για να επιστρέψουμε όμως στο μικρό διήγημα που προαναφέρθηκε, «Διατί ἢ μηλιά δέν ἔγινε μηλέα», επαναλαμβάνουμε την ξεκάθαρη θέση του, ότι η καθαρεύουσα είναι ακατάλληλη ως γλωσσικός κώδικας στην εκπαίδευση. Το πράγμα είναι απλό· όταν χρησιμοποιούνται λέξεις που δεν συνείρουν αυτομάτως τα πρόσωπα και τα πράγματα στα οποία αναφέρονται, τότε δημιουργείται μια σχιζοειδής κατάσταση που έχει ως αποτέλεσμα να αναιρούνται οι παραστάσεις των λέξεων από άλλες λέξεις, άγνωστες, που ονομάζουν πράγματα άγνωστα. Και το κείμενο καταλήγει: «*Διά τοῦτο τό περί ἑλληνικῆς γλώσσης εἶναι κατ' ἐμέ ὡς εἶπον οὐσιωδέστερον παρά τό ἰνατολικόν ζήτημα*» (Βασική Βιβλιοθήκη 18, σελ. 275). Ταυτόχρονα ο Βιζυηνός πίστευε στο γλωσσικό αυτοματισμό της εξέλιξης κι όχι στη δυναμική κοινωνική επένεργεια που οι τεχνίτες και οι δημιουργοί γίνονται όργανα και φορείς¹⁴⁰. Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με ένα θεωρητικό της αξίας

¹³⁸ Αθανάσιος Μιχάλης, «Ο Γ. Βιζυηνός και το γλωσσικό ζήτημα», περ. «Διαβάζω», αρ. 370, Ιαν 1997, σελ. 49.

¹³⁹ Κάρολος Μητσάκης, «Πορεία μέσα στο χρόνο / Αναδρομή στις ρίζες - Γ. Βιζυηνός», μελέτες νεοελληνικής φιλολογίας, εκδ. «Φιλιππότης», Αθήνα 1982, σελ. 105.

¹⁴⁰ Κώστας Θρακιώτης, «Ο Γ. Βιζυηνός (1849-1896), Η ζωή και το έργο του», περ. «Θρακικά Χρονικά», τευχ. 17-18 (Χειμώνας-Ανοιξη 1965), Αφιέρωμα στο Γ. Βιζυηνό, σελ. 38.

και σημασίας της δημοτικής αλλά και μετριοπαθή χρήστη της καθαρεύουσας, έναν «επαμφοτερίζοντα»¹⁴¹.

Ο τελευταίος αυτός χαρακτηρισμός δεν αφορά μόνο στη γλωσσική κατεύθυνση του Βιζυηνού αλλά είναι μια γενική διαπίστωση για τον άνθρωπο και την εποχή του, μια διαπίστωση για τη μεταβατικότητα την οποία εκφράζει και τους δισταγμούς εξαιτίας των έντονων αμφισβητήσεων που διατρέχουν τη ζωή και το έργο του. Έζησε την τελευταία φάση του ελληνικού ρομαντισμού με τα όχι μακρόβια ποιητικά έργα που η ανάπτυξή τους εξαρτήθηκε από ορισμένες ιστορικές συνθήκες και έσβησε όταν αυτές άλλαξαν¹⁴². Αρχικά εντάχθηκε στο είδος αυτό του ποιητικού λόγου και το έκανε με επιτυχία για τις απαιτήσεις και το όρια που του ετίθεντο και γι' αυτό βραβεύτηκε. Όμως οι ποιητικοί διαγωνισμοί με τα αξιοζήλευτα έπαθλα των χιλίων δραχμών, των υψηλών θεμάτων, της αρχαιοπρέπειας και της εξύμνησης των πολιτικών ιδεωδών της στιγμής, είχαν πλησιάσει στην ημερομηνία λήξης τους. Ο «Κόδρος» ήταν δημιούργημα αυτών ακριβώς των συνθηκών. Οι επόμενες ποιητικές συλλογές παρουσιάζουν τάσεις προσαρμογής στα νέα δεδομένα. Ήδη στη δεύτερη συλλογή, «Βοσπορίδες Αΰραι», ο ποιητής ξεφεύγει αρκετά από τη φαναριώτικη εξάρτηση, χρησιμοποιεί δημοτική και χαμηλώνει τον τόνο¹⁴³. Ακόμη όμως η ποίησή του είναι στα πλαίσια των ποιητικών διαγωνισμών γι' αυτό και εξακολουθεί να βραβεύεται. Οι «Έσπερίδες» όμως απλώς κερδίζουν έπαινο.

Οι συνθήκες ακριβώς αυτές ήταν που καθυστέρησαν σημαντικά και την ανάπτυξη του ρεαλισμού και της ηθογραφίας και που μείωσαν σε ελάχιστο το διάστημα ενασχόλησης του Βιζυηνού με το διήγημα. Όμως και στο μικρό αυτό χρονικό διάστημα κατάφερε να δώσει αξιολογότερα δείγματα της ικανότητάς του στο διήγημα. Εκείνο που ακριβώς υποδηλώνει την αξία του αλλά και τη μεταβατικότητά του είναι η κριτική που του άσκησε ο κατ' εξοχήν εκφραστής της νέας εποχής στην ελληνική λογοτεχνία, ο Κωστής Παλαμάς. Τονίζοντας μάλιστα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του έργου, του

¹⁴¹ Κ. Μητσάκης, «Πορεία», ό.π., σελ. 106.

¹⁴² Βενετία Αποστολίδου, «Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας», εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1992, σελ. 215.

¹⁴³ Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι», ό.π., σελ. 147.

αποδίδει ισορροπία ανάμεσα στο υποκειμενικό και στο αντικειμενικό, την πραγματικότητα και το ιδανικό, το παρόν και το παρελθόν. Ως αξιοθαύμαστο δε στοιχείο πρόβαλε (το ίδιο στοιχείο αποδίδεται επίσης στους Παπαδιαμάντη και Καρκαβίτσα), το ότι ενώ ξεκινά από την ελληνική πραγματικότητα της υπαίθρου, το βίο και τις παραδόσεις του λαού, δεν περιορίζεται στην πιστή αναπαράστασή της αλλά, σφραγίζοντάς την με την ιδιαίτερη ατομικότητά του, κατορθώνει την υπέρβασή της¹⁴⁴. Με το ίδιο πνεύμα ο Βιζυηνός τοποθετείται από τον Παλαμά στη γενιά του 1880. Αλλά εκείνο που κυρίως συνδέει το Βιζυηνό με τη γενιά αυτή είναι το «λαογραφικό υπόστρωμα» και η πρωτοποριακή αξιοποίησή του για την παραγωγή έργων τόσο στην ποίηση, όσο και στην διηγηματογραφία.

Όταν όμως κανείς ανοίγει δρόμους, κατά την έκφραση του ίδιου του Βιζυηνού, διατρέχει το μεγάλο κίνδυνο να βρεθεί αποκλεισμένος από τους συγκαίρινούς του και να αναμένει την αναγνώριση μετά το βιολογικό του τέλος. Αυτό συνέβη καθ' υπερβολήν με το Βιζυηνό. Τα διηγήματά του πέρασαν απαρατήρητα ως τον εγκλεισμό του στο Δρομοκαΐτειο. Ο Α. Σαχίνης εντόπισε μόνο δύο σύντομες επαινετικές δημοσιογραφικές αγγελίες, δημοσιευμένες ανώνυμα στη «Νέα Ἐφημερίδα», (25 Απρ. 1883 και 8 Ιαν. 1884)¹⁴⁵. Η δημοσίευση των διηγημάτων αυτών στο σπουδαιότερο περιοδικό της εποχής, την «Εστία», δεν ήταν αρκετή για να εξασφαλίσει την επιτυχία και τη γενική αναγνώριση του Βιζυηνού ως διηγηματογράφου. Ίσως αυτό να οφείλεται και σε κάποιους άλλους παράγοντες που έχουν να κάνουν με τον τρόπο εμφάνισής του στο διήγημα. Η ωρίμανση του Βιζυηνού δεν έγινε με την αναμενόμενη ομαλότητα της εξελικτικής πορείας προς μια κορύφωση. Από την αρχή έδωσε πλούσια δείγματα διηγηματογραφικής έμπνευσης, έτσι ώστε να μη μπορούμε σε καμία περίπτωση να υποστηρίξουμε πως η χρονική σειρά των διηγημάτων αντανακλά την ωριμότητα της θητείας του στο διήγημα.

Ολοκληρώνοντας στο σημείο αυτό τη σύντομη εξέταση της θέσης του έργου του Βιζυηνού στη νεοελληνική λογοτεχνία και του αυτο-βιογραφικού του χαρακτήρα, μπορούμε να συνοψίσουμε ορισμένα συμπεράσματα. Η ποιητική από την πεζογραφική παραγωγή του πρέπει να εκτιμηθούν

¹⁴⁴ Β. Αποστολίδου, «Ο Κωστής Παλαμάς», ό.π., σελ. 272.

ξεχωριστά ως δημιουργήματα από διαφορετικές αφετηρίες. Η ποιητική ήταν αποτέλεσμα των επιρροών του φαναριώτικου περιβάλλοντος και της Χάλκης, όπως ήταν και προσπάθεια καταξίωσης στον ιδεολογικό χώρο των ποιητικών διαγωνισμών. Αργότερα η ευρωπαϊκή εμπειρία θα τον απομακρύνει από αυτά τα πρότυπα και θα δώσει αξιόλογα ποιητικά δείγματα αξιοποιώντας το «λαογραφικό υπόστρωμα» που αναφέρθηκε προηγουμένως. Σε αντίθεση λοιπόν με τα διηγήματά του, η ποίησή του παρουσιάζει την εξελικτική τάση απομάκρυνσης από την αρχική ένταξή της στην αθηναϊκή σχολή. Τελείως διαφοροποιημένος σε σχέση με τις προηγούμενες διαπιστώσεις παρουσιάζεται ο Βιζυηνός στο διηγηματογραφικό χώρο. Εδώ, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, παρουσίασε μια εξαιρετική αφηγηματική ικανότητα που, κυρίως λόγω της προδρομικής της εμφάνισης, δεν εκτιμήθηκε όπως έπρεπε από τους συγχρόνους της. Οι ήρωες των διηγημάτων του Βιζυηνού προέρχονται κατά κύριο λόγο από την οθωμανοκρατούμενη Θράκη του β' μισού του 19^{ου} αιώνα και είναι χαρακτήρες αυθεντικοί μέσα στο δράμα της αναζήτησής τους. Η πλοκή είναι περίτεχνη και εγείρει το ενδιαφέρον εξαιτίας της αδιάπτωτης τραγικότητάς της και η διείσδυση στο βάθος των χαρακτήρων γίνεται με τη μεθοδικότητα που του πρόσφεραν οι σπουδές του και η φυσική διεισδυτικότητα και ευαισθησία του.

Η ένταξη του βιζυηνού διηγήματος στο ρεαλισμό με το συνακόλουθο αυτο-βιογραφικό χαρακτήρα του είναι τα στοιχεία ακριβώς εκείνα που δίνουν τη δυνατότητα για την αναπαράσταση ιστορικών εικόνων της εποχής. Εφόσον μάλιστα η εμπειρία του ξεκινά κυρίως από την οθωμανοκρατούμενη Θράκη, είναι πηγή ικανή να δώσει στοιχεία για ένα περιβάλλον που δεν ανήκε στο ελεύθερο Ελληνικό κράτος και συνεπώς η ιστορική του ανίχνευση υπόκειται σε σημαντικούς περιορισμούς.

¹⁴⁵ Α. Σαχίνης, «Παλαιότεροι πεζογράφοι», ό.π., σελ. 134.

ΜΕΡΟΣ Β' «ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ»

2.1 Η πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του Βιζυηνού στο Ελληνικό κράτος

Η περίοδος για την οποία γίνεται λόγος κυριαρχείται από την προσωπικότητα του Χ. Τρικούπη και τα γεγονότα φέρουν τη σφραγίδα των επιλογών του. Φαίνεται πως, επειδή ο Τρικούπης εξέφραζε το επίκαιρο αίτημα για αποκόλληση του οχήματος της Ελλάδος από τη χρόνια αδράνεια του παλαιοκομματισμού και της υπανάπτυξης, συσπείρωσε γύρω του μεγάλο μέρος της ελληνικής αστικής τάξης και της διανόησης που διαμορφωνόταν στους κόλπους της. Στις 29 Ιουνίου 1874 στην εφημερίδα «Καιροί» του Π. Κανελλίδη δημοσιεύεται το άρθρο του «Τίς πταίει;» που καταγγέλλει τις βασιλικές αυθαιρεσίες και παρεμβάσεις στην εφαρμογή του Συντάγματος. Ο Βιζυηνός είναι τότε απόφοιτος του Β' Γυμνασίου αρρένων Πλάκας και ετοιμάζεται για την είσοδό του στο Πανεπιστήμιο. Λίγο αργότερα, στις 5 Ιουλίου 1874, δημοσιεύεται νέο άρθρο του Τρικούπη στην ίδια εφημερίδα με τίτλο «Παρελθόν και ένεστώς» στο οποίο, αφού γινόταν αναδρομή στην οθωνική περίοδο, ακολουθούσαν καταγγελίες και πάλι για την παραβίαση του Συντάγματος από το θρόνο και τις ευνοούμενες από αυτόν κυβερνήσεις. Αναφέρεται στο κείμενο : « *Εντέλλεται ό νόμος τόν καταρτισμόν φάλαγγος τών φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, αλλά σπείραι κυβερνητικῶν όπλοφόρων επιτίθενται έξ ένέδρας κατά τών φοιτητῶν ζητούντων είρηνικῶς τήν έκτέλεσιν τοῦ δικαιώματος αὐτῶν*»¹⁴⁶. Μέσα στους διαδηλωτές οι οποίοι κακοποιούνται στις 11 Δεκεμβρίου 1873, ημερομηνία που έλαβε χώρα το συμβάν, είναι και ο Βιζυηνός, τελειόφοιτος ακόμη του Γυμνασίου. Το επεισόδιο καταγράφηκε στο κείμενο του διηγήματος «Αί συνέπειαι τῆς παλαιᾶς ιστορίας», (σελ. 124), και γι' αυτό θα γίνει πιο εκτεταμένα λόγος στο οικείο κεφάλαιο.

¹⁴⁶ Η παραπομπή στο άρθρο αυτό του Τρικούπη αντλείται από τα κείμενα-πηγές του παραρτήματος του βιβλίου του Γιώργου Ο. Αναστασιάδη, «Η εφημερίδα «Συνταγματική» και η πολιτειακή κρίση του 1874-5», Πρόλογος: Π. Πετρίδη, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 91.

Γνήσιος λοιπόν οπαδός των τρικουπικών επαγγελιών ο Βιζυηνός, φαίνεται πως εντάχθηκε ενεργά στις τάξεις του κόμματος ή τουλάχιστον η υποστήριξή του ήταν τόσο καταφανής, σε σημείο που να θεωρείται ότι ταυτιζόταν ιδεολογικά. Εφόσον λοιπόν επιχειρούμε να αντιληφθούμε το γενικότερο κλίμα της περιόδου εκείνης στην Αθήνα, πρέπει να σκιαγραφήσουμε την ελληνική κοινωνία της εποχής, ώστε να έχουμε μια πλήρη εικόνα των δεδομένων που επέδρασαν και διαμόρφωσαν την προσωπικότητα του ποιητή και διηγηματογράφου.

Στο πολιτικό επίπεδο η περίοδος της δεκαετίας 1870 και κυρίως 1880 κυριαρχείται από την προσπάθεια των τρικουπικών κυβερνήσεων να αναβαθμίσουν το ρόλο του Συντάγματος, των θεσμών και του Κοινοβουλίου, περιορίζοντας κατά το δυνατό τις βασιλικές επεμβάσεις. Αναφέραμε ήδη ότι προς την κατεύθυνση αυτή στόχευαν τα άρθρα «Τίς πταίει;» και «Παρελθόν καί ένεστώς». Στην πράξη η αρχή της «δεδηλωμένης» θα κυριαρχήσει ως πολιτικός θεσμός, ενώ ο δικομματισμός θα είναι η νέα πολιτική πραγματικότητα. Με τον ερχομό του Γεωργίου Α' στην Ελλάδα (1864) υπήρχαν 4 κόμματα που ήταν συνασπισμοί προσωποπαγών ομάδων, συνέχιζαν τις παραδόσεις των παλιών πελατειών και δεν κατάφεραν να γίνουν κόμματα με αρχές¹⁴⁷. Με την εμφάνιση του «πέμπτου κόμματος», του Τρικούπη, το πολιτικό σκηνικό μεταβάλλεται. Η όλη περίοδος χαρακτηρίζεται από έντονη προσπάθεια εξυγίανσης του κοινοβουλευτισμού και περιορισμού της πολιτικής ισχύος των κομματαρχών - προσπάθεια που απέβλεψε στη δημιουργία κομμάτων με αρχές, πολιτικών, δηλαδή, σχηματισμών με συγκεκριμένο ιδεολογικό περιεχόμενο, προσανατολισμό και πρόγραμμα¹⁴⁸.

Η πολιτική καθυστέρηση στην οποία αντετίθεντο οι νέες πολιτικές δυνάμεις, είχε ως εκφραστή, κατά κύριο λόγο, τα ανάκτορα. Αυτά αποτελούν τόπο συνάντησης για πολιτικούς, ξένους πρεσβευτές και χρηματιστές, ομογενείς μεγαλοεπιχειρηματίες και σημαντικούς ντόπιους γαιοκτήμονες και

¹⁴⁷ Douglas Dakin, «Η ενοποίηση της Ελλάδας (1770-1923)», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984, σελ. 154.

¹⁴⁸ Παύλος Πετρίδης, «Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα 1884-1936», εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 77.

μεγαλοαστούς¹⁴⁹. Επίσης, η διογκωμένη πολιτική δύναμη του βασιλιά τον εξυπηρετούσε και στις σχέσεις του με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Όντας ένα τέτοιο κέντρο εξουσίας τα ανάκτορα, είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς τόσο τις πηγές άντλησης της δυνάμεώς του, όσο και τις αιτίες στις οποίες οφειλόταν οι συχνές παρεμβάσεις του στην πολιτική ζωή της χώρας. Σ' αυτό το σημείο ακριβώς όμως εντοπίζεται η μεταβολή που άρχισε να σημειώνεται με την εμφάνιση του «πέμπτου κόμματος» και του Τρικούπη, στα μέσα της δεκαετίας του 1870. Μέσα σε κλίμα καταγγελιών βουλευτών και αρχηγών εντός της Βουλής ενισχυόταν βαθμιαία σε βάρος των προνομίων του στέμματος η άνοδος της δύναμης του κοινοβουλίου, υποδηλωτική της ανόδου της αστικής τάξης η οποία εξέφραζε τα εξής κύρια αιτήματα: α) την ομαλότερη λειτουργία του πολιτεύματος, β) την περισσότερο ελεύθερη και απρόσκοπτη έκφραση των κοινωνικών δυνάμεων (μέσα από το κοινοβούλιο), γ) τον εκσυγχρονισμό του κρατικού μηχανισμού και της ελληνικής κοινωνίας και δ) την πληρέστερη ενσωμάτωση της οικονομίας στην παγκόσμια αγορά. Η συνειδητοποίηση αυτή της αυθυπαρξίας της αστικής τάξης περνούσε από την ηγεσία του Χ. Τρικούπη¹⁵⁰.

Για να κατορθωθεί όμως η εκπλήρωση αυτών των αιτημάτων προϋπετίθεντο κάποιες κοινωνικές και οικονομικές συνισταμένες που θα καθιστούσαν τη νεότευκτη ελληνική αστική τάξη ικανή να διεκδικήσει και να επιτύχει την ένταξη της χώρας σε μια μετασχηματιζόμενη ευρωπαϊκή πραγματικότητα, με πρωταγωνιστές στο μετασχηματισμό αυτό τις αστικές τάξεις της Ευρώπης που αποδύοντο σ' έναν αγώνα δρόμου μεταφοράς των κεφαλαίων και του ανταγωνισμού τους στην περιφέρεια. Οι οικονομικές και κοινωνικές συνισταμένες που αναφέρθηκαν και αποτελούσαν ικανή και αναγκαία συνθήκη για τον αστικό μετασχηματισμό, φαίνεται ότι δεν επιτεύχθηκαν, διότι δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις εκείνες που θα μετέβαλαν κάποιες σταθερές, ιδιόμορφες και μακράς διάρκειας δομές στο κοινωνικό σώμα. Ήδη για τα πρώτα 50 χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας εξάγεται η διαπίστωση, πως οι μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής έμειναν βασικοί και

¹⁴⁹ Γιώργος Δερτιλής, «Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909», εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1977, σελ. 164.

¹⁵⁰ Π. Πετρίδης, «Πολιτικές δυνάμεις», ό.π., σελ. 64.

στο βιομηχανικό και στο γεωργικό τομέα. Μ' άλλα λόγια το οικονομικά κυρίαρχο εμπορικό και χρηματιστικό κεφάλαιο (ντόπιο και ξένο ή των ελλήνων της διασποράς) απέφυγε τη σφαίρα της παραγωγής και προτίμησε να αποσπάσει υπερεργασία από ένα σύστημα μηχανισμών της αγοράς και κρατικής πολιτικής που το βοηθούσε να περιφρουρήσει και να προωθήσει τα συμφέροντά του¹⁵¹.

Η προηγούμενη παρατήρηση για την αποφυγή του κεφαλαίου να επενδύσει στη σφαίρα παραγωγής, αφορά βεβαίως κατά κύριο λόγο στη βιομηχανία της οποίας η ιστορία αντανακλά σε μεγάλο βαθμό την πορεία της ελληνικής οικονομίας. Η γέννηση της ελληνικής βιομηχανίας τοποθετείται χρονικά στη δεκαετία του 1870¹⁵². Βέβαια γέννηση της βιομηχανίας δε σημαίνει σε καμία περίπτωση εξ ορισμού και την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης, αν με τον όρο εννοείται ένα σύνολο προωθημένων τεχνολογικών καινοτομιών και η γενίκευση των μηχανικών διαδικασιών στο σύνολο της παραγωγής. Αν όμως ως βιομηχανική επανάσταση οριστεί μια ολόκληρη ιστορική περίοδος και κυρίως ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού και εμφάνισης νέων παραγωγικών σχέσεων, τότε ο όρος μπορεί να ισχύει για την Ελλάδα¹⁵³.

Για την ελληνική οικονομική υπανάπτυξη μπορούμε να εντοπίσουμε και εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες που την αιτιολογούν. Ως έναν από τους κυριότερους εξωγενείς παράγοντες μπορούμε να θεωρήσουμε τον αποκλεισμό της Ελλάδας, στο διάστημα 1827-1878, από τα δυτικά χρηματιστήρια. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα κρίσιμη για την ελληνική οικονομία. Οι διεθνείς συνθήκες δεν ήταν ακόμη για τους υπανάπτυκτους τόσο δυσμενείς, όσο έμελλε να γίνουν στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα. Η δεύτερη φάση της βιομηχανικής επανάστασης δεν είχε

¹⁵¹ Νίκος Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης», 2^η έκδοση, Μετάφραση: Τζένη Μαστοράκη, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1978, σελ. 36.

¹⁵² Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σελ. 117.

¹⁵³ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871» στο συλλογικό έργο: «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα», εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1980, σελ. 218-9.

ακόμη ολοκληρωθεί, ο επεκτατισμός των ισχυρών δυτικών χωρών και ο ανταγωνισμός των προϊόντων τους δεν είχε ακόμη εγείρει ανυπέβλητους φραγμούς για τις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες της εποχής. Έτσι ο δανειοληπτικός αποκλεισμός της ελληνικής οικονομίας είχε σοβαρές συνέπειες στη διαδικασία εκσυγχρονισμού και ανάπτυξής της¹⁵⁴.

Στους εξωγενείς παράγοντες που επηρέασαν καθοριστικά τη θέση της Ελλάδας στο διεθνές οικονομικό σύστημα του 19^{ου} αιώνα, πρέπει να προτάξουμε και τη μεγάλη ύφεση που παρατηρήθηκε από το 1875 και εξής. Η χωρίς φραγμούς ανταγωνιστική ιδιωτική επιχείρηση αντικαθίσταται από τον κρατικό παρεμβατισμό και τα μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα¹⁵⁵. Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί την έξοδο του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, μεταξύ άλλων, και στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Η έξοδος αυτή θα συμπιέσει το ελληνικό κεφάλαιο της διασποράς που θα αναζητήσει νέο πεδίο δράσης στον ελλαδικό χώρο. Είναι όμως γνωστό ότι η επιχειρηματική παράδοση της διασποράς ήταν έντονα εμπορική και εντελώς ξένη προς τη βιομηχανική δραστηριότητα¹⁵⁶. Ο έντονα λοιπόν κερδοσκοπικός χαρακτήρας του ομογενειακού κεφαλαίου που μεταθέτει τις δραστηριότητές του στην Ελλάδα, καθορίζει και τον τρόπο δράσης του: χρηματιστηριακή κερδοσκοπία, αγορά ακινήτων, βραχυπρόθεσμη τοποθέτηση κεφαλαίου με μεγάλο κέρδος.

Παράλληλα με τους εξωγενείς αυτούς παράγοντες, πρέπει να ληφθεί υπόψη και μια πληθώρα αντίστοιχων ενδογενών, για να υπάρξει μια ολοκληρωμένη εικόνα της εποχής. Κυρίαρχο στοιχείο της ελληνικής οικονομίας το 19^ο αιώνα είναι ο αγροτικός χαρακτήρας της με τα ιδιαίτερα γνωρίσματά του που επιβλήθηκαν από τις ιστορικές συγκυρίες και εννοούμε κατά βάση ως τέτοιο το ζήτημα των εθνικών γαιών. Η προσπάθεια του Ελληνικού κράτους στράφηκε κυρίως στην αποφυγή δημιουργίας ισχυρής

¹⁵⁴ Γ. Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση 1824-1872», περ. «Τα Ιστορικά», τευχ. 1, τομ. 1, Σεπ. 1983, σελ. 145.

¹⁵⁵ E. J. Hobsbawm, «Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875», Μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994, σελ. 452-3.

¹⁵⁶ Γ. Δερτιλής, «Σχέσεις ελληνικής οικονομίας με την Ευρώπη (1860-1910)», Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας αρ. 2, ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1978, σελ. 88.

τάξης γαιοκτημόνων και στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και το μέτρο της διανομής της εθνικοποιημένης γης το 1871. Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση που έχει γίνει για την αγροτική πολιτική του Ελληνικού κράτους την εποχή αυτή, ότι ευνόησε την κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας διαμέσου του προνομιούχου χώρου της αγοράς επί τη βάση της μικρής οικογενειακής επιχείρησης και ιδιοκτησίας¹⁵⁷.

Κυρίαρχο ρόλο στην αγροτική οικονομία διατηρούσε η καλλιέργεια της σταφίδας που αποτέλεσε τη βάση του εξαγωγικού εμπορίου της Ελλάδος καθ' όλο το 19^ο αιώνα. Η ευρεία ζήτηση της σταφίδας στο εξωτερικό επιτάθηκε μετά το 1880, με την καταστροφή των γαλλικών αμπελώνων από φυλλοξήρα. Τα υψηλά κέρδη των παραγωγών και των εμπόρων μετέτρεψαν την καλλιέργεια του προϊόντος σχεδόν σε μονοκαλλιέργεια. Η μονόπλευρη εξάρτηση από τη μονοκαλλιέργεια, όπως ήταν φυσικό, προκάλεσε την κατάρρευση του δικτύου παραγωγής και διακίνησης, όταν τα γαλλικά αμπέλια αποκαταστάθηκαν αλλά και τα προστατευτικά δασμολόγια των δυτικών χωρών επιβλήθηκαν ως συνέπεια της διεθνούς ύφεσης. Η κρίση αυτή αποτέλεσε έναν αναγκαίο σταθμό στη διαδικασία ξεπεράσματος της αγροεμπορευματικής μορφής της ελληνικής κοινωνίας προς τη θεμελίωση παραγωγικότερων και λιγότερο μεταπρατικών μορφών¹⁵⁸.

Περίπου στο ίδιο χρονικό διάστημα το ελληνικό αγροτικό ζήτημα εισήλθε σε νέα φάση με την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881. Η μεγάλη γαιοκτησία ήταν συνέπεια αυτής της προσάρτησης όμως οι μεγαλογαιοκτήμονες (κατά κύριο λόγο ομογενείς των παροικιών και της Πόλης) της Θεσσαλίας ποτέ δεν πέρασαν στη φάση του αγροτικού καπιταλισμού. Επέδειξαν αδιαφορία στον εκσυγχρονισμό των μεθόδων της αγροτικής παραγωγής, ενώ ταυτόχρονα λειτούργησαν αρνητικά στη βιομηχανική προσπάθεια της ελληνικής οικονομίας εμποδίζοντας την ανάπτυξή της μέσω της «*σύλληψης μιας αυξανόμενης μερίδας του κοινωνικού πλεονάσματος*»¹⁵⁹. Στην προβληματική της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας πρέπει

¹⁵⁷ Κώστας Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα - το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας», εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1975, σελ. 115.

¹⁵⁸ Κ. Βεργόπουλος, «Κράτος», ό.π., σελ. 107.

¹⁵⁹ Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα», ό.π., σελ. 342.

να προσθέσουμε και τις κοινωνικές εντάσεις και τους αγώνες που προκάλεσε, εξαθλιώνοντας τη μάζα των κολλήγων που, από τη «φεουδαρχικού τύπου» προστασία την οποία τους παρείχε το οθωμανικό παρελθόν, υπέκειντο πλέον ως ελεύθεροι πολίτες στο ελληνικό αστικό δίκαιο και επομένως ήταν πλήρως εκτεθειμένοι και απροστάτευτοι στις αυθαιρεσίες των μεγαλογαιοκτημόνων.

Αλλά και στην άλλη πλευρά από την αγροτική ύπαιθρο, στα αστικά κέντρα και ιδίως στην Αθήνα, οι μεταβολές που παρατηρούνται δεν ανταποκρίνονται στη διαδικασία ενός αστικού βιομηχανικού μετασχηματισμού που αναγκαιεί μετακινήσεις αγροτικών πληθυσμών προς αναζήτηση εργασίας, η προσφορά της οποίας να οφείλεται ακριβώς στη βιομηχανική συγκέντρωση. Κάτι τέτοιο οπωσδήποτε δε συνέβαινε στην ελληνική περίπτωση της ελαφράς βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών που χρησιμοποιεί, κατά κύριο λόγο, εγχώριες πρώτες ύλες. Η μετακίνηση πληθυσμών από την ύπαιθρο στο αστικό κέντρο οφείλεται πρώτιστα στην έλξη που ασκεί το τελευταίο λόγω των δημοσίων υπηρεσιών οι οποίες, παρά τους χαμηλούς μισθούς, προσελκύουν μεγάλο μέρος των αγροτικών πληθυσμών να έρθουν στην πρωτεύουσα και να απαλλαγούν από τις γεωργικές εργασίες¹⁶⁰.

Στην περίοδο 1870-1896 η πρωτεύουσα αυξάνει τον πληθυσμό της από 45.000 σε 112.000 κατοίκους. Η υπερσυγκέντρωση αυτή με τα δεδομένα που δημιουργεί επηρεάζει φυσικά και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα, πολλά από τα οποία παρακμάζουν. Τα περισσότερα λιμάνια φθίνουν, ενώ το 1880 ο Πειραιάς αποτελεί το πρώτο λιμάνι της χώρας. Εκεί, όπως και στην Αθήνα και γύρω απ' αυτήν, λόγω χάρη στο Λαύριο, εγκαθίστανται οι πιο πολλές βιομηχανίες. Από τις λοιπές πόλεις η Ερμούπολη και η Πάτρα διατηρούν ακόμη ισχυρές περιφερειακές επιρροές¹⁶¹. Κατά την αρχή της περιόδου που εξετάζεται, η ισορροπία του κοινωνικού χώρου δεν έχει ακόμη οριστικά διαταραχθεί. Αντίθετα από την περίοδο 1880-5 η κατάσταση τροποποιείται οριστικά. Τα χαρακτηριστικά της τροποποίησης είναι η ένταση του ρυθμού

¹⁶⁰ Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση», ό.π., σελ. 212.

¹⁶¹ Παύλος Λουκάκης, «Αθήνα 1830-1940: Ιστορικές φάσεις παγίωσης του υπερσυγκεντρωτισμού της», Ε.Μ.Ν.Ε., Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη - οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος», Αθήνα 26-28 Σεπτ. 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτ. 1984, том. Α', Αθήνα 1985, σελ. 88.

αύξησης της Αθήνας και η ταυτόχρονη παρακμή όλων σχεδόν των αστικών κέντρων της χώρας. Από την κατάσταση εξαιρούνται - μόνο προσωρινά - τα αστικά κέντρα της νεοπροσαρτημένης Θεσσαλίας¹⁶².

Η προηγούμενη επισήμανση για τη συρροή των γεωργικών πληθυσμών από τα αστικά κέντρα λόγω της αίγλης των δημοσίων υπηρεσιών, θέτει ένα μεγάλο πρόβλημα που κι αυτό αποτέλεσε ένα από τα δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα και πρόκειται για τις πελατειακές σχέσεις και τη θεσιθηρία. Οποιαδήποτε προσπάθεια εξήγησης των φαινομένων αδράνειας και ιδιομορφίας της ελληνικής ιστορίας της περιόδου αναγκαστικά διέρχεται από τη διερεύνηση των μηχανισμών εκείνων της εξάρτησης μεταξύ των κομματαρχών και των βουλευτών από τη μία και των ψηφοφόρων από την άλλη. Ο κρατικός μηχανισμός χρησιμοποιείτο ως μέσο εξυπηρέτησης προσωπικών συμφερόντων, ενώ ταυτόχρονα η πλήρωσή του με πρόσωπα εμπιστοσύνης των πολιτευτών εξασφάλιζε σ' αυτούς τη δυνατότητα ελέγχου δραστηριοτήτων ευρέος φάσματος και ποικίλων μορφών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών.

Είναι γνωστό ότι μια από τις πιο σταθερές μονάδες κοινωνικής συγκρότησης στη μετεπαναστατική Ελλάδα είναι η οικογένεια, ένα πυραμιδοειδές διάγραμμα που καλύπτει μια μεγάλη ομάδα συγγενών οι οποίοι αρθρώνονται ιεραρχημένα κάτω από έναν αρχηγό¹⁶³. Η οργανική ένταξη της οικογένειας αυτής στην ελληνική κοινωνία της εξασφαλίζει μια πληθώρα ρόλων από τους οποίους ξεχωρίζουμε την εξυπηρέτηση και την προστασία των μελών της στις σχέσεις τους με τον κρατικό μηχανισμό. Η εξυπηρέτηση και η προστασία αυτή αναδεικνυόμενες σε υψίστης σημασίας παράγοντες έναντι μιας διοίκησης ξενικής (οθωμανικής ή βαυαρικής) και εξ ορισμού εχθρικής, παρέμειναν πρώτες προτεραιότητες και των κομμάτων στο μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα, καθ' όσον η θεώρηση-αντίληψη αλλά και η πρακτική αντιμετώπιση του κρατικού μηχανισμού και των σχέσεων του ατόμου με αυτές δεν άλλαξε. Κατ' αυτό τον τρόπο τα πολιτικά κόμματα με το

¹⁶² Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση», ό.π., σελ. 176-7.

¹⁶³ Για το ρόλο αυτό της οικογενειακής φατρίας βλ. σχετικά John A. Petropoulos, «Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), том. 1, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1985, σσ. 77-80.

σταδιακό κοινωνικό μετασχηματισμό ανέλαβαν πλέον την εξυπηρέτηση των ατομικών συμφερόντων μέσω των δικτύων πατρωνείας που ανέπτυξαν και αυτό αποτελεί και το κυρίαρχο γνώρισμα του μη ταξικού χαρακτήρα τους¹⁶⁴.

Η ύπαρξη και ενεργοποίηση δικτύων πατρωνείας για να έχει αποχρώντα λόγο ύπαρξης πρέπει να διέπεται, εντελώς σχηματικά, από μια διαδικασία «προσφοράς και ζήτησης», δηλαδή από κοινωνικές ομάδες που επιδιώκουν την προστασία για λόγους ευρύτερης αστάθειας, ανασφάλειας και ιδιαίτερων συνθηκών αλλά και άλλες ομάδες που να είναι σε θέση να προσφέρουν την προστασία. Ξεκινώντας από τις πρώτες, πρέπει να τις προσδιορίσουμε ως τα στρώματα των μικροκτηματιών των οποίων η συνεχής κατάτμηση των κλήρων δημιούργησε μία ομάδα πληθυσμού με μόνιμη ελπίδα ασφαλούς απασχόλησης στο κράτος. Το δημογραφικό πλεόνασμα που προερχόταν απ' τους γόνους οικογενειών μικροκτηματιών μετανάστευε στα αστικά κέντρα, όπου απορροφούνταν στις δημόσιες υπηρεσίες¹⁶⁵. Συνέπεια αυτών ήταν ο κρατικός μηχανισμός να αποτελεί για περισσότερο από μισόν αιώνα τον κύριο πόλο έλξης των ατόμων που εγκατέλειπαν την ύπαιθρο και εγκαθίσταντο στις πόλεις της ελεύθερης Ελλάδας προσβλέποντας στην κοινωνική τους ανέλιξη¹⁶⁶.

Η κοινωνική ομάδα η οποία αποτελούσε τον άλλο πόλο στο δίπολο των πελατειακών σχέσεων, είναι οι ισχυροί τοπικοί παράγοντες, προερχόμενοι κυρίως από οικογένειες που αντλούσαν το κύρος τους από την παλαιότερη θέση τους ως προύχοντες ή οπλαρχηγοί και τη δύναμή τους από την εξακολουθητική καλλιέργεια της επιρροής τους σε τοπική κλίμακα «στις εκλογικές τους περιφέρειες». Οι τοπικοί αυτοί παράγοντες εξουσίας λοιπόν στελεχώνουν κόμματα από τα οποία απουσιάζουν οι ιδεολογικές διαφορές, οι αρχές και η επιχειρηματολογία. Αντιθέτως συγκροτούν «πολιτικές φατρίες κάθετης διαστρωμάτωσης» που περιλάμβαναν συλλήβδην όλες τις κοινωνικές

¹⁶⁴ Γ. Δερτιλής, «Κοινωνικός μετασχηματισμός», ό.π., σελ. 135.

¹⁶⁵ Γ. Δερτιλής, ό.π., σελ. 136.

¹⁶⁶ Κων. Τσουκαλάς, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο συλλογικό έργο: «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα», Ε.Ε.Π.Ε., Εισαγωγή-Επιμέλεια: Γ. Κοντογιώργης, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1977, σελ. 91.

ομάδες¹⁶⁷. Η πιο πάνω διαπίστωση οδηγεί στο συμπέρασμα πως η δυναμική της ελληνικής κοινωνίας στο μεγαλύτερο μέρος, αν όχι σε ολόκληρο το 19^ο αιώνα, πρέπει να ανιχνευθεί στη διαλεκτική του πλέγματος των πελατειακών σχέσεων και όχι σε συγκρούσεις που προέρχονται από ταξικές διαφορές. Εξάλλου προϋπόθεση για κάτι τέτοιο θα ήταν η δημιουργία ισχυρής εργατικής τάξης, όμως διαπιστώσαμε ότι η μετανάστευση στα αστικά κέντρα στόχευε στην εργασιακή ένταξη στον κρατικό μηχανισμό, ενώ τα πρώτα εργατικά στρώματα που θα σχηματιστούν στην Ελλάδα με την ίδρυση των βυρσοδεψείων και των ναυπηγείων στην Ερμούπολη και με την ίδρυση των μικρών εργοστασίων παραγωγής κυρίως ειδών διατροφής ή καπνού στα υπόλοιπα μεγάλα αστικά κέντρα, δε θα αποτελέσουν το δυναμικό ενός εργατικού κινήματος με ισχυρή παρουσία και δράση. Θα επιμείνουμε λοιπόν στη συμπυκνωμένη άποψη, ότι στην προκαπιταλιστική ελληνική οικονομία ο δεσμός του κράτους με την «κοινωνία των πολιτών» δε βασιζόταν στις τάξεις, ή μάλλον σε οργανώσεις που εκπροσωπούσαν ταξικά συμφέροντα, αλλά σε καθαρά προσωπικά δίκτυα πολιτικής πελατείας¹⁶⁸.

Η εικόνα που σχηματίζεται για όλο αυτό το πλέγμα της προστασίας και της ανταλλαγής ψήφων έναντι εξυπηρετήσεων παρουσιάζει ένα σύστημα «αξεδιάλυτο και αυτοδιευρυνόμενο»¹⁶⁹. Η ασφάλεια του δημοσίου και οι σταθερές αμοιβές οδηγούν σε υπερτροφία του δημοσίου τομέα. Ταυτόχρονα η μη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων διατηρεί ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε κατάσταση διαρκούς εξάρτησης από τα κόμματα και τους παράγοντές τους που είναι σε θέση να εξασφαλίσουν τη διατήρηση σε μια θέση ή την επαναπρόσληψη σε περίπτωση επανεκλογής. Μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι αυτή η διαρκής κινητικότητα στις δημόσιες θέσεις προκαλεί ένα συνεχή πολιτικό αναβρασμό που αποτυπώνεται με μια κάπως ιδεαλιστική θεώρηση στα περιηγητικά κείμενα ξένων ταξιδιωτών στην Ελλάδα του 19^{ου}

¹⁶⁷ Γιώργος Δερτιλής, «Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο συλλογικό έργο: «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα», Ε.Ε.Π.Ε, Εισαγωγή-Επιμέλεια: Γ. Κοντογιώργης, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1977, σελ. 45-6.

¹⁶⁸ Ν. Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία», ό.π., σελ. 37.

¹⁶⁹ Γ. Δερτιλής, «Κοινωνικός μετασχηματισμός», ό.π., σελ. 140.

αιώνα, ως ένα υπερβολικό ενδιαφέρον των Ελλήνων για την πολιτική και την περιγραφή του Έλληνα ως «*φύσει πολιτικού όντος*»¹⁷⁰. Το εύρος δε των εξυπηρετήσεων που μπορούσαν να επιδιωχθούν και να πραγματοποιηθούν από το δίκτυο της πατρωνείας ήταν τόσο μεγάλο, που περιλάμβανε άμεσα προβλήματα ενός πλήθους ανθρώπων όπως: εξασφάλιση καλύτερων όρων στη σχέση με τον τσιφλικά, ιδίως αν ήταν ο ίδιος υποψήφιος· παράταση της προθεσμίας για την εξόφληση δανείων· χαμηλότεροι τόκοι από τον τοκογλύφο που ανήκε στο ίδιο δίκτυο πατρωνείας· αναβολές της προσωποκράτησης για χρέη· επιείκεια σε περιπτώσεις ληστείας και άλλων ποινικών αδικημάτων· βοήθεια για μετανάστευση· φτηνότερες αμοιβές ή και δωρεάν εξυπηρέτηση από γιατρούς και δικηγόρους· κουμπαριές και οι συνακόλουθες υποχρεώσεις για μακρόχρονη πια προστασία· πρόσληψη των παιδιών του ψηφοφόρου ως υπηρετών, εργατών και υπαλλήλων, κ.ο.κ.¹⁷¹. Από τα είδη αυτά των μικροεξυπηρετήσεων συνάγεται ο αμυντικός ρόλος του συστήματος το οποίο εξασφαλίζει το άτομο από κινδύνους που αντιμετωπίζει στις κοινωνικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις και από την ανασφάλεια των ρευστών κοινωνικών συσχετισμών.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται, πριν συνεχίσουμε με την περαιτέρω διερεύνηση άλλων πτυχών της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, να τοποθετήσουμε και τον Γ. Βιζυηνό στη σχετική προοπτική του προβλήματος των πελατειακών σχέσεων. Έχει προαναφερθεί στη βιογραφία του ότι στις 29

¹⁷⁰ Αρκεί μόνον η παράθεση της περιγραφής του G. Deschamps, «Η Ελλάδα σήμερα, Οδοιπορικό 1890, Ο κόσμος του Χαριλάου Τρικούπη», Μετάφραση: Α. Δαούτη, Πρόλογος-Σχόλια: Α. Νικολοπούλου, εκδ. «Τροχαλία», Αθήνα 1992, για να κατανοήσουμε τη ρομαντική αυτή τοποθέτηση: «*Σε καιρό ηρεμίας, η Ελλάδα έχει πολιτικό πυρετό τον καιρό των εκλογών, αυτός ο πυρετός καταλήγει σε ένα κραυγαλέο παραλήρημα. Αυτό το έθνος, που έχει τόσο λίγα πράγματα να κάνει, μοιάζει κατευχαριστημένο και σαν ενθουσιασμένο που βρίσκει σ' αυτή την ευλογημένη εποχή την ευκαιρία να γεμίσει όλες του τις ώρες και να διαθέτει ό,τι απόθεμα ζωής και δραστηριότητας υπάρχει μέσα του. Να διαβάζουν από το πρωί μέχρι το βράδυ εφημερίδες, εγκυκλίους και προγράμματα, να σχολιάζουν στο δρόμο αφίσες και προκηρύξεις, να συζητούν μέχρι τελικής πτώσεως αν ο ένας ή ο άλλος υποψήφιος είναι καλός ή κακός, όλα αυτά αποτελούν για τα παλικάρια εκείνο το είδος υπέρτατης απόλαυσης που νιώθει κανείς, κατά τα λεγόμενα του Αριστοτέλη, όταν ακολουθεί πιστά την κλίση του.*», σελ. 110-111

Αυγούστου 1884 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ο διορισμός του στο πρώτο γυμνασιακό τμήμα του Βαρβακείου Λυκείου, ενώ την επόμενη χρονιά η ίδια εφημερίδα με την αυτή ημερομηνία δημοσίευσε τη μετάθεσή του στη Σύρα για πολιτικούς λόγους, συγκεκριμένα την υποστήριξη στην τρικουπική παράταξη. Λίγους μήνες πριν, τον Απρίλιο του 1885, ο Τρικούπης είχε υποστεί συντριπτική εκλογική ήττα εξασφαλίζοντας μόλις 40 έδρες¹⁷². Η μετάθεση εκείνη την οποία ο Βιζυηνός δεν αποδέχθηκε, αποτέλεσε μεγάλη επιβάρυνση για την ήδη δύσκολη οικονομική του κατάσταση. Ήδη, 6 χρόνια πριν, η ποιητική του γραφίδα είχε επισημάνει το κοινωνικό πρόβλημα που αργότερα θα γινόταν προσωπικό, στην τελευταία στροφή από το ποίημα «Ἀποχαιρετισμός» του χειρογράφου των «Λυρικῶν»:

*«Γι' αὐτό adio Ἀττική! Καί σύ σοφή μ' Ἀθήνα!
Ἄλλοτ' ἐγέννας τοῦ σπαθιοῦ μαστόρους καί τῆς λύρας,
τάρ' ὑπουργούς κοιλοπονᾶς καί βγάλλεις θεσιθήρας
καί τρέφ' ἡ κάθε σου γωνιά ἐν' ἄθεο κηφῆνα!»* (19 Νοε.
1879)¹⁷³.

Επομένως το πρόβλημα έθιξε την ίδια τη ζωή του Βιζυηνού που έκτοτε εισήλθε σε μια τροχιά έντονου προβληματισμού για την αναζήτηση βιοποριστικών μέσων. Για την πολιτική εκείνη μεταβολή του Απριλίου του 1885 ο φιλόλογος ελληνιστής Karl Krumbacher στο «Ελληνικό ταξίδι» αναφέρει τον αριθμό των 3.000 δημοσίων υπαλλήλων οι οποίοι άφησαν τις θέσεις τους σ' εκείνους που προέρχονταν από την αντίπαλη παράταξη¹⁷⁴. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και ο Γ. Βιζυηνός. Μια πιο εναργή εικόνα για το

¹⁷¹ Γ. Δερτιλής, «Κοινωνικός μετασχηματισμός», ό.π., σελ. 140 (υποσημείωση 55).

¹⁷² D. Dakin, «Η ενοποίηση», ό.π., σελ. 221.

¹⁷³ Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 53.

¹⁷⁴ Τα αριθμητικά στοιχεία και την αναταραχή που προκλήθηκε στο δημόσιο τομέα από την πολιτική μεταβολή σχολιάζει ο Karl Krumbacher, «Ελληνικό ταξίδι, φύλλα από το ημερολόγιο ενός ταξιδιού στην Ελλάδα και στην Τουρκία», Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια: Γ. Θανόπουλος, εκδ. «Ιστορητής», Αθήνα 1994, ως εξής: «Όταν αναγκάστηκε ο Τρικούπης να εγκαταλείψει το πηδάλιο του κράτους, μαζί του μάζεψαν αμέσως τα μπογαλάκια τους πάνω από 3.000 δημόσιοι υπάλληλοι, πράγμα που για μια μικρή χώρα αποτελεί ένα είδος κατοδαμμονίας», σελ. 437.

φαινόμενο των μεταθέσεων εκπαιδευτικών εξαιτίας πολιτικών πεποιθήσεων, δίνει ένα άλλο κείμενο της ίδιας περίπου περιόδου.

Ο λόγιος από το Μυριόφυτο της Θράκης, Αριστοτέλης Κουρτίδης, λίγο νεότερος του Βιζυηνού, καθηγητής ο ίδιος στο Αρσάκειο και έπειτα διευθυντής του Διδασκαλείου θηλέων του Πειραιά, διεκτραγωδεί την κατάσταση των μετατιθέμενων εκπαιδευτικών-θυμάτων του πελατειακού συστήματος¹⁷⁵. Το κείμενο με τη γλαφυρή γλώσσα του συγγραφέα του δίνει πολύ καλή εικόνα της κατάστασης που αντίκρουσε και ο Βιζυηνός, μόλις δύο χρόνια πριν, στο υπουργείο Παιδείας: «[...]. Ἐν ὁμῶς ὅλοι διασκεδάζωσιν, ἵπάρχουσι ἀτυχῆ τινά ὄντα, ἅτινα κάθηνται ἐπὶ ἀνημμένων ἀνθρώκων, κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον (Αύγουστο).

Τά ὄντα ταῦτα, εἶναι οἱ διδάσκαλοι οἱ εἴλωτες τῆς πολιτείας, οἱ παρῖαι τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας.

Κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον διορίζονται, μετατίθενται, ἢ ἀπολύονται οἱ ἀνά τάς πόλεις καί τάς κώμας καί τὰ χωρία διδάσκαλοι καί διδασκάλισσαι ἀπό τῶν γυμνασιαρχῶν μέχρι τῶν ἐπιστατῶν.

Καί συρρέουσι πάντες εἰς Ἀθήνας, καί καταπλημμυροῦσι τοὺς διαδρόμους καί τὴν αὐλήν τοῦ Ὑπουργείου, καθηγηταί μέ ὑψηλόν πῖλον καί γραμματοδιδάσκαλοι μέ ἀπότριπτα καί κεκιληδωμένα ἐπανωφόρια καί διδασκάλισσαι μέ τάς γραίας μητέρας των, γυναῖκας τοῦ λαοῦ φορούσας τσεμπέριον ἢ φέσιον καί θέτουσιν εἰς ἐνέργειαν βουλευτάς, καί ἐκλιπαροῦσι καί ὀλοφύρονται ὅπως ἀπαλλαγῶσι τοῦ θανατηφόρου κτυπήματος.

Οἱ ταλαίπωροι δημοδιδάσκαλοι! Ἐν τεμάχιον χαρτίου τοῦ Ὑπουργοῦ δύναται νά τοὺς ἐκσφενδονίσῃ εἰς τὰ πέρατα τῆς Ἑλλάδος.

Ἄμα ἔλθῃ τό μπουγιουρουλδῆ ἐκεῖνο πρέπει νά μαζεύσωσι τὰ ράκη των, τὴν σκελετώδη γυναῖκα των, τὰ χλωρωτικά παιδία των καί, οἰκτρὸν θέαμα ἵποτελοῦντες, ὡς πρόσφυγες πομάκοι, νά διέλθωσι βουνά, νά πλεύσωσι θάλασσας, διασταυρούμενοι καθ' ὁδόν μετ' ἄλλων τινῶν ὄντων, ἅπερ ἐκ τῆς ἰθλιότητός των γνωρίζουσιν ὡς συναδέλφους των. [...]. Καθ' ἣν ὥραν οἱ κοινοί

¹⁷⁵ Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης γεννήθηκε το 1858 στο Μυριόφυτο και σπούδασε στην Πατριαρχική Ακαδημία. Ήταν με τον Παλαμά στην κηδεία του Βιζυηνού και μαζί εκφώνησαν τους επικηδείους. Για περισσότερα στοιχεία βλ. σχετικά Κ. Αμαντος, «Λόγιοι Θράκης», ό.π., σελ. 160.

θνητοί ἀκούουσι τόν γλυκύν φλοῖσβον τῆς Φαληρικῆς ἀκτῆς ἢ τόν θροῦν τῶν φύλλων τοῦ ἱστορικοῦ πλατάνου τῆς Κηφισίας, ὁ Ὑπουργός καί οἱ τμηματάρχαι καί οἱ γραμματεῖς ἀγρυπνοῦσι μέχρι τῆς τρίτης ἢ τετάρτης μετά τό μεσονύκτιον, ἐνίστε δέ τοῦς εὕρῖσκει ἡ αὐγή κεκλιμένους ἐπί τῶν βιβλίων τοῦ προσωπικοῦ τῶν σχολείων καί κάμνοντας συνδυασμούς ὡς νά ἐχάρασσον στρατηγικά σχέδια.

Καί ἐπειτα ἔρχεται ἡ πυρετώδης ἐργασία ἐν τῷ Ὑπουργείῳ, οὐ τά παράθυρα λάμπουσιν ἐκ τῶν φώτων ἐνίστε μέχρι πρωΐας, ἐργασία τῶν γραφέων καί τῆς διεκπεραιώσεως πρός ἐτοιμασίαν καί ἀποστολήν ἐντός μακρῶν καί στενῶν, ὡς λαβῶν μαχαίρας, φακέλλων, τῶν διορισμῶν, τῶν μεταθέσεων, τῶν παύσεων, οἵτινες θά διαπλεύσωσι θαλάσσης, θ' ἀναβῶσιν ὄρη, θά διέλθωσι βουνά καί δάση διά νά εὕρωσι τοῦς δυστυχεῖς διδασκάλους - Εἶθε τόν ἔπομενον Αὐγουστον νά μὴ κρύπτεται ὁ Ὑπουργός, ὡς φυγόδικος, νά μὴ ἐργάζωνται τήν νύκτα μυστηριωδῶς οἱ γραφεῖς ὡς παραχαράκται, καί οἱ διδάσκαλοι νά μὴ μεταναστεύωσι πανοικεῖ ὡς κατάδικοι ἐξοριζόμενοι»¹⁷⁶.

Ἡ περιγραφή τῆς κατάστασης, σε σχέση με τίς μεταθέσεις μίας κατηγορίας εργαζομένων στο δημόσιο, ἀποτελεῖ εὐγλωττο παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο λειτουργοῦσαν τα δίκτυα τῆς πατρωνείας. Ἡ χαρακτηριστική ἐκφραση για την ιεραρχία του ὑπουργείου ἐνασχολούμενη με τον καταρτισμό των πινάκων των μετατιθεμένων « κάμνοντας συνδυασμούς ὡς νά ἐχάρασσον στρατηγικά σχέδια», δείχνει το πλήθος και το μέγεθος των πιέσεων που ἀσκούσαν για τῆ διεκπεραίωση πελατειακῶν υποχρεώσεων, ὥστε να προληφθεῖ κάθε περίπτωση σφάλματος μη ικανοποίησης «ἡμετεροφρόνων» ἢ ἡ ἐκ παραδρομῆς παράλειψη ἐξοστρακισμού κάποιου ἐκ των ἀντιπάλων. Ἡ ἀδυναμία του Βιζυηνοῦ να ἐνταχθεῖ σε τέτοιου εἶδους διαδικασίες, κάτι που φάνηκε και ἀπό το γεγονός τῆς ἀποτυχίας διορισμοῦ του στο Πανεπιστήμιο, ἔκαναν τῆ θέση του ἀπό οικονομικῆς ἀπόψεως πολύ δυσχερή, σε μῖα ἐποχὴ μάλιστα που ἡ μητέρα του εἶχε ἐρθεῖ στην Αθήνα να τον ἐπισκεφθεῖ (βλ.

¹⁷⁶ Το χρονογράφημα με εἰκόνες ἀπό τὴν ἀθηναϊκὴ ζωὴ τον Αὐγουστο δημοσιεύθηκε στην ἐφημερίδα «Κλειώ», 15-27 Αὐγ. 1887, δύο χρόνια μετὰ τὴν ἀπόλυση του Βιζυηνοῦ. Το τμήμα του κειμένου που ἀφορᾶ τὴν περιπέτεια των μεταθέσεων προέρχεται ἀπὸ ἀναδημοσίευση στο: «Ἡ μεταρρύθμιση που δεν ἐγίνε (τεκμήρια ἱστορίας), τομ. Α' 1821-1894, Ἐπιμέλεια: Ἀλέξης Δημαράς, Ν.Ε.Β., ἐκδ. «Ἐρμῆς», Αθήνα 1990, σσ. 269-272.

σχετικά στη βιογραφία). Συνεπώς η συμπόρευση τη στιγμή εκείνη με το τρικουπικό κόμμα εγγυάτο ότι η εκλογική αποτυχία θα είχε δυσάρεστες επιπτώσεις στην καθηγητική σταδιοδρομία του.

Υπ' αυτές λοιπόν τις συνθήκες δεν είναι περίεργο που το σύνολο σχεδόν του πνευματικού κόσμου της Ελλάδος στάθηκε υπέρμαχο του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Τρικούπη. Ειδικότερα την τελευταία εικοσιπενταετία του 19^{ου} αιώνα που είναι η εποχή του Βιζυηνού στην Ελλάδα, πληθαίνουν οι υποστηρικτές των δυνάμεων εκείνων οι οποίες εκφράζουν το αίτημα του αστικού μετασχηματισμού. Το διμελές ερώτημα είναι αν το αίτημα αυτό αποτελεί δυναμική κοινωνικών εξελίξεων που να μεταβάλλουν ριζικά τη μορφή της χώρας ή αν οι συνθήκες δεν επιτρέπουν την κατίσχυση των μεγάλων τρικουπικών προγραμμάτων. Η απάντηση δεν είναι δυνατό να δοθεί παρά μόνο από την εξέταση των αποτελεσμάτων της κοπιώδους προσπάθειας που αναλήφθηκε σ' όλα τα επίπεδα.

Ξεκινώντας από το πολιτικό, πρέπει να υπενθυμίσουμε την εμφάνιση στην Ελλάδα, για πρώτη φορά από την ίδρυση του Βασιλείου, του δικομματισμού. Επικεφαλής του ενός κόμματος ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης με σπουδές στο Παρίσι και το Λονδίνο και φορέας του βρετανικού πολιτικού πνεύματος. Θεωρήθηκε πολιτικός επίγονος του αγγλικού κόμματος του Μαυροκορδάτου και του Βούλγαρη¹⁷⁷. Ο αντίπαλός του, Θεόδωρος Δηλιγιάννης, καταγόμενος από εύπορη οικογένεια των Λαγκαδίων Κορινθίας, πολιτικός επίγονος του Κουμουندούρου, είχε στοιχεία που συνέθεταν την προσωπικότητα του δημαγωγού¹⁷⁸ και εξέφραζε σε αντεστραμμένη μορφή το

¹⁷⁷ Βλ. σχετικά D. Dakin, «Η ενοποίηση», ό.π., σελ. 216 και Π. Πετρίδης, «Πολιτικές δυνάμεις», ό.π., σελ. 72-3.

¹⁷⁸ Μια χαρακτηριστική του είδους της περιγραφή και των δύο πολιτικών στο βήμα της Βουλής έχουμε στο κείμενο του Dechamps, «Η Ελλάδα σήμερα», ό.π.: «Ο κ. Τρικούπης έχει ρητορική ιδιοσυγκρασία. Έχει γεννηθεί για να απευθύνεται σε μια συνέλευση που αγαπά τη συζήτηση. Μιλάει με μεγάλη άνεση και κατακτά το βήμα με την ψυχραιμία και το φλέγμα των άγγλων ρητόρων. Η στάση του δηλώνει άνθρωπο σίγουρο για τον εαυτό του, που δεν προβάλλει τίποτα χωρίς να το αποδείξει και, όταν βλέπει ότι η προσοχή των ακροατών του αρχίζει να χαλαρώνει, μιμείται τον κ. Θιέρσο, που σε τέτοιες περιπτώσεις συνήθιζε να κάνει μια στατιστική ανάγνωση, η οποία επέτρεπε λίγο υπνάκο.

πολιτικό πρόγραμμα του Τρικούπη: ιεραρχούσε ως πρώτιστο μέλημα της πολιτικής του την εθνική ολοκλήρωση σε σχέση με την εσωτερική ανάπτυξη¹⁷⁹.

Ο Τρικούπης, ως μειοψηφών πρωθυπουργός με βασιλική εντολή (25 Απρ. 1875), πραγματοποίησε τις πρώτες, μετά το 1865, πραγματικά ελεύθερες εκλογές¹⁸⁰. Η πράξη αυτή δείχνει την τακτική που ήταν διατεθειμένος να εφαρμόσει στην πολιτική διακυβέρνηση από τότε κι έπειτα. Όμως η πραγματική διάσταση της πολιτικής αυτής έγινε ορατή από τις αρχές του 1881, όταν άσκησε την πρώτη μακροχρόνια πρωθυπουργία του μέχρι το 1885. Μια σειρά νομοθετικών μέτρων κατά την περίοδο αυτή κατέτεινε μεταξύ άλλων και στην εξυγίανση της δημόσιας διοίκησης: 1) Θέσπισε το νόμο περί προσόντων των υπαλλήλων. 2) Απαγόρευσε την κατάσχεση μισθών στρατιωτικών και πολιτικών υπαλλήλων και το δικαίωμα εκχωρήσεως και κατασχέσεως αποζημιώσεων βουλευτών των τακτικών και εκτάκτων συνόδων. 3) Πέτυχε εκκαθάριση του δικαστικού κλάδου με εκδίωξη των διεφθαρμένων

Ο κ. Δηλιγιάννης μιλάει με την ίδια ευκολία, με περισσότερες χειρονομίες και λιγότερη αυτοκυριαρχία. Είναι ευφραδής, αρμονικός, έμπειρος στην τέχνη της ρητορικής και μνημένος σε όλα τα μυστικά της βουλευτικής τακτικής», σελ. 108-9.

¹⁷⁹ Και πάλι ο Dechamps, ό.π., δίνει συνοπτικά και με ακρίβεια μέσα από συζήτησή του με γέροντα Θεσσαλό την αντίληψη αυτή: «Ένας πατριάρχης της Θεσσαλίας, στον οποίο πρότεινα δειλά την ανάγκη της Ελλάδας να αναδιοργανώσει τα οικονομικά της, να σταθεροποιήσει τη φερεγγυότητά της, να πληρώσει τα χρέη της, μου απάντησε:

- Πολύ ωραία παιδί μου, αλλά πρέπει πρώτα να πάμε στην Κωνσταντινούπολη. Όταν πάμε στην Κωνσταντινούπολη θα δούμε...», σελ. 117

¹⁸⁰ Τα διαδικαστικά εκείνα στοιχεία που τεκμηριώνουν το χαρακτηρισμό των εκλογών ως ελευθέρων απαριθμεί ο Γεώργιος Ασπρέας, «Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1928)», τομ. Β', εκδ. «Χρήσιμα Βιβλία» χ.χ.: «Έπιμελής έπιλογή άνωτέρων διοικητικών υπαλλήλων, άυστηρά έκλογή έν γένει πολιτικών και στρατιωτικών άρχων, έγκύκλιοι άδράς διατυπώσεως ρητών και σαφών διαταγών μετά κυβερνητικού συνόλου εϋθέως και έντίμως πολιτευθέντος και ύπέρ πάντα ταύτα, ή άκαμπτος θεληματικότητα του Χ. Τρικούπη, επέδρασαν ώστε αί έκλογαί νά διεξαχθοϋν καθ' όλον τό κράτος άνεπηρεάστως και έλευθέρως και νά ίναδείξη ό έλληνικός λαός δσους αυτός πράγματι προέκρινεν άξιους της έμπιστοσύνης του. 'Η έξουσία οϋδόλως άνεμίχθη είς τόν έκλογικόν άγώνα, άφήσασα έλευθρον τό στάδιον είς τά ίνταγωνιζόμενα κόμματα, έλάχισται δέ συγκρούσεις και διαπληκτισμοί, άποκλειστικών έργον της έμπαθείας των φατριών, άφ' ενός μέν έκολάσθησαν ύπό άρχων άνεπηρεάστων, άφ' άλλου δέ οϋδόλως επέδρασαν επί της έν γένει ήθικότητος της έκλογής», σελ.. 54

στοιχείων και ψήφισε το αμετάθετο των δικαστών. 4) Επεδίωξε την ταχεία εκκαθάριση του ταμειακού κλάδου εκδιώκοντας εκείνους εναντίον των οποίων υπήρχε βεβαιότητα διαφθοράς. 6) Ρύθμισε τα της δημοτικής αστυνομίας και προσπάσισε τα συμφέροντα του Δημοσίου με το νόμο περί νομικών συμβούλων¹⁸¹. Στο ίδιο πλαίσιο θεσμικής μεταβολής περιλαμβάνονται τα εξής: ο περιορισμός των βουλευτών από 245 σε 150, η διεύρυνση των διοικητικών ενοτήτων και το σχέδιο εκλογικής μεταρρύθμισης. Όμως η επιβολή του κοινωνικού μετασχηματισμού και του αστικού πλαισίου στο νέο ελληνικό κράτος δεν ήταν ζήτημα νομοθετικών ρυθμίσεων αλλ' απαιτούσε οι ρυθμίσεις αυτές να εκφράζουν ακριβώς ισχυρά κοινωνικά αιτήματα μιας κυρίαρχης αστικής τάξης η οποία να επιδίωκε δημιουργία πολιτικού πλαισίου διευκολυντικού του κοινωνικού και οικονομικού της ρόλου. Τα μέτρα αυτά επιχειρούν να προωθήσουν την κάθαρση και εκλογίκευση της λειτουργίας της κρατικής μηχανής, ώστε να καταστεί όργανο κατάλληλο για την αποτελεσματική άσκηση κρατικής πολιτικής. Ωστόσο οι μεταρρυθμίσεις παραμένουν αυστηρά σε θεσμολογικό επίπεδο. Ποτέ δεν αντιμετωπίστηκε μια προγραμματισμένη κρατική παρέμβαση στις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής, εις τρόπον ώστε να εκβιασθεί ένας αστικός μετασχηματισμός που προφανώς καρκινοβατούσε¹⁸². Έτσι ερμηνευμένη η σύγκρουση Τρικούπη-Δηλιγιάννη γίνεται αντιληπτή όχι σε όρους προσωπικής αντιπαράθεσης και ιδιοσυγκρασίας αλλά σε όρους κοινωνικών ομάδων που εκφράζονται μέσω των προσώπων και των συνθηκών της ελληνικής κοινωνίας και δημιουργούν τις προϋποθέσεις μεταβολών ή αδράνειας. Σε τελική ανάλυση οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες σ' όλο το 19^ο αιώνα αποτύγχαναν, διότι υπέκειντο σε μια θεμελιώδη αντίφαση, ότι η αντίσταση στον κρατικό γιγαντισμό δε μπορούσε να προέλθει μέσα από το κρατικό πολιτικό σύστημα, δηλαδή από τις κατηγορίες που ωφελούνται από τη δημόσια υπερτροφία. Η νέα

¹⁸¹ Γ. Ασπρέας, «Πολιτική Ιστορία», τομ. Β', ό.π., σελ. 143.

¹⁸² Κ. Τσουκαλάς, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας», ό.π., σελ. 109.

αστική πολιτική θα μπορούσε να διέλθει μόνο από ιδιωτικές διαδικασίες συσσώρευσης¹⁸³.

Οι δυνατότητες ανάπτυξης που επιχείρησε να δημιουργήσει ο φλεγματικός πρωθυπουργός στη μακρά θητεία του είτε με νομοθετικά μέτρα είτε με μορφή επενδύσεων σε δημόσια έργα μακράς πνοής, δεν αξιοποιήθηκαν ελλείψει των παραγόντων εκείνων που θα τις αξιοποιούσαν προς την κατεύθυνση που αναφέρθηκε· άρα η προσπάθεια έμεινε δίχως συνέχεια, μέχρι την έλευση τουλάχιστον του Βενιζέλου, τον 20ο πια αιώνα.

Και στο σημείο αυτό μπορούμε να αναδράμουμε και στην οικονομική πολιτική της τρικουπικής περιόδου, για να εξηγηθεί κατά το δυνατόν και να συμπληρωθεί η εικόνα της ελληνικής κοινωνίας της εποχής. Όπως αναφέρθηκε πιο πριν, οι επενδύσεις, στις συγκοινωνίες κατά κύριο λόγο, με κεφάλαιο προερχόμενο από εξωτερικό δανεισμό και η επιβολή φόρων για την αποπληρωμή των δανείων αποτέλεσαν τα κύρια χαρακτηριστικά της οικονομικής πολιτικής του Τρικούπη και οδήγησαν, σε συνδυασμό με την πολιτική συγκυρία, στην πτώχευση του 1893 και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898, έπειτα από το διασυρμό της χώρας στον «ατυχή» ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

Η Ελλάδα την εποχή αυτή, από τη δεκαετία του 1870, καλείται να ενσωματωθεί σ' ένα διεθνές σύστημα που, με πρωτεύουσα το Λονδίνο, κυριαρχείται όχι μόνο από τα εμπορικά και τραπεζικά δίκτυα αλλά και από την τεχνολογία και τις βιομηχανίες του δυτικού καπιταλισμού. Επιπλέον ο κόσμος της νέας αυτής εποχής δεν κυριαρχείται απλώς από μια χώρα και μια μητρόπολη που διαδραματίζει ρόλο παγκόσμιου οικονομικού κέντρου, αλλ' από πλέγμα κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων που στηρίζεται σε όλες τις ισχυρές δυτικές οικονομίες, που απλώνεται στη Γαλλία, την Ολλανδία, την Αμερική, τη Γερμανία και ηγεμονεύεται από τη Βρετανική αυτοκρατορία¹⁸⁴. Ακόμη την ίδια περίοδο ο κόσμος εισέρχεται στη

¹⁸³ Κ. Τσουκαλάς, «Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο συλλογικό έργο «Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα», Επιμέλεια: Δ. Γ. Τσαούση, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Αθήνα 1984, σελ. 53-4.

¹⁸⁴ Γιώργος Δερτιλής, «Ελληνική οικονομία (1830-1910) και βιομηχανική επανάσταση», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σελ. 27.

φάση του ιμπεριαλισμού που σημαίνει ότι και οι υπανάπτυκτες οικονομίες λαμβάνουν την ανάλογη θέση τους στην παγκόσμια οικονομία στην οποία κυριαρχούν οι ανεπτυγμένες. Παράλληλα η «μεγάλη ύφεση» οδηγεί το ευρωπαϊκό κεφάλαιο σε αναζήτηση νέων αγορών. Η έξοδος αυτή θα έχει σημαντικές, άμεσες και έμμεσες συνέπειες στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Στις έμμεσες συνέπειες μπορούμε να εντάξουμε τη συμπίεση του ομογενειακού κεφαλαίου της ελληνικής διασποράς στην Οθωμανική αυτοκρατορία και στη Δύση. Παρομοίως και η δράση της διασποράς περιορίζεται στο εσωτερικό των Βαλκανίων λόγω της ανάπτυξης του εθνικισμού. Η ελληνική επικράτεια με δεδομένη την πολιτική βούληση ενσωμάτωσης της διασποράς και εξαιτίας έλλειψης κεφαλαίων που επιτρέπει ποσοστό κέρδους 30-40%, θα λειτουργήσει ως πόλος συσπείρωσης του «υπό σύμπτυξιν» ελληνικού κεφαλαίου. Άμεση συνέπεια ήταν καθαυτή η εισροή ξένου κεφαλαίου και ιδίως του αγγλικού¹⁸⁵.

Φτάνουμε λοιπόν ώστε, ανάμεσα στα χρόνια 1879 και 1893, το ποσό των εξωτερικών δανείων να ανέλθει σε 639.739.000 φράγκα ονομαστικό κεφάλαιο και 468.358.500 φράγκα πραγματικό¹⁸⁶. Η εντυπωσιακή αυτή εισροή όμως στην ουσία δεν επιτελεί τον αναπτυξιακό της στόχο. Το μεγάλο εξωτερικό χρέος που δημιουργείται και οδηγεί τη χώρα στην πτώχευση του 1893 και στην επιβολή του Δ.Ο.Ε., το 1898, συσσωρεύτηκε για να χρησιμοποιηθούν μερικές δεκάδες εκατομμυρίων για λίγα χρόνια και εν συνεχεία για να πληρώνονται με τα μεταγενέστερα δάνεια οι υποχρεώσεις από τα πρώτα. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας 1880, η χώρα πλήρωνε περισσότερα απ' όσα εισέπραττε και η επενδυτική και αναπτυξιακή λειτουργία των εξωτερικών δανείων είχε αχρηστευθεί¹⁸⁷. Αν προσθέσουμε και τους εξωτερικούς περισπασμούς, όπως η στρατιωτική κινητοποίηση του 1885-6 ή τις αλλεπάλληλες εκλογικές

¹⁸⁵ Λευτέρης Παπαγιαννάκης, «Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές Οικονομικές και Κοινωνικές Διαστάσεις», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1982, σελ. 67-8.

¹⁸⁶ Νίκος Γ. Σβορώνος, «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας», έκδοση η', Μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραχά, Βιβλιογραφικός οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1984, σελ. 103.

¹⁸⁷ Γ. Δερτιλής, «Σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με την Ευρώπη», ό.π., σελ. 96-7.

αναμετρήσεις με τις σοβαρές συνέπειές τους στην κρατική μηχανή, όλα αυτά συνιστούν «*απόλυτη ζημιά για το Δημόσιο Ταμείο*»¹⁸⁸.

Από την πλευρά του ο Τρικούπης αντιλαμβανόμενος ότι η οικονομική ανόρθωση της Ελλάδος μπορεί να επιτευχθεί μόνο με αναδιανομή του εθνικού πλούτου και δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για επενδυτικές δραστηριότητες, προέβη σε ενέργειες παρεμβατισμού με στόχο αυτήν ακριβώς την ανόρθωση¹⁸⁹. Ωστόσο η ελληνική οικονομία, μ' όλη την προσπάθεια, εξακολουθούσε να υφίσταται τις συνέπειες της χρόνιας υπανάπτυξης η οποία έχει περιγραφεί, σε σχέση με την κατάσταση του νομίσματος και του χρέους, ως εξής: «*Η οικονομία της Ελλάδας βρίσκεται σε πολύ κακή κατάσταση, και το έλλειμμα αποτελεί φυσιολογική κατάσταση. Το χρέος είναι τεράστιο. Η χώρα υποφέρει από ένα κακό που ο υπουργός Καραπάνος είχε επιτυχώς ονομάσει μεταλλική αναιμία. Ένα ασημένιο νόμισμα αποτελεί σπάνιο είδος μέσα σε ολόκληρο το βασίλειο και κανείς δεν έχει δει ποτέ εθνικά χρυσά νομίσματα. Τα χρυσά και τα ασημένια νομίσματα μόλις αρκούν για να πληρωθεί το χρέος, και οι δραχμές συμβολίζονται με φτηνά κομμάτια χαρτί που θα έπρεπε να αξίζουν ένα φράγκο, αλλά αιωρούνται ανάμεσα στις δεκαπέντε και δεκαοχτώ δεκάρες. Οι ξένοι που έχουν χρυσά λουδοβίκια κάνουν, ιδιαίτερα σε περίοδο πολιτικής κρίσης, χρυσές δουλειές με τους σαράφηδες της οδού Αιόλου*»¹⁹⁰.

Το πεδίο στο οποίο μπορεί να διαγνωσθεί με τον καλύτερο τρόπο η αναντιστοιχία του ευνοϊκού επενδυτικού κλίματος και των τρικουπικών μεταρρυθμίσεων με τις αγκυλώσεις και τις αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας, είναι ο σιδηρόδρομος, το σύμβολο αυτό της ανάπτυξης και της δυναμικής του καπιταλισμού του 19^{ου} αιώνα. Η σύλληψη του σιδηροδρομικού σχεδίου του Τρικούπη ανταποκρινόταν σε ρεαλιστικά δεδομένα και με προσανατολισμό την παραγωγική ενδοχώρα, με μοναδική εξαίρεση τη βόρεια διεθνή διέξοδό του¹⁹¹.

¹⁸⁸ R. A. H. Bickford-Smith, «Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α'», Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια: Λυδία Παπαδάκη, εκδ. «Ειρμός», Αθήνα 1993, σελ. 158.

¹⁸⁹ Κ. Βεργόπουλος, «Κράτος», ό.π., σελ. 115.

¹⁹⁰ G. Dechamps, «Η Ελλάδα σήμερα», ό.π., σελ. 200-1.

¹⁹¹ Α. Παπαγιαννάκης, «Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι», ό.π., σελ. 203.

Έτσι λοιπόν η πρώτη σοβαρή επενδυτική δραστηριότητα της χώρας εξελίσσεται γύρω από το σιδηρόδρομο. Το σημαντικό όμως μέρος του χαμηλού γεωργικού πλεονάσματος που κατόρθωσε να ενεργοποιήσει το τρικουπικό κράτος με την αύξηση της φορολογίας, δεν επαρκεί ούτε για τις ανάγκες εκσυγχρονισμού της στρατιωτικής και διοικητικής μηχανής του ίδιου του κράτους¹⁹². Το τελικό συμπέρασμα είναι ενδεικτικό και μπορεί να αναχθεί στη συνολική εικόνα που σχηματίζεται για την Ελλάδα του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα. Ισχυρότερη από την προωθητική δύναμη του σιδηροδρόμου, η δύναμη αδράνειας των κοινωνικοοικονομικών δομών της χώρας, η ευαισθησία της ελληνικής οικονομίας στη διεθνή συγκυρία και το αλυτρωτικό πρόβλημα, προσδιορίζουν το πλαίσιο μιας βασανιστικής πορείας, όπου τα όρια της επιτυχίας ή της αποτυχίας για κάθε προσπάθεια γίνονται δυσδιάκριτα¹⁹³.

Όμως η ανορθωτική αυτή προσπάθεια του Τρικούπη μ'όλες τις συνακόλουθες δραστηριότητες της, προϋπέθετε βαρύ πολιτικό και κοινωνικό κόστος. Για την υλοποίηση των φιλόδοξων σχεδίων και την αποπληρωμή των δανείων, άρχισε να γίνεται επιτακτική η ανάγκη αύξησης της φορολογίας, οπότε το κόστος της ανάπτυξης επωμιζόταν το κοινωνικό σύνολο με συνέπειες που διαβαθμίζονται ανάλογα με τη θέση και τις δυνατότητες κάθε κοινωνικής ομάδας. Το 1882 αυξήθηκε η φορολογία κατά 12%. Οι κύριες αυξήσεις έγιναν στα κρατικά μονοπώλια και στο φόρο «*αροτριώντων κτηνών*». Οι δαπάνες ανέρχονταν σε 80 εκατομμύρια, ενώ τα κρατικά έσοδα είχαν μείνει στάσιμα στα 68 εκατομμύρια δραχμές¹⁹⁴. Η κατάσταση του ελλείμματος δε βελτιώθηκε στα επόμενα έτη. Οι επιβαρύνσεις αυτές συνεπέφεραν πολιτικό κόστος για τον Τρικούπη και άφηναν το πεδίο ελεύθερο για άσκηση έντονης αντιπολίτευσης¹⁹⁵. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή κυβερνήσεως και

¹⁹² Λ. Παπαγιαννάκης, «Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι», ό.π., σελ. 204.

¹⁹³ Λ. Παπαγιαννάκης, ό.π., σελ. 206.

¹⁹⁴ D. Dakin, «Η ενοποίηση της Ελλάδας», ό.π., σελ. 225.

¹⁹⁵ Η εύνοια του G. Dechamps, «Η Ελλάδα σήμερα», ό.π., προς τον Τρικούπη δεν τον εμποδίζει να διαπιστώσει και την προέλευση των σοβαρότερων αντιδράσεων προς την πολιτική του: «*Η αντιπάθεια που τρέφουν γι' αυτόν (τον Τρικούπη) κάποιοι συμπατριώτες του οφείλεται σε πολλά γενικά αίτια, που είναι εύκολο να εντοπιστούν. Οι μορφομένοι Έλληνες, αυτοί που γνωρίζουν την επιθυμία του να ευεργετεί, το πάθος του για εργασία, την αφοσίωσή του στα*

αυτή με τη σειρά της την ανατροπή του προηγούμενου προγράμματος. Κατά τις εκλογές του 1885 με την εκλογή του Δηλιγιάννη, σε μια προσπάθεια ισοσκελισμού του προϋπολογισμού, περικόπηκαν δραστικά οι δαπάνες ακόμα και για την παιδεία και καταργήθηκαν τα αντιδημοτικά μονοπώλια σπίρτων και τσιγαρόχαρτου. Επίσης περιορίστηκε ο φόρος καταναλώσεως για το κρασί και τον καπνό, ενώ στο διοικητικό τομέα καταργήθηκαν οι δημοσιοϋπαλληλικές μεταρρυθμίσεις του Τρικούπη και γέμισε η δημόσια διοίκηση με θεσιθήρες οι οποίοι υποδείχτηκαν από τους κομματικούς φίλους¹⁹⁶.

Υπό τέτοιες συνθήκες αστάθειας, εσωτερικής και εξωτερικής, δεν είναι περίεργο που το 1893 ο Τρικούπης αναγκάστηκε να περικόψει κατά 70% το επιτόκιο των παλαιών δανείων. Η πορεία προς τη χρεωκοπία δεν είναι μόνο, ούτε κυρίως, το αποτέλεσμα των εσφαλμένων χειρισμών του Τρικούπη, το αντίθετο μάλιστα. Ο ρόλος της Ελλάδος στον ευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας που προσδιοριζόταν από τα ξένα συμφέροντα και τις μεταπρατικές δραστηριότητες των ομογενών αλλά και οι δικές της οικονομικές δομές και δυνάμεις συνετέλεσαν στην τελική διαμόρφωση της θέσης της και της δυναμικής της, σε συνδυασμό βέβαια πάντοτε και με τις εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις¹⁹⁷.

Στη συγκυρία όλων αυτών των γεγονότων εντοπίζεται και η παρουσία του Γ. Βιζυηνού στην Ελλάδα. Στα έτη 1873-5, ως μαθητής και φοιτητής διαδοχικά, παρίσταται στη μεταβολή του πολιτικού σκηνικού και συμμετέχει στο αίτημα για εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής και εξυγίανση του ρόλου του Κοινοβουλίου. Είναι η εποχή του «Κόδρου» και των

κοινά, του δίνουν εκ των προτέρων τις ψήφους τους. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο με τη λαϊκή τάξη, που είναι και η πιο πολυάριθμη. Για εθνικές αναγκαιότητες, που ο λαός δεν καταλαβαίνει καθόλου, οι φόροι, επί κυβερνήσεως του κ. Τρικούπη, ήταν πολύ βαρείς: το κρασί ήταν ακριβό, τα τελωνειακά τέλη ανέβαζαν ασταμάτητα τις τιμές των προϊόντων καθημερινής κατανάλωσης, υπήρχε νομισματική κρίση. Το κόμμα του Δηλιγιάννη δεν παρέλειψε να επικαλεστεί όλες αυτές τις αντιπάθειες και οι σατιρικές εφημερίδες δεν έχουν και άδικο που αποκαλούν τον κ. Τρικούπη ο πετρέλαιος (ο άνθρωπος του πετρελαίου), καταπιεστή του λαού, εχθρό των αδυνάτων», σελ. 93 και 96.

¹⁹⁶ D. Dakin, «Η ενοποίηση της Ελλάδας», ό.π., σελ. 225-6.

¹⁹⁷ Γ. Δερτιλής, «Κοινωνικός μετασχηματισμός», ό.π., σελ. 165.

Βουτσιναίων ποιητικών διαγωνισμών. Το παλαιό επιβιώνει ακόμη, η πνευματική ζωή της χώρας δεν έχει προχωρήσει στην υπέρβαση του ρομαντισμού και ο κάθε νεαρός λόγιος, όπως ο Βιζυηνός, δοκίμαζε την τύχη του, προσπαθούσε να συμβάλει με τις δυνάμεις του στην ποιητική αστροθεσία του ελληνισμού¹⁹⁸. Όμως κάτι άλλαζε και η κινητικότητα ήταν το γνώρισμα της δεκαετίας του 1870. Το «Τίς παίει;» και η αναστάτωση από τα «Στηλιτικά» ήταν οι κορυφώσεις της διαμαρτυρίας που εξέφραζε το αίτημα της μεταβολής. Στο έργο του Βιζυηνού διακρίνουμε ψήγματα που βεβαιώνουν ακόμη και την ενεργό συμμετοχή του στα δρώμενα.

Ενδιαμεσολαβεί μια μακρά περίοδος απουσίας στο εξωτερικό. Με την επιστροφή στην Αθήνα του 1884 διαπιστώνει τη μεταβολή. Ο Βιζυηνός βρίσκεται πια μπροστά σε μια νέα πραγματικότητα. Ούτε όμως και εκείνος είναι ο ίδιος: πέραν της επιστημονικής γνώσης μεταφέρει και ένα νέο είδος λογοτεχνικής παραγωγής, το διήγημα. Πόσο όμως είναι έτοιμη η Ελλάδα και η πνευματική της πραγματικότητα να δεχθεί το νέο είδος; Πόσο είναι έτοιμο το Πανεπιστήμιο να δεχθεί τον ίδιο; Σε μια συνεκτίμηση της πραγματικότητας η απάντηση θα μπορούσε να δοθεί συσχετικά: όσο ήταν έτοιμη η ελληνική κοινωνία να δεχθεί τον αστικό μετασχηματισμό που επαγγελόταν ο Τρικούπης. Στο μέτρο που η εξυγίανση της δημόσιας διοίκησης ανατρέπεται κάθε τόσο δίνοντας την εικόνα διαρκούς αναστροφής και οπισθοδρόμησης, στο ίδιο μέτρο και ο Βιζυηνός κρίνεται απορριπτέος από το λογοτεχνικό κατεστημένο, το Πανεπιστήμιο και τη δημόσια εκπαίδευση.

Η συσπείρωση των πνευματικών δυνάμεων γύρω από τον Τρικούπη δεν ήταν αρκετή για να προσδώσει στην προσπάθειά του, εκτός από το κύρος, και τη δυναμική της αντιστροφής των ιστορικών δεδομένων. Η αποτυχία συνεπώς του αστικού μετασχηματισμού είχε αντίκτυπο και συνέπειες και στις ομάδες εκείνες που στήριζαν την προσπάθεια. Αν μέσα από την αποτυχία εμφανίστηκε και κατίσχυσε τελικά μια νέα εποχή, με την πνευματική παρουσία του Παλαμά και του Δροσίνη, δε συνέβη το ίδιο και με το Βιζυηνό. Παγιδευμένος στην «επαμφοτερίζουσα» προσωπικότητα και τις εμπειρίες του, με την κατάληξή του συμβολίζει περισσότερο το τέλος μιας εποχής παρά την αρχή μιας άλλης. Έτσι βέβαια έλαβαν το συμβολισμό κυρίως οι σύγχρονοί του.

¹⁹⁸ Α. Πολίτης, «Ρομαντικά χρόνια», ό.π., σελ. 117.

Όπως όμως κάθε εποχή φέρει μέσα της κατά διαλεκτική ακολουθία τα σπέρματα όλων των προηγούμενων και ιδίως της αμέσως προηγούμενης, έτσι και το έργο του Βιζυηνού στον ακροτελεύτιο χρόνο του ρομαντισμού κληροδότησε στην επόμενη γενιά ένα μακροχρόνιο ορίζοντα και τη δυνατότητα για νέες γόνιμες απόπειρες. Σ' όλες τούτες τις διαπιστώσεις κατά περίεργη σύμπτωση έρχονται να συνηγορήσουν ακόμη και οι χρονολογίες. Δίχως να θεωρηθεί ότι υποβάλλουμε κάποια απροσδιόριστη μεταφυσική των αριθμών και των χρονολογιών, δε μπορούμε ωστόσο να μη θυμηθούμε ότι ο Βιζυηνός εισήλθε στο φρενοκομείο είκοσι μήνες πριν την κήρυξη της πτώχευσης, ενώ η τελευταία του ακολουθεί κατά δεκαπέντε μέρες εκείνη του Τρικούπη.

2.2 Τα εξωτερικά ζητήματα του Ελληνικού κράτους κατά το β' μισό του 19ου αιώνα

Μια ιστορική αναζήτηση των συνθηκών που διέπουν το έργο και την προσωπικότητα του Γ. Βιζυηνού πρέπει να περιλαμβάνει απαραίτητα και μία διερεύνηση των θεμάτων που απασχόλησαν τον Ελληνισμό, ελεύθερο και αλύτρωτο, κατά την περίοδο του β' μισού του 19^{ου} αιώνα. Επομένως η διερεύνηση αυτή ουσιαστικά ανοίγει με τον Κριμαϊκό πόλεμο που λαμβάνει χώρα 3 με 4 χρόνια μετά τη γέννηση του συγγραφέα και τελειώνει με τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, ένα χρόνο μετά το θάνατό του. Καθ' όλο τούτο το διάστημα πρέπει επίσης να σταθμιστούν οι συνέπειες της ολοκληρωτικής κυριαρχίας της Μεγάλης Ιδέας επί της θεωρίας και της δράσεως της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, καθώς επίσης και οι συνέπειες της εθνικιστικής αφύπνισης των υπολοίπων Βαλκανικών εθνοτήτων. Όλοι οι παραπάνω παράγοντες αποτελούν τμήμα του μεγάλου Ανατολικού Ζητήματος το οποίο εγείρεται βέβαια πολύ πριν, όταν καταπαύει η κατακτητική ορμή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και εν μέσω της εσωτερικής της παρακμής αρχίζει η σταδιακή συρρίκνωσή της και τίθεται το ζήτημα της πληρώσεως του

εδαφικού κενού που δημιουργείται¹⁹⁹. Το ελλαδικό κράτος που προκύπτει από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας με τη μικρή έκταση και πληθυσμό και τον πολλαπλάσιο αριθμό αλυτρώτων στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθίσταται αυτόματα τμήμα της ιστορικής γεωγραφίας του Ανατολικού Ζητήματος. Ήταν λοιπόν μοιραίο από τη γέννησή του σχεδόν το κράτος αυτό να διαμορφώσει μιαν αλυτρωτική ιδεολογία ευθυγραμμισμένη με την εθνική του αποκατάσταση στα ασαφή και ακαθόριστα όρια εξάπλωσης του Ελληνικού έθνους.

Το διάστημα της παραμονής του Βιζυηνού στην Αθήνα, ανάμεσα στα έτη 1873-5 και 1884-96, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της σύγχρονης ιστορίας του τόπου σ' όλα τα επίπεδα: πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό. Αρκεί να σημειώσουμε ότι στο διάστημα αυτό εναλλάχθηκαν στην εξουσία 15 κυβερνήσεις και σημειώθηκαν δραματικές εξελίξεις οι οποίες ήταν αποτέλεσμα της μεταβατικής φάσης που διερχόταν το ελλαδικό κράτος. Στις εξελίξεις αυτές ο Γ. Βιζυηνός αναφέρεται σε αρκετά σημεία του έργου του, δίχως όμως να προβαίνει σε αναλύσεις. Γνωρίζουμε ωστόσο την τοποθέτηση και την ενεργό συμμετοχή του σε κάποιες από αυτές, καθώς και το ότι υπέστη και τις συνέπειες από τη συχνή εναλλαγή κυβερνήσεων στην εξουσία.

Η προαναφερόμενη αλυτρωτική ιδεολογία όμως είχε να αντιμετωπίσει εκ γενετής του νέου κράτους υπάρχουσες δυσκολίες, όπως το καθεστώς εξάρτησης που είχαν επιβάλλει οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις οι οποίες είχαν

¹⁹⁹ Για το Ανατολικό Ζήτημα κλασσικοί παραμένουν οι ορισμοί τόσο του Driault, όσο και του Μίλλερ. Συγκεκριμένα ο Edouard Driault, «Το Ανατολικό Ζήτημα από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών», Μέρος πρώτο, Μετάφραση: Λίνα Σταματιιάδη, εισαγωγή σχόλια: Ιάκωβος Ακτσόγλου, εκδ. «Ιστορητής», Αθήνα 1997, αναφέρει: «*Η υποχώρηση του Ισλάμ στην Ευρώπη και στην Ασία, από τις δύο πλευρές του Βοσπόρου και των Δαρδανελλίων, γέννησε το Ανατολικό ζήτημα. Η ιστορία του αποτελεί καθαρά την ιστορία της προόδου των γειτονικών χωρών σε βάρος των μουσουλμανικών κρατών*», σελ. 83. Ενώ ο Ουίλλιαμ Μίλλερ, «*Η Τουρκία καταρρέουσα, Ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας από του έτους 1801 μέχρι του 1913*», κατά μετάφρασιν Σπυρ. Π. Λάμπρου, ανετύπωσε ο βιβλιοπώλης Ευάγγελος Κων/νου Λάζος, έν 'Αθήναις 1994, ορίζει: «*Τό ζήτημα τής έγγύς Ανατολής δύναται νά όρισθῆ ώς τό πρόβλημα τής πληρώσεως τοῦ κενού τοῦ δημιουργουμένου διά τής βαθμιαίας έξαφανίσεως τής τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τής Εὐρώπης*», σελ. 5.

υπογράψει στο Λονδίνο το 1832 και είχαν ανανεώσει το 1863 την Εγγυητική Συνθήκη²⁰⁰, καθώς και νέες, όπως ο επικίνδυνος φραγμός που ορθωνόταν με την εμφάνιση του πανσλαβισμού από βορρά αμέσως μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο²⁰¹. Δε θα πρέπει επίσης να ξεχνούμε ότι το Ανατολικό Ζήτημα είχε και μια σημαντικότερη υποκείμενη οικονομική διάσταση που περιπλοκοποιούσε την κατάσταση: η εξέλιξη της βιομηχανικής επανάστασης δημιουργούσε διαρκώς νέες απαιτήσεις εξαγωγικών αγορών και εξεύρεσης πρώτων υλών, για να φτάσουμε στο αποτέλεσμα «το εμπόριο να προηγείται της σημαίας»²⁰². Όλες αυτές οι δυσκολίες ορθώνονται σ' ένα αξεδιάλυτο πλέγμα πολιτικών συνθέσεων και συγκρούσεων με συνεχώς μεταβαλλόμενους συσχετισμούς. Ο 19^{ος} αιώνας στην Ανατολή εκφράζει αυτό ακριβώς το στοιχείο και πρέπει κανείς μέσα από το λαβύρινθο των πολιτικών γεγονότων να συμμετρήσει τις εξελικτικές πορείες της εμφάνισης των εθνικών ιδεολογιών και της ολοκλήρωσής τους σε κρατικές οντότητες με τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας της οποίας ήταν μέρη. Και είναι οι Έλληνες πρώτοι που με τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας το 1821-29 αρχίζουν αυτή τη διάλυση αλλά και την συνακόλουθη μεταβολή στις παραδοσιακές σχέσεις Μουσουλμάνων και μη στην αυτοκρατορία²⁰³.

²⁰⁰ D. Dakin, «Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983, σελ. 394.

²⁰¹ D. Dakin, «Η ενοποίηση της Ελλάδας», ό.π., σελ. 145-6.

²⁰² Γ. Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις», ό.π., σελ. 174.

²⁰³ Για τον ακριβή προσδιορισμό της μεταβολής αυτής και το νέο πνεύμα που άρχισε να διέπει την παραδοσιακή σχέση κυριάρχων και κυριαρχουμένων βλ. σχετικά Harry Psomiades, «The Eastern Question: The last Phase», I.M.X.A., αρ. 98, Θεσσαλονίκη 1968 : «*It was the new spirit of Greek nationalism in the nineteenth century which in a very real sense marked the beginning of the end of the multi-national Ottoman state. The demand that the cultural nation and the political state with its fixed frontiers should coincide became the source of endless domestic disputes and international strife. The success of the Greek War of Independence (1821-1829) altered considerably the traditional relationship which has existed between Muslim and Christian, and eventually between Turk and non Turk within the Empire. It created new tension between the Ottoman Government and the minorities and provided further pretext for intervention in the affairs of the Empire on the part of the European Powers. The intrusion of nationalism in the Balkans and some decades later in Anatolia was to bring to an end a long historic association for both Greeks and Turks*», σελ. 17.

Σε 21 χρόνια μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου, της επίσημης ιδρυτικής της πράξης, και τρία χρόνια μετά τη γέννηση του Βιζυηνού η Ελλάδα βρέθηκε για πρώτη φορά ενώπιον μιας αναταραχής στην Ανατολή η οποία αντιμετώπιστηκε τότε ως η πρώτη δυνατότητα επεκτάσεώς της μετά την επανάσταση. Οι προσπάθειες της Ρωσίας να πραγματοποιήσει τις πάγιες βλέψεις καθόδου στη Μεσόγειο βρήκαν ευήκοα τα ελληνικά ώτα, ιδίως όταν χρησιμοποιήθηκε η δοκιμασμένη συνταγή της ομοδοξίας και της προστασίας των Χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου. Η λάθος τακτική της Ελλάδος στον Κριμαϊκό πόλεμο οφειλόταν σε εσφαλμένες εκτιμήσεις στηριγμένες σε παλιότερα δεδομένα²⁰⁴ και οδήγησε όχι μόνο την αδυναμία συμμετοχής στις εξελίξεις αλλά και στον ταπεινωτικό αποκλεισμό του Πειραιά²⁰⁵. Η ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε εξασφαλιστεί με την πολιτική των κανονιοφόρων και η Ελλάδα δεν κατάφερε στην πρώτη ευκαιρία που της παρουσιαζόταν στα 10 χρόνια από την ομιλία του Κωλέττη στην ελληνική Βουλή (14/26 Ιαν. 1844) που θεωρείται η ληξιαρχική πράξη γέννησης της Μεγάλης Ιδέας, να προσποριστεί οφέλη από τη μεγάλη

²⁰⁴ Η συναισθηματική αντίδραση επί τη βάσει ανυπόστατων ελπίδων είναι η κακή αρχή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής της εποχής, σύμφωνα με την άποψη της Δόμνας Δοντά, «*Η Ελλάς και αι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν Πόλεμον*», Ι.Μ.Χ.Α., αρ. 146, Θεσσαλονίκη 1973: «*Η άποτυχοῦσα πολιτική τῆς Ελλάδος κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμο ἐστηρίζετο ἐπὶ ἐσφαλμένων προϋποθέσεων. Εἰς τὰς ἀπαρχὰς τῆς ἀνατολικῆς κρίσεως, οἱ Ἕλληνες ἐξετίμησαν ὡς εὐνοοῦσας κυρίως αὐτοὺς τὰς ἀξιώσεις τοῦ τσάρου ἐπὶ τῆς προστασίας τῶν Ὀρθοδόξων ἐν Τουρκίᾳ διαγωνιζόμενοι βάσει πεπαλαιωμένων ἤδη σχημάτων καὶ δεδομένων*», σελ. 151.

²⁰⁵ Για το βαρὺ κλίμα που δημιούργησε η αποικιοκρατική μέθοδος της πολιτικής των κανονιοφόρων προκειμένου να εμποδισθεί η Ελλάδα να λάβει μέρος στον πόλεμο βλ. σχετικά Γ. Ασπρέας, «*Πολιτική Ιστορία*», τομ. Α', ό.π.: «*Ὁλόκληρος μὴν διέρρευσε (Ἀπρίλιος-12 Μαΐου 1854) ἐν μέσω ταπεινώσεων ἀλγεινῶν καὶ ἐξευτελισμῶν βαρυντάτων τοῦ Στέμματος καὶ τῆς Κυβερνήσεως, διακοίνωσις δέ οὐχὶ ἀπροσδόκητος, ἀλλὰ ἐκτάκτου βιαιότητος καὶ ἀληθῶς ἔξευτελιστικῆ ἀπηυθύνθη ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν κυβέρνησιν (Διακ. 8 Μαΐου) καὶ τὴν 12 Μαΐου ἐνεφανίσθη εἰς τὸν Σαρωνικόν Γαλλικὸς στόλος μεθ' ὀπλιταγωγῶν πλήρων στρατοῦ. Αἱ κυβερνήσεις τῶν δυτικῶν Δυνάμεων ἠρκέσθησαν, ἀντὶ τῆς ἀνατροπῆς τῆς Δυναστείας, εἰς βίαιον μέτρον τῆς κατοχῆς. Τελεσίγραφον ἀπειλητικόν προηγήθη τῆς ἀποβιβάσεως τῶν Γαλλικῶν ταγμάτων. Ἡ κυβέρνησις Α. Κριεζῆ παρητήθη πάραυτα, ἐνῶ ὁ Βασιλεὺς ὑπέικων εἰς τὴν ὑπερτάτην βίαν ἐκήρυξε τὴν χάραν του οὐδετέραν ἐν τῷ διεξαγομένῳ πολέμῳ*», σελ. 231-2.

ανακίνηση του Ανατολικού Ζητήματος²⁰⁶. Η αποτυχία αυτή θα μπορούσε, ως ένα βαθμό, να αποτελέσει «δεδεικασμένο» για το μέτρο των ενεργειών στο οποίο ήταν διατεθειμένες οι Δυνάμεις να φτάσουν, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά τους στην Εγγύς και Μέση Ανατολή. Η βαρύνουσα σημασία που λαμβάνει έκτοτε το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας γίνεται ο κύριος φραγμός στην υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, σε συνδυασμό βέβαια και με τις εγγενείς ελληνικές αδυναμίες²⁰⁷.

Ωστόσο ο Κριμαϊκός πόλεμος αποτελεί και αφετηριακό σημείο μετασχηματισμού της ελληνικής εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής. Θα ήταν μονομερές αν επιμέναμε μόνο στην προσβολή του γοήτρου της Ελλάδος και υποτιμούσαμε την προωθητική ισχύ αυτών των εξελίξεων που, αρχής γενομένης από την απομάκρυνση από το προσκήνιο των ξενώνυμων κομμάτων, οδήγησαν και στην αλλαγή δυναστείας και με τη σειρά της η τελευταία σε

²⁰⁶ Ο Κ. Θ. Δημαράς, «Ελληνικός Ρομαντισμός», ό.π., προσδιορίζει το μέτρο της εννοιολογικής ασάφειας του συνθήματος το Κωλέττη ως εξής: «Βέβαια θα ευχόταν κανείς να ήξερε τι ακριβώς είχε στο νου του ο ίδιος ο Κωλέττης, όταν πρωτοέριξε το σύνθημα με την προϋπόθεση ότι την ώρα εκείνη είχε ξεκαθαρίσει στη συνείδησή του το νόημα που του έδινε στην έκφρασή του. Ωστόσο ας μη το ξεχνούμε ότι και έτσι δε θα τέλειωνε το ζήτημα: έτσι θα άρχιζε. Ο στοχαστής, ο φιλόσοφος, ο πολιτικός, διατυπώνουν μία σκέψη τους όπως ο νομοθέτης νομοθετεί από εκεί και πέρα, κατά την καθιερωμένην έκφραση, ο νομοθέτης απέθανε. Η ιδέα θα ζήσει, σπανίως όπως την συνέλαβε ο δημιουργός, συνηθέστερα όπως την άκουσαν, την εκατάλαβαν, την παρεξήγησαν, την ενόθευσαν, όσοι έκτοτε ασχολήθηκαν μαζί της.», σελ. 411-2.

²⁰⁷ Οι δύο αιτίες της διάστασης των συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων και των επιδιώξεων της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας συνοψίζεται από τον Η. Psomiades, «The Eastern Question», ό.π., ως εξής: «For much of the nineteenth century, however the major powers of Europe believed that it was in their interest to frustrate the aspirations of modern Greek nationalism. The reasons were twofold: The Greek question threatened a direct confrontation over the issue of the existence of the Ottoman Empire. It was the principal concern of the statesmen of Europe to avoid such a confrontation and to act with caution over any political rearrangements in the near East which would alter the balance of power in the European community. Secondly, the interests of the Great Powers in the area were such that Britain and France, the natural maritime allies of the Greeks, generally favored Turkey over Greece in order to contain Russian expansion; and Russia preferred a militarily weak Greece for the protection of her primary interests in Constantinople and on the Danube.», σελ. 18.

αλυσιδωτές μεταβολές, των οποίων βέβαια την αναγκαιότητα οφείλουμε να προσδιορίσουμε στις υποκείμενες κοινωνικές εξελίξεις στην Ελλάδα²⁰⁸.

Η πρώτη επέκταση του Ελληνικού κράτους ήταν επίσης χαρακτηριστικό δείγμα, ότι, οποιαδήποτε εδαφικά οφέλη επρόκειτο να προσποριστεί η Ελλάδα, θα έφεραν τη σφραγίδα της έγκρισης-παραχώρησης των Δυνάμεων και τούτο σημαίνει ότι η επέκταση αυτή δεν θα αντέβαινε στους κύριους σταθεροποιητικούς και εξισορροπητικούς άξονες της πολιτικής τους στην περιοχή. Η μεταβατική περίοδος στην οποία εντάσσεται ο Κριμαϊκός πόλεμος χαρακτηρίζεται ως περίοδος ριζικής αλλαγής της ισορροπίας δυνάμεων του συστήματος του συνεδρίου της Βιέννης²⁰⁹. Η εμφάνιση στο προσκήνιο της ενοποιημένης Γερμανίας του Βίσμαρκ της προσέδιδε το ρόλο της κυρίαρχης δύναμης της ηπειρωτικής Ευρώπης και τούτο μετέβαλε τους πρότερους συσχετισμούς με ταχείς ρυθμούς. Σημαντικό μέρος των κραδασμών της διαφαινόμενης μεταβολής απορροφούσε ο χώρος της Ανατολής και σε μεγάλο ποσοστό η σύγκρουση διεξαγόταν στο χώρο αυτό. Οι ανακατανομές γίνονταν προσεκτικά, ώστε να αποφευχθεί η συνολική ρήξη. Το ανταγωνιστικό σύστημα ασφαλείας όμως αυτό έπασχε από μια δομική αδυναμία: οι διαρκώς μεταβαλλόμενοι συσχετισμοί και οι λεπτές ισορροπίες δεν απέκλειαν ανεξέλεγκτες εντάσεις που θα προέκυπταν, όταν μέσα από διαρκώς ογκούμενες επεκτατικές πιέσεις, εθνικιστικές αναταραχές και οικονομικά συμφέροντα, κάποια από τις εμπλεκόμενες δυνάμεις ή μια συμμαχία τέτοιων θ' αποφάσιζε να αναθεωρήσει συνολικά το status quo σε περίοδο που θεωρούσε κατάλληλη, και θα προκαλούσε την αλυσιδωτή

²⁰⁸ Για μια συνολική αποτίμηση της μεταβολής στην ελλαδική πραγματικότητα που επέφερε ο Κριμαϊκός πόλεμος βλ. σχετικά Δ. Δοντά, « Η Ελλάς και αι Δυνάμεις », ό.π.: « *Η περιπέτεια του Κριμαϊκού πολέμου διά την Ελλάδα υπήρξεν ό σημαντικότερος σταθμός από της 'δρύσεως του Βασιλείου. Η παλαιά φρουρά του Αγώνος της Ανεξαρτησίας, λόγω των νέων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών, παρεχώρησεν εκ των πραγμάτων την θέσιν της εις την νέαν γενεάν των πεπαιδευμένων. Δέν έπαυσεν όμως ή 'Ελλάς νά αποτελή πηγήν διεθνών διενέξεων συνδεομένων μεθ' όλων των διαρκεστέρων και γενικοτέρων πολιτικών προβλημάτων της Ευρώπης.* », σελ. 152.

²⁰⁹ Οι νέοι συσχετισμοί και η θέση της Μ. Βρετανίας και Γερμανίας σ'αυτούς αποτιμώνται από τον Henry Kissinger, « Διπλωματία », Μετάφραση: Γιούρι Κοβαλένκο, εκδ. « Νέα Σύνορα »-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1995, σελ. 164-6.

αντίδραση των υπολοίπων και την κατάρρευση του προαναφερθέντος συστήματος, όπως και εκ των υστέρων έγινε.

Λίγο μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο όμως η απόδοση της Επτανήσου στην Ελλάδα, ήταν η πρώτη επέκτασή της, συγκεκριμένα κατά 1813 τετραγωνικά μίλια, με συνακόλουθη αύξηση του πληθυσμού κατά 236.000 κατοίκους, ενώ στα ετήσια έσοδα του Ελληνικού κράτους προστέθηκαν 4.600.000 δρχ²¹⁰. Η παραχώρηση ήταν προϊόν ηθελημένης επιλογής της Βρετανίας που έκρινε ασύμφορη την περαιτέρω ανάλωση δυνάμεων για τη διατήρηση της τάξης στα νησιά τα οποία άλλωστε έχασαν εν μέρει την ιδιότητα της ναυτικής βάσης με την απόκτηση από την αυτοκρατορία της Μάλτας. Παράλληλα, ως χειρονομία καλής θέλησης, ενέγραφε υποθήκες που θα ήταν δυνατό να χρησιμεύσουν μελλοντικά στις ελληνοβρετανικές σχέσεις²¹¹.

Από τη νησιωτική Ελλάδα και πάλι αλλά με τελείως διαφορετική εξέλιξη, προέκυψε και το άλλο μεγάλο ζήτημα της περιόδου, το Κρητικό. Με μια περιοδικότητα περίπου δέκα ετών, το Κρητικό ζήτημα επανερχόταν από το 1866 μέχρι το 1896, ως το μείζον θέμα αλυτρωτικής πολιτικής. Η πάγια επιθυμία των Κρητών για ένωση εκφραζόταν ιδιαίτερα έντονα και μεγάλωνε ο επαναστατικός αναβρασμός σε κάθε έξαρση του Ανατολικού Ζητήματος, όταν το τέλος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας φαινόταν κοντά ή όταν εξαγγέλονταν διατάγματα βελτίωσης της θέσης των μη Μουσουλμάνων υπηκόων του σουλτάνου. Το Κρητικό ζήτημα οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις τις ελληνοτουρκικές σχέσεις στο όριο της διακοπής και της ένοπλης αναμέτρησης που στα 1897 στάθηκε μοιραία για τους ανέτοιμους Έλληνες. Οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν κατόρθωσαν σε καμία περίπτωση να φθάσουν σε ομοφωνία για επίλυση του προβλήματος και η Πύλη εκμεταλλευόταν στο διηνεκές την αδυναμία αυτή για να προβαίνει σε παραχωρήσεις δικαιωμάτων, όπως ο Οργανικός Νόμος ή η Συνθήκη της Χαλέπας που όμως η τήρησή τους ήταν βραχυχρόνια από τους εκάστοτε διοικητές του νησιού ή κρίνονταν ανεπαρκής από την πλειοψηφία των 200.000 Χριστιανών (έναντι 60.000 Μουσουλμάνων)²¹².

²¹⁰ Τα στοιχεία προέρχονται από τον D. Dakin, «Η ενοποίηση της Ελλάδας», ό.π., σελ. 158-9.

²¹¹ D. Dakin, ό.π., σελ. 160-1.

²¹² D. Dakin, ό.π., σελ. 168.

Ουσιαστικά η εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων στην Κρήτη συναντούσε τα ίδια κατ' αναλογία εμπόδια με την εφαρμογή των αντίστοιχων διαταγμάτων που αφορούσαν στο σύνολο της αυτοκρατορίας. Οι μακράς διάρκειας δομές της οθωμανικής κοινωνίας καθιστούσαν αδύνατη τη συμμετοχή στην εξουσία των μη Μουσουλμάνων υπηκόων, συνεπώς οι κάθε είδους μεταρρυθμίσεις αντέβαιναν στην υπαρκτική ουσία του Οθωμανικού κράτους και έμεναν κενό γράμμα²¹³. Αν προσθέσουμε σ' όλα τούτα την αυξανόμενη σημασία της Κρήτης με το άνοιγμα της διώρυγας του Σουέζ, μπορούσε να αντιληφθούμε την αδιάλλακτη άρνηση των Δυνάμεων να συναινέσουν σε μια αποδοχή της ένωσης ή έστω της ουσιαστικής αυτοδιοίκησης του νησιού. Το ότι η Κρήτη βρισκόταν στο δρόμο προς τις Ινδίες, ενδιέφερε ιδιαίτερώς τη Βρετανία, ενώ η Γαλλία συσχέτιζε το Κρητικό με τη διείσδυσή της στην Αίγυπτο, με αποτέλεσμα και οι δύο Δυνάμεις να υπερασπίζονται το status quo στην περιοχή²¹⁴.

Η νέα περιπλοκή του Ανατολικού Ζητήματος παρουσιάστηκε λίγα χρόνια αργότερα και ήταν πολύ πιο σοβαρή σε σχέση με τις δύο προηγούμενες, διότι εμφάνιζε σε όλο του το μέγεθος το νέο δυναμικό παράγοντα που είχε αρχίσει να δημιουργείται την επαύριο του Κριμαϊκού πολέμου, τον Πανσλαβισμό. Ήδη πριν τον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-6) υπήρχε στη Ρωσία η κίνηση των Σλαβοφίλων η οποία δεν πρέπει βέβαια να συγχέεται με του Πανσλαβιστές. Οι Σλαβόφιλοι κατ' ουσίαν αγνοούσαν τους Σλάβους των Βαλκανίων, ενώ η συμπόρευση της Αυστρίας με τη Ρωσία απέκλειε δημιουργία νέων εστιών έντασης στην περιοχή. Η δραστηριοποίηση όμως του Μιχαήλ Πογόδιν (1800-75), η ίδρυση από αυτόν της «Σλαβικής Φιλανθρωπικής Επιτροπής» στη Μόσχα το 1858 και η θεαματική επιτυχία της

²¹³ Στη γενική θεώρηση των προσπαθειών μεταρρύθμισης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας νομίζουμε ότι πρέπει να έχουμε ως βάση την άποψη του Νεοκλή Σαρρή, «Οσμανική πραγματικότητα - συστηματική παρά-θεση δομών και λειτουργιών», τομ. 1, Το δεσποτικό κράτος, εκδ. «Αρσενίδης», Αθήνα χ.χ.: «Θα πρέπει λοιπόν να ληφθεί σοβαρά υπόψη πως η οσμανική πραγματικότητα, ακόμη και στην περίπτωση που αγκάλιαζε με ανοχή ποικίλα πολιτισμικά σύνολα, τις εθνικές κοινότητες, εφόσον τα αξιολογούμε με βάση τα δικά της κριτήρια και την ιδιοτέλεια προετοίμαζε η ίδια τη διάσπασή της.», σελ. 92.

²¹⁴ Ιωάννα Διαμαντούρου, «Η Κρητική επανάσταση (1866-1869), Ι.Ε.Ε., τομ. ΙΓ', «Εκδοτική Αθηνών», σελ. 254-5.

Επιτροπής, η οργάνωση της «Σλαβικής Εθνογραφικής Έκθεσης της Μόσχας» το 1867, αποτέλεσαν τα κομβικά σημεία της εμφάνισης του καθαυτό Πανσλαβισμού που στρέφεται κυρίως προς τους ορθοδόξους Σλάβους²¹⁵. Το νέο αυτό κίνημα θα γινόταν φορέας των ρωσικών πολιτικών διεκδικήσεων προς την κατεύθυνση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και θα επέλεγε για το σκοπό αυτό ως αιχμή του δόρατος μια εθνότητα, τους Βουλγάρους, για την αφύπνιση των οποίων η Ρωσία θα αναλάμβανε μια τιτάνια προσπάθεια, με πρώτο σταθμό την απαλλαγή τους από την πνευματική κυριαρχία του ελληνικού κλήρου²¹⁶.

Σε μια εποχή κατά την οποία η καρδιά των Βαλκανίων παρέμενε υπό οθωμανική κυριαρχία και υπό την κυριαρχία αυτή οι διακρίσεις μεταξύ των υπηκόων του Σουλτάνου γινόταν με βάση το θρησκευτικό κριτήριο, ο εθνικισμός αναζήτησε ως πρώτο επίπεδο συναντιλήψεως των μελών της υπό διαμόρφωση εθνότητας την υπαγωγή τους σε μια θρησκευτική οργάνωση η οποία θα αποτελεί το πρώτο βήμα εθνικού διαχωρισμού και σημείο αναφοράς σ' ένα κώδικα ήδη γνωστό στους λαούς της περιοχής²¹⁷. Ο Πανσλαβισμός εκδηλωνόταν κατά κύριο λόγο μέσω αυτής της διαφοροποίησης που θα καθιστούσε τον «φυλετισμό» βασικό παράγοντα αποδυναμώσεως του ρόλου του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης ως συνεκτικού δεσμού όλων των

²¹⁵ Μ. Θ. Λάσκαρις, «Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923», τομ. Α' (1800-1878), εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 240-2.

²¹⁶ Η ρωσική παρεμβολή στην προώθηση της δημιουργίας βουλγαρικής εθνότητας, καθώς και η αφετηρία της εξουδετέρωσης του ρόλου του ελληνικού κλήρου προσδιορίζονται από τον Stefanos Yerasimos, «Azgelişmişlik sürecinde Türkiye», kitap 2, Tanzimat'tan - I Dünya Savaşına, Türkçesi: Babür Kuzucu, «Belge» Yayınları, beşinci baskı, İstanbul, Ekim 1987: «*Rusya' nın propaganda siyaseti bir kuşagin yetişmesini içine alacak bir süre boyunca yoktan bir halk varetmek için çalışmıştı. Bulgar dili geçmişin karanlıklarından çıkarılıp yeniden «inşa» edilmmişti; dogmasının özdeşliği yüzünden Yunan ruhban sınıfının egemenliği altında bulunan Bulgar dini, bir mezhep ayrılığı sayesinde özerkliğini kazanmıştı.*», σελ. 257.

²¹⁷ Για τα στάδια διείσδυσης της εθνικιστικής ιδεολογίας στους Βαλκανικούς λαούς που τελούσαν υπό την κυριαρχία των Οθωμανών βλ. σχετικά Evangelos Kofos, «Nationalism and Communism in Macedonia», I.M.X.A., Θεσσαλονίκη 1964: «*Thus, the stage was set for the ensuing struggle between the Balkan peoples. If in the beginning the conflict had the appearance of a religious controversy, it was due to the fact that the national affiliation of the people was still mostly determined by their religious loyalties. When years later, they matured ethnically, their autogonisms developed into purely aggressive nationalistic conflicts.*», σελ. 14-15.

ορθόδοξων Βαλκανικών λαών. Η οθωμανική Πύλη ευνόησε τη δημιουργία αυτόνομης βουλγαρικής εκκλησίας με στόχο την παρεμπόδιση περαιτέρω προσπαθειών της Ρωσίας για εκμετάλλευση των βουλγαρικών διεκδικήσεων²¹⁸. Η άρνηση από την πλευρά του Πατριαρχείου αποδοχής του δικαιώματος ανάμιξης της Πύλης στα εκκλησιαστικά ζητήματα δε λήφθηκε υπόψη. Έτσι, όταν λίγο αργότερα, το 1872, συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη η Τοπική Σύνοδος των ορθόδοξων επισκόπων, για να καταδικάσει τη βουλγαρική Εξαρχία, το μέτρο δεν απέδωσε²¹⁹. Έχει ήδη αναφερθεί ότι σ' εκείνη τη Σύνοδο συμμετείχε και ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Σωφρόνιος Β', έχοντας στη συνοδεία του και τον Βιζυηνό. Το στοιχείο τούτο είναι επαρκώς ενδεικτικό για να κατανοήσουμε από ποια αιτία ο 22ετής περίπου Βιζυηνός ήρθε σε ουσιαστική επαφή με τα εθνικά θέματα, σε μια ηλικία που η αρχική εντύπωση καθόρισε και σημάδεψε τη μετέπειτα στάση του κατά τρόπο που διακρίνεται και στο λογοτεχνικό του έργο.

Η πρώτη επαφή λοιπόν του Βιζυηνού με τα προβλήματα του Ελληνισμού δεν είχε ως αφετηρία κάποια αναταραχή που προκλήθηκε στις ελληνοοθωμανικές σχέσεις, όπως θα ήταν μέχρι τότε απόλυτα αναμενόμενο. Ήταν μια καινούργια εθνότητα η οποία χρησίμευε ως εφιαλτήριο, ήταν οι φιλοδοξίες της ρωσικής υπερδύναμης και συνεκτικό στοιχείο των δύο ήταν η υπερτονισμένη κοινή καταγωγή, ο σλαβισμός. Επιπλέον η εγκαθίδρυση της Εξαρχίας εγκαίνιασε τον ανταγωνισμό μεταξύ του ελληνικού και του

²¹⁸ Σχετικά με το σκεπτικό της Πύλης να παραχωρήσει εκκλησιαστική αυτονομία στους Βουλγάρους για να στερήσει τη Ρωσία από αφορμές για νέες παρεμβάσεις στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας, βλ. Domna N. Dontas, «Greece and the Great Powers 1863-1875», I.M.X.A., Θεσσαλονίκη 1966: «Hence, to deprive Russia of the pretext for intervention the Port designed to give the Bulgarians religious autonomy and a political settlement similar to that given to Crete in the Organic Statute of 1868. This settlement the Bulgarians were prepared to accept, whereupon the Port requested them to draft a project for an autonomous Church. This they did and their project was submitted by the Port to the Patriarch with the request that it should be accepted. This the Patriarch refused to do, for according to the canons of the Orthodox Church, the matter was one for an ecumenical council, which the Patriarch proceeded to convene.», σελ. 157.

²¹⁹ E. Kofos, «Nationalism», ό.π.: «In 1872, the Ecumenical Patriarchate declared the Bulgarian Exarchate schismatic. The Bulgar Exarch, undaunted by the excommunication set his See at Constantinople.», σελ. 15.

βουλγαρικού κλήρου. Ιδίως το 10ο άρθρο του ιδρυτικού φερμανιού της Εξαρχίας του 1870 σήμαινε για το Βιζυηνό αλλά και για όλους τους Έλληνες, την έναρξη μιας αδυσώπητης σύγκρουσης για ανατροπή της ισορροπίας των πληθυσμών μέσω του στόχου της προσχώρησης των 2/3 στην Εξαρχία²²⁰. Το σαντζάκι των Σαράντα Εκκλησιών στο οποίο ανήκε διοικητικά και ο καζάς της Βιζύης, ήταν στη «ζώνη του λυκόφωτος» που δημιουργείτο από 'κει και πέρα και θα αποτελούσε πεδίο σκληρής διαμάχης. Ήδη από το 1869 στην περιοχή των Σαράντα Εκκλησιών παρατηρήθηκε δραστηριοποίηση της βουλγαρικής κίνησης και οι Βούλγαροι ζήτησαν την ίδρυση εκκλησίας αλλά τα σχέδιά τους ματαιώθηκαν από τις οθωμανικές αρχές οι οποίες επικαλέσθηκαν την ανυπαρξία βουλγαρικής κοινότητας μέχρι τότε στις Σαράντα Εκκλησιές. Απόπειρες βουλγαρικής διείσδυσης παρατηρήθηκαν, σε μικρότερη ένταση, και στη Βιζύη²²¹. Πίσω απ' όλη αυτή την αναταραχή βρισκόταν, όπως ειπώθηκε και πριν, η Ρωσία, προκειμένου βέβαια να φέρει σε δύσκολη θέση την Οθωμανική αυτοκρατορία και να προκαλέσει τεχνητά την ανάγκη επέμβασης, όταν οι περιστάσεις το επέτρεπαν²²².

Οι νέες αυτές αναταραχές στην περιοχή και οι διεργασίες στο Ανατολικό Ζήτημα αποτελούν εξαναγκασμένες ταλαντώσεις προερχόμενες από άλλα σημεία του θεάτρου του πολιτικού ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο γαλλο-πρωσικός πόλεμος του 1870-71, ένας πόλεμος που παραμένει σε «τοπική κλίμακα», επιτρέπει στη Ρωσία να αναθεωρήσει τις

²²⁰ « Άρθρον 10ον .. Εἰς ἄλλα μέρη ἐκτός τῶν ἄνω ἀριθμουμένων, ἐάν ἡ ὀλομέλεια ἢ τοῦλάχιστον δύο τρίτα τῶν κατοίκων ἐπιθυμῶσι νά ὑπαχθῶσι τῇ Ἐξαρχίᾳ καί ἀφοῦ αἱ σχετικαί αἰτήσεις αὐτῶν ἀρμοδίως ἐξελεγχθῶσι καί ἐγκριθῶσι, θά ἐπιτρέπεται αὐτοῖς νά προσχωρήσωσιν εἰς τήν Ἐξαρχίαν, προϋποτιθεμένου ὅτι ἡ ὀλομέλεια ἢ τοῦλάχιστον δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ εἰσὶ σύμφωνα καθ' ὅλα ἐν τούτῳ. Ἐάν ὁμως τις ἤθελε λάβει τοῦτο ὡς πρόφασιν ἵπως σπεῖρη ζιζάνια καί σύγχυσιν παρά τῷ πληθυσμῷ, οἱ ἔνοχοι τοιοῦτων πράξεων θά τιμωρῶνται συμφώνως τῷ νόμῳ. ». Το κείμενο προέρχεται από το βιβλίο του Εμμανουήλ Θ. Γρηγορίου, « Έλληνες και Βούλγαροι », έκδοση 2^η, Ε.Μ.Σ. αρ. 19, Θεσσαλονίκη 1954, σελ. 48-9, (όπου δημοσιεύεται και ολόκληρο το κείμενο του φερμανιού).

²²¹ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, « Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού - Θράκη », εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 161-2.

²²² Κ. Βακαλόπουλος, ό.π., σελ. 156.

δυσμενείς διατάξεις της συνθήκης του Παρισιού του 1856, ιδίως εκείνες που αφορούν στη Μαύρη Θάλασσα. Πρώτα θεωρεί απαραίτητη τη ρύθμιση των προβλημάτων που της δημιουργεί η οθωμανική της πολιτική και έπειτα ενδιαφέρεται για την ευρωπαϊκή ισορροπία²²³.

Για να επιστρέψουμε στην ελληνική εξωτερική πολιτική και πάλι, η περίοδος μετά την οριστικοποίηση της βουλγαρικής εκκλησιαστικής απόσχισης, η δεκαετία του 1870, χαρακτηρίζεται ως περίοδος «προσέγγισης» στις ελληνοοθωμανικές σχέσεις²²⁴. Η προσέγγιση αυτή έχει άμεση σχέση με την οξύτατη εμφάνιση των πανσλαβιστικών φιλοδοξιών και θα μετατοπίσει για μακρό χρονικό διάστημα το κέντρο βάρους των προσπαθειών της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς την αντιμετώπιση του σλαβικού κινδύνου ή τουλάχιστον θα την εξαναγκάσει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη της την παράμετρο αυτή σε σχέση με τις δυνατότητες για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Στην ίδια κατεύθυνση εγκαινιάζεται από την ελληνική εξωτερική πολιτική μια νέου είδους προσέγγιση των εθνικών ζητημάτων. Δεν είναι πια η εμπόλεμη ρήξη με την Οθωμανική αυτοκρατορία που προέχει στην επίτευξη της Μεγάλης Ιδέας, αλλά η διατήρηση της συνοχής των χριστιανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας, ιδίως των διαφιλονικούμενων με τους Βουλγάρους, μέσω μιας πολιτικής που στόχευε στη βελτίωση της οικονομικής και πολιτιστικής κατάστασής τους. Η αντίδραση του Ελληνισμού στην πρόκληση εκδηλώθηκε με μια μεγάλη εκπαιδευτική-πολιτιστική εξόρμηση τόσο του ελεύθερου Ελληνικού κράτους, όσο και των υπόδουλων πληθυσμών²²⁵.

²²³ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, «Η Ευρώπη και ο κόσμος (1814-1914)», 2^η έκδοση, εκδ. «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 271.

²²⁴ Η έναρξη αυτής της περιόδου ελληνοοθωμανικής προσέγγισης δηλώνεται κατηγορηματικά από τον υπουργό εξωτερικών της κυβέρνησης Κουμουνδούρου. Βλ. σχετικά D. Dontas, «Greece and the Great Powers», ό.π.: «*On the following day Christopoulos (Ministry of Foreign Affairs) announced to the Ambassadors of the Powers the policy of the new Government (Koumoundouros) : the Government would devote themselves to internal questions, would maintain neutrality in foreign affairs and would continue their rapprochement with Turkey*», σελ. 174.

²²⁵ Ελένη Δ. Μπελιά, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς τη Θράκη, 1869-1910» στον τόμο πρακτικών του συμποσίου: «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη», Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, Ι.Μ.Χ.Α. αρ. 217, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 244.

Ταυτόχρονα εγκαινιάζόταν και μια περίοδος «εκεχειρίας» στις ελληνοοθωμανικές σχέσεις, διότι ως πρώτιστος στόχος δεν ιεραρχούνταν η διάλυση της αυτοκρατορίας σε μια στιγμή που ίσως αποδεικνυόταν άκαιρη και αντί να οδηγήσει τους Έλληνες στο βορρά οδηγούσε τους Βουλγάρους και τους Ρώσους στο νότο. Κατά την αυτή περίοδο έχουμε δείγματα προσπάθειας τήρησης, σύμφωνα με τις οδηγίες του υπουργείου Εξωτερικών, μιας στάσης νομιμότητας των Ελλήνων διπλωματικών εκπροσώπων στην Οθωμανική αυτοκρατορία, γεγονός που ερμηνεύεται ακριβώς από τη νέα ιεράρχηση των προτεραιοτήτων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής²²⁶.

Με τις προτεραιότητες αυτές δείχνει να συνταυτίζεται και ο Βιζυηνός. Θα μας φαινόταν απολύτως φυσιολογικό κάτι τέτοιο, όχι μόνο στην προοπτική βέβαια του υπαρκτού σλαβικού κινδύνου αλλά και εξαιτίας του απόηχου των θεωριών του Φαλλμεράνερ. Πάντως οι σταθμοί στην ιστορική συνείδηση του Βιζυηνού ακολουθούν μια ανιούσα κατεύθυνση όξυνσης των αισθημάτων αντιπαλότητας προς ό,τι σλαβικό, ενώ αντίστροφα, σε σχέση με τους Οθωμανούς, μια κατιούσα κατεύθυνση άμβλυνσης των αρχικών αισθημάτων απέχθειας. Το ναδίρ αυτής της δεύτερης κατεύθυνσης είναι όσα λέγονται στην εισαγωγή του Μοσκώβ-Σελήμ, ακόμη και καθαυτή η θεματική επιλογή του έργου.

Η επόμενη δοκιμασία για τους Έλληνες συνεπεία των περιοδικών κρίσεων του Ανατολικού Ζητήματος, ήρθε και πάλι από τις κατοικούμενες από σλαβικούς πληθυσμούς επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα δυτικά των Βαλκανίων, για να επεκταθεί σ' ολόκληρη τη χερσόνησο. Το καλοκαίρι του 1875 ξεσηκώθηκαν οι κάτοικοι της Ερζεγοβίνης. Αρνήθηκαν την πληρωμή των φόρων, την αναγκαστική εργασία, έδιωξαν τους φοροεισπράκτορες της Πύλης και ξεκίνησαν τις επιθέσεις τους κατά των τοπικών οθωμανικών φρουρών. Η εξέγερση εξαπλώθηκε και στη Βοσνία και

²²⁶ Την πληροφορία καταγράφει Ε. Μπελιά, «Η εκπαιδευτική πολιτική», ό.π.: «Σε σχετική εγκύκλιο του Υπουργείου των Εξωτερικών προς τους προξένους της Ελλάδος στην Ανατολή υπογραμμίζεται: - «*Ἡ ἡμετέρα λοιπόν ἐντολή περί τῆς διαδόσεως τῶν ἐλληνικῶν γραμμῶν πρέπει νά γίνηται δι' ὅλων εἰρηνικῶν μέσων κατά τὰς ἐνεργείας δέ ὑμῶν πρέπει νά βαίνητε συμφώνως πρὸς τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους, ἐνθα διαμένετε, καί νά διάγητε ἐν ἀρμονίᾳ μτὰ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν*» (22 Μαΐου 1871)», σελ. 247.

οδήγησε και σε σερβοοθωμανικό πόλεμο, ενώ ταυτόχρονα σποραδικές εξεγέρσεις σημειώθηκαν και στη Βουλγαρία που κατεστάλησαν όμως με εξαιρετική αγριότητα από τις σουλτανικές δυνάμεις και κυρίως τους ατάκτους, προκαλώντας την οργή της Ευρώπης και τα πύρινα άρθρα του Βρετανού πολιτικού Gladstone (Bulgarian Horrors)²²⁷. Η κρίση συνεχίστηκε παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν για εκτόνωση με τη διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης (αν και από την πλευρά του πρεσβευτή της Ρωσίας Ιγνάτιεφ δε μπορούν να θεωρηθούν ειλικρινείς²²⁸), που άρχισε τις εργασίες της στις 11 Δεκεμβρίου 1876²²⁹. Την αβεβαιότητα επέτειναν και οι εσωτερικές εξελίξεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία με την ανατροπή του Σουλτάνου Αμπντουλαζίζ, την ανάρρηση του Μουράτ Ε' για τρεις μήνες, την

²²⁷ Ου. Μίλλερ, «Η Τουρκία καταρρέουσα», ό.π., σελ. 451-3.

²²⁸ Στοιχεία για τη δράση και τις αντιλήψεις του Ρώσου πρεσβευτή βλ. στο κείμενο του S. Yerasimos, «Azgelişmişlik sürecinde Türkiye», ό.π.: «*Istanbul'daki Rus büyükelçisi, şark meselesindeki bu yeni şafhanın baş oyuncularından biri olacaktır. İnandı bir Panславist olan eski Çin büyükelçisi general Nikolas Pavloviç Ignatief, 1864 yılından beri İstanbul'da büyükelçidir. Avrupa hariciyecinde «Father of lies» (yalan babası) olarak tanınan Ignatief, Rus siyasetinin başka ülkelerin gözünde başarı kazanması yolunda hiçbir çaba esirgemez. Onun bütün derdi Osmanlı bürokrasi çevreleri üzerinde üstün bir nüfuz kazanmak, Osmanlı İmparatorluğu'nu diğer kefil devletlerden koparmak ve ona kendi isteklerini zorla benimsetmektir. Böyle bir siyaseti yürütmek için elindeki bütün çareleri kullanarak uzun ve güç bir programı uygulayacaktır.*», σελ. 231. Η τεράστια επιρροή του Ρώσου πρεσβευτή σε υψηλόβαθμους αξιωματούχους της Πύλης καθώς και στον ίδιο το σουλτάνο ασκείτο κυρίως με τελεσιγραφικές απαιτήσεις και σκληρή διπλωματική γλώσσα. Η αποτελεσματικότητα αυτής της πολιτικής διαπιστώνεται στην έκθεσή του προς τον τσάρο, στην οποία ανέφερε ότι ο Ρώσος αυτοκράτορας έχει την ίδια επιβολή στην αυτοκρατορία του όση και στην Οθωμανική. Για την Υψηλή Πύλη καθώς και τα Υπουργεία πόλεμου και οικονομικών αλλά και την επαρχιακή διοίκηση ανέφερε με έκδηλη αυταρέσκεια ότι βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο της ρωσικής πρεσβείας. Βλ. σχετικά Mithat Sertoglu, «93 Harbi», «Resimli Tarih Mecmuası», (I) Sayı: 38, Şubat 1953, σελ. 2075.

²²⁹ Η διάσκεψη είχε συγκλιθεί ως τελευταία ειρηνευτική προσπάθεια μετά την εκπνοή της 48ωρης προθεσμίας του τελεσιγράφου που είχε επιδώσει ο Ιγνάτιεφ στην Οθωμανική κυβέρνηση στις 31-10-1876 με την απαίτηση να διακοπούν άνευ όρων οι εχθροπραξίες από 6 έως 8 εβδομάδες. Βλ. σχετικά M. Sertoglu, «93 Harbi», «Resimli Tarih Mecmuası», (II), Sayı: 39, Mart 1953, σελ. 2141.

απομάκρυνσή του και την ενθρόνιση του Αμπντουλχαμίτ Β'²³⁰. Κάποιες τελευταίες προτάσεις της διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης για αυτονομία των επαρχιών Βοσνίας, Ερζεγοβίνης και Βουλγαρίας απορρίφθηκαν από την οθωμανική κυβέρνηση που επιτάχυνε και διευκόλυνε την κήρυξη του πολέμου²³¹.

Στην Ελλάδα η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί είχε πολλές ομοιότητες με την αντίστοιχη του Κριμαϊκού πολέμου. Η Βρετανία ενδιαφερόταν ουσιαστικότερα να αποφύγει νέα εστία έντασης σε περιοχή όπισθεν του κυρίως θεάτρου της σύγκρουσης, ενώ οι Ρώσοι για τον ίδιο ακριβώς λόγο: «...έδεικνύοντο καθ' ἡμέραν φιλοφρονέστεροι πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις κυβέρνησιν καὶ προσεπάθουν νὰ πείσουν τοὺς Ἕλληνας ὅτι ἡ Ρωσσία ἠνδιεφέρετο δι' αὐτούς ὅσον καὶ διὰ τοὺς Σλάβους»²³². Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ναυτική ισχύς της Βρετανίας και το προηγούμενο των ναυτικών αποκλεισμών καθιστούσαν τις ελληνικές κυβερνήσεις της εποχής εξαιρετικά προσεκτικές στην εκδήλωση πολιτικών ενεργειών αντίθετων προς τα ζωτικά βρετανικά συμφέροντα. Η σφοδρότητα των αντιδράσεων στο κοντινό παρελθόν δε φείσθηκε ούτε του οθωμανικού θρόνου ούτε μέτρων αποκλεισμού που στοίχιζαν αφόρητες κακουχίες στον Ελληνικό λαό.

Με την έναρξη του τέταρτου ρωσοτουρκικού πολέμου του 19^{ου} αιώνα, τον Απρίλιο του 1877, τα πάντα έδειχναν ότι η όλη επιχείρηση θα εξελισσόταν σε ρωσικό μονόλογο²³³. Η πείρα του παρελθόντος είχε διδάξει ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία, δίχως τη συμμαχία των υπολοίπων ευρωπαϊκών Δυνάμεων δεν ήταν σε θέση να αντιτάξει σοβαρή αντίσταση στη ρωσική απειλή. Η τροπή του πολέμου ωστόσο επιφύλαξε κάποιες δυσάρεστες εκπλήξεις στους Ρώσους. Η διαφθορά και οι αντιζηλίεις των Οθωμανών στρατηγών σε μεγάλο βαθμό δεν

²³⁰ Για τις εσωτερικές αυτές εξελίξεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία βλ. σχετικά Ε. Driault, «Το Ανατολικό Ζήτημα», ό.π., σελ. 289.

²³¹ Ε. Driault, ό.π., σελ. 464-5.

²³² Μ. Θ. Λάσκαρι, «Το Ανατολικόν Ζήτημα», ό.π., σελ. 289.

²³³ Ακόμη και η τουρκική ιστοριογραφία διπιστώνει μια γενικότερη δυσαναλογία στην πολεμική προετοιμασία μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο επίπεδο της καλλιέργειας της διάθεσης του πληθυσμού για αντίσταση, ώστε να υπάρξει αποτελεσματική αντιμετώπιση της ρωσικής δύναμης. Βλ. σχετικά Μ. Sertoglu, «93 Harbi», (I), ό.π., σελ. 2073.

επέτρεψαν να ανατραπούν οι προβλέψεις για την έκβαση του πολέμου²³⁴. Από έναν εσμό ανίκανων στρατιωτικών διοικητών διασώθηκε η φήμη ελαχίστων, ανάμεσα στους οποίους ο κυριότερος ήταν ο Οσμάν πασάς (Ierik = αντιστράτηγος) που αντέταξε κραταιή αντίσταση στην Πλεύνα της Βουλγαρίας και δεν κατέθεσε τα όπλα παρά μόνο όταν αναγκάστηκε να πραγματοποιήσει έξοδο λόγω παντελούς ελλείψεως εφοδίων, μετά πολιορκία πέραν των τεσσάρων μηνών (Ιούλιος-Νοέμβριος 1877)²³⁵. Η κατάληψη της Πλεύνας ουσιαστικά άνοιξε το δρόμο προς την πεδιάδα της Θράκης και την Κωνσταντινούπολη. Η κατάληψη του «Τσάρινγκραντ» της ρωσικής μεγαλοϊδεατικής φαντασίας έμοιαζε πραγματοποιήσιμη. Μετά την είσοδο των Ρώσων στην Ανδριανούπολη, στις 20 Ιανουαρίου 1878, ακολούθησε η υπογραφή της ανακωχής, στις 31 Ιανουαρίου 1878.

Στο μεταξύ η ευρωπαϊκή αντίδραση στη μονομερή λύση του Ανατολικού Ζητήματος από τη Ρωσία προήλθε από την Αγγλία. Ο αγγλικός στόλος διέπλευσε την Προποντίδα και στάθμευσε στην Πρίγκηπο, σε μικρή απόσταση από την έδρα του σουλτάνου. Κατ' ουσίαν απειλείτο ευρωπαϊκή σύρραξη με σοβαρότερες πιθανότατα συνέπειες από εκείνες του Κριμαϊκού πολέμου. Η συνθήκη που υπογράφηκε στον Άγιο Στέφανο, (3 Μαρ. 1878), προάστειο της Κωνσταντινούπολης, όπου έδρευε το στρατηγείο του Μεγάλου Δούκα Νικολάου, αποσοβούσε μεν την αναμέτρηση, δημιουργούσε όμως άλυτα πολιτικά προβλήματα και ανισορροπίες που θα επέβαλαν σύντομα την αναθεώρησή της²³⁶.

Επιστρέφοντας στις εξελίξεις στην Ελλάδα, ο ρωσοτουρκικός πόλεμος βρήκε τη χώρα απaráσκευη από στρατιωτικής πλευράς²³⁷, ενώ στον πολιτικό στίβο η κυβέρνηση Κουμουνδούρου επέδειξε αναποφασιστικότητα η οποία

²³⁴ E. Driault, «Το Ανατολικό Ζήτημα», ό.π., σελ. 475.

²³⁵ Ου. Μίλλερ, «Η Τουρκία καταρρέουσα», ό.π., σελ. 463.

²³⁶ E. Driault, «Το Ανατολικό Ζήτημα», ό.π., σελ. 483-5.

²³⁷ Ο Ε. Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», Ι.Ε.Ε. τομ. ΙΓ' «Εκδοτική Αθηνών», δίνει τις συνέπειες της έλλειψης στρατιωτικής προπαρασκευής ως εξής: «Όπως εξελίχθηκαν τα γεγονότα, η ανεπάρκεια των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στις παραμονές αλλά και κατά τη διάρκεια της Ανατολικής κρίσεως υπήρξε μια από τις βασικές αιτίες της αβεβαιότητας και αναποφασιστικότητας που χαρακτήριζε την ελληνική πολιτική στην κρίσιμη εκείνη τριετία.», σελ. 326.

όμως μπορεί να θεωρηθεί και απόρροια των πιέσεων των Μεγάλων Δυνάμεων και ιδίως της Βρετανίας, ώστε να αποφευχθεί εμπλοκή της Ελλάδας η οποία θα περιέπλεκε την κατάσταση στον Βαλκανικό νότο και το Αιγαίο. Ως απάντηση στη σύγχυση που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα και στην ανάγκη σύμπνοιας, δόθηκε η λύση της λεγόμενης «Οικουμενικής» κυβέρνησης (26 Μαΐ. 1877), με πρωθυπουργό το γηραιό ναύαρχο Κ. Κανάρη μετά το θάνατο του οποίου (2 Σεπ. 1877), ανέλαβε και πάλι ο Κουμουνδούρος. Ο σχηματισμός αυτής της κυβέρνησης γέννησε πολλές ελπίδες ενεργοποίησης της Ελλάδος που όμως διαψεύστηκαν²³⁸. Οι λόγοι που επέβαλαν την αδράνεια δεν εξέλειπαν και οι ευθύνες αποδόθηκαν στους συμμετέχοντες στην Οικουμενική πολιτικούς²³⁹. Όταν τελικά, έπειτα από πολλές παλινωδίες, ο ελληνικός στρατός διατάχθηκε να διαβεί το Θεσσαλικό σύνορο, η ανακωχή της Αδριανούπολης ήταν γεγονός και η ανάκληση των ανδρών του στρατηγού Σκαρλάτου Σούτσου επέφερε μεγάλη αναταραχή και επέτεινε τον ήδη υπάρχοντα κίνδυνο αποσταθεροποίησης στην Αθήνα²⁴⁰. Για μια ακόμη φορά το ελλαδικό κράτος απέδειξε την αδυναμία αντιμετώπισης παρόμοιων καταστάσεων μεταθέτοντας στους ελληνικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας την ευθύνη της

²³⁸ Το κλίμα των ελπίδων που στηρίχθηκαν στην Οικουμενική και στη συνέχεια διαψεύστηκαν αποδίδει ο Γεώργιος Π. Κρέμος, «Νεωτάτη Γενική Ιστορία ως Τέταρτος Τόμος Συμπληρωματικός της Γενικής Ιστορίας του Α. Πολυζωΐδου», Εν Αθήναις, παρά τῷ εκδότῃ Σ. Κ. Βλαστώ 1890 : « *Εν τῷ θορύβῳ, τῷ ταράχῳ, τῷ κινδύνῳ καὶ τῇ ἐλπίδι πάντων τῶν ἔθνῶν, μόνῃ ἡ Ἑλλάς, ἣτις ὄφειλε νά πρωτεύῃ, οὐδαμῶς ἐν ἔργοις ἐφαίνετο, εἰ μὴ μόνον ἐν λόγοις καὶ αἰωνίως ἐν λόγοις τῆς Βουλῆς. Ἐνεκα τούτου ὁ λαός ἠγανάκτει μὲν, ἠπράκτει δ' ὁμοῦ ἵναμένων τά πάντα ἐκ τῆς βασιλείας καὶ τῆς κυβερνήσεως.*», σελ. 1181.

²³⁹ Για την αντίληψη αυτή που επικράτησε, ότι στην αποτυχία συμμετοχής στις εξελίξεις ευθύνονταν όσοι συγκρότησαν την Οικουμενική βλ. και πάλι στον Γ. Κρέμο, ό.π.: « *Ἡ οἰκουμενική προσκεκλήθη ὁμοθύμως ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἵνα παρασκευάσῃ εἰς πόλεμον τὸ ἔθνος αὐτὴ ὁμως διετέλεσεν ἐπὶ ὄλους ἑπτὰ καὶ ἡμισὺν μῆνας οὐδαμῶς ἀψαμένη πολεμικῆς παρασκευῆς. Ἡ οἰκουμενική τὴν πολεμικὴν ἐσθῆτα Ἐννοῦς, ἣν ἀναβίβαζον ἐπὶ τὴν ἐξουσίαν περιέβαλε τὸ ἔθνος, κατερχομένη παρέδωκεν αὐτῷ ὄλως διερρωγυῖαν. Οὕτω δέ ἡ Ἑλλάς μετὰ τὴν πᾶσιν τῆς οἰκουμενικῆς ἐθεάθη ἐν τελείᾳ ἀδοξία τελῶς καὶ γυμνῇ πάσης πολεμικῆς πανοπλίας. Ὁ ἔθνικὸς σκοπός, οὗ χάριν αὐτὴ συνέστη, ἀπέτυχεν.*», σελ. 1187-8.

²⁴⁰ Γ. Κρέμος, ό.π.: « *Προσημνηνέτό τι καὶ τινες ἐνεφανίσθησαν ἐν τε Αθήναις καὶ ἀλλαχοῦ ἐξ ἰκαίρου φιλοπατρίας, ἵνα μὴ τι ἄλλο ῥηθῆ, ἐν τοιαύτῃ οἰκτρᾷ περιστάσει παροτρύνοντες τὸν λαὸν εἰς στάσιν.*», σελ. 1188.

στρατιωτικής ενέργειας και εννοούμε ότι προσέφυγε στην προσφιλή για τους περισσότερους πολιτικούς άνδρες του 19^{ου} αιώνα τακτική της αποστολής ατάκτων σωμάτων²⁴¹. Με τις εξεγέρσεις στην Ήπειρο, Μακεδονία, Θεσσαλία και Κρήτη επιχειρήθηκε να τεθούν ενεργά τα θέματα του Ελληνισμού και να εξαναγκαστούν οι Δυνάμεις να τα εξετάσουν με προσοχή στις διαπραγματεύσεις της ειρήνης. Εκείνο όμως που είχε προτεραιότητα τη στιγμή εκείνη ήταν η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου η οποία απειλούσε πολυεπίπεδα τα συμφέροντα όλων σχεδόν των ενδιαφερομένων πλην της Ρωσίας φυσικά και της Βουλγαρίας. Ο κίνδυνος ελέγχου των Στενών από τη Ρωσία ώθησε σε βίαιη αντίδραση τόσο τη Βρετανία, όσο και την Αυστρία²⁴². Για την Ελλάδα η ίδια Συνθήκη αποτελούσε την πλέον θανάσιμη απειλή, αφού έθετε υπό σλαβική επιρροή περιοχές με συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς και ανέκοπτε κάθε δυνατότητα επέκτασης προς βορρά²⁴³. Η «Μεγάλη Βουλγαρία» του Αγίου Στεφάνου ήταν ένα τεχνητό κατασκεύασμα του φιλόδοξου πανσλαβιστή Ιγνάτιεφ του οποίου η απληστία εν πολλοίς ακύρωσε τη νικηφόρα έκβαση του πολέμου υπέρ των Ρώσων. Συνεγείροντας τους πάντες εναντίον της Συνθήκης δημιούργησε κοινό μέτωπο κατά των σχεδίων του και δεν επέτρεψε στη Ρωσία να αποκομίσει κέρδη που με μια μετριοπαθέστερη πολιτική πιθανώς να είχε επιτύχει.

Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος 1877 - 8 και τα πολιτικά του επακόλουθα είχαν δραματικές συνέπειες σε προσωπικό-οικογενειακό επίπεδο και για τον ίδιο το Βιζυηνό. Λίγο πριν την υπογραφή της ανακωχής της Αδριανούπολης, στο επεισόδιο της κατάληψης του Λουλέ-Μπουργκάζ από τα ρωσικά στρατεύματα, σκοτώθηκε ο πρωτότοκος της οικογένειάς τους, ο Χρηστάκης. Η συμφορά όμως έπληξε εξίσου και τους Οθωμανούς. Το διήγημα «Ή Μοσκώβ-Σελήμ» αρθρώνεται στο γεγονοτολογικό άξονα του πολέμου αυτού, αφού οι δύο σημαντικότεροι σταθμοί της ζωής του κεντρικού ήρωα είναι η συμμετοχή στις επιχειρήσεις της Πλεύνας και η αιχμαλωσία του, καθώς και η απώλεια της οικογένειάς του εξαιτίας της προέλασης των Ρώσων στην Ανατολική Θράκη. Αλλά και από τους εξ αγχιστείας συγγενείς του Βιζυηνού η γυναίκα

²⁴¹ Γ. Ασπρέας, «Πολιτική Ιστορία», τομ. Β', ό.π., σελ. 78.

²⁴² Η. Kissinger, «Διπλωματία», ό.π., σελ. 174.

²⁴³ Ε. Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», ό.π., σελ. 344.

του αδελφού του Μιχαήλου, η Τζιβάνη Γαλάτη, είχε χάσει τον πατέρα και τη γιαγιά της στις φρικαλεότητες που είχαν διαπραχθεί από Οθωμανούς (5 Δεκ. 1877) στο χωριό Αη Γιώργης, στη σπηλιά του Καρά Ντερέ (μία ώρα έξω από τη Βιζύη)²⁴⁴.

Εκτός όμως από τις απώλειες του συγγενικού κύκλου, οι ίδιες οι πολιτικές εξελίξεις της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου αποτέλεσαν ισχυρότατη εντύπωση με ανεξάλειπτη ψυχολογική επίδραση στο Βιζυηνό. Η Συνθήκη επιδίκαζε στη Βουλγαρία ολόκληρη την οροσειρά της Στράντζας με το σαντζάκι των Σαράντα Εκκλησιών και τον καζά της Βιζύης. Αντιλαμβανόμαστε την αίσθηση της απειλής στην οποία περιήλθε η ίδια η πατρίδα του Βιζυηνού, μεταβάλλοντας εντελώς τις αντιλήψεις του για την προέλευση του κυριότερου εθνικού κινδύνου. Μπορεί βέβαια η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου να ήταν εξαιρετικά βραχύβια όμως το ότι δεν ίσχυσε, δεν απάλυνε την αίσθηση απειλής που αναφέρθηκε πιο πάνω. Εξάλλου, ακόμη και η δημιουργία του πολύ μικρότερου Βουλγαρικού κράτους εξέτρεφε αμετάκλητα το μεγαλοϊδεατισμό του που δε μπορούσε να λησμονήσει τη «Μεγάλη Βουλγαρία»²⁴⁵. Επίσης, αμέσως μετά την ίδρυση του Βουλγαρικού κράτους, ξεκίνησε ένας έντονος ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός για την κυριαρχία στους πληθυσμούς που κατοικούσαν σε αμφισβητούμενες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Ο ανταγωνισμός επικεντρώνεται σε θέματα κυρίως της εκπαίδευσης, σε πρώτη φάση, και τα πειστικά προβλήματα που δημιουργεί ωθούν τους Έλληνες να συνειδητοποιήσουν ότι η επιβίωσή τους εξαρτιόταν από δύο κυρίως παράγοντες: α) Από την αποκατάσταση ομαλών σχέσεων με τους Οθωμανούς και την προσπάθεια να επικρατήσουν στον οικονομικό και πολιτικό τομέα και β) Από τη σθεναρή άμυνα στις βουλγαρικές πιέσεις και τη σλαβική προπαγάνδα²⁴⁶. Η συνειδητοποίηση αυτή φαίνεται πως περιλαμβάνει και το Βιζυηνό ο οποίος αναμιγνύεται, μετά την επιστροφή του στην Αθήνα από τις ευρωπαϊκές σπουδές του, σε πολλές

²⁴⁴ Μ. Ξηρέας, «Αγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 12-13.

²⁴⁵ Ε. Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», ό.π., σελ. 352.

²⁴⁶ Ελένη Δ. Μπελιά, «Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική - η περίπτωση της Θράκης, 1856-1912», Ι.Μ.Χ.Α. αρ. 262, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 73-4.

προσπάθειες τόσο για την ανάπτυξη των λαογραφικών ερευνών στη Θράκη, όσο και για την ίδρυση και λειτουργία σχολείων στην περιοχή²⁴⁷.

Το Συνέδριο του Βερολίνου που συγκλήθηκε το καλοκαίρι του 1878 αποκατέστησε σε μεγάλο βαθμό τη διαταραγμένη υπέρ των Βουλγάρων ισορροπία στα Βαλκάνια. Στο Συνέδριο η Ελλάδα δεν συμμετείχε και μόνο σε μία συνεδρίαση ζητήθηκε η έκθεση των αιτημάτων της. Η εκπροσώπησή της ανατέθηκε στον Θ. Δηλιγιάννη και σε αντιπροσωπεία υψηλόβαθμων στελεχών του υπουργείου Εξωτερικών. Για να εξισοροπηθεί η σλαβική επέκταση στα Βαλκάνια αποφασίστηκε από τις Δυνάμεις η βελτίωση της χερσαίας συνοριακής γραμμής με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου στην Ελλάδα. Η αοριστία όμως με την οποία διατυπώθηκε η απόφαση στο 24^ο άρθρο της Συνθήκης, δημιούργησε πολλές δυσχέρειες και χρειάστηκαν τρία χρόνια μέχρι να εκτελεσθεί η απόφαση και τούτο μόνο εν μέρει²⁴⁸.

Η Βουλγαρία του Αγίου Στεφάνου περιοριζόταν σε φόρου υποτελή στο σουλτάνο ηγεμονία, μεταξύ του Δούναβη και του Αίμου, ενώ το τμήμα της Βόρειας Θράκης ή Ανατολικής Ρωμυλίας κατά μήκος της άνω κοιλάδας του Εβρου με πρωτεύουσα τη Φιλιππούπολη, θα είχε αυτόνομη διοίκηση με Χριστιανό διοικητή διοριζόμενο για πέντε χρόνια από το Σουλτάνο με τη συγκατάθεση των Δυνάμεων²⁴⁹. Η αυτόνομη Ρωμυλία και τα εναπομείναντα στις ευρωπαϊκές κτήσεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας τμήματα της Μακεδονίας και της Θράκης θα αποτελούσαν για την επόμενη τριακονταπενταετία το πεδίο στο οποίο η αυτοκρατορία θα έδινε τη μάχη οπισθοφυλακής, ενώ οι Βαλκάνιοι θα αποδύοντο στον αδυσώπητο αγώνα της κυριαρχίας και της προσέλκυσης της πλειοψηφίας των πληθυσμών στη δική τους εθνική ιδεολογία. Η μεγάλη κρίση των ετών 1875-78 έκλεισε με τις

²⁴⁷ Οι ενέργειες του Βιζυηνού στα εν λόγω θέματα εκτίθεται σε δύο άρθρα που αρούνται τις πληροφορίες τους από τα Αρχεία του υπουργείου των Εξωτερικών και αποδεικνύουν το μέγιστο ενδιαφέρον που έδειξε για τον πνευματικό εξοπλισμό της ιδιαίτερης πατρίδας του στα δύσκολα χρόνια που ακολούθησαν το Συνέδριο του Βερολίνου. Τα άρθρα αυτά είναι: (α) Κυριακής Μαμώνη, «Το Ξενοκράτειον κληροδότημα», ό.π., σσ. 379-401 και (β) Χρήστου Γ. Ανδρεάδη, «Ο Γεώργιος Βιζυηνός ως πρόδρομος λαογράφος», περ. «Αρχείον Θράκης» Ε.Θ.Μ., τομ. 38, Αθήναι 1975, σσ. 101-112.

²⁴⁸ Μ. Θ. Λάσκαρις, «Το Ανατολικόν Ζήτημα», ό.π., σελ. 296.

αποφάσεις του βερολίνειου Συνεδρίου οι οποίες βέβαια δεν κατόρθωσαν να επιλύσουν οριστικά το ακανθώδες Ανατολικό Ζήτημα. Η ισορροπία των επιρροών αποτέλεσε πρώτιστο στόχο των ρυθμίσεων. Στο πλαίσιο αυτό επιλέχτηκε η διατήρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η παράταση όμως της ζωής του «Μεγάλου Ασθενούς» δεν αποτελούσε παρά επιλογή του μη χείρονος. Τα προβλήματα εξακολουθούσαν όχι μόνο να υπάρχουν αλλά και να διογκώνονται, καθ' όσον ο βουλγαρικός εθνικισμός αποτελούσε με τη σειρά του νέο παράγοντα αποσταθεροποίησης στην περιοχή. Ο εθνικιστικός παροξυσμός των επομένων ετών στη Μακεδονία και τη Θράκη απέδειξε εύγλωττα πόσο περίπλοκη ήταν η κατάσταση στην περιοχή, ενώ αυτό που δεν έγινε, όταν ο αγγλικός στόλος αγκυροβόλησε στην Πρίγκηπο και ο ρωσικός στρατός στρατοπέδευσε στον Άγιο Στέφανο, δηλαδή ένας ευρωπαϊκός πόλεμος, απλώς αναβλήθηκε για μερικές δεκαετίες.

Στη νέα πραγματικότητα που διαμορφώθηκε μετά το Συνέδριο του Βερολίνου για τα εθνικά θέματα, προεξάρχουσα θέση θα καταλάβει η εκκρεμότητα που άφησε στη Θράκη η αυτονομία της Ανατολικής Ρωμυλίας. Η περιοχή διέθετε συμπαγή ελληνικό πληθυσμό ιδίως στα αστικά κέντρα της Φιλιππούπολης, της Βάρνας, του Πύργου, της Στενιμάχου και της Αγκιάλου, ευρισκόμενη όμως πολύ πλησιέστερα στη βουλγαρική επικράτεια απ' ότι στην ελληνική είχε ως τελικό αποτέλεσμα να προσαρτηθεί στη Βουλγαρία. Ο «Οργανικός Νόμος» για την αυτοδιοίκηση της Ρωμυλίας (14 Απρ. 1879) καταστρατηγήθηκε σχεδόν εξ αρχής, όταν ο Βουλγαρικής καταγωγής πρώτος διοικητής Αλέξανδρος Βογορίδης ανέγνωσε τα έγγραφα διορισμού του μόνο στην τουρκική και βουλγαρική γλώσσα²⁵⁰. Η συμβολική αυτή ενέργεια, παρά τις αντιδράσεις των Ελλήνων της Φιλιππούπολης που κανένα αποτέλεσμα δεν έφεραν, προοιωνιζόταν τις περαιτέρω εξελίξεις. Τα αίτια που συνέβαλαν στον εκβουλγαρισμό της Ανατολικής Ρωμυλίας μπορούν να συνοψιστούν σε πέντε: 1) Η προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστρία έδωσε τη δυνατότητα και στη Ρωσία να εγκρίνει την ενσωμάτωση της Βόρειας Θράκης. 2) Ο συνδυασμός της παράτασης παραμονής του ρωσικού στρατού στην περιοχή με τη μεροληπτική υπέρ των Βουλγάρων στάση του. 3) Η μαζική

²⁴⁹ E. Driault, «το Ανατολικό Ζήτημα», ό.π., σελ. 489-90.

μετανάστευση των Μουσουλμάνων προς τις υπόλοιπες περιοχές της Θράκης. 4) Η αδιαφορία της Πύλης για την περιοχή και η χλιαρή στάση της Αγγλίας και 5) Η ουσιαστικώς άτολμη και αδρανής στάση της ελληνικής πλευράς που έδειξε κινητικότητα δίχως νόημα και μόνο για λόγους εντυπωσιασμού²⁵¹. Η επταετία που ακολούθησε το Συνέδριο του Βερολίνου ήταν η περίοδος διαμόρφωσης των παραπάνω αιτίων σε πραγματικές συνθήκες εκβουλαρισμού της περιοχής. Υπολειπόταν ουσιαστικά μόνο η επιλογή της χρονικής στιγμής για την επισημοποίηση μιας «προαναγγελθείσας προσάρτησης».

Οι παραβιάσεις του Οργανικού Νόμου σε ό,τι προέβλεπε για την ισότιμη και ισόρροπη συμμετοχή των εθνοτήτων στον καταμερισμό των αξιωμάτων και των δικαιωμάτων, αποτέλεσαν μια διαρκή κατάσταση που οδήγησε στην προσφυγοποίηση μέρους των Μουσουλμάνων και των Ελλήνων και τον παραγκωνισμό όσων παρέμεναν. Ειδικά σε ό,τι αφορά στους Έλληνες, ξεκίνησε μια διαδικασία αποκλεισμού τους από τα δημόσια αξιώματα, διεκδίκησης των λατρευτικών τους ιδρυμάτων από τους εξαρχικούς Βουλγάρους και παρεμπόδισης της εκπαιδευτικής λειτουργίας²⁵². Οι πολιτικές πρακτικές υποβοηθούνταν και από τη διαρκή διείσδυση ένοπλων σωμάτων από τη βουλγαρική επικράτεια που ασκούσαν τρομοκρατία και έκαναν ευχερέστερη την επίτευξη του αρχικού στόχου της προσάρτησης²⁵³.

Η σύγκρουση μεταξύ του ελληνικού και βουλγαρικού στοιχείου κατέστη, με τη βαθμιαία όξυνση της κατάστασης, αναπόφευκτη και ως αφορμή στάθηκε το γεγονός του σημαιοστολισμού της Φιλιππούπολης, τον Απρίλιο του 1885, επ' ευκαιρία της ονομαστικής γιορτής του βασιλιά της Ελλάδος, Γεωργίου Α'. Οι ταραχές που ξέσπασαν δημιούργησαν αφόρητη κατάσταση και τετελεσμένα γεγονότα. Αλληπάλλληλα ένοπλα σώματα Βουλγάρων εθελοντών εγκαθίσταντο μεταξύ των ελληνικών πληθυσμών και

²⁵⁰ Ε. Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», ό.π. σελ. 354.

²⁵¹ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, «Ο Ελληνισμός της Βόρειας Θράκης και του Θρακικού Εύξεινου Πόντου (Μέσα από το Αρχείο Γκιουμουσγκερδάνη)», Κέντρο Ερευνών και Τεκμηρίωσης για τον Ελληνισμό των Βαλκανικών και Παρευξείνιων χωρών «Άγιος Γεώργιος Περιστερεάτα», Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 190-1.

²⁵² Πολύδορος Παπαχριστοδούλου, «Η καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», περ. «Α.Θ.Α.Γ.Θ.», τομ. ΙΣΤ', Εν Αθήναις 1951, σελ. 83-4.

εμπόδιζαν την εκδήλωση αντίδρασης. Η πραξικοπηματική ενέργεια ολοκληρώθηκε με την ανατροπή του γενικού διοικητή, την εγκατάσταση τετραμελούς προσωρινής κυβέρνησης, την κήρυξη στρατιωτικού νόμου και τη σύσταση στρατοδικείων. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1885, ο Βούλγαρος ηγεμόνας Αλέξανδρος κήρυξε την ένωση με τη Βουλγαρία²⁵⁴.

Για τους λόγους που προαναφέρθηκαν η αντίδραση της Ελλάδος, απασχολημένης ήδη με το Κρητικό και Μακεδονικό, δεν ήταν δυνατό (πιθανότατα δεν αποτελούσε και πολιτική προτεραιότητα) να έχει την ένταση που απαιτείτο για την ανατροπή της κατάστασης. Η ελληνική εξωτερική πολιτική ήδη είχε δώσει δείγματα της αδυναμίας της να αντιδράσει και των προτεραιοτήτων που έθετε²⁵⁵. Στην ουσία ο Ελληνισμός της Ανατολικής Ρωμυλίας καταδικάστηκε από τη γεωγραφική του θέση, τον ανερχόμενο και έντονα δραστήριο βουλγαρικό εθνικισμό που προέβαινε σε εθνικές εκκαθαρίσεις, την ατομία του Ελληνικού κράτους να προχωρήσει σε δυναμικές ενέργειες και το ευνοϊκό κλίμα που δημιουργήθηκε για τη Βουλγαρία από την προσπάθεια των άλλων Δυνάμεων - κυρίως της Αγγλίας - να την προσεγγίσουν και να αποκτήσουν στην περιοχή ερείσματα επιρροής που ως τότε μονοπωλούσε η ρωσική πανσλαβιστική πολιτική²⁵⁶.

²⁵³ Ε. Μπελιά, «Εκπαίδευση», ό.π., σελ. 75.

²⁵⁴ Κ. Βακαλόπουλος, «Θράκη», ό.π., σελ. 201-2.

²⁵⁵ Την αδυναμία αυτή σχολιάζει ο Κ. Βακαλόπουλος, ό.π. και παραθέτει και την έκκληση Έλληνα διπλωμάτη που υπηρετούσε στην περιοχή: «Οι αλλεπάλληλες παραβιάσεις κατά την εφαρμογή του Οργανικού νόμου σε βάρος του ελληνικού στοιχείου, η διογκούμενη δυσανεμία των Ελλήνων της Βόρειας Θράκης, αλλά και η οδυνηρή απογοήτευση του Έλληνα διπλωματικού εκπροσώπου από την χλιαρή και άτολμη στάση του ελληνικού κράτους, που μαστιζόταν από χρόνια εσωτερικά προβλήματα και αδυνατούσε να συνδράμει τον βόρειο ελληνισμό, προκικούσαν διαρκείς εκρήξεις αγανάκτησης και πίκρας στον Αθ. Ματιάλα, (Έλληνα διπλωματικό εκπρόσωπο στη Ρωμυλία) ο οποίος σε κάποια ύστατη έκκλησή του σε σχετική επιστολή του στις 9 Μαΐου του 1879 υπογράμμιζε τα εξής: «Ακόμη καί εάν ίλιγας ελπίδας έχομεν επί της Ανατολικής Ρωμυλίας, ανάγκη νά ενισχυθούν οί όμογενεΐς εις τρόπον ώστε ν' αποτελέσουν άντιστάθμισμα δι' άμοιβαίαν παραίτησιν τών Ελλήνων επί της Ανατολικής Ρωμυλίας καί τών Βουλγάρων επί της Μακεδονίας», σελ. 199-200.

²⁵⁶ Το ενδιαφέρον που άρχισε να προκαλεί στους Αγγλους πολιτικούς η προσέγγιση με τη Βουλγαρία, σηματοδοτούν οι λόγοι του Salisbury. Βλ. Σχετικά Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Τα δύο κόμματα», Ι.Ε.Ε. τομ.ΙΔ', «Εκδοτική Αθηνών»: «Ο Αγγλος πρωθυπουργός Salisbury

Από την πλευρά της Ελλάδος η αντίδραση ήταν σπασμωδική. Παρουσιάστηκε και πάλι το φαινόμενο του ξεσηκωμού της κοινής γνώμης και του καταναγκασμού της πολιτικής ηγεσίας να προβή σε πράξεις εκτόνωσης που κατ' ουσίαν την οδηγούσαν να παρασυρθεί από τα γεγονότα²⁵⁷. Η πολιτική κατάσταση όμως του Ανατολικού Ζητήματος δεν ευνοούσε πολεμικές αναμετρήσεις επτά χρόνια έπειτα από τη βερολίνειο ειρήνη. Εξάλλου η Σερβία που επιχείρησε να αμφισβητήσει έμπρακτα τα βουλγαρικά τετελεσμένα και εισέβαλε στη Βουλγαρία, ηττήθηκε στη Σλίβνιτσα και στο Τσάριμπροντ με αποτέλεσμα να μην υπάρχει δυνατότητα δημιουργίας βαλκανικής συμμαχίας για την Ελλάδα²⁵⁸. Ωστόσο η κυβέρνηση Δηλιγιάννη προχώρησε στην κήρυξη επιστρατεύσεως (12 Σεπ. 1885) και επιδόθηκε σε πλειοδοσία πατριωτικών διακηρύξεων χωρίς όμως, απ' ό,τι φαίνεται, να είχε πραγματικά πρόθεση να αντιδράσει δυναμικά. Η ιδιόρρυθμη κατάσταση που προέκυψε με την Ελλάδα επιστρατευμένη, το λαό της σε νευρική υπερδιέγερση, την κυβέρνηση να διακηρύσσει *urbi et orbi* την πρόθεσή της να

ήταν αυτός που το 1878 στο Συνέδριο του Βερολίνου είχε δώσει σκληρή μάχη για να χωρίσει τη Βουλγαρία από τη Ρουμυλία, με βασικό επιχείρημα ότι ο πληθυσμός της τελευταίας περιλάμβανε υπερβολικά μεγάλο αριθμό Ελλήνων. Και όμως, ο ίδιος ο Salisbury το 1885, χωρίς να ενοχληθεί διόλου, έσπευσε να αποδεχθεί δημόσια ότι η βουλγαρική προσάρτηση ήταν προϊόν ενός κινήματος εθνικού και αντιρωσικού, το οποίο εξέφραζε την πραγματική θέληση του λαού της Ρουμυλίας. Όταν στη βουλή των Λόρδων κατηγορήθηκε για πολιτική αστάθεια, ο Salisbury αντέταξε ότι «δέν ήλλάξαμεν ήμεις άλλ' αί περιστάσεις. Σκοπός μας παρέμεινεν ό αυτός: νά έμποδίσωμεν τήν Ρωσίαν νά βαδίση πρός τήν Κωνσταντινούπολιν. Όσον μία Βουλγαρία συννηωμένη μέ τήν Ρωσίαν διά τών δεσμών τής εϋγνωμοσύνης μās εφάινετο επικίνδυνος, τόσον μία Βουλγαρία ήνωμένη υπό ήγεμόνα εϋπειθή είς τήν εϋρωπαϊκήν έπιρροήν και πιστόν σύμμαχον τοϋ Σουλτάνου, παρουσιάζει σοβαράν έγγύησιν έναντίον τοϋ ρωσικού έπεκτατισμού.» », σελ. 25.

²⁵⁷ Το αγωνιώδες σύρσιμο της ελληνικής κυβέρνησης όπισθεν των γεγονότων και της λαϊκής βούλησης σχολιάζει με όχι συγκαλυμμένα ειρωνικό ύφος ο Γ. Κρέμος, «Νεωτάτη πολιτική ιστορία», ό.π.: «Τοϋ φρονήματος τών Πανελλήνων έμφορηθείσα και ή κυβέρνησις έγνω ίν' ίναρρίψη τόν περί τών όλων κύβον και πως επί τό έπιδεικτικώτερον έπεσπάσθηται τήν προσοχήν τών τε Έλλήνων και ξένων καθ' έκάστην μέν συγκροτούσα ύπουργικά συμβούλια, ίν τās μεγάλας περί πολέμου άποφάσεις διεκωδόνιζον αί συμπολιτευόμεναι έφημερίδες, μετά θορύβου δέ ποιούσα μετακινήσεις στρατοϋ από πόλεως είς πόλιν και από έπαρχίας είς έπαρχίαν.» », σελ. 1232.

αποκαταστήσει την ισορροπία χωρίς όμως καμία παραπέρα κίνηση, προκάλεσε τους χαρακτηρισμούς «*ειρηνολόλεμος*» και «*ένοπλος επαίτεία*»²⁵⁹.

Καμία από τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις όμως δεν ήταν διατεθειμένη ν' αποδεχτεί διασάλευση του συνολικού καθεστώτος των Βαλκανίων και ήταν επίσης καθεμιά για τους δικούς της λόγους - πλην Ρωσίας - ευνοϊκά διακείμενες στη βουλγαρική πραξικοπηματική ενέργεια. Ενώσω λοιπόν η Ελλάδα εξακολουθούσε να μένει επιστρατευμένη και να απειλεί με γενική ανάφλεξη, οι Δυνάμεις έκριναν σκόπιμο να καταφύγουν, έπειτα από επανειλημμένες προειδοποιήσεις, στην «παιδαγωγική» μέθοδο του ναυτικού αποκλεισμού της χώρας. Ο αποκλεισμός διήρκεσε ένα περίπου μήνα (26 Απρ.-24 Μαΐ. 1886) και προκάλεσε την πτώση της κυβέρνησης και το σχηματισμό διάδοχης από τον Τρικούπη ο οποίος προχώρησε σε άμεση αποστράτευση, ώστε να λήξει ο αποκλεισμός. Οι πενθήμερες μάχες που ξεκίνησαν εν αγνοία της νέας κυβέρνησης στο Θεσσαλικό σύνορο δεν είχαν καμιά επίδραση στην κατάσταση και έληξαν με την ανακωχή της 12^{ης} Μαΐου 1886²⁶⁰.

Στη σκιά αυτών των γεγονότων γράφτηκε από το Βιζυηνό το διήγημα «Ο Μοσκώβ - Σελήμ». Στο ίδιο διάστημα ο συγγραφέας μετακινούνταν μεταξύ Αθήνας, Βιζύης και Σαμμακοβίου για τη γνωστή υπόθεση του μεταλλείου. Οι μετακινήσεις αυτές στο νότο των βουλγαρικών συνόρων, πολύ κοντά στην ιδιαίτερη πατρίδα του, οπωσδήποτε ενέτειναν τις ανησυχίες του, λόγω της εξέλιξης των γεγονότων των οποίων γινόταν αυτόπτης. Είναι λογικό να εικάσουμε πως στην ευνοϊκή αντιμετώπιση της ιστορίας του στρατιώτη Σελήμ και σε μια γενικότερη προσέγγιση με τους Οθωμανούς, έπαιξε σημαντικό ρόλο η απτή βουλγαρική απειλή. Τονίσαμε ήδη την άμεση σχέση και τις επιδράσεις ανάμεσα στην τέχνη και τις ιστορικές εξελίξεις. Τη στιγμή της επιλογής από το Βιζυηνό να επικοινωνήσει με το Σελήμ, ήδη είχε διαμορφωθεί ανάλογο κλίμα στο χώρο συνάφειας των Ελλήνων με τους Οθωμανούς. Μπορούμε να παραθέσουμε δύο αντιπροσωπευτικά δείγματα προερχόμενα από την πολιτική κορυφή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας από τη μια και από την

²⁵⁸ E. Driault, «το Ανατολικό Ζήτημα», ό.π., σελ. 494.

²⁵⁹ K. Βεργόπουλος, «Τα δύο κόμματα», ό.π., σελ. 28.

²⁶⁰ K. Βεργόπουλος, ό.π., σελ. 29.

πολιτικοοικονομική κορυφή της κωνσταντινουπολίτικης ομογένειας από την άλλη. Την επαύριο του Συνεδρίου του Βερολίνου ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ αποτεινόμενος στον Πατριάρχη του έλεγε: «*Άπαν τό έλληνικόν εν τῷ κράτει μου καί υπό τήν πνευματικήν δικαιοδοσίαν σας γένος άπειλείται υπό τοῦ αὐτοῦ κινδύνου, τοῦ τῆς σλαυϊκῆς έπιδρομῆς. Τί φυσικώτερον τῆς συνενώσεως τῶν υπό τοῦ αὐτοῦ κινδύνου άπειλουμένων;*»²⁶¹. Στη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-8 ο Ανδρέας Συγγρός συνέγραψε μια μελέτη που εξέδωσε ανώνυμα, ως παράρτημα του περιοδικού «*Ἐστία*» και με τίτλο: «*Μελέτη επί τῆς σημερινῆς θέσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ*»²⁶². Εκεί αναφέρει χαρακτηριστικά: «*.. τό σχέδιόν της (της Ρωσίας) ἦτο νά φέρη τό έλληνικόν στοιχείον εἰς ὁ σήμερον εὔρίσκεται σημεῖον, τοῦ νά μή δύναται δηλαδή νά διακρίνη τίς εἶναι ὁ κινδυνωδέστερος αὐτοῦ έχθρός, ὁ Τουρκοσ ἢ ὁ Σλάβος, διότι ὁ μέν εἶς, ὁ πατροπαράδοτος αὐτοῦ καί άλλόφυλος πολέμιος, διατελεῖ, ἔξησθημένος παρουσιάζων ὄλα τά σημεῖα έτοιμορρόπου άσθενοῦς πλησιάζοντος ν' άφήση τήν παλαιάν κληρονομίαν, ὁ δέ έτερος ὁμόπιστος καί πνευματικός υἱός τῆς αὐτῆς μητρός, πρὸς έπίτευξιν φιλοδόξων αὐτοῦ σκοπῶν*». Οι διαπιστώσεις αυτές αφήνουν να διαφανούν όλα τα στοιχεία της πολιτικής σκοπιμότητας που καθιστούν την ελληνοοθωμανική προσέγγιση περιορισμένη σε βάθος και μονιμότητα²⁶³.

²⁶¹ Νεῖρ Βέη (πρώην βουλευτοῦ Θράκης) : «*Ανατολική Θράκη - Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον αὐτῆς*», εν Αθήναις 1927, σελ. 32.

²⁶² Η μελέτη είναι δημοσιευμένη ως παράρτημα στη δίτομη επανέκδοση των απομνημονευμάτων του Συγγρού με τίτλο, Ανδρέας Συγγρός, «*Απομνημονεύματα*», τόμοι 2, Επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου - Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, εκδ. «Ἐστία» Ν.Ε.Β., Αθήνα 1998. Το απόσπασμα είναι από το Β' τόμο, Παράρτημα, σελ. 263-4.

²⁶³ Η αναγκαστική προσέγγιση υπό το βάρος της κοινῆς απειλῆς διαπιστώνεται και από συζητήσεις διπλωματικών παραγόντων Ελλήνων και Οθωμανών που καταγράφονται στις προξενικές εκθέσεις. Παραθέτουμε ως δείγμα ένα αποκαλυπτικό απόσπασμα από έκθεση του προξένου του ελληνικού προξενείου της Αδριανούπολης, Ν. Γεννάδη, προς το υπουργείο Εξωτερικών με ημερομηνία σύνταξης 28 Μαρτίου 1879, που αφορά σχετική συζήτηση με το Ρεούφ πασά και δημοσιεύεται από τον Πέτρο Α. Γεωργαντζή, «*Προξενικά αρχεία Θράκης*», τομ. Α', εκδ. Στέγης Γραμμάτων & Καλών Τεχνών Δήμου Ξάνθης, Ξάνθη 1998: «*Άκολούθος μοι ἔλαλησε περί τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ ζητήματος. Κατέκρινε τοῦς παρακολούοντας ὀποσδήποτε τήν φιλικήν λύσιν τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, ἠτις κατ' αὐτόν εἶναι άνιγκαιότατον νά επέλθη ὅπως ἄρξηται εἰλικρινῆς σύμπραξις Ἑλλήνων καί Τουρκων κατά τοῦ Πανσλαυϊσμοῦ. .. οὐχ*

Στο ίδιο διάστημα θα γεννηθεί (με αρκετή καθυστέρηση που ίσως να εξηγεί και την κατοπινή του ένταση) και ο τουρκικός εθνικισμός. Πρώτα οι Νεοοθωμανοί και έπειτα οι Νεότουρκοι θα αποτελέσουν κι αυτοί με τη σειρά τους τη νέα παράμετρο εθνικής αντιπαλότητας. Ωστόσο σε προσωπικό επίπεδο όπως επίσης και σ' αυτό της τέχνης, ό,τι κινείται στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα προσλαμβάνεται με συναισθηματική ένταση και φορτίζεται με το βίωμα και την εμπειρία. Ο Βιζυηνός συνέλαβε τον Σελήμ επηρεασμένος από το κλίμα της εποχής (και τούτο το αποδεικνύει ο πρόλογος που μιλά για φανατικούς της μιας και της άλλης φυλής, ελληνικής και τουρκικής) που ευνοούσε τέτοιες συνάψεις. Η δημιουργία και η απόδοση όμως του έργου τέχνης αποτελούν δική του προσωπική σφραγίδα γραφής.

Η ελληνοοθωμανική προσέγγιση σε πολιτικό επίπεδο ξεκίνησε από τον Χ. Τρικούπη, το 1882, με τη συγκατάθεση της Αγγλίας και έφθασε στο σημείο να αντιμετωπίζεται ακόμη και το ενδεχόμενο στρατιωτικής συμμαχίας²⁶⁴. Ένα ζήτημα όμως ανεφύη την ίδια περίοδο και, ενώ εκ πρώτης όψεως έμοιαζε με ενδοελληνική έριδα, απέκτησε μεγάλες διαστάσεις στο ζήτημα της αλυτρωτικής δράσης του Ελληνισμού και πιστοποίησε διαφορές αντιλήψεων μεταξύ των κορυφαίων κέντρων λήψεως αποφάσεων. Αναφερόμαστε στη σύγκρουση του Χ. Τρικούπη και του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' σε σχέση με το προβάδισμα της άσκησης εξωτερικής πολιτικής και τις προτεραιότητές της.

Για να πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά, ας υπομνήσουμε τα γεγονότα. Στις 4 Αυγούστου 1878 πέθανε ο Πατριάρχης Ιωακείμ Β' στη Χάλκη, σε προχωρημένα γηρατεία και ασθενής. Για την πατριαρχεία του ο Κ. Σπανούδης σχολιάζει: « Όσον δέ και άν καλώς διοικητικάς σελίδας δύναται ν' αναγράψη ή ιστορία κατά τήν Ιωακείμ του Β' πατριαρχείαν, ουδέίς όμως θ'

ήττον προσέθηκεν, έλπίζω ότι φιλικώς λυθήσεται τό ζήτημα τοῦτο, ώς εϋχονται και έπιθυμοῦν ἄλλοι οί εϋ φρονοῦντες Τούρκοι. Είς ταῦτα πάντα ήρκέσθην ν' άπαντήσω ότι και ή Κυβέρνησις τής Α.Μ. και τό Ελληνικόν Έθνος άπέδειξεν ότι τίποτε άλλο δέν έπιθυμοῦν ή τήν φιλικήν μετά τῶν Όθωμανῶν συνεννόησιν, διότι κοινά μετ' αὐτῶν έχομεν συμφέροντα. », σελ. 226.

²⁶⁴ Κ. Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαριλάου Τρικούπη 1882-1895 », Ι.Ε.Ε. τομ. ΙΓ', «Εκδοτική Αθηνών», σελ. 19.

ήρνηθει ότι μετά της αυτής και πλείονος ίσως ή επί των προκατόχων του στοργής συνετηρήθη και ή ήρειπωμένη κατάστασις τών Πατριαρχείων και ή ξοδοξος αυτών ζωή και τό ασύντακτον της έθελοντικής τρόπον τινά ύπηρεσίας, ίσον και ό ιδιοτελής όλίγον χαρακτήρ τών έν αυτοίς καταβιούντων, μετά της συνεπούς ισχυράς έκ του άφανούς έτεροφύλων προσώπων έπιρροής. Ήτο σύστημα, από πολλού κατεστημένον, τό όποιον δέν ήδύνατο βεβαίως νά μετατρέψει ή σειρά τών Πατριαρχών, ό ξηρός και βαρύς γεροντισμός τών ίποίων άπετέλει τό κυριώτερον της ύπάρξεως αυτών έφόδιον, πολύ δέ λιγώτερον Ίωακείμ ό Β', όστις παρ' όλην εύφυϊαν και όξύνοϊάν του εύλαβώς κατά τό μᾶλλον και ήττον έθεράπευεν άδυναμίας τινάς και στενως συνεκράτει του παρελθόντος τάς παραδόσεις»²⁶⁵.

Για το συγκεκριμένο Πατριάρχη γίνεται αναφορά στο διήγημα του Βιζυηνού «Τό άμάρτημα της μητρός μου» (σελ. 26): «Έξενιζόμεν τότε έν τῷ περιφανεστέρω της Πόλεως οϊκῷ, έν ᾧ έσχον άφορμήν νά γνωρισθῶ μέ τόν Πατριάρχη, Ίωακείμ τόν δεύτερον. Ένώ μίαν ήμέραν συνεβαδίζομεν μόνοι υπό τάς άμφιλαφεϊς του κήπου σκιάς, τῷ εξέθηκα τήν ιστορίαν κ' έπεκαλέσθην τήν έπικουρίαν του. Τό ύψιστον αυτου άξίωμα, τό έξαίρετον κύρος, μεθ' οὔ περιβάλλεται πᾶσα θρησκευτική του ρήτρα, έμελλεν ίναμφιβόλως νά έμπνεύσει τήν πεποίθησιν της άφέσεως του κρίματός της (της μητέρας του Δέσποινας). Ό άείμνηστος εκείνος γέρον έπαινέσας τόν περί τά θρησκευτικά ζήλον μου, μοί ύπεσχέθη τήν πρόθυμον σύμπραξίν του». Εκτός από το σημείο αυτό και λίγο πιο κάτω οι φράσεις «γεραρός ποιμενάρχης» (σελ. 26) και «Καλός άνθρωπος, τῆ είπον, αυτός ό Πατριάρχης» (σελ. 26) πιστοποιούν ότι ο Βιζυηνός έτρεφε αρκετή εκτίμηση στο πρόσωπο του γέροντα ιεράρχη. Η συγκεκριμένη επίσκεψη έγινε το καλοκαίρι του 1875, όταν ο Πατριάρχης, όπως επισημαίνει το κείμενο, ασκούσε κανονικά τα καθήκοντά του στην Πόλη: «Οὔτω λοιπόν ώδήγησα μετ' όλίγον τήν μητέρα μου εις τό Πατριαρχεϊον διά νά έξομολογηθῆ εις τήν Παναγιότητά του». Ο χρόνος της επίσκεψης αυτής εξάγεται από μια προηγούμενη φράση: «..όταν μετά δύο έτών νέαν άπουσίαν ήλθεν ή μήτηρ μου, νά με ιδῆ έν Κωνσταντινουπόλει..» (σελ. 26).

²⁶⁵ Κωνσταντίνος Π. Σπανούδης, «Ιστορικά σελίδες - Ιωακείμ ο Γ'», έν Κωνσταντινουπόλει, τύποις αδελφών Γεράρδον, 1902, σελ. 10.

Το διετές αυτό διάστημα απουσίας του τοποθετείται μεταξύ των καλοκαιριών 1873-5, όταν ήταν στην Αθήνα διαδοχικά τελειόφοιτος του Γυμνασίου και πρωτοετής της Φιλοσοφικής Σχολής. Η επόμενη επίσκεψη του Βιζυηνού στην πατρίδα του χρονολογείται το καλοκαίρι του 1878, οπότε αποκλείεται να συνάντησε τον Ιωακείμ Β' που ήδη από μακρού χρόνου παρέμενε στη Χάλκη βαρειά άρρωστος²⁶⁶.

Εξίσου λογική είναι η εικασία, ο Βιζυηνός να ήταν στην Πόλη και όταν ο Ιωακείμ ο Β' πέθανε, τον Αύγουστο του 1878. Επομένως είναι πολύ πιθανό να παρακολούθησε από κοντά ή έστω να έλαβε γνώση του παρασκηνίου της προώθησης της υποψηφιότητας του Ιωακείμ του Γ', πριν αναχωρήσει ξανά για τη Γερμανία.

Αρχιτέκτονας της εκλογής του νέου Πατριάρχη ήταν αναμφισβήτητα ο προστάτης του Βιζυηνού και μεγαλοτραπεζίτης του Γαλατά, ο Γεώργιος Ζαρίφης, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κωνσταντίνου Σπανούδη : *«Εἰς τόν Γεώργιον Ζαρίφην, κατά τήν κρίσιμον αὐτήν τῆς διαδοχῆς Ἰωακείμ τοῦ Β' περίστασιν, ὀφείλει τό ἔθνος ὑπέρ πάντα ἄλλον τήν ὑπόδειξιν τοῦ μόνου καταλλήλου διαδόχου καί τήν εἰς τόν θρόνον ἀνοδον αὐτοῦ. Ἐγνώριζεν ὁ μακαρίας μνήμης ἐκεῖνος ἄνθρωπος τί συνήθως τεκταίνεται κατά τάς πατριαρχικάς ἐκλογάς καί πῶς κατά τό πλεῖστον ἀναφαίνεται εἰς τό μέσον οὐχί ὁ ἐνδεδειγμένος τῶν καιρῶν, ἀλλ' ὁ μᾶλλον τά συμφέροντα τῶν ἀτόμων πρόθυμος νά ἱκανοποιήσῃ. Καί ἔχων ἀπόλυτον πεποίθησιν ἐπί τήν εἰλικρινῆ καί γενναίαν αὐτοῦ σκέψιν, ἐνήσκησεν ἀπέραντον τήν ἰσχυράν αὐτοῦ καί ἱκατάβλητον ἐπιρροήν καί ἐπιβληθεῖς ἐπέτυχε νά ἀναδειχθῇ κανονικῶς καί παμψηφεί Οἰκουμενικός Πατριάρχης τῆ 4 Ὀκτωβρίου 1878 ὁ ἀπό Θεσσαλονίκης Ἰωακείμ ὁ Γ'»*²⁶⁷. Στην προτίμηση του Ζαρίφη αναγκάστηκε να συναινέσει και η κυβέρνηση του Αβδουλχαμίτ του Β', για να μη δυσαρρεστήσει το μεγάλο δανειστή του οθωμανικού δημοσίου²⁶⁸. Γνωρίζοντας

²⁶⁶ Κ. Σπανούδης, «Ιστορικά σελίδες», ό.π., σελ. 9

²⁶⁷ Κ. Σπανούδης, ό.π., σελ. 12.

²⁶⁸ Σύμφωνα με την άποψη του Χ. Καρδαρά η πρώτη από τις τρεις κύριες αιτίες για την αποδοχή εκ μέρους της Πύλης της υποψηφιότητας του Ιωακείμ Γ', ήταν ο φόβος για ανυπολόγιστες ζημιές στην οθωμανική οικονομία. Βλ. σχετικά Χρήστος Δ. Καρδαράς, «Το

τη σχέση του Βιζυηνού με το Ζαρίφη και τον, δίχως υπερβολή, υϊικό σεβασμό που έτρεφε προς εκείνον και τον επιδείκνυε σε κάθε ευκαιρία, συμπεραίνουμε πως ο Βιζυηνός είδε με απολύτως θετική γνώμη την εκλογή του συγκεκριμένου προσώπου στον πρώτο θρόνο της Ορθοδοξίας.

Δεν υπάρχουν όμως συγκεκριμένα στοιχεία στο έργο που να αφήνουν να διαφανεί η τοποθέτηση του Βιζυηνού στη σύγκρουση του νέου Πατριάρχη με τον πρωθυπουργό της Ελλάδος Χ. Τρικούπη. Στη συγκυρία κατά την οποία κορυφώθηκε η σύγκρουση, τη χρονιά του 1883, λόγω του «προνομιακού ζητήματος», ο Βιζυηνός απουσιάζει στο εξωτερικό, στο Λονδίνο και ασχολείται με την υφηγεσία του μη έχοντας βέβαια δυνατότητα άμεσης ενημέρωσης²⁶⁹. Όταν επιστρέψει στην Αθήνα, ο ισχυρός προστάτης του και υποστηρικτής του Ιωακείμ Γ', ο Ζαρίφης, έχει πια πεθάνει και οι βιοτικές μέριμνες τον απορροφούν πλήρως.

Για την πιο πάνω διαμάχη που οδήγησε τελικά τον Πατριάρχη σε παραίτηση, έχουν εκφραστεί διϊστάμενες απόψεις. Από τη μια πλευρά υποστηρίχθηκε πως ο Ιωακείμ Γ' ήταν φιλορώσος και εκφραστής μιας πολιτικής συμβιβασμού με τους Σλάβους και άρσης των διαφορών του σχίσματος του 1872²⁷⁰. Από την άλλη εκφράζεται η άποψη ότι ήταν ο τελευταίος συνεχιστής της εθναρχικής παράδοσης της Εκκλησίας, με σαφή και ορθή αντίληψη των προβλημάτων του αλύτρωτου Ελληνισμού και υπέρμαχος του οικουμενικού ρόλου του Πατριαρχείου, που αντιδιαστέλλεται προς το «φυλετισμό» τον οποίο και καταδικάζει²⁷¹. Εξάλλου η, από την πρώιμη οθωμανοκρατία ακόμη, θεσπισμένη θέση του Πατριαρχείου στο πλαίσιο της οθωμανικής έννομης τάξης δεν είχε σε καμιά περίπτωση το νόημα της επιβολής αρχής σε μια συγκεκριμένη εθνότητα, την ελληνική. Το Πατριαρχείο

Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο αλύτρωτος Ελληνισμός της Μακεδονίας Θράκης-Ηπείρου μετά το Συνέδριο του Βερολίνου», εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1996, σελ. 29.

²⁶⁹ Για εκτενή ανάλυση του «προνομιακού ζητήματος» βλ. σχετικά Χ. Καρδαράς, ό.π., κεφ. Δ' «Το προνομιακό ζήτημα», σσ. 283-357.

²⁷⁰ Κ. Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια», ό.π., σελ. 19-20.

²⁷¹ Χ. Καρδαράς, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο», ό.π., σελ. 15-16. Σε άλλο σημείο (σελ. 30) της ίδιας μελέτης αναφέρεται και η σημαντική λεπτομέρεια για την έκφραση προτίμησης της Ρωσίας στα πρόσωπα των μητροπολιτών Κυζίκου ή Προύσσης ως ευνοϊκά διακείμενων προς τα ρωσικά συμφέροντα.

ήταν βέβαια φορέας του Ελληνισμού, με την πολιτισμική όμως σημασία του όρου και συγκεκριμένα ότι ήδη από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας όλοι σχεδόν οι Πατριάρχες ήταν μέτοχοι ελληνικής παιδείας και εμπορούνταν γενικότερα από τα πολιτισμικά πρότυπα του Κωνσταντινουπολίτικου περιβάλλοντος, δηλαδή τη βυζαντινή παράδοση και βεβαίως την ελληνική γλώσσα²⁷². Επομένως και για τον Ιωακείμ Γ', μέτοχο και φορέα αυτής της παράδοσης ήταν ασύμβατη η ταύτιση της οικουμενικής αποστολής του Πατριαρχείου με μια εθνότητα και ο αυτοχαρακτηρισμός του ως «ελληνικού».

Κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής του Βιζυηνού τα θέματα που απασχολούν τον Ελληνισμό και παραμένουν ανοιχτά, είναι το Κρητικό και το Μακεδονικό-Θρακικό. Ειδικά στο Μακεδονικό-Θρακικό η σύγκρουση γενικεύεται στο εκκλησιαστικό και εκπαιδευτικό επίπεδο και μεταβάλλεται ποιοτικά σε καθαρώς εθνική αντιπαράθεση της ελληνικής με τη βουλγαρική και τις άλλες βαλκανικές εθνότητες²⁷³. Στο πλαίσιο του εντεινόμενου αυτού ανταγωνισμού που σηματοδοτεί η έξαρση των εθνικισμών, οργανώσεις με διεκδικητικούς-αλυτρωτικούς στόχους συγκροτούνται στις πρωτεύουσες των Βαλκανικών χωρών, υποδαυλίζουν την ένταση και πολλές φορές ασκούν αφόρητες πιέσεις στις επίσημες κυβερνήσεις προς την κατεύθυνση της δυναμικής αναμέτρησης. Προκειμένου για την Ελλάδα είναι γνωστή η δράση της «Εθνικής Εταιρείας» η οποία σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γ. Ασπρέα: «...άντεποιεῖτο προκλητικῶς δικαιώματα τοῦ κράτους καί ὑπεκαθίστα ἐαυτήν θρασέως εἰς τάς ὑποχρεώσεις τῆς κυβερνήσεως καί τοῦ Στέμματος ἐνώπιον τοῦ λαοῦ καί τῆς φυλῆς.»²⁷⁴. Η όξυνση των ελληνοοθωμανικών σχέσεων οδήγησε τελικά, εξ αφορμής του Κρητικού ζητήματος, στο «ατυχές '97». Την κατασχύνη του πολέμου αυτού ο Βιζυηνός δεν πρόλαβε να ζήσει, αφού είχε πεθάνει ήδη το 1896 στο Δρομακάϊτειο. Οι σκηνές όμως που εκτυλίχθηκαν στον

²⁷² Για τη γενική αυτή αποτίμηση της θέσης και της αποστολής του Πατριαρχείου βλ. σχετικά Παρασκευάς Κονόρτας, «Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17^{ος}-αρχές 20ού αιώνα», εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 1998, σελ. 309.

²⁷³ Ε. Μπελιά, «Εκπαίδευση», ό.π., σελ. 91.

²⁷⁴ Γ. Ασπρέα, «Πολιτική Ιστορία», ό.π., том. Β', σελ. 226.

καταστροφικό εκείνο πόλεμο του ήταν από αλλού οικείες και η εξεικόνισή τους προφητική :

*« Ὁ καταρράχτης ἄγρυπνος μέ τό Θεό μαλώνει,
γιατ' αἶμα ἀνεκδίκητο, χριστιανικό, θολώνει
τά κρυσταλλένια του νερά.*

*Κι' ἀπ' ἀψηλό παληόπυργο μετρά ἡ κουκουβάια
τά θύματα τοῦ πολέμου, τῶν λύκων τ' ἀποφάγια,
καί σκούζει γιά μνημόσυνο τραγούδια θλιβερά».*

(« Η Μητέρα τῶν Ἑπτά», δ' στροφή, Βασιική
Βιβλιοθήκη 18, ὄπ., σελ. 70).

2.3. Η Οθωμανική αυτοκρατορία του 19ου αιώνα - προβλήματα, ἀγκυλώσεις, μεταβολές και ενδεικτικά σημεία πρόσληψής τους στο ἔργο του Βιζυηνού

« ΤΟΥΡΚΙΑ

*Σουλτάνος Ἄβδούλ-Χαμῆτ-Χάν γεννηθεῖς τῇ 10 22 Σεπτεμβρίου 1842,
διεδέχθη τόν ἀδελφόν του Μουράτ Ε' τῇ 19 31 Αὐγούστου 1876.*

*Ἑκτασις τῆς ὅλης αὐτοκρατορίας: ἐν Εὐρώπῃ μετὰ τῆς Βουλγαρίας καί
Ρωμυλίας 265.193 χιλιομ. τετραγωνικά.- Ἐν Ἀσίᾳ 1.778.170.- Ἐν Ἀφρικῇ (μετὰ
τῆς Αἰγύπτου καί Τριπόλεως) 2.027.300. Πληθυσμός: Ἐν Εὐρώπῃ 8. 753.700.- Ἐν
Ἀσίᾳ 15.474.950.- Ἐν Ἀφρικῇ 7.850.000. Σύνολον: ἑκτασις 4.070.663 τετρ.
χιλιόμ. καί πληθυσμός 32.078.650. Στρατός ἐν εἰρήνῃ 183.000. Ἐν πολέμῳ
855.000»²⁷⁵.*

Μ' αὐτά τα στοιχεῖα πληροφορεῖτο ο μέσος Ἕλληνας ἀναγνώστης του
ημερολογίου της «Νέας Ἑλλάδος», του 1894, το μέγεθος και τον πληθυσμό της
σημαντικότερης για την Ελλάδα, χώρας της ἀνατολῆς. Και εἶναι βέβαιο ὅτι
στα μάτια των περισσότερων κατοίκων του Βασιλείου που δεν εἶχαν ταξιδέψει
ἢ δε γνώριζαν ἀπό πρῶτο χέρι, παρά ἀπό ἔμμεση πληροφόρηση για την
Οθωμανική αυτοκρατορία, τα στοιχεῖα αὐτά δημιουργοῦσαν την εικόνα μίας

²⁷⁵ Γ. Δροσίνη και Γ. Κασδόνη, «Νέα Ἑλλάς», ὄ.π., σελ. 129.

χώρας αχανούς που καταλάμβανε την ανατολή, το νότο και το βορρά της Ελλάδος με απέραντες επαρχίες και ποικίλους πληθυσμούς.

Μια μεγάλη όμως μερίδα μόνιμων ή προσωρινών κατοίκων του Βασιλείου και ειδικά της Αθήνας γνώριζε από ίδια αντίληψη, όχι την αλήθεια ή την εντύπωση των αριθμών, αλλά τα πραγματικά δεδομένα, πάντοτε διαθλασμένα από την προσωπική του εκτίμηση, για την Οθωμανική πραγματικότητα της εποχής. Μεταξύ των προσώπων αυτών συμπεριλαμβάνεται και ο Γεώργιος Βιζυηνός που την τελευταία εικοσιπενταετία του 19^{ου} αιώνα ως μόνιμος κάτοικος της Αθήνας και ταξιδευτής στην Πόλη και τη Θράκη είχε τη δυνατότητα να μορφώσει εικόνα των εξελίξεων στην περιοχή σε μια περίοδο ραγδαίων μεταβολών και ανακατατάξεων.

Εξάλλου ζώντας τα παιδικά και εφηβικά χρόνια στο κέντρο και τις επαρχίες της αυτοκρατορίας, τη Βιζύη, την Πόλη, την Κύπρο και τη Χάλκη, έφερε μέσα του επαρκές εφόδιο τουρκομάθειας, οπωσδήποτε και γλωσσικής, ώστε να καταλεχθεί στους ανθρώπους που μπορούσαν με επαρκή γνώση να μιλήσουν ή να γράψουν για οθωμανικά θέματα. Η όξυνση της κριτικής του ικανότητας με το βάθος των σπουδών και τις περιοδείες σ' άλλους τόπους ήταν εξίσου σημαντικοί παράγοντες για τη διαμόρφωση αποκρυσταλλωμένης γνώμης για τέτοια θέματα.

Τρία από τα σημαντικότερα διηγήματά του περιλαμβάνουν εκτεταμένες αναφορές στα πολιτικά γεγονότα και τη γενικότερη εικόνα του οθωμανικού χώρου και δίνουν ένα ευρύτατο φάσμα πληροφοριών και κρίσεων γι' αυτόν: «Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου», «Ὁ Μοσκόβ - Σελήμ» και «Τό μόνον τῆς ζωῆς του ταξείδιον». Το οθωμανικό σκηνικό αποτελεί την απτή πραγματικότητα στα έργα αυτά και τα δρώντα πρόσωπα από την άλλη εθνικοθηρησκευτική όχθη μοιράζονται τη σκηνική δράση.

Το «Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου» αποτελεί και ψυχολογική και κοινωνιολογική ανάλυση μιας ορθόδοξης ελληνικής οικογένειας που ζει στην οθωμανική αυτοκρατορία στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα κατ' αντιπαραβολή προς μιαν αντίστοιχη μουσουλμανική-τουρκική οικογένεια. Το κείμενο είναι ιδιαίτερα ακριβές όσον αφορά στις ιστορικές του αναφορές. Τα στοιχεία που αναφέρονται στο ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78, στις

μεταρρυθμίσεις του Αμπντουλχαμίτ Β' και της περιόδου του Τανζιμάτ, είναι χολούτως ακριβή²⁷⁶. Η αντιμετώπιση των Οθωμανών στο συγκεκριμένο διήγημα είναι αρκετά επιφυλακτική ως εχθρική και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ακόμη και τυπική αντιμετώπιση ενός μέσου εγγράμματος Ρωμιού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προς τους κυρίαρχους. Η άρνηση του Βιζυηνού να καταλύσει στο χώρο της οθωμανικής οικογένειας: «*Εἰς ἐμέ οὔτε αἰ ὑποθέσεις, οὔτε αἰ διαθέσεις μου ἐπέτρεπον ν' ἀλλάξω κατοικίαν*» (σελ. 77) και η έμμεση παραδοχή: «*Τοῦτο δέν διέφυγε τήν προσοχήν τῆς μητρός, ἥτις ἐγνώριζε τήν πρός τούς Τούρκους ἀντιπάθειάν μου*» (σελ. 75), πιστοποιούν την αρνητική διάθεση η οποία διατρέχει την αφήγηση, παρά τις ρωγμές συμπάθειας που δεν αποτελούν όμως παρά φορτίσεις της στιγμής. Ίσως το βάρος του προσωπικού δράματος να λειτουργεί καταλυτικά και η αντιπάθεια να διαποτίζει το κείμενο από τη χαίνουσα πληγή της απώλειας του αδελφού.

Στο έργο «Τό μόνον τῆς ζωῆς του ταξειδίου» τα πράγματα είναι διαφορετικά. Εδώ εκτός από την αναφορά του παππού στο παιδομάζωμα η εικόνα της παραμυθένιας Ανατολής αντανακλάται στις επισκέψεις του Βιζυηνού στο Dolma Bahçe. Η αφήγηση πλησιάζει πολύ στη δυτική εικόνα του «*φιλήδονου Τούρκου*», του πορτρέτου που είχε φτιάξει η Δύση για τους Οθωμανούς και είχε για καμβά τη φιληδονία, την αισχύροτητα και τη σκληρότητα, με το τελευταίο να καλύπτει τα δύο πρώτα²⁷⁷. Οποσδήποτε η εικόνα αυτή άρχισε να κυριαρχεί από του σημείου που η Δύση ξεκίνησε να αποκτά επαφή με τη Ανατολή σε επίπεδο όχι πλέον πολεμικών επιχειρήσεων αλλά πολιτικών ανταλλαγών και επισκέψεων. Πριν από τον 18^ο αιώνα η είσοδος στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν σπάνιο προνόμιο κι ελάχιστοι Οθωμανοί έκαναν το ταξίδι αυτό στην αντίθετη κατεύθυνση. Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα η συνήθεια της αμοιβαίας ανταλλαγής εξαπλωνόταν χρόνο με το χρόνο. Ο Βιζυηνός, αν και ζούσε στον οθωμανικό χώρο, είχε τις ίδιες δυνατότητες προσέγγισης με τους ευρωπαϊούς ταξειδιώτες και η επίσκεψη στο haremlik του Dolma Bahçe λίγα χρόνια μετά το κτίσιμό του του εμποιεί την

²⁷⁶ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Γεώργιος Βιζυηνός - Μεταξύ φαντασίας και μνήμης», Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α. Ε., Αθήνα 1994, σελ. 72.

²⁷⁷ Andrew Wheatcroft, «Οι Οθωμανοί», Μετάφραση από τα αγγλικά: Χριστιάνα Σακελλαροπούλου, «Νέα Σύνορα» Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 1994, σελ. 288.

ίδια εντύπωση με αυτούς. Έτσι προβάλλεται η εικόνα της μυστηριώδους και εξωτικής Ανατολής εντελώς διάφορη τόσο από το προηγούμενο, όσο και από το επόμενο διήγημα.

«Ο Μοσκώβ - Σελήμ» είναι η ενδεδειγμένη αναφορά στην οθωμανική πραγματικότητα. Η επιλογή τοποθέτησης στον πρωταγωνιστικό-αφηγηματικό ρόλο του στρατιώτη Σελήμ διαφοροποιεί πλήρως τις δύο προηγούμενες εικόνες, λίγο τυποποιημένες και λίγο αναμενόμενες στο χώρο και το χρόνο. Η ωριμότητα του τελευταίου διηγήματος υπό το βάρος της προσωπικής αποτυχίας και των συσσωρευμένων βασάνων έχουν καθοριστική σημασία στην πλήρη αλλαγή οπτικής γωνίας και συναισθηματικής κατάστασης. Μάλιστα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η ιστορία που αφηγείται είναι προσωπική και προφητική σε τέτοιο βαθμό που ο δημιουργός του απέφυγε να την δημοσιεύσει. Ο αναγνώστης μένει εντυπωσιασμένος από τις αναλογίες που υπάρχουν ανάμεσα στη ζωή του συγγραφέα και στο χαρακτήρα του Μοσκώβ - Σελήμ²⁷⁸. Καθαυτή όμως η αναφορική διάσταση δεν αποτελεί από μόνη της απόλυτη εξήγηση της επιλογής. Πρέπει να δεχθούμε κατ' ανάγκην και την ωρίμανση κάποιων ιδεολογικών και ψυχολογικών διαδικασιών, καθώς και την επίδραση εξωτερικών παραγόντων που ερμηνεύουν το φαινόμενο της προσέγγισης του Βιζυηνού με τους Οθωμανούς. Ο ώριμος κοσμοπολιτισμός του συγγραφέα προς το τέλος του λογικού του βίου, η προσπάθεια ελληνοοθωμανικής προσέγγισης της δεκαετίας 1880 και οι απογοητεύσεις του αθηναϊκού περιβάλλοντος είναι οι εξωτερικοί παράγοντες. Η προετοιμασία της αναφορικής διάστασης του διηγήματος εδράζεται στην υπέρσχυση των παραγόντων αυτών για την επίτευξη του τελικού αποτελέσματος. Ο «εχθρός» Τούρκος διηγείται στον «εχθρό» Έλληνα, πόσο βρήκε κατανόηση κοντά στους άλλους «εχθρούς» του, τους Ρώσους. Εκεί έγκειται και ο πρωτοπόρος κοσμοπολιτισμός του διηγήματος που εντάσσει και τις σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων σ' ένα ευρύτερο επίπεδο, όχι τοπικό αλλά παγκόσμιο. Η κατακλείδα του διηγήματος, όπου ο Μοσκώβ - Σελήμ συντρίβεται και πεθαίνει προσπαθώντας να αντιμετωπίσει το δίλημμα, πού να γείρει, προς τους ομοεθνείς του ή προς του Ρώσους που υποτίθεται ότι έρχονται, αποτελεί μια κορυφαία επισήμανση των υπαρξιακών δυσκολιών που έχει η υπέρβαση

παρόμοιων διλημάτων τα οποία συνάπτονται σε βαθύτατα ριζωμένες καταβολές και προλήψεις²⁷⁹.

Θα μπορούσαμε αναμφίβολα να χαρακτηρίσουμε το διήγημα αιρετικό στη σύλληψη, στη διατύπωση και στις ιδέες. Το ζεύγος των διαλεγόμενων έχει το κοινό σημείο της απόρριψης από τους οικείους, τους ομοεθνείς και ομόθρησκους. Κι αν η προσέγγιση έχει το χαρακτήρα της προσωπικής επαφής στα κοινά σημεία της προσωπικής εμπειρίας, δε μπορούμε να αγνοήσουμε την εθνική υπέρβαση. Σε μια εποχή που η εθνική ιδεολογία άρχισε να αποτελεί το κυρίως πλέγμα συνοχής και το γενικά αποδεκτό σημείο αναφοράς στα Βαλκάνια και παρ' όλα τα συμφραζόμενα του κοινού πανσλαβιστικού κινδύνου, το να έρθει σε τόσο στενή ψυχική επαφή ο Έλληνας με τον Τούρκο και μάλιστα να τη δημοσιοποιήσει μέσα από τις γραμμές του κορυφαίου διηγήματός του εξακολουθούσε να αποτελεί μια τομή στην ιστορία της εθνικής κουλτούρας.

Δε μπορεί επίσης να μη δει κανείς, και με επιφανειακή έστω ματιά, εκτός από το κοσμοπολίτικο επίπεδο που ξετυλίγεται από το μέρος προς το όλο, και την συγκεκριμένη φλεγόμενη περίπτωση των Βαλκανίων. Αυτή η αναφορά της εκστρατείας στην Ερζεγοβίνη ανασύρει ολόκληρο τον σάλιο και τον σπαραγμό των Βαλκανικών χωρών, τις πρωτεϊκές μεταβολές και τους σπασμούς που συντάραζαν τους λαούς της χερσονήσου. Ο κοσμοπολιτισμός του Βιζυηνού έχει μια πολιτική διάσταση, αδιόρατη ίσως, αλλά που με σημερινή οπτική πιάνει όλη την τραγική θεματολογία ενός ευρύτερου χώρου²⁸⁰.

Παρατηρούμε κατά συνέπεια εμφανείς διαφορές στη θεώρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και των ίδιων των Οθωμανών από διήγημα σε διήγημα του Βιζυηνού. Οι διαφοροποιήσεις μπορούν, όπως είπαμε, να αιτιολογηθούν από εξωγενείς πολιτικές επιρροές, από συμβάντα της προσωπικής-οικογενειακής ζωής και από την ίδια την πνευματική πορεία του συγγραφέα. Σε κάθε περίπτωση όμως έχουμε έναν αρκετά βαθύ γνώστη της

²⁷⁸ Μ. Χρυσανθόπουλος, «Γ. Βιζυηνός», ό.π., σελ. 132.

²⁷⁹ Παναγιώτης Φωτέας, «Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις στο Βιζυηνό», περ. «Τετράδια Ευθύνης», αρ. 29 «Ποίος ήταν ο Γεώργιος Βιζυηνός», 1989, σελ. 124.

²⁸⁰ Π. Φωτέας, ό.π., σελ. 125.

οθωμανικής κοινωνίας, των εξελίξεων και των συνηθειών της. Τα συλλογικά εθνικά στερεότυπα οπωσδήποτε επιδρούν στη διαμόρφωση της εικόνας και των παρατηρήσεών του αλλά δεν καταλήγουν σε προκατασκευασμένες συλλήψεις που δεν επιτρέπουν διαφορετικές τοποθετήσεις και ανοιχτές προσεγγίσεις. Καθαυτή η έκφραση διαφορετικών οπτικών γωνιών από το ένα διήγημα στο άλλο υποδηλώνει ακριβώς τη δυνατότητα ανοιγμάτων και πολλαπλών προσεγγίσεων. Η ίδια η οθωμανική κοινωνία όντας σε ένα στάδιο γοργής μετάλλαξης επιδεχόταν αυτές τις πολλαπλές αναγνώσεις στο μέγιστο βαθμό και έδινε την εντύπωση ενός χώρου σε άκρα ρευστότητα. Οι πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό και το εξωτερικό, τόσο συνδεδεμένες μεταξύ τους και ευρισκόμενες σε αιτιολογική σχέση, διαδέχονταν με κινηματογραφική ταχύτητα η μία την άλλη. Η αυτοκρατορία του 19^{ου} αιώνα είναι ένα περίπλοκο ιστορικό φαινόμενο, η ερμηνεία του οποίου προϋποθέτει εξίσου την κατανόηση των ίδιων των αρχέτυπων δομών της στη μορφή και το βαθμό που επιβιώνουν και στη φάση αυτή, με τη συναντίληψη του νέου ευρωπαϊκού περιβάλλοντος και των πολιτικών και οικονομικών προτεραιοτήτων που αυτό θέτει.

Οι προσπάθειες της ανανέωσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ουσιαστικά ξεκίνησαν από το 18^ο αιώνα κατά τρόπο όμως αποσπασματικό και με αποτέλεσμα εν πολλοίς καταδικασμένο εκ των προτέρων, εξαιτίας των συνθηκών που δεν είχαν ακόμη διαμορφωθεί σε πρόσφορες. Οι στρατιωτικές αποτυχίες του 17^{ου} αιώνα πιστοποίησαν την ανάγκη «εκσυγχρονισμού» που σταδιακά αρχίζει να συνωνυμείται με τον «εκδυτικισμό». Πλην των στρατιωτικών αποτυχιών στο τέλος του 18^{ου} αιώνα το Οθωμανικό κράτος φαινόταν να έχει υποστεί σοβαρή μείωση της ικανότητάς του να ελέγξει τα μέσα παραγωγής, ανταλλαγής, εξουσίας και διακυβέρνησης. Τα δίκτυα ανταλλαγής που ήταν οργανωμένα γύρω από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, με σπουδαιότερο φυσικά την Κωνσταντινούπολη, άρχισαν να διαλύονται ως προς τις εμπορικές τους δραστηριότητες και να επαναπροσανατολίζονται προς τις δυτικές αγορές. Με την απώλεια ελέγχου των επαρχιών από πλευράς κεντρικής εξουσίας χάθηκε και η δυνατότητα ελέγχου της αγροτικής παραγωγής, του σημαντικότερου παράγοντα της οικονομίας, ενώ ταυτόχρονα δεν ήταν δυνατός ούτε και ο έλεγχος της αστικής βιοτεχνικής παραγωγής.

Ενώσω ο έλεγχος της κεντρικής εξουσίας στην παραγωγή και τη φορολογία γινόταν λιγότερο αποτελεσματικός, τοπικοί παράγοντες εύρισκαν νέους τρόπους επέκτασης της ισχύος και επιρροής τους, όπως και διαφοροποίησης της ποιότητας και ποσότητας του αγροτικού πλεονάσματος προς όφελος δικό τους και εις βάρος των κρατικών εσόδων²⁸¹.

Η ανάγκη της μεταρρύθμισης αρχίζει κυρίως να διαδίδεται σε πρόσωπα της οθωμανικής γραφειοκρατίας που σταδιακά δείχνουν αυξανόμενη δεκτικότητα στην υιοθέτηση ανανεωτικών μέτρων και μειούμενη ανεκτικότητα έναντι των συντηρητικών που επιδιώκουν τη διατήρηση του παλαιότερου καθεστώτος σε αναλογία με τις μεταρρυθμίσεις. Ο «εκσυγχρονιστικός» παράγων των μεταρρυθμίσεων έγκειται στο ότι αυτοί που τις εφαρμόζουν πλέον δε διστάζουν σε αλλαγές με στόχο την έξοδο από την κρίση και την επίλυση προβλημάτων και με το τίμημα να παραγκωνίσουν ή, αργότερα, να εξαλείψουν παραδοσιακούς θεσμούς. Ωστόσο οι τομές που επιβάλλουν οι νέες αντιλήψεις και το μέτρο της επαναστατικότητας και της ανατροπής περιορίζεται από την ίδια τη φύση του καθεστώτος. Οφείλουμε απαραίτητως εξ αρχής να επισημάνουμε αυτή τη γενετική αδυναμία των μεταρρυθμίσεων και να την έχουμε διαρκώς υπόψη για όλες τις φάσεις του Τανζιμάτ, ότι, δηλαδή, οι δυτικότεροι πολιτικοί και στρατιωτικοί γραφειοκράτες που αποτέλεσαν τους διανοούμενους της αυτοκρατορίας διέφεραν από τους «πεφωτισμένους» του ευρωπαϊκού 18^{ου} αιώνα κατά το ότι οι πρώτοι βρίσκονταν μέσα στο Κράτος και σκόπευαν να παραμείνουν σ'αυτό²⁸². Όταν έκαναν αντιπολίτευση, όπως στην εποχή του Αβδουλαχμίτ Β', ήταν μόνο

²⁸¹ Ayşe Koçoğlu, «“The Name of the Çiftlik”: World-System Theory and Ottoman History», <http://www-transportation.eng.ohio-state.edu/association/ayse/html/ottoman.htm>, σελ. 7.

²⁸² Είναι πολύ διαφωτιστική για την άποψη αυτή η αντίληψη της εξουσίας που φερόταν να συµμερίζεται ο εκ της τριάδας των αρχιτεκτόνων του Τανζιμάτ, ο Fuad. Συγκεκριμένα θεωρούσε ότι η διεύθυνση των υποθέσεων του κράτους είχε δοθεί από το Θεό στα χέρια πέντε-έξι ανθρώπων στην κορυφή της οθωμανικής γραφειοκρατίας και ότι τούτο ήταν το ορθό. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της γενιάς των μεταρρυθμιστών ήταν η δημιουργία μιας ισχυρής κορπορατικής γραφειοκρατίας, ενός είδους φωτισμένης δικτατορίας που στόχευε στην αναγκαστική αναμόρφωση της κοινωνίας στην κατεύθυνση του εκδυτικισμού. Βλ. σχετικά Juan R. I. Cole, «Baha'u'llah's Tablet of Fuad (Lawh-i Fu'ad): Commentary», *Translations of Shaykhi, Babi and Baha'i Texts*, No. 5, July 1997, σελ. 2.

για να επανέλθουν και πάλι στα πράγματα. Η αντιπολίτευσή τους εξάλλου δεν ήταν τοπικιστικού ή κοινωνικού τύπου ήταν φτιαγμένοι από το Κράτος για τη διαιώνιση αυτού του Κράτους.²⁸³

Η φύση των στρατιωτικών μεταρρυθμίσεων ανάμεσα στα 1731 και 1826 διαφορτίζει τη θέση και το *modus operandi* των Οθωμανών μεταρρυθμιστών. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι το ρήγμα μεταξύ των μεταρρυθμιστών και των οπαδών της παράδοσης στους κόλπους της κυβερνώσας ελίτ διευρυνόταν σταθερά κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Η αυξανόμενη όμως ανησυχία για τις τρέχουσες κρατικές υποθέσεις κατά τη διάρκεια της «Εποχής της Τουλίπας» άνοιξαν ουσιαστικά το δρόμο για τις έντονες προσπάθειες των μεταρρυθμιστών προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού του στρατού, παρ' όλη την αυξανόμενη στο πέρασμα του αιώνα αντίδραση που σ' ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα υπερείχε. Από τη στιγμή που οι προσπάθειες αυτές ανανέωσης στηριζόταν σε ευρωπαϊκά μοντέλα, εξέλιπε και η διάκριση ανάμεσα στον «εκσυγχρονισμό» και τον «εκδυτικισμό»²⁸⁴.

Η πλέον χαρακτηριστική μορφή προσπάθειας εκσυγχρονισμού που ξεκίνησε για τον οθωμανικό στρατό ήταν εκείνη του Σελήμ Γ'. Όμως οι συνθήκες δεν ευνόησαν το πείραμα και ο εμπνευστής του είχε τραγικό τέλος. Ωστόσο η αποτυχία του Σελήμ Γ', το 1808, να εκσυγχρονίσει το οθωμανικό στράτευμα δεν στάθηκε εμπόδιο για το διάδοχό του Μαχμούτ Β' που το Μάιο του 1826 εξόντωσε τους αντιπάλους του γενίτσαρους με μια αιφνιδιαστική κίνηση που έμεινε γνωστή στην οθωμανική ιστορία ως «Vaka-i Hayriye»

²⁸³ Η εξόχως σημαντική αυτή διαπίστωση αιτιολογεί εν μέρει, πλην της διείσδυσης του εθνικισμού, την ενστικτώδη δυσπιστία των εθνοτήτων έναντι των αλλαγών, όπως την εκφράζει ο Βιζυηνός στις εκτιμήσεις του για το κόμμα των Νεοοθωμανών (τους οποίους αποκαλεί «Νεοτούρκους»), για τις οποίες θα γίνει λόγος στο οικείο σημείο. Για τα πιο πάνω σχόλια σε σχέση με τους Οθωμανούς μεταρρυθμιστές βλ. σχετικά Cengiz Osman Aktar, «Τα οικονομικά συμφέροντα του τουρκικού κράτους έναντι του πολεμικού πάθους του οθωμανικού κράτους: Μερικές παρατηρήσεις για το οικονομικό συνέδριο της Τουρκίας (Σμύρνη Φεβρουάριος 1923)», στο συλλογικό έργο «Παρατηρήσεις στις νοοτροπίες των Βαλκανικών λαών 15^{ου} 19^{ου} αι. (οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές)», εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988, σελ. 160-1.

²⁸⁴ Ahmet Ö. Evin, «The Tulip Age and definitions of «Westernization»», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, σελ. 132.

Ευοίωνο γεγονός) και να θεσπίσει το νέο κανονισμό των «Asakir-i Mansure-i Muhammediye» (Νικηφόρα Στρατεύματα του Μωάμεθ)²⁸⁵.

Η έναρξη του εκσυγχρονισμού από το στράτευμα αιτιολογείται κυρίως από τη σωρεία των ηττών που υπέστησαν οι Οθωμανοί το 18^ο αιώνα αλλά δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής ότι, σε μια αυτοκρατορία η οποία ουσιαστικά δομείται στη στρατιωτική ιεραρχία και στην οποία ο κοινωνικός ρόλος του στρατού έχει άμεση γενετική σχέση με το κράτος, η έναρξη της μεταρρύθμισης μ' αυτή τη σειρά της προσδίδει το χαρακτήρα της προσπάθειας επιβίωσης με την αναγέννηση του πρώτιστου μηχανισμού κοινωνικής οργάνωσης. Η ίδια η ονομασία του ανανεωμένου στρατού αποκαλύπτει, πέρα από τη θεοκρατική του διάσταση, και την αισιοδοξία ότι από την υιοθέτηση του νέου-ευρωπαϊκού μοντέλου θα επανέλθει η αρχική κατακτητική ισχύς.

Οι εξελίξεις όμως κατέδειξαν πως η στρατιωτική μεταρρύθμιση δεν ήταν από μόνη της αρκετή να μεταβάλλει όλους εκείνους τους παράγοντες που οδηγούσαν την αυτοκρατορία στο δρόμο της κατάρρευσης. Η απώλεια της Πελοποννήσου, της Στερεάς, της Εύβοιας και των Κυκλάδων με τη δημιουργία ανεξάρτητου Ελληνικού κράτους ήταν η αρχή μιας σειράς βαλκανικών απωλειών που πιστοποιούσαν το αμετάκλητο της παρακμής. Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1828-9 επίσης, που έφερε τα ρωσικά στρατεύματα ως την Αδριανούπολη, αποδείκνυε τρία πράγματα. Την πλήρη αδυναμία της αυτοκρατορίας, την εγνωσμένη απόφαση της Ρωσίας να προβεί στη διάλυσή της και την εμμονή στο «δόγμα της ακεραιότητας» από την πλευρά της Αγγλίας και της Γαλλίας. Η συνθήκη της Αδριανούπολης ήταν βέβαια ένα μετριοπαθές κείμενο που δεν αποσκοπούσε στη διάλυση της αυτοκρατορίας, λόγω της αντίδρασης των άλλων Δυνάμεων, όμως εγκαινίαζε την προσπάθεια διαρκούς επιρροής στα οθωμανικά πράγματα²⁸⁶.

²⁸⁵ Για το σχέδιο οργάνωσης τακτικού στρατού από το Μαχμούτ Β', βλ. σχετικά Howard A. Reed, «Ottoman Reform and the Janissaries: The Eşkenci Layihası of 1826», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, σσ. 193-198.

²⁸⁶ Barbara Jelavich, «Russia's Balkan entanglements 1806-1914», Cambridge University Press 1993, σελ. 85-6.

Οι στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ είχαν και μια δεύτερη ευκαιρία για να αποδείξουν την αποτελεσματικότητά τους. Η συνδρομή του Μωχάμετ Άλυ της Αιγύπτου στο σουλτάνο κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης δεν αμείφθηκε ανάλογα, εξαιτίας της αδυναμίας να δοθούν στους Αιγύπτιους τα εδαφικά ανταλλάγματα που είχαν ζητήσει και που, κατά τη δημιουργία το 1830 ανεξάρτητου Ελληνικού κράτους, περιλήφθηκαν σ' αυτό. Η Κρήτη δεν ικανοποίησε τις αιγυπτιακές επιθυμίες, ενώ το αίτημα απόδοσης της Συρίας απορρίφθηκε από τη σουλτανική πλευρά. Οι διαπραγματεύσεις ναυάγησαν και ο Ιμπραήμ πασάς, θετός γιός του Μωχάμετ Άλυ, εντός των τελευταίων μηνών του 1831 και των πρώτων του 1832, κατέλαβε τη Γάζα, τη Γιάφφα, την Ιερουσαλήμ, τη Χάϊφα και την Άκρα. Η υπόλοιπη Συρία καταλήφθηκε μέχρι τον Ιούνιο του 1832, περιλαμβανομένων των πόλεων Σιδώνος, Βηρυτού, Τριπόλεως και τελικώς της Δαμασκού. Η οθωμανική απάντηση βράδυνε αρκετά, παρ' όλο που ο Ιμπραήμ απειλούσε ήδη τις πύλες της Μικράς Ασίας από την πλευρά της Κιλικίας. Η σκλήρυνση της στάσης του σουλτάνου και οι περισπασμοί που αντιμετώπιζε η Βρετανία σ' άλλες περιοχές εμπόδισαν την επίτευξη αγγλο-οθωμανικής συμφωνίας. Ο μεγάλος Βεζύρης Μεχμέτ Ρεσίτ επιχείρησε να σταματήσει τους Αιγυπτίους στο Ικόνιο όμως ο Ιμπραήμ προσπέρασε την πόλη, βρέθηκε στην καρδιά του υψιπέδου της Μικράς Ασίας και έφθασε το Φεβρουάριο του 1833 στην Κιουτάχεια. Η Βρετανία και η Γαλλία δεν προσέφεραν ουσιαστική βοήθεια στο Μαχμούτ, γεγονός που τον ανάγκασε να στραφεί προς τη Ρωσία, επειδή ο τσάρος Νικόλαος δεν επιθυμούσε τη δημιουργία μιας νέας μεσανατολικής υπερδύναμης. Η ρωσική υποστήριξη οδήγησε τα τσαρικά στρατεύματα στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου και τούτο ματαίωσε τα σχέδια του Ιμπραήμ για περαιτέρω προέλαση. Η τελική συμφωνία μεταξύ Οθωμανών και Αιγυπτίων (29 Μαρ. 1833) δικαίωσε πλήρως τους τελευταίους, εφόσον απέδιδε στον Ιμπραήμ τον τίτλο του κυβερνήτη της Δαμασκού και του Χαλεπίου και του διοικητή των Αδάνων²⁸⁷.

²⁸⁷ Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, «History of the Ottoman Empire and Modern Turkey», τομ. II Reform, Revolution and Republic - The Rise of Modern Turkey 1808-1975, Cambridge University Press, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, reprinted 1985, σελ. 32-4.

Η συνεργασία Ρωσίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας προχώρησε ακόμη περισσότερο με την υπογραφή της συνθήκης του Χιουνκιάρ Ισκελεσί από το όνομα της περιοχής όπου βρισκόταν το ρωσικό στρατόπεδο στη διάρκεια της κρίσης). Με τη συνθήκη αυτή οι δύο αυτοκρατορίες αναλάμβαναν την υποχρέωση στρατιωτικής υποστήριξης για τα επόμενα οκτώ χρόνια όμως με ειδική μυστική συμφωνία οι οθωμανικές υποχρεώσεις συγκεκριμενοποιούνται στον όρο να αποκλείει η Πύλη τα Στενά σε δυνάμεις εχθρικές προς τη Ρωσία, ώστε να εξασφαλίζονται οι ακτές της τελευταίας στον Εύξεινο Πόντο από ναυτική επίθεση της Γαλλίας, της Βρετανίας ή κάποιας άλλης δύναμης. Παρ' όλο που η Συνθήκη κωδικοποιούσε διατάξεις που ήδη περιείχονταν στα διεθνή νόμιμα για θαλάσσια περάσματα σε περιόδους κρίσεων, όπως επίσης τέτοιες συμφωνίες είχαν και παλαιότερα υπογραφεί μεταξύ της Πύλης, της Βρετανίας και της Γαλλίας αλλά και με την ίδια τη Ρωσία, η Αγγλία ενστικτωδώς τη θεώρησε ως περαιτέρω διείσδυση του τσάρου και κατοχή ιδιαίτερα προνομιούχου θέσης στην Κων/πολη. Η αγγλική και γαλλική «ρωσοφοβία» οδήγησαν σε ουσιαστικότερη στήριξη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας εις τρόπον ώστε να εμποδιστεί ο τσάρος, ο Μωχάμετ Άλυ ή κάποιος άλλος από το να δημιουργήσουν κρίση και να εκμεταλλευτούν το κενό δυνάμεως²⁸⁸.

Τα εξωτερικά πλήγματα που δέχτηκε η αυτοκρατορία στη δεκαετία του 1830 και τα φτωχά αποτελέσματα της στρατιωτικής αναδιοργάνωσης δεν εμπόδισαν το Μαχμούτ να προχωρήσει και σε σημαντικές αλλαγές στο εσωτερικό, με κύρια κατεύθυνση την εξυγίανση της δημόσιας διοίκησης και το συγκεντρωτισμό της εξουσίας, προσπαθώντας να εξαλείψει τις διαμεσολαβητικές εξουσίες τόσο στην πρωτεύουσα, όσο και στις επαρχίες. Όλη η ισχύς που αντλείτο από κληρονομία, παράδοση, χρήση και από λαϊκή ή τοπική συναίνεση, επρόκειτο να καταπνιγεί και η κεντρική εξουσία έμελλε να απομείνει ως η μοναδική πηγή δυνάμεως στο κράτος. Ο Μαχμούτ συνέχισε την εκστρατεία αυτή και στις επαρχίες της Ρούμελης και στις αντίστοιχες της

²⁸⁸ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», τομ. II, ό.π., σελ. 34-5.

Ανατολής και πέτυχε ν' αποκαταστήσει τον άμεσο έλεγχο της κεντρικής εξουσίας στις περισσότερες περιοχές, πλην βέβαια της Αιγύπτου²⁸⁹.

Στην ίδια κατεύθυνση της συγκεντροποίησης της εξουσίας αλλά με ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις κινείτο και η κατάργηση το 1831 του τιμαριωτικού συστήματος. Μέτρα για τον περιορισμό του ήδη κοινωνικά και οικονομικά πλήρως μεταλλαγμένου (σε σχέση με την αρχική του μορφή) θεσμού της ανταμοιβής των στρατιωτικών υπηρεσιών των σπαχήδων με παραχώρηση προσόδων γαιών, είχε λάβει ήδη με αρκετά άκαμπτο τρόπο ο Σελήμ Γ'. Οι ταμειακές ανάγκες σε ρευστό για την οργάνωση των νέων τακτικών στρατιωτικών δυνάμεων ωθούσαν στην κατεύθυνση της αφαίρεσης των τιμαρίων από τους σπαχήδες και την παραχώρησή τους με το σύστημα *iltizam* σε υπενοικιαστές φόρων, ενώ παράλληλα εξελισσόταν και η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία με τη μορφή του *zıfılik*. Αποτέλεσμα των μεταβολών αυτών ήταν ότι η κεντρική διοίκηση (ήδη από το 17^ο αιώνα) άρχισε σταδιακά να χάνει την επιβολή της στους παραγωγικούς, διανεμητικούς και διοικητικούς μηχανισμούς του κράτους. Η σταδιακή αυτή μετεξέλιξη εμπορευματοποίησε την οθωμανική αγροτική παραγωγή και την ενέταξε οργανικά στην περιφέρεια της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας²⁹⁰.

Η άθλια απόδοση των σπαχήδων στο πεδίο της μάχης στους ρωσοτουρκικούς πολέμους του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, πιστοποίησε την πλήρη παρακμή τους και επιτάχυνε την κατάργηση του σώματός τους λίγα χρόνια μετά τη διάλυση του αντίστοιχου των γενιτσάρων. Στους εναπομείναντες σπαχήδες δόθηκε η δυνατότητα συνέχισης της καριέρας τους ως πυρήνων στο νέο σώμα του τακτικού ιππικού²⁹¹.

Στον τομέα της διακυβέρνησης του κράτους η βασιλεία του Μαχμούτ έχει να παρουσιάσει την ίδρυση κάποιων νέων οργάνων με προεξάρχον το Ανακτοβούλιο ή Συμβούλιο υπουργών (*Meclis-i Hass* ή *Meclis-i Vükela*) που προεδρευόταν από τον πρωθυπουργό, πρώην μεγάλο βεζύρη, μεταξύ δε των ετών 1836-38 δημιουργήθηκαν δύο ακόμη σώματα με μεγάλη σημασία: το

²⁸⁹ Bernard Lewis, «The emergence of Modern Turkey», Oxford University Press 1961, σελ. 89.

²⁹⁰ Ali Kazancigil, «The Ottoman-Turkish state and kemalism», «Atatürk founder of a modern state», edited by Ali Kazancigil and Ergun Özbudun, «Hurst & Company», London 1997, σελ. 42-3.

²⁹¹ B. Lewis, «The emergence of Modern Turkey», ό.π., σελ. 91-2.

Συμβούλιο Στρατιωτικών Υποθέσεων (Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askeri) και το Ανώτατο Συμβούλιο για τις Δικαστικές Διατάξεις (Meclis-i Vala-i Ahkam-i Adliye). Τα συμβούλια αυτά συνιστούσαν ολιγάριθμα εκτελεστικά σώματα αποτελούμενα από τον πρόεδρο, πέντε μέλη και έναν ή δύο γραμματείς και πρόκειται να παίξουν σημαντικό ρόλο στο σχεδιασμό και την εκτέλεση των μεταρρυθμίσεων στην αμέσως ακόλουθη περίοδο. Το 1838 ο Μαχμούτ ίδρυσε επίσης επιτροπές για τη γεωργία, τη βιομηχανία, το εμπόριο και τις δημόσιες υπηρεσίες²⁹².

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια επεκτάθηκε και σε πλήθος άλλους τομείς ήσσονος σημασίας, συνιστώντας ένα πλαίσιο δράσης που έφερνε το σουλτάνο σε ευθεία αντιπαράθεση με τις δυνάμεις αδράνειας της αυτοκρατορίας, όπως η παλιά ελίτ και η τάξη των ουλεμάδων που αντιπροσώπευαν τις συντηρητικές δυνάμεις. Σε καμία περίπτωση βέβαια η αλλαγές ονομασίας των τίτλων των αξιωματούχων και το νέο ένδυμα, η «σταμπουλίνα», δεν εγγυώνταν την αλλαγή των δομών και των νοοτροπιών²⁹³. Όπως και η μαζική εισαγωγή ρολογιών το 18^ο αιώνα, δεν οδήγησε την οθωμανική άρχουσα τάξη στην απόκτηση της συνείδησης του χρόνου²⁹⁴. Δέσμια η αυτοκρατορία της ακινησίας που της επέβαλε η απαρχαιωμένη οργάνωσή της, καθώς και οι αγκυλώσεις της μεσαιωνικής-θεοκρατικής της δόμησης, εισερχόταν στο 19^ο αιώνα της ταχείας μεταβολής και της βιομηχανίας. Οι αλλαγές στις υπηρεσίες και τη διακυβέρνηση αποτελούσαν ανάγκη επιβίωσης. Επρόκειτο όμως για αλλαγές κατανοούμενες από λίγους και απευθυνόμενες σε επαρχιακούς γεωργικούς πληθυσμούς που κινούνταν στο βραδύ ρυθμό του αρότρου και της πληρωμής φεουδαλικού τύπου προσόδων σε εξίσου βραδείς τοπικούς διοικητές τους οποίους οι αποφάσεις της μακρινής κεντρικής διοίκησης άφηναν αδιάφορους ή τους προκαλούσαν δυσεξήγητες οχλήσεις. Επομένως η έλειψη κοινωνικών και θεσμικών ανακλαστικών

²⁹² B. Lewis, «The emergence of Modern Turkey», ό.π., σελ. 98-9.

²⁹³ B. Lewis, ό.π., σελ. 96.

²⁹⁴ Feroz Ahmad, «The making of modern Turkey», «Routledge», London and New York 1998, σελ. 23.

οδήγησε σε συνολική αδράνεια και αδυναμία απάντησης στο αίτημα της αναπροσαρμογής²⁹⁵.

Τα σπέρματα της μεταρρύθμισης βρήκαν ουσιαστικά απήχηση στη νέα γενιά των υψηλόβαθμων κυβερνητικών στελεχών που θα αντικαθιστούσε την προηγούμενη ιεραρχία και θα διέφερε στη μόρφωση, την εξωτερική εμφάνιση και το κοινωνικό υπόβαθρο από τους προκατόχους της. Η επαγγελματική ικανότητα και αλληλεγγύη από τη μια και η μεγαλύτερη πολυπλοκότητα της διακυβέρνησης από την άλλη βοήθησαν, ώστε να χαλιναγωγηθεί η αυξανόμενη εξουσία του παλατιού και να επανέλθει το κέντρο ισχύος στους πασάδες και τους αξιωματούχους, την Υψηλή Πύλη²⁹⁶.

Οι δρομολογημένοι από το Μαχμούτ νεωτερισμοί εντάθηκαν σε ταχύτητα και βάθος από το διάδοχό του, τριακοστό τρίτο στη σειρά του θρόνου του Οσμάν, τον Αμπντουλμετζίτ. Ανέβηκε στο θρόνο την 1^η Ιουλίου 1839 και ήταν γιός του Μαχμούτ και της Bezmialem. Όταν ενθρονίστηκε, ήταν μόλις 17 ετών²⁹⁷. Η βασιλεία του εγκαινιάζει την καθαυτό περίοδο του Τανζιμάτ και ξεκίνησε σε μια εποχή αρκετά ταραγμένη για την αυτοκρατορία. Ο νεαρός σουλτάνος αντιμετώπισε εξ αρχής την προδοσία του Αχμέτ πασά που παραδόθηκε επικεφαλής του οθωμανικού στόλου στο Μωχάμετ Άλυ της Αιγύπτου²⁹⁸. Από τις πρώτες ενέργειες του Αμπντουλμετζίτ, προκειμένου να αντιμετωπίσει την κρίση, ήταν να ανακαλέσει από τη διπλωματική του υπηρεσία στην Ευρώπη τον εγνωσμένης δεξιότητας πολιτικό, Mustafa Re zid πασά, ο οποίος έσπευσε να διευθετήσει την κατάσταση.

Τέσσερις μόλις μήνες μετά την ανάρρησή του, ο Αμπντουλμετζίτ εξέδωσε τον πρώτο καταστατικό μεταρρυθμιστικό χάρτη, γνωστό ως Gülhane

²⁹⁵ F. Ahmad, «The making», ό.π., σελ. 22.

²⁹⁶ B. Lewis, «The emergence of Modern Turkey», ό.π., σελ. 99.

²⁹⁷ Reşad Ekrem Koçu, «Osmanlı Padişahları», «Ana Yayınevi», İstanbul 1981, σελ. 393.

²⁹⁸ O R. E. Koçu, ό.π., για το γεγονός αυτό αναφέρει τα εξής: «Gençliğinde Çengelköyü iskelesinde yalın ayaklı bir sandalcı talih ve tesadüflerle kaptanı deryalığa kadar yükselmiş olan Ahmed Paşa, donanmayı hümayün ile Çanakkalede bulunuyordu; yeni padişahın mührü hüyümünü can düşmanı bildigi Hüsvrev Mehmed Paşaya verdigini haber alınca Akdenize açılmış ve Osmanlı donanmasını Iskenderiyeye götürerek ası Mısır Valisi Mehmed Aliye teslim etmişti. Nizip maglubiyetinden sonra bu ihanet çok genç padişahı saltanatının daha ilk haftasında son derece şaşırtdı.», σελ. 393.

Hatt-i Hümayun. Αυτό που αποτελούσε πραγματική ρήξη με το παρελθόν ήταν η έμμεση αναγνώριση της χρεωκοπίας του Şariat των ποικίλων Kanunname στα οποία στηριζόταν μέχρι τότε νομοθετικά η αυτοκρατορία. Επίσης προσδιοριζόταν η εξασφάλιση των δικαιωμάτων της ζωής, της τιμής και της ιδιοκτησίας των υπηκόων. Τα δικαιώματα αυτά αναγνωριζόταν ως θεμελιώδη για την πρόοδο του κράτους, ενώ ταυτόχρονα αφαιρούνταν από την τάξη των ουλεμά η επικύρωση θανατικών καταδικών και δημεύσεων περιουσιών εις βάρος διοικητικών αξιωματούχων²⁹⁹.

Ταυτόχρονα με τη θεμελίωση των βασικών δικαιωμάτων, προβλεπόταν και η κατάργηση των φορολογικών ανισοτήτων και αυθαιρεσιών με τη μελλοντική κατάργηση της υπενοικίασης των φόρων. Η δικαιοσύνη θα εξασφαλιζόταν στους πολίτες μέσω ενός νέου ποινικού κώδικα. Η διαφθορά και η ανικανότητα των κρατικών λειτουργών θα καταπολεμείτο με υψηλότερους μισθούς και νέους δημοσιοϋπαλληλικούς κώδικες. Η στρατιωτική υπηρεσία επίσης άνοιγε και για τους μη Μουσουλμάνους³⁰⁰.

Γίνεται αυτόματα αντιληπτό πόσο δύσκολο θα ήταν να εφαρμοστούν στην πράξη τέτοιου είδους καινοτομίες. Η ατομική ειλικρίνεια του Αμπντουλμετζίτ και των «ανθρώπων του Τανζιμάτ» είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί με τα υπάρχοντα στοιχεία. Ο σουλτάνος παρά την πολυσυζητημένη αδυναμία του στο αλκοόλ ήταν πραγματικός μεταρρυθμιστής και ήπιος κυβερνήτης³⁰¹. Το ερώτημα όμως, του οποίου η απάντηση ήρθε τελικώς από την ίδια την έκβαση των γεγονότων, ήταν κατά πόσο τα προοδευτικά διατάγματα αποτελούσαν δυναμικές εξελίξεις ή ανακαίνιζαν εξωτερικά μόνον τις υφιστάμενες δομές. Σε πολλές περιπτώσεις δε οι νέοι θεσμοί συνυπήρξαν με τους παραδοσιακούς. Οι τελευταίοι δεν καταργήθηκαν αλλά σ' αυτούς προστέθηκαν και νέοι, όπως για παράδειγμα παράλληλα προς το μεντρεσέ που διατήρησε την ύπαρξή του ως εκπαιδευτικός θεσμός λειτούργησαν ποικίλα σχολεία κατά το δυτικό πρότυπο, παράλληλα

²⁹⁹ Sina Akşin, «Siyasal tarih (1789-1908)», στο συλλογικό έργο: «Türkiye tarihi», c. 3 Osmanlı Devleti 1600-1908, «Cem Yayınevi», Istanbul 1997, σελ. 124.

³⁰⁰ Justin McCarthy, «The Ottoman Turks - an introductory history to 1923», «Longman», London and New York 1997, σελ. 297.

³⁰¹ R. E. Koçu, «Osmanlı Padişahları»,ό.π., σελ. 395.

προς τα ιεροδικαστήρια (δηλαδή τα δικαστήρια των καντήδων) συγκροτήθηκαν και πολιτικά δικαστήρια (όπως ήταν τα εμποροδικεία)³⁰².

Το Μάρτιο του 1840 ακολούθησε η έκδοση νέου σουλτανικού διατάγματος που αφορούσε στη ρύθμιση οικονομικών θεμάτων των επαρχιών. Η φορολογική αρμοδιότητα περνούσε από την αρμοδιότητα των βαλήδων και των mütezzim (ενοικιαστών φόρων) σε αξιωματούχους των σαντζακίων τους muhassil-i emval, έμμισθους κρατικούς φοροεισπράκτορες. Οι βαλήδες, οι πασάδες με βαθμό müjir (αρχιστράτηγου) και οι διοικητές σαντζακίων με βαθμό ferik (αντιστρατήγου) θα ασχολούντο μόνο με ζητήματα στρατιωτικά και ζητήματα ασφαλείας. Στους καζάδες που περιλαμβάνονταν στα σαντζάκια διορίζονταν επικεφαλής διευθυντές, (müdürler) και στους ναχιγιέδες πρόεδροι, (muhiarlar). Υπό τη διοίκηση των δικαστών (kadılar), στους Καζάδες διορίζονταν έμμισθοι τοποτηρητές, (naipier). Οι συγκεντρωμένοι φόροι (περιλαμβανομένου του κεφαλικού) δε θα πήγαιναν σε πολεμικές δαπάνες αλλ' απευθείας στο δημόσιο ταμείο. Σε κάθε mahalle ιδρύονταν συμβούλια. Στα σαντζάκια προβλεπόταν η ίδρυση μεγάλου συμβουλίου με επικεφαλής τον muhassil, δύο γραμματείς, τον δικαστή, το μουφτή, το διοικητή ασφαλείας και τέσσερις προκρίτους και από τους μη Μουσουλμάνους (αν υπήρχαν τέτοιοι στην επαρχία) συμμετείχαν, ο μητροπολίτης και δύο προεστοί, ενώ το σύνολο των μελών αριθμούσε τους 13. Στη διοίκηση του vilayet βρισκόταν επικεφαλής müjir, στις περιοχές που διοικούνταν από ferik, σε περιπτώσεις που αυτός, λόγω απουσίας, δε μπορούσε να ασκήσει την εξουσία γινόταν κλήρωση μεταξύ του muhassil, του διοικητή ασφαλείας και του δικαστή. Για το διορισμό των αξιωματούχων απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να είναι εγγράμματοι. Τα μεγάλα συμβούλια θα ήταν υπεύθυνα για όλα τα ζητήματα ιδιοκτησίας, δικαιοσύνης και οικονομίας. Η θεσμοθέτηση των συμβουλίων στις επαρχίες είναι απαραίτητο να θεωρηθεί ως σημαντική εκκίνηση για τη δημιουργία θεσμών και μιας περιόδου εκδημοκρατισμού³⁰³.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να παρατηρήσουμε ορισμένα ζητήματα επ' αυτής της ουσίας της διοικητικής μεταρρύθμισης στην επαρχία, ιδίως στα

³⁰² Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», τομ. 2 Δογματική διοίκηση, ό.π., σελ., 289.

τμήματα εκείνα που κατοικούνταν από πλειοψηφίες μη Μουσουλμάνων, όπως για παράδειγμα μεγάλα τμήματα του βιλαετίου της Αδριανούπολεως. Η συμμετοχή των Χριστιανών προκρίτων στους διοικητικούς θεσμούς της αυτοκρατορίας δεν αποτελούσε πραγματική ανανέωση, εφόσον ήδη από το 18^ο αιώνα τους είχε δοθεί ο ημιεπίσημος ρόλος του φορολογικού μεσολαβητή μεταξύ των *raya* και της κυβέρνησης. Όμως ο επίσημος διορισμός μη Μουσουλμάνων προεστών σε στενή σχέση με τους αντίστοιχους Μουσουλμάνους στα συμβούλια που διέθεταν σημαντική επιρροή, μπορεί να θεωρηθεί ως σημαντική καινοτομία που επέφερε το Τανζιμάτ και στόχευε στην εξασφάλιση πολιτικής ισότητας μεταξύ όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας. Η στελέχωση της προεδρίας των συμβουλίων με κυβερνητικούς αξιωματούχους είχε ως στόχο να φέρει την επαρχιακή διοίκηση υπό το στενότερο έλεγχο της κεντρικής εξουσίας με το να την απαλλάξει κατά κάποιο τρόπο από τον έλεγχο των τοπικών ουλεμά και των προεστών. Ακόμη, η διακήρυξη των εμπνευστών του Τανζιμάτ, ότι η μεταβολή έδινε μεγαλύτερες δυνατότητες συμμετοχής των πληθυσμών στην τοπική διοίκηση, είχε μόνο ονομαστική αξία. Τα μέλη των νέων συμβουλίων συνίσταντο κυρίως από κυβερνητικούς υπαλλήλους υπεύθυνους έναντι των διοικητών και ενώ αυτά ακριβώς τα συμβούλια επρόκειτο να αντιπροσωπεύσουν τους πληθυσμούς των αντίστοιχων επαρχιών, τα μέλη μουσουλμανικού θρησκευόμενου ήταν η κυρίαρχη πλειοψηφία ακόμη και σε περιοχές που οι Χριστιανοί ήταν περισσότεροι³⁰⁴.

Παρ' όλες τις εγγενείς του όμως αδυναμίες το Τανζιμάτ τέθηκε σε εφαρμογή και οι νέοι θεσμοί του επιχείρησαν να ανανεώσουν τη γερασμένη αυτοκρατορία. Οι κύριοι εκφραστές αυτής της πολιτικής οι «άνδρες του Τανζιμάτ» ήταν τρεις προσωπικότητες που προέρχονταν από τη νέα γενιά κυβερνητικών αξιωματούχων που ανδρώθηκε επί της βασιλείας του Μαχμούτ Β'. Πρόκειται για τους Mustafa Resid, Fuad και Ali. Και οι τρεις ξεκίνησαν την καριέρα τους από το Μεταφραστικό Γραφείο του Υπουργείου εξωτερικών, μιας υπηρεσίας με μικρή σημασία μέχρι την εποχή του Μαχμούτ. Από δευτερεύον στοιχείο της δομής της κυβέρνησης, η «ξένη υπηρεσία», όπως

³⁰³ S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 127.

μετονομάστηκε, ήταν το μονοπάτι για γρήγορη προώθηση μέσα στην οθωμανική γραφειοκρατία. Αυτοί οι αξιωματούχοι με πείρα απ' το εξωτερικό, γνώσεις στα γαλλικά, τα αγγλικά και, μερικές φορές, τα γερμανικά, έγιναν περιζήτητοι³⁰⁵.

Ο Mustafa Resid Paşa (1800-1858) ήταν ο πραγματικός αρχιτέκτονας των μεταρρυθμίσεων του 19^{ου} αιώνα. Γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, ήταν γιος αξιωματούχου της υπηρεσίας των βακουφίων και έχασε τον πατέρα του σε ηλικία μόλις δέκα ετών. Από εκείνον διδάχθηκε να γράφει και να διαβάζει και κατόπιν φοίτησε σε ιεροδιδασκαλείο τεμένους· όμως δε συμπλήρωσε τυπικά ανώτερες σπουδές σε μεντρεσέ, όπως συνηθιζόταν την εποχή εκείνη. Ήταν προστατευόμενος ενός εξ αγχιστείας συγγενούς του με τη βοήθεια του οποίου εισήλθε σε νεαρή ηλικία στη θέση κυβερνητικού υπαλλήλου. Το ταλέντο του σύντομα έφερε την προαγωγή του στη θέση του Amadi, δηλαδή του αρχιγραμματέα του Reis Effendi (υπουργού Εξωτερικών). Το 1834 στάλθηκε ως πρέσβυς στο Παρίσι - την πρώτη από μια σειρά διπλωματικών θέσεων. Κατά τη διαδρομή του προς το Παρίσι πέρασε από τη Βιέννη, όπου συζήτησε με τον πρίγκηπα Μέττερνιχ. Αμέσως μετά την άφιξή του στο Παρίσι εργάστηκε για την άπταιστη εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας και, μετά το 1839, όταν στη διάρκεια μιας άλλης επίσκεψής του στη Γαλλία έγινε δεκτός από το Λουδοβίκο Φίλιππο, ήταν σε θέση να συζητήσει με το βασιλιά δίχως διερμηνέα. Μετά την κάλυψη ποικίλων άλλων διπλωματικών και κρατικών θέσεων έγινε υπουργός Εξωτερικών και ήταν σε ειδική αποστολή στο Λονδίνο, όταν το 1839 έφθασε η είδηση του θανάτου του Μαχμούτ Β' και η διαδοχή του από το γιο του Αμπντουλμετζίτ³⁰⁶. Από το 1839 ως το 1841 εργάστηκε για την εφαρμογή του προγράμματος των μεταρρυθμίσεων. Το 1841 παύθηκε, γεγονός που αποτέλεσε νίκη των συντηρητικών αντιπάλων του· επανήλθε όμως το 1845 για να συνεχίσει το έργο του, έτος που συνέπεσε με την έκδοση νέου αυτοκρατορικού διατάγματος του Αμπντουλμετζίτ με κύριο στόχο την ίδρυση σχολείων για την προώθηση των νέων ιδεών³⁰⁷. Συνολικά ο Resid μέχρι το 1852

³⁰⁴ H. Inalcık, «Application of the Tanzimat», ό.π., σελ. 14.

³⁰⁵ A. Wheatcroft, «Οι Οθωμανοί», ό.π., σελ. 245-6.

³⁰⁶ B. Lewis, «The emergence of Modern Turkey», ό.π., σελ. 105-6.

³⁰⁷ B. Lewis, ό.π., σελ. 111-12.

υπηρέτησε έξι φορές στην πρωθυπουργική θέση και ο αριθμός αυτός αποδεικνύει τόσο τη ρευστότητα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, όσο και τις ισχυρές αντιδράσεις που αντιμετώπιζε από τις συντηρητικές δυνάμεις, δίχως να παραβλέπουμε και τους προσωπικούς ανταγωνισμούς στους κόλπους των υψηλόβαθμων Οθωμανών αξιωματούχων.

Ο Mehmet Emin Ali Paşa (1815-1871) ήταν γιος ιδιοκτήτη καταστήματος στην Κωνσταντινούπολη και ξεκίνησε τις σπουδές του, όπως ο Resid, σε ιεροδιδασκαλείο, ενώ συνέχισε κι αυτός υπηρετώντας στο μεταφραστικό γραφείο της Πύλης. Εκεί έμαθε γαλλικά και ξεκίνησε την καριέρα του πηγαίνοντας ως κατώτερος υπάλληλος αποστολών στη Βιέννη και την Πετρούπολη και έτσι κέρδισε πλατύτερη και βαθύτερη γνώση της Ευρώπης και των μεθόδων της απ' ότι ο Resid. Η πραγματική του άνοδος στην εξουσία ξεκίνησε απ' όταν άρχισε να υπηρετεί ως προσωπικός γραμματέας και μεταφραστής του Resid, κατά το διάστημα που ο τελευταίος ήταν πρέσβυς στο Λονδίνο. Κατόπιν προήχθη σε υπουργό Εξωτερικών και αργότερα έγινε πρέσβυς ο ίδιος στο Λονδίνο, όσο διάστημα ο Resid παύθηκε από το αξίωμά του (1841-4). Όταν ο Resid επανήλθε, τότε ο Ali επέστρεψε στην Πόλη ως μέλος του «Ύπατου Νομοθετικού Συμβουλίου» αποκτώντας έτσι άμεση γνώση και των εσωτερικών προβλημάτων του κράτους. Υπηρέτησε ως υπουργός Εξωτερικών το διάστημα που ο Resid ήταν Μεγάλος Βεζύρης (1846-8, 1848-1852). Η φήμη του στην Ευρώπη αυξήθηκε καθώς δέχθηκε την έλευση πολιτικών προσφύγων από τις επαναστάσεις του 1848 στην Αυστρία και τη Ρωσία και αρνήθηκε να συμμορφωθεί με τις υποδείξεις των δύο Δυνάμεων για φυλάκιση και έκδοσή τους³⁰⁸.

Στο σημείο αυτό οι σταδιοδρομίες του Mustafa Resid και του Ali διασταυρώνονται μ' εκείνη ενός άλλου προστατευομένου του Resid, του Keçecizade Mehmet Fuad Paşa (1815-1869), συνομήλικου του Ali. Ο Fuad όμως σταδιοδρόμησε κάπως πιο αργά. Καταγόταν από οικογένεια ουλεμά της Κωνσταντινούπολης και ξεκίνησε την εκπαίδευσή του σε μεντρεσέ, αναγκάστηκε όμως να εγκαταλείψει τις σπουδές του, όταν ο πατέρας του απολύθηκε και εξορίστηκε στην επαρχία. Δίχως οικογενειακή υποστήριξη ο Fuad φοίτησε στην ιατρική σχολή (Tibhane-i Amire) για κάποιο διάστημα.

Χρησιμοποιώντας τη γνώση της γαλλικής γλώσσας που κατείχε, έγινε γραμματέας του Tahir Paşa, κυβερνήτη της Τυνησίας και έμεινε εκεί σχεδόν τέσσερα χρόνια (1832-36), πριν αναγκαστεί λόγω του θανάτου του Tahir ν' αναζητήσει νέο προστάτη. Ενώ ο Ali είχε ήδη τεθεί υπό την προστασία του Mustafa Reşid για κάποιο διάστημα, ο Fuad μπήκε στην υπηρεσία του μόλις το 1837. Προήχθη σε πρώτο μεταφραστή της Πύλης, ενώ ο Reşid και ο Ali ήταν στο Λονδίνο. Έγινε φίλος του Ali και, ως αποτέλεσμα τούτου, προστατευόμενος του Reşid, μόνο όμως μετά την επιστροφή τους, όταν απέκτησαν ισχύ τα πρώτα δύο χρόνια μετά το διάταγμα του Gülhane (1839-41) και πάλι ανάμεσα στο 1846-52. Μόλις το 1848 κατάφερε όμως να εξισωθεί στα αξιώματα και την επιρροή με τους Reşid και Ali, ως αποτέλεσμα του εξάιρετου τρόπου που διαπραγματεύθηκε με τους Ρώσους στο Βουκουρέστι και κατόπιν στην Πετρούπολη για το θέμα των προσφύγων του 1848 που κατέκλυσαν την αυτοκρατορία, όπως επίσης και των διαπραγματεύσεων με τον πρίγκηπα Abbas το 1852, διάδοχο του Μωχάμετ Αλυ στην Αίγυπτο³⁰⁹.

Οι τρεις αυτοί άνδρες πρωτοστάτησαν σ' αυτή την πρώτη φάση των μεταρρυθμίσεων και κατάφεραν να συνδέσουν το όνομά τους μ' αυτές. Ουσιαστικά οι προσπάθειές τους προσανατολίστηκαν πρωταρχικά στον εκσυγχρονισμό της γραφειοκρατίας και οι μεταρρυθμίσεις τους σ' ένα βαθμό αποτέλεσαν την αναγκαία προσαρμογή της οθωμανικής υπερδομής στον περιφερειακό της ρόλο, ενώ ο στόχος τους ήταν διττός, αφ' ενός η ανάκτηση του ελέγχου του κράτους από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας και αφ' ετέρου η βελτίωση των επιδεινούμενων οικονομικών της χώρας³¹⁰.

Ο Κριμαϊκός πόλεμος ανάμεσα στα έτη 1853-56 δεν αποτέλεσε εμπόδιο ή αναστολή για τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια. Αντιθέτως, για να εξασφαλίσουν την επιβίωση της αυτοκρατορίας, οι νικήτριες του πολέμου ευρωπαϊκές Δυνάμεις της Γαλλίας και της Αγγλίας επέμειναν τόσο στην επιτάχυνση, όσο και στη διεύρυνση της φιλελευθεροποίησης, μετατρέποντας το ζήτημα σε θέμα πανευρωπαϊκού ενδιαφέροντος. Ο εκσυγχρονισμός της αυτοκρατορίας θα έκανε τελέσφορο το δόγμα της ακεραιότητάς της, εφόσον θα

³⁰⁸ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», τομ. 2, ό.π., σσ. 61-3.

³⁰⁹ S. and E. Shaw, τομ. 2, ό.π., σελ. 63.

³¹⁰ A. Kazancigil, «The Ottoman-Turkish state», ό.π., σελ. 46.

παρέτεινε το βίο του «Μεγάλου Ασθενούς»³¹¹, στόχος που επανειλημμένα προσδιοριζόταν από ευρωπαίους πολιτικούς³¹². Με τη συνθήκη των Παρισίων, το 1856, σηματοδοτείται η ένταξη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στον κύκλο των πολιτισμένων ευρωπαϊκών εθνών. Ωστόσο από το ξεκίνημά της, η οθωμανική μεταρρύθμιση ήταν ένας διαφορούμενος καταστατικός χάρτης τόσο, ώστε η Δύση κατέληξε τελικά να πιστεύει ότι ήταν απλώς μια απόπειρα να την εξαπατήσει³¹³. Τούτο εξηγεί και την τακτική επανέκδοση των αυτοκρατορικών μεταρρυθμιστικών διαταγμάτων. Το ίδιο εξηγεί επίσης και την άμεση εξαργύρωση της υποστήριξης των Αγγλογάλλων προς την αυτοκρατορία κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο με την έκδοση νέου μεταρρυθμιστικού φερμανιού.

Στις 18 Φεβρουαρίου του 1856 το Hatt-i Hümayun εκδόθηκε από το σουλτάνο ως μέρος των προκαταρκτικών της συνθήκης του Παρισιού και αποδοχή της Τουρκίας στη διεκκυστίδα των διαφωνιών γνωστών ως «Ευρωπαϊκή Συναυλία». Το διάταγμα, αφού προετοιμάσθηκε υπό τις ισχυρές

³¹¹ Ο πασίγνωστος χαρακτηρισμός δόθηκε από τον τσάρο Νικόλαο Α' για πρώτη φορά και έκτοτε έμεινε συνώνυμος του Ανατολικού Ζητήματος και των τριβών που προκαλούσε. Ταυτόχρονα ο ίδιος ο χαρακτηρισμός εξέφραζε και τη δυναμική της επίλυσης του Ανατολικού Ζητήματος από την πλευρά της Ρωσίας στην κατεύθυνση της διάλυσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. σχετικά David M. Goldfrank, «The origins of the Crimean War», «Longman», London and New York 1994: «On the evening of 9 January 1853, Nicholas I, Emperor and Autocrat of all the Russias, took aside Hamilton Seymour, Minister Plenipotentiary of the Queen of England to the court of St Pefersburg, and said to him :

The affairs of Turkey are in very disorganized condition. The country itself seems to be falling to pieces. The fall will be a great misfortune, and it is very important that England and Russia should come to a perfectly good understanding upon these affairs, and that neither should take any decisive step of which the other is not apprised.

Note, that we have a sick man in our arms, a very sick man. It will be, I tell you frankly, a great misfortune, if one of these days he disappears, especially before all of the necessary dispositions are taken. But now is not the time to speak of this», σελ. 1.

³¹² Μπορούμε να επικαλεστούμε πιο συγκεκριμένα τη δήλωση του Gladstone, όπως την παραθέτει αυτούσια ο Α. Wheatcroft, «Οι Οθωμανοί», ό.π.: «Η Βρετανία και η Γαλλία αποφάσισαν να επιχειρήσουν ένα μεγάλο πείραμα στην αναδιάρθρωση του διοικητικού συστήματος της Τουρκίας, με την ελπίδα να θεραπεύσουν τα αφόρητα ελαττώματά της», σελ. 252.

πιέσεις του Βρετανού, Γάλλου και Αυστριακού πρεσβευτή, επαναβεβαίωσε τις αρχές του αντίστοιχου του 1839, καταργώντας την υπενοικίαση των φόρων και άλλες καταχρήσεις και ανέλυε, με πιο συγκεκριμένους όρους και πλέον κατηγορηματικά απ' ότι στο παρελθόν, την πλήρη ισότητα όλων των Οθωμανών υπηκόων ασχέτως θρησκευάτος³¹⁴.

Στον πρόλογο του κειμένου αναφερόταν ο στόχος να συγκαταλεχθεί η αυτοκρατορία στα πολιτισμένα έθνη. Ο σουλτάνος υπογράμμισε ότι δε μιλούσε μόνο για τους Μουσουλμάνους αλλά για την επιθυμία της επίτευξης ευημερίας όλων των υπηκόων του που «στα μάτια του είναι όλοι ίσοι κι εξίσου αγαπητοί και που ενώνονται μεταξύ τους από τους ισχυρούς δεσμούς του πατριωτισμού»³¹⁵. Είναι προφανές ότι με τα λόγια αυτά επιχειρείται η επίσημη δημιουργία ενός «οθωμανικού πατριωτισμού», ιδεολογήματος αναγκαίου στις συνθήκες γέννησης και διάδοσης του εθνικισμού στις εθνότητες της αυτοκρατορίας. Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η καλλιέργεια των εθνικών γλωσσών συμβάδιζε με την ενδυνάμωση της δυτικού τύπου εθνικής συνείδησης³¹⁶. Σ' αντίθεση με τις υπόλοιπες εθνότητες η διαμόρφωση πραγματικής τουρκικής συνείδησης δεν ήταν ακόμη πραγματικότητα. Το εθωνύμιο «Τούρκος» εξακολουθούσε να έχει υποτιμητική σημασία. Η χώρα δεν ήταν «Τουρκία» αλλά «Οθωμανικό κράτος» και η γλώσσα ήταν «Οθωμανική» και όχι «Τουρκική»³¹⁷.

Το νέο φιρμάνι είχε ακόμη πιο εκκοσμικευμένο χαρακτήρα σε σχέση με εκείνο του 1839. Χαρακτηριστικό του ήταν η παντελής έλλειψη αναφοράς στο κοράνιο, τους Kanun και στο ένδοξο παρελθόν. Αυτό βεβαίως δημιούργησε και ένα ιδεολογικό κενό στους κόλπους των Μουσουλμάνων που προδιετίθεντο αρνητικά προς ό,τι θεωρούσαν ξένο απέναντι στην παραδοσιακή θέση υπεροχής τους στην οθωμανική κοινωνία. Με τη μεταρρύθμιση προβλεπόταν και αναδιοργάνωση του συστήματος των millet, όχι πλέον ως ομοθρήσκων

³¹³ A. Wheatcroft, «Οι Οθωμανοί», ό.π., σελ. 215.

³¹⁴ B. Lewis, «The emergence of Modern Turkey», ό.π., σελ. 116.

³¹⁵ A. Wheatcroft, «Οι Οθωμανοί», ό.π., σελ. 251-2.

³¹⁶ Roderic H. Davison, «Osmanlı imparatorlugun'da reform 1856-1876», c. 1-2, Çeviren : Osman Akınhay, «Parirüs» Yayınevi, Istanbul 1997, σελ. 76.

³¹⁷ R. Davison, ό.π., σελ. 77.

συνόλων αλλ' ως χωριστών εθνικών ομάδων που έπρεπε να αναδιοργανωθούν εκ των έσω με νέους κοινοτικούς θεσμούς³¹⁸.

Στο σημείο αυτό πρέπει έστω και εντελώς περιληπτικά να υπενθυμίσουμε ότι το πρότερο πλαίσιο οργάνωσης της οθωμανικής κοινωνίας περιλάμβανε έναν οριζόντιο και ένα κάθετο διαχωρισμό· αναλόγως της κοινωνικοοικονομικής θέσης (κοινωνικές τάξεις) και της θρησκείας (millet). Η κοινωνική διστρωμάτωση χώριζε εγκάρσια εθνικές και θρησκευτικές ομάδες και συσσωμάτωνε τους υπηκόους αναλόγως της ιδιοκτησίας και του ρόλου τους που μπορεί να είχε σχέση με το στρατό, τη διοίκηση, θρησκεία, τον πολιτισμό, το εμπόριο ή τα τεχνικά επαγγέλματα και την αγροτική παραγωγή. Η θέση της κάθε ομάδας ουσιαστικά προσδιοριζόταν από την εγγύτητά της στον ηγεμόνα. Στην κορυφή της πυραμίδας βρισκόταν τα μέλη της κεντρικής διοίκησης του κράτους που αποτελούν την τάξη των "Οθωμανών". Στην παραδοσιακή οθωμανική κοινωνία υπάρχουν τρεις προϋποθέσεις για να γίνει κανείς "Οθωμανός", η νομιμοφροσύνη στο σουλτάνο, η αποδοχή του Ισλάμ και ο οθωμανικός τρόπος σκέπτεσθαι και ενεργείν. Έτσι ο χαρακτηρισμός "Οθωμανός" είναι πολιτικός, θρησκευτικός και κοινωνικός, αν και η συμμετοχή στις υπηρεσίες του κράτους και η νομιμοφροσύνη είναι τα σημαντικότερα. Όλοι οι υπόλοιποι υπήκοοι που υπόκεινται στην κρατική εξουσία είναι οι *reaya*, το "ποίμνιο", ενώ δεν αποκλείονται μεταπτώσεις και άνοδοι από τη μία κατάσταση στην άλλη³¹⁹.

Όπως ήταν φυσικό μια τέτοια αναδιοργάνωση δημιούργησε σχετική αναστάτωση στους κόλπους των ηγεσιών των millet. Σαφέστατα, στο πλαίσιο του χριστιανικού millet, οι περισσότερο ωφελημένοι ήταν οι Βούλγαροι, εφόσον είχαν πλέον την ευκαιρία να οργανωθούν ως χωριστή εθνότητα και να προσδιορίσουν επακριβώς τους εθνικούς τους στόχους. Παράλληλα οι αντιρρήσεις της ελληνικής πλευράς στους κόλπους του χριστιανικού millet μορφοποιήθηκαν και κατευθύνθηκαν προς την εκδήλωση αντίδρασης στην απώλεια της υπεροχής μέσα στη χριστιανική κοινότητα της αυτοκρατορίας³²⁰.

³¹⁸ R. Davison, «Osmanlı imparatorlugun'da reform», ό.π., σελ. 70-1.

³¹⁹ T. Ambrosio, «Ottoman "Hegemonic control"», ό.π., σελ. 5.

³²⁰ R. Davison, «Osmanlı imparatorlugun'da reform», ό.π., σελ. 73-4.

Παρομοίως το Hatt-i Hümayun δημιούργησε ποικίλες αντιδράσεις και στους κόλπους της οθωμανικής ηγέτιδας τάξης που απείχε πολύ από το να συμφωνεί στο σύνολό της με τις μεταρρυθμίσεις. Οι αντιδράσεις καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα γνώμων και πεποιθήσεων που ξεκινούσαν από την απόλυτη άρνηση των μεταρρυθμίσεων και την εμμονή στους παραδοσιακούς θεσμούς με την εξυγίανση των οποίων έβλεπαν την αποκατάσταση της αυτοκρατορίας. Υπήρχαν οι αντιπολιτευόμενοι που διαφωνούσαν με την ταχύτητα και το εύρος των μεταρρυθμίσεων, διότι αυτές έθεταν σε δοκιμασία την αντοχή και τη συνοχή της αυτοκρατορίας και βεβαίως υπήρχαν και οι ίδιοι οι μεταρρυθμιστές που με τους οπαδούς τους έβλεπαν ως μόνη διέξοδο από την κρίση την εφαρμογή και τη διερεύνηση του προγράμματος των μεταβολών ως την πλήρη επίτευξη του πολυπόθητου «εξευρωπαϊσμού»³²¹.

Πέντε χρόνια μετά το Hatt-i Hümayun ο σουλτάνος Αμπντουλμετζίτ πέθανε σε ηλικία μόλις 38 ετών και τον διαδέχτηκε ο αδελφός του Αμπντουλαζίζ. Ήταν γιος του Μαχμούτ Β' και της Pertevniyal, γεννημένος το 1829. Η θηριώδης διάπλασή του έμεινε παροιμιώδης, ενώ φαίνεται ότι επρόκειτο για άνθρωπο καταδεκτικό στους τρόπους. Από δογματικής απόψεως ο Αζίζ ανήκε στο τάγμα των Μεβλεβήδων, γεγονός που τον καθιστούσε ευεπίφορο στη δεισιδαιμονία.³²² Στη διάρκεια της βασιλείας του πέθαναν οι δύο στυλοβάτες της μεταρρύθμισης, ο Ali και ο Fuad. Ο θάνατός τους άφησε το σουλτάνο στην αρνητική επιρροή του Μεγάλου Βεζύρη Μαχμούτ Νεντίμ. Η επιρροή αυτή οδήγησε σε αρνητικές συμπεριφορές του σουλτάνου που έβλαψαν τόσο τον ίδιο, όσο και το κράτος. Ο Νεντίμ ώθησε το σουλτάνο στην άκρατη ευνοιοκρατία και τη διασπάθιση του δημοσίου χρήματος³²³. Ο

³²¹ R. Davison, «Osmanlı imparatorlugun'da reform», ό.π., σελ. 78.

³²² J. Cole, «Baha'u'llahs Tablet of Fuad», ό.π., σελ. 2.

³²³ Χαρακτηριστικό του ύψους των εξόδων του σουλτανικού οίκου είναι το ποσοστό του οθωμανικού προϋπολογισμού που προοριζόταν για την κάλυψή τους. Το πρώτο έτος της βασιλείας του Αζίζ (1862-3) έφτανε το 10.7%, ενώ το δεύτερο 10.5%, ακολουθώντας για τα επόμενα έτη πτωτική τάση και φτάνοντας (υπό την πίεση προφανώς της υπερχρέωσης στο εξωτερικό), κατά το τελευταίο έτος της βασιλείας του (1874-50), στο 5.2%. Αξίζει να σημειώσουμε συγκριτικά ότι στο ίδιο χρονικό διάστημα το ποσοστό για την παιδεία κυμάνθηκε από 0.3 ως 0.7%. Βλ. σχετικά Emine Kıray, «Osmanlı'da ekonomik yapı ve dış borçlar», İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1995, σελ. 150.

παρορμητικός χαρακτήρας του Αμπντουλαζίζ και η χαμηλή πολιτική στάθμη του Νεντίμ δημιούργησαν τα προβλήματα που αργότερα οδήγησαν στην εκθρόνισή του³²⁴.

Από τα πρώτα όμως έτη της βασιλείας του Αμπντουλαζίζ άρχισε να ανατέλει το άστρο του μεγαλύτερου ίσως πολιτικού άνδρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας καθ' όλο το 19^ο αιώνα. Ο Ahmed Şelik Midhat Paşa γεννήθηκε στην Πόλη το 1822 και ήταν γιος δικαστή που υπηρέτησε σε πολλές περιοχές των Βαλκανίων. Αρχικά πήρε την παραδοσιακή μόρφωση και σε ηλικία 10 ετών έγινε hafız (γνώριζε από στήθους το κοράνιο). Πριν κλείσει τα είκοσί του χρόνια αφ' ενός μάθαινε αραβικά και περσικά και αφ' ετέρου εισήλθε στην υπηρεσία της κυβερνητικής γραμματείας. Το 1840 ανέλαβε καθήκοντα στις ελεγκτικές επιτροπές και διετέλεσε σύμβουλος του Kibrisli Mehmed Paşa στη Συρία και κατόπιν, στον Κριμαϊκό πόλεμο, στάλθηκε σε περιοχές της Αδριανούπολης και των Βαλκανίων με σκοπό την εκκαθάριση της ληστείας. Από εκεί πήγε στην Προύσα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργήθηκαν από τους σεισμούς και αργότερα σε ελεγκτική επιτροπή στο Βιδίνιο και τη Σιλίστρια. Η κυριότερη ενασχόλησή του αφορούσε σε θέματα διοίκησης επαρχιών. Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο σε ηλικία που πλησίαζε τα τριανταπέντε άρχισε να μαθαίνει γαλλικά και η γνώση του στη γλώσσα αυτή παρέμεινε πάντοτε ημιτελής. Το 1858 αναχώρησε έξι μήνες για την Ευρώπη με στόχο την ενημέρωση και πέρασε από τη Βιέννη, το Παρίσι, τις Βρυξέλλες και το Λονδίνο. Ο διορισμός του ως βαλή της Νις αποτέλεσε κομβικό σημείο στη σταδιοδρομία του. Έλαβε πληθώρα διοικητικών μέτρων με σκοπό την εξάλειψη των χωριστικών κινημάτων, προχώρησε στην κατασκευή δημοσίων έργων και το χαρακτηριστικό του ήταν η από κοινού συγκέντρωση Χριστιανών και Μουσουλμάνων για την έκφραση ιδεών και παραπόνων στις περιοχές που επισκεπτόταν. Από θρησκευτικής απόψεως δεν ήταν ορθόδοξος Μουσουλμάνος αλλά ανήκε στο ετερόδοξο τάγμα των Μπεκτασήδων. Χαρακτηριστική είναι η φράση που αποδίδει το εκκοσμικευμένο δυτικότροπο

³²⁴ R. E. Koçu, «Osmanlı Padişahları», ό.π., σελ. 406 και M. Sertoglu, «93 Harbi», (I), ό.π., σελ. 2074.

πνεύμα του : «*Σε σαράντα χρόνια δεν θα φτιάχνονται πια εκκλησίες ή τζαμιά παρά μόνο σχολεία και ανθρωπιστικά ιδρύματα*»³²⁵.

Μια από τις σημαντικότερες προσφορές του Midhat στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της αυτοκρατορίας ήταν η αναδιοργάνωση του συστήματος της επαρχιακής διοίκησης. Νέες μεγάλες διοικητικές ενότητες, τα vilayet, αντικατέστησαν, σε ίσο σχεδόν μέγεθος τα ιστορικά eyalet. Ο νόμος στόχευε στην ιεραρχική ανασύνθεση και ανακατανομή αρμοδιοτήτων εντός των νέων επαρχιών. Σ' αντίθεση με την παλαιότερη γενική κατεύθυνση του Τανζιμάτ να σταθεροποιήσει την ισχύ στα χέρια της κεντρικής εξουσίας, τώρα τα όρια αρμοδιοτήτων του επαρχιακού διοικητή ήταν διευρυμένα, με εποπτεία στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές υποθέσεις και σε θέματα δημόσιας ασφάλειας και με εκτελεστικές αρμοδιότητες στους νόμους που του είχαν εκχωρηθεί. Έλεγε απ' ευθείας τις ενέργειες των αμέσων υφισταμένων του στη διοικητική ιεραρχία σε επίπεδο μουτεσσαριφλικιού και σαντζακιού. Επίσης ο βαλής ήταν επιφορτισμένος να λαμβάνει μέτρα και σε ζητήματα ευρύτερου δημοσίου ενδιαφέροντος, όπως η εκπαίδευση και οι επικοινωνίες. Καθόριζε τις ημερομηνίες συγκλήσεως των τοπικών συμβουλίων (διαφόρων meclis), λάμβανε γνώση των συζητήσεών τους και μεριμνούσε για τη λήψη μέτρων σε θέματα που βρισκόταν εντός του πλαισίου αρμοδιοτήτων του. Τέλος επέβλεπε τη συλλογή των φόρων, όπως και τη συμπεριφορά των φοροεισπρακτόρων όμως δεν ήταν σε θέση να διαχειριστεί φορολογικά εισοδήματα δίχως εξουσιοδότηση από την πλευρά της Πύλης³²⁶.

Η δημιουργία ενός τέτοιου επαρχιακού διοικητικού κανονισμού ωστόσο, προϋπέθετε την ύπαρξη κατάλληλων προσώπων τα οποία να κάνουν ορθολογική χρήση των δυνατοτήτων και των αρμοδιοτήτων που έδινε ο νέος κανονισμός και ταυτόχρονα να είναι σταθερά προσανατολισμένοι στη νέα ιδεολογική κατεύθυνση του Τανζιμάτ. Πόσους τέτοιους ανθρώπους διέθετε η Πύλη για να στελεχώσει τον επαρχιακό διοικητικό μηχανισμό, ήταν το κρίσιμο ερώτημα της μεταβολής. Ο Midhat έμεινε στην ιστορία της Νις ως

³²⁵ R. Davison, «Osmanlı imparatorlugun'da reform», ό.π., σελ. 167-8.

³²⁶ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», том. 2, ό.π., σελ. 89.

φωτισμένος επαρχιακός διοικητής³²⁷. Σπάνιες περιπτώσεις τέτοιων βαλήδων έμειναν γνωστές σ' εμάς. Η πλειοψηφία των διοικητικών αξιωματούχων κατατρυχόταν από τα σύνδρομα της παρατεταμένης περιόδου κρίσης και παρακμής που είχε κληροδοτήσει ο 18^{ος} αιώνας, τη διαφθορά, την ευνοιοκρατία, την εξαγορά αξιωμάτων και μια αντίληψη για τη θέση που κατείχαν ως ευκαιρία πλουτισμού και προαγωγής. Ουσιαστικά το νέο σύστημα επαφιόταν, ώστε να λειτουργήσει εύρυθμα, στα χέρια τέτοιου είδους ανθρώπων. Ταυτόχρονα η επιφόρτηση των διοικητών των βιλαετιών μ' αυτό το πλήθος αρμοδιοτήτων δεν είχε ουσιαστικό αποτέλεσμα, καθ' όσον τις περισσότερες φορές σπάνιζαν οι πόροι³²⁸ και τα μέσα που θα επέτρεπαν στα φιλόδοξα προγράμματα να γίνουν πράξη.

Οι μεταρρυθμίσεις όμως υπέφεραν από συνεχείς οπισθοδρομήσεις και εξαιτίας ενός άλλου λόγου. Η ίδια η δομή του πολιτεύματος, με την απόλυτη εξουσία στα χέρια του μονάρχη καθιστούσε τις αλλαγές αλλά και τους εμπνευστές τους έρμια της σουλτανικής βούλησης³²⁹. Οι έξι θητείες του Resid

³²⁷ Παραθέτουμε με κάθε επιφύλαξη ως προς την αλήθεια των αριθμών τον απολογισμό των δημοσίων έργων τα οποία άφησε πίσω του ο Midhat στο βιλαέτι του Δούναβη που συστήθηκε το 1864 και περιλάμβανε τη Σιλίστρια, το Βιδίνι και τη Νις: κατασκευή 3000 km δρόμων και 1400 γεφυριών. Στο πρόγραμμα επίσης ανάπτυξης της περιοχής περιλήφθηκαν πιστώσεις στους αγρότες και δημιουργία μέσων και ανώτερων μεικτών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ώστε να συγχρωτίζονται Βούλγαροι και Τούρκοι σπουδαστές και να αποφεύγεται η διαρροή των πρώτων στη Ρωσία. Βλ. σχετικά M. Seroglu, «93 Harbi», (I), ό.π., σελ. 2076.

³²⁸ Οι οθωμανικοί προϋπολογισμοί μεταξύ των ετών 1860-1875 προβλέπουν σημαντικότερα ποσοστά για έξοδα διοίκησης (Idari harcamalar), σε ποσοστά που κυμαίνονται από 23 ως 45.9%. Τα μεγάλα ποσοστά δεν πρέπει όμως να δημιουργήσουν εσφαλμένη εντύπωση, εφόσον περιλαμβάνονται οι προϋπολογισμοί του συνόλου σχεδόν της δημόσιας διοίκησης, δηλαδή των υπουργείων Εσωτερικών, Εξωτερικών, Δικαιοσύνης και Οικονομικών. Βλ. σχετικά E. Kiray, «Osmanlı'da ekonomik yapı», ό.π., σελ. 150.

³²⁹ Είναι πολύ διαφωτιστικό να επισημάνουμε τους λόγους της αποπομπής του Midhat από τη διοίκηση του Tuna vilayeti (επαρχίας Δούναβη). Ο σουλτάνος τον απομάκρυνε μετά από εισήγηση του Ιγνάτιεφ. Το κύριο επιχείρημα που πρόβαλε ο Ρώσος πρεσβευτής προερχόταν από δημοσίευμα επίσημης τοπικής εφημερίδας που ονόμαζε τα μέλη του επαρχιακού συμβουλίου που είχε συστήσει ο Midhat με τον όρο mebus=βουλευτής, μέλος εθνοσυνέλευσης (βλ. «Redhouse», ό.π., σελ. 742). Έτσι το σαθρό επιχείρημα της ενθάρρυνσης αποσχιστικών τάσεων ήταν αρκετό για το σουλτάνο να αποπέμψει το Midhat, ανοίγοντας ταυτόχρονα το δρόμο στον Ιγνάτιεφ που είχε πλέον την απόλυτη ελευθερία δράσης, ακόμη και μέχρι του

στο πρωθυπουργικό αξίωμα και ο ανάλογος αριθμός εναλλαγών των υπόλοιπων ηγετών του Τανζιμάτ στα ύπατα αξιώματα, πιστοποιούν τη δυνατότητα του σουλτάνου να αναστέλει την πορεία των μεταρρυθμίσεων κατά τις επιθυμίες της στιγμής³³⁰. Ταυτόχρονα, η άμεση σύνδεση του αυτοκρατορικού θυλακίου με το κρατικό ταμείο δημιουργούσε πρόσθετες δυσκολίες. Τόσο ο Αμπντουλμετζίτ, όσο και ο διάδοχός του Αμπντουλαζίζ εκδήλωσαν έντονη ροπή προς τη σπατάλη και τα υπερβολικά έξοδα της αυλής³³¹. Η κατασκευή πολυδάπανων παλατιών, κατοικιών υψηλόβαθμων αξιωματούχων και τα κάθε είδους έξοδα της αυλής διόγκωναν το ήδη μεγάλο δημοσιονομικό έλλειμμα και κατά συνέπεια δυσχέραναν την εφαρμογή των μέτρων του Τανζιμάτ που με τη σειρά τους είχαν υψηλό οικονομικό κόστος. Οι προσωπικές ιδιοτροπίες του Αμπντουλαζίζ³³² και ο αυθαίρετος τρόπος διακυβέρνησής του έκαναν τους ανθρώπους του Τανζιμάτ να σκέπτονται ολοένα πιο έντονα τη δημιουργία συντάγματος που να περιορίζει την απολυταρχία. Ταυτόχρονα το 1875 ξέσπασε η κρίση στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη που κατέστησε ακόμα σαφέστερη την ανικανότητα του σουλτάνου να αντιμετωπίσει και τη σωρεία των εξωτερικών προβλημάτων. Το 1876 πρόβαλε απειλητικό από πολλές απόψεις. Η οικονομική κρίση είχε φθάσει στο απροχώρητο, ενώ οι ταραχές στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη δημιουργούσαν περιπλοκές με τη Ρωσία με απρόβλεπτες προς το παρόν συνέπειες.

Την πρωτοβουλία για την αντιμετώπιση της κατάστασης πήραν στα χέρια τους οι τρεις ισχυροί άνδρες της αυτοκρατορίας, ο Midhat, ο υπουργός Πολέμου Hüseyin Avni Paşa και ο μουφτής της Κωνσταντινούπολης Hasan Haygullah Effendi. Στο ίδιο χρονικό διάστημα η εξέγερση στη Βουλγαρία

σημείου να παρεμβαίνει και να απελευθερώνει συλληφθέντες επαναστάτες και υποκινητές εξεγέρσεων. Βλ. σχετικά M. Sertoglu, «93 Harbi», (I), ό.π., σελ. 2077.

³³⁰ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», τομ. 2, ό.π., σελ. 62. Είναι διαφωτιστικός ο χρονολογικός πίνακας μεταξύ των ετών 1839-71 για τα αξιώματα που έλαβαν και τις φορές που εξέπεσαν από αυτά οι τρεις βασικοί συντελεστές του Τανζιμάτ, οι Resid, Ali και Fuat.

³³¹ R. E. Koçu, «Osmanlı Padişahları», ό.π., σελ. 396.

³³² Για ορισμένες από τις ακρότητες του Αζίζ των οποίων η φήμη κυκλοφορούσε ευρύτατα ως φαίνεται την περίοδο εκείνη στην Πόλη πληροφορεί ο R. E. Koçu, ό.π.: «*Abdulazizin horor ve koç döğüşürme meraklı ve galip gelen hayvanların boyunlarına elmaslı nişanlar taktığı rivayetleri saltanatın bu sonuncu devrine yakıştırılan şeylerdir.*», σελ. 406.

καθιστούσε την κατάσταση χαώδη. Η εξέγερση των 55 χωριών στη βόρεια Ροδόπη προκάλεσε την αντίδραση της Πύλης με την αποστολή ατάκτων για την επιβολή της τάξης. Οι εκτιμήσεις για τα θύματα μεταξύ του μουσουλμανικού και χριστιανικού πληθυσμού ποικίλουν όμως στις αρχές Μαΐου η κατάσταση ήταν εκρηκτική. Η θέση του Μαχμούτ Νεντίμ αποδυναμωνόταν. Στις 9 Μαΐου επιβλήθηκε λογοκρισία. Η εφημερίδα «Basiret» κυκλοφόρησε με τρεις λευκές και μια τυπωμένη σελίδα. Την επόμενη μέρα οι μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων, οι σοφτάδες, αντίπαλοι της κυβέρνησης, βγήκαν στους δρόμους με θορυβώδεις συγκεντρώσεις. Παρά τον ισχυρισμό ότι οι σοφτάδες έλαβαν μεγάλα χρηματικά ποσά, με τη μεσολάβηση του Midhat και προερχόμενα από το Χρηστάκη Ζωγράφο, προσωπικό τραπεζίτη του διαδόχου Μουράτ, η κυβέρνηση βρισκόταν οπωσδήποτε σε φθίνουσα πορεία και ο Μαχμούτ Νεντίμ απολύθηκε. Οι Haytullah, Midhat και Hüseyin Avni τοποθετήθηκαν στην κυβέρνηση. Για τις μεγάλες δυσχέρειες του κράτους και ειδικά για την οικονομική χρεωκοπία κύριος υπεύθυνος ήταν ο Αμπντουλαζίζ. Όσο παρέμενε στην αρχή ο σουλτάνος, δεν υπήρχε δυνατότητα να διευθετηθεί η κατάσταση. Είναι γνωστό ότι ο Αζίζ σκόπευε, ευκαιρίας δοθείσης, να εκδιώξει τους νεοδιορισθέντες από την κυβέρνηση. Γι' αυτούς τους λόγους η ομάδα των τριών πήρε την απόφαση να τον ανατρέψει³³³. Στις 30 Μαΐου 1876 στις τρεις τα ξημερώματα η ανατροπή πραγματοποιήθηκε με τον αποκλεισμό του Dolmabahçe από στεριά και θάλασσα.³³⁴ Το αιτιολογικό της

³³³ S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 151.

³³⁴ Η ανησυχητική κατάσταση που δημιουργήθηκε μετά την εκθρόνιση στην Πόλη περιγράφεται με σαφήνεια από τον Κωνστ. Ε. Λουρεντζή, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», Μετάφρασις εκ του Γαλλικού, εκδίδεται υπό Ιπποκράτους Μαργαρίτου και Κωνσταντίνου Αγόρα, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Κ. Πληθονίδου, 1878: «*Τὴν 18/30 Μαΐου, περὶ τὴν ἑκτὴν καὶ ἡμίσειαν τῆς πρωΐας ὥραν, ἡ Κωνσταντινούπολις ἀφυπνίσθη ἐκ τῶν σφοδρῶν καὶ συγχρόνων κανονιοβολισμῶν τῶν ἐν τῷ Βοσπόρῳ ἠγκυροβολημένων πολεμικῶν πλοίων καὶ τῶν ἐπὶ τῶν παραλίῶν τηλεβολοστοιχιῶν. Δημόσιοι κήρυκες ἐφιπποὶ ἀνὰ τὴν πόλιν διατρέχοντες καθυσύχαζον τοὺς ἐκ τῶν ἀσυνήθων τούτων κανονιοβολισμῶν ἐντρόμους κατοίκους, ἀναγγέλοντες αὐτοῖς τὴν πᾶσιν τοῦ Ἀπτούλ-Αζίζ καὶ τὴν εἰς τὸν θρόνον ἰνάβασιν Μουράτ τοῦ Ε΄. Τὴν τοσοῦτο τοῖς πᾶσι ποθητὴν ταύτην μεταπολίτευσιν οὐδεὶς προέβλεπε, διαφυλαχθείσης μυστικῆς τῆς συνωμοσίας ταύτης*», σελ. 14.

εκθρόνισης έφερε την υπογραφή και τη νομική κάλυψη του μουφτή Hasan Hayrullah Effendi³³⁵.

Ο νέος σουλτάνος Μουράτ Ε΄, γιος του Αμπντουλμετζίτ και της Zehra Kadın, ήταν σε ηλικία 36 ετών. Επρόκειτο για άνθρωπο ήπιου χαρακτήρα, υψηλού βαθμού μόρφωσης και πλήρως εξευρωπαϊσμένο³³⁶. Στο πρόσωπό του ενσαρκωνόταν όλες οι ελπίδες των προοδευτικών ομάδων των μεταρρυθμιστών, όπως και των υπολοίπων εθνικών ομάδων της αυτοκρατορίας, καθώς ήταν γνωστές οι στενές σχέσεις του, μέσω της μασονικής στοάς «Πρόοδος» και του Κλεάνθη Σκαλιέρη, με την ηγεσία της ελληνικής κοινότητας της Πόλης. Ο ενθουσιώδης τρόπος με τον οποίο έγινε δεκτή η είδηση της ανάρρησής του αντανακλά αυτές ακριβώς τις προσδοκίες που ήταν συγκεντρωμένες στο πρόσωπό του³³⁷. Η ενθρόνισή του έγινε στο υπουργείο Πολέμου. Ωστόσο, πολύ σύντομα, εμφανίστηκαν προβλήματα από τη διανοητική διαταραχή που ταλάνιζε το Μουράτ³³⁸. Ο περιπετειώδης τρόπος της ανόδου του στο θρόνο

³³⁵ Το αιτιολογικό της εκθρόνισης μεταφρασμένο στην ελληνική γλώσσα βρίσκεται στο βιβλίο του Κ. Λουρεντζή, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., και έχει ως εξής:

«ΕΡΩΤΗΣΙΣ

Εάν ο άρχηγός των πιστών άφρόνως φερόμενος άγνοη τίνι τρόπω νά διοικήση άγαθώς την χώραν αυτού, εάν καταξοδεύη άσώτως, χάριν των ιδίων αυτού όρέξεων, τους πόρους αυτής, άδυνατούσης νά ύποστη τοιαύτα άνωφελή έξοδα, εάν ή επί πλέον επί του θρόνου διατηρήσις αυτού έξη όλεθρίας διά την χώραν συνεπείας, όφείλει ναι ή ού νά εκθρονισθη;

ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ

Ο ιερός νόμος (σερρής) λέγει: ναι

ήπογεγρ. Ο Σεΐχ - ούλ ισλάμ

ΧΑΣΣΑΝ ΧΑΙΡΟΥΛΛΑΧ.»

³³⁶ R. E. Κοçu, «Osmanlı Padişahları», ό.π., σελ. 417.

³³⁷ Σαφή και παραστατική εικόνα του ομόθυμου λαϊκού ενθουσιασμού παρουσιάζει ο Philip Mansel, «Constantinople - City of the World's desire, 1453-1924», «Penguin» books, 1997: «*The soldiers and people in the streets, with tears of joy in their eyes, cried : «Long live our Padishah!», «Long live the nation!», «Bin yasha» and, if Greek, «Zito, Zito!»*», σελ. 302.

³³⁸ Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Yılmaz Öztuna, «Bir darbenin anatomisi», «Ötüken», İstanbul 1990, ο Μουράτ βρισκόταν υπό την παρακολούθηση του προσωπικού του γιατρού Dr. Karolyon που εφάρμοσε όμως εσφαλμένη θεραπεία. Κλήθηκε επίσης από τη Βιέννη ο διάσημος ψυχίατρος Dr. Liedersdorf ο οποίος ανέλαβε να παρακολουθήσει τον Μουράτ και υποσχέθηκε μάλιστα τη θεραπεία του, με την προϋπόθεση να νοσηλευθεί ο σουλτάνος στη Βιέννη. Κάτι τέτοιο όμως απορρίφθηκε ως αδύνατο, σελ. 311-12.

επέτεινε το ήδη υπάρχον πρόβλημα³³⁹. Ο θάνατος του Αμπντουλαζίζ στο Τορκαρι Saray και το επεισόδιο του Çerkes Hasan, τάραξαν ακόμη περισσότερο το λογικό του Μουράτ³⁴⁰. Αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν η εκ νέου ανάγκη εξεύρεσης διαδόχου.

³³⁹ Ο θάνατος του Αμπντουλαζίζ αποτελεί ένα από τα σκοτεινότερα σημεία της ταραγμένης εκείνης περιόδου. Ο σουλτάνος ήταν έγκλειστος στο Τορκαρι υπό αυστηρή επιτήρηση. Στις 4 Ιουνίου 1876, ημέρα Κυριακή, βρέθηκε νεκρός υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες. Είχε ζητήσει προηγουμένως ένα ψαλίδι για να περιποιηθεί τη γενειάδα του και μ' αυτό έκοψε τις φλέβες του. Η εκδοχή της δολοφονίας υποστηρίχθηκε αργότερα από το σουλτάνο Αμπντουλχαμίτ προκειμένου να ενισχυθεί το κατηγορητήριο εναντίον του Midhat και να τον εξολοθρεύσει. Την εκδοχή υιοθετεί ο Y. Öztuna, «Bir darbenin anatomisi», ό.π., σσ. 197-199, ο οποίος μάλιστα προσδιορίζει και ως δολοφόνο τον Yozgali Mustafa. Την ίδια εκδοχή υποστηρίζει και ο Ismail Hami Danişmend (βλ. σχετ. R. E. Koçu, «Osmanlı Padişahları», ό.π., σελ. 409). Άλλοι ιστορικοί ακολουθούν την επίσημη εκδοχή της αυτοκτονίας στηριζόμενοι στο πόρισμα των γιατρών που εξέτασαν τον Αζίζ και αποφάνθηκαν ότι επρόκειτο για αυτοκτονία (S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 152). Στην περίπτωση του R. E. Koçu, ό.π., σσ. 413-16, απλώς παρατίθενται και οι δύο εκδοχές. Η τεκμηρίωση του Öztuna που προαναφέρθηκε, μαρτυρεί μια συγκεκριμένη ιδεολογική τοποθέτηση. Ξεκινά από την άκρατη υποστήριξη στο χαμιτικό καθεστώς και την απέχθεια προς τους εκπροσώπους του Τανζιμάτ, ιδίως το Midhat. Είναι χαρακτηριστικοί οι ανεπίτρεπτα μειωτικοί όροι που χρησιμοποιεί για τον κορυφαίο, κατά πολλούς, πολιτικό άνδρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας το 19^ο αιώνα. Βλ. σχετικά Y. Öztuna, ό.π.: «.. Midhat paşa palavracı idi» σελ. 316 και «Bütün meganomanyaklar gibi de (Midhat), kendi şalışından başka kimseye karşı gerçek bir saygı duymuyordu.», σελ. 318, λησιμονώντας ότι ο Midhat ήταν εκείνος που δήλωσε στο Βρετανό πρεσβευτή το 1873 ότι ο μόνος τρόπος για να αποφευχθεί η πλήρης κατάρρευση της αυτοκρατορίας έγκειται στο να τεθούν υπεύθυνοι οι υπουργοί του σουλτάνου, ειδικά σε θέματα οικονομικά, απέναντι σε μια εθνική λαϊκή συνέλευση που θα έπρεπε να είναι αληθινά λαϊκή αποφεύγοντας τις διακρίσεις τάξεων και θρησκείας. Επιπλέον η αυτοκρατορία έπρεπε να αποκεντρωθεί με την καθιέρωση τοπικού επαρχιακού ελέγχου επί των επαρχιακών κυβερνητών. Βλ. σχετικά Peter Mansfield, «A History of the Middle East», «Penguin» books 1992, σελ. 72-3.

³⁴⁰ Ο Hasan Çerkes, αυλικός αξιωματούχος του Αζίζ και αδερφός μιας από τις συζύγους του, εισέβαλε στο χώρο όπου συνvergόταν το υπουργικό συμβούλιο και εξετέλεσε με πιστόλι τον υπουργό Πολέμου Hüseyin Avni και 5 άλλα άτομα. Υπήρξαν και αρκετοί τραυματίες. Το γεγονός τελικά αποτέλεσε και διέξοδο για την ψήφιση συντάγματος καθώς ο «δικτάτορας» Avni που αποτελούσε βασικό εμπόδιο δεν υπήρχε πια. Βλ. σχετικά S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 153.

Ο ισχυρός άνδρας της περιόδου , ο Midhat στράφηκε προς τη διαδοχή του Αμπντουλχαμίτ και, μετά την υπόσχεση του τελευταίου να παραχωρήσει Σύνταγμα, άρθηκε και το τελευταίο εμπόδιο³⁴¹. Ο Αμπντουλχαμίτ, γιος του Αμπντουλμετζίτ και της Tirimüjgan, γεννήθηκε το 1842 και ανήλθε στο θρόνο στις 31 Αυγούστου 1876³⁴². Ήταν ο τρίτος σουλτάνος που ενθρονιζόταν στο παραγμένο 1876 που πέρασε στην οθωμανική ιστορία ως «*üç padişahlı yıl*» (Το έτος των τριών αυτοκρατόρων). Η βασιλεία του Χαμίτ επρόκειτο να είναι εξαιρετικά μακρόβια, αφού κράτησε 33 χρόνια, μέχρι την ανατροπή του από την επανάσταση των Νεοτούρκων το 1909.

Η προσωπικότητα του νέου σουλτάνου ήταν εξαιρετικά αμφιλεγόμενη και προκαλούσε εξ αρχής την αντιπάθεια λόγω της άσχημης εξωτερικής του εμφάνισης. Η παιδική του ηλικία φαίνεται πως του είχε δημιουργήσει κάποια συμπλέγματα που τον ακολούθησαν και στον τρόπο άσκησης της εξουσίας. Ο πατέρας του του είχε δείξει μικρή προσοχή, ενώ η μητέρα του, μια Τσερκέζα αιχμάλωτη χορεύτρια, πέθανε από φυματίωση, όταν ο Χαμίτ ήταν δέκα ετών. Χαρακτηριστικό του ήταν ο φόβος της δολοφονίας, γεγονός που παρέλυε την αποφασιστικότητά του και τον έκανε ευμετάβλητο. Από την αρχή της βασιλείας του ο Sir Henry Elliot είχε σωστά εκτιμήσει τους στόχους του Χαμίτ: «*Ορθή συμπεριφορά και φωτεινές αντιλήψεις όμως δεν θα θελήσει να αποδεχθεί τον περιορισμό του από την ομάδα των μεταρρυθμιστών*»³⁴³. Οι γνώσεις του νέου σουλτάνου για τον δυτικό κοινοβουλευτισμό οφειλόταν σ' ένα διακεκριμένο μέλος της αγγλικής κοινότητας της Πόλης, τον Thompson, ενώ συζητούσε συχνά ζητήματα της αυτοκρατορίας σε σχέση με τις ενδοχριστιανικές έριδες με το γιατρό Σπυρίδωνα Μαυρογένη³⁴⁴.

Πάντως, όποιοι κι αν ήταν οι στόχοι του νέου σουλτάνου που έμεινε γνωστός κι ως «*Lanelli* (καταραμένος) *Abdül*» ή «*ερυθρός σουλτάνος*», έδειξε ότι ήξερε να περιμένει μέχρι να ισχυροποιήσει τη θέση του. Συμβιβασζόμενος πλήρως με τις δεσμεύσεις του προ της ενθρόνισης έδωσε σύντομα την εντολή

³⁴¹ S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 154.

³⁴² R. E. Koçu, «Osmanlı Padişahları», ό.π., σελ. 420.

³⁴³ Alan Palmer, «Osmanlı imparatorlugu son üç yüz yıl - bir çöküşün yeni tarihi», altıncı baskı, çeviren : Belkis Çorakçı Dişbudak, «Sabah» kitapları, İstanbul, Temmuz 1997, σελ. 160-1.

³⁴⁴ A. Palmer, ό.π., σελ. 161.

για τον καταρτισμό Συντάγματος. Την πρώτη εβδομάδα του Οκτωβρίου σχηματίστηκε από τον ίδιο η ομάδα σύνταξης που αποτελείτο από 16 υψηλόβαθμους κρατικούς λειτουργούς, 12 ουλεμάδες και 2 ανώτατους στρατιωτικούς, υπό την προεδρία του Midhat³⁴⁵. Το πρώτο οθωμανικό Σύνταγμα ετοιμάστηκε σχετικά γρήγορα. Κατά την άποψη των περισσότερων ήταν απομίμηση του γαλλικού και του βελγικού του 1831, αλλά στην πραγματικότητα στηριζόταν στο πρωσικό του 1850. Στο κείμενο αναγνωριζόταν οι βασικές ελευθερίες όμως ειδικά στο ζήτημα της ελευθερίας του τύπου υπήρχαν κάποιες «ελαστικές» διατάξεις. Ως επίσημη κρατική θρησκεία αναγνωριζόταν η ισλαμική αλλά προσδιοριζόταν και η ύπαρξη ανεξιθρησκείας, ενώ επίσημη γλώσσα ήταν η τουρκική. Οι αρμοδιότητες του σουλτάνου ήταν ευρύτατες: ο διορισμός και η απόλυση των γερουσιαστών, η ευθύνη συγκρότησης και συνεδριάσεων του κυβερνητικού συμβουλίου και κυρίως ήταν ανεύθυνος να λογοδοτεί απέναντι στη Βουλή. Το Σύνταγμα προέβλεπε την ύπαρξη Βουλής αποτελούμενης από δύο σώματα το Meclis-i Ayan (Γερουσία) και το Meclis-i Mebusan (Κοινοβούλιο). Τα μέλη του πρώτου διορίζονταν από το σουλτάνο, ενώ του δεύτερου εκλέγονταν από το λαό³⁴⁶.

Όμως ο σουλτάνος στηριζόμενος στη στρατιωτική και θρησκευτική ηγεσία δεν προτίθετο να τηρήσει το νέο Σύνταγμα³⁴⁷. Τούτο φάνηκε από την επιμονή του να προστεθούν σ' αυτό δύο παράγραφοι των οποίων οι συνέπειες φαίνεται πως δεν εκτιμήθηκαν δεόντως από τον αρχιτέκτονά του Midhat. Η μία προέβλεπε να έχει ο μονάρχης το δικαίωμα αναστολής του Συντάγματος σε περίπτωση εκτάκτου κινδύνου, ενώ η άλλη ήταν το περίφημο άρθρο 113 που

³⁴⁵ A. Palmer, «Osmanlı imparatorluğu», ό.π., σελ. 161-2.

³⁴⁶ S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 155.

³⁴⁷ Εξάλλου ο Χαμίτ περιλήφθηκε στην οθωμανική ιστορία στην ομάδα των σουλτάνων που θεωρήθηκαν ιδιαίτερος αυταρχικοί (ο ίδιος χαρακτηρισμός αποδίδεται και στους Μεχμέτ Β', Σελήμ Α' και Μαχμούτ Β'). Ο αυταρχισμός τους συνίστατο στο ότι επιχείρησαν με κάθε τρόπο να εφαρμόσουν την ανώτατη προσωπική τους αρχή και ορισμένες φορές αποκλήθηκαν από τους αντιπάλους τους müstebid=δεσποτικοί, τυραννικοί. Βλ. σχετικά Halil Inalcık, «Decision making in the Ottoman State», «Essays in Ottoman History», Eren, Istanbul 1998, σελ. 120.

έδινε στο σουλτάνο το δικαίωμα να εξορίζει πρόσωπα που θεωρούσε επικίνδυνα για το κράτος³⁴⁸.

Στο μεταξύ οι περιπλοκές από τις εξεγέρσεις στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, το Μαυροβούνιο και τη Βουλγαρία συνεχιζόταν, απειλώντας ευρείας κλίμακας ανάφλεξη στις βαλκανικές επαρχίες της αυτοκρατορίας με ευθεία ανάμειξη και της Ρωσίας. Για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση αποφασίστηκε η σύγκληση ειρηνευτικής διάσκεψης στην Κωνσταντινούπολη. Ο σημαντικότερος παράγων της διάσκεψης ήταν ο Salisbury. Έφθασε στην Πόλη στις 5 Δεκεμβρίου 1876 μετά από διερευνητικές επισκέψεις στο Παρίσι, Βερολίνο, Βιέννη και Πετρούπολη. Θεωρούσε (και κάποιοι Ευρωπαίοι πολιτικοί συμφωνούσαν μαζί του) ότι η πολιτική που ακολουθήθηκε στον Κριμαϊκό πόλεμο ήταν εσφαλμένη και ότι η κατάρρευση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν αναπόφευκτη. Η εκτίμησή που έτρεφε για το σουλτάνο δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη και τούτο φαίνεται από επιστολή προς το γιο του: *«Δεν θα τολμήσει (ο Χαμίτ) να δώσει ό,τι του ζητάμε, διότι είναι μια αδύναμη, δυστυχημένη προσωπικότητα που ισχυρίζεται ότι κινδυνεύει»*³⁴⁹.

Ο ίδιος ο Χαμίτ έβλεπε τις υποδείξεις για τη λύση του Βουλγαρικού και του Βοσνιακού ως παρέμβαση των Δυνάμεων στο λαό της χώρας που είχε θεόθεν ταχθεί να προασπίζει. Στις 14 Νοεμβρίου 1876 η Ρωσία κήρυξε μερική επιστράτευση³⁵⁰.

Οι εργασίες της διάσκεψης σταμάτησαν σχεδόν αμέσως με την έναρξή τους, όταν εν μέσω κανονιοβολισμών την 23^η Δεκεμβρίου αναγγέλθηκε η δημοσίευση του Συντάγματος. Το Σύνταγμα χρησίμευσε στους Οθωμανούς ως το νομικό κάλυμμα να απορρίψουν κάθε ιδέα εδαφικής παραχώρησης. Στήριζαν την άρνησή τους στο πρώτο άρθρο το οποίο ρητώς ανέφερε: *«Τό τουρκικόν κράτος αποτελεί έν όλον άδιαίρετον, τοῦ ὁποίου οὐδέν μέρος οὐδέποτε δύναται ν' ἀποσπασθῆ δι' οἰανδήποτε αἰτίαν»*³⁵¹. Στο ευρωπαϊκό αίτημα για διορισμό των διοικητών των επαρχιών Ερζεγοβίνης, Βοσνίας και Βουλγαρίας από την Πύλη με προηγούμενη συγκατάθεση από τις Δυνάμεις, οι

³⁴⁸ A. Palmer, «Osmanlı imparatorluğu», ό.π., σελ. 162.

³⁴⁹ A. Palmer, ό.π., σελ. 163-4.

³⁵⁰ A. Palmer, ό.π., σελ. 163.

³⁵¹ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 25.

Οθωμανοί πληρεξούσιοι αντέτασαν το έβδομο άρθρο με το οποίο κανονίζονταν τα κυριαρχικά δικαιώματα του σουλτάνου. Στο άλλο αίτημα για δημιουργία δύο εξελεγκτικών επιτροπών διορισμένων από τις Δυνάμεις για να εποπτεύουν την τήρηση των πρόσφατων μεταρρυθμίσεων προβλήθηκε η απάντηση ότι κάτι τέτοιο αναιρεί την αρχή της ανεξαρτησίας του κράτους και διεγείρει τη δυσπιστία των υπηκόων του έναντι της κυβέρνησης³⁵². Η δημοσίευση του Συντάγματος και η επιλογή του χρόνου δημοσίευσής του ήταν μια προσεκτικά προμελετημένη ενέργεια εκ μέρους του Χαμίτ. ένας τακτικός ελιγμός προκειμένου να χρησιμεύσει ως έρεισμα αδιαλλαξίας. Η κατάργησή του μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα αποτελεί *argumentum ex eventu*, ότι είχε περιορισμένη και συγκεκριμένη χρήση και φυσικά το ίδιο ισχύει και για το πρόσωπο του Midhat που εξέφραζε το εξευρωπαϊσμένο οθωμανικό πρόσωπο, τόσο αναγκαίο στο Χαμίτ υπό περιστάσεις κατά τις οποίες η στάση των Ευρωπαίων και ειδικά της Βρετανίας επρόκειτο να παίζει καθοριστικό ρόλο.

Ταυτόχρονα με την ανακήρυξη του Συντάγματος και μετά το πέρας των εργασιών της διάσκεψης στους δρόμους της Πόλης Μουσουλμάνοι σπουδαστές διαδήλωναν δίχως έκτροπα, κατηγορούσαν την πανσλαβιστική ιδέα και διακήρυσσαν την επιθυμία πολέμου κατά της Ρωσίας. Οι Ευρωπαίοι πληρεξούσιοι παρατήρησαν επίσης την από κοινού ελληνική και αρμενική αντίθεση κατά της Ρωσίας στον ίδιο βαθμό που την εκδήλωναν και οι Νεοοθωμανοί³⁵³.

Η αυτοκρατορία εισερχόταν, με την έναρξη του 1877, ταυτόχρονα σε τροχιά πολέμου και εκλογών. Οι μεν εκλογές ξεκίνησαν τους πρώτους μήνες του 1877 σε κάποιες επαρχίες και η διεξαγωγή τους πλησίαζε και στην πρωτεύουσα. Όμως οι εκλογείς έδειχναν πολύ μικρό ζήλο. Τα αποτελέσματα από την περιφέρεια συγκεντρώνονταν με ένα πολύπλοκο σύστημα. Για τους

³⁵² Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 25.

³⁵³ Α. Palmer, «Osmanlı imparatorluğu», ό.π., σελ. 164. Είναι επίσης χαρακτηριστικό το ότι το ρωσικό τελεσίγραφο το οποίο επιδόθηκε μετά το πέρας της διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης, απορρίφθηκε ομόφωνα από τη σύσκεψη που συγκάλεσε ο Midhat και στην οποία συμμετείχαν και εξέφρασαν γνώμη και οι ηγέτες των μη Μουσουλμανικών millet. Βλ. σχετικά Μ. Serpoglu, «93 Harbi», (II), ό.π., σελ. 2142.

απομακρυσμένους ειδικά υπηκόους της επαρχίας η αρχή της κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης δεν προκαλούσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τελικώς την 3^η εβδομάδα του Μαρτίου στο Dolma Bahçe, ενώπιον των ξένων διπλωματών, θρησκευτικών ηγετών και όλων των κυβερνητικών αξιωματούχων, ο σουλτάνος ανήγγειλε την έναρξη των εργασιών του κοινοβουλίου (Meclis-i Mebusan). Ο αριθμός των βουλευτών του Meclis-i Mebusan έφθανε τους 119 εκ των οποίων οι 71 Μουσουλμάνοι, οι 44 Χριστιανοί και οι 4 Εβραίοι. Η αναλογία Μουσουλμάνων και μη, βουλευτών ήταν 1 προς 1,47, ενώ στη Γερουσία (Meclis-i Ayan) επί συνόλου 26 γερουσιαστών οι 21 ήταν Μουσουλμάνοι και οι μη Μουσουλμάνοι 5³⁵⁴. Οι αναλογίες είναι χαρακτηριστικές του τρόπου αντιμετώπισης των μειονοτήτων και της επιθυμίας ουσιαστικής συμμετοχής τους στις πολιτικές διαδικασίες. Στο αιρετό κοινοβουλευτικό σώμα, μ' όλες τις δυσκολίες και τα προσκόμματα από τον ίδιο τον εκλογικό νόμο και την πρακτική, η αναλογία είναι 1:1,47. Στο διορισμένο σώμα των Ayan η αναλογία είναι 1:4,2. Εκεί που η κυβερνητική-σουλτανική παρέμβαση ήταν περισσότερο εφικτή, αποκαλύπτεται και η ειλικρίνεια των διακηρύξεων ισονομίας και ισοπολιτείας.

Ο πόλεμος από την άλλη, τελικά κηρύχθηκε στις 24 Απριλίου 1877. Έναντι της έκκλησης του τσάρου «για την αγάπη της Ορθοδοξίας και του Σλαβισμού», ο σουλτάνος νοηματοδοτούσε εξ αρχής τον αγώνα με την ιδιότητά του ως χαλίφη³⁵⁵. Η ιερή σημαία του Προφήτη ξεδιπλώθηκε τελετουργικά απ'

³⁵⁴ A. Palmer, «Osmanlı imparatorluğu», ό.π., σελ. 165-6.

³⁵⁵ Το κείμενο της προκήρυξης του τσάρου παρατίθεται στο βιβλίο της B. Jelavich, «Russia's Balkan entanglements», ό.π.: «Our faithful and beloved subjects know the lively interest which we have always devoted to the destinies of the oppressed Christian population of Turkey. Our desire to ameliorate and guarantee their condition has been shared by the whole of the Russian nation which shows itself ready to-day to make fresh sacrifices to relieve the condition of the Christians in the Balkan Peninsula.

The life and property of our faithful subjects have always been dear to us. Our whole reign testifies to our constant anxiety to preserve to Russia the benefits of peace. This anxiety did not cease to animate us at the time of the sad events which came to pass in Herzegovina, Bosnia and Bulgaria. We made it pre-eminently our object to attain amelioration of the condition of Christians in the East by means of peaceful negotiations and concerned action with the great European Powers, our allies and friends.

το Τορκαρι Saray. Με την υποστήριξη του Σείχουλισλάμη και κρατώντας την ιερή σημαία ο σουλτάνος-χαλίφης κήρυξε τον ιερό πόλεμο ενάντια στον άπιστο στρατό του τσάρου³⁵⁶. Ο Αλέξανδρος Β' είχε ως 10 εκατομμύρια Μουσουλμάνους υπηκόους. Αν στην έκκληση του ιερού πολέμου υπήρχε ανταπόκριση, ίσως να μπορούσε να ανοίξει πραγματικό εσωτερικό επαναστατικό μέτωπο στη Ρωσία. Όμως η έκκληση του ιερού πολέμου επέδρασε πρώτιστα στην οθωμανική αυτοκρατορία και δημιούργησε ογκώδες πατριωτικό κύμα. Οι εθελοντές συνέρρεαν στο στράτευμα και γίνονταν εισφορές στο ίδρυμα που δημιουργήθηκε για την κάλυψη πολεμικών αναγκών. Ταυτόχρονα, με μια κίνηση φιλοφρόνησης το κοινοβούλιο απέδωσε στο σουλτάνο τον τίτλο του Γαζή³⁵⁷.

Η στροφή του Χαμίτ όμως προς τον τονισμό της θρησκευτικής ιδιότητάς του ως Χαλίφη, αρχηγού των απανταχού Μουσουλμάνων, δεν αποτέλεσε πολιτική επιλογή της στιγμής αλλά ευρύτερη στο χρόνο ιδεολογική τοποθέτηση³⁵⁸. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 είχε αρχίσει να είναι

During the years we have made incessant efforts to induce the Porte to adopt such reforms as would protect the Christians of Bosnia, Herzegovina and Bulgaria from the arbitrary rule of the local authorities. The execution of these reforms followed, as a direct obligation, from the anterior engagements solemnly contracted by the Porte in the sight of all Europe. Our efforts, although by the joint diplomatic representations of the other Governments, have not attained the desired end. The Porte has remain immovable in its categorical refusal of every effectual guarantee for the security of its Christian subjects..», σελ. 172-3.

³⁵⁶ Ο ορισμός του Ιερού Πολέμου στον F. A. Klein, «The religion of Islam», London Curzon Press 1985: «JIHAD. - The fighting against unbelievers with the object of either winning them over to Islam, or subduing and exterminating them in case they refuse to become muslims, and the causing Islam to spread and triumph over all relegions is considered a sacred duty of the Muslim nation. It is not a duty incumbent on every individual Muslim, but on the nation as a whole. This is meant by calling it a general duty and not an individual duty. It rests on a direct command of the Qur'an», σελ. 173.

³⁵⁷ A. Palmer, «Osmanlı imparatorlugu», ό.π., σελ. 167.

³⁵⁸ Στις παραμέτρους που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας για να αποτιμήσουμε την πανισλαμιστική στροφή του Αμπντουλχαμίτ είναι και οι διευρυνόμενες σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους Γερμανούς τους οποίους ο σουλτάνος επιχειρούσε να εντυπωσιάσει με το εύρος της επιρροής του. Βλ σχετικά Θ. Βερέμης, «Ιδεολογικές προϋποθέσεις για μια συνεργασία Ελλήνων και Τούρκων», Δ.Ι.Ε.Ε., том. 23, Αθήνα 1980, σελ. 410.

ορατή η δημιουργία στους κόλπους της ηγέτιδας οθωμανικής τάξης δύο σαφώς αποκλινουσών ιδεολογικών τάσεων, αυτής που αντιπροσώπευε το θεσμικό εκμοντερνισμό και τη ενσωμάτωση όλων των Οθωμανών στην αυτοκρατορία και εκείνης που θεωρούσε το Ισλάμ ως τη νέα πολιτική φόρμουλα³⁵⁹. Η συσπείρωση των υπηκόων της αυτοκρατορίας στη θρησκεία αποτελούσε τον έναν τρόπο σωτηρίας του κράτους, εφόσον ο οθωμανικός πατριωτισμός που επιχείρησε να δημιουργήσει το Τανζιμάτ φαινόταν να χρεωκοπεί. Ο Πανισλαμισμός βέβαια, όπως ήταν φυσικό, θα άφηνε έξω από τις τάξεις του τους μη Μουσουλμάνους της αυτοκρατορίας³⁶⁰. Ήδη όμως κάτι τέτοιο δεν φαινόταν καθόλου υπερβολικό. Ουσιαστικά ποτέ ούτε οι ίδιοι οι Οθωμανοί δεν ενστερνίστηκαν το ιδεώδες της ενιαίας πατρίδας δίχως διακρίσεις θρησκείας και με μόνο στόχο την από κοινού προσπάθεια προς τη συνολική ευημερία. Οι διαχωρισμοί που επέβαλε το ίδιο το πολιτικοστρατιωτικό status των παρελθόντων αιώνων επιβίωνε και στο Τανζιμάτ παρά τις περί του αντιθέτου διακηρύξεις των εκπροσώπων του. Εξάλλου οι ίδιες οι μη μουσουλμανικές εθνότητες είχαν δείξει πως είχαν κάνει την επιλογή τους στην κατεύθυνση της συγκρότησης χωριστών εθνικών κρατών σε εδάφη βέβαια που θα αποσπώνταν από την αυτοκρατορία. Κατά συνέπεια η μη συμμετοχή στη νέα εθνική ιδέα που προωθούσε ο Χαμίτ, των μη μουσουλμανικών εθνοτήτων ήταν φυσική απόρροια των ιδεολογικών διεργασιών της περιόδου του Τανζιμάτ, της μακρόχρονης ιστορικής

³⁵⁹ Şerif Mardin, «Religion and secularism in Turkey», «Atatürk founder of a modern state», edited by Ali Kazancigil and Ergun Özbudun, «Hurst & Company», London 1997, σελ. 200.

³⁶⁰ Την εσωστρέφεια του Πανισλαμισμού και τις εξ αυτής απορρέουσες συνέπειες για τις εθνότητες, επισημαίνει ο H. Poulton, «Top hat», ό.π.: «*A change in policy from the Tanzimat period was evident after Abdülhamid took power. He eschewed all thoughts of territorial expansion and turned his back on the previous reliance on the British to defend the empire against the Russians. He was an authoritarian and a centraliser who attempted to use Islam and pan - Islamism to hold the empire together in the face of external and internal threats. Article 3 of the 1876 Constitution specifically referred to the «high Islamic Caliphate» of the House of Osman, and the Sultan, unlike his predecessors, greatly stressed this, expanding on it to make pan - Islamism official policy. The new emphasis on Sultan as Caliph a protector of all Muslims outside the empire, was really a foreign affairs bluff by Abdülhamid. The main thrust of the new emphasis on religion and the role of the Sultan as figure - head was internal.*», σελ. 58-9.

παράδοσης της αυτοκρατορίας και των συγκυριών που δημιούργησε ο καταστροφικός πόλεμος του 1877-8³⁶¹.

Στην προσπάθειά του να προσδώσει πανισλαμιστική ιδεολογική ταυτότητα στις μάζες των αγροτών τη υπαίθρου ο Χαμίτ ακολούθησε μια αρκετά ευφυή πολιτική, καθιέρωσε επαφές με σείχηδες και δερβίσηδες, χρησιμοποίησε την προπαγάνδα για να κινητοποιήσει τους αστικούς πληθυσμούς, έδωσε έμφαση στην κατασκευή του σιδηροδρόμου της Χετζάζης (άμεση σύνδεση με τα μουσουλμανικά ιερά προσκυνήματα) και επιχείρησε να κάνει τους αραβικούς πληθυσμούς να εγκολπωθούν την οθωμανική ταυτότητα. Η πολιτική αυτή έφερε κάποια αποτελέσματα ιδίως στη Μικρά Ασία, όπως αναφέρουν κάποιοι σύγχρονοι παρατηρητές³⁶². Από την υπαίθρο της Θράκης δε μπορούμε κι εμείς να παρατηρήσουμε ότι η αποδοχή της αγιότητας του Κιαμήλ επισημοποιείται και εκφράζεται μέσα από την επιθυμία της μουσουλμανικής κοινότητας της Βιζύης να τον μεταφέρει στο σπίτι του τοπικού διοικητή.

Συνεχίζοντας δι' ολίγων την παρέκβασή μας στις πολιτικοϊδεολογικές κινήσεις της περιόδου του Τανζιμάτ και των αρχών της χαμιτικής, δε μπορούμε να μην αναφερθούμε και σε μια ακόμη σημαντική παράμετρο της οθωμανικής σκέψης του β' μισού του 19^{ου} αιώνα και εννοούμε τους Νεοοθωμανούς. Η ίδια η ονομασία της κίνησής τους δεν αποτελεί αυτοχαρακτηρισμό αλλά μάλλον εξομοίωση από ευρωπαϊκής πλευράς με τα επαναστατικά γεννήματα της δεκαετίας του 1840 στην Ευρώπη, Νέα Ιταλία, Νέα Γαλλία, Νέα Γερμανία³⁶³. Οι Οθωμανοί φιλελεύθεροι βέβαια αποτελούσαν ένα *suí generis* οθωμανικό φαινόμενο που παρουσίαζε εξαιρετική πολυσυλλεκτικότητα ιδεών, όχι σπάνια, αντιτιθέμενων μεταξύ τους. Ο R. E. Κοçu τους συσχετίζει ιδεολογικά άμεσα με τη Γαλλική επανάσταση του 1789.

³⁶¹ Αυτή η διαπίστωση βέβαια αφορά ξεκάθαρα στη στάση των ίδιων των *millet* της αυτοκρατορίας, χωρίς τούτο να σημαίνει πως δεν υπήρχε διαφοροποίηση στην επίσημη εξωτερική πολιτική των Βαλκανικών χωρών. Η Ελλάδα για παράδειγμα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα κι ως την πρώτη δεκαετία του 20ου έπαψε να έχει ως κύρια επιδίωξη το διαμελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Βλ σχετικά Θ. Βερέμης, «Ιδεολογικές προϋποθέσεις για μια συνεργασία», ό.π., σελ.406.

³⁶² J. Mardin, «Religion», ό.π., σελ. 201.

Ο χαρακτηρισμός τους «*Jeunes Turks*» δείχνει βεβαίως και μια Ευρωπαϊκή «*εθνικιστική εκκαθάριση*» απότοκο των ιδεολογικών διεργασιών στη Δύση. Οι συμμετέχοντες στην ιδεολογική αυτή κίνηση ήταν γνώστες όλων τω φάσεων της γαλλικής επανάστασης και «*σαν επιμελείς μαθητές προετοιμάζονταν για εξετάσεις στο μάθημα της ιστορίας. Άλλος έπαιρνε το ρόλο του Μαρά, άλλος του Νταντόν, άλλος του Ροβεσπιέρου. Για όλους αυτούς η συνταγματική μοναρχία ήταν το πρώτο σκαλοπάτι στην πορεία προς τη δημοκρατία*»³⁶⁴.

Η πραγματικότητα όμως ήταν κάπως διαφορετική. Με κύριο εκφραστή την εφημερίδα «*Tasvir-i Efkar*» (Περιγραφή ιδεών), οι Νεοοθωμανοί υπονόμειαν τη μεταρρυθμιστική κίνηση του Τανζιμάτ. Οι κύριοι εκπρόσωποι της κίνησης ήταν ο Ziya Paşa, ο Namik Kemal και ο Ali Suavi που εξορίστηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1860 στην Ευρώπη και συνέχισαν τη δράση τους στο Παρίσι και το Λονδίνο. Η αντίδρασή τους επικεντρώνονταν στην, κατά την άποψή τους, διαλυτική επίδραση των μεταρρυθμίσεων. Η θεωρητική τους ιδιοτυπία βρισκόταν στη άποψη ότι η ριζοσπαστική δυτική μεταρρύθμιση που εισήχθηκε το 1839 «*υπέσκαπτε την ηθική και ιδεολογική βάση της οθωμανικής κοινωνίας χωρίς να προσφέρει επαρκές υποκατάστατο*»³⁶⁵. Ειδικά ο Ali Suavi στράφηκε με ιδιαίτερη έμφαση στο συνδυασμό της ισλαμικής πολιτειακής οργάνωσης με την ανανέωση της αυτοκρατορίας και περιγράφεται ως «*φιλελεύθερος θεολόγος*» ή ορθότερα «*σαρικοφόρος επαναστάτης*»³⁶⁶.

Οι στόχοι των Νεοοθωμανών κυμαίνονται σε μια ποικιλία πολιτικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων. Η τριάδα των ιδεολογικών αξόνων τους περιστρεφόταν στις έννοιες: Σύνταγμα, Βουλή και Οθωμανισμός. Πρώτιστα επιθυμούσαν τον περιορισμό της ισχύος της γραφειοκρατικής μηχανής διαμέσου ενός Συντάγματος στο οποίο όλοι έπρεπε να υποταχθούν ασχέτως των σχέσεων ή της θέσης τους στην οθωμανική κοινωνία. Αντιλαμβανόταν τη

³⁶³ B. Lewis, «The emergence of Modern Turkey», ό.π., σελ. 153-4.

³⁶⁴ R. E. Koçu, «Osmanlı Padişahları», ό.π., σελ. 423.

³⁶⁵ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», τομ. 2, ό.π., σελ. 130-1.

³⁶⁶ B. Lewis, «The emergence of Modern Turkey», ό.π., σελ. 154.

γραφειοκρατία του Τανζιμάτ ως αυταρχικότερο μηχανισμό σε σχέση με την παραδοσιακή οργάνωση του κράτους³⁶⁷.

Στους Νεοοθωμανούς πρέπει να αναζητηθούν οι ρίζες της σύγχρονης τουρκικής σκέψης και της κεμαλικής παράδοσης. Η κρατική οργάνωση που επαγγέλονταν αποτελούσε ένα συνδυασμό δυτικής συνταγματικής-δημοκρατικής αντίληψης σε ένα τουρκικό κράτος του οποίου οι υπήκοοι θα τελούσαν υπό ένα είδος πολιτικής και εθνικοθησκευτικής εξομοίωσης δίχως τις παραδοσιακές διαφοροποιήσεις της πολυεθνικής κοινωνίας. Η χρήση από το Namik Kemal των αμιγώς τουρκικών λέξεων «hürriyet» (ελευθερία) και «vatan» (πατρίδα) παραπέμπουν στο εθνικό παρελθόν και αποτελούν ίσως τους γενέθλιους όρους του τουρκικού εθνικισμού. Φαινομενικά το Νεοοθωμανικό κίνημα καταπνίγηκε στην απολυταρχία του Χαμίτ και στη δίνη του ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-78, στην πραγματικότητα όμως ο σπόρος του τουρκικού εθνικισμού βλάστησε στις ανώμαλες ιστορικές συνθήκες της δεκαετίας 1870-80 και απέδωσε το Νεοτουρκικό κίνημα. Εξάλλου η εκπληκτική εκπαιδευτική αναμόρφωση μέσα από τις σχολές Rüşdiye άρχισε να δημιουργεί μια νέα γενιά γραφειοκρατών και στρατιωτικών που διαφοροποιούνταν από τους παλαιότερους μεταρρυθμιστές όχι μόνο ως προς την ποσότητα των γνώσεων αλλά κυρίως ως προς τη σύλληψη των μεθόδων αναμόρφωσης της αυτοκρατορίας³⁶⁸. Ο αδελφός του «φονέως» Κιαμήλ, ο εφέντης ανακριτής ήταν μέσα σ' αυτή τη γενιά, όπως τουλάχιστον μας τον παρουσιάζει ο Βιζυηνός.

Το Τανζιμάτ με τη σειρά του, ως υπερεθνική κίνηση ανθρώπων που απευθυνόταν σε κοινωνία με ήδη υπάρχοντες τους κανόνες του εθνικιστικού παιχνιδιού, έληξε μέσα σε ισχυρότερες εσωτερικές αντιδράσεις και εξωτερικές περιπλοκές· όμως η Νεοοθωμανική κίνηση συνεχίστηκε, όταν η πρώτη γενιά Νεοοθωμανών αποχώρησε με ποικίλους τρόπους και έδωσε τη θέση της σε καινούργιους εκφραστές που είχαν ωριμάσει ιδεολογικά και είχαν πλέον αποφασίσει να ιεραρχήσουν τις εθνικές προτεραιότητες στον αναδυόμενο κόσμο του 20ου αιώνα.

Επιστρέφοντας τώρα στα γεγονότα και τη δίνη του Ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-78 υπενθυμίζουμε ότι στην εννεάμηνη περίπου διάρκειά του η

³⁶⁷ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», τομ. 2, ό.π., σελ. 132.

στρατιωτική κατάσταση αντιστράφηκε πολλές φορές επηρεάζοντας και την πολιτική. Ο ρωσικός στρατός πάντως πολέμησε χειρότερα και ο οθωμανικός καλύτερα απ' ό,τι αναμενόταν³⁶⁹. Ωστόσο η οθωμανική άμυνα είχε να παρουσιάσει από στρατηγικής πλευράς μόνο την αντίσταση στην Πλεύνα και προς το τέλος του 1877 και τις αρχές του 1878 οι Ρώσοι έκαμψαν και τις τελευταίες εστίες αντίστασης φθάνοντας μέχρι την Ανατολική Θράκη³⁷⁰. Η ανακωχή της Αδριανούπολης της 31^{ης} Ιανουαρίου 1878 ήταν σκοπίμως ασαφής, ενώ κατά τη διατύπωση των απαιτήσεών τους οι Ρώσοι δεν έδειχναν να επείγονται ιδιαίτερα, ζητώντας πιο πολύ να μάθουν τι ήταν διατεθειμένοι οι Οθωμανοί να παραχωρήσουν παρά να διατυπώσουν οι ίδιοι συγκεκριμένους όρους³⁷¹. Ειδικά για τη Βουλγαρία προβλεπόταν η δημιουργία κράτους του οποίου τα όρια θα καθοριζόταν «*από την πλειοψηφία του βουλγαρικού πληθυσμού και που δεν μπορούσε, υπό οποιοσδήποτε περιστάσεις, να είναι μικρότερο απ' αυτό που προσδιόρισε η διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης*»³⁷².

Για τον ίδιο το σουλτάνο Χαμίτ δεν υπήρχε απολύτως καμιά εναλλακτική λύση από την αποδοχή άνευ όρων όλων των ρωσικών απαιτήσεων. Τούτο σήμαινε: απόσυρση των υπολοίπων οθωμανικών δυνάμεων από τη Βουλγαρία, αυτονομία στη Βουλγαρία και Βοσνία-Ερζεγοβίνη και πλήρη ανεξαρτησία στη Ρουμανία. Επίσης αλλαγή στη Σύμβαση για τα Στενά με ευρύτερα δικαιώματα στους Ρώσους όσον αφορά στο άνοιγμα και κλείσιμό τους³⁷³.

Ο κίνδυνος άμεσης διάλυσης της αυτοκρατορίας ήταν ορατός και τότε αναβίωσε στα μάτια των Άγγλων πολιτικών η παλιά ρωσοφοβία³⁷⁴. Η άμεση

³⁶⁸ J. Mardin, «Religion», ό.π., σελ. 204.

³⁶⁹ Η κρίση διατυπώνεται από το Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 305.

³⁷⁰ Για την αδράνεια του οθωμανικού γενικού επιτελείου βλ. σχετικά Α. Palmer, «Osmanlı imparatorluğu», ό.π.: «*Çünkü Osmanlı askerinin çok büyük cesaretle savaşmama, iyi silah ve cephaneye sahip olmama rağmen, kurmaylık uygulamastan hemen hiç yok gibi idi*», σελ. 166.

³⁷¹ Mithat Sertoglu, «93 Harbi», (VII) Sayı: 45, Eylül 1953, σελ. 2612.

³⁷² B. Jelavich, «Russia's Balkan entanglements», ό.π., σελ. 173.

³⁷³ Α. Palmer, «Osmanlı imparatorluğu», ό.π., σελ. 170.

³⁷⁴ Τον τόνο της Ρωσοφοβίας έδινε η ίδια η βασίλισσα της Βρετανίας, Βικτωρία που θεωρούσε τους Ρώσους ως τη μεγαλύτερη καθυστέρηση της φιλελευθεροποίησης και του πολιτισμού που υπήρχε. Βλ. σχετικά Peter Mansfield, «A history of the Middle East», ό.π., σελ. 74.

επέμβαση πλέον ήταν ο μόνος τρόπος για να ανασχεθεί ο ρωσικός κίνδυνος που πλησίαζε την Κωνσταντινούπολη. Η ίδια η κατάσταση που δημιουργήθηκε στην πρωτεύουσα επέβαλε στο Χαμίτ να δεχθεί την αγγλική συνδρομή. Η κατάπαυση του πυρός δεν ανέστειλε τη ρωσική προέλαση. «*Η Πύλη βρίσκεται σε κατάσταση τρόμου*», μ' αυτά τα λόγια ο άγγλος πρέσβυς Layard δίνει το μέγεθος του πανικού³⁷⁵. Η ίδια η κατάσταση του πληθυσμού συνιστούσε ένα εκρηκτικό μείγμα επικίνδυνο να αναφλεγεί από στιγμή σε στιγμή. Η τιμή του ψωμιού ανέβηκε στο πενταπλάσιο της αρχικής, ενώ στίφη Κιρκασιών έκλεβαν τα πάντα, ακόμη και παιδιά. Ιδιωτικές κατοικίες, όπως και το παλάτι του Ζιγαν στην Πόλη άνοιξαν τις πόρτες τους στους πρόσφυγες και τους τραυματίες. Από τον Ιανουάριο του '78 ο πληθυσμός άρχισε να χάνει τις ελπίδες του. Οι υπουργοί δεν τολμούσαν να εμφανιστούν στους δρόμους³⁷⁶.

Το όλο κλίμα μεταφέρθηκε και στο κοινοβούλιο με θυελλώδεις συνεδριάσεις, αντιπαραθέσεις και ευθείες βολές κατά του σουλτάνου³⁷⁷. Τα γεγονότα αυτά ανάγκασαν το Χαμίτ να το καταργήσει με το αιτιολογικό ότι λόγω της αναταραχής έπρεπε να ανασταλεί η λειτουργία του, διότι μέχρι να επέλθει ομαλοποίηση δεν ήταν σε θέση να λειτουργεί εύρυθμα³⁷⁸. Με την κίνηση αυτή ο Χαμίτ απαλλάχτηκε από τον πιο μικρό από τους τρεις κινδύνους που τον απειλούσαν. Οι άλλοι δύο ήταν η προσέγγιση των Ρώσων και η είσοδος των Άγγλων στα Στενά. Στις 8 Φεβρουαρίου ο αγγλικός στόλος με επικεφαλής το ναύαρχο Hornby διατάχτηκε να αγκυροβολήσει ανοιχτά της

³⁷⁵ A. Palmer, «Osmanlı imparatorlugu», ό.π., σελ. 170.

³⁷⁶ Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 305.

³⁷⁷ Συγκεκριμένα στην έκτακτη σύνοδο που προηγήθηκε της αφίξεως των Ρώσων στον Άγιο Στέφανο, ο Ahmet efendi επικεφαλής της συντεχνίας των ραφτάδων είπε στο σουλτάνο σε ασυνήθιστη γλώσσα ότι ζητούσε τη γνώμη των αντιπροσώπων πολύ αργά, ενώ έπρεπε ν' απευθυνθεί σ' αυτούς, όταν ακόμη μπορούσε να εμποδιστεί η καταστροφή. Το κοινοβούλιο δεν μπορούσε να επομισθεί ευθύνες για κάτι που έγινε χωρίς το ίδιο να έχει αποφανθεί σχετικά. Δεν εισακούστηκε καμμιά πρότασή του και δεν έγιναν σεβαστές οι αποφάσεις του. Οι λόγοι αυτοί εξόργισαν το Χαμίτ που απάντησε ότι ήταν λάθος του που ακολούθησε την ήπια τακτική του πατέρα του Αμπντουλμετζίτ και ότι θα ήταν προτιμότερο να ενστερνιστεί την αυταρχική πολιτική του Μαχμούτ Β'. Βλ. σχετικά M. Septoglu, «93 Harbi», (VII), ό.π., σελ. 2624.

³⁷⁸ A. Palmer, «Osmanlı imparatorlugu», ό.π., σελ. 169.

Κωνσταντινούπολης. Ο ίδιος ο Χαμίτ δεν ήθελε την είσοδο των αγγλικών πολεμικών στα Στενά από φόβο μήπως τούτο προκαλέσει είσοδο των Ρώσων και συνεπιφέρει την τελική καταστροφή³⁷⁹. Φαίνεται όμως ότι οι Άγγλοι ήταν διατεθειμένοι να σώσουν την αυτοκρατορία «*εκούσα άκουσα*» χωρίς φυσικά να λάβουν υπόψη τους σε καμία περίπτωση τις επιθυμίες ή τις όποιες οθωμανικές ενστάσεις. Η Βρετανία έπρεπε να προβεί σε κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου και να εμποδίσει τους Ρώσους και να αποκομίσει τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη. Για το Χαμίτ ταυτόχρονα, η αγγλική πολιτική αποτελούσε τη μοναδική σανίδα σωτηρίας και η τελευταία δυνατότητά του ήταν να στηριχτεί σ' αυτήν για να καταφέρει να επιβιώσει. Το τίμημα όμως που πλήρωσε ήταν βαρύ και η κατοπινή εχθρότητα με την οποία αντιμετώπισε την Αγγλία πηγάζει από την υπερβολική εμπιστοσύνη (και τις αρνητικές της συνέπειες) που επέδειξε προς τον Layard την εποχή ακριβώς του 1877-8³⁸⁰.

Η υπογραφέισα στο μεταξύ (3 Μαρ.) Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου αντί να μειώσει αύξησε την ένταση. Εκτός από τη μεγάλη Βουλγαρία που χρησίμευε ως πλατφόρμα των ρωσικών διεκδικήσεων στα Βαλκάνια, ο κίνδυνος για τους Άγγλους εκτεινόταν σ' όλο το χώρο της δυτικής και κεντρικής Ασίας. Στη περιοχή του Καυκάσου οι Ρώσοι έπαιρναν στα χέρια τους τον έλεγχο του τμήματος της Κεντρικής Ασίας που εκτεινόταν στον άξονα από την Τραπεζούντα και την Ταυρίδα και συνέπιπτε με τον παλιό δρόμο του Μεταξιού³⁸¹. Ουσιαστικά τα βρετανικά συμφέροντα θίγονταν στον πιο ευαίσθητο και σημαντικό κρίκο της αποικιακής αλυσίδας, τις Ινδίες. Για την ανάσχεση της ρωσικής επέκτασης ο βρετανός πρωθυπουργός Disraeli ζήτησε το Μάρτιο του '78 μια βάση επιχειρήσεων στη Μεσόγειο από τους Οθωμανούς. Εξετάστηκε η περίπτωση της Κρήτης που βρισκόταν σε πλεονεκτικότερη θέση. Ο μόνιμος όμως επαναστατικός αναβρασμός κρίθηκε ότι θα δημιουργούσε ανυπέρβλητα εμπόδια. Εξετάστηκαν επίσης οι περιπτώσεις της νήσου Αστυπάλαιας, της Λέσβου και του λιμανιού της Αλεξανδρέττας. Η τελική απόφαση του Disraeli πάρηκε το Μάιο, οπότε κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Κύπρος ήταν το κλειδί της δυτικής Ασίας. Η επίσημη σύμβαση για την

³⁷⁹ A. Palmer, «Osmanli imparatorlugu», ό.π., σελ. 170.

³⁸⁰ A. Palmer, ό.π., σελ. 168.

³⁸¹ A. Palmer, ό.π., σελ. 173.

παραχώρηση του νησιού στους Άγγλους υπογράφηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα, τον Ιούνιο³⁸².

Στο παράλληλο χρονικό διάστημα η βρετανική διπλωματία έκανε δραστήριες κινήσεις για την αναθεώρηση της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Η σύμπτωση των συμφερόντων των υπολοίπων μεγάλων Δυνάμεων, παρά τον παραγκωνισμό της Γαλλίας λόγω της ήττας της στο γαλλοπρωσικό πόλεμο, έφερε το επιθυμητό αποτέλεσμα. Μετά από σκληρές διαπραγματεύσεις κατά τους μήνες Απρίλιο και Μάιο 1878, ο Salisbury κατάφερε να αποσπάσει από το ρώσο πρέσβυ στο Λονδίνο τη συγκατάθεση για μεταβολή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Δίχως την υπομονητική διπλωματία του Salisbury δε θα ήταν δυνατή η σύγκληση του Συνεδρίου του Βερολίνου και η εκ νέου χάραξη των οθωμανικών συνόρων³⁸³.

Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, με τη Συνθήκη του Βερολίνου οι ρωσικές φιλοδοξίες στη Βαλκανική περιορίστηκαν κατά πολύ, δίχως όμως τούτο να σημαίνει πως από τον περιορισμό αυτό ουσιαστικά ωφελήθηκε η Οθωμανική αυτοκρατορία. Το πλήγμα που είχε δεχθεί ήταν βαρύτατο και συνετέλεσε εν πολλοίς στον καθορισμό της μετέπειτα στάσης της τόσο στις εξωτερικές της σχέσεις (προσέγγιση με τη Γερμανία), όσο και στις εσωτερικές εξελίξεις (χαμιτικός αυταρχισμός και δημιουργία αμμιγούς τουρκικού εθνικιστικού κινήματος). Από τις 365.300 τετραγωνικά χιλιόμετρα που κατείχε η Πύλη, πριν από τον πόλεμο, στην Ευρώπη της απέμεναν λιγότερα από 200.000. Αντί δε των 11.000.000 υπηκόων, μόλις 6.400.000. Επίσης απώλεσε και την επικυριαρχία της Ρουμανίας και της Σερβίας. Στην Ασία η αυτοκρατορία έχασε την πολύ μικρότερη έκταση των 46.450 τετραγωνικών χιλιομέτρων και των 855.000 υπηκόων. Σε στρογγυλούς αριθμούς, επομένως, κατά τον πόλεμο 1877-78 η Οθωμανική αυτοκρατορία έχασε συνολικά έδαφος 210.000 τετραγωνικών χιλιομέτρων και 5.000.000 κατοίκους. Παρ' όλο που ο Disraeli πολλές φορές στη διάρκεια του Συνεδρίου διαμαρτυρήθηκε κατά της λέξης διαμελισμός, ουσιαστικά το Συνέδριο εκείνο προέβη στον πρώτο διαμελισμό της αυτοκρατορίας. Αν η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου ίσχυε, η Πύλη δε θα

³⁸² A. Palmer, «Osmanlı imparatorluğu», ό.π., σελ. 173-4 και P. Mansfield, «A history of the Middle East», ό.π., σελ. 75.

³⁸³ A. Palmer, ό.π., σελ. 173.

υφίστατο μεγαλύτερες εδαφικές απώλειες. Ωστόσο η Συνθήκη του Βερολίνου ήταν ευνοϊκότερη κατά τούτο, διότι, αντί εδάφους διασπασμένου σε τέσσερα τμήματα δίχως μεταξύ τους συγκοινωνίες, κράτησε στην Ευρώπη έδαφος απλώς κομμένο μεταξύ του Αίμου και της θάλασσας, στερεό, συμπαγές και, κατά κάποιο τρόπο, τετράγωνο, υπερασπιζόμενο ισχυρώς από βορρά από τη γραμμή του Αίμου εναντίον τυχόν νέων εισβολών των Ρώσων³⁸⁴.

Αφού διαρρυθμίστηκαν τα εξωτερικά ζητήματα της αυτοκρατορίας ο Αμπντουλχαμίτ μπορούσε τώρα σχετικά απερίσπαστος να κυβερνήσει το υπόλοιπο της αυτοκρατορίας με τον τρόπο που επιθυμούσε. Κέντρο της συγκεντρωτικής εξουσίας του κατέστησε το ανάκτορο του Yıldız στην ευρωπαϊκή όχθη του Βοσπόρου. Η κατάργηση του κοινοβουλίου είχε ήδη προηγηθεί από τις τελευταίες μέρες του πολέμου. Το Σύνταγμα όμως εξακολουθούσε να ισχύει τυπικά, αν και ουσιαστικά οι διατάξεις του δεν εφαρμοζόταν. Η ισχύς του Συντάγματος αναφερόταν στα επίσημα κρατικά έγγραφα όμως αποτελούσε αδίκημα οποιαδήποτε άλλη αναφορά σ' αυτό³⁸⁵. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η απολυταρχική άσκηση της εξουσίας αποτελούσε ουσιαστικά νομικό παράθυρο που άνοιγε το ίδιο το Σύνταγμα όμως οι νόμοι δεν πρέπει να ερμηνεύονται κατά το γράμμα τους μόνο αλλά και κατά το πνεύμα τους³⁸⁶.

Το Yıldız, όπως προαναφέρθηκε, αναδείχθηκε σε άντρο του χαμιτικού καθεστώτος. Κανένα προηγούμενο οθωμανικό ανάκτορο δεν κατελάμβανε τόσο μεγάλη έκταση. Στην πραγματικότητα μέσα σ' αυτό τον τεράστιο χώρο ο σουλτάνος άλλαζε διαμονή από περίπτερο σε περίπτερο φοβούμενος δολοφονικές απόπειρες. Ο όλος χώρος παρουσίαζε ειδυλλιακή μορφή όμως από εκεί εκκινούσε και εκεί κατέληγε το οργανωμένο δίκτυο εσωτερικής κατασκοπείας με επικεφαλής τον Τσερκέζο Ahmet Celaleddin Paşa. Το δίκτυο επεκτεινόταν σε εκατοντάδες πρόσωπα σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας. Οι αναφορές που συσσωρεύονταν ήταν χιλιάδες, στις πλείστες περιπτώσεις ψευδείς ή αδιασταύρωτες και συσκοτίζαν το σουλτάνο επιτείνοντας το φύσει

³⁸⁴ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 785.

³⁸⁵ M. Sertoglu, «93 Harbi», (VII), ό.π., σελ. 2624.

³⁸⁶ S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 166.

καχύποπτο του χαρακτήρα του³⁸⁷. Ουσιαστικά ο απόλυτος αυτός συγκεντρωτισμός εκτρεφόταν και συνάμα εξέτρεφε το καθεστώς της στρατιάς των καταδοτών, ανακαλύπτοντας ανύπαρκτες συνωμοσίες και φθάνοντας ορισμένες φορές στα όρια της γελοιότητας, κατάσταση όχι σπάνια σε καθεστώτα στα οποία ο φόβος και η καχυποψία του μονάρχη διαχέει το κλίμα της τρομοκρατίας σε όλα τα επίπεδα. Οι ενέργειες αυτές απέτρεψαν βέβαια τις εξελίξεις στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, όχι όμως και στο μέσον της, όπως τουλάχιστο διαφάνηκε από τη συσπείρωση των συγκεκριμένων δυνάμεων υπό τους Νεότουρκους³⁸⁸.

Η κατάσταση αυτή επεκτεινόταν και στο στράτευμα (ο Χαμίτ ήταν αυτόπτης της ανατροπής του θείου του Αζίζ από το στρατό) με μια σειρά μέτρων, όπως ο διορισμός διοικητών εχθρικά διακείμενων μεταξύ τους στις μεγάλες μονάδες, η τοποθέτηση των αποφοίτων των στρατιωτικών σχολών με προσεκτικό τρόπο, ώστε να μην αναπτύσσουν μεταξύ τους δεσμούς και η απομάκρυνσή τους σε θέσεις μακριά από την Πόλη. Απαγορεύτηκε ακόμη και η χρήση πραγματικών πυρών από το στόλο κατά τις ασκήσεις στον Κεράτιο³⁸⁹. Όλες αυτές οι προφυλάξεις προς την κατεύθυνση της ευστάθειας του καθεστώτος έφεραν τελικά το αντίθετο αποτέλεσμα. Οι προαγωγές με κριτήριο τη νομιμοφροσύνη και οι διακρίσεις των στρατιωτικών σε αποφοίτους σχολών (mekterpli) και προβιβαζόμενους από το στράτευμα (alaylı), έδιναν τη δυνατότητα για υπερβάσεις και οδήγησαν τελικά στην πολιτικοποίηση του στρατού που οδήγησε και στην πτώση του Χαμίτ³⁹⁰.

Για να αισθανθεί όμως πλήρως ασφαλής ο Χαμίτ έπρεπε να απαλλαγεί από δύο δυνάμει επικίνδυνα για το θρόνο του πρόσωπα. Ο μεν ένας ήταν ο Midhat ο οποίος είχε ήδη στο ενεργητικό του την εκθρόνιση του Αζίζ, ο δε άλλος ήταν ο πρώην σουλτάνος Μουράτ Ε' που η βελτιούμενη διανοητική του κατάσταση μπορούσε ακόμη και την επάνοδό του στο θρόνο να νομιμοποιήσει.

³⁸⁷ A. Palmer, «Osmanlı imparatorlugu», ό.π., σελ. 177.

³⁸⁸ F. Ahmad, «The making», ό.π., σελ. 30.

³⁸⁹ S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 168.

³⁹⁰ F. Ahmad, «The making», ό.π., σελ. 5.

Ο Midhat κατά τη διετία 1878-80 τοποθετήθηκε βαλής σε διάφορες περιοχές (Κρήτη, Συρία και Αϊδίνιο), όπου όμως του προβάλλονταν ποικίλα προσκόμματα για να ασκήσει επιτυχημένα τα καθήκοντά του, όπως στο παρελθόν. Στις 16 προς 17 Μαΐου 1881 επιχειρήθηκε η σύλληψή του στη Σμύρνη και κατέφυγε στο γαλλικό προξενείο. Οι Γάλλοι τον παρέδωσαν στον Χαμίτ με αντάλλαγμα την αναγνώριση των αποικιακών τους επιδιώξεων στην Τυνησία και δικάστηκε από δικαστήριο του οποίου βεβαίως η απόφαση ήταν προειλημμένη. Η κατηγορία που τον βάρυνε ήταν η ευθύνη για τη δολοφονία του σουλτάνου Αμπντουλαζίζ³⁹¹. Η ποινή, κατόπιν αγγλικών πιέσεων, μετατράπηκε σε ισόβια δεσμά στο φρούριο Taif της Σαουδικής Αραβίας. Λίγα χρόνια αργότερα, στις 6 προς 7 Μαΐου 1884, ο Midhat και ο Damat Mahmut Celaleddin δολοφονήθηκαν με βρόγχο από τους φύλακές τους. Η ευθύνη της πολιτικής αυτής δολοφονίας βαρύνει αναμφίβολα τον Αμπντουλαχαμίτ που προέβη στην εξόντωση ενός από τα πιο διακεκριμένα πολιτικά πνεύματα της αυτοκρατορίας το β' μισό του 19^{ου} αιώνα³⁹².

Η περίπτωση του Μουράτ ήταν πιο περίπλοκη. Ήδη από το 1876 είχαν γίνει επανειλημμένες απόπειρες απαγωγής και απελευθέρωσής του από μασονικούς κύκλους με τους οποίους συνδεόταν. Η πιο σημαντική όμως απόπειρα ήταν εκείνη του γνωστού Νεοοθωμανού Ali Suavi. Τα κίνητρα της απόπειρας είναι ασαφή αλλά μπορούν να συσχετισθούν τόσο με τους εξευτελιστικούς όρους που έθεταν οι Ρώσοι στους Οθωμανούς, όσο και με τις φιλελεύθερες ιδέες του Suavi. Πιθανολογείται επίσης και ανάμειξη άλλων μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας.

Στις 20 Μαΐου 1878 κατά τις 11 το πρωί ο Suavi συνοδευόμενος από 300 πρόσφυγες από τα Βαλκάνια επιτέθηκε στο Çiragan από στεριά και θάλασσα και επιχείρησε να ελευθερώσει τον Μουράτ. Σύντομα όμως τακτικά στρατεύματα κατέφθασαν από το Beşiktaş και διασκόρπισαν τους πραξικοπηματίες. Ο ίδιος ο Ali Suavi θανατώθηκε με αλλεπάλληλα χτυπήματα

³⁹¹ Ήδη μόλις τελείωσε ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος 1877-78 ο Χαμίτ είχε επιχειρήσει να κατηγορήσει το Midhat με τον ισχυρισμό ότι τον είχε κηρύξει εκείνος σε μια καταφανή προσπάθεια μετάθεσης ευθυνών. Βλ. σχετικά Mithat Sertoglu, «93 Harbi», (VIII) Sayı: 46, Ekim 1953, σελ. 2679.

³⁹² S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 167.

στο κεφάλι από αξιωματικό της φρουράς του Χαμίτ. Πολλοί από τους συμμετέχοντες επίσης εκτελέστηκαν ή τραυματίστηκαν. Για περισσότερη ασφάλεια ο Χαμίτ διέταξε τη μεταφορά του Μουράτ από το Çiragan στο περίπτερο Malta του Yıldız³⁹³.

Η φυσική εξόντωση του Μουράτ θα ήταν οπωσδήποτε ο καλύτερος τρόπος απαλλαγής του Χαμίτ από ένα διαρκή κίνδυνο. Όπως φαίνεται ο Μουράτ συγκέντρωνε στο πρόσωπό του όχι μόνο τις συμπάθειες κάποιων φιλελεύθερων κύκλων της Πόλης αλλά καρπωνόταν οφέλη και από τη δυσαρέσκεια της κακής έκβασης του ρωσοτουρκικού πολέμου και του εντεινόμενου αυταρχισμού του αδερφού του. Προκειμένου δε ο Χαμίτ να κρατά σε διαρκή αιχμαλωσία και αδράνεια τον Μουράτ του επικρέμασε τη δαμόκλειο σπάθη ενός φετβά που είχε καταφέρει να εξασφαλίσει από το Σείχουλισλάμη, σύμφωνα με τον οποίο μπορούσε να θανατωθεί ο Μουράτ ως συνυπεύθυνος της δολοφονίας του θείου του Αζίζ. Το έγγραφο έφερε στο φως ο I. H. Uzunçarşılı. Ο Χαμίτ δεν έκανε βεβαίως ποτέ χρήση του φετβά όμως ο Μουράτ που γνώριζε αμέσως ή εμμέσως την ύπαρξή του σε καμία περίπτωση δεν τόλμησε να προβεί σε ενέργειες που θα ενεργοποιούσαν το έγγραφο³⁹⁴.

Το πρόσωπο του Χαμίτ είναι από τα πλέον αμφιλεγόμενα στην οθωμανική ιστορία. Συγκεντρώνει, ακόμη και στη σημερινή έρευνα, συμπάθειες ή αντιπάθειες, ενώ το έργο του αντιμετωπίζεται με επίσης ακραίες κριτικές. Το βέβαιο είναι ότι η ήδη αυταρχική ιδιοσυγκρασία του επηρεάστηκε από τα ανυπέρβλητα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα που αντιμετώπισε αμέσως με την άνοδό του στο θρόνο. Στο ενεργητικό του μπορούν να προστεθούν τόσο η δραστηριοποίηση του κρατικού μηχανισμού, όσο και η βελτίωση της διοικητικής και οικονομικής οργάνωσης. Εξάλλου μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο, για όσο χρόνο κυβέρνησε, η αυτοκρατορία δεν υπέστη εδαφικές μειώσεις³⁹⁵. Ωστόσο το μεγάλο του μειονέκτημα παρέμεινε η απολυταρχική-αντιδημοκρατική πολιτεία που εγκαινίασε και η τελική κατάργηση των μεταρρυθμίσεων. Με τον τρόπο αυτό εξάλειψε και τις τελευταίες ελπίδες της αυτοκρατορίας για τη δημιουργία των προϋποθέσεων

³⁹³ Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 311.

³⁹⁴ S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 167-8.

³⁹⁵ J. McCarthy, «The Ottoman Turks», ό.π., σελ. 315.

επιβίωσης στον ανατέλλοντα και απαιτητικότερο 20ό αιώνα. Η στοιχειώδης συνοχή των πληθυσμών του κράτους είχε πολύ περισσότερες ελπίδες, αν όχι να επιτευχθεί, τουλάχιστον να παραταθεί με τη συνέχιση εφαρμογής των έστω ελλιπών μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ. Το δίλημμα της αντιμετώπισης του συνεχούς κινδύνου διάσπασης της αυτοκρατορίας αντιμετωπίστηκε από τον Αμπντουλχαμίτ με τη δημιουργία ενός υπερσυγκεντρωτικού μηχανισμού που αναφερόταν σ' αυτόν. Μοιραίο ήταν οι αναδυόμενες εθνικές και πολιτικές δυνάμεις να αντιδράσουν δίνοντας το τελειωτικό χτύπημα στο αυτοκρατορικό οικοδόμημα.

Τρία χρόνια μετά το τέλος του ρωσοτουρκικού πολέμου, το 1881, η οθωμανική κυβέρνηση βρέθηκε αντιμέτωπη με τη χειρότερη οικονομική κρίση του 19^{ου} αιώνα και αναγκάστηκε να δεχθεί ευρωπαϊκή επιτροπή για τη ρύθμιση του εξωτερικού χρέους της αυτοκρατορίας. Είναι γεγονός πως οι ευθύνες για την κατάρρευση της οικονομίας δε βαρύνουν το καθεστώς του Αμπντουλχαμίτ και βεβαίως είναι γενικώς δύσκολο να προσδιοριστούν προσωπικές ευθύνες στο βαθμό που η παγκοσμιοποίηση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας το 19^ο αιώνα δημιούργησε οξυμμένες περιφερειακές ανισότητες και μετέτρεψε την Ανατολή σε μια αγορά βιομηχανικών προϊόντων με χαμηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας που ήταν αναγκασμένη να υφίσταται τους κλυδωνισμούς μιας συνεχόμενης δημοσιονομικής κρίσης. Η περίοδος του Τανζιμάτ με τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις δημιούργησε αυξημένες δαπάνες για την υλοποίηση του προγράμματος της διευρυμένης επαρχιακής αυτοδιοίκησης και της δημιουργίας του διοικητικού μηχανισμού που θα την έφερνε σε πέρας. Ο εκρηματισμός της οικονομίας επιχειρήθηκε με την έκδοση χαρτονομίσματος, του *kaime* το 1840, λίγο μετά τη δημοσίευση του *Hatt-i Şerif*. Η έκδοση του χαρτονομίσματος δεν προήλθε από την ουσιαστική μεταβολή της παραγωγής, ως ανάγκη δηλαδή μιας μεταλλασσόμενης οικονομίας αλλά προκειμένου να αντιμετωπιστούν επείγουσες ταμειακές ανάγκες με τη μορφή εσωτερικού δανείου³⁹⁶.

³⁹⁶Η κάλυψη τρεχουσών ταμειακών αναγκών συγκεκριμενοποιείται από το Roderic H. Davison, «The first Ottoman experiment with paper money», T.S.E.T. (1071-1920), *Meteksan Limited Şirketi*, Ankara 1980: «*The need was partly for funds to built up the armed forces.*

Το 1856 δημιουργήθηκε και η Οθωμανική Τράπεζα η οποία διέθετε το εκδοτικό προνόμιο και τη δυνατότητα σύναψης δανείων για λογαριασμό της κυβέρνησης. Η ίδρυση της τράπεζας με ξένα κυρίως κεφάλαια³⁹⁷, καθώς και η ταυτόχρονη ανάπτυξη μιας ισχυρότατης τάξης τραπεζιτών στο Γαλατά συνιστούσαν τη δημιουργία ενός ισχυρού χρηματοπιστωτικού συστήματος το οποίο όμως δεν ερχόταν να καλύψει δανειοληπτικές παραγωγικές ανάγκες, γι' αυτό και ήταν κερδοσκοπικό και έμελλε να οδηγήσει το κράτος στην υπερχρέωση. Η ίδια η οικονομική πολιτική των σουλτάνων Αμπντουλμετζίτ και Αμπντουλαζίζ συνίστατο σ' ένα χορό σύναψης εξωτερικών δανείων³⁹⁸. Ταυτόχρονα οι όροι της έκδοσης των δανείων αυτών ήταν πολύ ευνοϊκοί, ενώ

Mehmed Ali's army had defeated the Ottoman forces in 1839. Although the Great Powers of Europe intervened to rescue the Ottoman Empire from the menace of its Egyptian vassal, the critical situation remained unresolved in 1840. The Porte then undertook military measures that entailed «enormous expenses». There were other needs for money, too. The reform edict of 1839, the Hatt-i Şerif of Gülhane, had promised new measures in law and justice, taxation, military service, and generally in civil administration. More money would be required to carry them out. The revenues of the Sublime Porte, however, failed to increase when direct collection of taxes was substituted for the old system of tax-farming. The inexperience of the new collectors, added to the subtle opposition of all those with a vested interest in the old system, resulted in revenues which were below the norm. the revenues were also delayed in arriving in Istanbul, as Fuad Paşa later noted when he explained why Kaime was first issued.», σελ. 243-4.

³⁹⁷ Η Οθωμανική Τράπεζα δημιουργήθηκε κυρίως με γαλλικά κεφάλαια και διορισμένο διοικητή το λόρδο Hobart (κατοπινό διοικητή του ινδικού Μαντράς). Αναμφίβολα η τράπεζα αυτή ήταν το ευρωπαϊκό εργαλείο για τη ρύθμιση των κανόνων του χρηματιστηριακού παιγνίου με το οθωμανικό νόμισμα. Βλ. σχετικά Ε. Kıray, «Osmanlı'da ekonomik yapı», ό.π., σελ. 123-4.

³⁹⁸ Το συνολικό ύψος των δανείων της περιόδου προσδιορίζεται στην έρευνα του Ziya Karamursal, «Osmanlı mali tarihi hakkında tetkikler», T.T.K. Basımevi, Ankara 1989: «Abdülmeçit devrindeki istikrazların yekunu (Osmanlı lirası) 16.540.700, Abdülaziz devrindeki istikrazların yekunu 97.708.820, olup mecmuu : 114.249.500 liradan ibarettir. Abdülaziz devrideki dahili istikrazlar ve diyunu gayzi muntazama ile harici istikrazların yekunu iki yüz elli milyon iki yüz yetmiş üç bin dokuz yüz yirmi dört liraya balig olmaktadır. On altı sene zarfında yapılan bu borçun miktarı karşısında insanın titrememesine imkan yoktur. Bu borçları seneye taksim edersek beher seneye on altı milyon sekiz yüz bin lira isabet etmektedir», σελ. 99-100.

οι εγγυήσεις επαρκείς, ώστε η επένδυση να είναι συμφέρουσα³⁹⁹. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι μόνο δώδεκα τοις εκατό των συναφθέντων αυτών δανείων κατέληγαν στο κρατικό ταμείο δίχως βέβαια ούτε αυτό το ποσό να επενδύεται σε παραγωγικούς τομείς⁴⁰⁰, αλλά, κι όταν αυτό συνέβαινε, αποτελούσε ελάχιστη αναπτυξιακή δυνατότητα για την οθωμανική οικονομία⁴⁰¹ και δεν πρέπει επίσης να λησμονούμε ότι ούτε η ίδια η εισροή κεφαλαίου ήταν συνεχής ή απρόσκοπτη, αφού επηρεαζόταν και από την ευρύτερη συγκυρία στην ίδια την Ευρώπη και από τους πολιτικούς κλυδωνισμούς στο Οθωμανικό κράτος⁴⁰². Εξάλλου οι μεγάλες εξωτερικές πιέσεις αναφορικά με την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας επικέντρωναν εκεί τις προσπάθειες αναδιοργάνωσης της οθωμανικής ηγέτιδας τάξης, την περίοδο δηλαδή ακριβώς που στη Ευρώπη ανδρωνόταν ο καπιταλισμός και ο ιμπεριαλισμός, η οθωμανική ελίτ επιχειρούσε πολιτικές κυρίως τομές και όχι οικονομικές⁴⁰³.

³⁹⁹ Οι τιμές έκδοσης κυμαίνονταν από 54 ως 102, με μέσο όρο 70. Βλ. σχετικά Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων, Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871-1881» εκδ. Ι.Ε.Π.-Ε.Τ.Ε., Αθήνα 1989, σελ. 15-6.

⁴⁰⁰ Τούτο διακρίνεται σαφέστατα από τις αμυντικές δαπάνες των οθωμανικών προϋπολογισμών της περιόδου που καταδεικνύουν ότι μέγα μέρος των δανείων προοριζόταν για την κάλυψή τους. Βλ. σχετικά Ε. Kıray, «Osmanlı'da ekonomik yapı», ό.π., σελ. 150.

⁴⁰¹ Η αξιοποίηση των εξωτερικών οθωμανικών δανείων μπορεί να αξιολογηθεί από τις ποσοστάσεις που αναλογούν προς την αναπτυξιακή κατεύθυνση, όπως τις κατανέμει βάσει της έρευνάς του ο Ζ. Karamursal, «Osmanlı mali tarihi hakkında tetkikler», ό.π.: «*Abdülaziz devrinde dahili ve harici yapılan borçların sarfı nisbetlerini şu suretle ayırabiliriz : Yüzde ellisi emisyon dan ziyan. Yüzde ikisi bahriyeye sarfendilmiş. Yüzde beşi saraylara sarfolunmuş. Yüzde onu harici istikrazların mütedahil faizleriyle resülmal taksitlerine velilmiş. Yüzde beşi avans olarak alınan borçların faizlerine tesviye olunmuş. Yüzde on ikisi Hasineye kalmış. Yüzde yarımtı tahvillerin tab'imasraflarile sigorta ücreti ve navul ve saireye tediye kılınmış. Yüzde on dördü de şimendifere tahsis edilmiş.*», σελ. 100.

⁴⁰² Χ. Εξερτζόγλου, «Προσαρμοστικότητα», ό.π., σελ. 16.

⁴⁰³ Αναφέρουμε λίγο προθύστερα, αντλώντας από τον οθωμανικό τύπο της εποχής του Αβδουλχαμίτ, ένα δημοσίευμα εφημερίδας που συνοψίζει την αδράνεια της οικονομικής αναδιοργάνωσης με την παροιμία: «armut piş, agzıma düj», αποδίδοντας την παντελή απουσία της οθωμανικής ελίτ από τις σχετικές εξελίξεις της περιόδου. Βλ. σχετικά Enver Ziya Karal, «The principles of kemalism», «Atatürk - founder of a modern state», edited by Altı Kazancıgil and Ergun Özbudun, «Hurst & Company», London 1997, σελ. 25.

Το γενικό συμπέρασμα για την οικονομική πολιτική του Τανζιμάτ καταλήγει στη συσσώρευση τεράστιου δημοσιονομικού ελλείματος, δίχως τη δημιουργία προϋποθέσεων για τη κάλυψή του. Οι αρχικές ελπίδες που εκφράστηκαν για ανάκαμψη ήδη από το 1850 είχαν αποδειχθεί μάταιες. Τα έξοδα και η εξωτερική οφειλή διογκώνονταν σταθερά, ανατρέποντας τον προϋπολογισμό, την ισορροπία των πληρωμών και τη σταθερότητα του οθωμανικού νομίσματος. Τα υψηλά έξοδα των ανακτόρων που ορισμένες φορές έφθαναν το 15% και περισσότερο των συνολικών κρατικών εξόδων, ιδιαίτερα για κονδύλια που δεν περιλαμβάνονταν στον προϋπολογισμό, αποτελούσαν σημαντική επιβάρυνση μέχρι την εκθρόνιση του Αβδουλχαμίτ (1909). Υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί και πολιτικοί αξιωματούχοι πληρώνονταν από 5.000£ ως 20.000£ κατ' έτος, σε σύγκριση με τις 6£ ως 60£ που αμοίβονταν οι χαμηλότερες κλίμακες. Το αποτέλεσμα της γενικευμένης σπατάλης λόγω του τρόπου ζωής τους ήταν ότι οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι στρέφονταν προς την εξαγορά και τη δωροδοκία, ενώ οι υφιστάμενοί τους έκαναν το ίδιο μόνο για να κερδίσουν το καθημερινό τους ψωμί. Τα έξοδα για την παιδεία ήταν σε χαμηλό ύψος και οι δραστηριότητες των μισσιονάριων, των millet και των κοινοτικών αρχών στη χώρα δεν επαρκούσαν να καλύψουν το κενό που δημιουργούσε αυτή η αδράνεια. Παρομοίως ανεπαρκείς ήταν οι δημόσιες δαπάνες σε έργα υποδομής και στην παροχή κινήτρων σε τομείς όπως το εμπόριο και η γεωργία⁴⁰⁴.

Η κατάσταση έφτασε στο απροχώρητο με την έναρξη της κρίσης του 1875-78⁴⁰⁵. Στη διάρκεια επίσης της κρίσης η σχέση του Οθωμανικού κράτους με τους τραπεζίτες του Γαλατά μετατράπηκε σχεδόν σε σχέση εξάρτησης καθώς το πρώτο τελείως αποκομμένο από τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές στράφηκε αποκλειστικά στους δευτέρους και στην Οθωμανική Τράπεζα για

⁴⁰⁴ Zvi Yehuda Hershlag, «The late Ottoman finances - A Case-study in Guilt and Punishment», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited şirketi, Ankara 1980, σελ. 302.

⁴⁰⁵ Στις 6 Οκτωβρίου 1875 ανακοινώθηκε από τον υπουργό Οικονομικών Σαφβέτ πασά η μείωση κατά το ήμισυ της πληρωμής των τοκοχρεολυσίων με μόνη εξαίρεση το δάνειο του 1855, την εξυπηρέτηση του οποίου εγγυώνταν η Αγγλία και η Γαλλία. Οι συνέπειες ήταν άμεσες: ακολούθησε βίαιη πτώση στις τιμές των οθωμανικών χρεογράφων σε όλες τις ευρωπαϊκές αγορές. Βλ. σχετικά Χ. Εξερτζόγλου, «προσαρμοστικότητα», ό.π., σελ. 59.

να καλύψει τις επείγουσες ανάγκες του σε ρευστό⁴⁰⁶. Αποδεικτική της προηγούμενης διαπίστωσης είναι η σύναψη με τραπεζίτες του Γαλατά του δανείου της Άμυνας, το φθινόπωρο του 1877, με εγγύηση το φόρο της Αιγύπτου· ανάμεσα στις δύο πλευρές αποφασίστηκε η ανάληψη των πληρωμών τόκων επί των δανείων αυτών με τρόπο όμως που θα άφηνε ένα μέρος του αιγυπτιακού φόρου ελεύθερο για να χρησιμοποιηθεί ως εγγύηση για την έκδοση ενός νέου δανείου⁴⁰⁷.

Το 1878 το συνέδριο του Βερολίνου επέβαλε στην αυτοκρατορία να τακτοποιήσει τις υποχρεώσεις προς τους πιστωτές της. Η συμφωνία έπρεπε να γίνει κατόπιν συνεννοήσεως των ενδιαφερομένων μερών⁴⁰⁸. Αυτό κατορθώθηκε με την απόφαση του 1881 (Muharrem Karanamesi)⁴⁰⁹. Με το πρώτο άρθρο της απόφασης καθοριζόταν το συνολικό ύψος του δημόσιου χρέους στις 106.643.234 χρυσές οθωμανικές λίρες προσθέτοντας και τις αυξήσεις των τόκων 10% από την έκδοση των προηγούμενων δανείων. Για την επιβεβαίωση της πληρωμής τόκων και χρεολυσίων η οθωμανική κυβέρνηση παραχώρησε την είσπραξη κάποιων εισοδημάτων της στο «Συμβούλιο Δημοσίου Οθωμανικού Χρέους» που το αποτελούσαν εκπρόσωποι των πιστωτών⁴¹⁰. Με τον τρόπο αυτό

⁴⁰⁶ Χ. Εξερτζόγλου, «προσαρμοστικότητα», ό.π., σελ. 74.

⁴⁰⁷ Χ. Εξερτζόγλου, ό.π., σελ. 76-7.

⁴⁰⁸ Τα αιτήματα των πιστωτών εξέθεσε στο συνέδριο ο Ιταλός επιτετραμμένος κόμης Conpi και συμπυκνώνονταν στην πρόσκληση προς την οθωμανική κυβέρνηση της αποδοχής σύστασης διεθνούς επιτροπής που τα μέλη της θα ορίζονταν από τις Δυνάμεις και η οποία θα αναλάμβανε την εξέταση των απαιτήσεων των ομολογιούχων. Στη σύσταση της επιτροπής αντιτάχθηκε ο Οθωμανός αντιπρόσωπος Καραθεοδωρής πασάς με το αιτιολογικό, ότι η αποδοχή της απαίτησης συνιστούσε επέμβαση στα εσωτερικά της χώρας. Τελικώς ο συμβιβασμός επιτεύχθηκε με την κάμψη των οθωμανικών αντιρρήσεων και με άμεσο αποτέλεσμα για τους δανειστές τη διάθεση του φόρου της Ανατολικής Ρωμυλίας για την εξυπηρέτηση του χρέους, ενώ η Ρωσία συμβιβάστηκε με την αποπληρωμή της πολεμικής αποζημίωσης σε μικρές δόσεις που δε θα επηρέαζαν σημαντικά τον προϋπολογισμό του οθωμανικού δημοσίου. Βλ. σχετικά Χ. Εξερτζόγλου, ό.π., σελ. 83.

⁴⁰⁹ Λεπτομέρειες για τα επιμέρους ποσά του οθωμανικού χρέους και τον τρόπο αποπληρωμής τους βλ. Ε. Kıray, «Osmanlı'da ekonomik yarı», ό.π., σσ. 211-213.

⁴¹⁰ Τα κρατικά εισοδήματα που επρόκειτο να απαλλοτριωθούν από τους ξένους πιστωτές για την εξόφληση του εξωτερικού χρέους, κατονομάζονται στο 8^ο άρθρο της κήρυξης χρεωκοπίας. Βλ. σχετικά Α. Afetinan, «Aperçu general sur l'histoire de l'Empire Turk-Ouoman», T.T.K.

οι ευρωπαϊοί ομολογιούχοι κατόρθωσαν να αποσπάσουν τα αναγκαία ποσά για την εξυπηρέτηση των οθωμανικών δανείων, ενώ η ίδρυση του Συμβουλίου επέτρεψε την ασφαλή πρόσβαση σε έσοδα της αυτοκρατορίας ικανά να εξυπηρετήσουν το χρέος της, παρά το γεγονός ότι οι ομολογιούχοι αναγκάστηκαν να δεχθούν μείωση του ίδιου του χρέους, των επιτοκίων και των χρεολυσίων, όρο όμως αναγκαίο για την επίτευξη τελικής διευθέτησης⁴¹¹.

Η Οθωμανική αυτοκρατορία προηγήθηκε κατά 16 χρόνια του Ελληνικού βασιλείου στην επιβολή του διεθνούς οικονομικού ελέγχου. Και στις δύο περιπτώσεις η χρεωκοπία επιβλήθηκε συνεπεία υψηλού εξωτερικού δανεισμού και ο έλεγχος έπειτα από σημαντική εξωτερική περιπλοκή και πολεμική ήττα.

Την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα το πολιτικό σκηνικό στην Οθωμανική αυτοκρατορία συμπληρώθηκε με την εμφάνιση μιας νέας μυστικής επαναστατικής οργάνωσης, του Κομιτάτου «Ένωση και Πρόοδος» (İttihat ve Terakki Cemiyeti), τα μέλη του οποίου δημιούργησαν την πολιτική κίνηση των Νεοτούρκων. Η αρχική αντιπολιτευτική κίνηση τοποθετείται το 1889 με τη συσπείρωση τεσσάρων σπουδαστών της Ιατρικής Σχολής που συναντήθηκαν το Μάιο στον κήπο της Στρατιωτικής Ιατρικής Σχολής στη μέση της απόστασης μεταξύ του παλατιού της Πόλης και του νέου σιδηροδρομικού σταθμού. Επρόκειτο για τους Ibrahim Temo, Mehmed Resid, Abdullah Cevdet και Ishak Sükutî. Σύντομα η ομάδα απέκτησε επαφή με τους εξόριστους αντικαθεστωτικούς στη Γαλλία, ένας από τους οποίους, ο Halil Ganim εξέδιδε την εφημερίδα «La jeune Turquie» που το όνομά της παρέπεμπε στους Νεοοθωμανούς εξόριστους της δεκαετίας του 1860. Η κίνηση σύντομα διευρύνθηκε αποκτώντας οπαδούς ιδίως στις τάξεις των στρατιωτικών σχολών της αυτοκρατορίας. Δημοσιογραφικό όργανο τη νέας κίνησης έγινε από το 1895 η εφημερίδα «Meşveret» (Συμβούλιο) που κυκλοφορούσε ανά 15ήμερο και

Başimevi, Ankara 1976: «(Article 8) les revenus suivants: Les monopoles du tabac et du sel, le droit de Timbre, les dîmes de la soie, les pecheries, l' excédement éventuel des Droits de douanes et de la Patente, le Tribut de Bulgarie remplace, jusqu' a fixation par Litq. 100.000 par an. Le Tribut de Rumelie Orientale, le Tribut de Chypre remplacé par Litq. 130.000 a etre également payés par le Trésor, les recettes du Tombac.», σελ. 31-2.

⁴¹¹ Χ. Εξερτζόγλου, «προσαρμοστικότητα», ό.π., σελ. 105-6

κατέφθανε λαθραία και στην Πόλη. Εκδότης της ήταν ένας από τους πιο εξέχοντες Νεότουρκους ο Ahmed Riza⁴¹².

Ταυτόχρονα η ταραγμένη Μακεδονία του τέλους του 19^{ου} αιώνα αποτέλεσε σχολείο εθνικισμού για νεαρούς αξιωματικούς της πολεμικής ακαδημίας, όσο και των στελεχών της γραφειοκρατίας. Διαφέροντας από τους Χριστιανούς Βαλκάνιους εθνικιστές που ήταν συχνά δάσκαλοι και διανοούμενοι, οι προάγγελοι του τουρκικού εθνικισμού ήταν αξιωματικοί του στρατού και κατώτεροι υπάλληλοι, απόφοιτοι του χαμιτικού εκπαιδευτικού συστήματος⁴¹³. Τούτο βεβαίως εξηγείται από την καίρια θέση που κατείχε ο στρατός στο οθωμανικό πολιτικοκοινωνικό οικοδόμημα, όχι ως μέσο άσκησης εξουσίας αλλ' ως κύριος φορέας της. Τελικώς οι Νεότουρκοι ως γνωστόν, επανέφεραν, το 1908, το καταργηθέν Σύνταγμα του 1875 και ανέτρεψαν οριστικά τον Αμπντουλχαμίτ, το 1909.

Ο Γεώργιος Βιζυηνός έζησε το μεγαλύτερο μέρος αυτών των εξελίξεων και έλαβε γνώση άμεση και έμμεση όλων των γεγονότων που συντάραξαν την αυτοκρατορία από τον Κριμαϊκό πόλεμο και ύστερα. Ιδιαίτερα μπορούμε να πούμε ότι βίωσε πιο έντονα τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα από την κρίση του 1875-8 ως τη δημιουργία του Νεοτουρκικού κομιτάτου.

Σημείο στο οποίο μπορούμε να διακρίνουμε τη στάση του γενικότερα έναντι του θέματος της ευνομίας που επικρατούσε αυτοκρατορία είναι μια φράση από το διήγημα «Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου»(σελ. 78): «*Ἡ ἐργασία αὐτή δέν ἐχρειάσθη πολύν χρόνον (Αιτήσεις και αναφορές στο υπουργείο Δικαιοσύνης για την αναψηλάφηση της υπόθεσης της δολοφονίας του αδελφού του). Διότι, ὅπου ὁ νόμος δέν ὑπάρχει παρά ἐν τῇ καλῇ θελήσει τῶν καθ' ἕκαστα ἀρχῶν, ἢ χρονίζει καί ἢ ἀπλουστέρα ὑπόθεσις ἐπ' ἀπειρον ἢ τελειοῦται ἐν μιᾷ στιγμῇ καί ἢ μᾶλλον περίπλοκος*». Είναι το καλοκαίρι του 1881 και η αυτοκρατορία βρίσκεται στην έναρξη της αυταρχικής περιόδου του χαμιτικού καθεστώτος. Η διαπίστωση όμως του Βιζυηνού έχει διαχρονικό χαρακτήρα. Φαίνεται πως, κατά τη γνώμη του συγγραφέα, μια γενιά μεταρρυθμιστικών φερμανιών απέτυχε να δημιουργήσει το πραγματικό κράτος δικαίου που επαγγελόταν. Η προσωπική σχέση με τους αξιωματούχους

⁴¹² B. Lewis, «The emergence of Modern Turkey»,ό.π., σελ. 196-7.

του υπουργείου Δικαιοσύνης στην περίπτωση μας, αλλά και με κάθε φορέα εξουσίας, ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη διεκπεραίωση μιας υπόθεσης, για να μη μείνει αυτή «*minder alti*», (στο ίδιο κείμενο σελ. 76) - κάτω από το στρώμα - θαμμένη. Στην παρούσα υπόθεση όμως η πελατειακή σχέση δεν έχει να κάνει με κομματικούς παράγοντες και συναλλαγή αλλά εντάσσεται στο πλαίσιο του οθωμανικού συστήματος που οι εθνότητες απέχουν από δημόσια αξιώματα τα οποία είναι προσιτά μόνο στους Μουσουλμάνους.

Σε άλλο σημείο, στο κείμενο του «*Ο Μοσκόβ - Σελήμ*» ο Βιζυηνός προβαίνει στο γενικό χαρακτηρισμό της τουρκικής εθνικής νοοτροπίας με ξεκάθαρο τρόπο: «*Ἐσκέφθην ὁμως πάλιν ἐν ἄκαρῆι, ὅτι ὁ λαλῶν πρὸς ἐμέ ἦτο Τούρκος ἀνήκε δηλαδὴ εἰς τὸ Ἔθνος ἐκεῖνο, τοῦ ὁποῖου ἰδιαίτατον χαρακτηριστικόν εἶναι ἡ βαθεῖα περιφρόνησις παντός ὅ,τι δέν συμφωνεῖ πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ τὰς παραδόσεις αὐτοῦ, ἢ μετὰ τυφλοῦ φανατισμοῦ προσήλωσις εἰς ἐκείνας πρὸ πάντων τὰς προλήψεις, ὧν ἀντικείμενον εἶναι ἡ θεραπεία τῆς ἐθνικῆς φιλαυτίας καὶ φιλοτιμίας, καὶ πρὸ πάντων ἢ μετὰ στωϊκῆς ἀπαθείας ἀποδοχὴ τῶν τῆς τύχης περιπετειῶν ἐν τε τοῖς ἐθνικοῖς καὶ τοῖς ἰδιωτικοῖς πράγμασι*» (σελ. 213). Μισὸς αἰώνας μεταρρυθμίσεων είχε περάσει μέχρι να γραφούν αυτές οι αράδες και φαίνεται ότι στη συνείδηση του μέσου Ρωμιού της αυτοκρατορίας δεν είχαν αλλάξει πολλά πράγματα στον τρόπο αντιμετώπισης των Οθωμανών. Οι διαχωριστικές γραμμές ἔμεναν οι ίδιες, ενώ οι συλλογικές νοοτροπίες ρέποντας πλέον και προς τον εθνικισμό βάθαιναν τα χάσματα.

Πῶς όμως οι ίδιοι οι Οθωμανοί είδαν τις μεταρρυθμίσεις. Είναι διαφωτιστικό να παραθέσουμε τους στόχους των μεταρρυθμίσεων, όπως του αντιλαμβάνεται ένα γνήσιο τέκνο της περιόδου ο Ahmed Ferid (βουλευτής Κιουτάχειας κατά τα ἔτη 1908-12 και υπουργὸς Δημοσίων Ἔργων του χαμιτικού καθεστώτος) σε φυλλάδιο που δημοσίευσε στην Αίγυπτο με θέμα την πολιτική της χώρας ἐναντι των μη Τούρκων. Το ἄρθρο μεταφράστηκε στα ελληνικά και περιλήφθηκε σε φυλλάδιο που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη με τίτλο, «*Αἱ τρεῖς πολιτικάί*»: «*Ἐπειδὴ τὸ Τανζιμάτι σημαίνει ἐγκατάλειψιν τῶν συνηθειῶν τοῦ μέσου αἰῶνος, ἡ ἀφομοίωσις ἀπὸ τῆς εποχῆς ταύτης ἐγένετο κατὰ τρόπον μᾶλλον πολιτισμένον πρὸ τοῦ*

⁴¹³ H. Poulton, «Top hat», ὁ.π., σελ. 69.

Τανζιματίου οι Οθωμανοί υπήκοοι δέν ἦσαν ἴσοι πρὸς ἀλλήλους, οὐδέ συναναμειγμένοι· πᾶσα φυλή καὶ πᾶσα θρησκεία ἐδιοικεῖτο αὐτονόμως καὶ ἵπετέλει κόμμα, ἔθνος, κυβέρνησιν ἐν κυβερνήσει· οἱ πολιτικοὶ τῆς ἰνακαινίσεως λαβόντες ὡς προπύργιον τὴν περί ἰσότητος ἀρχὴν τῆς μεγάλης ἱπαναστάσεως εἰργάσθησαν νά ἄρουν τὴν διαφορὰν καὶ νά ἐνώσουν διοικητικῶς τοὺς Οθωμανοὺς υπηκόους. Τό Χάττι Χουμαγιούν τοῦ 1856 ἔμιλουν περί «παιδείας καὶ μεταρρυθμίσεων ἀναλόγων πρὸς τὴν πρόοδον τοῦ αἰῶνος» δέν εἶχεν ἄλλον σκοπόν, εἰμὴ νά μειωθῇ ἡ πολιτικὴ δύναμις τῶν Πατριαρχείων, νά ἐλαττωθῶν τὰ εἰσοδήματα τῶν ἱερέων, αἱ δικαστικαὶ ἵποθέσεις νά ὑπαχθῶν εἰς τὰ τακτικὰ δικαστήρια, νά τεθῶν ὑπὸ ἔλεγχον αἱ ἱκκλησῖαι καὶ τὰ σχολεῖα καὶ οὕτω νά τεθῶν περιορισμοὶ εἰς τὰ ἔθνικὰ καὶ πολιτικὰ αἰσθήματα τῶν διαφόρων ἐθνικοτήτων»⁴¹⁴. Ἡ οπτικὴ γωνία τοῦ Ferid καὶ τοῦ Βιζυηνοῦ ταυτίζονται ἐρχόμενες ἀπὸ ἀντιδιαμετρικὰ ἀντίθετες κατευθύνσεις, ἐφόσον, ἐνῶ ἀναφέρονται σε ἀντιτιθέμενα συμφέροντα, κινούνται στο πλαίσιο τῆς ἰδίας ιδεολογίας. Τὸ Τανζιμάτ ἀπέτυχε διότι οὔτε οἱ ἐμπνευστὲς τοῦ μπορούσαν νά ἀποδεχτοῦν τὴν πλήρη ἰσότητα δίχως τὴν ἀφομοίωση οὔτε οἱ ἐθνότητες νά δεχτοῦν τὸν οθωμανικὸ πατριωτισμὸ με τὴν προῦπόθεση τῆς ἀφομοίωσης.

Ὅμως ποια ἦταν ἡ πρόσληψη τῶν μεταρρυθμίσεων καὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἰσότητος καὶ μεταξύ τῶν ἀπλῶν Μουσουλμάνων τῆ ἰδία περίοδο. Τὸ 1853, ὅταν σουλτάνος ἦταν ὁ Ἀμπντουλμετζίτ (ὁ πιο συνειδητὸς ἴσως μεταρρυθμιστῆς), ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μοσκόβ-Σελήμ, Χασάν, ἐπιστρατεύεται γιὰ νά συμμετάσχει στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο. Περιγράφοντας ὁ ἴδιος ὁ Σελήμ τὴν κατάσταση πού ἐπικρατεῖ κατὰ τὴ στρατολόγηση ἀναφέρει τὰ λόγια τοῦ ἐπικεφαλῆς στρατολόγου: « Ἐλα, ἀδελφέ Χασάνη, ἐφώνησεν ὁ σημαιοφόρος, ἕνας κοντὸς καὶ χονδρὸς κακῆς διαγωγῆς ἄνθρωπος. Ἡ Βασιλεία μᾶς δίδει ὀχτώ μέρες διορία, νά χαροῦμε ὅπως θέλουμε, πρὶν ἐμβουμε στ' «ἀσκέρι». Ἐλα. Καὶ σάν ἔχης στό μάτι καμμιάν εὐμορφη ρωμιά καὶ σάν ἔχης κανένα ἀπὸ τοὺς γκιαούριδες «καρίζι» - ἔλα· νά καιρὸς τώρα νά βγάλῃς τὸ «ἄχτι» σου. Ὅ,τι κι ἂν κάνῃ κανεῖς τώρα, ὅλα χωρεμένα» (σελ. 217). Ὅσο κι ἀν οἱ συνθήκες τοῦ πολέμου ἐπιβαρύνουν τὶς σχέσεις μεταξύ τῶν ἐθνοτήτων δε μπορεῖ παρά το

⁴¹⁴ Εμμ. Χ. Εμμανουηλίδης, «Τα τελευταία ἔτη τῆς Οθωμανικῆς αυτοκρατορίας», τύποις Γ. Η. Καλλέργη καὶ Σας, Ἀθήναι 1924, σελ. 41-2.

ξέσπασμα να αποτελεί προϊόν στερεότυπης αντίληψης που προέρχεται από τις αμετακίνητες συλλογικές νοοτροπίες⁴¹⁵. Κι όλα αυτά συμβαίνουν στην επαρχία της Θράκης, το προαύλιο της Κωνσταντινούπολης και άμεσο χώρο εκπομπής και εφαρμογής των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων.

Ο ίδιος ο Σελήμ αποτελεί ζωντανή μαρτυρία και της προόδου των αλλαγών οι οποίες προωθήθηκαν στο στρατό. Το επεισόδιο με το λιποτάκτη χιλιάρχο που παρασημοφορήθηκε και προήχθη εξαιτίας της εύνοιας του σερασκέρη (σσ. 222-223) υποδηλώνει πως οι πραγματικές μεταβολές παρέμειναν στα επίπεδα των στολών και του οπλισμού, ενώ η ευνοιοκρατία και οι πελατειακές σχέσεις καθόριζαν τη σταδιοδρομία των αξιωματικών και των οπλιτών.

Σαφή καταγραφή της ανικανότητας των μέσων-χαμηλόβαθμων Οθωμανών δημοσίων υπαλλήλων να ανταποκριθούν και στα στοιχειώδη καθήκοντά τους αποτελεί και πάλι η μαρτυρία του Σελήμ: «*Τρεις τέσσαρες φορές μόνον μ' έφυλάκισαν αυτά τὰ κνώδαλα οί υπάλληλοι τής βασιλείας, γιατί δέν ήξευραν νά διαβάσουν τό χαρτί όπου κρατούσα είς τό χέρι μου και μ' έπαιρναν διά κλέφτη*» (σελ. 224).

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν και οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια του β' μισού του 19^{ου} αιώνα στην αυτοκρατορία και ειδικά στην Πόλη. Η αναδυόμενη ελίτ της διοικητικής αριστοκρατίας που αποτελεί τον πυρήνα των οπαδών του Τανζιμάτ, γίνεται αντικείμενο έντονης αντιπάθειας από τον παραδοσιακό εύπορο αγρότη Σελήμ στη δύσκολη στιγμή της επιστροφής του από την αιχμαλωσία: «*Όταν*

⁴¹⁵ Η αντίληψη αυτή για τη νοοτροπία του μέσου Οθωμανού στρατιώτη ήταν ακόμη διαδεδομένη ευρύτατα την εποχή εκείνη και σε ευρωπαϊκούς κύκλους στρατιωτικών που γνώρισαν εκ του σύνεγγυς τον οθωμανικό στρατό. Βλ. σχετικά: Henry R.A Brackenbury, Lieut.-Colonel, «The armies of the contending powers», «Special War Number, Russia and Turkey, The illustrated London News, May 23, 1877: «*The Turkish «Nefter» or private soldier, is by nature and tradition warlike. He believes in the destiny of the Ottoman race to conquer the world. He is easily stirred by an appeal to his religious fanaticism to undergo the greatest hardships in the sacred cause. He longs for war as an opportunity for living at the expense of a conquered country on better fare and in greater comfort than in time of peace. Though strict laws against plunder have been introduced, a certain amount of pillage of the Giaour will ever be allowed to the Turkish soldier, as his recompense for the hardships of the military campaign*», σελ. 15.

ἐνθυμούμαι, ἔλεγεν ὁ Σελήμ, ὅτι ὕστερα ἀπὸ τόσους ἀγῶνας καὶ τόσα κατορθώματα, ἐμεῖς οἱ στρατιῶται τοῦ Σουλτάνου καταδεχθήκαμεν νὰ παίρνωμεν ἐλεημοσύνην ὡς καὶ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, ἐνῶ οἱ λεπτοκαμωμένοι ἐφέντηδες, μέ τές μεταξωτές ὀμβρέλλες, μέ τὰ γάντια τους, ἐπερνοῦσαν κι ἔκαμναν πῶς δέν μᾶς βλέπουν, ραγίζεται ἡ καρδιά μου! Ὁ Θεός ἐσήκωσε τό «μερχαμέτι» ἀπὸ πάνω ἀπὸ τὸν «ἰσλάμ!». Οἱ «λεπτοκαμωμένοι ἐφέντηδες» εἶναι ακριβῶς αὐτοὶ που διασάλευσαν τις παραδοσιακές σχέσεις και τις εδραιωμένες νοοτροπίες στην αυτοκρατορία, οἱ οπαδοὶ του Resid, του Ali, του Fuad, του Midhat και των Νεοοθωμανῶν, οἱ εισηγητές του «*a la franca*» τρόπου ζωῆς και της σπατάλης. Ο συντηρητικὸς Σελήμ στη δυστυχία του δε μπορεί παρά αὐτούς να θεωρεῖ συνυπαίτιους, επειδὴ απέβαλαν την αφοσίωση στο σουλτάνο και το Ισλάμ. Γίνεται ἔτσι αὐτόματα καταφανές και σε ποια στρώματα απευθυνόταν ἡ πανισλαμιστικὴ ἰδεολογία του Χαμίτ. Αν ο Σελήμ δεν εἶχε την ἔμμομη ἰδέα του φιλωρωσισμού, θα ἦταν απ' τους τυπικότερους δέκτες του χαμιτικὸυ πανισλαμισμού.

Ἡ σημαντικότερη ὁμως πολιτικὴ παρατήρηση που αφορά στις προόδους που συντελέστηκαν την περίοδο αὐτὴ στην Οθωμανικὴ αυτοκρατορία βρίσκεται στο διήγημα «Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου»: «Ὅταν ἦλθον νὰ μᾶς προσκαλέσωσιν εἰς τό δεῖπνον καὶ εἶδον τὸν καλὸν ἐκεῖνον ἄνθρωπον παραπαίοντα ἀπὸ τοῖχου εἰς τοῖχον τότε ἐνόησα διατί τό εἰς ὃ ἀνήκε κόμμα (Νεοοθωμανικὸ) καρκινοβατεῖ μόνον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς προόδου, καὶ μοὶ ἦλθεν ἕρεξις νὰ γελάσω.» (σελ. 87). Ἡ γενίκευση που δημιουργεῖ ἡ εικόνα του τρεκλίζοντος ἐφέντη παραπέμπει στην πορεία και την ἐπιτυχία των μεταρρυθμίσεων και των νέων ἰδεῶν. Ἡ θυμηδία του Βιζυηνοῦ εἶναι ἡ γενικότερη στάση κυρίως των διανοουμένων Ρωμιῶν που ἔχουν πείρα του Οθωμανικὸυ συστήματος. Ο τρόπος που περιγράφει ο Βιζυηνὸς τον ἐφέντη-ανακριτὴ δείχνει αντιστρόφως το αἶσθημα υπεροχῆς με το οποίο αντιμετώπιζαν, κυρίως οἱ διανοούμενοι και οἱ πλούσιοι Ρωμιοὶ της αυτοκρατορίας, το οθωμανικὸ στοιχείο και πρότασσαν αὐτὴ την υπεροχὴ στις σχέσεις τους με αὐτό για να υπερβούν τη νομικὴ κατωτερότητα της ὑπόστασῆς τους στο οθωμανικὸ πολιτικὸ οικοδόμημα. Και νομίζουμε ὅτι αὐτὴ ακριβῶς ἡ

κατωτερότητα αποτελεί και την κυριότερη εξήγηση της αποτυχίας του Τανζιμάτ⁴¹⁶.

Ο Βρετανός Adolphus Slade (1802-77), οξύς παρατηρητής της οθωμανικής πραγματικότητας και επικριτής του Τανζιμάτ, εστιάζοντας στα πράγματα υπό μια ιδιότυπα συντηρητική και φιλοτουρκική οπτική γωνία, επισήμανε μια από τις σημαντικότερες, ίσως και την κύρια αιτία της μη υπέρβασης των χασμάτων που χώριζαν τους λαούς της αυτοκρατορίας στο κρίσιμο διάστημα των μεταρρυθμίσεων. Επισημαίνει κατ' αρχήν την υλική ευμάρεια που διέκρινε τις μη μουσουλμανικές εθνότητές της και τονίζει ότι η φυσική καταπίεση δεν είναι η πρώτιστη αιτία αντίδρασης των μη Μουσουλμάνων αλλά το καθεστώς ψυχολογικής κατωτερότητας που επιβάλλεται σ' αυτούς, γεννά και υποβάλλει τη συλλογική έκφραση αντίδρασής τους⁴¹⁷. Πέρα από τη

⁴¹⁶ Η ιδεολογική μετάλλαξη ενός τυπικού εκπροσώπου του Οθωμανισμού, του Tunali Hilmi, που στις αρχές του 20ου αιώνα προσδιόριζε το πολιτικό του στίγμα με τούτα τα λόγια: «Let Ottomanism not frighten anyone of you! Being an Ottoman does not mean being a Turk.. It neither harms anybody nor affects any nationality disturbingly. With this in mind, whoever does not wish to become the Ottoman?! All of you, come! Become Ottomans all together..Get rid of the evils coming out of this (Then-present) separation.», είναι χαρακτηριστική. Ωστόσο η έννοια της οθωμανικής ενότητας διερχόταν από μια λανθάνουσα αρχικά αντίληψη ότι η τουρκική εθνότητα θα αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο του πολυεθνικού οθωμανικού οικοδομήματος. Η αντίληψη εκείνη με τη σύμπτωση και των εξωτερικών παραγόντων, της άρνησης των υπολοίπων εθνοτήτων να συνεργαστούν στην υλοποίηση του ιδεολογικού του μοντέλου, διευκόλυναν και τη μετάβασή του στον Τουρκισμό: «The genuine Ottomans are the Turks! Every Ottoman must be able to read what a Turk wrote.. The Turkish language means the Ottoman language..». Βλ. σχετικά M. Lutfullah Karaman, «Tunali Hilmi: An outstanding figure in the process of ideological change from Ottomanism to Turkism», «Journal», Issue #2/July 1997, σελ. 2 και 4.

⁴¹⁷ Τα παραδείγματα του Slade, διαμέσου ενός τόνου γλαφυρής υπερβολής, επισημαίνουν καιρία το αδιατάρακτο καθεστώς αυτής της νομικής κατωτερότητας των υπό οθωμανική κυριαρχία χριστιανικών λαών και την αίσθηση που αυτή τους προκαλούσε. Βλ. σχετικά Bernard Lewis, «Slade on Turkey», T.S.E.T. (1071-1920), Metcksan Limited şirketi, Ankara 1980: «*In analysing the motive of this universal feeling among the rayas against the rule of the Ottomans, we find it to be not in the direct oppression which affects a man's physical state, but in the broad sentiment which makes an insult to be more resented than an injury - a taunt to be more felt than a blow. The Turk was porcelain, the Greek was clay. The Turkish clown might insult the educated Greek; the Turkish urchin pelt the Greek priest; the Turkish «dancing girl» mock the Greek lady.*

δυσκινησία της μακράς διάρκειας και τις ιστορικές αγκυλώσεις, οι μεταρρυθμίσεις απέτυχαν να αποκαταστήσουν την ψυχολογική ενότητα και ισότητα των εθνότητων και να δημιουργήσουν τον «Οθωμανικό πατριωτισμό». Ο δυτικού τύπου εθνικισμός είχε πείσει κάθε εθνότητα για την υπεροχή της και οι Οθωμανοί δεν σκέφθηκαν ποτέ ουσιαστικά να κατέλθουν από το βάθρο που τους έδινε το από αιώνες διαμορφωμένο πολιτικοκοινωνικό status. Στη δίνη των γεγονότων ο Γεώργιος Βιζυηνός τα αισθάνθηκε αυτά και τα δύο.

2.4. Η Θράκη στην οθωμανοκρατία

2.4.1. Η γενική κατάσταση από τις απαρχές της οθωμανικής κυριαρχίας ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα.

Οι πολυάριθμες παραστάσεις που με εκπληκτική πυκνότητα και συχνότητα διαχέονται από το θρακικό υπόστρωμα του έργου του Βιζυηνού, σε έμμετρη ή πεζή έκφραση, και καλύπτουν τόσο την πραγματικότητα της υπαίθρου, των μικρών αστικών κέντρων και της ίδιας της Κωνσταντινούπολης, επιβάλλεται να κατανοηθούν ως επιρροές που διαμόρφωσαν την προσωπικότητα και το έργο στο μέγιστο βαθμό. Δεν πρόκειται για σκηνικό που απλώς στήνεται για τις χρείες μιας παράστασης με πρόθεση ν' αντικατασταθεί, όταν τούτο απαιτηθεί από μια νέα πραγματικότητα. Είναι η ευδιάκριτη επιλογή να προβληθεί ένας χώρος μεστός από εμπειρίες και βιώματα τα οποία συνθέτουν την αέναη ιστορική κίνηση και τα ρεύματα των μεταβολών στη μακρά και τη βραχεία διάρκεια.

Στις απαρχές της μακράς διάρκειας βρίσκεται η οθωμανική κατάκτηση της Θράκης, όπου μπορούμε να παρατηρήσουμε σημαντικές μεταβολές στην

The rarer the outrage, the more bitterly was it felt; even though never committed, the liability to it would gall.. These were the real stings of Turkish oppression, the true causes of Greek revolt .. Such and such - like vexations, of dress and privilege, ideal when commented on, but sadly real when felt, weighed down the security of real property and the trade of the Empire in the other balance.», σελ. 218.

εικόνα που παρουσιάζει η περιοχή, σε σχέση με τη βυζαντινή περίοδο, εξαιτίας της έντασης και της έκτασης των φαινομένων που συνοδεύουν και σηματοδοτούν την κατάκτηση αυτή. Η πολιτική υπαγωγή της Θράκης στην οθωμανική επικράτεια είχε ως αποτέλεσμα ποικίλες μεταβολές στο χριστιανικό πληθυσμό που υπέστη σημαντική μείωση και μετακινήσεις, ώστε ο εκτουρκισμός της περιοχής, στην αρχική φάση τουλάχιστον, να είναι ιδιαίτερα έντονος στο μέτρο που τον διευκόλυνε και η γεωγραφική μορφή της περιοχής⁴¹⁸. Το αναπόφευκτο των εξισλαμισμών⁴¹⁹ καθώς και η φθορά του πληθυσμού εξαιτίας της βιαιότητας των μεθόδων διείσδυσης είχαν ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση του χριστιανικού πληθυσμού και τη συγκέντρωσή του σε συγκεκριμένες περιοχές⁴²⁰. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση

⁴¹⁸ Σημαντική για την πυκνότητα των οθωμανικών εγκαταστάσεων στη Θράκη είναι η διαπίστωση του Fernand Braudel, «La Méditerranée et le monde méditerranéen a l' époque de Philippe II», «Armand Colin» Sixième édition, Paris 1985: «*Au contraire a l' Est, dans les larges plaines de Trace, de Roumélie et de Bulgarie, les Turks ont installés beaucoup d' hommes et éialé en couches epaisses leur propre civilisation. Ces pays, du Danube a l' Egée, sont des régions ouvertes, au Nord comme au Sud, par ou, dans les deux sens, les envahisseurs, n' auront pas cessé de déferler. Si l' effort turk peut étre jugé - comme réussite ou comme échec - c' est dans ces terres qu' il a, autant que possible, faites siennes.*», τομ. 2, σελ. 113.

⁴¹⁹ Οι εξισλαμισμοί ενθαρρύνονταν ποικιλότροπα από τους Οθωμανούς. Για παράδειγμα προσφέρονταν χρήματα ώστε να βοηθηθεί ο εξωμότης να περιβληθεί μουσουλμανικά ενδύματα, μέσω ενός ταμείου του nev-Muslim akchasi, του ταμείου για τους νέους Μουσουλμάνους στο αυτοκρατορικό συμβούλιο. Ο προσήλυτος οδηγείτο τελετουργικά πάνω σε άλογο στους δρόμους της πόλης, για να δεχθεί τα συγχαρητήρια των νέων ομοθηρίσκων του. Ο πιο διαδεδομένος κοινωνικός παράγων που οδηγούσε στον εξισλαμισμό ήταν ο γάμος Μουσουλμάνου με μη Μουσουλμάνα κάτι που δεν εμπόδιζε το Ισλάμ. Οι μαζικοί όμως εξισλαμισμοί οφείλονται κυρίως στον κεφαλικό φόρο djizye που αυξήθηκε σημαντικά από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και αποτελούσε επαχθές φορτίο στις πλάτες των φτωχών αγροτικών πληθυσμών ιδίως των ορεινών περιοχών των Βαλκανίων, όπως της Αλβανίας, της Βοσνίας, της Ροδόπης και της Κρήτης. Βλ. σχετικά Halil Inalcik, «Islam in the Ottoman Empire», «Essays in Ottoman History», Eren, Istanbul 1998, σελ. 237-8.

⁴²⁰ Γενικές παρατηρήσεις για τη βιαιότητα των κατακτητικών μεθόδων των Οθωμανών βλ. Νεοκλής Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», τομ. 1 «Το δεσποτικό κράτος», ό.π., σσ. 122-125. Ειδικότερα για την περιοχή της Θράκης, όπου της κατάκτησης προηγήθηκαν επιχειρήσεις διερευνητικού τύπου μέσω της συμμαχίας των Οθωμανών και λοιπών Τούρκων με τους αντιπάλους των βυζαντινών εμφυλίων του 14^{ου} αιώνα, βλ. σχετικά Catherine Asdracha,

εποικισμού της περιοχής του Ιερού Όρους της Ραιδεστού με τα 27 ελληνικά χωριά, συνολικού πληθυσμού άνω των 60.000 και από τις δύο πλευρές. Η τοποθέτηση ενδιάμεσως τουρκικού πληθυσμού απέβλεψε ακριβώς να διασπάσει αυτή τη συνέχεια. Η γραμμή που αρχίζει από το Μέλανα κόλπο και ακολουθεί τη δυτική πλευρά του Ιερού Όρους μέχρι το Κούμβιο, όπου απολήγει στην Προποντίδα, είναι περίπου 80 χλμ.. Δυτικά από τη μακριά αυτή γραμμή και σε βάθος 50 χλμ. εγκαταστάθηκε Μουσουλμανικός πληθυσμός που ήταν κατανεμημένος σε μικρά χωριά και οθωμανικά τιμάρια. Επομένως ο ελληνικός πληθυσμός του Ιερού Όρους είχε χωριστεί από τον αντίστοιχο της μεσογείου Θράκης, διότι είχε σχηματιστεί μια πλατύτατη ζώνη από τουρκικό πληθυσμό⁴²¹. Το συμπέρασμα που προκύπτει, σχετίζεται με τη στρατηγική θέση της Θράκης από την οποία αναγκαστικά διέρχονται οι μεγάλες στρατιωτικές αρτηρίες από την πρωτεύουσα προς τις επαρχίες της Ρούμελης, και καταλήγει στο ότι όλοι οι παράγοντες επέβαλαν την προσεκτική παγίωση της οθωμανικής κυριαρχίας και συνακόλουθα τις μαζικές εγκαταστάσεις Οθωμανών και μη, Μουσουλμάνων σ' όλη την έκταση της περιοχής. Ταυτόχρονα με τη στρατηγική και η οικονομική σημασία της πεδιάδας της Θράκης εδραίωσε τη μεγάλη οθωμανική γαιοκτησία σε αντίθεση με ορεινές περιοχές στα δυτικά των Βαλκανίων⁴²².

Μπορούμε συνεπώς να συνοψίσουμε πως η σημασία του χώρου της Θράκης και ιδιαίτερα της Ανατολικής φύσει και θέση, δεν άλλαξε από την αντίστοιχη βυζαντινή περίοδο αλλά διατήρησε τη στρατηγική του σπουδαιότητα και επενδύθηκε σ' αυτόν σημαντικότατο τμήμα της προσπάθειας των νέων κυριάρχων να εδραιώσουν την παρουσία τους. Η διευκόλυνση της εδραίωσης αυτής μπορεί να αιτιολογηθεί διττά, αφ' ενός με την ίδια την προϊούσα παρακμή του Βυζαντίου που δεν επέτρεπε την προβολή

«La région des Rhodopes aux XIe et XIVe siècles - Etude de géographie historique», Beihefte der byzantinisch - neugriechischen Jahrbücher 49, Athen 1976, σελ. 248-260 και Ευστράτιος Ζεγκίνης, «Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη - Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο», Ι.Μ.Χ.Α. αρ. 220, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 86-100.

⁴²¹ Γεώργιος Ι. Γιαννακάκης, «Ο Ελληνισμός της Θράκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας», περ. «Θρακικά», τομ. 29, εν Αθήναις 1958, σελ. 105-6.

⁴²² F. Braudel, «La Méditerranée», ό.π., τομ. 1, σελ. 68-9.

ουσιαστικής αντίστασης (δίχως να λησμονούμε ότι επιπλέον πολλές φορές οι Βυζαντινοί οι ίδιοι στη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων καλούσαν τους Οθωμανούς ως συμμάχους, όπως στην περίπτωση του Καντακουζηνού) και αφ' ετέρου με την οθωμανική τακτική συνδυασμού μιας αποτελεσματικότητας πολεμικής μηχανής με εποικιστικές και προπαγανδιστικές πρακτικές⁴²³ και μεθόδους θρησκευτικού συγκρητισμού που είχαν δοκιμαστεί και επιτύχει στη Μικρά Ασία⁴²⁴. Εδώ πρέπει να τονιστεί και η εξόχως σημαντική δράση των ετερόδοξων δερβισικών ταγμάτων, ιδίως των Μπεκτασίδων, σ' ένα ρόλο «*pro-gouvernemental*» για την παγίωση των οθωμανικών δομών διοίκησης στην περιοχή της Θράκης⁴²⁵.

Συνέπεια όλων των προηγούμενων ήταν ότι η οθωμανοκρατία στη Θράκη ξεκίνησε έναν αιώνα πριν την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και από την έναρξή της δημιουργήθηκαν και οι προϋποθέσεις της περαιτέρω πορείας της στο χρόνο. Παράλληλα η Εκκλησία ήταν εκείνη που κατ' ουσίαν επέτυχε στο μέγιστο δυνατό βαθμό τη διατήρηση της συνοχής των χριστιανικών

⁴²³ Η κυριότερη προπαγανδιστική μέθοδος για τον περιορισμό των αντιδράσεων των εντόπιων πληθυσμών ή ακόμη και για τη δημιουργία ευνοϊκής προδιάθεσης τόσο μεταξύ των αγροτών, όσο και μεταξύ των αστών, κληρικών και στρατιωτικών, συνίστατο στην παροχή γενναίων υποσχέσεων και παραχωρήσεων εκ μέρους των κατακτητών, ορισμένες φορές και πέρα από τα όρια των σχετικά ανεκτικών συμφωνιών του ισλαμικού νόμου που αφορούσαν στους μη Μουσουλμάνους οι οποίοι υποτάχθηκαν δίχως αντίσταση. Η πολιτική αυτή πρακτική ονομάζεται πολιτική του *istimalet*=του καλοπιάσματος, της πειθούς. Βλ. σχετικά Halil Inalcik, «The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», «Essays in Ottoman History», Eren, Istanbul 1998, 196.

⁴²⁴ Η θρησκευτική προπαγάνδα συνοψίζεται στη φράση «*I' la-yi kelimetullah*» δηλαδή διάδοση του Ισλάμ. Βλ. σχετικά Hüdayi Şentürk, «Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi, (1850-1875)», T. T. K. Basımevi, Ankara 1992, σελ. 22.

⁴²⁵ Απόλυτα διαφωτιστική είναι η συνοπτική ανάλυση της αποστολής των δερβισικών ταγμάτων στη Θράκη από την Irène Mélikoff, «Les voies de pénétration de l' hétérodoxie islamique en Thrace et dans les Balkans aux XIVe-XVe siècles» στον τόμο πρακτικών συνεδρίου «Halcyon days in Crete II» «The via Egnatia under Ottoman rule», edited by Elizabeth Zachariadou, Crete University Press, Rethymnon 1996, ως εξής: «*Les Bektachis ont servi la politique de colonisation des sultans dans les régions nouvellement conquises. Ils furent, dans les Balkans, des derviches colonisateurs auxquels les sultans, octroyaient des terres qu' ils fructifiaient dans le but d' entretenir les zaviye qu' ils y avaient construites. Ils bénéficiaient de la protection des sultans.*», σελ. 161.

πληθυσμών στην περιοχή. Μπορούμε εδώ να σημειώσουμε πως η πτώση της Πόλης στους Οθωμανούς αποκατέστησε την ενότητα των χριστιανικών πληθυσμών με την πνευματική τους εξουσία, καθώς μέχρι τότε το πατριαρχικό κέντρο και οι υποκείμενοι στην πνευματική του δικαιοδοσία ανήκαν σε διαφορετικές επικράτειες και μάλιστα ευρισκόμενες μεταξύ τους σ' εμπόλεμη κατάσταση, γεγονός που δημιουργούσε σωρεία προβλημάτων τόσο σε διοικητικό, όσο και σε πνευματικό επίπεδο στη διαχείριση των εκκλησιαστικών ζητημάτων⁴²⁶.

Ο ρόλος της Εκκλησίας υπαγόμενης πια εξ ολοκλήρου στο οθωμανικό κρατικό μόρφωμα νομιμοποιήθηκε από την κάθετη διαστρωμάτωση της οθωμανικής κοινωνίας με κριτήριο τη θρησκεία και την οργάνωση των υπηκόων με το σύστημα των millet. Ειδικά στις Βαλκανικές επαρχίες το κύριο γνώρισμα του συστήματος ήταν ο πλήρης διαχωρισμός των μελών του ενός millet από το άλλο. Μολονότι υπήρχαν κάποιες οριζόντιες αλληλεπιδράσεις στο πλαίσιο των κοινωνικών τάξεων, ο διαχωρισμός ήταν ολοκληρωτικός. Στην πραγματικότητα κάθε millet υπήρχε ως περίκλειστη και εσωτερικά αυτόνομη κοινότητα, ενώ οι υπηρεσίες προσφέρονταν από αξιωματούχους του millet προς τα μέλη και η καθημερινή δράση της κοινωνίας ουσιαστικά στηριζόταν στο σύστημα⁴²⁷.

Κάθε ξεχωριστό millet πρόσφερε στα μέλη του σχεδόν όλες τις υπηρεσίες και τα αγαθά. Αυτό ενίσχυε τόσο την αποκλειστικότητα του θεσμού, όσο και

⁴²⁶ Τα προβλήματα από τη διάσπαση της βυζαντινής επικράτειας και τον απορραγισμό από τους πνευματικούς τους ηγέτες των Χριστιανών που «εγκλωβίστηκαν» σε περιοχές υπό οθωμανική κυριαρχία, αναλύει ο Speros Vryonis, «The decline of medieval Hellenism and the process of islamization from the eleventh through the fifteenth century» Berkeley, Los Angeles, London 1971: «*The lack of political uniformity, of political stability, and of peaceful conditions frequently made it difficult or impossible for the Christian hierarchs to go to their churches. In many instances the Turks expelled the clergy, at other times they prevented the metropolitans from entering their church seats. Consequently the Greek communities were left leaderless for extensive periods of time. The fact that they were without the direction of their leaders (in some instances churches were without metropolitans or bishops for as long as thirty-five years) constituted a serious impairment to Christian esprit in the communities, hindered ordinations, and led to a relaxation of their social cohesion and cultural bonds.*», σελ. 350.

⁴²⁷ T. Ambrosio, «Ottoman "Hegemonic Control"», ό.π., σελ. 7.

τη νομιμοφροσύνη των μελών του. Από τη στιγμή που η οθωμανική διοίκηση δεν επιχείρησε να συναλλαγεί απευθείας με τα άτομα, οι μόνες ελίτ που ασκούσαν επιρροή στους πληθυσμούς ήταν εκείνες των millet. Στο εσωτερικό του συστήματος οι ρόλοι και οι δυνάμεις της οργάνωσής του ήταν σαφώς περιγεγραμμένα και από την άποψη των υποχρεώσεων των μελών (φορολογική εισφορά, νομιμοφροσύνη) και από την άποψη της προσφοράς εκ μέρους της κοινότητας κοινωνικών υπηρεσιών στα μέλη (σχολεία, δικαστήρια, στοιχειώδης κοινωνική πρόνοια)⁴²⁸.

Εκτός όμως από τη θρησκευτική συνείδηση και τη διατήρηση και αναπαραγωγή της διαμέσου της νομιμοποίησης του συστήματος των millet η ίδια η ιστορική μνήμη, μορφοποιημένη σε παράδοση, συνετέλεσε στη συνοχή των χριστιανικών πληθυσμών. Απόηχο αυτής της παράδοσης συναντούμε στο ποίημα του Βιζυηνού με τίτλο «Ὁ τελευταῖος Παλαιολόγος» από τη συλλογή «Ἀτθίδες Αὔραι» (Βασιική Βιβλιοθήκη 18, σελ. 52-5). Η πρώτη στροφή είναι ενδεικτική για τη μνήμη στην εναλλαγή των γενεών και αποκαλύπτει μέσα από πληθώρα χρονικών προσδιορισμών την προφορική μετάδοση των αρχέτυπων ελπίδων που μετουσιώθηκαν, ακριβώς την εποχή που γράφτηκε το ποίημα (1883), στην πολιτική πρακτική της Μεγάλης Ιδέας.

*«- Τόν εἶδες μέ τά μάτια σου, γιαγιά, τόν Βασιλέα,
ἤ μήπως καί σέ φάνηκε, σάν ὄνειρο νά ποῦμε,
σάν παραμύθι τάχα;*

*- Τόν εἶδα μέ τά μάτια μου, ὡσάν καί σένα νέα,
πᾶ νά γενῶ 'κατό χρονῶ, κι' ἀκόμα τό θυμοῦμαι,
σάν νάταν χθές μονάχα.»*

(«Ὁ Τελευταῖος Παλαιολόγος», α' στροφή, Βασιική Βιβλιοθήκη 18, ὅπ., σελ. 52)

Τέλος, στους παράγοντες επιβίωσης του Ελληνισμού πρέπει να προσθέσουμε και το θεσμικό πλαίσιο των κοινοτήτων. Μπορεί αναντίρρητα αυτό το πλαίσιο να πήγαζε από την πολιτική βούληση των κυριάρχων για ευχερέστερη διοίκηση, κατά κύριο λόγο δημοσιονομική, όμως ταυτόχρονα, εφόσον αποδεχόταν τη σύμπληξη στους κόλπους του κράτους χριστιανικών

⁴²⁸ T. Ambrosio, «Ottoman "Hegemonic Control"», ὅ.π., σελ. 7.

ομάδων πολύτροπα αλληλέγγυων, δημιουργούσε προϋποθέσεις πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών συσσωματώσεων⁴²⁹.

Για τους ενδιάμεσους αιώνες της οθωμανοκρατίας στη Θράκη πληροφορίες αντλούμε από περιηγητικά κείμενα Ευρωπαίων και Μουσουλμάνων περιηγητών. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του Roger Roscoe ο οποίος, στο βιβλίο του που τυπώθηκε το 1740, εκθέτει το ταξίδι του από Σηλύβρια-Τσορλού (Τυρολόη) ως το Λουλέ-Μπουργκάζ και το Μπαμπά-Εσκή. Γίνεται αναφορά στην Αδριανούπολη, στη γεωγραφική της θέση και στην αγορά της και περιγράφεται η γύρω περιοχή με το εμπόριο και την παραγωγή της⁴³⁰. Στην ίδια περίοδο ο Παύλος Ζαμτζόγλου συνοδεύοντας από Κωνσταντινούπολη προς Στοκχόλμη τον Σουηδό πρεσβευτή Eduard Carleson περιγράφει την πόλη των Σαράντα Εκκλησιών⁴³¹. Ανάλογες περιγραφές που ξεκινούν όμως από την οπτική γωνία των Μουσουλμάνων, συναντούμε και στον Εβλιγιά Τσελεμπί⁴³². Τα κείμενα βέβαια του είδους παρέχουν αποσπασματικές πληροφορίες και δε στοχεύουν σε επισταμένη έρευνα αλλά αποτελούν καταγραφή όσων εντυπωσίασαν τους ανθρώπους αυτούς στις πορείες ή τις στάσεις τους στους δρόμους της Θράκης και πάντως αντανακλούν τις μεταβολές που υπέστη το θρακικό τοπίο από την κατάκτηση και τονίζουν και την ύπαρξη ισχυρής ελληνική παρουσίας στην περιοχή, όχι σε ομοιόμορφη κατανομή αλλά σε κυμαινόμενες αναλογίες.

Είναι πάντως βέβαιο ότι ο Ελληνισμός της Θράκης κατά τους ενδιάμεσους αιώνες ζούσε από κοντά τα μεγάλα πολιτικά γεγονότα που συνέβαιναν στον οθωμανικό χώρο, τις αλληπάλληλες βενετοοθωμανικές και αυστροοθωμανικές πολεμικές αντιπαραθέσεις που είχαν ως συνέπεια την

⁴²⁹ Ν. Σαρρής, «Η οσμανική πραγματικότητα», ό.π., том. I Το δεσποτικό κράτος, σελ. 270.

⁴³⁰ Πολύδορος Παπαχριστοδούλου, «Η ελληνικότητα της Θράκης», περ. «Α.Θ.Λ.Γ.Θ.», том. 16, εν Αθήναις 1951, σελ. 49.

⁴³¹ Κατά μετάφρασιν Α.Α.Σ., «Από την περιήγησιν του Robert Walsh (Αρχαί ΙΘ' αιώνας), περ. «Θρακικά», том. 4, εν Αθήναις 1933, σελ. 65-6.

⁴³² Για την περιήγηση του Ε. Τσελεμπί στην Ανατολική Θράκη βλ. τα άρθρα κατά μετάφραση του Ι. Σπαθάρη, «Η Ανατολική Θράκη κατά τον Τούρκον περιηγητήν του XVII αιώνας Εβλιγιά Τσελεπίν», περ. «Θρακικά», том. 7, εν Αθήναις 1936 και «Η Ανατολική Θράκη κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί, Τούρκον περιηγητήν του XVII αιώνας», περ. «Θρακικά», том. 9, εν Αθήναις 1938, σσ. αντιστοίχως 153-176 και 23-36.

αύξηση στο έπακρο της ανασφάλειας, της αναρχίας και της ληστρικής δραστηριότητας σ' ολόκληρο το ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας. Οι μεγάλες οθωμανικές εκστρατείες και η μεταφορά ισχυρότατων δυνάμεων διαμέσου της Θράκης προς τα διάφορα πολεμικά θέατρα, δημιουργούσαν μεγάλη αναταραχή στους ντόπιους χριστιανικούς πληθυσμούς και επέτειναν τις θλιβερές συνθήκες της διαβίωσής τους. Οι αναστατώσεις αυτές μεγάλωναν τις δυσκολίες που είχαν προϋπάρξει με την κατάκτηση και σε συνδυασμό με άλλους αστάθμητους παράγοντες, όπως ήταν οι επιδημίες, δεν επέτρεπαν την ουσιαστική ανάκαμψη μιας και λειτουργούσαν απαγορευτικά για τη δημιουργία πρόσφορων συνθηκών προς επίτευξή της.

Ουσιαστική μεταβολή στην κατάσταση των χριστιανικών πληθυσμών της Θράκης επήλθε με την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ από το 1839 και την εφαρμογή της οργάνωσης των *millet*, στο βαθμό που οι μεταρρυθμίσεις αυτές επέτρεψαν την ανάπτυξη και βελτίωση των όρων ζωής και είχαν συνέπειες στην πολιτιστική και κοινωνική άνοδο. Παράλληλα, με τη δημιουργία του ελεύθερου Ελληνικού κράτους, την εμφάνιση και διάδοση ενός δυναμικού εθνικισμού στα Βαλκάνια, την προώθηση της αλυτρωτικής ιδεολογίας από την ανεξάρτητη Ελλάδα στις επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς και τη ραγδαία παρακμή της τελευταίας, παρατηρούμε μια σημαντική κινητικότητα στην περιοχή που πλέον μετατρέπεται σε στίβο ανταγωνισμού των εθνοτήτων και άσκησης πολιτικής επιρροής των Μεγάλων Δυνάμεων, ιδίως της Ρωσίας, που εκμεταλλεύονται τις νέες συνθήκες για την προώθηση συγκεκριμένων στόχων. Ήδη η Θράκη αναστατώνεται στο διάστημα 1828-9 με την κάθοδο των ρωσικών στρατευμάτων στην Αδριανούπολη. Είναι η περίοδος που ορφανεύει η μάνα του Βιζυηνού, η Δέσποινα, ενώ και από άλλες μαρτυρίες μπορούμε να συμπεράνουμε την αναταραχή που προκάλεσε ο πόλεμος αυτός⁴³³.

⁴³³ Ως παράδειγμα τέτοιας αναστάτωσης μπορούμε να αναφέρουμε τα γεγονότα του Σαμμακοβίου, όπως καταγράφηκαν από την προφορική παράδοση βλ. σχετικά Θεόδωρος Π. Κιακίδης, «Ιστορία του Σαμμακοβίου και των πέριξ ελληνικών κοινοτήτων», περ. «Θρακικά», τομ. 32, εν Αθήναις 1960, σσ. 108-10. Αλλά και για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς η κατάσταση ήταν δύσκολη το ίδιο διάστημα βλ. σχετικά Η. Şentürk, «Bulgar Meselesi», ό.π.: «*Bu savaş, Balkanların iktisadi, ticari ve sosyal hayatını altüst etmiştir. Rus askerleri tarafından*

Ο επόμενος ρωσοτουρκικός πόλεμος, ο Κριμαϊκός (1853-6), δε διεξάγεται στο θρακικό έδαφος όμως οι έμμεσες συνέπειές του είναι σημαντικές και για την περιοχή. Η οικονομική αναστάτωση που έχει άμεσο αντίκτυπο στην πρωτεύουσα και στο σύνολο της αυτοκρατορίας μεταφέρεται σ' όλη της την οξύτητα στις πλησίον του κέντρου θρακικές επαρχίες που αποτελούν εξάλλου και την οικονομική ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης. Η απορρόφηση μεγάλων ποσών από τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων, η υποτίμηση του νομίσματος, η αύξηση των τιμών των αγαθών⁴³⁴ και η συνακόλουθη μείωση των μισθών επιβαρύνουν την ήδη βεβαρυμένη κατάσταση⁴³⁵. Περίπου στο τέλος της πρώτης δεκαετίας της ζωής του Βιζυηνού ή στην αρχή της δεύτερης, στο διήγημα «Τό άμάρτημα τής μητρός μου», οι παραπάνω συνθήκες διαγράφονται με αρκετή ενάργεια: «*Επί πολύν χρόνον μᾶς διέτρεφε διά τοῦ ἰδρωτός τοῦ προσώπου της. Τά ἡμερομίσθια ἦσαν μικρά καί αἱ ἀνάγκαι μας μεγάλαι*⁴³⁶, ἀλλ' ὁμως εἰς κανένα ἐξ' ἡμῶν δέν ἐπέτρεψε νά τήν ἀνακουφίσῃ

zahireleri, hayvanları ve diger mal ve mülkleri gasp ve yagma edilen ahali öteye beriye dagılmış, hatta Istanbul ve Eskişehir gibi çok uzak mahallere göç ederek oralarda yerleşmişlerdir.», σελ. 146.

⁴³⁴ Ιδιαίτερος αυξήθηκαν οι τιμές των δημητριακών. Η μείωση των ρωσικών εξαγωγών δημητριακών και οι ανάγκες των συμμαχικών στρατευμάτων μεγάλωσαν τη ζήτηση των προϊόντων αυτών στην Ευρώπη και την ίδια την αυτοκρατορία ανεβάζοντας έτσι τις τιμές τους. βλ σχετικά E. Kıray, «Osmanlı'da ekonomik yapı», ό.π., σελ. 73.

⁴³⁵ Charles Issawi, «Wages in Turkey, 1850-1914», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited Şirketİ, Ankara 1980, σελ. 264.

⁴³⁶ Απ' αυτό που δηλώνεται σαφώς στο ίδιο σημείο διηγήματος «.. λαβοῦσα τήν δίκηλλαν ἀνά χειρας, ἤρχισε νά ξενοδουλεύῃ», (σελ. 14), μπορούμε να υποθέσουμε ότι η μητέρα του Βιζυηνού εργαζόταν σε κάποιο από τα μεγάλα τσιφλίκια της περιοχής της Βιζύης. Μεταξύ άλλων ανατολικοθρακικών πόλεων (Ραιδεστό, Σηλύβρια, Τυρολόη, Χαριούπολη) στη Βιζύη εντοπιζόταν μερικά από τα μεγαλύτερα τσιφλίκια της περιοχής στα μέσα του 19^{ου} αι. που ανήκαν επί το πλείστον σε πασάδες της Κωνσταντινούπολης και είχαν, τα περισσότερα, έκταση άνω των 150 στρεμμάτων. Σ' αυτά προσλαμβάνονταν καλλιεργητές με ετήσιο συμβόλαιο και με μισθό περίπου 10-12 λίρες. Απ' αυτό το ποσό καταβαλλόταν σε μετρητά μόνο 3-4 λίρες, ενώ το υπόλοιπο χορηγούνταν σε είδος. Τα μικρότερα σε έκταση τσιφλίκια ήταν ευφορότερα και η καλλιέργειά τους αποδοτικότερη. Οι άνδρες καλλιεργητές που προσλαμβάνονταν ημερησίως, κέρδιζαν το καλοκαίρι 8-9 παράδες και 7 το χειμώνα. Τα παιδιά κέρδιζαν 6 παράδες και οι γυναίκες 4-7. Τα γυναικόπαιδα έκαναν συνήθως ελαφριές δουλειές. Βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, «Οικονομική λειτουργία του

συνεργαζόμενος» (σελ. 14) και παρακάτω στην ίδια σελίδα, «Αί οικονομικά μας δυσχέρειαί έκορυφώθησαν, όταν έπηλθεν άνομβρία εις τήν χώραν και ένέβησαν αί τιμαί τών τροφίμων». Η κατάσταση επομένως την επαύριο του Κριμαϊκού πολέμου επιδεινώθηκε στην περιοχή της Βιζύης τόσο από την πολιτικοοικονομική συγκυρία όσο και από τα κλιματολογικά φαινόμενα.

Σημείο στο οποίο πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση είναι και οι δημογραφικές συνέπειες του πολέμου αυτού για τη Θράκη. Με την έναρξή του η ρωσική κυβέρνηση έκρινε απειλητική την παρουσία των Τατάρων στην Κριμαία, ακριβώς λόγω των δεσμών που τους ένωναν με τους Οθωμανούς, και προέβη στην απομάκρυνσή τους⁴³⁷. Οι πρόσφυγες αυτοί αρχικά συγκεντρώθηκαν στη Δοβρουτσά και κατόπιν διοχετεύθηκαν σ' ολόκληρη τη Βαλκανική, ώστε μέρος τους να φθάσει και στη Θράκη. Οι συνθήκες διαβίωσής τους ήταν άθλιες⁴³⁸ και παρ' όλες τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν από τις οθωμανικές αρχές⁴³⁹, φαίνεται πως παρέμειναν ξένο σώμα στις περιοχές που κατοίκησαν. Ελληνικές μαρτυρίες για την παρουσία τους στη Θράκη έχουμε και από επίσημες αναφορές⁴⁴⁰ και από προφορικές

μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου», Ε.Μ.Σ., αρ. 54, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 140.

⁴³⁷ Στην ανάληψη πρωτοβουλίας από τους Ρώσους για την εκδίωξη των Τατάρων της Κριμαίας και τη μεθόδυσή της αναφέρεται ο Justin McCarthy, «Ölüm ve sürgün», çeviren: Bilge Umar, «İnkılap», İstanbul 1998: «1854-56 'daki Kırım Savaşı, Tatarların durumunu, çibanın paltama olgunlugu aşamasına getirdi. Rus hükümeti, güçlü olasılıkla doğru bir yargıyla, Tatarların eğiliminin Rusya'dan yana olmaktan çok daha fazla, Osmanlılardan ve onların İngiliz Fransız bağlaşıklarından yana olduğunu varsaydı. Bir ayaklanmaya karşı önlem olmak üzere, Ruslar, Tatarların arasına ordu gönderdiler.. Çok insan öldürüldü ya da kaçmak zorunda bırakıldı.», σελ. 16.

⁴³⁸ Συνολικά η κατάσταση στους προσφυγικούς καταυλισμούς από άποψη συνθηκών υγιεινής περιγράφεται ως άθλια. Βλ. σχετικά J. McCarthy, ό.π.: «Çok sıkışık yaşam düzeninin bulunduğu göçmen kamplarında, sağlık koşulları, aglanacak durumdaydı.», σελ. 17-8.

⁴³⁹ Για τις προσπάθειες αποκατάστασης των προσφύγων βλ. σχετικά H. Şentürk, «Bulgar meselesi», ό.π.: «Onların (Tatarların) rahat ve huzurunu temin için, iskan bölgelerinde hummalı umar faaliyetlerine başlandı. Açlık ve sefalet içinde perişan olan göçmenlerin her türlü iase ve ibatesi için, bir Muhacirin Komisyonu kuruldu.», σελ. 17-18.

⁴⁴⁰ Βλ. σχετική προξενική έκθεση στο βιβλίο της Καλλιόπης Παπαθανάση-Μουσιουπούλου, «Ελληνικά προξενεία στη Θράκη», Αθήνα 1976, σελ. 163-4.

αφηγήσεις⁴⁴¹. Παρόμοιες μετακινήσεις εκτός της δεδομένης αλλοίωσης του πληθυσμιακού τοπίου, δημιουργούσαν εχθρότητες μεταξύ των νεήλυδων και των παλαιών κατοίκων λόγω της ξενοφοβίας που διακατείχε τις κλειστές κοινωνίες της εποχής αλλά και επιδείνωναν την ήδη δύσκολη οικονομική κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στις περιοχές αυτές.

Πέντε περίπου χρόνια μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου ο Βιζυηνός μετακινείται στην Πόλη για να μάθει την τέχνη της ραπτικής. Η παραμονή του εκεί συμπίπτει με το τέλος της βασιλείας του Αμπντουλμετζίτ και το πρώτο μισό περίπου της βασιλείας του Αμπντουλαζίζ (1861-76), (βλ. βιογραφία Βιζυηνού). Το ίδιο χρονικό διάστημα αποτελεί την καρδιά της περιόδου του Τανζιμάτ στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ήδη από το 1840 ισχύει η πρώτη διοικητική μεταρρύθμιση που έχει κατά κύριο λόγο δημοσιονομικό χαρακτήρα, με την παύση της εκμίσθωσης φόρων (*iltizam*) και διοικητικό, με τη δημιουργία του θεσμού του (*muhassıl*) διοικητή σαντζακίου και τη συμμετοχή στα συμβούλια φοροείσπραξης και εκπροσώπων του πληθυσμού⁴⁴².

Ωστόσο καθαυτή η μεταρρύθμιση που ξεκίνησε μάλιστα από την επαρχία της Αδριανούπολης, εξελίχθηκε περισσότερο σε επιχείρηση ψιμυθίωσης της εξωτερικής εικόνας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και λιγότερο σε βελτίωση των αντικειμενικών συνθηκών που επικρατούσαν στο εσωτερικό της⁴⁴³. Οι μεταβολές αντιμετώπιστηκαν με επιφυλακτικότητα από τους χριστιανικούς πληθυσμούς ενώ από την πλευρά των Οθωμανών θεωρήθηκαν προσπάθεια αμφισβήτησης και κλονισμού της πρότερης θέσης που κατείχαν στη θεοκρατική οργάνωση της κοινωνίας⁴⁴⁴. Χαρακτηριστική του κλίματος που δημιουργήθηκε στη Θράκη με την ανακοίνωση των μεταρρυθμιστικών μέτρων, ήταν η αντίδραση των Οθωμανών στο σουλτάνο Μαχμούτ Β' που θεωρείτο ο κατ' εξοχήν εισηγητής των αλλαγών στην

⁴⁴¹ Ε. Σπαθάρη-Μπεγλίτη, «Ιστορική και κοινωνική λαογραφία», ό.π., σελ. 86-7.

⁴⁴² Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., том. 2 Δοσιματική διοίκηση, σελ. 291-2.

⁴⁴³ Ν. Σαρρής, ό.π., том. 2 Δοσιματική διοίκηση, σελ. 288.

⁴⁴⁴ Αξιομνημόνευτη είναι η συμπύκνωση της αντίδρασης σε ευθύ λόγο από τον Η. Şentürk, «Bulgar meselesi», ό.π.: «*Bu fermanın ilan edilmesinden son ra Müslümanlardan birçoğu: «Aba ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün gaib etdik. Millet-i islamiyye millet-i hakime iken, böyle bir mukaddes hakdan mahrum kaldı. Ehl-i islama bu bir aglanacak ve matem edecek gündür» demiştir*», σελ. 42.

αυτοκρατορία. Η αποδοκιμασία των αδριανουπολιτών Οθωμανών κατά την επίσκεψή του αφορούσε στην πεποίθησή τους ότι εξομοιώνονταν με τους Χριστιανούς⁴⁴⁵.

Όποιες όμως κι αν είναι οι γενεσιουργές αιτίες της μεταρρυθμιστικής αυτής πολιτικής και ο βαθμός τελεσφόρησής τους, το βέβαιο είναι ότι βοήθησαν την ενίσχυση του κοινοτικού θεσμού μέσω του συστήματος των millet και επέτρεψαν, ειδικά στη Θράκη, τη θεσμοθετημένη συσπείρωση των εθνικών δυνάμεων σε μια εποχή που η αφύπνιση και της βουλγαρικής εθνότητας αναγκαιούσε την οργανωμένη αντιμετώπιση του αρτιγέννητου και γι' αυτό σκληρότερου βουλγαρικού εθνικισμού. Τόσο το Χάττ-ι-Σερίφ του 1839, όσο και το Χάττ-ι-Χουμαγιούν του 1856 δημιουργούν ελπίδες και, ως ένα βαθμό, προϋποθέσεις για τη σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού της Θράκης. Η προσπάθεια αναλήφθηκε από ποικίλους φορείς και παρουσίασε μεγάλο εύρος δραστηριοτήτων, από τις συντεχνίες μέχρι τη μεγαλοαστική τάξη της κωνσταντινουπολίτικης ομογένειας και από τη συντήρηση ναών και ίδρυση σχολείων μέχρι την οργάνωση κοινωνικών εκδηλώσεων. Οι σύλλογοι που δημιουργούνται είναι κατά κύριο λόγο εγγράμματες κοινότητες οι οποίες αποτέλεσαν μια νέα μορφή συλλογικής δραστηριότητας και φορείς μιας γλώσσας με ειδικά χαρακτηριστικά, μέσω της οποίας η αναπαράσταση της πραγματικότητας καθίσταται πειστική και επιτρέπει την προβολή των αναγκαίων αιτημάτων⁴⁴⁶. Η παρουσία του Βιζυηνού στην παραπάνω συλλογική δραστηριότητα εμπίπτει ακριβώς στους όρους και τα αιτήματα του χώρου και του χρόνου, συμμετέχει στην οργάνωση της γλωσσικής και εννοιολογικής εμπειρίας του περιβάλλοντός του και τη μετουσιώνει σε συνείδηση των αναγκών και των προτεραιοτήτων.

Αναφερόμαστε συγκεκριμένα στην ανάμειξη του Βιζυηνού στην υπόθεση του «Ξενοκράτειου κληροδοτήματος», όταν μετά του θάνατο του μητροπολίτη Βιζύης Κωνσταντίου οι ιθύνοντες των κοινοτήτων Βιζύης, Μηδείας και Σαμμακοβίου με πληρεξούσιες επιστολές ανέθεσαν στο Βιζυηνό, ως γνώστη των εκπαιδευτικών πραγμάτων της περιοχής, να μεσολαβήσει στο

⁴⁴⁵ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Ελληνικά Πραξενεία», ό.π., σελ. 29.

⁴⁴⁶ Χάρης Εξερτζόγλου, «Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα», εκδ. «Νεφέλη», Αθήνα 1996, σελ. 16.

υπουργείο Εξωτερικών για τη διάθεση των πόρων του κληροδοτήματος στα σχολεία των τριών πόλεων⁴⁴⁷. Στο τμήμα της έκθεσης του Βιζυηνού με χρονολογία 18-10-1889 που δημοσίευσε η Κ. Μαμώνη, η περιγραφή της κατάστασης ειδικά για το Σαμμακόβι είναι χαρακτηριστική: «*Ἐν Σαμμακκοβίῳ δέν εὐρίσκεται οὐδεὶς ὀρθογραφῶν, τά δέ 9 10 τῶν κατοίκων εἶναι ἀναλφάβητα καί πρό δύο ἐτῶν δέν εἶχον εἰμῆ ἐν ἀπλοῦν γραμματοδιδασκαλεῖον. Καί ὁμως τό Σαμμακόβιον εἶναι ἡ γενέτειρα τῶν Ξενοκρατῶν πόλις, κατεπεῖγει δέ ἡ ἀνάγκη νά ὑποστηριχθῶσι τά ἑλληνικά ἔνταῦθα φρονήματα διότι ἡ πολίχνη συνορεύει ἀμέσως πρός πυκνῶς καταφκημένα βουλγαρικά χωρία, ὑπό τῶν ὁποίων κινδυνεύει ν' ἀπορροφηθῆ ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ χρόνου*»⁴⁴⁸. Η συνάφεια της εθνικής συνείδησης και της γλώσσας είναι πρόδηλη και ο «λογάζ» Βιζυηνός επιλέγεται να ερμηνεύσει αυτή τη συνάφεια μεσολαβώντας όχι αυτή τη φορά στο πλησίον κέντρο της Κωνσταντινούπολης αλλά στην Αθήνα, όπου κατά κύριο λόγο έχει μετατεθεί την εποχή αυτή η διεύθυνση της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Επιστρέφοντας όμως στην επαύριο του Κριμαϊκού πολέμου ας μείνουμε για λίγο στη δεκαετία 1860-70 που μορφοποιεί τις εξελίξεις στις επόμενες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στη Θράκη. Το σημαντικότερο φαινόμενο της περιόδου είναι, όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, η εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων. Η εθνική αυτή αφύπνιση πραγματοποιήθηκε μέσα από την εκπαιδευτική συγκρότηση και την εναντίωση στην ελληνική οικονομική και πνευματική κυριαρχία. Η συγκρότηση της παιδείας συμπορεύθηκε με τη δημιουργία βουλγαρικής αστικής τάξης και η σύγκρουση με τους Έλληνες διοχετεύτηκε στην εκκλησιαστική διαφοροποίηση με τη δημιουργία της βουλγαρικής εξουσίας⁴⁴⁹. Ουσιαστικά η σιωπηρή δημιουργία Βουλγαρικού ζητήματος με τη δράση των δασκάλων και των εμπόρων έλαβε χώρα εν γνώσει των οθωμανικών αρχών και στράφηκε πρώτιστα κατά του Ελληνισμού, ώστε από τις σκληρές προσπάθειες εθνικής αφύπνισης και δημιουργίας στόχων να δημιουργηθεί η κατάλληλη ιδεολογική και εθνικιστική ηγετική ομάδα. Προς

⁴⁴⁷ Κ. Μαμώνη, «Το Ξενοκράτειον κληροδοτήμα», ό.π., σελ. 389.

⁴⁴⁸ Κ. Μαμώνη, ό.π., σελ. 399-400.

⁴⁴⁹ Halil Inalcık, «Tanzimat ve Bulgar meselesi», «Eren», Istanbul 1992, σελ. 20.

τα μέσα του αιώνα ο Λαμαρτίνος θα πει ότι: «Οι Βούλγαροι είναι πια ένα εντελώς ώριμο έθνος για ανεξαρτησία»⁴⁵⁰.

Κατά τα προηγούμενα έτη η βουλγαρική αφύπνιση ήταν δύσκολη, εξαιτίας τόσο της γεωγραφική θέσεως της περιοχής, όσο και της παρουσίας ισχυρών μουσουλμανικών πληθυσμών που ήταν σε θέση να προλάβουν κάθε είδους εξέγερση. Η ουσιαστική γνωριμία των Ρώσων με τους Βουλγάρους πάντως έγινε κατά την προέλαση σε βάθος του ρωσικού στρατού στον πόλεμο του 1828-9. Μόνο όμως μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, όταν επήλθε η ρωσική ήττα, εκτός από το ομόδοξο έπρεπε να τονιστούν και οι φυλετικοί και γλωσσικοί δεσμοί με τους Σλάβους και άρχισε έτσι η άσκηση της νέας πανσλαβιστικής πολιτικής. Παράλληλα η ομάδα των Βουλγάρων εθνικιστών που θα αναλάμβανε ηγετικό ρόλο στην αφύπνιση, άρχισε να μορφοποιείται μέσω των σπουδών της στην Ευρώπη και κυρίως στην Ρωσία. Για τη διάδοση όμως αυτής της εθνικής ιδέας ήταν απαραίτητη η δημιουργία μιας σειράς εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (νόμιμων ή παράνομων) στην οθωμανική επικράτεια και εδώ ήλθε αρωγός η πολιτική και των Μεγάλων Δυνάμεων που παρείχαν υλική και πνευματική υποστήριξη σε τέτοιου είδους κινήσεις των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁴⁵¹.

Είναι χαρακτηριστικό της ταχείας ανόδου της βουλγαρικής προσπάθειας ότι, ενώ πριν τον Κριμαϊκό πόλεμο λειτουργούσαν στην επαρχία Φιλιππουπόλεως 110 βουλγαρικά σχολεία, μέσα σε 8 χρόνια ο αριθμός τους διπλασιάστηκε και κατά το σχολικό έτος 1864-5 υπήρχαν 229 βουλγαρικά εκπαιδευτικά ιδρύματα με 250 δασκάλους και 13.370 μαθητές⁴⁵².

Στο σημείο αυτό είναι ορθό να σταθούμε σε κάποιες ακόμη παρατηρήσεις σχετικά με την έναρξη της βουλγαρικής εθνικής κίνησης. Η ταχύτητα και το βάθος της εξάπλωσής της δε μπορούν να αιτιολογηθούν μόνο από εξωγενείς παράγοντες, δηλαδή την υιοθεσία των Βουλγάρων από τους Ρώσους, πρέπει να επισημανθεί και η μειονεκτικότερη κοινωνικοοικονομική θέση των βουλγαρικών πληθυσμών στο οθωμανικό πλαίσιο, γεγονός που διευκόλυνε την απήχηση των εθνικιστικών κηρυγμάτων. Το μεγαλύτερο μέρος

⁴⁵⁰ H. Inalcık, «Tanzimat ve Bulgar meselesi», ό.π., σελ. 23-4.

⁴⁵¹ H. Şentürk, «Bulgar Meselesi», ό.π., σελ. 47-8.

⁴⁵² K. Βακαλόπουλος, «Θράκη», ό.π., σελ. 150.

των βουλγαρικών εδαφών ανήκε σε Οθωμανούς μεγαλογαιοκτήμονες ή ήταν βακουφικές γαίες και η θέση των Βουλγάρων χωρικών ήταν αυτή των δουλοπαροίκων· μάλιστα το μεγαλύτερο μέρος των γαιών αυτών αποτελούσε φέουδο της οικογένειας Μιχάλογλου οι οποίοι νέμονταν τα έσοδα από την περιοχή⁴⁵³.

Επίσης ο αρνητικός ρόλος κάποιων ανώτερων κληρικών του Πατριαρχείου, παρ' όλο που αποτελούσαν μεμονωμένες περιπτώσεις, μπορεί να θεωρηθεί επαρκώς προωθητικός στις ενέργειες εκκλησιαστικού διαχωρισμού των επόμενων ετών. Ο Γ. Γιαννακάκης, δάσκαλος στη Ραιδεστό κατά τις επταετίες 1891-8 και 1907-14, παραθέτει τις μαρτυρίες ραιδεστών γερόντων για τη δράση του μητροπολίτη Ηρακλείας, Πανάρετου Γανοχωρίτη. Ο εν λόγω κληρικός είχε σχηματίσει τεράστια περιουσία, όταν ποιόμανε τη μητρόπολη Σαμμακοβίου Βουλγαρίας. Όταν χειροτονείτο επίσκοπος ή μητροπολίτης στο Πατριαρχείο, οι παρευρισκόμενοι του ευχόταν «και μια βουλγαρική» επαρχία, αφήνοντας να υπονοηθεί το κερδοφόρο της θέσεως. Όταν δε χειροτονείτο μητροπολίτης ή επίσκοπος στις βουλγαρικές επαρχίες ο πιο πάνω μητροπολίτης τον συμβούλευε: «*Σύ τώρα αὐτοῦ, πού θά πᾶς, πρέπει νά ξεύρης τοῦτο: Ὅτι τόν Βούλγαρο δέν τόν χρειάζονται δύο κάπες, μία κάπα θά τόν ἰφίνης νά σκεπάζηται, μία ξυλοπινάκα νά ζυμώνη τήν μπομπότα καί μερικά τσανάκια διά νά τρώγη αὐτός, ἡ γυναῖκα καί τά παιδιά, τά ἄλλα ὅλα θά τά παίρνης*»⁴⁵⁴.

Σ' αυτά τα τελευταία έτη της δεκαετίας 1860-70, της διαμόρφωσης των βουλγαρικών διεκδικήσεων, ο Βιζυηνός αναχωρεί για την Κύπρο. Είναι πολύ αμφίβολο κατά την εφηβική του ηλικία όσο παρέμενε στην Πόλη, όταν δεν είχε ακόμη αποκτήσει το απαραίτητο παιδευτικό υπόβαθρο, ότι είχε διαισθανθεί ουσιαστικά το μέγεθος του κινδύνου που επρόκειτο να απειλήσει την πατρίδα του. Εξάλλου η σκληρή βιοτική μέριμνα της συντεχνιακής ζωής και ο πόθος για τις σπουδές την ίδια εποχή πρέπει να ήταν τα αποκλειστικά σημεία αναφοράς του, όπως αφήνει ο ίδιος να διαφανεί στο «Τό μόνον τῆς ζωῆς του ταξείδιον» (σελ. 175): «*Μ' ὄλας τάς ἐπανειλημμένας νουθεσίας, τάς ἰναγγελούσας μοι ἐκ μέρους τῆς μητρός, ὅτι ἡ τέχνη εἶναι χρυσοῦν*

⁴⁵³ Γ. Γιαννακάκης, «Ο Ελληνισμός της Θράκης», ό.π., σελ. 159.

βραχιόλιον, τό όποϊον ώφειλον νά κατακτήσω άντί πάσης θυσίας - ότι ή πέτρα που κυλά δέν κάμνει διά θεμέλιον, και τά τοιαύτα - έγώ επέμενον μηνύων (τότε δέν ήξευρον άκόμη νά γράφω) και παρακαλών αυτήν νά μέ άνακαλέση ή νά με βάλη νά μάθω ανθρωπινωτέραν τινά τέχνην». Μετά δε το κλείσιμο της επιχείρησης του ραφτάδικου είναι πιθανό, κατά την άποψη του Γ. Βαλέτα, ότι άρχισε να φοιτά σε κάποιο κωνσταντινουπολίτικο σχολείο, προστατευόμενος του Γ. Τσελεμπή - Γεωργιάδη⁴⁵⁵. Υπό το καθεστώς τέτοιων πιέσεων επομένως και όντας άκόμη στην αρχή της πνευματικής του συγκρότησης ο Βιζυηνός ήταν μακριά από το να αντιληφθεί τα πολιτικά τεκταινομένα στην επαρχία της Αδριανούπολης.

Η επάνοδός του στην Κωνσταντινούπολη το 1872 έχει ως αιτία την παγίωση της βουλγαρικής εκκλησιαστικής απόσχισης από το Πατριαρχείο και την προσπάθεια του τελευταίου να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της απόσχισης με τη σύγκληση Τοπικής Συνόδου των Επισκόπων και Μητροπολιτών που υπάγονταν στις πατριαρχικές επαρχίες. Μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι στους διαδρόμους και στο περιθώριο της συγκέντρωσης των επισκόπων ο Βιζυηνός άκουσε πολλά και κατανόησε τους νέους όρους πολιτικού ανταγωνισμού και την ισχυροποίηση του βουλγαρικού παράγοντα που με βάση το ιδρυτικό φιρμάνι της εξαρχίας μπορούσε πλέον να επιχειρήσει την προώθησή του προς νότο, προς τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης.

Η εξασφάλιση της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας ήταν προϊόν έντονης δραστηριότητας των ηγετών της βουλγαρικής κίνησης στην Κωνσταντινούπολη σ' όλο το διάστημα της δεκαετίας 1860-70. Από την πλευρά της η Πύλη είχε την πάγια θέση ότι η δύναμη του Πατριαρχείου έπρεπε να περιοριστεί, εφόσον αυτό θεωρείτο κέντρο «*συναμοσιών και αθλιότητος*» εναντίον της αυτοκρατορίας⁴⁵⁶. Η πρώτη προσπάθεια διαχωρισμού ξεκίνησε

⁴⁵⁴ Γ. Γιαννακάκης, «Ο Ελληνισμός της Θράκης», ό.π., σελ. 159-160.

⁴⁵⁵ Γ. Βαλέτα, «Φιλολογικά», ό.π., σελ. 244.

⁴⁵⁶ Οι πάγιες αυτές αντιλήψεις των Οθωμανών για το συναμοτικό ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου υποστηρίζονται σε μεγάλο βαθμό και από τη σύγχρονη τουρκική ιστοριογραφία. Βλ. σχετικά Η. Şentürk, «Bulgar meselesi», ό.π.: «*Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, kendisine tanınan geniş müfuz ve yetkilerle Osmanlı Devleti 'nin merkezinde adeta*

πριν τον Κριμαϊκό πόλεμο από έναν εξελληνισμένο Βούλγαρο της οθωμανικής δημοσιουπαλληλίας, τον Stefanaski, ο οποίος με τη μεσολάβηση και Ελλήνων παραγόντων κατάφερε να προωθήσει στον εμπνευστή του Τανζιμάτ, σαντραζάμη Mustafa Resid Paşa, μια αίτηση διατυπωμένη με διπλωματική ευστροφία ζητώντας τη δημιουργία χωριστής βουλγαρικής εκκλησίας. Την εποχή εκείνη ζούσαν στην Πόλη περί τις 40.000 Βουλγάρων, εξελληνισμένων επί το πλείστον, ασχολούμενων κυρίως με χειρωνακτικά επαγγέλματα. Η αίτηση που προαναφέρθηκε στηριζόταν στο ότι, ενώ οι άλλες κοινότητες: Αρμενική, Ελληνική, Εβραϊκή, κλπ. είχαν δική τους εκκλησιαστική οργάνωση, δε συνέβαινε το ίδιο με τους Βουλγάρους που επιπλέον αντιμετώπιζαν το πρόβλημα του συνωστισμού στις πατριαρχικές εκκλησίες την περίοδο των μεγάλων γιορτών. Η ανέγερση βέβαια εκκλησίας δε μπορούσε να επιτραπεί από την Πύλη (βάσει του θρησκευτικού κανόνα *yer' an* που απαγόρευε κτίσιμο εκκλησιών στην Πόλη μετά την άλωση), δόθηκε όμως η άδεια δημιουργίας ευκτήριου οίκου (*Parashane*)⁴⁵⁷. Αξίζει όμως, εξ αφορμής αυτής της τελευταίας εξέλιξης, να παρατηρήσουμε και ένα ιδιότυπο χαρακτηριστικό του βουλγαρικού εθνικισμού σε σχέση τουλάχιστον με τους υπόλοιπους βαλκανικούς. Το ότι, δηλαδή, δεν προκάλεσε κατ' αρχήν ρήξη με την οθωμανική νομιμότητα αλλά πέτυχε μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής τάξης πραγμάτων - και με τη βοήθεια του διεθνούς παράγοντα - να δημιουργήσει πρώτα μια «δική του» εκκλησιαστική Αρχή (1870) και μόνο σε δεύτερη φάση το εθνικό του Κράτος (1878)⁴⁵⁸.

Μόλις η άδεια δημιουργίας λατρευτικού χώρου πέρασε στα βουλγαρικά χέρια, ένας άλλος εξελληνισμένος Βούλγαρος, ο Στέφανος Βογορίδης (πρώην ηγεμόνας της Σάμου), πέρασε στην πρώτη γραμμή των

devlet içinde devlet halinde gelmişti. Ötendenberi bir «fesad ve şakavet ocagi» olarak Osmanlılar aleyhine Avrupa ile muhabere ve münasebetlerini sürdüren Patrikhane, bu nüfuz ve yetkilerini gittikçe genişleterek devam ettirmek için, her türlü entrika ve çareye başvurmaktan geri durmamıştır.», σελ. 215.

⁴⁵⁷ H. Şentürk, «Bulgar Meselesi», ό.π., σελ. 216.

⁴⁵⁸ Για τη συγκεκριμένη παρατήρηση αλλά και ευρύτερη ανάλυση των μεταβολών που επήλθαν στη θέση του Πατριαρχείου στο πλαίσιο της οθωμανικής έννομης τάξης με την ανεξαρτητοποίηση της βουλγαρικής εκκλησίας βλ. σχετικά Π. Κονόρτας, «Οθωμανικές θεωρήσεις», ό.π., σελ. 305

βουλγαρικών διεκδικήσεων και πρόσφερε το σπίτι του στο προάστειο Cibali της Κωνσταντινούπολης για την ίδρυση της πρώτης βουλγαρικής εκκλησίας. Ο Βογορίδης έγινε ο μεσολαβητής των βουλγαρικών αιτημάτων στην Πύλη κι έτσι δημιουργήθηκε ο πρώτος πυρήνας της ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας⁴⁵⁹.

Η διελκυστίνδα μεταξύ Πατριαρχείου και Βουλγάρων συνεχίστηκε εντονότερα τα επόμενα χρόνια, όταν μάλιστα το 9^ο άρθρο από το *Islahat fermiani* (μεταρρυθμιστικό διάταγμα) έδωσε τη δυνατότητα διοργάνωσης εκ νέου των πνευματικών καθιδρυμάτων στην αυτοκρατορία και οι Βούλγαροι θέλησαν να επωφεληθούν. Τον Απρίλιο του 1860 βουλγαρική επιτροπή γνωστοποίησε στην Πύλη την απόπειρα της εκκλησιαστικής υπαγωγής στο Πατριαρχείο και ακολούθησε διαδήλωση μπροστά από τη ρωσική πρεσβεία με ύμνους στη δόξα του Τσάρου. Ο Πατριάρχης Κύριλλος αναγκάστηκε να παραιτηθεί αισθανόμενος αδυναμία να αντιμετωπίσει την κατάσταση. Στην εκλογή νέου Πατριάρχη ούτε συμμετείχαν οι βουλγαρικές κοινότητες ούτε και την αναγνώρισαν. Ο νέος Πατριάρχης Ιωακείμ Β' αφόρισε το Βούλγαρο Επίσκοπο Ιλαρίωνα, αλλά οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν και οι Βούλγαροι παρουσίασαν υπόμνημα με επτά άρθρα μεταξύ των οποίων ζητούσαν το δικαίωμα διατήρησης εκ μέρους τους εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας και εκλογής αρχιεπισκόπου υπό τον έλεγχο της βουλγαρικής εθνικής ηγεσίας. Η απόδοση των εσόδων του Πατριαρχείου θα συνεχιζόταν στις εξαρχικές επαρχίες. Σ' απάντηση αυτού το Πατριαρχείο αντιπρότεινε με υπόμνημα δεκαπέντε άρθρων το διορισμό εκ μέρους του επισκόπου βουλγαρικής καταγωγής ή άλλων που γνώριζαν τη βουλγαρική γλώσσα. Οι Βούλγαροι με τη σειρά τους δείχνοντας δυσπιστία στις πατριαρχικές προθέσεις απέρριψαν το υπόμνημα. Το Πατριαρχείο διαπιστώνοντας τη δυσκολία να πείσει τους Βουλγάρους εξόρισε τον Ιλαρίωνα πρώτα στην Κιουτάχεια και κατόπιν στην Προύσα, καθιστώντας έτσι προσωρινά ακέφαλη τη βουλγαρική κίνηση⁴⁶⁰.

⁴⁵⁹ H. Şentürk, «Bulgar Meselesi», ό.π., σελ. 217.

⁴⁶⁰ H. Şentürk, «Bulgar Meselesi», ό.π., σελ. 218.

Ταυτόχρονα στις αρχές της δεκαετίας του 1860 καταβλήθηκε προσπάθεια από μέρους Βουλγάρων παραγόντων να γίνει προσέγγιση με την καθολική εκκλησία. Η προσέγγιση είχε στόχο κυρίως την εξασφάλιση της πολιτικής προστασίας της Γαλλίας. Το εγχείρημα καταδικάστηκε από το Πατριαρχείο και οι Βούλγαροι απάντησαν, σύμφωνα με τα οθωμανικά αρχεία, με βαρείς χαρακτηρισμούς κατά του Πατριάρχη: «*ανίερος και βλάσφημος, κινούμενος κατά του Θείου Θελήματος*»⁴⁶¹.

Κατά το Δεκέμβριο του 1866 η βουλγαρική «Μυστική Ενωτική Οργάνωση» πρότεινε στην Πύλη την ανασύσταση του μεσαιωνικού Βουλγαρικού κράτους με την επανίδρυση του Πατριαρχείου Τιρνόβου και την απόδοση του τσαρικού τίτλου στο σουλτάνο. Την ίδια εποχή η Ρωσία ενστερνίστηκε τα βουλγαρικά αιτήματα εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας, συνεκτιμώντας τον κίνδυνο να περάσουν οι Βούλγαροι μέσω του καθολικισμού στη σφαίρα επιρροής της Αυστρίας και της Γαλλίας και, προκειμένου ν' αποφύγει τέτοιο κίνδυνο, ανέλαβε μεσολαβητικό ρόλο μεταξύ Πύλης και Βουλγάρων⁴⁶².

Εντέλει με το φερμάνι 8 Zi'l-hicce 1286 (11 Μαρ. 1870) η Πύλη αναγνώρισε την ανεξάρτητη βουλγαρική εξουσία της οποίας ο εξάρχος θα εκλεγόταν από βουλγαρική σύνοδο δίχως ανάμειξη του Πατριαρχείου. Παρ' όλες τις προσπάθειες του Πατριαρχείου ν' αντιδράσει με διαμαρτυρίες προς το σαντραζάμη Ali Paşa, επειδή βρέθηκε απομονωμένο από οποιαδήποτε έξωθεν υποστήριξη, αναγκάστηκε να δεχθεί τα τετελεσμένα. Ο ρόλος της εξουσίας για τη διάδοση της βουλγαρικής εθνικής ιδέας ήταν εξαιρετικά σημαντικός, διότι οι Βούλγαροι ιερείς υπό την καθοδήγησή της τη διέδωσαν σ' ευρεία έκταση στο βουλγαρικό λαό⁴⁶³. Με το φερμάνι αυτό, παρ' όλο που δεν αναφέρεται ρητά στο κείμενό του, δημιουργήθηκε ένα νέο millet, δηλαδή μια νέα θρησκευτική κοινότητα αναγνωρισμένη επίσημα από το Οθωμανικό κράτος⁴⁶⁴.

⁴⁶¹ H. Şentürk, , ό.π.: «*evamir-i ilahiyeye hilafına hareket iden bir fasik ve dinsiz*», σελ. 219.

⁴⁶² H. Şentürk, «Bulgar Meselesi», ό.π., σελ. 220.

⁴⁶³ H. Şentürk, , ό.π., σελ. 220-1.

⁴⁶⁴ Σύμφωνα με την άποψη του Π. Κονόρτα, «Οθωμανικές θεωρήσεις», ό.π., στο ζήτημα της αναγνώρισης του βουλγαρικού millet υπήρχε διάσταση στην οπτική γωνία θεώρησής του

Κλείνοντας το ζήτημα της ανεξαρτητοποίησης της βουλγαρικής εκκλησίας, οφείλουμε να σταθούμε λίγο στην επίσημη τουρκική ιστοριογραφική άποψη για την αιτιολόγηση της ευνοϊκής στάσης της Πύλης έναντι των βουλγαρικών αιτημάτων και τη γενικότερα εχθρική πολιτική της έναντι του Πατριαρχείου. Η στάση αυτή αιτιολογείται κυρίως ως προσπάθεια κατευνασμού του βουλγαρικού εθνικισμού και αποτροπή ανάμειξης των Μεγάλων Δυνάμεων με το πρόσημα της προστασίας των χριστιανικών πληθυσμών από μέρους τους, όπως επίσης οφείλεται και στην υποψία ότι η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί προπομπό εθνικών στόχων προς δημιουργία χωριστού κράτους. Μάλιστα ως τέτοιο παράδειγμα αναφέρεται ο σημαντικότερος ρόλος του ελληνικού κλήρου στην επανάσταση του 1821⁴⁶⁵. Για την αποφυγή επομένως περαιτέρω εθνικιστικής όξυνσης επελέγη η λύση του κατευνασμού μέσω της ικανοποίησης του αιτήματος για εκκλησιαστική αυτονομία, δηλαδή ουσιαστικά για να αποφευχθεί το χειρότερο, η πολιτική αυτονομία.

Δε θα πρέπει όμως να παραβλέπουμε την πάγια οθωμανική καχυποψία για το ρόλο του Πατριαρχείου και την συνεπαγόμενη προσπάθεια αποδυνάμωσής του, όπως σαφέστατα διατυπώνεται στην πολιτική διαθήκη του Ali Fuad που εισηγείτο «*τήν ἀπομόνωσιν τῶν Ἑλλήνων ὅσον τό δυνατόν πλειότερον ἀπό τῶν ἄλλων χριστιανῶν*» και «*τόν χωρισμόν τῶν Βουλγάρων ἰπό τῆς κυριαρχίας τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας*»⁴⁶⁶, όπως επίσης και τη δυσμενή πολιτική συγκυρία ανακίνησης του κρητικού ζητήματος και επιδείνωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων.

Με βάση το 10ο άρθρο του ιδρυτικού φερμανιού της βουλγαρικής εξαρχίας, που προέβλεπε την υπαγωγή σ' αυτήν επαρχιών με συμφωνία των δύο

ανάμεσα στην οθωμανική αρχή και τους Βουλγάρους. Η νομική αναγνώριση ενός έθνους στους κόλπους της αυτοκρατορίας αντέβαινε στην οθωμανική έννομη τάξη η οποία αναγνώριζε μόνο θρησκευτικές κοινότητες. Από την πλευρά τους οι Βούλγαροι ερμήνευαν την αναγνώριση δίνοντάς της εθνική διάσταση γεγονός που έχει να κάνει με τη διαμόρφωση αντίστοιχης συνείδησης και τις έντονες εθνικιστικές συγκρούσεις που σημειώθηκαν - όσον αφορά ιδιαίτερα την ελληνοβουλγαρική διένεξη - στο Μακεδονικό και Θρακικό χώρο κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σελ. 307.

⁴⁶⁵ H. Şentürk, «Bulgar Meselesi», ό.π., σελ. 220.

τρίτων των κατοίκων, ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός μεταφέρθηκε στην ύπαιθρο της Θράκης. Στην ουσία πρόκειται για ακήρυκτο πόλεμο με όλα τα διατιθέμενα μέσα, χωρίς να λείπουν και ένοπλες συγκρούσεις που θα γενικευθούν προς τα τέλη του αιώνα. Η Θράκη μετατρέπεται και αυτή (μαζί με τη Μακεδονία) σε πεδίο σύγκρουσης, ιδίως στη βόρεια πλευρά της, όπου πυκνώνουν οι βουλγαρικοί πληθυσμοί. Τα χρόνια αυτά ο Βιζυηνός βρίσκεται πρώτα στη Χάλκη και κατόπιν στην Αθήνα και τη Γερμανία. Οι εξελίξεις είναι ραγδαίες και στα μεγάλα κέντρα του Ελληνισμού επικρατεί εθνικός πυρετός για την αντιμετώπιση του νέου κινδύνου. Οι ελληνοοθωμανικές διαφορές περνούν σε δεύτερη μοίρα, όπως έχει ιστορηθεί στο οικείο σημείο για τα εθνικά θέματα και ξεκινά ο «πόλεμος των 2/3», αν μπορούμε να ονομάσουμε έστω και αδόκιμα έτσι τη λυσσαλέα σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων. Εκείνος που θα αποκτήσει την εκκλησιαστική πλειοψηφία στις αμφισβητούμενες επαρχίες αποκτά ταυτόχρονα πολιτική υπεροχή και εθνική πλειοψηφία.

Η κορύφωση της αναταραχής στη Θράκη προκλήθηκε λίγα χρόνια αργότερα, στη μεγάλη ανακίνηση του Ανατολικού Ζητήματος την τριετία 1875-8. Πριν οι επιχειρήσεις πλησιάζουν στο θρακικό έδαφος, άρχισαν να σημειώνονται κινήσεις Κιρκασίων ατάκτων και βασιβουζούκων, ενώ παράλληλα κορυφωνόταν ο εθνικιστικός και θρησκευτικός φανατισμός. Οι συνέπειες της βουλγαρικής εξέγερσης του 1876 έφθασαν και στη Θράκη με βιαιοπραγίες, καταστροφές, συρροή προσφύγων από τη Βουλγαρία και κάθε είδους φαινόμενα που συνοδεύουν τέτοιες καταστάσεις. Τα γεγονότα εντάθηκαν ολόκληρο το καλοκαίρι του 1876⁴⁶⁷.

Το ίδιο καλοκαίρι ο Βιζυηνός επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη και αντιλαμβάνεται προσωπικά τα όσα συμβαίνουν. Σε όλες τις μορφές του λόγου του συναντούμε στοιχεία που αποδεικνύουν τη βαθεία εντύπωση που του προξένησε η όλη κατάσταση αλλά και τον προβληματισμό του σε σχέση με τις νέες δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο Ελληνισμός από τους Σλάβους, δίπλα στην παραδοσιακή αντιπαράθεσή του με τους Οθωμανούς. Μπορούμε να διακρίνουμε μια ισορροπία στην έκφραση εχθρότητας προς τους δύο

⁴⁶⁶ Ου. Μίλλερ, «Η Τουρκία καταρρέουσα», ό.π., σελ. 428.

παράγοντες, ισορροπία που οφείλεται στην όξυνση του βουλγαρικού και την άμβλυνση του οθωμανικού κινδύνου. Έτσι και οι δύο αντίπαλοι του Ελληνισμού, ο παραδοσιακός και ο νέος, συναντώνται στην συνείδηση του δημιουργού ως απεχθείς όψεις της ίδιας καταστροφικής δύναμης.

Στο ποίημα « Ἡ μητέρα τῶν ἑπτὰ» (Βασική Βιβλιοθήκη 18, ξ' στροφή, όπ., σελ. 78) διαβάζουμε:

*«-Φωτιά νά κάψη τήν Τουρκιά, φωτιά κι ἀστροπελέκι!
καί τό σταχτό της οἱ ἄνεμοι νά σύρουν πιό παρέκει
κι' ἀπό τήν κόκκινη μηλιά!
Μέσ' στή Ρωσσία ὀργή Θεοῦ τά νύχια της νά μπήξῃ
νά τούσε πνίξῃ φανερά, κρυφά νά τούσε πνίξῃ
ἀπ' τό παλάτι ὡς τή σπηλιά!»*

Και παρακάτω (στροφή ξδ', σελ. 79): «Μά βγήκε πάλι ἡ Μοσκοβιά ἡ τρισκαταραμένη

*κι ἐπιάσθηκε μέ τήν Τουρκιά, μέ σκύλα λυσσιασμένη,
ἡ μαύρη ἀρκούδα που πεινᾷ».*

Η ένταση του ποιητικού λόγου δηλώνει ακριβώς την κορύφωση της ψυχικής διέγερσης του Βιζυηνού, εξαιτίας των όσων είχαν συμβεί στην Ανατολική Θράκη αλλά και το προσωπικό του δράμα από την απώλεια του αδερφού του. Οι καταστροφές που επεύχεται είναι ο ολοκληρωτικός αφανισμός τόσο για τους Σλάβους, όσο και τους Οθωμανούς, ενώ η οξύτητα των λόγων πιστοποιεί το βάθος των αισθημάτων. Είναι φανερό ότι το ποίημα γράφτηκε υπό το κράτος ισχυρότατης συναισθηματικής έντασης και προσωπικής μαρτυρίας, λόγω των ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών. Εξάλλου ο ίδιος άνθρωπος θα γράψει αργότερα το Μοσκόβ-Σελήμ, όπου έταξε τον εαυτό του έξω από τους φανατικούς του έθνους του. Ας προσέξουμε επίσης την αναφορά στην «κόκκινη μηλιά» ως χαρακτηριστικό σημείο επίδρασης της γνωστής μεγαλοϊδεατικής παράδοσης.

Αντίστοιχο σημείο, όπου γίνεται αναφορά στις συνέπειες για τους αμάχους του πολέμου αυτού, έχουμε στο « Ὁ Μοσκόβ-Σελήμ» (σελ. 245-6): « Ὅταν ἐμεῖς ἐπροστατεύαμε τό θρόνο τοῦ Σουλτάνου καί τήν ὑπαρξί τῆς βασιλείας, ἐκεῖθε ἀπό τά βαλκάνια, οἱ ἐφέντηδες, πού ἐμειναν νά κυβερνοῦν

⁴⁶⁷ Κ. Βακαλόπουλος, «Θράκη», ό.π., σελ. 169-170.

τόν τόπο, νά τόν υπερασπίζονται, ενώθησαν μέ τούς Τσερκέζους καί μέ τους Μουχατζήριδες, όπου έφευγαν από τή Βουλγαρία κ' επάτησαν χριστιανικά χωριά καί σπίτια, κ' έχάλασαν τόση ζωή, καί άρπαζαν τόση περιουσία. Κάτι παλληκαριά θαρροῦσαν πώς έκάνανε! Όταν όμως έπεσεν ή Πλεϋνα κέχύθηκεν ὁ Μόσκοβος έδώθε από τά Βαλκάνια, τότε τό ένοιωσαν πώς έρχεται ή κατάρρα νά τούς φάγη, τό ένοιωσαν πώς θά τούς έβγουν ξείδια από τή μύτη τους τά κακουργήματα πού είχαν κάνει, κι αφήνανε τά σπίτια τους εἰς τ' άνοιχτά, κ' έγκρημνίσθησαν εἰς τήν Πόλι διά νά γλιτώσουν τή ζωή τους. ..

Τό τί συνέβηκε κατόπι τό συμπεραίνεις εύκολα. Οἱ χριστιανοί ὅσοι ἦσαν μέσα εἰς τά βουνά φευγάτοι, άμα έμαθαν πώς έφυγαν οἱ Τουρκοί, έγύρισαν ὀπίσω κ' έδωκαν στά σπίτια μας φωτιά, γιά τήν εκδίκησι. Οἱ Τουρκοί πού έφεύγανε μέσα εἰς τόν χειμῶνα (Δεκέμβριος 1877-Ιανουάριος 1878), έμειναν οἱ μισοί πρίν φθάσουν εἰς τήν Πόλι, καί όταν έπήγαν εκεί πέρα, πολλοί πολλοί δεν έπερίσσευσαν διά νά γυρίσουν ὀπίσω».

Η αφήγηση είναι ακριβέστατη και ανταποκρίνεται πλήρως στις τραγικές συνέπειες της καθόδου των Ρώσων στη θρακική ύπαιθρο. Για τις βιαιοπραγίες εις βάρος των Ελλήνων θα μείνουμε στην περίπτωση της σφαγής του Karadere της οποίας το πιο πάνω αναφερόμενο ποίημα, « Ἡ μητέρα τῶν έπτά», αποτελεί έμμετρη παρουσίαση. Στις 5 Δεκεμβρίου 1877 οἱ Οθωμανοί βάζοντας φωτιά από μια τρύπα της σπηλιάς Karadere του χωριού Αη Γιώργης οδήγησαν στο θάνατο από ασφυξία τους 745 χριστιανούς κάθε ηλικίας που είχαν κρυφτεί εκεί. Γλύτωσαν μόνο 54. Είχε προηγηθεί οκταήμερη λεηλασία της περιοχής, γι' αυτό οἱ κάτοικοι κατέφυγαν στη σπηλιά με κάποιους ενόπλους για προστασία. Η αναπάντητη πρόσκληση για παράδοση οδήγησε στον τελικό αφανισμό των ανθρώπων εκείνων. Επτά χρόνια μετά το συμβάν έγινε ανακομιδή των λειψάνων από τους κατοίκους της Βιζύης, γιατί παρατηρήθηκαν πράξεις σύλησης. Ο Βιζυηνός πρότεινε να σφραγιστεί το σπήλαιο και να χαραχτεί επιγραφή που να μνημονεύει τον κατατρεγμό που υπέστησαν οἱ Θρακιώτες στα γεγονότα του πολέμου αυτού⁴⁶⁸.

Από την άλλη πλευρά έχουμε μαρτυρίες για το τι υπέστησαν οἱ Μουσουλμάνοι χωρικοί, όταν ο ρωσικός στρατός εγκαταστάθηκε στη Θράκη από τις αρχές του 1878 και για αρκετούς μήνες. Στην έκθεση του προξένου της

Βρετανίας στην Αδριανούπολη, Calvert, προς τον προϊστάμενό του στην Πόλη, Layard, με ημερομηνία 19 Νοεμβρίου 1878, αναφέρεται ότι: «αφαιρούνταν από τους Μουσουλμάνους χωρικούς τα κτήματα, τα σπίτια, τα κοπάδια και κάθε είδους περιουσιακό στοιχείο την ίδια περίοδο, κάθε μέρα στη διάρκεια όλων αυτών των μηνών γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης. Στο τέλος οι χωρικοί εξαναγκάστηκαν να καταφύγουν σε στάβλους, παράγκες και καλύβες και είχαν εκτεθεί σε μια συνεχόμενη απογύμνωση που στην πράξη κάθε φορά επαναλαμβανόταν με μεγαλύτερη σκληρότητα και σε κάποιες περιπτώσεις γίνονταν βασανιστήρια σ' αυτά τα θύματα της καταπίεσης, θηριωδίες με πυρωμένα σίδερα στο δέρμα. Οι ρωσικές αρχές κατοχής επιδείκνυαν απάθεια για τα συμβάντα αυτά και επικρατούσε πλήρης ατιμωρησία»⁴⁶⁹.

Και στην «επίσημη» γραφή του ο Βιζυηνός αναφέρεται αναλυτικά στο μέγεθος της καταστροφής που υπέστη η Θράκη στο διάστημα 1877-8. Σε άλλο σημείο της έκθεσής του προς τον υπουργό Εξωτερικών, Στέφανο Δραγούμη, που αναφέρθηκε πιο πριν, καταγράφει αναλυτικά τα όσα συνέβησαν κατά τη διάρκεια του πολέμου και την επόμενη απ' αυτόν δεκαετία, εξαιτίας της πολιτικής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού: «Ότε οί Ρῶσοι ἐπεφάνησαν ἐντεῦθεν τοῦ Αἴμου οἱ μὲν ἔγχωριοι Τοῦρκοι ἀπό πολλοῦ ὑποβλέποντες τήν χρηματικὴν τῶν Ἑλλήνων εὐεξίαν, οἱ δέ ἐκ Βουλγαρίας πρόσφυγες καί αἱ ἄτακται ὄρδαί τῶν προτροπάδην φευγόντων πασάδων, συστηματικῶς ληστεύοντες κοινῇ πρὸς ἄλλήλους συνεννοήσει ἐπιπεσόντες κατὰ τῶν ἀόπλων Ἑλλήνων διήρπασαν μὲν, δηώσαντες τήν χώραν, πᾶσαν κινητὴν αὐτῶν περιουσίαν, ἐπυρπόλησαν δέ τοὺς ναοὺς, τὰ σχολεῖα καί τῶν προκρίτων ἰδίᾳ τάς οἰκίας, οὕτως ὥστε, σήμερον (1889) ὁ ἐπισκεπτόμενος τήν χώραν οὐδέν ἄλλο ἢ σωροὺς ἐρειπίων εὐρίσκει, παρά τὰ ὅποια οἱ πρότερον εὐποροῦντες οἰκοδεσπότες μικρὰν τινα πηξάντες καλύβην μόλις ἀποζῶσι διὰ τοῦ ἰδρώτος τοῦ προσώπου των. Καί ἰδύνατο μὲν νά ἐλπίση τις ὅτι τό γνωστόν ἐπί δραστηριότητι Ἑλληνικόν στοιχεῖον ἐνωρίς ἢ ἄργά θ' ἀνελάμβανε πάλιν ἐκ τῆς δυστυχίας αὐτοῦ, ὡς ἔνελαβεν ἐκ τῶν καταστροφῶν τοῦ 1829. Δυστυχῶς ὁμως τήν φοράν ταύτην αἱ ἑλπίδες αὗται διαψεύδονται ὁλονέν οἰκτρότερον ὑπό τῆς ἐγχωρίου

⁴⁶⁸ Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ὁ.π., σελ. 13-14.

Κυβερνήσεως, ἥτις φαίνεται ἐργαζομένη, ἵνα καταπνίξη ὑλικῶς τε καὶ ἠθικῶς τὸν ἐδῶ ἀμμιγῆ τέως καὶ ἀκμαῖον Ἑλληνισμόν.

Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον αἱ Τουρκικαὶ Ἀρχαὶ ἐπὶ τῇ προφάσει ἵνα θεωρήσεως καὶ ἀνανεώσεως τῶν κτηματολογικῶν τίτλων ἀφαιροῦσι καθ' ἑκάστην ἀπὸ τᾶς χειρὸς τῶν Χριστιανῶν πᾶσαν γῆν, ἧς τὴν κατοχὴν δὲν δύνανται ν' ἀποδείξωσι δι' ἐπισήμων τίτλων, ἀφοῦ ἀπώλοντο οὗτοι κατὰ τὴν λεηλασίαν καὶ διαρπαγὴν τῶν οἰκιῶν, δραστηρίως δ' ἐπιδιώκει τὸν συνοικισμόν τῆς χώρας διὰ τῶν ἐκ Βουλγαρίας φευγόντων ἀγρίων Τούρκων, οἵτινες οὐ μόνον μεταξύ τῶν χριστιανικῶν χωρίων, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς αὐτῶν τούτων ἐγκαθιστάμενοι, σφετερίζονται μὲν τᾶς τέως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καλλιεργημένας γαίας τῇ προστασίᾳ τῶν Ἀρχῶν, καλλιεργοῦσι δέ ταύτας κλέπτοντες ἀναφανδὸν τὰ τῶν χριστιανῶν ὑποζύγια τῇ σιωπηλῶς ἐκδηλωμένῃ ἀνοχῇ τῶν κρατούντων.

Ὑπὸ τᾶς σκληρᾶς καὶ ἀπανθρώπου ταύτας ὀρδᾶς διαβιοῦντες οἱ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Βιζύης Ἕλληνες οὐ μόνον νὰ ἐκπαιδεύσωσι δὲν δύνανται, ἀλλ' οὐδέ νὰ θρέψωσι τὰ ἴδια ἑαυτῶν τέκνα ἐντὸς ὀλίγου ἱκανοὶ θὰ εἶναι. Τῆς δ' ὑπελπιστικῆς αὐτῶν καταστάσεως χαιρεκᾶκως ἐπωφελοῦμενοι οἱ ἀνά τὰ βορειοδυτικὰ τῆς ἐπαρχίας ὄρια κατοικοῦντες Βούλγαροι παντοῖα μετέρχονται δελεαστικά μέσα ὅπως παραπλανήσωσι πρὸς ἑαυτούς τοὺς ἕμμαθεις χωρικούς, παρὰ τοῖς ὁποίοις οὐ μόνον σχισματικά τινα κρούσματα ἵνα φαίνονται ἀπὸ τινος, ἀλλὰ καὶ τάσις τις ἐκδηλοῦται πρὸς μετοικεσίαν εἰς τὰ ὀρεινότερα βουλγαρόφωνα χωρία, ὅπου οἱ μὲν Τούρκοι δὲν τολμοῦν νὰ κατοικήσωσι, αἱ δὲ βουλγαρικά προπαγάνδαι πρό πολλοῦ ἔχουσι στήσει τὰ ἔργαστήριά των»⁴⁷⁰.

Οἱ πληροφορίες που παρέχει ὁ συντάκτης τῆς ἐκθεσῆς εἶναι ἀφθονες καὶ ἐξαιρετικά ενδιαφέρουσες καὶ ὡς πρὸς τὴν κατάστασιν εἰδικὰ τῆς περιοχῆς Βιζύης ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὰ διατρέξαντα στὴν Ανατολικὴ Θράκη μετὰ τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμον τοῦ 1877-8. Ἡ ἀκρίβεια τῆς περιγραφῆς μπορεῖ νὰ ελεγχθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες καὶ γεγονότα τῆς ἰδίας περιόδου που ἀφοροῦν στὴν περιοχὴ. Ἡ διαδοχὴ τῆς ρωσικῆς κατοχῆς ἀπὸ τὰ οθωμανικὰ στρατεύματα δημιούργησε κλίμα ἀναρχίας, καθὼς ἡ διοικητικὴ

⁴⁶⁹ J. McCarthy, «Ölüm ve sürgün», ὀ.π., σελ. 80.

αποδιοργάνωση και η οικονομική δυσπραγία επέτειναν τη σύγχυση. Δεν έλλειψαν φυσικά και τα κρούσματα αντεκδίκησης τόσο από τις στρατιωτικές δυνάμεις τακτικές και άτακτες, όσο και από αμάχους της μιας ή της άλλης πλευράς, από μεν τους χριστιανικούς πληθυσμούς, κυρίως Βουλγάρους, κατά τη ρωσική προέλαση, από δε τους μουσουλμανικούς κατά την επανάκτηση της περιοχής εκ μέρους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁴⁷¹.

Σύμφωνα πάλι με την έκθεση του Βιζυηνού στα δέκα χρόνια μετά τον πόλεμο η κατάσταση στη Θράκη επιδειωνόταν για ένα ακόμη λόγο. Μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878) και περισσότερο μετά την προσάρτηση της Α. Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία (1885), η περιοχή μετατράπηκε σε ευαίσθητη μεθόριο και αμυντικό προπύργιο για την αυτοκρατορία. Σε μια προσπάθεια πληθυσμιακής θωράκισης της περιοχής οι σουλτανικές κυβερνήσεις εγκαθιστούσαν πληθυσμούς από τις επαρχίες της Ρούμελης που είχαν χαθεί για την αυτοκρατορία. Η ίδια η παραμονή και περισσότερο η οικονομική αποκατάσταση των πληθυσμών αυτών τους έφερνε σε ευθεία αντιπαράθεση με τους ντόπιους Χριστιανούς. Οι πρόσφυγες εγκαθίσταντο αυθαίρετα είτε σε βακουφικές γαίες είτε σε χριστιανικά κτήματα με την υποστήριξη κρατικών οργάνων. Οι προσφυγές των νομίμων ιδιοκτητών στα αρμόδια συμβούλια που λειτουργούσαν στα μουτεσσαριφλίκια, τα καϊμακαμλίκια ή τα βιλαέτια, καθυστερούσαν στην εκδίκασή τους και οι τελεσίδικες αποφάσεις τους ήταν κατά συντριπτική πλειοψηφία εις βάρος των νομίμων ιδιοκτητών⁴⁷².

Χαρακτηριστικό είναι το επεισόδιο του χωριού Σιμιτλή (απέχει περίπου 18 km. Ν.Δ. της Ραιδεστού), όπου οι κάτοικοι εξεγέρθηκαν το 1900 κατά των Οθωμανικών αρχών. Η καταπάτηση των γαιών των ντόπιων κατοίκων από 30 οικογένειες επήλυδων οδήγησε σε διαμαρτυρίες των πρώτων προς τις αρχές και, όταν τα παράπονά τους δεν εισακούστηκαν, προχώρησαν σε καταστροφή του οικισμού των προσφύγων. Ο βαλής της Αδριανούπολης αναγκάστηκε να στείλει στρατό ο οποίος δεν έκανε χρήση βίας αλλά το

⁴⁷⁰ Κ. Μαμώνη, «Το Ξενοκράτειον κληροδότημα», ό.π., σελ. 397-8.

⁴⁷¹ Κ. Βακαλόπουλος, «Θράκη», ό.π., σελ. 228-9.

⁴⁷² Γ. Γιαννακάκης, «Ο Ελληνισμός της Θράκης», ό.π., σελ. 213.

συμβάν έληξε με τη σύλληψη τριών από τα σημαίνοντα μέλη της κοινότητας που θεωρήθηκε ότι δεν εμπόδισαν την εξέγερση⁴⁷³.

Το τελευταίο μέρος της έκθεσης Βιζυηνού για την κατάσταση στην περιοχή της Βιζύης αφορά στη βουλγαρική προπαγάνδα και την επιρροή που ασκούσε στους ελληνικούς πληθυσμούς οι οποίοι αντιμετώπιζαν ιδιαίτερες δυσκολίες λόγω των γνωστών συνθηκών. Μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου και σ' όλο το υπόλοιπο του 19^{ου} αιώνα παρατηρήθηκε ευρύτατη ενεργοποίηση οργάνων της εξουσίας και της βουλγαρικής κυβέρνησης στα ορθόδοξα χωριά της στενής σλαβόφωνης ζώνης κατά μήκος των βουλγαρικών συνόρων με κατεύθυνση το Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη) και το κέντρο του βιλαετίου Αδριανουπόλεως⁴⁷⁴. Η ανατολική απόληξη αυτής της ζώνης είναι ακριβώς τα ορεινά βουλγαρικά χωριά στα βορειοδυτικά της επαρχίας της Βιζύης, απ' όπου διερχόταν η βουλγαρική οροθετική γραμμή.

Οι προσχωρήσεις στην εξουσία και οι μετοικεσίες προς βουλγαρικές περιοχές αριθμούσαν ως συχνές επιτυχίες των «εργαστηρίων» της προπαγάνδας, διότι το συγκεκριμένο πεδίο δράσης ήταν αρκετά πρόσφορο. Υπήρχαν συμπαγή σλαβόφωνα τμήματα πληθυσμού, η οθωμανική καταπίεση ήταν περισσότερο αισθητή και η ελληνική επιρροή περιορισμένη, καθώς οι ισχυρές ελληνικές κοινότητες ήταν κατεξοχήν συγκεντρωμένες στα μεγάλα αστικά κέντρα⁴⁷⁵. Επιπλέον δυσκολία ήταν και η επιδείνωση των ελληνοοθωμανικών σχέσεων με τη δημιουργία τόσο του «προνομιακού ζητήματος», όσο και με την ανακίνηση του Κρητικού ζητήματος⁴⁷⁶. Η προσπάθεια προσέγγισης της Ελλάδος με την Οθωμανική αυτοκρατορία που είχε ξεκινήσει την επαύριο του ρωσοτουρκικού πολέμου είχε καταρρεύσει υπό το βάρος των νέων εντάσεων στις μεταξύ των δύο χωρών σχέσεις. Σε όλο το μήκος της λωρίδας των οθωμανικών επαρχιών των Βαλκανίων που εκτεινόταν

⁴⁷³ Γ. Γιαννακάκης, ό.π., σελ. 213-4.

⁴⁷⁴ Κ. Βακαλόπουλος, «Θράκη», ό.π., σελ. 234.

⁴⁷⁵ Ε. Μπελιά, «Εκπαιδευτική πολιτική», ό.π., σελ. 81-2.

⁴⁷⁶ Για τη σύγκρουση Πύλης και Πατριαρχείου στο συγκεκριμένο ζήτημα, καθώς και την ανάμειξη της ελληνικής κυβέρνησης βλ. σχετικά Χ. Καρδαράς, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο», ό.π., σσ. 285-7 και Χάρης Εξερτζόγλου, «Το «προνομιακό» ζήτημα», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 9, τευχ. 16, Ιούνιος 1992, σσ.65-84.

από τα Ιωάννινα ως τον Έυξεινο Πόντο, οι νεότευκτες Βαλκανικές χώρες ανέπτυξαν δίκτυα προπαγανδιστικής δράσης απίστευτης βιαιότητας και έντασης. Η Οθωμανική αυτοκρατορία, παρ' όλη την προσπάθεια ανάσχεσης νέων απωλειών στα ευρωπαϊκά της εδάφη και με το κίνημα των Νεοτούρκων να αναπτύσσεται σ' αυτές ακριβώς τις περιοχές, δε μπορούσε ούτε να εγγυηθεί την εσωτερική τάξη ούτε να αποτρέψει τους Βαλκάνιους να επιχειρήσουν να προσεταιριστούν τους χριστιανικούς πληθυσμούς της περιοχής με κάθε μέσο. Αντίθετα μάλιστα το κίνημα των Νεοτούρκων καθιστούσε βέβαιο ότι η τουρκική πλέον εθνική αντίδραση θα περιέπλεκε την κατάσταση και θα ενέτεινε τη βιαιότητα της οριστικής σύγκρουσης που επήλθε τελικά με τους Βαλκανικούς και τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο.

Μπορούμε συνεπώς να συμπυκνώσουμε πως το διάστημα μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο κι ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα ήταν εξαιρετικά κρίσιμο και παραγμένο για την οθωμανική επαρχία της Θράκης. Οι τριγμοί από την κατάρρευση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο ευρωπαϊκό της τμήμα και η συρρίκνωση της τελευταίας μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-8, μετέτρεψαν τη Θράκη σε χώρο έντονου ανταγωνισμού στον οποίο αναμιγνύονταν τόσο οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, όσο και οι Μεγάλες Δυνάμεις. Οι επιπτώσεις του ανταγωνισμού αυτού ήταν ορατές σ' όλα τα επίπεδα της ζωής των κατοίκων της περιοχής και γίνονταν δραματικές, όταν λάμβαναν χώρα πολεμικές συγκρούσεις και στρατιωτικές κατοχές.

Οι δραματικές αυτές συνθήκες είχαν έντονη αντανάκλαση σ' όλα τα είδη του λόγου του Γεωργίου Βιζυηνού που έζησε ποικιλοτρόπως τις σαρωτικές μεταβολές στο χώρο και το χρόνο. Η συναισθηματική του φόρτιση επιτάθηκε βεβαίως και από γεγονότα που είχαν να κάνουν με το άμεσο οικογενειακό του περιβάλλον και την προσωπική του ζωή. Αντιλήφθηκε τους κινδύνους που έκρυβε για τον Ελληνισμό η διαρκής αναταραχή και διεύρυνση της διμέτωπης σύγκρουσης με το βουλγαρικό και τουρκικό εθνικισμό και τους κατέγραψε σ' όλα τα επίπεδα έκφρασής του. Οι βάσεις για την τριχοτόμηση της Θράκης τον επόμενο αιώνα τέθηκαν αυτήν ακριβώς την περίοδο και η μαρτυρία του Βιζυηνού εντάσσεται σε μια πληθώρα πηγών που πιστοποιούν τις ίδιες συνθήκες και καταλήγουν στο ίδιο ακριβώς συμπέρασμα, την αδυσώπητη σύγκρουση που λαμβάνει χώρα στη θρακική γη και προετοιμάζει το έδαφος

για την τελική ρήξη, μέσα από τον έντονο ανταγωνισμό των εθνικών-θρησκευτικών ομάδων οι οποίες κατοικούν στην περιοχή και μορφώνουν εθνική συνείδηση προερχόμενη από τις οργανωμένες εκπαιδευτικές και θρησκευτικές προπαγάνδες των κρατών που διεκδικούν να θέσουν στην επιρροή τους ή να προσαρτήσουν τα επίμαχα εδάφη.

2.4.2. Διοικητική διαίρεση και δημογραφικά στοιχεία

Σύμφωνα με τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1840 στην Οθωμανική αυτοκρατορία, η Θράκη περιλαμβάνεται στο eyalet (επαρχία) της Αδριανούπολης. Το eyalet υποδιαιρέθηκε σε muhassilik με επικεφαλής muhassil, επιφορτισμένο με τη διπλή ιδιότητα του υπεύθυνου για την είσπραξη φόρων του και του γενικού διοικητή. Το eyalet της Αδριανούπολης περιλάμβανε το μουχασσιλίκι Αδριανούπολης με 11 καζάδες, της Φιλιππούπολης με 6 καζάδες, της Βιζύης με 11 καζάδες, του Σούγιογλου με 5 καζάδες και της Καλλίπολης με 13 καζάδες⁴⁷⁷.

Όσον αφορά τώρα στα διοικητικά όργανα, στην έδρα των muhassil ορίστηκαν 30μελή συμβούλια (büyük meclisi). Έξι από τα μέλη τους ήταν αξιωματούχοι: ο ίδιος ο muhassil με δύο υπαλλήλους του, ο τοπικός kadi (ιεροδίκης), ο müftü (νομοδιδάσκαλος) και ο umur-i rabtiyye amiri (διοικητής ασφαλείας). Τα υπόλοιπα μέλη του συμβουλίου απάρτιζαν τοπικοί Μουσουλμάνοι αριστοκράτες (nücuhi-i memleket) και, στην περίπτωση που η επαρχία κατοικούνταν και από μη Μουσουλμάνους, περιλαμβάνονταν ο μητροπολίτης και δύο δημογέροντες (kocabaşı)⁴⁷⁸. Μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί πόσο δύσκολο ήταν στην πράξη να εφαρμοστεί η ισονομία και ισοπολιτεία που υπέσχετο το tanzimat με αναλογία Μουσουλμάνων και μη στα διοικητικά συμβούλια ένα προς δέκα, ακόμη και για θρακικές περιοχές που

⁴⁷⁷ Ν. Σαρρής, «Οθωμανική πραγματικότητα», ό.π., том 2 Δογματική διοίκηση, σελ. 291-2.

⁴⁷⁸ Η. Inalcik, «Application of the Tanzimat and its Social effects», The Peter de Ridder Press, Lisse 1976, σελ. 6.

το χριστιανικό στοιχείο διέθετε τοπική πλειοψηφία⁴⁷⁹. Εξάλλου και στην περίπτωση ψηφοφορίας η αναλογία δε μπορούσε να ανατραπεί, εφόσον η ύπαρξη μεγάλου αριθμού διορισμένων αξιωματούχων εγγυώταν την ελεγχόμενη πλειοψηφία.

Με τον κανονισμό των βιλαετιών του 1864 (Vilayet nizamnamesi) η διοικητική διαίρεση παρέμεινε σχεδόν η ίδια και η μόνη διαφορά ήταν η μετονομασία του eyalet σε vilayet. Δύο επίσης αλλαγές επήλθαν στους διοικητές των σαντζακιών και των καζάδων. Ο διοικητής των πρώτων από καϋμακάμης γινόταν μουτεσσαρίφης και των δευτέρων από διευθυντής, καϋμακάμης. Επίσης, όσον αφορά στα διοικητικά όργανα, έχουμε τη συνέχιση της λειτουργίας των διοικητικών συμβουλίων και ίδρυση ενός νέου, της «Γενικής Συνέλευσης του Βιλαετιού» (Vilayet Umum Meclisi) που συγκροτείτο υπό τη προεδρία του Βαλή και με συμμετοχή 4 αντιπροσώπων από κάθε σαντζάκι η οποία συνερχόταν μια φορά το χρόνο για σαράντα ημέρες, για να συζητήσει το πρόγραμμα δημοσίων έργων του επόμενου έτους⁴⁸⁰.

Σύμφωνα μ' αυτή τη διοικητική διαίρεση η Βιζύη ήταν έδρα καζά με επικεφαλής καϋμακάμη. Ο καϋμακάμης της Βιζύης υπαγόταν άμεσα στον μουτεσσαρίφη του σαντζακιού των Σαράντα Εκκλησιών. Άμεσοι υφιστάμενοί του ήταν δύο γραμματείς (katip). Στην έδρα του εν λόγω καζά λειτουργούσε, σύμφωνα με τον κανονισμό, (Idare meclisi), δηλαδή διοικητικό συμβούλιο στο οποίο μέλη ήταν ο δικαστής του καζά, ο μουφτής, οι θρησκευτικοί αρχηγοί των μη Μουσουλμάνων, οι γραμματείς και τρεις Μουσουλμάνοι κάτοικοι της

⁴⁷⁹ Οι ξένοι περιηγητές της εποχής επίσης σημειώνουν τη δυσαναλογία ανάμεσα στη σύνθεση του πληθυσμού και την εκπροσώπησή του στα επαρχιακά συμβούλια. Βλ σχετικά Albert Dumont, «Περιηγήσεις, αναμνήσεις από την Ρουμελίαν», Μετάφραση: Θεοδορίδου Τριανταφύλλου, περ. Α.Θ.Λ.Γ.Θ., том. Γ', εν Αθήναις 1943-44: «Δέν εἶναι ἀρκετόν νά παρατηρήσωμεν τόν μικρόν ἀριθμόν παραχωρηθεισῶν ψήφων εἰς μή μουσουλμάνους εἰς τό γενικόν συμβούλιον τῶν βιλαετιῶν. Πρέπει νά σημειώσωμεν ὅτι δέν ὑπάρχουν εἰς τήν ἑπαρχίαν (Ἀδριανουπόλεως) πλέον τῶν 700.000 Τούρκων. Καί ἐνῶ 1.300.000 μή μουσουλμάνοι ἔχουν μόνον πέντε ἀντιπροσώπους, οἱ Ὀθωμανοί ἔχουν τούς διπλασίους. Εἰς ἄλλας ἐπαρχίας αἱ ἀναλογίαι εἶναι ἀκόμη περισσότερον ἐκπληκτικά.», σελ. 296

⁴⁸⁰ Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., том. 2 Δοσιματική διοίκηση, σελ. 294-5.

περιφέρειας. Ο καϋμακάμης είχε τη διοίκηση των αστυνομικών αλλά και των στρατιωτικών δυνάμεων που μεριμνούσαν για την τήρηση της τάξης⁴⁸¹.

Για τη διοικητική θέση της Βιζύης γίνεται τρεις φορές λόγος στο διηγηματογραφικό έργο του Βιζυηνού. Στη μία περίπτωση όταν περιγράφει την άφιξή του στη θέση Kaynarca στο διήγημα «¹ Ο Μοσκόβ-Σελήμ»: «*έφθάσαμεν εις τήν έδραν τής ύποδιοικήσεως Β. έν τή Ανατολική Θράκη*» (σελ. 202). Χρησιμοποιεί την ελληνική μετάφραση του όρου kaza=υποδιοίκηση, ενώ οι οθωμανικοί όροι παραμένουν εκεί που ομιλούν οι πρωταγωνιστές του. Στο διήγημα «Ποίος ήτον ό φονεύς τοῦ αδελφοῦ μου», ο αδελφός του Χρηστάκης εμφανίζεται ενώπιον του idare meclisi του kaza για να αναλάβει επισήμως της θέσης του ταχυδρόμου της πόλης: «*Επήρε τήν ύποχρέωση πάνω του ! Υπεσχέθηκε στους προεστούς καί στον Καϋμακάμη!*» (σελ. 66). Σ' άλλο σημείο στο τέλος του ίδιου διηγήματος έχουμε μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση που έχει να κάνει τόσο με τη στενή αλληλουχία της οθωμανικής διοίκησης με το Ισλάμ, όσο και με τον ισχυρό ρόλο που έπαιζαν και το σεβασμό που εξακολουθούσαν να απολαμβάνουν τα δερβισικά τάγματα στο πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας. Ο μισότρελλος δερβίσης Κιαμήλ, φονιάς του αδελφού του Βιζυηνού, διαμένει στο πατρικό της οικογένειας Βιζυηνού στη θρακική κωμόπολη. Η μεγάλη φήμη που έχει αποκτήσει με τη μοναστική-ασκητική του ιδιότητα, τον έχει καταστήσει γνωστό στους Μουσουλμάνους της περιοχής: «*Τόν έκαμαν άγιον ! 'Αφ' ότου έτρελλάθηκε τόν έκαμαν άγιον. Καί τοῦ φιλοῦν τό χέρι, καί τοῦ φέρνουν φαγητά, καί τοῦ φέρνουν ροῦχα καί θέλουν νά τόν πάρουν εις τοῦ καϋμακάμη τό σπίτι*» (σελ. 102). Εξακολουθεί συνεπώς, την τελευταία εικοσαετία του 19^ο αιώνα, να υφίσταται η δύναμη των δερβισικών ταγμάτων, ενώ η επαρχιακή εξουσία συμπεριφέρεται προστατευτικά στα μέλη αυτών τονίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο και το θεοκρατικό χαρακτήρα της ίδιας, παρ' όλες τις εκκοσμικευτικές μεταρρυθμίσεις που έχουν προηγηθεί χρονικά του συμβάντος, (1883), και βαθμολογώντας ίσως και την αποδοχή της επίσημης πανισλαμιστικής χαμιτικής εκστρατείας, τουλάχιστον στη συγκεκριμένη επαρχία.

⁴⁸¹ Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα»,ό.π., τομ. 2 Δοσιματική διοίκηση, σελ. 295-6.

Το διοικητικό σύστημα του 1864 που προαναφέρθηκε, αντικαταστάθηκε στις 22 Οκτωβρίου 1871 με τον «Κανονισμό Γενικής Διοίκησης βιλαετιών». Με αυτόν διευκρινίστηκαν λεπτομερειακά οι αρμοδιότητες των διαφόρων οργάνων της διοίκησης, η διαίρεση της οποίας παρέμεινε η ίδια⁴⁸². Επιμέρους μεταβολές πάντως στο διοικητικό χάρτη της Θράκης υπήρξαν σ' όλο το υπόλοιπο του 19^{ου} αιώνα, γεγονός που οφείλεται τόσο σε εσωτερικές, όσο και σε εξωτερικές αναγκαιότητες, όπως η απώλεια των δύο αυτόνομων σαντζακιών της Ανατολικής Ρωμυλίας μετά την προσάρτησή τους στη Βουλγαρία το 1885. Στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων 1912-13, το βιλαέτι Αδριανούπολης περιλάμβανε 6 σαντζάκια, της Αδριανουπόλεως με 6 καζάδες, της Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνής) με 4, των Σαράντα Εκκλησιών με 7, του Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολης) με 3, της Καλλιπόλεως με 5 και της Ραιδεστού με 4. Από άποψη εκκλησιαστικής διοικητικής διαίρεσης η Θράκη συνολικά περιλάμβανε 14 Μητροπόλεις: Αδριανουπόλεως, Ηρακλείας, Διδυμοτείχου, Αίνου, Βιζύης, Μαρωνείας, Σωζοαγαθουπόλεως, Ξάνθης, Γάνου και Χώρας, Λιτίτζης, Καλλιουπόλεως, Σαράντα Εκκλησιών, Τυρολόης και Μυριοφύτου⁴⁸³. Στα γεωγραφικά όρια της Θράκης περιλαμβάνονταν επίσης το ανεξάρτητο σαντζάκι της Τσατάλτζας και η Κωνσταντινούπολη που υπαγόταν απευθείας στη διοίκηση του σαντραζάμη⁴⁸⁴. Εκκλησιαστικά η ίδια περιοχή περιλάμβανε την Αρχιεπισκοπή Κωνσταντινουπόλεως και τις Μητροπόλεις Δέρκων, Σηλυβρίας και Μετρών⁴⁸⁵.

Σύμφωνα με το «Λεξικό Κοινωνιολογίας» της σειράς Penguin: «η δημογραφία μπορεί να οριστεί ως η ανάλυση του μεγέθους, της δομής και της ανάπτυξης των ανθρώπινων πληθυσμών. Τα δημογραφικά δε χαρακτηριστικά των ανθρώπινων πληθυσμών είναι εμφανώς μείζονος σπουδαιότητας για οποιαδήποτε κοινωνιολογική κατανόηση της ανθρώπινης κοινωνίας»⁴⁸⁶. Οι

⁴⁸² Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 2 Δοσιματική διοίκηση, σελ. 305.

⁴⁸³ Στ. Β. Ψάλτης, «Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου», «Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων», εν Αθήναις 1919, ανατύπωσης 1997, σελ. 95.

⁴⁸⁴ Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 2 Δοσιματική διοίκηση, σελ. 249-50.

⁴⁸⁵ Στ. Ψάλτης, «Η Θράκη και η δύναμις», ό.π., σελ. 11.

⁴⁸⁶ Nicholas Abercrombie, Stephen Hill and Bryan S. Turner, «The «Penguin» dictionary of Sociology», «Penguin» books 1986, σελ. 64.

στόχοι όμως της δημογραφίας του 19^{ου} αιώνα και ειδικά των στατιστικών και απογραφών που πραγματοποιούνταν στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ήταν εντελώς διαφορετικοί. Τα πληθυσμιακά δεδομένα, είτε παραπονημένα είτε όσο το δυνατόν κοντά στην αλήθεια, αποτελούσαν στρατηγικό σύμμαχο για την επιχειρηματολογία των βαλκανικών εθνικισμών και μεθοδευμένες ενέργειες, για να υποστηριχθούν οι προσπάθειες επιβολής επιρροής με την αρχή της αυτοδιάθεσης της πλειοψηφίας, πραγματικής ή κατασκευασμένης. Οι στατιστικές που συνήθως στερούνταν της στέρεης βάσης μιας επιστημονικής μεθοδολογίας, και ιδίως όταν προέρχονταν από ευρωπαϊκές πηγές, αποτελούσαν θαυμάσια νομικά επιχειρήματα για τους Βαλκάνιους που πίεζαν ή επαίτουσαν διαπραγματευόμενοι στους διαδρόμους των ευρωπαϊκών συνεδρίων για την κληρονομιά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁴⁸⁷. Στο ίδιο μήκος κύματος και η αυτοκρατορία, θέλοντας να διατηρήσει κατά το δυνατόν ακέραιες τις ευρωπαϊκές της κτήσεις, είτε παρουσίαζε τις δικές της στατιστικές που διόγκωναν τεχνητά τους

⁴⁸⁷ Η συγκεκριμένη πρακτική χρήσης των στατιστικών δεδομένων για την υποστήριξη εθνικών επιδιώξεων αναλύεται από το Νικολάϊ Τοντόροφ, «Η βαλκανική πόλη, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας», Μετάφραση: Έφη Αβδελά - Γεωργία Παπαγεωργίου, том. Β', εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1986, ως εξής: «*Η συγκεχυμένη κατάσταση των δημογραφικών γνώσεων για τα Βαλκάνια περιπλέχτηκε ακόμη περισσότερο στις δεκαετίες του 1860 και 1870, όταν το Ανατολικό Ζήτημα με την επανεμφάνισή του έδωσε στις εθνικές αστικές τάξεις των Βαλκανίων ρεαλιστικές προοπτικές για να λύσουν, προς το συμφέρον τους, το πρόβλημα του δικαιώματος των λαών να διεκδικήσουν μια θέση στον ήλιο. Αφού η προσπάθεια να στηρίξουν τις εθνικές βλέψεις, χρησιμοποιώντας ένα ιστορικό επιχείρημα που εξυμνούσε τα περασμένα μεγαλεία των βαλκανικών μεσαιωνικών αυτοκρατοριών, απέτυχε, παρά τη λαμπρή επιχειρηματολογία, να δώσει τα ποθούμενα αποτελέσματα για την Ελλάδα και τη Σερβία (πράγματι δεν μπόρεσαν να περιλάβουν στα απελευθερωμένα εδάφη τους ούτε καν περιοχές που είχαν εξεγερθεί), οι μεσαιές τάξεις τους έστρεψαν την προσοχή τους σε πιο ρεαλιστικά θέματα - την εθνοφυλετική προέλευση του πληθυσμού. Η βουλγαρική αστική τάξη ακολούθησε τον ίδιο δρόμο. Έτσι, ευρωπαίοι συγγραφείς μπορούσαν τώρα να χρησιμοποιήσουν (και μερικές φορές να παραπλανηθούν από) τις οργανωμένες υπηρεσίες εθνικών ιδρυμάτων, όπως κρατικά όργανα, εκκλησίες και κοινοτικά συμβούλια. Τα δημοσιογραφικά όργανα των λαών αυτών ενθάρρυναν επίσης τη συλλογή δημογραφικών πληροφοριών ντόπιοι ακτιβιστές καταρτίζανε δημογραφικούς καταλόγους, τους οποίους δημοσίευαν και διαβίβαζαν στους ενδιαφερόμενους κύκλους των ευρωπαϊκών κρατών*», σελ. 441-2.

μουσουλμανικούς πληθυσμούς είτε φρόντιζε με εποικισμούς να αλλοιώνει τό πληθυσμιακό τοπίο των ευρωπαϊκών επαρχιών. Οι δυσκολίες αυτές είναι κοινός τόπος για όποιον επιχειρήσει να προσεγγίσει το πιο πάνω ζήτημα διερεύνησης στατιστικών δεδομένων: «*Τό ἔργον τοῦ μελετητοῦ, ὅστις ἔχει νά ἐξετάσῃ τό ζήτημα τοῦ πληθυσμοῦ ἐπαρχιῶν ἀμφισβητουμένων, ὡς ἡ Θράκη καί ἡ Μακεδονία, εἶναι ἐκτάκτως δυσχερές. Ὅταν μάλιστα ἔχει κανεῖς ἐνώπιόν του στατιστικάς καταρτιζομένας ἀπό ἐτῶν χάριν προπαγανδικῶν σκοπῶν καί πρός ἀλλοίωσιν τοῦ ἐθνολογικοῦ χαρακτῆρος τῆς χώρας, ὅταν ἔχη ἐνώπιόν του στατιστικούς πίνακας ἐμφανιζομένους ὑπό τό τάδε ἢ τάδε ἔνδυμα καί μέ ἀξιώσεις ἀκριβολογίας, καταντᾶ νά ἀπελπίζεται καί νά μὴ δύναται νά καταλήξῃ εἰς ὀπωσοῦν θετικά ἀποτελέσματα*»⁴⁸⁸.

Η Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τους προηγούμενους του 19^{ου} αιώνας δεν πραγματοποίησε κανέναν επίσημο στατιστικό κατάλογο των πληθυσμών των επαρχιών της. Βάση για τον οποιοδήποτε υπολογισμό των κατά τόπους πληθυσμών αποτέλεσαν οι φορολογικοί κατάλογοι που επισημαίνουν τον άρρενα πληθυσμό και από το σημείο αυτό ξεκινούν οι προσπάθειες εκτίμησης του συνόλου με μεγαλύτερη ή μικρότερη προσέγγιση των πραγματικών αριθμών. Πλήθος άλλων πληροφοριών περιλαμβάνεται σε τέτοιου είδους κείμενα που αποτελούν κλειδιά για την ερμηνεία του καθημερινού βίου και του καθεστώτος των επαρχιών⁴⁸⁹.

⁴⁸⁸ Νικηφόρος Μοσχόπουλος, «Η Ελληνική Θράκη», περ. Α.Θ.Λ.Γ.Θ., τομ. ΙΕ', εν Αθήναις 1948-49, σελ. 90.

⁴⁸⁹ Οι δυνατότητες αξιοποίησης των κειμένων αυτών είναι εξαιρετικά μεγάλες και οι πληροφορίες που περιλαμβάνουν, καλύπτουν μια ευρεία ποικιλία δραστηριοτήτων σύμφωνα με την άποψη του John Christos Alexander, «Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands circa 1500-circa 1600», Athens 1985: «*The provincial Kanunnames comprised the statutes of the individual provinces, they set forth the guidelines for the solution of the civil litigation involving taxpayer and tax recipient, or jurisdictional disputes, between tax recipients. Such documents define the rights of the landlords offer their tenants and circumscribe the responsibilities of the tenants vis a vis their landlords, the State representatives and the state itself. Frequently these documents elucidate questions of inheritance, forfeiture of real property, exemptions from taxes and services and the immune or privileged status of military or paramilitary groups within each province. Special sections of the law codes prescribe market taxes, customs dues and restrictions upon articles of trade*», σελ. 18-19.

Δημογραφικές πληροφορίες για την κατάσταση στη Θράκη αντλούμε και από τα περιηγητικά κείμενα των ευρωπαίων που ταξίδεψαν στην περιοχή. Οι παρατηρήσεις τους όμως δε δίνουν σαφείς εικόνες των αριθμών, παρά μόνο αναφέρουν διαβαθμίσεις της μορφής «περισσότεροι-λιγότεροι», «πολλοί ή λίγοι». Πάντως σε μια περίοδο που διακρίνεται ακριβώς για την έλλειψη στατιστικών, είναι ο μόνος τρόπος για να έχουμε έστω κι ένα γενικό περίγραμμα της κατάστασης των πληθυσμών. Ενδεικτικά παραθέτουμε δύο μαρτυρίες τέτοιων περιηγητών από την αρχή και τα μέσα της οθωμανοκρατίας για να αντιληφθούμε και τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο περιόδων.

Το 1433 ο Bentrandon de La Brocquière διέσχισε διαγώνια την Ανατολική Θράκη από την Πόλη ως την Αδριανούπολη και μας δίνει αρκετές πληροφορίες για την κατάσταση των πόλεων στο ενδιάμεσο. Ας επιμείνουμε στο διάστημα του ταξιδιού του στην ηπειρωτική Θράκη: «*Από τήν Σηλυβριά ἔφθασα σέ μιάν ἄλλη πολιτεία, τήν Chorlou (Τσορλού). Ἡ πολιτεία αὐτή ὅτι ἦτανε πολύ ὀχυρή, φαίνεται ἀπό τό ὅτι οἱ Τοῦρκοι τήν χάλασαν καί ὕστερα τήν ἔχτισαν ξανά καί τήν κατοικοῦν Ἕλληνες καί Τοῦρκοι. Ἀπό κεῖ ἐπήγα στό Μίστερίο (Μυστήριον) μιὰ πολιτεία, - κλειστή καί μικρή τοποθεσία - πού τήν κατοικοῦν μονάχα Ἕλληνες, ἐξόν ἀπό ἕνα Τοῦρκο, πού τοῦ τήν ἔχει χαρίσει ὁ Σουλτᾶνος.*

Ἀπό κεῖ ἐπήγα στήν πολιτεία πού τήν λένε Pırgası (Λουλέ Βουργάς) καί τά τείχη της εἶναι γκρεμισμένα. Σ' αὐτήν μονάχα Τοῦρκοι κατοικοῦν. Ἀπό κεῖθε ἔφθασα στήν πολιτεία Zambry ολότελα γκρεμισμένη.

Κι ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ὡς τήν Αἰδριανούπολη εἶναι ἑφτά ἡμέρες δρόμος ἀνάμεσα σέ ὁμορφῆ ἔκταση σκεπασμένη ἀπό μικρούς λόφους καί κοιλάδες εὐφορώτατες, καί προικισμένες ἀπ' ὅλα τὰ γαθά τῆς φύσης, ἐξόν ἀπό δάση, γιατί πουθενά δέν εἶναι δέντρα. Εἶναι ὁμως ἀμέτρητα ποτάμια. Ὅλη αὐτή ἡ ἔκταση εἶναι πολύ λίγο κατοικημένη.

Ἀπό τό Ζαμπρύ πῆγα μέ τόν πρεσβευτή, πού ἀνέφερα παραπάνω, στήν Ađrenopoly (Ἀδριανούπολη), πολύ καλή πολιτεία. Εἶναι ἡ καλύτερη ἀπ' ὅσες ἔχουν οἱ Τοῦρκοι στήν Ελλάδα.

Ἡ πολιτεία αὐτή πού ἔχει μεγάλη ἔκταση, εἶναι ἐμπορικώτατη καί πυκνοκατοικημένη. Ἐκεῖ μένει πλιότερο ὁ Σουλτᾶνος παρά σέ κάθε πολιτεία

Ελληνική. Ἐπίσης ἐκεῖ κάθονται πολλοὶ ἔμποροι Βενετοί, Κατελᾶνοι, Γενοβέζοι καὶ Φλωρεντῖνοι»⁴⁹⁰.

Ἡ ασάφεια των πληροφοριῶν δεν εμποδίζει να παρατηρήσουμε την ερήμωση που ἔχει προκαλέσει η κατάκτηση στο εσωτερικό της Ανατολικῆς Θράκης, ὅπου η πληθυσμιακή συρρίκνωση εἶναι εμφανής. Για το πρόβλημα της ταύτισης των τοπωνυμίων υπάρχουν στοιχεῖα με τη διασταύρωση των οποίων μπορούμε να πραγματοποιήσουμε εικασίες ἢ υποθέσεις⁴⁹¹. Δύο αἰῶνες αργότερα, το 1666, ο ιερωμένος Robert de Dreux, αρκετά αξιόπιστος παρατηρητής και φιλομαθής, διασχίζει την Ανατολική Θράκη παραλιακά, στον ἄξονα Κωνσταντινουπόλης-Υψάλων και παρέχει ορισμένες πληροφορίες: «Τὴν ἄλλη μέρα φτάσαμε στη Σηλυβρία (Silivrie), πολιτεία πολὺ παλιά, ἄπάνω σ' ἓνα ὕψωμα κοντὰ στὴ θάλασσα. Σ' αὐτὴ βλέπει κανεῖς πολὺ ὠραῖα λείψανα τοῦ κάστρου, ἔχει δὲ καὶ πολλοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ σχισματικούς..

⁴⁹⁰ Το πλήρες κείμενο του συγκεκριμένου τμήματος της περιηγητικῆς διαδρομῆς περιλαμβάνεται σε ἄρθρο ανωνύμου με τον τίτλο «Χρονικόν - Ἐνα ταξίδι στη Θράκη στα 1433», περ. «Θρακικά», τομ. Α', τευχ. Α' και Β', Αθήνα 1928, και ἔχει ως ἐξῆς: «*De la je vins a une ville que l'on nomme Chourleu qui a esté assès bonne par samblant, car les Turcz.*

De la je alay a une ville que l'on nomme Misterio qui est une petite place fermé et n'y demeurent que Grecz exepté ung Turc a qui le Grant Turc l'a doné en

Et de la, je vins a une ville que l'en nomme Pírgasi qui est aussi tous les murs abbatu et n'y demeure que Turcz.

De la je vins a une ville nommée Zambry qui est aussi toute abattue.

Et depuis Constantinoble jusques a Andrenopoly sont VII Journées a tres beau pays, montées et valées fertiles de tous biens exepté de boys, car il n'en y a nulz, nenulz arbres et y a moult de rivyeres et est assès mal peuplé de gens.

De Zambry, je alay avec ledit ambaxateur a Andrenopoly qui est une tres bonne ville et la millieure que le Turc ayt en la Grèce.

Cette ville cy est tres grande et bien marchande et fort peuplée de gens. Et cy se tient le Seigneur plus que en nulle autre ville de la Grèce. Et demeurent en ceste plusieurs marchans Venissiens, Cathelans, Jevenois et Flourentinos.», σελ. 118 (η μετάφραση στο κυρίως κείμενο προέρχεται από τη σελ. 119).

⁴⁹¹ Για το ζήτημα των τοπωνυμίων της Θράκης κατά την πρώιμη Οθωμανοκρατία βλ. Geogios S. Vogiatzis, «Die Anfänge der Türkenherrschaft in Thrakien und die ersten niederlassungen», Wien 1987, ειδικότερα στα κεφάλαια : «Die eroberung Thrakiens», σ.σ. 9-87 και «Das binnenland Ostthrakiens und Adrianopel», σσ. 157-211.

Από κει πήγαμε στη Ραιδεστό (Rodosto), μιά πόλη πολύ όμορφη και πολύ έμπορική. Είναι στην ακροθαλασσιά και γι' αυτό έχει μεγάλη συγκοινωνία με την Πόλη. Οι έμποροι άπλώνουν στά μαγαζιά τους τά πιό όμορφα έμπρεύματά τους, όπως γίνεται στά παζάρια..

Τήν άλλη μέρα φύγαμε πολύ πρωϊ και περπατήσαμε πέντε δλόκληρες μέρες χωρίς νά βροῦμε καμιά πολιτεία τής προκοπής, μολονότι ό κάμπος είναι ήραιότατος και τόσο γεμᾶτος από κυνήγι, ώστε ό Έξοχώτατος συχνά μᾶς σταματοῦσε γιά νά διασκεδάσει στό άναμεταξύ κυνηγῶντας »⁴⁹².

Μεταξύ λοιπόν του 15^{ου} και 17^{ου} αιώνα, η κατάσταση αραιοκατοίκησης της υπαίθρου της Θράκης φαίνεται ότι δε βελτιώθηκε. Η αναστάτωση της κατάκτησης που είχε επέλθει στους 14^ο και 15^ο αιώνες, συνεχίσθηκε εξαιτίας αυτή τη φορά των κατακτητικών πολέμων της αυτοκρατορίας αλλά και εσωτερικών παραγόντων, όπως η ληστεία και οι επιδημίες⁴⁹³.

Κατά το 19^ο αιώνα, όπως προσημειώθηκε, οι στατιστικές αυξάνουν κυρίως λόγω πολιτικών σκοπιμοτήτων συμπεριλαμβανομένης και της προσπάθειας να «κατανοήσει» η Δύση το πρόβλημα της Ανατολής⁴⁹⁴. Τα

⁴⁹² Στίλπον Κυριακίδης, «Ο Καπουκίνος Robert de Dreux στη Θράκη στα 1666», περ. «Θρακικά», τομ. Α', τευχ. Α' και Β', Αθήναι 1928, σελ. 110-11.

⁴⁹³ Για τη συχνότητα των επιδημιών πανώλης και τις περιοχές που έπληττε κάθε φορά βλ. Κώστας Π. Κωστής, «Στον καιρό της πανώλης - εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14^{ου}-19^{ου} αιώνας», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995 και ειδικότερα στο Παράρτημα: Χρονογραφία της πανώλης στην ελληνική χερσόνησο, 14^{ου}-19^{ου} αιώνας, σσ. 301-419.

⁴⁹⁴ Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που εγείρεται σε ευρωπαϊκούς κύκλους για την πληθυσμιακή σύνθεση των οθωμανικών επαρχιών ειδικά της Ρούμελης αιτιολογεί και αναλύει ο Ν. Τοντόροφ, «Η βαλκανική πόλη», ό.π.: «Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, το ενδιαφέρον για το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μεγάλωσε την περίοδο αυτή αναζωπυρώνεται η κίνηση των βαλκανικών λαών για εθνική ανεξαρτησία, γεγονός που έκανε επίκαιρο το θέμα της μελλοντικής κρατικής δομής στο κομμάτι των βαλκανίων που βρισκόταν ακόμη υπό την οθωμανική κυριαρχία. Η Αυστρία και Ρωσία, τα κράτη που ενδιαφέρονταν περισσότερο για τις βαλκανικές υποθέσεις, ανέθεσαν ειδικά σε έμπιστα άτομα να αξιοποιήσουν δημογραφικές πληροφορίες σχετικά με τις βαλκανικές επαρχίες, παραχωρώντας τους πλούσιο και απόρρητο υλικό. Ορισμένους τους έστειλαν ως πράκτορες να περιηγηθούν τη Βαλκανική Χερσόνησο, ενώ χρησιμοποίησαν ευρύτητα τις πληροφορίες που μάζεψαν Άγγλοι, Γάλλοι, Ρώσοι και άλλοι ταξιδιώτες και ιστορικοί.», σελ. 440.

στοιχεία που συγκεντρώνονται έχουν ποικίλη προέλευση, και γι' αυτό κυμαινόμενη αξιοπιστία. Χρησιμοποιούνται οθωμανικοί σαλναμέδες (επετηρίδες) που περιλαμβάνουν μόνο τον άρρενα ενήλικο πληθυσμό, κατάλογοι σχολείων που αναγράφουν αριθμούς μαθητών, κατάλογοι Μητροπόλεων που περιλαμβάνουν τους ενορίτες των κατά τόπους εκκλησιών, και προσωπικές έρευνες των ασχολουμένων με τις στατιστικές. Δε θα πρέπει να παραλείψουμε και τις στατιστικές που διεξήγαγαν και εθνικοί σύλλογοι, λαϊκοί και εκκλησιαστικοί και δημοσιεύονται σε έντυπά τους, όπως οι εκθέσεις της « Έπετηρίδος τοῦ Θρακικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου», του περιοδικού του « Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου», της « Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας», του « Ἡμερολογίου τῶν Ἐθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων» το « Ὑπόμνημα τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλληνικῶν Συλλόγων» κλπ.

Κοινή διαπίστωση όλων αυτών των στατιστικών είναι η ύπαρξη ισχυρότατης ελληνικής παρουσίας στις παράλιες ζώνες της Ανατολικής Θράκης, καθώς και στα αστικά κέντρα. Ανεβαίνοντας προς βορρά και μετά το ύψος της Αδριανούπολης και των Σαράντα Εκκλησιών πυκνώνουν οι βουλγαρικοί πληθυσμοί. Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί, προ των μεγάλων ρωσοτουρκικών πολέμων του β' μισού του 19^{ου} αιώνα και της συρρίκνωσης του ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ήταν αρκετά αραιότεροι στην περιοχή. Σαφής προς την κατεύθυνση αυτή είναι η μαρτυρία του Γάλλου Blanqui το 1841: *«Ce qui frappe de plus le voyageur en Turquie c' est la rareté des Turcs. Presques toutes les populations des compagnes sont chrétiennes. Grace a la tolerance musulmane, elles ont conservé leur caractère primitif et ne se sont point mêlées a la race dominante.. Toute fois, la famille chrétienne se divise en deux branches distinctes, les Grecs et les Slaves. Les premiers habitent surtout le midi de l' Empire; ils sont appuyes a la Méditerranée et s' avancent jusque dans la grande vallée transversale de Nissa-Constantinople. Le Rhodope est leur frontiere intérieure. Les Slaves s'appuient sur le Danube et viennent finir aux pieds du Balkan.»*⁴⁹⁵. Σε μια παρόμοια παρατήρηση για την αραιότητα των μουσουλμανικών πληθυσμών και την ισχυρή παρουσία Ελλήνων στο εσωτερικό της Ανατολικής Θράκης προβαίνει και ο Γερμανός

⁴⁹⁵ Τα αποσπάσματα από τις κρίσεις των ξένων μελετητών προέρχονται από το άρθρο του Ν. Μοσχόπουλου, «Η ελληνική Θράκη», ό.π., σελ. 98-9.

φυσιοδίφης Griesebach ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή δύο χρόνια ωρίτερα, το 1839: «*Da nun in den griechischen Provinzen von Rumelien verhältnismässig wenig Türken wohnen, so war die Folge, dass die Anzahl der regulären Truppen in Rumelien sehr schwach blieb.. Nur selten trafich auf griechischen Gebiete in Thrakien und Macedonien rein türkische Ortschaften, deren einzelne in der Gegend von Enos sich finden .. Endlich ist alles südlich von Jener Stadt (Adrianopel) gelegenes Land bis zur Marmara und der Meerengen vorherrschend griechisch.*»⁴⁹⁶. Η τελευταία αυτή παρατήρηση είναι ιδιαίτερα σημαντική για δύο λόγους, αφ' ενός διότι πιστοποιεί ότι το 19^ο αιώνα πλέον με την προϊούσα παρακμή της αυτοκρατορίας και την οικονομική άνοδο των Χριστιανών της αυτοκρατορίας επήλθε δημογραφική ανάκαμψη, ώστε από τις παρατηρήσεις των περιηγητών των προηγούμενων αιώνων που κάνουν λόγο για ερήμωση της υπαίθρου να μεταβαίνουμε σ' εντελώς διαφορετική εικόνα, και αφ' ετέρου διότι έχουμε μια πραγματική αντίληψη της δημογραφικής κατάστασης, πριν επέλθουν οι αλλοιώσεις από τους εποικισμούς μουσουλμανικών προσφυγικών πληθυσμών μετά τον Κριμαϊκό και Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-8 και πριν τη δημιουργία της Εξαρχίας και του Βουλγαρικού κράτους που θα αναπτύξει έντονη δράση για τη μεταβολή των πληθυσμιακών δεδομένων της περιοχής.

Ωστόσο, ακόμη και μετά τις δραματικές μεταβολές που επήλθαν από τις μεγάλες ρωσοτουρκικές συρράξεις και την άνοδο του βουλγαρικού εθνικισμού, φαίνεται πως οι ελληνικοί πληθυσμοί της Ανατολικής Θράκης διατήρησαν σε αξιοσημείωτο βαθμό τη ζωτικότητα και τη συνοχή τους, καθώς επίσης και την οικονομική τους κυριαρχία, γεγονός που παρατήρησε στην εφημερίδα «Augsburger Allgemeine Zeitung», το 1878, ο Γερμανός συγγραφέας Lorenz Diefenbach: «*In Thrakien ist das Griechentum quantitativ und qualitativ sehr bedeutend*» και συμπληρώνει την κρίση αυτή με στατιστικά δεδομένα σύμφωνα με τα οποία επί 2.058.000 κατοίκων της Θράκης (περιλαμβανομένης και της Ανατολικής Ρωμυλίας) 843.000 ήταν Έλληνες, 658.000 Μουσουλμάνοι, 314.000 Βούλγαροι και 243.000 που ανήκαν σε μικρότερες μειονότητες⁴⁹⁷.

⁴⁹⁶ Ν. Μοσχόπουλος, «Η ελληνική Θράκη», ό.π., σελ. 99.

⁴⁹⁷ Ν. Μοσχόπουλος, ό.π., σελ. 101-2.

Θα προσθέσουμε στις ευρωπαϊκές πηγές δημογραφικών πληροφοριών για την Ανατολική Θράκη και την εγκυρότατη άποψη του Γάλλου γεωγράφου Eliseé Reclus ο οποίος στο έργο του «Nouvelle Géographie Universelle», 1876, δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφισβήτησης του εθνογραφικού χάρτη της περιοχής: «*La population des villages et campagne de la Thrace est composée presque exclusivement des Grecs. Ils possèdent le sol et le cultivent; par un remarquable constant, c'est précisément en vue de l'Asie, dans la partie de la péninsule des Balkans ou les Thraces se sont installés depuis le plus grand nombre d'anne, que les Grecs ont, en dehors du Pinde, leur plus vaste domaine ethnologique. La, ils n'occupent pas seulement le littoral, mais aussi tout l'intérieur de la contrée, sauf, ça et la, quelques village bulgares. Toute la Thrace Oriental leur appartient: du Bosphore a Adrianople et des Dardanelles au golfe de Burgas, on se trouve partout en territoire hellénique*»⁴⁹⁸.

Για τη συμπλήρωση της δημογραφικής εικόνας της Ανατολικής Θράκης του 19^{ου} αιώνα αξίζει να παραθέσουμε αναλυτικά και μια οθωμανική απογραφή (salname), προκειμένου να αντιληφθούμε ότι και η επίσημη οθωμανική άποψη αποδέχεται την ελληνική πλειοψηφία στο μεγαλύτερο αριθμό των 17 καζάδων του βιλαετιού της Αδριανούπολης με συνολική έκταση 43.050 km² και πληθυσμό 1.160.840 κατοίκους. Η στατιστική είναι ιδιαίτερα σημαντική εξαιτίας και του χρόνου συντάξεώς της από την Πύλη, το 1901. Οι πληθυσμιακές μεταβολές του 19^{ου} αιώνα έχουν ολοκληρωθεί, ενώ δεν έχουμε ακόμη περάσει στις σκληρές εθνικές εκκαθαρίσεις του 20ού, με τους βαλκανικούς και τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Τα δεδομένα έχουν ως εξής: (1) Υποδιοίκηση Αδριανουπόλεως: Έλληνες 42.000 έναντι 41.000 Μουσουλμάνων και 3.600 Βουλγάρων, (2) Υποδιοίκηση Μακράς Γέφυρας (Ουζούν Κιοπρού): Έλληνες 21.000 έναντι 18.800 Μουσουλμάνων και 3.600 Βουλγάρων, (3) Υποδιοίκηση Σαράντα Εκκλησιών: Έλληνες 26.400 έναντι 24.200 Μουσουλμάνων και 7.300 Βουλγάρων, (4) Υποδιοίκηση Βιζύης: Έλληνες 16.000 έναντι 14.000 Μουσουλμάνων, (5) Υποδιοίκηση Λουλέ-Μπουργκάζ: Έλληνες 9.000 έναντι 11.000 Μουσουλμάνων και 300 Βουλγάρων, (6) Υποδιοίκηση Μπαμπά-Εσκή: Έλληνες 8.400 έναντι 9.800 Μουσουλμάνων

⁴⁹⁸ Ν. Μοσχόπουλος, «Η ελληνική Θράκη», ό.π., σελ. 102.

και 360 Βουλγάρων, (7) Υποδιοίκηση Μηδείας: Έλληνες 8.000 έναντι 700 Μουσουλμάνων και 220 Βουλγάρων, (8) Υποδιοίκηση Αίνου: Έλληνες 5.500 έναντι 3.700 Μουσουλμάνων και 180 Βουλγάρων, (9) Υποδιοίκηση Καλλιπόλεως: Έλληνες 21.000 έναντι 11.900 Μουσουλμάνων⁴⁹⁹, (10) Υποδιοίκηση Κεσσάνης: Έλληνες 14.600 έναντι 12.240 Μουσουλμάνων και 960 Βουλγάρων, (11) Υποδιοίκηση Περιστάσεως: Έλληνες 12.400 έναντι 3.100 Μουσουλμάνων, (12) Υποδιοίκηση Μυριοφύτου: Έλληνες 19.400 έναντι 1.840 Μουσουλμάνων, (13) Υποδιοίκηση Μαδύτου: Έλληνες 8.600 έναντι 5.500 Μουσουλμάνων, (14) Υποδιοίκηση Ραιδεστού: Έλληνες 20.680 έναντι 15.200 Μουσουλμάνων (στην Υποδιοίκηση αυτή εντοπίζεται και η σημαντικότερη αρμενική παρουσία στην Ανατ. Θράκη με συνολικό πληθυσμό 7.300 κατοίκων), (15) Υποδιοίκηση Μαλγάρων: Έλληνες 15.400 έναντι 14.700 Μουσουλμάνων και 1.960 Βουλγάρων, (16) Υποδιοίκηση Χαριουπόλεως: Έλληνες 6.000 έναντι 17.000 Μουσουλμάνων και 2.000 Βουλγάρων και (17) Υποδιοίκηση Τυρολόης: Έλληνες 9.900 έναντι 14.000 Μουσουλμάνων και 390 Βουλγάρων⁵⁰⁰.

Υπάρχει πληθώρα στατιστικών, επαναλαμβάνουμε, καθ' όλο το 19^ο αιώνα που πυκνώνουν καθώς πλησιάζουμε προς το τέρμα του. Στην παρούσα εργασία έγινε αναφορά μερικών μόνο απόψεων, κατά προτίμηση μη προερχόμενων από ελληνικές πηγές, για λόγους προφανείς. Και μέσα όμως από μια τέτοια ελλιπέστατη σταχυολόγηση προκύπτουν κάποια οφθαλμοφανή συμπεράσματα. Η παρουσία του ελληνικού-ορθόδοξου στοιχείου παραμένει σημαντική, παρ' όλες τις αντίξοες πολιτικές συνθήκες και τους πολέμους που συντάραξαν την περιοχή και έγιναν αιτία για πληθυσμιακές μεταβολές. Η άνοδος των εθνικισμών επίσης συνετέλεσε στην όξυνση των συγκρούσεων με αποτέλεσμα πολλές φορές οι πληθυσμοί να παρουσιάζουν ρευστότητα εθνικής

⁴⁹⁹ Υπόδειγμα για τις δυνατότητες έρευνας των αρχείων των χριστιανικών κοινοτήτων της Θράκης, όπου αυτό είναι βέβαια εφικτό, αποτελεί η πρόσφατη ανέκδοτη διατριβή της Catherine Chardaloupas, «La Communauté Grecque de la Gallipoli - Thrace Orientale 1821-1860», «Contribution à l'étude de l'Hellénisme de l'Empire Ottoman», tome I-II, Doctorat de l'Université Paul Valéry - Montpellier III, 1999.

⁵⁰⁰ Πολύδαρος Παπαχριστοδούλου, «Ανατολική Θράκη και ο Ελληνισμός αυτής από το 1878-1922», περ. Α.Θ.Α.Γ.Θ., τομ. 27, εν Αθήναις 1962, σελ. 168-170.

συνειδήσεως ανάλογα με τις πιέσεις που δέχονταν και τους ισχυρούς κραδασμούς που υφίσταντο από τις διαμάχες. Η ισχυροποίηση του ελληνικού στοιχείου αναμφισβήτητα πρέπει να αποδοθεί στις ιδιαίτερες συνθήκες που δημιουργήθηκαν το 19^ο αιώνα στην αυτοκρατορία και έχουν να κάνουν κυρίως με την οικονομική ενδυνάμωση των χριστιανικών πληθυσμών. Το άνοιγμα του εμπορίου με τις ευρωπαϊκές αγορές, σε συνδυασμό με την αύξηση του μεριδίου των καλλιεργούμενων από Χριστιανούς γαιών, συνέβαλαν στην κατεύθυνση αυτή. Δεν πρέπει να λησμονούμε και τη σχετική πολιτική φιλελευθεροποίηση στην περίοδο του Τανζιμάτ η οποία δημιούργησε ένα πλαίσιο δραστηριοποίησης με πολύ περισσότερες ευκαιρίες και δυνατότητες σε σχέση με το παρελθόν. Ο δημογραφικός κλονισμός που υπέστη τελικά το ελληνικό στοιχείο κατά τη διάρκεια και τους αμέσως επόμενους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης, εξισορροπήθηκε ως ένα μεγάλο βαθμό το 19^ο αιώνα και τούτο διαπιστώνεται τόσο από τις στατιστικές, όσο και από τη δραστηριοποίηση μέσα από τις κοινότητες και την εκπαίδευση της ίδιας περιόδου.

2.4.3. Παιδεία - Σχολεία - Δάσκαλοι

Εάν οι γλωσσικές διενέξεις του 19^{ου} αιώνα δεν έφθαναν μέχρι το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Βιζύης, θα στερούμασταν ενός από τα ωραιότερα κείμενα της βιζυηνής σκέψης και ταυτόχρονα μιας ζωντανής πηγής πληροφοριών για την εκπαιδευτική πραγματικότητα του Ελληνισμού εκτός των συνόρων του Ελληνικού βασιλείου. Στο «Διάτί ή μηλιά δέν ἔγινε μηλέα» πέραν από το γλωσσικό μάθημα που είναι ο κύριος στόχος του συγγραφέα, υπάρχει η μαρτυρία του παιδιού που εντυπώθηκε μέσα από τη σχολική πραγματικότητα κατά τρόπον άμεσο και οδυνηρό και σ' ένα περιβάλλον που αντιμετώπιζε την παιδεία ως τον σπουδαιότερο μηχανισμό ένταξης στην εθνική και θρησκευτική κοινότητα.

Πιθανότατα μετά το 1856, όταν άλλαξε ο μητροπολίτης Βιζύης και ενθρονίστηκε ο Ματθαίος, ήρθε στη Βιζύη και νέος δάσκαλος συνοδευόμενος

από τη φήμη «*μεταξύ τῶν παιδίων, ὅτι ἦτο πολύ καλλίτερος ἀπό τόν παλαιόν καί τά ἤξευρε ὄλα περιγραμμάτου.*», («Διατί ἡ μηλιά δέν ἔγινε μηλέα», Βασιική Βιβλιοθήκη 18, σελ. 273)⁵⁰¹. Ο Βιζυηνός σε ηλικία τότε μόλις 6-7 ετών ἦρθε σε πρώτη επαφή με ἕνα σύστημα καθιερωμένο και μια νοοτροπία ριζωμένη ἀπό ἔτη στην ελλαδική πραγματικότητα την οποία, ακριβῶς ἐκεῖνο το χρονικό διάστημα, ο υπουργός Παιδείας Χαρ. Χριστόπουλος περιγράφει με σαφήνεια σε ἐκθεσή του προς τόν Ὅθωνα (1 Φεβ. 1857): «*Τά Ἑλληνικά σχολεῖα καί τά γυμνάσια, ὅπως εἰσίν ὠργανισμένα παρ' ἡμῖν, ἀποβλέπουσι κυρίως εἰς τήν γραμματολογία, ἦτοι τήν σπουδήν τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν*»⁵⁰². Η προπαίδεια της αρχαιολατρείας φαίνεται ὁμως ὅτι ἀρχίζε νωρίτερα στα αλληλοδιδασκτικά σχολεῖα του οθωμανοκρατούμενου χώρου. Και η ἀρχή ἔγινε ἀπό τα ονόματα των μαθητῶν: ο Θεόδωρος Μπεράτογλου ἔγινε Θουκυδίδης, ο Δημήτρης Ντεμιρτζόγλου, Δημοσθένης, ο Γιωργής της Μιχαλιέσσας, Γοργίας⁵⁰³. Πέραν ἀπό την ἐνδεχόμενη διάθεση του Βιζυηνού να φαιδρύνει το πρᾶγμα παραθέτοντας ἐπίθετα τουρκικής προέλευσης πλάϊ σε ἀρχαία ἑλληνικά ονόματα, η κρίση για το δάσκαλο εἶναι ἐξαρχῆς καταδικαστική: «*ὁ ἴσυνείδητος ἐκεῖνος ἄνθρωπος.*» («Διατί ἡ μηλιά δέν ἔγινε μηλέα», Βασιική Βιβλιοθήκη 18, σελ. 273). Ο ἐξαναγκασμός για να ἀρνηθεῖ ο μικρός μαθητής το

⁵⁰¹ Γερμανού Μητροπολίτου Σάρδεων, «Επισκοπικοί κατάλογοι των ἐπαρχιῶν της Ανατολικῆς και Δυτικῆς Θράκης», περ. «Θρακικά», τομ. 6, ἐν Αθήναις 1935, σελ. 56.

⁵⁰² Δαυῖδ Αντωνίου, «Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)», τομ. 1^{ος}, I.A.E.N., Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, ἀρ. 17, Αθήνα 1987, σελ. 16.

⁵⁰³ Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός εἶχε να παρουσιάσει πλείστα περιστατικά ἀρχαιοελληνικῆς ονοματοθεσίας προσώπων και ὄχι μόνο. Ὅταν ὁμως ο κύριος στόχος του, η προετοιμασία των συνειδήσεων για την Επανάσταση, ἐπιτεύχθηκε, το φαινόμενο υποχώρησε ἀπό τις ἐλεύθερες περιοχές, για να συνεχιστεῖ ἐκεῖ ὅπου η αλυτρωτική Μεγάλη Ἰδέα ἐξακολουθοῦσε να χρῆζει παρόμοιας προεργασίας. Δεν ἔχουμε παρά να παραβάλλουμε την ἀνάλογη «βιαιότητα» σκηνή που παρουσιάζει ο Κωνσταντῖνος Δημαράς, «Το σχῆμα του Διαφωτισμοῦ», I.E.E. τομ. ΙΑ', «Εκδοτική Αθηνῶν», για να ἐντοπίσουμε τις ἀναλογίες: «Γύρω στο 1813, ο Διονύσιος Πύρρος, στην ἀρχή των μαθημάτων του στην Αθήνα, περιγράφει την τελετή την οποία ὀργάνωσε για τόν σκοπό αὐτόν: ο γραμματικός προσκαλοῦσε ἕνα ἕνα τα παιδιά, « ἐγὼ δέ λαβῶν ἕνα κλάδον τῆς δάφνης καί ἑλαίας τόν ἔδιδον εἰς τόν μαθητήν, ἐνταυτῷ τῷ ἔδιδον ἔγγράφος καί τῷ ἔλεγον, “ἰδοῦ τώρα, δέν εἶναι τό ὄνομά σου πλέον Ἰωάννης ἢ Παῦλος, κ.τ.λ., ἄλλ' εἶναι Περικλῆς ἢ Θεμιστοκλῆς, ἢ καί Ξενοφῶν καί τά λοιπά· λοιπόν φοβοῦ τόν Θεόν, βοήθησον τήν πατρίδα σου, ἀγάπα καί τήν φιλοσοφίαν.”», σελ. 340.

φυσικό γλωσσικό του όργανο δεν περιορίζεται όμως μόνο στην αλλαγή ονόματος αλλά περιλαμβάνει και χρήση σκληρών «σωφρονιστικών μέτρων»: «Δέν είναι πολύ τιμητικόν διά τό γένος τῶν δασκάλων νά σᾶς διηγηθῶ ποσάκις ἐτιμωρήθην διά νά εἶπω καί καλά, ὅτι ἡ μηλιά εἶναι μηλέα· διότι ἔννοεῖται ὅτι ἔπρεπον ἐπιτέλους νά ἐνδώσω καί νά τοῦ εἰπῶ ἄλλως ἐκινδύνευεν ἡ ζωή μου.» («Διατί ἡ μηλιά δέν ἔγινε μηλέα», Βασική Βιβλιοθήκη 18, σελ. 274). Η εμπειρία του Βιζυηνού δημιουργεί άμεσο συνειρμό προς την έκφραση του Κοραή στην αυτοβιογραφία του για την κατάσταση των σχολείων, κάτι λιγότερο από έναν αιώνα πριν από το συμβάν της «μηλιάς»: «Ὁ διδάσκαλος καί τό σχολεῖον, ὡμοιάζον ὅλους τούς ἄλλοῦ διδασκάλους καί τά σχολεῖα τῆς τότε Ἑλλάδος, ἤγουν ἔδιδαν διδασκαλίαν πολλά πτωχήν, συνωδευομένην μέ ραβδισμόν πλουσιοπάροχον. Τύσον ἄφθονα ἐξυλοκοπούμεθα, ὥστε ὁ ἀδελφός μου μή ὑποφέρων πλέον, παραιτήθη τήν ἑλληνικήν παιδείαν καί παρά γνώμην τῶν γονέων μας»⁵⁰⁴.

Δε μπορούμε βέβαια σε καμία περίπτωση να ταυτίσουμε το βαθμό σκληρότητας των συστηματικών βασανισμών των μαθητών οι οποίοι διαξάγονταν στις προ της επανάστασης διδασκαλικές αίθουσες, με τον ξυλοδαρμό που υφίστατο ο Βιζυηνός από το δάσκαλό του. Γνωρίζουμε ότι τα παλαιότερα εκείνα βασανιστήρια αποτελούσαν καθημερινή πρακτική. Ο φάλαγγας-χτυπήματα στα γυμνά πέλματα, το στήσιμο στον ήλιο με το πρόσωπο αλειμμένο με μέλι, το γονάτισμα πάνω σε φασόλια ή ρεβύθια με τα χέρια σηκωμένα, το ξύλο στη ράχη του μαθητή φορτωμένου στους ώμους κάποιου συμμαθητή του και ο εμπτυσμός από τους συμμαθητές κατά την έξοδο από την αίθουσα αφορούσαν τα σχολεία από το 18^ο αιώνα και πριν⁵⁰⁵.

Ένα άλλο σημείο που έχει να κάνει με την παιδεία της εποχής είναι ο τύπος του δασκάλου, όπως, έστω και σε πολύ αδρές γραμμές, το σκιαγραφεί ο συγγραφέας της «Μηλιάς». Ένας μικρός ερανισμός στοιχείων από κείμενα της εποχής αφήνει να διαφανεί ένας συγκεκριμένος τύπος, απόφοιτος τις περισσότερες φορές του Πανεπιστημίου της Αθήνας με συγκεκριμένη

⁵⁰⁴ Αδαμάντιος Κοραής, «Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς (και η αυτοβιογραφία του)», τομ. Α', Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984, σελ. 1'.

⁵⁰⁵ Πολύδορος Παπαχριστοδούλου, «Τα ελληνικά γράμματα το ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα στη Θράκη», περ. Α.Θ.Α.Γ.Θ., τομ. 25, εν Αθήναις 1960, σελ. 237.

συμπεριφορά ακόμη και εμφάνιση, ο ανθρωπολογικός τύπος του δασκάλου του 19^{ου} αιώνα. Στο κείμενο του διηγήματος του Βιζυηνού υπάρχουν διάσπαρτα τα στοιχεία: «*ὁ φραγκοφορεμένος ἐκεῖνος κύριος..*», «*ὁ καχεκτικός ἐκεῖνος νεανίσκος..*», «*ὁ ἰσχνός καί χλωμός νεανίσκος..*», («Διατί ἡ μηλιά δέν ἔγινε μηλέα», Βασική Βιβλιοθήκη 18, σελ. 273). Στο προαναφερθέν σε προηγούμενο κεφάλαιο χρονογράφημα του Α. Κουρτίδη, η εικόνα του δασκάλου υποβεβλημένου στο μαρτύριο της μεταθέσεως περιλαμβάνει και τα μέλη της οικογένειάς του: «*..καθηγηταί μέ ὑψηλόν πῖλον καί γραμματοδιδάσκαλοι μέ ἀπότριπτα καί κεκληλιδομένα ἐπανωφόρια καί διδασκάλισσαι μέ τάς γρᾶϊας μητέρας των.. πρέπει νά μαζεύσωσι τά ράκη των, τήν σκελετάδη γυναῖκα των, τά χλωρωτικά παιδία των..*»⁵⁰⁶.

Ο Π. Νιρβάνας εκτείνεται ακόμη περισσότερο δίνοντας τύπους δασκάλων από τα μαθητικά του χρόνια στη «Γλωσσική Αυτόβιογραφία», στο «Ένας δάσκαλος του 1876», στα «Μαθητικά Θυμήματα» και στο «Οἱ ἄνθρωποφάγοι»⁵⁰⁷. Επιλέγουμε ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τη «Γλωσσική Αυτόβιογραφία»: «*Τήν ἄλλη μέρα ἦρθε ὁ δάσκαλος. Ἦτανε ἕνας νέος λιγνός, κιτρινιάρης, σπανός καί μιλοῦσε σά γυναῖκα. Ἡ μητέρα μου τόν ἔλεγε δασκαλάκη. Αὐτό μοῦ ἄρεσε. Ὅπως ἤμουνα κι ἐγώ παιδάκι ὁ δασκαλάκης δέν με φόβιζε τόσο. Μοῦ φαινότανε σάν παιγνίδι*»⁵⁰⁸. Σε κάποια ἄλλη στιγμή ὅμως, ὅταν ο μικρός μαθητής «ξέφυγε» από τα ὄρια της «ευπρέπειας», «*ὁ δασκαλάκης μοῦ χτύπησε μιά μέ τόν χάρακα στό κεφάλι. Ἦτανε ἡ πρώτη φορά πού μ' ἔδειρε*»⁵⁰⁹. Ἡ κατ' οἶκον διδασκαλία ἔφερνε σε πιο προσωπική επαφή το δάσκαλο με το μαθητή και τούτο εἶχε ως ἀποτέλεσμα ἡ ἐμπειρία του Νιρβάνα να εἶναι πολύ πιο ἀνώδυνη ἀπό 'κείνη του Βιζυηνού.

⁵⁰⁶ «Ἡ μεταρρύθμιση που δεν ἔγινε», ὁ.π., σελ. 270.

⁵⁰⁷ «Π. Νιρβάνα - Τα Ἄπαντα», ὁ.π. Τα κείμενα αὐτά εἶναι, ὅπως λέει ο ἴδιος ο συγγραφέας τους «*σκόρπια φύλλα*» ἀναμνήσεων και τιτλοφοροῦνται ὅλα μαζί «Φιλολογικά ἄπομνημονεύματα» βρίσκονται στον τρίτο τόμο μεταξύ των σελίδων 300-317, 496-499, 499-500 και 501-2.

⁵⁰⁸ «Π. Νιρβάνα», ὁ.π., σελ. 303.

⁵⁰⁹ «Π. Νιρβάνα», ὁ.π., σελ. 304.

Όμως ο αρχαιολατρικός σχολαστικισμός των δασκάλων της εποχής γίνεται στόχος και στο πολύκροτο έργο του Ψυχάρη «Τό Ταξίδι μου»: «Αφότου ήμουνα στην Πόλη, δέν είχα πάει ακόμη στό Μπογάζι. Οί δάσκαλοι τό λένε Βόσπορο κ' έχουν άδικο οί δάσκαλοι. Ό λαός κατάστενο τό ξέρει κάπου κάπου μπορεϊ καί Βόσπορο νά στό πη. Οί δάσκαλοι θαρρούν πώς τάμαθαν όλα δέν έμαθαν όμως ακόμη πού πρέπει κανείς νά σέβεται τίς δημοτικές όνομασίες κάθε τόπου. Ή μάθησή τους δέ φτάνει ίσια μέ τήν έπιστήμη. Ή έπιστήμη νομίζουν όσα χωρεϊ τό στενούτσικό τους τό κεφαλάκι»⁵¹⁰. Η ταύτιση των απόψεων του Βιζυηνού με του Ψυχάρη στο επίπεδο τόσο της σημασίας της δημοτικής στη χρήση της στην εκπαίδευση, όσο και του ρόλου του δασκάλου είναι προφανής. Όμως οι δρόμοι και οι στόχοι διαφορετικοί. Απαλλαγμένος ο Ψυχάρης από το σύνδρομο της αναγνώρισης από την πλευρά αυτού που Β. Γαβριηλίδης ονόμασε «έλληνικό μανδαρινάτο»⁵¹¹, προχώρησε δίχως παρεκκλίσεις ή ενδοιασμούς στο γλωσσικό δρόμο που επέλεξε. Ο Βιζυηνός με τη σειρά του έχοντας ακαδημαϊκούς στόχους, το άγχος της αναγνώρισης και το προηγούμενο των ποιητικών διαγωνισμών δεν είχε τη δυνατότητα να προχωρήσει σε ευθεία ρήξη με την πνευματική ελίτ της Αθήνας. Εξάλλου γνωρίζουμε ήδη ότι αυτός ακριβώς ήταν ο στόχος της έλευσής του στην αθηναϊκή πρωτεύουσα, η επίτευξη της αναγνώρισης. Το διήγημα της «Μηλιάς» είναι μια στιγμή ειλικρίνειας, αυτογνωσίας και ωριμότητας της «επαμφοτερίζουσας» διάνοιάς του.

Εν τέλει ο άκαμπτος δάσκαλος, «τό άπανθρωπάριο εκείνο», διώχτηκε από το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Βιζύης: «έδιώχθη κακήν κακώς όχι μόνον από τοῦ περιεχομένου τής ψυχής μου αλλά και από τοῦ χωρίου μας» («Διατί ή μηλιά δέν έγινε μηλέα», Βασική Βιβλιοθήκη 18, σελ. 275). Ο συγγραφέας δε διευκρινίζει τα αίτια της εκδίωξης όμως είναι πιθανό οι ακρότητες του δασκάλου να έστρεψαν όλη την κοινότητα εναντίον του.

Πάντως για τα εκπαιδευτικά πράγματα της Βιζύης την εποχή εκείνη διαθέτουμε αρκετές ακόμη πληροφορίες. Σημαντικότερο ρόλο στην εκπαιδευτική προσπάθεια στη συγκεκριμένη περιφέρεια έπαιξε ο

⁵¹⁰Ι. Ψυχάρης, «Το ταξίδι μου», Επιμέλεια Α. Αγγέλου, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1993, σελ. 90.

⁵¹¹Ι. Ψυχάρης, ό.π., αναδημοσιευμένη κριτική για το έργο από το Βλ. Γαβριηλίδη στην «Ακρόπολη», της 20-7-1988, σελ. 213.

μητροπολίτης Γρηγόριος ο οποίος εκμεταλλευόμενος τις εξαγγελίες του Τανζιμάτ από την αρχή της περιόδου, πέτυχε το 1839 την ίδρυση «Ελληνικής Σχολής» που το 1880 είχε 16 μαθητές, 2 μαθήτριες και 1 δάσκαλο στον οποίο καταβαλόταν μισθός 55 οθωμανικών λιρών⁵¹². Ο ίδιος μητροπολίτης μετέφερε την έδρα της Μητρόπολης το 1837 από τη Μήδεια και το Σαμμακόβι, όπου έδρευαν οι προκάτοχοί του, στη Βιζύη. Το 1843 έκτισε σε κεντρική θέση της πόλης τη μητροπολιτική του έδρα, στον περίβολο της οποίας βρισκόταν η μηλιά που τόσο ταλαιπώρησε το Βιζυηνό, όταν, 15 περίπου χρόνια μετά ο δάσκαλος «*Δίς ἢ τρίς τῆς ἐβδομάδος ἠγγάρευέ τινας ἐξ ἡμῶν διὰ νά ξεβοτανίζωμεν τόν κῆπον τῆς μητροπόλεως*», («Διατί ἡ μηλιά δέν ἔγινε μηλέα», Βασιική Βιβλιοθήκη 18, σελ. 273). Ο προαναφερόμενος μητροπολίτης συνέστησε και το πρώτο φιλεκπαιδευτικό σωματείο, «Κοινόν ταμεῖον» με σημαντικό ύψος κεφαλαίων⁵¹³.

Στη διάρκεια της αρχιερατείας του Ματθαίου, 1856-62, το «Κοινόν ταμεῖον» σταμάτησε τις εργασίες του και ανασυστήθηκε με το όνομα «Φιλοπρόδος Αδελφότης» στα χρόνια του διαδόχου του Πλάτωνα που κατείχε το θρόνο μέχρι το 1877. Ο Πλάτων ανήγειρε στον περίβολο της Μητρόπολης τη λαμπρή λιθόκτιστη «Ἑλληνική καί Αλληλοδιδασκτική Σχολή» στο διάστημα 1864-6 και όταν ο Βιζυηνός έλλειπε στην Κωνσταντινούπολη⁵¹⁴.

Το 1878 στο μητροπολιτικό θρόνο της Βιζύης βρισκόταν ο Κωνσταντίος. Παρ' όλη την ενεργητικότητα που έδειξε στα εκπαιδευτικά πράγματα, τα σχολεία της Βιζύης παρέμειναν κλειστά για το 1878 λόγω της κατάστασης που δημιουργήθηκε με το ρωσοτουρκικό πόλεμο, ενώ τα οικονομικά της «Φιλοπροόδου Αδελφότητος» περιήλθαν σε πολύ δυσχερή θέση λόγω της πολιτικής κατάστασης. Και πάλι όμως με την προσπάθεια του Κωνσταντίου ανασυστήθηκε η αδελφότητα με το νέο όνομα «Κότυς». Για την αλληλοδιδασκτική σχολή που φοίτησε και ο Βιζυηνός γνωρίζουμε ότι μετά το

⁵¹² Μελισσηνός Χριστοδούλου, «Σαράντα Εκκλησῖαι Ανατολικῆς Θράκης», περ. Α.Θ.Λ.Γ.Θ., τομ. 33, εν Αθήναις 1967, σελ. 368.

⁵¹³ Μ. Χριστοδούλου, ό.π., σελ. 368-9.

⁵¹⁴ Η σχολή της Βιζύης και η αντίστοιχη του Λουλέ-Μπουργκάζ ήταν τα μοναδικά ιδρύματα μέσης εκπαίδευσης της περιοχής το 1868, όταν την επισκέφθηκε ο Dumont. Βλ. σχετικά Α. Dumont, «περιηγήσεις», ό.π., σελ. 294.

ρωσοτουρκικό πόλεμο φοιτούσαν σ' αυτή 90 μαθητές, 10 μαθήτριες και δίδασκε ένας δάσκαλος που μισθοδοτείτο από τα έσοδα της εκκλησίας με 45 οθωμανικές λίρες⁵¹⁵.

Για την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας στη Θράκη έχουμε πληροφορίες ότι έγινε από τα χρόνια ήδη της επανάστασης, όταν το 1827 περίπου ο Robert Walsh, Άγγλος ιερωμένος (1772-1852), περιηγούμενος την Ανατολική Θράκη δίδει πληροφορίες για την εκπαίδευση στις Σαράντα Εκκλησιές και αναφέρεται στην εισαγωγή της μεθόδου με τα εξής: *«Καί κατ' αὐτόν τόν τρόπον οἱ Ἑλληνες πολλῶν μικρῶν συνοικισμῶν ἠθροίσθησαν εἰς Κίρκλεσί (Σαράντα Εκκλησιές), ὅπου εἶναι τώρα μεγάλη καί εὐημεροῦσα κοινότης. Ἰδρυσαν σχολήν ἀλληλοδιδασκτικοῦ συστήματος, ὅπου διδάσκεται ἡ ἀρχαία Ἑλληνική, τό δέ ἀλληλοδιδασκτικόν σύστημα θά ἐφαρμοσθῆ εἰς ἄλλην μεγαλυτέραν σχολήν ὅπου διδάσκεται ἡ ἀπλο-Ἑλληνική.*

Ὁ νεωτερισμός αὐτός εἰς τόν τρόπον διδασκαλίας εἶναι κατά τοσοῦτον ἴξιοπαρατήρητος εἰς τήν πόλιν αὐτήν, καθότι μία μόνον ἄλλη σχολή, ὑπάρχει ἐν Τουρκία εἰς τήν ὁποίαν τό σύστημα αὐτό ἔγινε δεκτόν»⁵¹⁶. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος όμως δεν ήταν επαρκής από μόνη της, για να έχει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Φαίνεται πως οι σημαντικές ελλείψεις σε άρθρια καταρτισμένους δασκάλους και τα σφάλματα που σημειώνονταν στη μέθοδο της διδασκαλίας είχαν ως αποτέλεσμα, μετά από χρόνια προσπαθειών, ο μαθητής τελικά να αποφοιτά γνωρίζοντας μετά βίας να διαβάζει και ακόμη σπανιότερα να κακογράφει⁵¹⁷. Ο ίδιος ο Βιζυηνός μετά τη μαθητεία του στο σχολείο και το ταξίδι στην Πόλη, για να ενταχθεί στη συντεχνία των ραφτάδων, ομολογεί: *«.. ἐγώ ἐπέμενον μηνύων (τότε δέν ἤξερον ἀκόμη νά γράφω)..»*, («Τό μόνον τῆς ζωῆς του ταξείδιον», σελ. 175). Τέλος η ίδια έκθεση

⁵¹⁵ Μ. Χριστοδούλου, «Σαράντα Εκκλησίαι», ό.π., σελ. 369.

⁵¹⁶ Κατά μετάφρασιν Α.Α.Σ., «Από την περιήγησιν του R. Walsh», ό.π., σελ. 61.

⁵¹⁷ Τα σχόλια αυτά για την εκπαιδευτική κατάσταση περιλαμβάνονται σε χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης της Βουλής που μελέτησε ο Π. Παπαχριστοδούλου. Το χειρόγραφο έχει τίτλο: «Κατάστασις των σχολείων μας και σύγκρισις αυτών με τα Ευρωπαϊκά», (σελ. 452 XIX φύλλ. 4ον). Στη δημοσίευση του άρθρου των «Θρακικών», «Τα ελληνικά γράμματα», ό.π., σελ. 242, δεν αναφέρεται η χρονολογία της έκθεσης.

της Βιβλιοθήκης της Βουλής, απ' όπου προέρχονται τα στοιχεία, συνηγορεί ότι η περίπτωση του δασκάλου της Βιζύης που μετερχόταν τη σωματική τιμωρία ως την κατάλληλη παιδευτική μέθοδο, δεν ήταν η μοναδική αλλά το φαινόμενο αποτελούσε μάλλον δυσάρεστο κανόνα και είχε αποτέλεσμα την απαξίωση πολλών παιδιών για το σχολείο: *«Εἰς ἡμᾶς μέ μεγάλην δυσκολίαν ἤ νά εἶπω καλύτερον μέ βίαν μεγάλην δυνάμεθα νά στείλωμεν εἰς τό σχολεῖον καί αὐτά τά ὀπωσοῦν ἡλικιωμένα παιδιά καί διατί; Ἐπειδή ἐκτός ὅτι ἠηδιάζουν ἀπό τόν μονότονον μηχανισμόν, ἐξεύρουσιν, ὅτι θέλουν ἵπαντήσουν ἐκεῖ σκληρόν καί ἀπάνθρωπον δήμιον, ὅστις μέ παντοῖα κολαστήρια καταγίνεται νά σβύση καί τόν μικρότερον σπινθήρα τῆς περιεργείας τους»*⁵¹⁸. Εξάλλου το ίδιο ακριβώς μαρτυρεί και το πρώτο τετράστιχο μάθημα απαγγελίας που αποστήθιζε ο νέος μαθητής:

*« Ἄρξον χεῖρ μου ἀγαθή
γράφον γράμματα καλά
μή δαρθῆς καί παιδευθῆς
καί στόν φάλαγγα βαλθῆς»*⁵¹⁹.

Όποιες όμως κι αν είναι οι δυσλειτουργίες και οι υστερήσεις του σχολείου του 19^{ου} αιώνα στη Θράκη, σε καμιά περίπτωση δε μπορεί να αμφισβητηθεί η καίρια συμβολή του στη διατήρηση αρχικά της θρησκευτικής και γλωσσικής συνείδησης και κατόπιν στη διαμόρφωση και της αντίστοιχης εθνικής. Δεν είναι τυχαίο ότι πρώτο μέλημα των εκκλησιαστικών αρχόντων και των κοινοτικών συμβουλίων ήταν η χρηματοδότηση σχολείων και η δημιουργία νέων, όπου οι περιστάσεις και οι ανάγκες επέβαλαν. Η διαπάλη που ξεκίνησε στα Βαλκάνια μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο είχε ως κύρια πεδία της διεξαγωγής την εκκλησία και την εκπαίδευση. Η γλωσσική ομογενοποίηση των θρακικών πληθυσμών θα συνεπέφερε και την εθνική σε μια εποχή που η γλώσσα αποτελούσε κύριο εθνικό κριτήριο αλλά και απαραίτητη προϋπόθεση για την οργάνωση και διάδοση της εθνικής ιδέας. Μια πληθύς δασκάλων εκπορευόμενων από το Πανεπιστήμιο της Αθήνας ανέλαβε να φέρει σε πέρας αυτή την αποστολή, ενώ οι μεγάλοι σύλλογοι της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας δρώντας ενίοτε συμπληρωματικά και ενίοτε ανταγωνιστικά

⁵¹⁸ Π. Παπαχριστοδούλου, «Τα ελληνικά γράμματα», ό.π., σελ. 243.

συντόνιζαν αυτήν την κίνηση. Το Ελληνικό κράτος διεκδικούσε μέσω του υπουργείου των Εξωτερικών και των εντεταλμένων προξένων του στην Οθωμανική αυτοκρατορία το συντονισμό της προσπάθειας, ενώ η προϊούσα αστικοποίηση σε συνδυασμό με την οικονομική άνοδο των Ελλήνων της αυτοκρατορίας δημιουργούσαν την ιδεολογική προϋπόθεση και τα απαραίτητα οικονομικά διαθέσιμα, για να αναπληρώσουν και τη μόνιμη οικονομική δυσπραγία του Ελληνικού κράτους.

Μέχρι τον Κριμαϊκό πόλεμο κύριος χορηγός της εκπαίδευσης ήταν η εκκλησία. Μετά το 1861 αναδεικνύονται και νέοι χορηγοί, οι συντεχνιακές οργανώσεις και οι σύλλογοι οι οποίοι αναλαμβάνουν σε σημαντικό ποσοστό την οικονομική υποστήριξη σχολείων. Η δομή της εκπαίδευσης στη Θράκη ήταν ίδια με εκείνη του Ελληνικού κράτους. Στις δύο βαθμίδες, τη στοιχειώδη και τη μέση, περιλαμβάνονται: στη μεν πρώτη τετρατάξια σχολεία αρρένων, επονομαζόμενα δημοτικά ή, κατά την εφαρμοζόμενη μέθοδο διδασκαλίας, αλληλοδιδασκτικά και παρθεναγωγεία, στη δε δεύτερη τετρατάξια γυμνάσια. Μεταξύ του δημοτικού σχολείου και του γυμνασίου παρεμβάλλεται τριτάξιο σχολείο, το λεγόμενο «έλληνικό»⁵²⁰.

Οι μισθοί των δασκάλων πληρώνονταν πρώτα από τις εισπράξεις των εκκλησιών, από τα δίδακτρα (τα ονομαζόμενα «είσιτήρια»), από τα έσοδα θεατρικών παραστάσεων και τις προσφορές δωρητών και ευεργετών. Τα δίδακτρα κυμαίνονταν αναλόγως της οικονομικής κατάστασης του μαθητή. Τα «είσιτήρια» αυτά οριζόταν από τις εφορίες των σχολών. Στους οικονομικά αδύνατους μαθητές η εκπαίδευση παρεχόταν δωρεάν, όπως και τα βιβλία, ενώ γενικώς χαμηλά ήταν τα δίδακτρα για τα παιδιά των επαγγελματιών και υψηλά για τους εύπορους. Στις περιπτώσεις εκπαιδευτικής αλληλεγγύης για τους οικονομικά ασθενέστερους συμπεριλαμβανόταν και η κάλυψη των εξόδων σπουδών από τους ευεργέτες των σχολείων⁵²¹. Ας μη ξεχνάμε ότι παρόμοια περίπτωση αποτελεί και ο Βιζυηνός του οποίου τα έξοδα ανέλαβαν διαδοχικά οι Γ. Γεωργιάδης, Γ. Χασιώτης και Γ. Ζαρίφης.

⁵¹⁹ Π. Παπαχριστοδούλου, «Τα ελληνικά γράμματα», ό.π., σελ. 253.

⁵²⁰ Ε. Μπελιά, «Εκπαίδευση», ό.π., σελ. 31-2.

⁵²¹ Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου, «Τα σχολεία των Σαρ. Εκκλησιών επί Τουρκοκρατίας» (Σημείωμα υπ' αριθ. 4), περ. «Αρχαίον Θράκης», τομ. Γ', εν Αθήναις 1943-4, σελ. 307.

Αλλά και ο στρατηγικός στόχος της ελληνικής εκπαίδευσης στη Θράκη μεταβάλλεται μετά τη δεκαετία του 1880, διότι η έντονη εθνική αντιπαράθεση με το βουλγαρικό στοιχείο θέτει προ οφθαλμών την ανάγκη αναπροσανατολισμού του. Το σύνθημα του 1870 περί εκπολιτιστικής αποστολής της ελληνικής παιδείας εγκαταλείπεται. Μαζί και η ιδέα ότι η ελληνική παιδεία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο για την αδελφοποίηση των βαλκανικών λαών. Κύριο στοιχείο πλέον γίνεται η σαφής εθνική δεοντολογία η οποία στηρίζεται στο σκεπτικό ότι το μόνο αδιαμφισβήτητο τεκμήριο για την προβολή εθνικών ερεισμάτων στις διαφιλονεικούμενες επαρχίες μπορούσε να προέλθει από τα ποσοτικά δεδομένα της ελληνικής εκπαίδευσης σ' αυτές. Η εκπαιδευτική δηλαδή δύναμη ταυτίζεται με την εθνική⁵²². Ο τρόπος με τον οποίο ο Βιζυηνός θέτει το εκπαιδευτικό πρόβλημα του Σαμμακοβίου στα ποσοτικά του δεδομένα, στην έκθεσή του προς τον υπουργό Εξωτερικών Σ. Δραγούμη, επαληθεύει απόλυτα το πιο πάνω συμπέρασμα: «*Ἐν Σαμμακοβίῳ δέν εὐρίσκεται οὐδείς ὀρθογραφῶν, τά δέ ἑννέα δέκατα τῶν κατοίκων εἶναι ἀναλφάβητα καί πρό δύο ἐτῶν εἶχον εἰμὴ ἑν ἄπλοῦν γραμματοδιδασκαλεῖον*», (1889)⁵²³.

Η διάδοση της ελληνικής παιδείας σκόπευε αναμφισβήτητα στη δημιουργία συνθηκών πολιτιστικής υπεροχής. Η υπεροχή αυτή εθεωρείτο το προσφορότερο μέσο για την εξασφάλιση μιας θετικής μεταβολής επί του πολιτικού καθεστώτος των υπό οθωμανική κυριαρχία Ελλήνων και ταυτόχρονα αποτελούσε την απάντηση στην ανάλογη κίνηση των υπολοίπων Βαλκανικών εθνών και ιδιαίτερα των Βουλγάρων. Δεν πρέπει επίσης να αγνοούμε ότι με την εμφάνιση και του τουρκικού εθνικισμού, προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εγκαινιάστηκε από την Πύλη μια αφομοιωτική προς τις υπόλοιπες εθνότητες πολιτική, γεγονός που πολλαπλασίασε τις ελληνικές προσπάθειες εκπαιδευτικής ενδυνάμωσης και αύξησης του αριθμού των σχολείων. Η παρουσία βουλγαρικών σχολείων είναι ιδιαίτερα πυκνή την εποχή αυτή στα σαντζάκια Αδριανουπόλεως και Σαράντα Εκκλησιών στην Ανατολική Θράκη και Γκιουμουλτζίνας και Δεδέαγατς στη Δυτική, ενώ στον ανατολικοθρακικό νότο εξαιτίας της έλλειψης οιουδήποτε πληθυσμιακού

⁵²² Ε. Μπελιά, «Εκπαίδευση», ό.π., σελ. 91.

ερείσματος στα σαντζάκια Ραιδεστού και Καλλιπόλεως δε μνημονεύεται πουθενά η ύπαρξη τέτοιων σχολείων⁵²⁴.

Η ποσοτική αύξηση των ελληνικών σχολείων στο βιλαέτι Αδριανούπολης στο κρίσιμο διάστημα αμέσως μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78 κι ως το 1884 προκύπτει από τις στατιστικές των Μητροπόλεων. Καταγράφονται 241 σχολεία με 326 δασκάλους και 15.235 μαθητές. Οι αριθμοί αυτοί πρέπει να ήταν μεγαλύτεροι, δεδομένου ότι στη στατιστική δεν περιλαμβάνονται στοιχεία για τις Μητροπόλεις Ηρακλείας, όπου υπαγόταν η Ραιδεστός, καθώς και Γάνου και Χώρας, Μυριοφύτου και Περιστάσεως⁵²⁵.

Ειδικότερα για τις εκπαιδευτικές στατιστικές στη Μητρόπολη της Βιζύης διαθέτουμε τα στοιχεία της «᾽ Επετηρίδος τοῦ Θρακικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου» του 1873, η οποία πληροφορεί για την ύπαρξη 20 σχολείων με 860 μαθητές, ενώ η αντίστοιχη έκθεση του περιοδικού του κωνσταντινουπολίτικου «Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου» στον τόμο ΙΑ', 1876-77, ανεβάζει το συνολικό αριθμό μαθητῶν στους 972, δηλαδή καταγράφει αύξηση κατά 112 μαθητές σε διάστημα τριῶν ετῶν⁵²⁶.

Οι καταστροφές του ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-78 στη Θράκη έπληξαν και την εκπαιδευτική κίνηση στην περιοχή, ὡστε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γ. Χασιώτη, ο αριθμός των μαθητῶν των σχολείων στις περιφέρειες Βιζύης και Μηδείας της Μητροπόλεως Βιζύης να ανέρχεται, το 1881, σε 873 μόνο ἔναντι των 172 που ανέφερε η στατιστική του «Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου» του 1876. Φαίνεται ὅμως πως η κατάσταση βελτιώθηκε 4 χρόνια αργότερα, σύμφωνα με τη στατιστική της εφημερίδας του «᾽ Ανατολικοῦ Ἰστέρος» που δημοσιεύθηκε σε σειρά φύλλων ἀπὸ τις 27 Νοεμβρίου 1885. Συνολικά για τους καζάδες Βιζύης και Μηδείας δίδεται ο αριθμός των 925 μαθητῶν και των 22 σχολείων με ἴσο ἀριθμὸ δασκάλων, ἐνῶ η συνολική δαπάνη για μισθοὺς δασκάλων ανέρχεται στο ποσὸ των 617 τουρκικῶν λιρῶν. Στο σύνολο των πέντε καζάδων που ἦταν διαμοιρασμένοι οά πληθυσμοὶ της Μητροπόλεως Βιζύης (Καζάδες Βιζύης, Μηδείας, Λουλέ-

⁵²³ Κ. Μαμόνη, «Το Ξενοκράτειον κληροδότημα», ὄ.π., σελ. 399.

⁵²⁴ Κ. Βακαλόπουλος, «Θράκη», ὄ.π., σελ. 344.

⁵²⁵ Ε. Μπελιά, «Εκπαίδευση», ὄ.π., σελ. 113.

⁵²⁶ Στ. Ψάλτης, «Η Θράκη και η δύναμις», ὄ.π., σελ. 132-3.

Μπουργκάζ, Αγαθουπόλεως και Σαράντα Εκκλησιών) καταμετρώνται 1091 μαθητές, 27 σχολεία και δάσκαλοι και συνολική δαπάνη μισθοδοσίας 749 τουρκικές λίρες. Στην αλλαγή του αιώνα, στο φύλλο υπ' αριθ. 243 της αθηναϊκής εφημερίδας « Ἄγών» του 1903, παρατίθεται ανάλογη στατιστική η οποία ολοκληρώνει την εικόνα ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα μ' αυτή ο αριθμός των μαθητών έχει ανέλθει στους 1735, των σχολείων σε 30 και των δασκάλων σε 34. Στην εικοσαετία που χωρίζει τις στατιστικές του « Ἄγῶνος» μ' εκείνες του « Ἐνατολικῶ Ἀστέρος», φαίνεται λοιπόν μια σημαντική αύξηση του μαθητικού πληθυσμού κατά 644 μαθητές⁵²⁷.

Οι μεταβολές των στατιστικών διαγραμμάτων είναι αντιπροσωπευτικές για τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή την τελευταία τριακονταετία του 19^{ου} αιώνα. Διαπιστώνεται αρχικά μια διαρκής αυξητική τάση των ποσοτικών δεδομένων που ακολουθεί βεβαίως τις πολιτικές προτεραιότητες και δείχνει ότι το σχολείο καθίσταται εθνικό κέντρο και αιχμή της δραστηριότητας τόσο των κοινοτήτων, όσο και του Ελληνικού κράτους στην προσπάθεια προσέλκυσης και διατήρησης των πληθυσμών. Από την άλλη πλευρά η ανακίνηση του Ανατολικού Ζητήματος τα έτη 1877-78 ανακόπτει την εκπαιδευτική προσπάθεια λόγω των δυσμενών πολιτικών και οικονομικών συνθηκών που δημιουργεί. Πρόκειται όμως για προσωρινή κατάσταση η οποία μεταβάλλεται κατά την τελευταία δεκαπενταετία του αιώνα, όταν το χαμιτικό καθεστώς κατόρθωσε να κρατηθεί μακριά από εξωτερικούς περισπασμούς. Δε φαίνεται επίσης η ανοδική τάση αυτής της δεκαπενταετίας να επηρεάστηκε από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

Ανάλογη βεβαίως ποσοτικά ήταν και η εκπαιδευτική έκρηξη στο βιλαέτι Αδριανούπολης από την πλευρά των Βουλγάρων κατά τη δεκαετία του 1880. Από τη σχεδόν μηδενική βάση των προηγούμενων ετών ο αριθμός των βουλγαρικών σχολείων κατά την πρώτη πενταετία μετά το 1880 φθάνει στα 105 και μέχρι το τέλος της δεκαετίας στα 123-125⁵²⁸. Κατά συνέπεια ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-78 είχε αντιστρόφως ανάλογη επίδραση στα

⁵²⁷ Όλες οι στατιστικές από εφημερίδες και περιοδικά που σχετίζονται με το μαθητικό πληθυσμό στις εν λόγω περιοχές προέρχονται από τον Στ. Ψάλτη, «Η Θράκη και η δύναμις», ό.π., σσ. 133-137.

⁵²⁸ Ε. Μπελιά, «Εκπαίδευση», ό.π., σελ. 113-4.

βουλγαρικά εκπαιδευτικά πράγματα. Η προβολή των βουλγαρικών εθνικών φιλοδοξιών μέσω της καθόδου των Ρώσων και το προηγούμενο της αυτονομίησης και κατόπιν προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας αποτέλεσαν ευνοϊκές συνθήκες προκειμένου το αρτισύστατο Βουλγαρικό κράτος να επιδιώξει μια δυναμική, αρχικά πολιτιστική, παρέμβαση μέσω των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Δε μπορούμε όμως να μην αναφερθούμε και στις σημαντικές εξελίξεις που σημειώθηκαν και από πλευράς Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ιδίως μετά το 1869 (δημοσίευση νόμου «περί Δημόσιας Εκπαίδευσης»), όπως και με τη δημιουργία την ίδια χρονιά του «Γενικού Συμβουλίου Εκπαίδευσης». Για την επαρχιακή εκπαίδευση θεσπίστηκαν συμβούλια στις πρωτεύουσες των επαρχιών υπό την προεδρία εκπαιδευτικού διευθυντή (*maarif müdürü*), με βοηθό ένα Μουσουλμάνο και ένα μη Μουσουλμάνο και επιθεωρητές για την επίβλεψη της εκπαιδευτικής διαδικασίας⁵²⁹. Βεβαίως υπήρχαν πάντοτε οι δυσλειτουργίες της γραφειοκρατίας της εκπαίδευσης και της έλλειψης πόρων. Ουσιαστικά όμως το χαμιτικό καθεστώς με τη διεύρυνση του θεσμού των κοσμικών σχολείων (*Idadi* = πρώτη βαθμίδα και *Rüçhiye* = μέση βαθμίδα), καθώς και τη δημιουργία σειράς ανώτερων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, εξέθρεψε την εγγράμματη κοσμική εκείνη τάξη που το ανέτρεψε, στελέχωσε τη νεοτουρκική κίνηση και έθεσε τα θεμέλια της Τουρκικής Δημοκρατίας⁵³⁰.

Ο χώρος όπου παλλόταν ο σφυγμός του βαλκανικού εθνικισμού ήταν τα σχολεία των ευρωπαϊκών επαρχιών του Οθωμανικού κράτους. Η έμφαση στην παιδεία απ' όλες τις εθνότητες δεν σήμαινε παρά την προσπάθεια αναπαραγωγής της εθνικής ιδεολογίας μέσω της γλώσσας και της θέλησης να συμπηχθούν εγγράμματες κοινότητες στο πλαίσιο της προετοιμασίας για την προβολή των διεκδικήσεων και την τελική (;) αναμέτρηση στο Ανατολικό Ζήτημα.

⁵²⁹ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., Vol II, σελ. 111.

⁵³⁰ S. and E. Shaw, ό.π., Vol II, σελ. 250.

2.4.4. Η δράση των συλλόγων και των κοινοτήτων

Δεν είναι σημαντικές οι αναφορές στο διηγηματογραφικό έργο του Βιζυηνού για την κοινοτική οργάνωση στην Ανατολική Θράκη κατά την ιστορούμενη περίοδο. Μόνο σε δύο διηγήματα και μια μελέτη γίνεται λόγος για την παρουσία των κοινοτικών αρχόντων. Ωστόσο η μεγάλη απόσταση που χωρίζει τις αναφορές αυτές ως προς το είδος και τη σημασία των περιπτώσεων που περιγράφουν, πιστοποιεί το εύρος των δραστηριοτήτων και την ποικίλη ανάμιξη στην καθημερινή ζωή του τόπου των κοινοτικών αρχών. Το πρώτο διήγημα είναι «Τό άμάρτημα τῆς μητρός μου». Στη σκηνή της υιοθεσίας του κοριτσιού από την οικογένεια του Βιζυηνού εμφανίζεται «ὁ πρωτόγερος» ο οποίος: «ἐσήκωσε τό κοράσιον ὑψηλά εἰς τάς χεῖράς του καί τό ἔδειξεν ἐπί τινας στιγμάς εἰς τούς παρισταμένους. Ἐπειτα ἠρώτησε μεγαλοφώνως

- Ποιός ἀπό σᾶς εἶναι ἡ ἐδικός ἢ συγγενής ἢ γονιός τοῦ παιδιοῦ τούτου περισσότερο ἀπό τήν Δεσποινιά τήν Μιχαλιέσσα κι ἀπό τούς ἐδικούς της;

Ὁ πατήρ τοῦ κορασίου ἦτον ὠχρός καί ἔβλεπε περίλυπος ἐμπρός του. Ἡ σύζυγός του ἔκλαιεν ἀκουμβημένη εἰς τόν ὄμιον του. Ἡ μήτηρ μου ἔτρεμεν ἐκ τοῦ φόβου μήπως ἀκουσθῆ καμμία φωνή - Ἐγώ! - καί ματαιώσῃ τήν εὐτυχίαν της. Ἀλλά κανεῖς δέν ἀπεκρίθη. Τότε οἱ γονεῖς τοῦ παιδίου ἠσπάσθησαν αὐτό διά τελευταίαν φοράν καί ἀνεχώρησαν μετά τῶν συγγενῶν των. Ἐνῶ οἱ ἐδικοί μας μετά του πρωτογέρου εἰσῆλθον καί ἐξενίσθησαν παρ' ἡμῖν», (σελ. 15). Είναι προφανής η παρεμβολή των κοινοτικών αρχών στο ζήτημα αυτό οικογενειακού δικαίου, ενός χώρου που αποτελούσε κοινό πεδίο άσκησης δικαστικής εξουσίας και της εκκλησίας και των κοινοτήτων. Το ανέκκλητο της αποφάσεως υιοθεσίας εξασφαλίζεται και από την παρουσία των μαρτύρων που είναι οι κάτοικοι της κωμόπολης και από την επισημότητα και το κύρος που προσδίδει η παρουσία του προεστού. Η διαδικασία επισφραγίζεται με το παρατιθέμενο γεύμα, όπου και πάλι η συμμετοχή του πρωτόγερου οριστικοποιεί την ένταξη του νέου μέλους στην οικογένεια.

Σε μια άλλη περίπτωση στο «Ποῖος ἦτον ὁ φονεύς τοῦ ἀδελφοῦ μου» ο μεγαλύτερος αδελφός του Βιζυηνού, ο Χρηστάκης « Ὑπεσχέθηκε στούς προεστούς καί στόν Καῦμακάμη», (σελ. 66). Η δημοσιοῦπαλληλική θέση που ανελάμβανε, αυτή ταχυδρόμου, επέβαλε την επισημοποίηση της ανάληψης υπηρεσίας μέσω ενός είδους ορκωμοσίας. Το γεγονός ότι ορκίζεται ενώπιον των

κοινοτικών αρχόντων και του Οθωμανού διοικητικού εκπροσώπου, αποδεικνύει δύο πράγματα· αφ' ενός τον διαμεσολαβητικό ρόλο που επιτελούσαν οι κοινοτικοί παράγοντες μεταξύ της επίσημης οθωμανικής εξουσίας και των Χριστιανών υπηκόων της, αφ' ετέρου ότι αυτή η διαμεσολάβηση δεν μεταβλήθηκε ως προς την ουσία της ούτε μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Ο επίσημος αυτός όρκος για την ανάληψη της θέσης του ταχυδρόμου δίνεται στις αρχές του 1878, και ενώ καθαυτή η θέση των κοινοτήτων στο πλαίσιο της οθωμανικής νομιμότητας έχει μεταβληθεί, και στη νέα δομή ο υπήκοος χρησιμοποιεί την διαμεσολάβηση του κοινοτικού άρχοντα στις επαφές του με το κράτος. Τούτο βεβαίως οφείλεται στο ότι με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ η ένταξη της κοινότητας στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα πρέπει να θεωρείται, κατά κύριο λόγο, μέρος της διαδικασίας αναδιοργάνωσης του φορολογικού συστήματος, άρα της διαδικασίας δημιουργίας συνεκτικής και συγκεντρωτικής διοικητικής μηχανής για την αποτελεσματική άσκηση ελέγχου του κράτους πάνω στους πληθυσμούς⁵³¹. Κατ' ουσίαν η όποια μεταβολή της θέσης των κοινοτήτων στη δομή του Οθωμανικού κράτους ξεκινά από μια ευρύτερη κοινωνικοπολιτική αναδιάταξη εξαιτίας της διάλυσης του τιμαριωτικού συστήματος που δε νομιμοποιεί πλέον την αυτοκρατορία κατά το 19^ο αιώνα, να ενσωματώνει τους μη Μουσουλμάνους μέσα από την παραδοσιακή στρατιωτική δομή κατάκτησης. Το γεγονός αυτό δημιουργεί την υποχρέωση θεσμοθέτησης της διάκρισης σε εθνοκοθησκευτικά σύνολα - μιλλέτ - με προφανή στόχο την αποτελεσματικότερη λειτουργία της οθωμανικής κρατικής μηχανής. Κι έτσι, ενώ η κοινότητα εγγράφεται μέσα στο καινούργιο νομαρχιακό και επαρχιακό σύστημα όμως αυτή η ένταξη επιτυγχάνεται μέσα από τους θρησκευτικούς θεσμούς⁵³².

Σε μια τρίτη περίπτωση στο έργο του Βιζυηνού παρατηρείται ο οργανωτικός ρόλος της κοινότητας σ' ένα λαϊκό δρώμενο, τους «Καλόγερους».

⁵³¹ Σ. Αναγνωστοπούλου, «Μικρά Ασία», ό.π., σελ. 326.

⁵³² Αθανασία Αναγνωστοπούλου, «Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και το θεσμικό πλαίσιο του Μιλλέτ των Ρωμιών. Πατριαρχείο, κοινοτικοί θεσμοί, παιδεία», πρακτικά πρώτης επιστημονικής ημερίδας (Αθήνα, 5 Οκτωβρίου 1996), Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, Αθήνα 1997, σελ. 22.

Η μελέτη με πλήρη τίτλο «Οἱ Καλόγεροι καί ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἐν Θράκη» εἶναι δημοσιευμένη στην επετηρίδα του 1897 του «Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», μεταξύ των σελίδων 102-127. Στο κείμενο ἔχουμε δύο αναφορές για το συγκεκριμένο ζήτημα: « Ὡς ἐάν ἦσαν ὑποκριταί αὐτῶν ἔχουσιν ὀλόκληρον τήν τοῦ χωρίου κοινότητα, ἦν ὡς φυσικοί Ἑλλανοδίκαί ἀντιπροσωπεύουσι κ' ἐνταῦθα οἱ γεροντότεροι τῶν προκρίτων ἔγρυπνοι φύλακες παντός ὅ,τι πατροπαράδοτον κατὰ τάς δημοτελεῖς αὐτῶν ἑορτάς καί πανηγύρεις.

Ἡ ἐκλογή αὐτῆ τῶν Καλογέρων γίνεται κατὰ τετραετίαν ὑπό τῆς κοινότητος ἐπὶ τό ὀμηρικώτερον συνερχομένης καί βοῆ μᾶλλον ἢ ψήφῳ ἐκδηλοῦσης τήν ἑαυτῆς προτίμησιν, ἄλλοτε μὲν ὑπό τήν προεδρίαν τοῦ Πρωτογέρου νῦν δέ ὑπό τήν τοῦ Μουχτάρη ἦτοι τοῦ σφραγιδοφύλακος, τοῦ ἐκλεκτοῦ ἀντιπροσώπου παντός χωρίου παρά τῆ κυβερνήσει τοῦ τόπου.», (σελ. 106). Καί παρακάτω ο μουχτάρης του χωριού συμμετέχει ο ἴδιος στο «ἀξιοπρεπές» μέρος του εθίμου μιμούμενος με ιεροπρέπεια τῆ διαδικασίᾳ τῆς σποράς: « Ἦδη ὁ Μουχτάρης, ὁ λαϊκός ἀντιπρόσωπος τοῦ χωρίου, ἐκρέμασε τόν θύλακον περί τόν ὤμον πλήρη ἐκλεκτοῦ σπόρου.

Ἦδη, ἔλαβε διά τῆς στιβαρᾶς αὐτοῦ δεξιᾶς τό ποδάρι τοῦ ἄροτρου. Καί τό παράδοξον ἐκεῖνο ζεύγος τῶν Καλογέρων μέ τούς πηχναίους ἐξ ἔλωπεκῆς πύλους, μέ τά Διονυσιακά προσωπεῖα καί τάς νευρίδας ἐπὶ τῶν ὤμων, μέ τάς σατυρικός περί τά σκέλη τραγείας καί τούς κώδωνας περί τήν ὀσφύν κάμπτονται πρός τά ἐμπρός, κλίνοντες τόν ἀνχένα, καί σύρουσι τό ἄροτρον, ἰθοῦντες τόν ζυγόν διά τοῦ λασίου αὐτῶν στήθους. Ἦδη τό ὕννιον σχίζει μετά μυστηριώδους τριγμοῦ καί ἀνυλάκωνει τά χλοάζοντα τῆς γῆς στέρνα. Ἱερά φρικίασις διατρέχει τά νεῦρα τῶν ἀπό τῆς γῆς καί μόνον ἀπό τῆς γῆς ἰπόζώντων ἐκείνων Ἑλλήνων. Τά ὄμματα τῶν γερόντων καί τά ἰδικά μου πληροῦνται δακρύων. Τίς εἶδεν, ἐάν θά ἐπανίδωμεν ἔτι ἅπαξ τό ἀρχαϊκώτατον τοῦτο ἱερόν δράμα ! Ἐν μέσῳ βαθείας θρησκευτικῆς σιγῆς ἀκούεται αἴφνης συγκεκριμένη ἢ φωνή τοῦ Μουχτάρη, σκορπίζοντος διά τῆς ἀριστερᾶς τόν ἐκ τοῦ θυλακίου σπόρου, ἐνῶ διά τῆς δεξιᾶς ὀρθοποδίζει τό βραδέως συρόμενον ἄροτρον.

- Νά γείνης δέκα γρόσια τό κοιλό τό σιτάρι!

Καί μετ' ὀλίγον.

- Πέντε γρόσια τό κοιλό ή σίκαλη!

Καί μετ' ὀλίγον.

- Τρία γρόσια τό κοιλό τό κριθάρι!

Καί οὕτω καθ' ἑξῆς, ἕως ὄτου περιγράψωσιν ἄροτριῶντες κύκλον περί τήν πλατεῖα, ἐπιστρέφοντες εἰς τό σημεῖον ἐξ οὗ ἐξεκίνησαν.», (σελ. 125-6).

Το πιο πάνω απόσπασμα μας επιτρέπει δύο σημαντικές παρατηρήσεις, η πρώτη αφορά στις διοικητικές μεταρρυθμίσεις του 1838 και 1864 σύμφωνα με τις οποίες ο θεσμός των κοινοτήτων ενισχύθηκε. Μάλιστα με την πρώτη καθιερώνονται επίσημα σ' όλη την έκταση του κράτους οι δημογεροντίες. Ωστόσο, και πάλι το διοικητικό μόρφωμα της αυτοδιοίκησης παρέμεινε προσκολλημένο στις παραδοσιακές οργανωτικές αρχές.

Επίσης με τη μεταρρύθμιση του 1864, τα χωριά συνέχιζαν να διοικούν, όπως συνέβαινε μέχρι τότε, δύο μουχτάρηδες (muhtar), δηλαδή δημογέροντες. Επιπροσθέτως είχε θεσμοθετηθεί και το συμβούλιο της δημογεροντίας (ihtiyarlar meclisi) από τρία ως και δέκα μέλη. Τα υπόλοιπα μέλη ήταν αιρετά και εκλέγονταν από τους κατοίκους του χωριού. Με τον κανονισμό περί της οργάνωσης των βιλαετιών του 1871 οι συνοικίες με πάνω από 20 νοικοκυριά (χανέ) εξέλεγαν και δεύτερο μουχτάρη, ενώ, αν ήταν μικρότερες κοινότητες, ο μουχτάρης ήταν ένας⁵³³. Για την ετυμολογία της λέξεως muhtar (γεροντότερος, επικεφαλής συνοικίας ή χωριού⁵³⁴) ο Βιζυηνός δέχεται ότι προέρχεται από το mihürdar (σφραγιδοφύλακας⁵³⁵), λέξεις αμφότερες με αραβική ρίζα και περσική κατάληξη. Μάλλον πρόκειται για σύγχυση του επίσημου τίτλου του mihürdar-σφραγιδοφύλακα, γραμματέα υψηλόβαθμων Οθωμανών διοικητικών αξιωματούχων, με τον κοινοτικό τίτλο του muhtar, επειδή και ο δεύτερος έφερε ως επίσημη κύρωση της θέσης του κρατική σφραγίδα. Την ίδια ετυμολογική εξήγηση συναντούμε και σε άλλες μεταγενέστερες αναφορές⁵³⁶. Μια ακόμη επί του θέματος παρατήρηση είναι ότι, ενώ στην περίπτωση της υιοθεσίας που

⁵³³ Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 2 Δοσιματική διοίκηση, σελ. 330-31.

⁵³⁴ «Redhouse», ό.π., σελ. 793.

⁵³⁵ «Redhouse», ό.π., σελ. 815.

⁵³⁶ Γ. Γιαννακάκης, «Ο Ελληνισμός της Θράκης», ό.π., σελ. 89 και Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Καλλιόπη, «Οικονομική και κοινωνική ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την τουρκοκρατία», περ. «Θρακικά», τομ. 47, εν Αθήναις 1974, σελ. 55.

γίνεται προ του κανονισμού του 1871 αναφέρεται ένας πρωτόγερος, στην ορκωμοσία του Χρηστάκη αναφέρεται ο πληθυντικός προεστοί.

Το δεύτερο σημείο το οποίο πρέπει να επισημανθεί είναι η αντίληψη του Βιζυηνού περί της συνέχειας του Ελληνισμού από την αρχαιότητα. Η περιγραφή της εκλογής των «καλογέρων» μέσα από διαδικασίες συνάξεων που συσχετίζονται με την ομηρική παράδοση, η μεταβατική χρήση των όρων πρωτόγερος (προ της οθωμανοκρατίας) και μουχτάρης (κατά την οθωμανοκρατία), η παρομοίωση της κοινότητας συνολικά με τον εντολέα και κριτή της οργάνωσης και τέλεσης των δραματικών αγώνων στην αρχαία Αθήνα, οι πρόκριτοι που παραλληλίζονται με τους Ελλανοδίκες και χαρακτηρίζονται ως «*ἄγρυπνοι φύλακες παντός ὄ,τι ἐγγώριον, παντός ὄ,τι πατροπαράδοτον κατά τάς δημοτελείς αὐτῶν ἐοτράς καί πανηγύρεις*», παραπέμπουν στην έννοια της συνέχειας που έχει ήδη εισαχθεί στη λαογραφία από το Νικόλαο Πολίτη. Η πεποίθηση του Βιζυηνού για τη γενετική αρχή του θεσμού στην αρχαιότητα είναι σύμφωνη με τη χρονική αλληλουχία των ελληνικών κοινοτήτων, όπως την εξέφρασε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος⁵³⁷. Η αλληλουχία αυτή είναι ιδεολογική επιταγή των καιρών και τούτο το αποδεικνύει και η καταληκτική φράση της μελέτης : «*Τοιοῦτος ὁ ἐν Ἀγίῳ Γεωργίῳ τῆς Θράκης, ἐπιχωριάζων Καλόγερος, ἤθελον νά εἶπω λατρευόμενος Διόνυσος*», (σελ. 127).

Αναφερόμενοι όμως στο κοινοτικό σύστημα της οθωμανοκρατίας γενικότερα, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι τούτο γνώρισε πολλές διακυμάνσεις, από τη μικρή κοινότητα η οποία αγνοεί πολύ συχνά τις

⁵³⁷ Η ακριβής τοποθέτηση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», έκδοσις 5^η, τομ. 5^{ος}, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκης, εν Αθήναις 1925, για την ιστορική καταγωγή του κοινοτικού θεσμού έχει ως εξής: «*Αἱ κοινότητες λοιπόν ὑπῆρχαν ἐπὶ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων καί οὐδέν ἄλλο ἦσαν τότε εἰμὴ τροπολογία τῆς μεθαρμοσθεῖσα πρὸς τὰς νέας περιστάσεις τῶν ἐπι ἀρχαιοτέρων αὐτονόμων ἀστικῶν πολιτευμάτων. Βεβαίως διὰ τοῦ χρόνου καί διὰ τῆς ποικίλης ἐπιδράσεως τῆς μεσαιωνικῆς κυβερνήσεως, ὑπέστησαν κατά διαφόρους καιρούς καί τόπους ἀλλοιώσεις περί τε τὴν προσηγορίαν τῶν ἀρχόντων καί τὴν ἔκτασιν τῆς δικαιοδοσίας αὐτῶν ἴσως καί περί τὸν τρόπον τῆς ἐκλογῆς κατ' οὐσίαν ὁμοῦ δὲν ἔπαυσάν ποτε ὑφιστάμεναι ἢ ὁσμανικῆ κυριαρχία εὗρεν αὐτάς προὔπαρχούσας καί ἔνεργούσας, καί ἀφήκεν αὐτάς νά λειτουργῶσιν ὡς ἐπικούρους περί τὴν κατωτέραν διοίκησιν τῆς χώρας*», σελ. 115.

κοινωνικές διαφοροποιήσεις - και κάτι τέτοιο πιστεύουμε πως μπορεί να υποθεθεί ότι συμβαίνει στην κοινότητα του Αη-Γιώργη με τη λαϊκή συνέλευση και τη συμμετοχή του προεστού στο δρώμενο - ως την ανεπτυγμένη αστική και επαρχιακή κοινότητα, όπου οι κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες αναπτύσσονται σε ένα πολύ πιο σύνθετο επίπεδο με έντονες ιεραρχήσεις και ποικίλους συσχετισμούς⁵³⁸.

Κοινός τόπος στη νεότερη έρευνα (και όχι μόνο) είναι η σύνδεση της λειτουργίας των κοινοτήτων στο οθωμανικό κράτος με τις φορολογικές ανάγκες του τελευταίου⁵³⁹. Το διανεμητικό σύστημα φορολογίας στο οποίο ορίζεται συνολικά ο φόρος της κοινότητας και ανατίθεται στους κοινοτικούς

⁵³⁸ Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση - Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας», εκδ. «Νέα Σύνορα»-Λιβάνης, Αθήνα 1982, σελ. 17.

⁵³⁹ Αναφέρουμε αντιπροσωπευτικά ορισμένες απ' αυτές τις γνώμες που συγκλίνουν στην ίδια άποψη: (α) Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., том. 2 Δοκιματική διοίκηση: «*Η αυτοδιοίκηση αποτελεί κατάληξη αλλά παράλληλα συστατικό στοιχείο της διοίκησης. Και .. γίνεται κατανοητή μόνο μέσα στα πλαίσια του οσμανικού δημοσιονομικού συστήματος. Γιατί στο σύστημα αυτό η εξασφάλιση των φορολογικών εσόδων, που αποτελεί και την κύρια μέριμνά του, συνοδεύεται από την αρχή της προσωπικής εγγυοδοσίας, η οποία υποκαθιστά τη συλλογική, δηλαδή την κοινοτική.*», σελ. 320, (β) Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική», ό.π.: «*Ο αποκεντρωτικός χαρακτήρας της οθωμανικής διοίκησης φαίνεται να ολοκληρώνεται με την οριστική επιλογή του διανεμητικού φορολογικού συστήματος το οποίο αναπτύχθηκε παράλληλα με την αρχή της κατ' αποκοπήν καταβολής των φορολογικών και άλλων υποχρεώσεων που βάρυναν τον τοπικό κοινωνικό σχηματισμό.*», σελ. 67, (γ) Σπύρος Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», περ. «Τα Ιστορικά», том. 3, τευχ. 5, Ιούνιος 1986: «*Οι κοινοτικοί θεσμοί στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ασκούν μια φορολογική λειτουργία που καθορίζει, από το ένα μέρος, τη συνέχειά τους και από το άλλο την περιοριστική τους εξουσία: η φορολογική λειτουργία συνίσταται στην κατανομή και στην είσπραξη του φόρου που η κεντρική διοίκηση καθιερώνει σύμφωνα με εκτιμήσεις που κάνει ως προς το δημογραφικό δυναμικό και τις οικονομικές διαθεσιμότητες της κοινότητας ή της ευρύτερης περιοχής, της οποίας αποτελεί τμήμα.*», σελ. 45, (δ) Νικόλαος Μοσχοβάκης, «Το δημόσιο δίκαιο στην Ελλάδα την εποχή της Τουρκοκρατίας», Μεταγραφή: Μαριάννα Κυριακάκη, εκδ. «Αρχιπέλαγος», Αθήνα, Απρίλιος 1998: «*Πιο εύκολα βρίσκουμε τα αίτια της ύπαρξης και της ανάπτυξης των κοινοτήτων στην εποχή της τουρκικής δεσποτείας. Είναι φανερό ότι σ' αυτό, βοήθησε η δυσβάστακτη τουρκική διοίκηση, ιδιαίτερα με το ισχύον φορολογικό σύστημα ή μάλλον το σύστημα είσπραξης φόρων.*», σελ. 77.

άρχοντες ο προσδιορισμός του αποδοτέου ποσού κατ' οίκον (*hane*), δημιούργησε την ανάγκη συγκρότησης οργανωμένου μηχανισμού με συγκεκριμένες λειτουργίες προκειμένου να φέρει σε πέρας αυτήν την αποστολή. Η συγκρότηση του μηχανισμού γίνεται με ενδοκοινοτικές διαδικασίες, όχι άγνωστες στον ελληνικό χώρο και από τα βυζαντινά χρόνια, υπό την έγκριση πάντοτε και την υψηλή επιστασία των εντεταλμένων οργάνων της οθωμανικής διοίκησης.

Όσον αφορά στα διαδικαστικά ζητήματα της συγκρότησης των κοινοτήτων, διαθέτουμε στοιχεία για να καταλήξουμε σε μια τυπολογική γενίκευση. Οι εκλογές των δημογερόντων διεξάγονταν συνήθως την άνοιξη, την ημέρα του Αη-Γιώργη (23 Απρ.), ή, όταν ήταν δύο φορές το χρόνο, και την ημέρα του Αη-Δημήτρη (26 Οκτ.), σε προκαθορισμένο δημόσιο χώρο του χωριού (εκκλησία, πλατεία, σχολείο), παρουσία και ενός ιερέα. Κανονικά οι αρχαιρεσίες ήταν ετήσιες, αλλά κάποιες φορές αναβάλονταν καταχρηστικά κι έτσι οι ίδιοι άνθρωποι έμεναν στην εξουσία για πολλά χρόνια και μερικές φορές ισοβίως. Ο τρόπος της εκλογής ήταν με επιφώνηση και όχι με ψηφοφορία⁵⁴⁰.

Προκειμένου για τη Θράκη το συμβούλιο της δημογεροντίας (*ihtiyar meclisi*) αποτελείτο συνήθως από δώδεκα μέλη (*δωδεκάρα*) και συνεδρίαζε υπό την προεδρία του επισκόπου ή αντιπροσώπου του, ιερωμένου. Οι συμμετέχοντες του συμβουλίου συνήθως έφεραν και τίτλους τους οποίους καθιέρωνε ο τοπικός επίσκοπος κατ' απομίμηση του πατριαρχικού περιβάλλοντος, όπως του λογοθέτη, του ταβουλάριου, του πρωτοψάλτη, του λαμπαδάριου, του δομέστιχου κ.ά. Το σώμα αυτό των δώδεκα προεστών εξέλεγε με τη σειρά του το πρόσωπο το οποίο θα έφερε την κυβερνητική σφραγίδα με την οποία επισημοποιούνται τα έγγραφα, για να έχουν κύρος και ισχύ έναντι της διοικητικής εξουσίας. Ο προεδρεύων της κοινότητας *muhtar* είχε διετή ή τριετή θητεία⁵⁴¹.

Από την αρχή της οθωμανικής κατάκτησης η κοινότητα εντάχθηκε σ' ένα ευρύτερο σύστημα διοίκησης των μη Μουσουλμάνων της αυτοκρατορίας, το σύστημα των *millet*. Οι ηγέτες των *millet*, αρχηγοί κάθε θρησκευάτος, είχαν

⁵⁴⁰ Ν. Μοσχοβάκης, «Το δημόσιο δίκαιο», ό.π., σελ. 83-4.

διοικητική δικαιοδοσία στα ποιμνιά τους με τα οποία τους συνέδεαν βέβαια οι δικοί τους θρησκευτικοί κανόνες και όχι ο *şeriat*. Τα διάφορα *millet* αντιμετώπιζονταν από την εξουσία ως ενιαία σύνολα και επιτρεπόταν να διατηρούν τις δικές τους δομές και ιεραρχίες. Η αυτοκρατορία ενεθάρυνε το σύστημα αυτό συναλλασόμενη κυρίως με τους επικεφαλής παρά με μεμονωμένα άτομα. Εντός του πλαισίου των *millet* περιλαμβανόταν και τα διαφορετικά εκπαιδευτικά συστήματα. Ειδικά για τους χριστιανικούς πληθυσμούς το σύστημα αυτό αποδείχθηκε πρόσφορο για την εκκόλαψη του εθνικιστικού φαινομένου, όταν αυτό εισέβαλε από τη Δύση το 19^ο αιώνα.⁵⁴²

Μετά την έναρξη του τανζιμάτ ο φοροεισπρακτικός ρόλος των κοινοτήτων παρέμεινε σχεδόν ανέπαφος. Ένα καινούργιο σύστημα *maktu* (προκαθορισμού των φόρων) εισήχθη σε όλη την αυτοκρατορία. Με το φερμάνι του Ιανουαρίου 1840 ένας νέος φορολογικός κατάλογος αποδόθηκε στους διορισμένους διοικητές, *muhassil*, που καθόριζε το εισπρακτέο ποσό του κεφαλικού φόρου ανά *σαντζάκι* ή *καζά*. Με βάση τον κατάλογο αυτό έπρεπε ο *muhassil* να διανείμει το ποσό σε κάθε φορολογούμενο χωριό, όπως η διανομή γινόταν στο παρελθόν. Εν συνεχεία έπρεπε να προσκληθούν οι δημογέροντες και να τους κοινοποιηθεί το ποσό στο οποίο είχε καταλήξει ο *muhassil*. Το συνολικό αυτό ποσό έπρεπε οι δημογέροντες να το κατανείμουν στις κοινότητές τους με βάση τις οικονομικές δυνατότητες των κατοίκων οι οποίοι κατατάσσονταν σε τρεις κατηγορίες πλούτου: τους εύπορους (*ala*), τη μεσαία τάξη (*evsat*) και τους φτωχούς (*edna*). Καθαυτή βέβαια η εξακολούθηση είσπραξης του κεφαλικού φόρου ερμηνεύθηκε από τους μη Μουσουλμάνους υπηκόους ως αντιφατική στην ίδια την ουσία των μεταρρυθμίσεων⁵⁴³.

Μ' όλες όμως τις αγκυλώσεις του παρελθόντος και τη διατήρηση ουσιαστικών χαρακτηριστικών που αφορούσαν σε μια αμετάβλητη σχέση των κοινοτήτων με την εξουσία, οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ εμπεριείχαν και πολλούς επαναπροσδιορισμούς που δε μπορούσαν παρά να οφείλονται στις νέες ανάγκες, τις επιρροές, τις πιέσεις και τις διαφοροποιήσεις που

⁵⁴¹ Γ. Γιαννακάκης, «Ο Ελληνισμός της Θράκης», ό.π., σελ. 88-9.

⁵⁴² H. Poulton, «Top hat», ό.π., σελ. 48.

⁵⁴³ H. Inalcik, «Application of the Tanzimat», ό.π., σελ. 12.

επέβαλε ο 19^{ος} αιώνας με τις εξελίξεις του, το νέο διεθνές περιβάλλον το οποίο διαμορφώθηκε και τις εσωτερικές συγκρούσεις που σημειώθηκαν.

Πλέον, αυτό που αποκαλείται «κοινότητα» με τις μεταρρυθμίσεις ορίζεται κατά δύο τρόπους, κατ' αρχήν σύμφωνα με τα οθωμανικά διοικητικά διατάγματα αναγνωρίζεται ο χώρος της κοινότητας και οι κοινοτικές πρακτικές (δημογεροντία), αφού η ομοιογένεια του οθωμανικού χώρου επιτυγχάνεται μέσα από την αναγνώριση της ετερογένειάς του. Σύμφωνα όμως με τους κανόνες του Πατριαρχείου, η κοινότητα, εκτός από την ενσωμάτωσή της στον οθωμανικό χώρο, ενσωματώνεται και στον εθνοθρησκευτικό και λειτουργεί και σ' αυτό το επίπεδο ως μηχανισμός συγκρότησης και ομογενοποίησης αυτού του χώρου, συγχρόνως δε ως διαχειριστής των «προνομίων» της Εκκλησίας⁵⁴⁴. Αυτός όμως ο διφυής χαρακτήρας των κοινοτήτων δεν είναι στατικός ούτε και παραμένει σε αδράνεια μετά την πραγματοποίηση των μεταρρυθμίσεων. Σταδιακά το παραπάνω σύστημα αποδυνάμωσε τη θρησκευτική του βάση προς την κατεύθυνση της οργάνωσης όλων των σχέσεων του ατόμου με το κράτος. Σε αναλογία με την αμειβόμενη γραφειοκρατία των Μουσουλμάνων αξιωματούχων του *leyhülislam*, το φερμάνι του 1856 πρότεινε την αμοιβή των κληρικών των χριστιανικών *millet* με καθορισμένους μισθούς, εις αντικατάσταση της προηγούμενης μεθόδου εισφορών μέσω των ενοριών. Μετά από μικρή αντίσταση των ανωτέρων κλιμακίων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης ένας νέος κανονισμός δημιουργήθηκε για το ελληνορθόδοξο (όπως τώρα αποκαλείται) *millet* το 1862. Σύμφωνα μ' αυτόν η εξουσία περνούσε από τους πρώην παντοδύναμους μητροπολίτες στους λαϊκούς εκλογείς των αναπτυσσόμενων αστικών στρωμάτων⁵⁴⁵.

Η ποικιλία των δραστηριοτήτων των κοινοτήτων της Θράκης συνιστά ένα ευρύτατο φάσμα το οποίο καλύπτει σχεδόν το σύνολο των δημιουργούμενων αναγκών που απαιτούν συλλογική δράση. Οι κοινότητες ανταποκρίθηκαν εν πολλοίς με επιτυχία στις περίπλοκες συνθήκες και τις νέες αποστολές που κλήθηκαν να διεκπεραιώσουν. Με τη δημιουργία εξειδικευμένων συλλόγων στους κόλπους τους κατάφεραν να επιμερίσουν τη

⁵⁴⁴ Σ. Αναγνωστοπούλου, «Μικρά Ασία», ό.π., σελ. 327-28.

δράση τους στους νέους τομείς που δημιουργήθηκαν από τη διεύρυνση των δικαιοδοσιών τους. Η εκπαιδευτική δραστηριότητα αποτέλεσε πρώτιστο μέλημά τους, ενώ διάφορα ευαγή ιδρύματα εγκαινίασαν τη λειτουργία τους υπό κοινοτική χρηματοδότηση και οργάνωση. Μέσα από πληθώρα περιπτώσεων φέρνουμε ως παράδειγμα την ίδρυση το 1872 του «Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανουπόλεως» ο οποίος εισήγαγε το σύστημα της εκλογής «των τα κοινά διεπόντων» δια μυστικής ψηφοφορίας, γεγονός που υποδηλώνει την εξέλιξη της αστικής συνείδησης στο ανεπτυγμένο αστικό κέντρο της Αδριανούπολης⁵⁴⁶. Επίσης επέφερε ριζικές μεταρρυθμίσεις στην οργάνωση των εκπαιδευτηρίων της πόλης, καθώς και των περίξ κωμοπόλεων και χωριών. Ακόμη διένειμε βιβλία, χάρτες, γραφική ύλη κλπ. Με τη διοργάνωση δημοσίων διαλέξεων και την ίδρυση αναγνωστηρίων και βιβλιοθήκης ο σύλλογος αυτός συνετέλεσε τα μέγιστα στην αλματώδη κοινωνική πρόοδο της περιοχής. Επίσης πρέπει να αναφερθεί ότι ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος μερίμνησε και για την ίδρυση αρχαιολογικού και νομισματικού μουσείου, ως και φιλαρμονικού τμήματος⁵⁴⁷.

Δεν πρέπει να μας διαφύγει της προσοχής ότι όλη αυτή η σωματειακή-πνευματική ανάπτυξη αποτελεί προϊόν μιας ανάλογης οικονομικής εξέλιξης η οποία αντανακλάται στα σημαντικότερα φορολογικά έσοδα που εισέπραττε η αυτοκρατορία από την Ανατολική Θράκη. Συγκεκριμένα, από πληροφορίες που περιέχονται στο ημερολόγιο του 1871 του βιλαετίου Αδριανούπολης, οι πρόσοδοι από εμμέσους φόρους έφθαναν στο συνολικό ποσό των 15.156.947 γροσιών, κατανεμημένων ως εξής: (α) από τέλη δασμών 5.336.223 γρ., (β) από φόρο καπνού 1.097.248 γρ., (γ) από φόρο οινοπνευματωδών ποτών 4.015.174 γρ. και (δ) από μονοπώλιο άλατος 4.708.302 γρ⁵⁴⁸.

⁵⁴⁵ H. Poulton, «Top hat», ό.π., σελ. 52.

⁵⁴⁶ Για την πλήρη ανάλυση της λειτουργίας και των δραστηριοτήτων του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου βλ. τη μονογραφία του Κωνσταντίνου Α. Βακαλόπουλου, «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως, (1872-1996)», Κέντρο Ερευνών και Τεκμηρίωσης για τον Ελληνισμό των Βαλκανικών και Παρευξείνιων Χωρών «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα», εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1996.

⁵⁴⁷ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Οικονομική και κοινωνική ζωή», ό.π., σελ. 66.

⁵⁴⁸ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, ό.π., σελ. 96.

Ακόμη πρέπει να σημειώσουμε το σπουδαιότατο ρόλο του ήδη εξαστισμένου κωνσταντινουπολίτικου περιβάλλοντος που την ίδια εποχή ήταν το κέντρο από το οποίο εκπορεύονταν τέτοιου είδους δραστηριότητες, όπως και την παράλληλη κινητοποίηση και της Αθήνας η οποία άλλες φορές συμπληρωματικά, κυρίως όμως ανταγωνιστικά συμμετείχε στην καθοδήγηση και διεκδικούσε τον αποκλειστικό χειρισμό των ζητημάτων που απασχολούσαν τον Ελληνισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στις συνθήκες αυτές γεννήθηκε το 1861 ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως» ο οποίος έδωσε την πρώτη ώθηση για τη δημιουργία ποικίλων συλλόγων με κύριο σκοπό τη διάδοση της ελληνικής παιδείας και τη στήριξη της Ορθοδοξίας όχι μόνο στο κέντρο αλλά και στις επαρχίες. Προγενέστερες μορφές οργανωμένης συλλογικής δραστηριότητας στη Θράκη όπως και σε άλλες επαρχίες του οθωμανικού κράτους αποτελούν αφ' ενός τα λεγόμενα «Ταμεία ελέους» και τα «Αδελφάτα», με περιορισμένη φιλανθρωπική και θρησκευτική δράση, και αφ'ετέρου οι συντεχνίες που υπηρέτησαν με συνέπεια επί μακρό διάστημα την εκκλησία και την παιδεία⁵⁴⁹.

Εν γένει τα θρακικά κοινοτικά σωματεία που ξεκίνησαν τη λειτουργία τους από τη δεκαετία του 1860 και συνέχισαν καθ' όλο το διάστημα μέχρι την προσφυγιά του 1922, είχαν δύο σταθερούς τομείς δραστηριότητας: την παιδεία και τη φιλανθρωπία. Επομένως σε μια τυπολογική κατάταξη τα θρακικά σωματεία διακρίνονται σε φιλεκπαιδευτικά-πολιτιστικά και σε φιλανθρωπικά, χωρίς να είναι πάντοτε ιδιαίτερα εμφανή τα όρια του διαχωρισμού μεταξύ των δύο ειδών⁵⁵⁰.

Παράλληλα με την εγρήγορση του ίδιου του θρακικού Ελληνισμού σε συλλογικό επίπεδο, ιδίως μετά την όξυνση του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού, έντονη δραστηριοποίηση παρατηρείται και στο ελλαδικό κέντρο προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης των προσπαθειών με υλικά μέσα, τεχνική υποστήριξη, προγραμματισμό και καθοδήγηση. Η προσπάθεια αυτή μεθοδεύεται με την ίδρυση, τον Απρίλιο του 1869, του «Συλλόγου προς

⁵⁴⁹ Κ. Μαμώνη, «Σύλλογοι Θράκης», ό.π., σελ. 18.

⁵⁵⁰ Κ. Μαμώνη, ό.π., σελ. 23.

Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων»⁵⁵¹. Το έργο του συλλόγου συνίστατο κυρίως στην υλική συμπαράσταση του Ελληνικού κράτους η οποία διοχετεύθηκε μέσω του δικτύου των προξενικών καταστημάτων που ήταν ανεπτυγμένο στις πόλεις της Θράκης⁵⁵². Η παράλληλη δράση του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» και της διαδόχου του «Επιτροπής προς Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας», με τον «Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως», σηματοδοτούν και την έναρξη του ανταγωνισμού μεταξύ των δύο κέντρων, της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, για το χειρισμό της πολιτικής στα εθνικά ζητήματα⁵⁵³. Είναι χαρακτηριστικό δε της κατάστασης ότι οι κοινότητες Σαμμακοβίου, Αίνου και Μηδείας, προκειμένου για τη δωρεά του Ξενοκράτειου κληροδοτήματος, ζητούν την παρέμβαση του Βιζυηνού στην ελληνική Βουλή για να ευεργετηθούν από το κληροδότημα τα σχολεία τους. Η προτίμηση προς τη μεσολάβηση του Βιζυηνού αιτιολογείται με το ότι είναι από τους λίγους γνώστες από άμεση αντίληψη στην Αθήνα της οικτρής κατάστασης της παιδείας των τριών αυτών επαρχιών⁵⁵⁴. Εκείνο όμως που αποτελεί έμμεσο συμπέρασμα είναι ότι η επιλογή δεν έχει να κάνει μόνο με το ίδιο το πρόσωπο αλλά και με το χώρο δραστηριοποίησής του ο οποίος θεωρείται πλέον το ιεραρχικά ανώτερο κέντρο λήψεως και υλοποίησης αποφάσεων κατά την εποχή που ανακινείται το θέμα, (1889), ίσως δε και να ήταν γνωστές στους προκρίτους των παραπάνω κοινοτήτων και κάποιες ιδιαίτερες σχέσεις του

⁵⁵¹ Για μια συνολική αποτίμηση του έργου του συλλόγου βλ. «Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», «Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969», Αθήναι 1970. Ειδικά στην εκπαιδευτική προσπάθεια του «Συλλόγου» στη Θράκη αναφέρεται το τρίτο κεφάλαιο με τίτλο: «Το έργον του Συλλόγου (1869-1969), γ' Κατά περιοχάς - εις Θράκην, νότιον και βόρειον (ή Ανατολικήν Ρωμυλίαν)», σσ. 114-115.

⁵⁵² Κ. Βακαλόπουλος, «Θράκη», ό.π., σελ. 340.

⁵⁵³ Στο κείμενο της αποτίμησης «Η δράσις του Συλλόγου», ό.π., γίνεται σαφής αναφορά στους εν λόγω ανταγωνισμούς που αναφύονται κατά καιρούς μεταξύ των κωνσταντινουπολίτικων σωματείων και των θρακικών συλλόγων, όπου εμφατικά όμως ο ρόλος του «Συλλόγου» χαρακτηρίζεται ως ενωτικός: «...καί διεσπᾶτο μὲν ἐνίοτε τό πνεῦμα συνεργασίας μεταξύ τῶν ἄντιπροσώπων τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει σωματείων καί τῶν ἐν Θράκῃ συλλόγων, ἐπεμβάσει τοῦ Συλλόγου ὁμοῦς ἡ διαίρεσις ἀπεσοβεῖτο καί ἡ συνεργασία ἀπεκαθίστατο», σελ. 115.

⁵⁵⁴ Κ. Μαμώνη, «Το Ξενοκράτειον κληροδότημα», ό.π., σελ. 389.

Βιζυηνού με παράγοντες της κυβέρνησης Τρικούπη του οποίου φερόταν ως οπαδός. Σημείο, εξάλλου, χαρακτηριστικό της διάστασης απόψεων αλλά και των προτεραιοτήτων που έθετε την ίδια περίοδο το ελλαδικό κέντρο, είναι και η χρησιμοποίηση μέρους του κληροδοτήματος για την ανέγερση, στο διάστημα 1883-6, Παρθεναγωγείου στο Μεσολόγγι⁵⁵⁵.

Πέραν όμως από επί μέρους διαπιστώσεις και συγκεκριμένες περιπτώσεις οφείλουμε να καταλήξουμε σε δύο γενικές παρατηρήσεις που αφορούν στη συνολική πραγματικότητα των χριστιανικών κοινοτήτων της οθωμανοκρατίας. Η πρώτη αφορά στο λόγο ύπαρξής του που είναι η διαίωνιση της κατάκτησης και η αναπαραγωγή ενός συστήματος ισορροπιών που αποτελούν πρωταρχική προϋπόθεση για τη συντήρηση των ίδιων των κοινοτήτων, μάλιστα μέσω αυτών των ίδιων⁵⁵⁶. Η δεύτερη αφορά στο χαρακτηρισμό του οθωμανικού συστήματος (οργανικό τμήμα του οποίου αποτέλεσαν οι κοινότητες), ως συστήματος με στατικότητα που συμβάδιζε με τη στατικότητα της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, επειδή η κοινωνία οσοδήποτε στατική κι αν ήταν, εξελισσόταν έστω και με βραδείς ρυθμούς, το οθωμανικό πολιτικό και διοικητικό σύστημα τελικά προσεταιριζόταν τις εκάστοτε νεόφυτες κοινωνικές δυνάμεις. Ρήξη με τις τελευταίες τόλμησε μονάχα στην περίπτωση που απειλήθηκε από αυτές φανερά ή όχι⁵⁵⁷. Η δεύτερη αυτή παρατήρηση μπορεί να αποτελεί το *explanans* της διεύρυνσης των κοινοτικών δικαιοδοσιών με τις μεταρρυθμίσεις του 19^{ου} αιώνα. Το οθωμανικό πολιτικό και διοικητικό σύστημα επιχείρησε να προσεταιριστεί τις νεοφανείς αστικές δυνάμεις των χριστιανικών κοινοτήτων της αυτοκρατορίας δίνοντας σ' αυτές ένα νέο διευρυμένο και εκκοσμικευμένο νομικό πλαίσιο λειτουργίας, κρατώντας βέβαια πάντα την εφαρμογή σε μικροδιοικητικό επίπεδο της αρχής του «κλειστού» των εθνικών κοινοτήτων και προσφέροντας παράλληλα το ιδεολόγημα του οθωμανισμού ως επίχρισμα των νέων πολιτικοκοινωνικών δεδομένων. Και η ρήξη με τις πιο πάνω νεοφανείς κοινωνικές δυνάμεις επήλθε, όταν αυτές με τη σειρά τους ανταποκρινόμενες στη διαλεκτική της εξέλιξης

⁵⁵⁵ Κ. Μαμώνη, «Το Ξενοκράτειον κληροδότημα», ό.π., σελ. 387.

⁵⁵⁶ Σ. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες», ό.π., σελ. 61.

⁵⁵⁷ Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 2 Δοσιματική διοίκηση, σελ. 330.

τους επιχείρησαν τη διάλυση του οθωμανικού συστήματος μέσα από την ενεργό αλυτρωτική τους δράση⁵⁵⁸.

2.4.5. Τρεις πόλεις κι ένα πρόσωπο στη ζωή του Γεωργίου Βιζυηνού

2.4.5.1. Βιζύη

Για λίγους ανθρώπους μπορεί να διαπιστωθεί μια τόσο ξεχωριστή σχέση με τη γενέθλια γη τους, όσο για το Γεώργιο Βιζυηνό. Η ίδια η αλλαγή του επωνύμου το δείχνει πρόδηλα. Είναι ένα ιδιόμορφο πρωθύστερο σχήμα στην περίπτωση του στο οποίο, κατά κάποιο τρόπο, αντί το έργο ν' ακολουθεί τη ζωή του, η ζωή του ακολουθεί το έργο του⁵⁵⁹. Τούτο σημαίνει πως το πρώτο δηλωτικό της ζωής του, το όνομα, ακολουθεί το έργο στη διαδρομή του τοπίου της Βιζύης και των ανθρώπων που ζουν στο τοπίο αυτό. Και το όνομα αυτό περιηγείται στους δρόμους της Αθήνας και της Ευρώπης χωρίς να αφήσει ποτέ περιθώρια αποχωρισμού από την αρχική ρίζα, για να κρατά πάντα ανοιχτό το δρόμο της επιστροφής, νοητής ή αυτοπρόσωπης.

Μέσα απ' αυτή τη σχέση προκύπτει και ο προβληματισμός. Σε μια εργασία που αφορά στο υπόβαθρο του Βιζυηνού πρέπει να προηγηθεί καθαυτή η βιογραφία του ή μήπως η ιστορία της Βιζύης είναι εκείνη που θα επέτρεπε μια πιο άμεση προσέγγιση στη ζωή και το έργο του. Ο προβληματισμός παραμένει τώρα που θα αναφερθούν τα παρακάτω συνοπτικά για την ιστορία

⁵⁵⁸ Οι ελληνικές εθνικές επαναστατικές οργανώσεις που δημιουργήθηκαν στη Θράκη στην αλλαγή του αιώνα, καθώς και οι αντίστοιχες βουλγαρικές «Γυμναστικές εταιρείες» πιστοποιούν αυτήν τη μετεξέλιξη προς την ενεργό δράση με συμμετοχή βέβαια και παράτρηση των αντίστοιχων εθνικών κέντρων. Στο πιο πάνω εθνικιστικό εκρηκτικό μίγμα δεν πρέπει να λησμονήσουμε να προσθέσουμε και την άνοδο του τουρκικού εθνικισμού με την ίδρυση και δράση του νεοτουρκικού κοιμιάτου που ολοκλήρωσε τη ρήξη του οθωμανικού συστήματος με τις νέες εθνικοκοινωνικές δυνάμεις. Βλ. σχετικά Κ. Μαμώνη, «Σύλλογοι Θράκης», ό.π., σσ. 121-139.

⁵⁵⁹ Πέτρος Χρονάς, «Χθόνιοι δεσμοί», περ. «Τετράδια Ευθύνης», αρ. 29, «Ποίος ήταν ο Γεώργιος Βιζυηνός», 1989, σελ. 132.

της θρακικής πόλης, και η θέση που καταλαμβάνει το τμήμα αυτό στο χώρο της εργασίας, είναι απλώς μια πρακτική σύμβαση. Ο ίδιος ο Βιζυηνός είναι μάλλον βέβαιο ότι, αν αυτοβιογραφούνταν, θα επέστρεφε στα βασίλεια των Αστών και των Οδρυσών για να ανακαλύψει τους «*χθόνιους δεσμούς*» του ονόματος, της ζωής και του έργου του.

Η θέση της Βιζύης στον παρευξείνιο βορρά της Θράκης της επέτρεπε από την πρώιμη αρχαιότητα να είναι σημείο ελέγχου των χερσαίων περασμάτων προς το στενό του Βοσπόρου και την κατέστησε διαδοχικά πρωτεύουσα αρχαίων βασιλείων και βορειοδυτικό «πύργο» ύψιστης σπουδαιότητας για τον ευρύτερο θρακικό περίβολο των τειχών της βυζαντινής πρωτεύουσας. Πλήθος αρχαιολογικών ευρημάτων στη γύρω περιοχή και μέσα στην πόλη πιστοποιούν τα αλληπάλληλα πολιτικά και πολιτιστικά στρώματα που είχε συσσωρεύσει η ιστορία στη θρακική αυτή γη⁵⁶⁰.

Για τη χρονολογία πτώσης της Βιζύης στην οθωμανική κυριαρχία υπάρχουν ποικίλες μαρτυρίες και απόψεις· πάντως είναι από τα τελευταία κέντρα βυζαντινής αντίστασης που υποκύπτουν στο ευρωπαϊκό έδαφος της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας⁵⁶¹.

Η θέση της πόλης, ακριβώς στις υπώρειες της Στράντζας ή Μικρού Αίμου, εκτιμήθηκε και από τους Οθωμανούς οι οποίοι την εποίκισαν με

⁵⁶⁰ Για τα αρχαιολογικά ευρήματα στη Βιζύη και την ευρύτερη περιοχή της βλ.: α) Σάββας Ιωαννίδης, «Ιστορία της Βιζύης Ανατολικής Θράκης (1885)», Επιμέλεια: Πολ. Παπαχριστοδούλου, ανάτυπο υπ' αριθ. 33 Α.Θ.Λ.Γ.Θ., εν Αθήναις 1954, σσ. 5-16, β) Μ. Χριστοδούλου, «Σαράντα Εκκλησίαι», ό.π., σσ. 338-343, γ) Γ.Λαμπουσιάδης, «Οδοιπορικόν», περ. «Θρακικά», τομ. 9, εν Αθήναις 1938, σσ. 55-70 και δ) Νικόλαος Βαφείδης, «Η εκκλησιαστική επαρχία της Βιζύης», περ. «Α.Θ.Λ.Γ.Θ.», τομ. ΙΘ', εν Αθήναις 1954, σσ. 195-99.

⁵⁶¹ Διεξοδική ανάλυση του θέματος και καταγραφή των σχετικών πληροφοριών στο G. Vogiatzis, «Die Anfänge», ό.π.: «*Die Stadt Bizye, die Türken im Jahre 1368 erobert hatten, war von 1403 bis zum Todesjahr Süleyman Celebis wieder byzantinisch. Sein Nachfolger Musa eroberte die Stadt wieder 1410; die osmanische Besetzung dauerte aber diesmal nur Kurz, da Bizye wahrscheinlich schon im selben Jahr (1410) wieder byzantinisch wurde. M. Kiel akzeptiert die Meinung A. Bakalopoulos nicht (obwohl diese Meinung mit den Angaben von Dukas völlig übereinstimmt), dass nämlich Bizye von damals an standig (bis 1453) den Byzantinern gehorte, weil sie jenseits der byzantinischen Verteidigungslinie der Istranca - Berge lag und daher den Einfallen aus dem thrakischen Hinterland ausgesetzt war. Kiel meint, dab Bizye 1422 oder 1425 wieder von den Osmanen eingenommen wurde*», σελ. 84-5.

νομαδικό πληθυσμό (Yügükler) από τα αποθέματα της Ανατολίας⁵⁶². Μάλιστα το σαντζάκι της Βιζύης ανήκε στην ειδική κατηγορία των σαντζακιών των Γιουρούκων των οποίων ο πληθυσμός στους φορολογικούς καταλόγους καταγραφόταν με βάση την καταγωγή τους⁵⁶³. Η πόλη ορίστηκε σε έδρα σαντζακιού του οποίου η έκταση ήταν αρκετά ευρεία⁵⁶⁴, και στα όριά του περιλαμβάνονταν δέκα περίπου πόλεις: Μπαμπά Εσκή, Βιζύη, Δέρκος, Ερεγλί, Ιντζές, Σαράντα Εκκλησιές, Λουλέ-Μπουργκάζ, Σηλύβρια, Χαϊράμπολου (Χαριούπολη) και Τσορλού (Τυρολόη)⁵⁶⁵. Ο εποικισμός της Βιζύης με Γιουρούκους επέφερε πληθυσμιακή ανατροπή που διακρίνεται στον αριθμό των φορολογούμενων νοικοκυριών του σαντζακιού στον οποίο διακρίνουμε σαφή υπεροχή των μουσουλμανικών με αριθμό 12.193 και ποσοστό 56% έναντι 9.467 χριστιανικών και 44%, στα έτη 1520-35⁵⁶⁶. Η πληθυσμιακή αυτή υπεροχή των Μουσουλμάνων παρατηρείται εξάλλου σ' όλη την παράκτια λωρίδα της Ανατολικής Θράκης προς τον Εύξεινο Πόντο και ανεβαίνει βορειότερα ως την

⁵⁶² Ömer Lütfi Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το ΙΕ' και ΙΣΤ' αιώνα», Μετάφραση: Σπύρος Ασδραχάς στο συλλογικό έργο «Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^{ος} - 19^{ος} αιώνες)», εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1979, σελ. 61.

⁵⁶³ Τη δημιουργία αυτών των σαντζακιών, την πληθυσμιακή τους κινητικότητα και τα φορολογικά τους στοιχεία, ερεύνησαν υπό οθωμανικά έγγραφα οι Nikolai Todorof, Velkon Asparuh, «Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s.-début du XVIe s.)», editions de l' Academie Bulgare des sciences, Sofia 1988: «.. il y avait eu autres unités, appelées aussi sandzaks, qui reuissaient les müsellems, les Yourouks et les tziganes, inscrits dans les registres en foction de leur origine ou au nom du sandzak auquel ils appartaint : les sandzaks des müsselems : Kızılcıca, Çirmen et le sandzak des tziganes musulmans ; les sandzaks des Yourouks - Vize, Selanik (Salonique), Ovca bolu (Ovce Pole), Kocacık, Naldöken, Tanrıdag», σελ. 9.

⁵⁶⁴ Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο σύμφωνα και πάλι με τη μελέτη των N. Todorof, A. Velkon, ό.π., τα όρια αυτά έχουν ως εξής: «Le sandzak de Vize s' étendait sur l' arriere - pays européen d' Istanbul, au nord jusqu' a la rivière Veleka, a l' ouest - jusqu' a Havsa dere et la rivière d' Ayrobol, au sud - les collines de Kurudag jusqu' a la mer Marmara, c' est - a - dire la vallée de la rivière Erkene, avec les environs immédiats d' Istanbul», σελ. 10.

⁵⁶⁵ N. Τοντόροφ, «Η βαλκανική πόλη», ό.π., τομ. 1, σελ. 52.

⁵⁶⁶ N. Τοντόροφ, ό.π., τομ. 1, σελ. 88.

Ν. Βουλγαρία, τη Δοβρουτσά και το Δούναβη⁵⁶⁷. Κατά την ίδια περίοδο του 16^{ου} αιώνα, στο διάστημα 1521-2, στην κλίμακα του οθωμανικού τιμαριωτικού συστήματος το σαντζάκι της Βιζύης ήταν χάσι του Μεχμέτ μπέη, εισοδηματικού μεγέθους 250.000 ακçe⁵⁶⁸. Η φορολογία που επιβαλόταν στους κατοίκους του σαντζακιού εμπεριείχε το φόρο στα δημητριακά, τη σπέντζα, το φόρο στους αλευρόμυλους, τη δεκάτη στο κρασί, στις κυψέλες, στους κήπους και στα λειβάδια, το μισό του πιαβει (δικαστική εκπροσώπηση) από το ναχιγιέ, τα πρόστιμα, τα τέλη αγοράς και τα έσοδα από τις γειτονικές συνεχόμενες γαίες (mezraa)⁵⁶⁹. Η ίδια η πόλη της Βιζύης ως χάσι mirliwa (πρόκειται για τον πρώτο βαθμό στους ανώτατους Οθωμανούς στρατιωτικούς, σε αναλογία με το σημερινό βαθμό του ταξίαρχου⁵⁷⁰) απέδιδε φορολογική πρόσοδο 25.000 ακçe⁵⁷¹.

Η δημογραφική αυτή τάση όμως άρχισε να αντιστρέφεται, όταν από το 16^ο αιώνα σταμάτησαν οι μαζικές μεταναστεύσεις από τη Μικρά Ασία. Ήδη από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα οι Γιουρούκοι της Βιζύης παρουσιάζουν μείωση από 39 σε 30 ocak (εστίες). Πιθανόν η μείωση να προκλήθηκε από τη σταδιακή παρακμή, την ίδια περίοδο, του τιμαριωτικού συστήματος της αυτοκρατορίας, οπότε παρατηρήθηκε υποχώρηση του αριθμού των εποίκων και σε άλλα τμήματα της αυτοκρατορίας⁵⁷². Στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα επίσης, σημειώθηκαν μεταβολές και στο διοικητικό καθεστώς της Βιζύης, όσον αφορά στην υπαγωγή της στις Σαράντα Εκκλησιές⁵⁷³.

⁵⁶⁷ Η υπεροχή των Μουσουλμάνων στις εν λόγω περιοχές θωράκιζε βεβαίως πληθυσμιακά σε βάθος μια από τις πλέον ευαίσθητες περιοχές των ευρωπαϊκών κτήσεων του σουλτάνου, Ν. Todorof, A. Velkov, «Situation démographique», ό.π.: *«Les hane musulmans étaient de loin les plus nombreux dans les sandzaks se Cirmen de Silistra, de Gallipoli et de Vize, autrement dit en Thrace orientale et en Bulgarie de l'Est, depuis la péninsule de Gallipoli, le long du littoral de la mer Noire, jusqu'à la Bobrudza et le Danube.»*, σελ. 32.

⁵⁶⁸ Ν. Τοντόροφ, «Η βαλκανική πόλη», ό.π., том. 1, σελ. 127.

⁵⁶⁹ Ν. Τοντόροφ, ό.π., том. 1, σελ. 133.

⁵⁷⁰ «Redhouse», ό.π., σελ. 779.

⁵⁷¹ Ν. Τοντόροφ, «Η βαλκανική πόλη», ό.π., том. 2, σελ. 650.

⁵⁷² Ν. Τοντόροφ, ό.π., том. 1, σελ. 85.

⁵⁷³ Για τις μεταβολές αυτές και τη χρονολόγησή τους βλ και πάλι Ν. Todorof, A. Velkov, «Situation démographique», ό.π.: *«Au début du XVIIe siècle ce sandzak avait donnée naissance a*

Ο αστικός χώρος της Βιζύης στη διάρκεια της ύστερης οθωμανοκρατίας είχε περί τα 600 σπίτια⁵⁷⁴. Διαιρείτο σε 4 περιοχές-συνοικισμούς (mahalle), την περιοχή εντός του κάστρου κατοικούμενη από Μουσουλμάνους (καταστράφηκε στη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-78), την εκτός του τείχους προς βορρά (Καστηνοί) κατοικημένη από Χριστιανούς οι οποίοι ίσως ήταν κατάλοιπα της βυζαντινής αριστοκρατίας που διώχτηκαν μετά την κατάληψη της πόλης, γι' αυτό και, παρ' όλο που κατοικούσαν έξω του κάστρου, έφεραν την ονομασία Καστηνοί, την Πέρα συνοικία (Καρσίμαχαλλά), δυτικά της κυρίως πόλης, αποτελούμενη και από Χριστιανούς και από Μουσουλμάνους και τη συνοικία της Πλάτζας κατοικημένη το πλείστον από Χριστιανούς. Οι τρεις συνοικίες των Χριστιανών απείχαν μεταξύ τους περίπου στο ένα τέταρτο της ώρας, ενώ η μοναδική τους εκκλησία, όπως και τα σχολεία βρίσκονταν στην Πλάτζα⁵⁷⁵.

Η αρχαιότερη βυζαντινή εκκλησία της Βιζύης όμως βρισκόταν εντός του κάστρου και μετά την κατάκτηση της πόλης μετατράπηκε σε τζαμί. Ο αρχιτεκτονικός ρυθμός της έχει στοιχεία βασιλικής και σταυροειδούς σχήματος⁵⁷⁶. Βάσει των εξωτερικών χαρακτηριστικών της η κατασκευή του ναού μπορεί να χρονολογηθεί τον 10ο-11ο αιώνα, η εσωτερική του όμως διάταξη πιθανολογεί ότι είναι αρχαιότερο κτίσμα. Έχει μήκος 22 πήχεις, πλάτος 18 και ίσο ύψος⁵⁷⁷.

Η εκκλησιαστική ιστορία της Βιζύης ξεκινά από τη βυζαντινή περίοδο ως Επισκοπή της Μητροπόλεως Ηρακλείας και συνενωμένη με την Επισκοπή Αρκαδιουπόλεως (Λουλέ-Μπουργκάζ). Από τον 6^ο αιώνα εμφανίζεται ως μια από τις αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (επαρχίας Ευρώπης). Στη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Παλαιολόγου Γ' προήχθη σε μητρόπολη στην 97^η σειρά. Εξαιτίας της

un autre, celui de Kırklisse. Toujours au XVIIe siècle, se sandzak de Vize était attribué a l'eyalet de Silistra.», (υποσημ. υπ' αριθ. 20), σελ. 10.

⁵⁷⁴ Ο αριθμός αυτός αφορά στο έτος 1868, όταν επισκέφθηκε την πόλη ο Α. Dumont. Βλ. σχετικά «περιηγήσεις», ό.π., σελ. 294.

⁵⁷⁵ Σ. Ιωαννίδης, «Ιστορία της Βιζύης», ό.π., σελ. 14-5.

⁵⁷⁶ Γ. Λαμπουσιάδης, «Οδοιπορικόν», ό.π., σελ. 64.

⁵⁷⁷ Σ. Ιωαννίδης, «Ιστορία της Βιζύης», ό.π., σελ. 14.

οθωμανικής διείσδυσης και των δυσκολιών που αυτή δημιούργησε, το 1354 επιδόθηκε στο μητροπολίτη Βιζύης και η Αρχιεπισκοπή Δέρκου και το 1365 η Μητρόπολη Μηθύμης. Το 15^ο αιώνα με την οριστική υποταγή της Βιζύης στους Οθωμανούς η Μητρόπολη ερημώθηκε και αποκαταστάθηκε πάλι, ίσως μετά τα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Το 1682 ενώθηκε με τη Μητρόπολη Μηδείας και αποτέλεσαν την ενιαία Μητρόπολη Βιζύης και Μηδείας. Στη φήμη του μητροπολίτη αναφερόταν ο τίτλος του «*υπερτίμου και έξάρχου Μαύρης Θαλάσσης*». Η επαρχία βεβαίως καταργήθηκε μετά την εκκένωση της περιοχής από τον ελληνικό πληθυσμό της, το 1922⁵⁷⁸.

Στα χρόνια του Βιζυηνού η Βιζύη ανήκε διοικητικά, σε πρώτη βαθμίδα στο σαντζάκι των Σαράντα Εκκλησιών και σε δεύτερη στο βιλαέτι της Αδριανούπολης. Αποτελούσε έδρα καζά (υποδιοίκησης) με υποδιοικητή Καϊμακάμη και ήταν διαιρεμένη σε 6 ναχιγιέδες. Από άποψη δημοσίων υπηρεσιών διέθετε πρωτοδικείο, τακτικό εβδομαδιαίο ταχυδρομείο και τηλεγραφείο⁵⁷⁹.

Από πλευράς οικονομικών δραστηριοτήτων η περιοχή υπέστη ζημία κυρίως ως προς τα εμπορικά της συμφέροντα, εφόσον ο σιδηρόδρομος, το κατεξοχή μέσο μαζικής χερσαίας διακίνησης εμπορικών προϊόντων για την εποχή εκείνη, διερχόταν αρκετά μακριά σε απόσταση 7-9 ωρών από το Λουλέ-Μπουργκάζ. Στενές εμπορικές σχέσεις διατηρούσε η Βιζύη με τη Ραιδεστό που απείχε περί της 12 ώρες. Η γεωργική παραγωγή της υπαίθρου της ήταν αξιόλογη, μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα όμως συνεχόμενες περίοδοι υπερβολικών βροχοπτώσεων ή ανομβριών προκάλεσαν αφορία. Με ιδιαίτερη επιτυχία καλλιεργούνταν το αμπέλι και υπήρχε αξιόλογη κτηνοτροφία. Η περιοχή της Βιζύης όντας στο ορεινό τμήμα της Ανατολικής Θράκης, όπως προαναφέρθηκε, διέθετε προς βορρά μεγάλες δασικές εκτάσεις αποτελούμενες κυρίως από δρυ, ενώ σπανιότερες ήταν οι ζώνες του πεύκου και του ελάτου. Στα βόρεια τμήματα της επαρχίας, σε υψηλότερα σημεία της Στράντζας οι κάτοικοι ασχολούνταν και με την υλοτομία και την ανθρακοποιία⁵⁸⁰.

⁵⁷⁸ Μ. Σάρδεον Γερμανού, «Επισκοπικοί κατάλογοι», ό.π., σελ. 53.

⁵⁷⁹ Σ. Ιωαννίδης, «Ιστορία της Βιζύης», ό.π., σελ. 17.

⁵⁸⁰ Σ. Ιωαννίδης, ό.π., σελ. 17.

Εξάλλου ολόκληρο το σαντζάκι των Σαράντα Εκκλησιών στο οποίο υπαγόταν διοικητικά η Βιζύη, είχε ιδιαίτερη παράδοση στην αμπελοκαλλιέργεια. Κατά μέσο ετήσιο όρο η επαρχία παρήγαγε συνολικά 140.800 εκατόλιτρα κρασιού. Εμπορεύσιμο ήταν όμως μόνο το κρασί των Σαράντα Εκκλησιών που εξαγόταν και στη Γαλλία σε καλές τιμές, στο διάστημα που τα γαλλικά αμπέλια επλήττοντο από φυλοξήρα⁵⁸¹.

Η θέση της Βιζύης από κλιματολογικής απόψεως την καθιστούσε αρκετά πλεονεκτική αλλά οι χειμώνες ήταν βαρείς και έπνεαν σφοδροί άνεμοι από την κατεύθυνση της Μαύρης Θάλασσας και της οροσειράς της Στράντζας. Η πόλη έβλεπε προς την πεδιάδα της Θράκης, διέθετε άφθονα και υγιεινά νερά και σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι το περιβάλλον της ήταν αρκετά αξιόλογο⁵⁸².

Όλες σχεδόν οι αναφορές στην ιστορία της Βιζύης το 19^ο αιώνα επιμένουν με ιδιαίτερη έμφαση στην ανασχετική σημασία που είχε για την ανάπτυξη του ελληνικού στοιχείου, ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-78. Έχει ήδη γίνει λόγος για την περιγραφή από το Βιζυηνό στην έκθεσή του προς την υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδος, το 1889. Στο πεζογραφικό του έργο επίσης γίνονται αρκετές αναφορές για «.. *τάς έπισυμβάσας καταστροφάς έν τή 'παρχία.*» και περί «*τῆς έπισυμβάσης έν τῆ έπαρχία λειλασίας καί σφαγῆς*» («Ποῖος ἦτον ὁ φονεύς τοῦ ἀδελφοῦ μου», σελ. 85). Δεν είναι μόνο, ίσως ούτε κυρίως, καθαυτές οι καταστροφές του πολέμου, ανθρώπινες απώλειες και οικονομική ζημία. Είναι το αίσθημα ανασφάλειας και η αναρχία που δημιουργήθηκε από την αυξανόμενη δραστηριότητα του βουλγαρικού στοιχείου και οι εκδικητικές τάσεις τόσο του μουσουλμανικού πληθυσμού, όσο και των οθωμανικών αρχών εις βάρος του χριστιανικού στοιχείου συλλήβδην. Χαρακτηριστικό του βαθμού αναστολής της ευμάρειας και της οικονομικής άνθησης είναι ότι με την έναρξη του πολέμου, όταν διαλύθηκε η

⁵⁸¹ Κωνσταντίνος Ν. Χατζόπουλος, «Η επαρχία 40 Εκκλησιών», Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως «Θρακική Επετηρίς 1897», ανατύπωση με τίτλο «Θρακική προσωπογραφία», εκδ. «Ρήσος», Αθήνα 1991, σελ. 183-4.

⁵⁸² Σ. Ιωαννίδης, «Ιστορία της Βιζύης», ό.π., σελ. 17.

Φιλοπρόοδος Αδελφότητα της Βιζύης, το ταμείο της διέθετε σημαντικό ποσό πάνω από 1500 λίρες⁵⁸³.

Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, πρώην επίτιμος υποπρόξενος στις Σαράντα Εκκλησιές, αναφερόμενος στην ίδια περίοδο είναι σαφής: «Ἄπαν τό μικρόν ἐμπόριον τῆς εἰσαγωγῆς καί ἐξαγωγῆς εὐρίσκεται κατά τό πλεῖστον εἰς χεῖρας τῶ Ἑλλήνων, διά τοῦτο δέ ἡ οἰκονομική αὐτῶν κατάστασις ἐν γενικῇ συγκρίσει πρός τήν τῶν συνοίκων λαῶν εἶναι καλλιτέρα· παραβαλλομένη ὁμως μέ τήν πρό τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, εἶναι πολύ ὑποδεεστέρα ἔνεκα τοῦ ἔκτοτε περιορισθέντος καί ὀλονέν μαραινομένου ἐμπορίου, συνεπεία τῆς δημιουργηθείσης νέας πολιτικῆς καί χωρογραφικῆς μεταβολῆς διά τῆς ἰνιδρύσεως τῆς Βουλγαρίας καί Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, καί τῆς κατά καιρούς ταρασσομένης ὑπό ληστῶν δημοσίου ἀσφαλείας, ἐξ ἧς κατά τό πλεῖστον ζημιοῦνται οἱ ὁμογενεῖς, οἵτινες καί ὡς τῆς ἔκτοτε εἰσχωρησάσης πολυτελείας, ἰπέβαλον τήν πρώτην εὐμάρειαν αὐτῶν καί ὑποφέρουν μεγάλως, μετά δέους ἰτενίζοντες εἰς τό μέλλον ἔνεκα τῆς ἀζητησίας τῶν προϊόντων αὐτῶν ἤτοι τῶν οἴνων καί σιτηρῶν»⁵⁸⁴.

Ἡ αυθαιρεσία των φοροεισπρακτόρων αποτελεί επίσης μια δραματική πραγματικότητα εις βάρος των πληθυσμῶν της περιοχῆς, καθώς οι συνθήκες ανασφάλειας καθιστούσαν το μέλλον αβέβαιο και ευνοούσαν τη ροπή πολλῶν διοικητικῶν υπαλλήλων τόσο κοινοτικῶν, ὅσο και κρατικῶν να πραγματοποιήσουν ευκαιριακό κέρδος. Στην ίδια μαρτυρία τονίζεται ὅτι: «Καίτοι δέ ἡ οἰκονομική κατάστασις τῶν κατοίκων δέν εἶναι ὡς πρότερον ἰνθηρά, δέν εἶναι ὁμως καί ἀπελπιστική· θά ἦτο δέ καλλιτέρα, ἂν οἱ κατά τόπους διοικηταί κατέβαλλον πλειοτέραν μέριμναν καί ἔθετον τέρμα εἰς τάς διαπραττομένας ὑπό κατωτέρων τινων ὑπαλλήλων, καί κυρίως ὑπό τῶν κοινοτικῶν εἰσπρακτόρων (Καψιμάληδων) παρά τάς καλᾶς προθέσεις τῆς Αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως, καταχρήσεις, ἀπαγορευόντες αὐτοῖς τήν εἰς ἰκατάλληλον σκοπίμως ἐποχὴν εἰσπραξίν τῶν φόρων, πρός πληρωμήν τῶν ἰποίων ἀναγκάζουν τοὺς κατοίκους νά προπωλῶσι τά προϊόντα των εἰς εὐτελεστάτας τιμάς ἢ νά καταφεύγουν εἰς τοκογλύφους, καί αὐστηρῶς τιμωροῦντες τοὺς καταχραστάς τούτους διά τάς ἀδίκους καί πρός ἰδιον ὄφελος

⁵⁸³ Σ. Ιωαννίδης, «Ἱστορία της Βιζύης», ὁ.π., σελ. 18.

φορολογίας τὰς ἰσοδυναμούσας μὲ τὸ τριπλάσιον πολλάκις τῶν νομίμων φόρων, οἵτινες σχετικῶς δὲν εἶναι βαρεῖς»⁵⁸⁵. Στο ἴδιο περίπου πνεῦμα ὁ Σ. Ἰωαννίδης συμπληρώνει: « Ἡ ἠθικὴ κατάστασις τῶν κατοίκων τῆς Βιζύης καίτοι σφόδρα Ἑλληνιζόντων καὶ τὰ ἦθη καὶ τὴν γλῶσσαν, ἔνεκα τῶν κατὰ ταύτην τὴν χώραν δηώσεων μέχρι προχθὲς καὶ τῆς ἐκ τούτων δειλίας τε καὶ πενίας, εἶναι πολὺ ἐκπεπωκῦα δυστυχῶς. Διότι καίτοι ὁ Ἑλληνικὸς Πληθυσμὸς ἀπολύτως πλεονεκτεῖ, ὁμοῦς ὁ οὕτω παραχθεῖς ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν φόβος διατηρεῖ αὐτούς καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις ὑπὸ τὰ νεύματα τῶν ξεπεσμένων ἐνταῦθα Μπέηδων. Ὅθεν καὶ ἐκ τῶν γενομένων ἐνταῦθα πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων, καὶ τῶν δοθεισῶν καθόλου ἐλευθεριῶν, ὁ τοιοῦτος φόβος ἔφερε πάλιν τὰς πιέσεις τῶν Μπέηδων καὶ τὰς πλεονεξίας ἀθλίων τινῶν ἡπαλλήλων, οἵτινες ὄντως μάστιγές εἰσι τῶν κατοίκων, λίαν δειλῶν ὄντων ἵπεναντι τῆς πλεονεξίας ἐκείνων καὶ οὕτω βαθμηδὸν οἰκοδομεῖται τὸ παλαιὸν καταθλιπτικὸν σύστημα, ἐναντίον τῶν σαφῶν ἐλευθεριῶν, ἃς ἡ Ὀθωμανικὴ Κυβέρνησις παρέχει τῆς Αὐτῆς ὑπηκόοις, ἄλλως δὲ καὶ ἐξαχρείωσις ἠθικὴ καθ' ὄλην τὴν χώραν ἀναφαίνεται δυστυχῶς οἰκογενειακὴ ἀπὸ τῆς τῶν Ρώσων ἐνταῦθα διαμονῆς, καὶ χαλάρωσις τῶν Ἑλληνικῶν ἄλλοτε αὐστηρῶν ἠθῶν»⁵⁸⁶.

Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι στη δίνη των γεγονότων του Ανατολικοῦ Ζητήματος ουσιαστικὰ καταβαραθρώθηκαν οἱ επαγγελίες του Τανζιμάτ. Ἡ κατάργησις τοῦ συστήματος ἐκμίσθωσης φόρων (iltizam) δὲν ελάφρυνε τοὺς φορολογούμενους, διότι οἱ αυθαιρεσίες των ἐκμισθωτῶν ιδιωτῶν γίνονταν τῶρα ἀπὸ τα ἐντεταλμένα ὄργανα των κοινοτήτων καὶ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Ἐπίσης ἡ τοκογλυφία, ἐνδημικὸ φαινόμενο στις γεωργικὲς οικονομίες των Βαλκανικῶν χωρῶν φαίνεται ὅτι ἀνθούσε στην ὑπαίθρο τῆς Βιζύης καὶ τὴν ευρύτερη περιοχή των Σαράντα Ἐκκλησιῶν καὶ πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης γινόταν τὸ σύνολο τοῦ αγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀδιακρίτως ἐθνικότητος. Πρέπει ἐπίσης νὰ συμπεράνουμε ὅτι δίπλα στην τραπεζιτικὴ ἀριστοκρατία Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀνθούσε καὶ μὴ ἀλλῆ ἀντίστοιχη, μὲ μικρότερη βέβαια κλίμακα δραστηριοτήτων, στα ἀστικά κέντρα τῆς Ανατολικῆς Θράκης ἀποσπώντας τὸ

⁵⁸⁴ Κ. Χατζόπουλος, «Ἡ ἐπαρχία των 40 Ἐκκλησιῶν», ὁ.π., σελ. 185.

⁵⁸⁵ Κ. Χατζόπουλος, ὁ.π., σελ. 185-6.

⁵⁸⁶ Σ. Ἰωαννίδης, «Ἱστορία τῆς Βιζύης», ὁ.π., σελ. 17-8.

πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής και πραγματοποιώντας μια «βαλκανικού» τύπου συσσώρευση κεφαλαίου.

Επίσης δεν πρέπει να αγνοηθεί η θετική αντιμετώπιση των προθέσεων του οθωμανικού χαμιτικού καθεστώτος για πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων, προκειμένου να εξυγιανθεί η οθωμανική διοικητική μηχανή. Η θετική αυτή προσέγγιση στις δύο μελέτες που απέχουν μεταξύ τους χρονικά περί τα 10 χρόνια αποδεικνύει παράλληλα και την παρατεταμένη ύφεση στις ελληνοοθωμανικές σχέσεις. Τα όρια της θνησιγενούς αυτής ύφεσης μπορούν να τοποθετηθούν στο διάστημα της δεκαετίας 1885-1895 και βεβαίως, όπως προσημειώθηκε, αιτιολογούνται με τη δυναμική εμφάνιση του πανσλαβισμού και του βουλγαρικού εθνικισμού.

Αξιόλογη είναι επίσης και η θουκυδίδειου τύπου παρατήρηση του δασκάλου Σ. Ιωαννίδη για την «*παθολογία*» του πολέμου, σχετικά με την ηθική κατάπτωση των κατοίκων της Βιζύης. Παρατηρεί χαλάρωση των «*αύστηρῶν ἑλληνικῶν ἠθῶν*», αποτέλεσμα βέβαια του συγχρωτισμού των κατοίκων με τα ρωσικά στρατεύματα κατοχής και του πνεύματος καιροσκοπισμού και αβεβαιότητας που προκάλεσε ο πόλεμος.

Και η δημόσια όμως ασφάλεια της υπαίθρου της περιοχής είναι ένα ζήτημα με ιδιαίτερη σημασία. Η τοπογραφία της Βιζύης την καθιστούσε επίζηλο ορμητήριο και καταφύγιο των ληστών που λυμαίνονταν τη θρακική ύπαιθρο. Οι ορεινές διαβάσεις της Στράντζας και το δασώδες της περιοχής πρόσφεραν καταφύγιο σε ποικίλες συμμορίες, ιδίως σε περιόδους που οι εξωτερικές περιπλοκές αποδυνάμωναν την ικανότητα της εξουσίας να εποπτεύει τη δημόσια ασφάλεια. Ήδη από το 1844 συμμορίες Αρβανιτών λεηλατούσαν ακόμη και τα περίχωρα της Αδριανούπολης και ο συνολικός τους αριθμός προσδιοριζόταν στους 1500. Μοιρασμένοι σε ομάδες των 200-400 ανδρών χτυπούσαν τα προάστεια της θρακικής πρωτεύουσας και, όταν έμαθαν τις προετοιμασίες του τακτικού οθωμανικού στρατού, αποσύρθηκαν εγκαθιστώντας το στρατηγείο τους στη Βιζύη που απέχει από την Αδριανούπολη 96 km⁵⁸⁷. Μισόν αιώνα αργότερα, όπως δείχνει η έκθεση του Κ. Χατζόπουλου, η κατάσταση δεν είχε βελτιωθεί. Αλλά και από τις βιογραφικές μαρτυρίες για το Γ. Βιζυηνό φαίνεται πως η μητέρα του ανησυχούσε ιδιαίτερα

από τις εξορμήσεις του στις δύσβατες πλαγιές προς τα μεταλλεία του Σαμμακοβίου μήπως πέσει θύμα ληστών. Εξάλλου τον ίδιο φόβο υποδηλώνει η παρουσία των δύο έφιππων χωροφυλάκων που συνόδευαν το Βιζυηνό και το Βρετανό Benston στις έρευνές τους στα μεταλλεία του Σαμμακοβίου⁵⁸⁸.

Αντιπροσωπευτικό δείγμα λοιπόν η ιστορία της Βιζύης για την εξαγωγή ευρύτερων συμπερασμάτων για την πορεία της ανατολικοθρακικής ενδοχώρας στην οθωμανοκρατία. Πέρασε στην κυριαρχία των Οθωμανών μετά από αλληπάλληλες επιθετικές ενέργειες και επιστροφές στη βυζαντινή κυριαρχία, ως την οριστική κατάληψή της λίγες δεκαετίες πριν την πτώση της Πόλης. Όντας προκεχωρημένο οθωμανικό φυλάκιο μέχρι την εξόρμηση προς την κεντρική Ευρώπη, εποίκίστηκε με ανατολίτες νομάδες που ανέτρεψαν τη χριστιανική πληθυσμιακή υπεροχή. Στη μακρά όμως παρακμή της αυτοκρατορίας, μετά το 17^ο αιώνα, και την κατάρρευση του τιμαριωτικού συστήματος, άρχισε να ανακάμπτει δημογραφικά και οικονομικά και να αναπτύσσεται μαζί με τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της περιφέρειας των Σαράντα Εκκλησιών. Ιδιαίτερα κατά το 19^ο αιώνα η ακμή αυτή γίνεται ακόμη εντονότερη μέσα στη γενική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των Χριστιανών στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ο Βιζυηνός γεννιέται και ζει τα παιδικά του χρόνια αυτήν ακριβώς την εποχή. Η επιστροφή του όμως στη Βιζύη μετά τον ξενιτεμό στη Γερμανία του επιφυλάσσει μίαν εντελώς διαφορετική εικόνα που αποτυπώνεται και στο έργο του. Μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-8 τίποτε πλέον δεν είναι ίδιο με τη Βιζύη των παιδικών χρόνων. Η δηλητηριασμένη από τους εθνικιστικούς ανταγωνισμούς ατμόσφαιρα και η οικονομική και κοινωνική παρακμή αποτυπώνεται στο μελαγχολικό τόνο της επιστροφής στην πατρίδα, το 1883: *«Εἶχον παρέλθει τρία περίπου ἔτη ἀπὸ τῆς νυκτὸς ἐκείνης, ὅτε εἰσηρχόμην εἰς τό χωρίον μας, πρώτην φορὰν ἀφ' ὅτου τό ἐγκατέλειπον παῖς ἔτι ὄν. Πολλά μεταξύ ἐπισυμβάντα νεώτερα δυστυχήματα εἶχον ἐπισκιάσει τρόπον τινά τό παλαιόν ἐκεῖνο. Ἄλλ' ὅσω μᾶλλον ἐπλησίαζον εἰς τόν οἶκόν μας, τόσω μᾶλλον προέκυπτεν ἐκ τοῦ βάθους τῶν χρόνων ἡ θλιβερά αὐτοῦ ἱστορία, τόσω μᾶλλον ἀνενεοῦτο»* («Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου», σελ. 100»).

⁵⁸⁷ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Ελληνικά προξενεία», ό.π., σελ. 218.

2.4.5.2. Λουλέ-Μπουργκάζ (Αρκαδιούπολη)

Η κωμόπολη του Λουλέ-Μπουργκάζ στα νότια της Βιζύης μπήκε με πολύ οδυνηρό τρόπο στη ζωή και το έργο του Βιζυηνού. Ο συγκοινωνιακός αυτός κόμβος στο κέντρο της Ανατολικής Θράκης είναι ο τόπος που χάθηκε ο μεγάλος αδελφός του, ο Χρηστάκης, σε ηλικία μόλις τριανταδύο χρόνων. Κατά μία τραγική σύμπτωση το γεφύρι του Λουλέ-Μπουργκάζ και ο συνεχόμενος δρόμος, όπου έγινε το φονικό, ήταν κατασκευασμένο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα με λίθους που αποσπάστηκαν από τη βορεινή πλευρά του τείχους της Βιζύης⁵⁸⁹. Η πόλη βρισκόταν σε απόσταση πέντε ωρών στα νότια της Βιζύης: «*Ἐπήγεσ εἰς τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου παιδί μου, καὶ δὲν ἐχάθηκες, κ' ἐγύρισεσ. Καὶ ὁ Χρηστάκης μας - πέντε ὥρες δρόμον ἐπήγε, κ' ἔμεινε ἐκεῖ!..*» («Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου», σελ. 61). Κατά μια άλλη όμως εκτίμηση σε σχέση μ' εκείνη της μητέρας του Βιζυηνού, η απόσταση δεν είναι 5 αλλά 7-9 ὥρες⁵⁹⁰. Πιθανῶς η χαροκαμένη μάνα στρογγυλοποιεῖ την απόσταση προς τα κάτω για να μεγεθύνει την αντίθεση ανάμεσα στον ξενιτεμό του δευτέρου γιού της στην ἄκρη της Ευρώπης και την ἐπάνοδό του, με το ταξίδι του πρωτότοκού της στη γειτονική πόλη και το θάνατό του.

Ἐτσι λοιπόν η βυζαντινὴ Ἀρκαδιούπολη ἢ η ἀρχαία Βεργούλη μαζί με τη Βιζύη και το Σαμμακόβι αποτέλεσαν την τριάδα των πόλεων της Ανατολικῆς Θράκης που παίχτηκε το δράμα της ζωῆς του συγγραφέα και της οικογένειάς του. Ὅπως και η Βιζύη, το Λουλέ-Μπουργκάζ βρισκόταν σε κομβικὴ θέση στο κέντρο της Θράκης. Ο μεγάλος βυζαντινὸς στρατιωτικὸς δρόμος που ἔνωσε την Κωνσταντινούπολη με την Ἀδριανούπολη, διερχόταν ἀπὸ ἐκεῖ με ἀποτέλεσμα ἡ πόλη να υφίσταται τις συνέπειες ὅλων των ἐπιθέσεων που προέρχονταν ἀπὸ την Ευρώπη και στόχευαν στην καρδιά της αυτοκρατορίας. Τις παραμονές της κατάληψης της ἀπὸ τους Οθωμανούς εἶχε σχεδόν εγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τους κατοίκους της με ἀποτέλεσμα ὁ Εβρενὸς να τη βρει σχεδόν ἄδεια και να την καταλάβει δίχως ἀντίσταση το 1361⁵⁹¹.

⁵⁸⁸ Θ. Κιακίδης, «Ἱστορία Σαμμακοβίου», ὁ.π., σελ. 241-2.

⁵⁸⁹ Σ. Ἰωαννίδης, «Ἱστορία της Βιζύης», ὁ.π., σελ. 14.

⁵⁹⁰ Σ. Ἰωαννίδης, ὁ.π., σελ. 17.

⁵⁹¹ Ἀχιλλεὺς Θ. Σαμοθράκης, «Λεξικὸν Γεωγραφικὸν και Ἱστορικὸν της Θράκης», ἐκδοσις Β', Ἐπιμέλεια: Πολ. Παπαχριστοδούλου, Ἀθήνα 1963, σελ. 91-3.

Η Αρκαδιούπολη περιλαμβανόταν στις αρχαίες επισκοπές της Μητροπόλεως Ηρακλείας και εμφανίζεται κατ' αρχήν ενωμένη με την Επισκοπή Βιζύης. Από τον 6^ο αιώνα προβιβάζεται σε αρχιεπισκοπή της επαρχίας Ευρώπης υπαγόμενη στο Πατριαρχείο και στη διάρκεια της βασιλείας του Ισαάκιου Αγγέλου (1186-1196) γίνεται μητρόπολη μέχρι τα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Μετά την οθωμανική κατάκτηση η επαρχία καταργήθηκε και συγχωνεύθηκε με τη Μητρόπολη Αδριανουπόλεως, οπότε και ο τίτλος της παραχωρείται ψιλωνύμως⁵⁹².

Αφού περιήλθε σε οθωμανικά χέρια, έλαβε το όνομα Τσατάλ-Τεπέ, διότι στο σημείο εκείνο διακλαδιζόταν ο δρόμος που οδηγούσε προς κεντρική και ανατολική Ευρώπη⁵⁹³. Συγκεκριμένα ο δρόμος αυτός ξεκινούσε από την Κωνσταντινούπολη και κατέληγε μέσω Αδριανούπολης στο παραδουνάβειο φρούριο της Σιλίστριας. Τούτο σημαίνει ότι οι κάτοικοι υφίσταντο επιπρόσθετες δυσκολίες επιβαρυνόμενοι με τα έξοδα των στρατιωτικών σωμάτων που επιτηρούσαν τους δρόμους, και των επισήμων συνοδειών που στάθμευαν εκεί. Σύμφωνα με άλλες μαρτυρίες στη διαδρομή νότια του Λουλέ-Μπουργκάζ προς Κωνσταντινούπολη δε βρισκόταν παρά ελάχιστες καλλιεργήσιμες γαίες εν αντιθέσει με τους πλούσιους βοσκοτόπους και τούτο οφειλόταν στο μεγάλο αριθμό κοπαδιών που διέσχιζαν την περιοχή και προοριζόνταν να καλύψουν τις επισιτιστικές ανάγκες της πρωτεύουσας⁵⁹⁴.

Το κατοπινό όνομά της πήρε η πόλη από την ανάπτυξη της βιοτεχνίας λουλάδων (ναργιλέδων). Τα κομψοτεχνήματα αυτά βρισκόταν σε ευρεία χρήση προ της διάδοσης του τσιγάρου και βραβεύτηκαν πολλές φορές σε παγκόσμιες εκθέσεις. Σταδιακά λοιπόν, και καθώς ο εξειδικευμένος αυτός κλάδος αγγειοπλαστικής αναπτυσσόταν και γινόταν επικερδής, το παλαιό όνομα

⁵⁹² Μ. Σάρδεων Γερμανού, «Επισκοπικοί κατάλογοι», ό.π., σελ. 52.

⁵⁹³ Α.Σαμοθράκης, «Λεξικόν», ό.π., σελ. 90.

⁵⁹⁴ Οι μαρτυρίες αυτές προέρχονται από γαλλικό στρατιωτικό οδοιπορικό του 17^{ου} αιώνα και είναι δημοσιευμένες στο άρθρο του Δημήτρη Ανωγιάτη-Πελέ, «Σχέσεις δρόμου και χωριών στη Βαλκανική χερσόνησο το 18^ο αιώνα», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 2^{ος}, τευχ. 4^ο, Δεκ. 1985, σσ. 420-22.

λησμονήθηκε, ώσπου στις αρχές περίπου του 19^{ου} αιώνα και η οθωμανική διοίκηση υιοθέτησε το νέο⁵⁹⁵.

Για την περίοδο της μέσης οθωμανοκρατίας γνωρίζουμε ότι η πόλη ήταν ήδη αρκετά ανεπτυγμένη με 700 σπίτια χωρισμένα σε 6 συνοικίες, ενώ η ανθηρή της οικονομική κατάσταση φαινόταν από τα 300 καταστήματα με πλούσια εμπορεύματα και τη ζωποπνήγυρη διάρκειας 40 ημερών⁵⁹⁶. Διέθετε αξιόλογο καραβανσεράϊ, εφόσον ανήκε στο δίκτυο πόλεων-σταθμών της Ρούμελης, το ονομαζόμενο ulu yollar (κύριο οδικό δίκτυο) που περιλάμβανε τρεις αρτηρίες, τον αριστερό, μέσο και δεξιό κλάδο (sag kol, orta kol και sol kol). Στις αρτηρίες αυτές, σε τακτές αποστάσεις, ήταν εγκατεστημένοι στρατιωτικοί-ταχυδρομικοί σταθμοί οργανωμένοι στο δίκτυο των ulak/menzilhane. Το σύνολο των menzilhane σ' αυτό το οδικό σύστημα, για το 17^ο αιώνα, υπολογίζεται περί τους 60 και ένας απ' αυτούς ήταν και το Λουλέ-Μπουργκάζ που βρισκόταν στο δεξιό κλάδο (sag kol) και ήταν ο τελευταίος σταθμός πριν την Αδριανούπολη. Συνεπώς στο menzilhane του Λουλέ-Μπουργκάζ έδρευε επόπτης (menzilci) και κάποιος αριθμός ιπποκόμων (sa'is), ταχυδρόμων (sürücü) και βοηθητικού προσωπικού και εκτρεφόταν ένας αριθμός αλόγων κυμαινόμενος από 2 ως 40. Ο πληθυσμός της περιφέρειας του menzilhane ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει φόρους anariz και bedel-i nüzül που προορίζονταν για τη συντήρηση των εγκαταστάσεων και των αλόγων και την αμοιβή των αξιωματούχων, ή να παρέχει προσωπική εργασία σ' αντιστάθμισμα των φόρων⁵⁹⁷.

Διοικητικά το Λουλέ-Μπουργκάζ μετά την κατάκτηση υπήχθη στο σαντζάκι της Βιζύης⁵⁹⁸. Ύστερα από τη διοικητική μεταρρύθμιση του 19^{ου} αιώνα η κωμόπολη και τα χωριά της περιφέρειάς της αποτέλεσαν τον ομώνυμο καζά υπαγόμενο πρωτοβάθμια στο σαντζάκι των Σαράντα Εκκλησιών και δευτεροβάθμια στο βιλαέτι της Αδριανούπολης⁵⁹⁹.

⁵⁹⁵ Α.Σαμοθράκης, «Λεξικόν», ό.π., σελ. 90.

⁵⁹⁶ Κ.Βακαλόπουλος, «Θράκη», ό.π., σελ. 61.

⁵⁹⁷ Colin J. Heywood, «The Ottoman Menzilhane and Ulak system in Rumeli in the eighteenth century», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited şirketi, Ankara 1980, σελ. 180.

⁵⁹⁸ Ν. Τοντόροφ, «Η βαλκανική πόλη», ό.π., σελ. 52.

⁵⁹⁹ Κ. Χατζόπουλος, «Η επαρχία των 40 Εκκλησιών», ό.π., σελ. 181-2.

Όπως και σε άλλες περιπτώσεις θρακικών πόλεων, και στην περίπτωση του Λουλέ-Μπουργκάζ αρκετές πληροφορίες για την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας αντλούμε από περιηγητικά κείμενα και οδοιπορικές σημειώσεις. Δύο εκκλησιαστικές πηγές ο Ιγνάτιος Ναζιανζού στα 1767 και ο Κύριλλος, μετέπειτα Πατριάρχης, στα 1815, κάνουν ιδιαίτερη μνεία στην τέχνη κατασκευής των λουλάδων⁶⁰⁰.

Ο αιδεσιμώτατος Robert Walsh που περιηγήθηκε στη Θράκη περίπου στα 1827, παρέχει μαρτυρίες για το Λουλέ-Μπουργκάζ με σημαντική αξία. Κατ' αρχήν αναφέρει το όνομα του derebey που κυριαρχούσε στην περιοχή και τις δραστηριότητές του. Το όνομα, όπως σημειώνεται στο κείμενο, είναι Delhi Khatri πιθανή παραφθορά του Deli Kadri. Οι διαστάσεις που είχε πάρει η αυθαίρετη δράση των derebeyler στις επαρχίες της αυτοκρατορίας διαφαίνεται από τις δραστηριότητες του πιο πάνω αναφερομένου: «Ήτο περίοδος καθ' ἣν εἰς πολλάς πόλεις ἐδέσποζον Πασσάδες οἱ ὁποῖοι συνετήρουν στρατόν περι αὐτοῦς καὶ ἐπιτρέποντες εἰς τοὺς στρατιώτας των ἐλευθερίαν, ἐξετέλουν οὗτοι ἐπιδρομὰς εἰς τὴν ὑπαιθρον.

Εἰς αὐτῶν ὁ Delhi Khatri, ἐδέσποζε τοῦ Βουργάζ με τέσσαρας χιλιάδας κακοποιούς, οἱ ὁποῖοι καθ' ἑκάστην διέπραττον παρεκτροπὰς καὶ οἱ ὁποῖοι δέν ἦσαν ἢ κοινοὶ κλέπται οὕτως ὥστε κανεῖς δέν ἐταξίδευε εἰμὴ ἐν μεγάλῃ συνοδείᾳ ἢ με ἰσχυράν φυλακὴν, ἥτις ἀπετελεῖτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἴδια ἄτομα, τὰ ποῖα ἐπ' ἀμοιβῇ παρεχώρουν οἱ Πασσάδες πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν.»⁶⁰¹.

Οι φυγόκεντρες δυνάμεις που ταλάνιζαν την αυτοκρατορία από την εποχή της πλήρους κατάρρευσης του τιμαριωτικού συστήματος και της συγκεντρωτικής δομής του κράτους, ενέτειναν τη δράση τους καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου}, οπότε η ρήξη της κεντρικής σουλτανικής εξουσίας μαζί τους αποτέλεσε ζήτημα επιβίωσης για την αυτοκρατορία. Στη Μικρά Ασία το φαινόμενο είχε την ίδια ένταση, αν όχι μεγαλύτερη, ενώ Ευρωπαίοι περιηγητές της ίδιας περιόδου, όπως ο Dupré, ο Morier ή ο Gardane τονίζουν την ισχύ των derebey εμφανίζοντας τους ως κράτος εν κράτει. Μεγάλες οικογένειες όπως οι Karaosmanoglu και οι Zapanoglu διέθεταν απεριόριστη σχεδόν αυτονομία δράσης, φορολογώντας μέγιστο

⁶⁰⁰ Α. Σαμοθράκης, «Λεξικόν», ό.π., σελ. 91.

αριθμό χωριών και διαθέτοντας ιδιωτικούς στρατούς⁶⁰². Η κορύφωση της δύναμής τους εκδηλώθηκε το 1808, όταν κατάφεραν με τα στρατεύματά τους να βαδίσουν κατά της Κωνσταντινούπολης και να εξαναγκάσουν την κεντρική εξουσία να συνομολογήσει μαζί τους συμφωνία, βάσει της οποίας αναγνωριζόταν ο ρόλος τους στη διακυβέρνηση του κράτους και δίδονταν εγγυήσεις για την ασφάλεια του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στις γαίες τους. Ωστόσο η νίκη τους αυτή αποδείχθηκε βραχύβια, αφού στο παλιρροϊκό κύμα των μεταβολών της βασιλείας του Μαχμούτ Β' συμπαρασύρθηκαν οι *ayan* και οι *derebey* με την καταστροφή που υπέστησαν το 1815, τη δήμευση των περιουσιών τους και την εξάλειψη των βάσεων τη ισχύος τους, δίχως βέβαια τούτο να σημαίνει ότι οι λιγότερο επιφανείς και ισχυροί απ' αυτούς δεν εξακολούθησαν να αποτελούν κυρίαρχη δύναμη στην επαρχιακή κοινωνία καθ' όλο το 19^ο ακόμη και τον 20^ό αιώνα⁶⁰³.

Πλησιάζοντας στην πόλη του Λουλέ-Μπουργκάζ ο Walsh εισήλθε πιθανότατα από το σημείο στο οποίο σκοτώθηκε ο αδελφός του Βιζυηνού. Η κατασκευή του λιθόστρωτου δρόμου από κομμάτια του τείχους της Βιζύης προκάλεσε σύγχυση στον περιηγητή για την πραγματική χρονολογία κατασκευής του δρόμου: «*Όταν έπλησιάσαμεν τήν κομόπολιν Βουργάζ, συνηντήσαμεν λείψανα λιθοστρώτων όδων, κατεσκευασμένων από μεγάλους έπιπέδους λίθους. Αί όδοί τών Ρωμαίων καί αί τών Τούρκων όμοιάζουν τόσον,*

⁶⁰¹ Κατά μετάφρασιν Α.Α.Σ., «Από την περιήγησιν του R. Walsh», ό.π., σελ. 57-8.

⁶⁰² Για να αντιληφθεί κανείς τον πραγματικό ρόλο των ντερεμπέηδων πρέπει να έχει υπόψη του την απόλυτη εξουσία και ισχύ που απέκτησαν στις υπό τη διοίκησή τους περιοχές, οι δύο μεγάλες οικογένειες των Καραοσμάνογλου και των Τσαπάνογλου στη Μικρά Ασία και τον Πόντο αντιστοίχως. Βλ. σχετικά S. Yerasimos, «Azgelişmişlik», ό.π.: «*Karaosmanoglu küçük Asya'nın büyük bir kısmının, karamanlı adıyla tanınan bölgesinin (aslında karamanlı bölgesinden çok Ege bölgesi olmak gerekir) hakimidir.*

Çapanoglu Iznik ve Sinop yöresiyle eski Pontus Krallığına ait toprakların bir kısmını idaresi altında bulundurmaktadı. Ankara'ya kadar uzanan bölge de onun tasarrufundadır ve Amasya'yı merkez edinmiştir .. Çapanoglu'nun emrinde kırk bin süvarisi ve ahırında bin atı vardı. Yılda üç dört kere köyleri dolaşır ve her seferinde kişi başına otuz kuruş haraç toplardı. Bunun yanı sıra adamları da kendi hesaplarına küylülerden para sızdırmaktan geri durmazlardı. Morier yol boyunca «Çapanoglu'nun askerlerinin şerri yüzünden, halkı evini barkını bırakıp dağlara kaçmış birçok bomboş» köye rastlar.», σελ. 8 και 10-11.

ὄστε δέν εἶναι εὐκόλον νά κάμη τις διάκρισιν μεταξύ τῶν παλαιῶν καί τῶν νέων.»⁶⁰⁴.

Στη συνέχεια της περιόδου του ο Walsh αφηγείται την είσοδο και την παραμονή του στην πόλη δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην αγγειοπλαστική βιοτεχνία του Λουλέ-Μπουργκάζ η οποία φαίνεται ότι την εποχή εκείνη βρισκόταν στο απόγειο της ακμής της: «Εἰς τάς τέσσαρας ἐφθάσαμεν εἰς Βουργάζ, καί εἰσήλθομεν εἰς τήν πόλιν διά μιᾶς τῶν κακῶς κατεσκευασμένων τούτων λεωφόρων. Ἡ πόλις παρουσιάζει καθαράν καί νοικοκυρευμένην ὄψιν, τό ὅποῖον ἐν μέρει ὀφείλει εἰς τήν βιομηχανίαν τῆς ἀγγειοπλαστικῆς.

Πλησίον, πρὸς τόν σκοπόν αὐτόν, εὐρίσκεται καλῆς ποιότητος γῆ, ἀπό τήν ὁποίαν κατασκευάζουν διάφορα εἶδη ἀγγειοπλαστικῆς. Τά προϊόντα αὐτά τῆς βιομηχανίας τῶν δέν φέρουν ἐπίχρυσμα, λειαίνονται ὁμως ἐπιμελέστατα καί κοσμοῦνται δι' ἐπιχρυσωμάτων, καί οὕτω ἐκτίθενται εἰς τό παζάρι, τό ἴποῖον εἶναι ἡ κυριωτέρα ὁδός τῆς πόλεως. Τά καταστήματα, ὅπου πωλοῦνται, ἔχουν εἰς τό ἔδαφος ψάθες καί διατηροῦνται καθαρὰ καί νοικοκυρευμένα, καί τό σύνολον προσδίδει πλουσίαν καί ἐπιδεικτικὴν ἄποψιν. Διά τήν μικροβιομηχανίαν τῆς πόλεως τῶν εἶναι ὑπερήφανοι οἱ κάτοικοι καί πωλοῦν σχετικῶς τά προϊόντα τῶν ἀκριβά. Ὀλίγοι ταξειδιῶται διέρχονται ἐκεῖθεν χωρίς νά προμηθευθοῦν εἶδη τινά. Ἡγόρασα καί ἐγώ μίαν κοῦπαν, ἓνα φλιτσάνι καί τέσσαρες λουλάδες τσιμπουκιοῦ διά δώδεκα γρόσια, τά ὅποια ἐν Κωνσταντινουπόλει θά ἠγόραζα εἰς τήν ἡμισείαν τιμήν.»⁶⁰⁵.

Ο συνδυασμός αυτός της εξειδικευμένης και ανεπτυγμένης χειροτεχνίας με την αξιόλογη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή φαίνεται πως δημιούργησε και τις προϋποθέσεις δημογραφικής, κοινωνικής και πνευματικής ανάπτυξης. Τη δημογραφική ανάπτυξη επισημαίνει ο αριθμός των 1200 σπιτιῶν (τα περισσότερα χριστιανικά), που δίνει για το έτος 1858 η έκθεση του προξένου της Ελλάδος στην Αδριανούπολη Κ. Π. Φοίβου⁶⁰⁶ και των

⁶⁰³ Α. Κοζογλου, «“The Name of the Çiftlik“», ό.π., σελ. 7.

⁶⁰⁴ Κατά μετάφρασιν Α.Α.Σ., «Από την περιήγησιν του R. Walsh», ό.π., σελ. 59.

⁶⁰⁵ Κατά μετάφρασιν Α.Α.Σ., ό.π., σελ. 60.

⁶⁰⁶ Στο ίδιο τμήμα της έκθεσης παρέχονται και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία για το Λουλέ-Μπουργκάζ, όπως ότι η πόλη είχε 4 τζαμιά, εκκλησία Αγ. Δημητρίου και αλληλοδιδασκτικό σχολείο με 80 μαθητές το οποίο είχε και ανώτερο τμήμα που φοιτούσαν 30 μαθητές. Επίσης

1280 για το 1868, που παραθέτει ο A. Dumont στο περιηγητικό του κείμενο⁶⁰⁷. Την κοινωνική και πνευματική η ίδρυση του «Μουσοφιλόυς Συλλόγου» που συγκροτήθηκε το 1872 αλλά δεν πρέπει να ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα. Σύμφωνα με την έκθεση που συντάχθηκε στις 4-3-1879 με τίτλο «Συνοδική (sic) κατάστασις τῆς ἐκπαιδεύσεως καί τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐν τῇ περιφερείᾳ Λουλέ Βουργάζ» και με τις υπογραφές του προέδρου Π. Γ. Σαζανίδη και του γενικού γραμματέα Αντωνίου Δ. Ιωαννόπουλου, η περιφέρεια Λουλέ-Μπουργκάζ αποτελείτο από 8 χωριά. Η πόλη και η περιφέρεια κατοικούνταν από πολυάριθμο χριστιανικό στοιχείο. Και επειδή ήταν κατά κάποιο τρόπο το τελευταίο όριο προς βορρά του συμπαγούς ελληνικού πληθυσμού στη Θράκη, οι κάτοικοι ενδιαφέρθηκαν από πολύ νωρίς για την εκπαίδευση των παιδιών τους. Ο Σύλλογος όμως είχε μικρή επίδραση στα εκπαιδευτικά πράγματα και την εν γένει πορεία τους⁶⁰⁸. Η συγκυρία του Ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-78 και σ' αυτή την περίπτωση πρέπει να ήταν ο κύριος ανασταλτικός παράγων για την εκπαιδευτική δραστηριότητα στον καζά του Λουλέ-Μπουργκάζ, σε συνδυασμό βέβαια και με ενδογενή αίτια, όπως οι εσωτερικές αντιθέσεις των προκρίτων και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων. Την κατάσταση δε φαίνεται να βοήθησε ούτε και η σύναψη ιδιαίτερων σχέσεων του «Μουσοφιλόυς Συλλόγου Αρκαδιουπόλεως» με τον εύρωστο «Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Αδριανουπόλεως», ακριβώς εκείνη την εποχή (1878-79)⁶⁰⁹.

Κατά τη στατιστική που δημοσιεύθηκε στην «Ανατολική Επιθεώρηση Αθηνών», από 4 Σεπτεμβρίου και εξής, και στον «Ανατολικό Αστέρα Κωνσταντινουπόλεως», από 19 Σεπτεμβρίου και εξής, και αναδημοσιεύει ο Στ. Ψάλτης, στην κωμόπολη του Λουλέ-Μπουργκάζ με 550 χριστιανικές οικογένειες υπήρχαν 283 μαθητές, 4 σχολεία με 6 δασκάλους, ενώ η συνολική

αναφέρονται λεπτομέρειες για την εξοικονόμηση των πόρων συντήρησης και λειτουργίας του σχολείου από έσοδα της εκκλησίας και τη δωρεά του Ευθύμιου Στόγιου. Τις πληροφορίες αντλήσαμε από τη δημοσίευση της έκθεσης στην «Πανδώρα» 13, (1862-1863), με τίτλο «Περί Αδριανουπόλεως», που περιέχεται στο παράρτημα εγγράφων της μελέτης του Κ. Βακαλόπουλου, «Οικονομική λειτουργία», ό.π., σελ. 167.

⁶⁰⁷ A. Dumont, «περιηγήσεις», ό.π., σελ. 294.

⁶⁰⁸ Ν. Βαφείδης, «Η εκκλησιαστική επαρχία Βιζύης», ό.π., σελ. 202.

δαπάνη λειτουργίας τους έφτανε στις 203 λίρες. Στο σύνολο του καζά αναφέρονται 7 σχολεία, 373 μαθητές, 9 δάσκαλοι και συνολική δαπάνη 221 λίρες⁶¹⁰.

Θεωρώντας τώρα την εν γένει κατάσταση και θέση του Λουλέ-Μπουργκάζ στην ιστορία της Ανατολικής Θράκης κατά την οθωμανική περίοδο, μπορούμε να καταλήξουμε σ' ένα ευρύτερο συμπέρασμα. Η σημασία της πόλης εξαρτήθηκε κυρίως από τη θέση κλειδί που κατείχε στο οθωμανικό συγκοινωνιακό σύστημα. Ως *menzilhane* κατά τους 4 αιώνες της οθωμανοκρατίας και πριν μετατραπεί σε σιδηροδρομικό κόμβο μετά την κατασκευή του σιδηροδρόμου στην αυτοκρατορία, έγινε επανειλημμένα σημείο αναφοράς και σύγκρουσης και κέντρο δράσης των *derebeyler*. Το 1810 κατά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο ήταν το απώτατο σημείο δράσης των προσκόπων του ρωσικού στρατού στην επαρχία της Θράκης: «*Εύρισκόμεθα τώρα εις τό ἤριον τῆς ρωσικῆς ἐκστρατείας τοῦ 1810. Σμήνη ὁμως Κοζάκων, Τατάρων διέβησαν τόν Αἶμον καί ἵππευσαν μέχρι τῶν προαστείων τοῦ Βουργάζ, (τό ἵποϊον ἀπέχει ὀγκοήκοντα τέσσαρα μίλια ἀπό τήν Κωνσταντινούπολιν), δηώσαντα τόν τόπον καθ' ὄλην των τήν διάβασιν.*»⁶¹¹

Στον πόλεμο του 1877-78 η περιοχή έγινε πεδίο μάχης για την κατάληψη του σιδηροδρομικού σταθμού: «*.. εἰς τήν συμπλοκήν κατά τήν ἐπί τοῦ σταθμοῦ τοῦ Λουλεβουργάζ ἔφοδον.* (εν. των Ρώσων)», («Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς τοῦ ἁδελφοῦ μου», σελ. 67-8), ενώ στους Βαλκανικούς πολέμους το 1912 έγινε θέατρο σφοδρῆς σύγκρουσης Οθωμανῶν και Βουλγάρων, για να καταληφθεῖ από τους τελευταίους μέχρι το 1913⁶¹².

Σε μια απ' αυτές τις συγκρούσεις, εκείνη του Ιανουαρίου του 1878, βρέθηκε και ο αδελφός του Βιζυηνού. Ήταν άραγε θύμα από τα εκατομμύρια που πέφτουν στους πολέμους, γιατί έχουν την ατυχία να βρίσκονται τη λάθος στιγμή σε λάθος τόπο ή έπεσε δολοφονημένος από τις σφαίρες του παρανοϊκού Οθωμανού εξαιτίας της μοιραίας ομοιότητάς του με το συγχωριανό του;

⁶⁰⁹ Κ. Βακαλόπουλος, «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως», ό.π., σελ. 85.

⁶¹⁰ Στ. Ψάλτης, «Η Θράκη και η δύναμις», ό.π., σελ. 104.

⁶¹¹ Κατά μετάφρασιν Α.Α.Σ., «Από την περιήγησιν του R. Walsh», ό.π., σελ. 60.

⁶¹² Α. Σαμοθράκης, «Λεξικόν», ό.π., σελ. 94.

2.4.5.3. Μικρό Σαμμακόβι

Αν η Βιζύη συμβολίζει στη ζωή και το έργο του Βιζυηνού τη νοσταλγική επιστροφή στα «χρόνια της αθωότητας» και το Λουλέ-Μπουργκάζ την τραγική μοίρα της οικογένειας με τον πρόωρο θάνατο του μεγαλύτερου αδελφού του, το Σαμμακόβι είναι ο τόπος του απραγματοποίητου ονείρου, της έμμονης ιδέας της οικονομικής ανεξάρτησης που θα προέλθει από τα σπλάχνα της γενέθλιας γης. Η ελπίδα που γεννήθηκε στο Σαμμακόβι απορρόφησε πνευματικά και σωματικά το Βιζυηνό τόσο, ώστε να κάνει συχνότατες επισκέψεις και για μεγάλα χρονικά διαστήματα στην περιοχή ερευνώντας τη δυνατότητα επαναλειτουργίας των μεταλλείων. Ο αδελφός του ο Μιχαήλος ο οποίος ακολούθησε την τέχνη που εγκατέλειψε ο Γιώργης κι έγινε ράφτης, άφηνε το ραφτάδικο που διατηρούσε στο Κρυόνερο και πήγαινε μαζί του. Τις έρευνες πραγματοποιούσε προσωπικά ο Βιζυηνός και κατέβαινε δεμένος με σχοινιά στις σπηλιές, όπου πίστευε πως υπήρχε το μέταλλο⁶¹³. Από τις έρευνες εκείνες υπάρχει η μελέτη του: «Die Eisenmine von Klein-Samakow», διεξοδική, συστηματική κι εξαντλητική, για το μεταλλείο του Σαμμακοβίου, με σύνολο σελίδων τις 130 και χωρίς χρονολόγηση, γιατί το εξώφυλλο και το παράφυλλο καταστράφηκαν⁶¹⁴.

Η εξέχουσα λοιπόν θέση που πήρε το Σαμμακόβι στα τελευταία χρόνια της ζωής του Βιζυηνού, παρακινεί για μια σχετική αναφορά στη μικρή αυτή πόλη στο κέντρο της οροσειράς της Στράντζας. Στην περίπτωση του Σαμμακοβίου δεν έχουμε να κάνουμε με συγκοινωνιακό κόμβο ή διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο. Είναι τα μεταλλεία σιδήρου που στην ουσία το γέννησαν και το διατήρησαν στη ζωή. Η ίδια η ονομασία προερχόμενη από σλαβική ρίζα σημαίνει εργαστήριο κατεργασίας σιδήρου. Οι Οθωμανοί το ονόμαζαν και μικρό (küçük) Σαμμακόβι κατ' αντιδιαστολή προς το Σαμμακόβι της Βουλγαρίας. Βρίσκεται σε 3 ώρες απόσταση δυτικά της Θυνιακής παραλίας και περίπου 6 ώρες βορειοανατολικά της Βιζύης σε ψηλή κορυφή της Στράντζας και στη διχάλωση δύο παραποτάμων του Θολού (Μουρτατιανού) ποταμού που εκβάλλει στον Εύξεινο Πόντο. Διοικητικά

⁶¹³ Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 10-11.

⁶¹⁴ Γ. Βαλέτας, «Φιλολογικά», ό.π. σελ. 264.

μέχρι το 1914 ήταν ναχιγιές με διευθυντή (müdür), υπαγόμενος στον καζά της Βιζύης. Από το 1914 προήχθη και αυτό σε καζά και μετονομάστηκε Demirköy (Σιδηροχώρι)⁶¹⁵. Εκκλησιαστικά υπαγόταν στη Μητρόπολη Βιζύης.

Στα περίχωρα του Σαμμακοβίου υπήρχαν αρκετά βυζαντινά κτίσματα, κάστρα ή εκκλησίες που έδειχναν ότι η περιοχή κατοικείτο από την περίοδο εκείνη. Σημαντικότερα είναι τα ερείπια της Καραβιζύης, όπως και το χωριό Τρουλλιιά του οποίου η κτίση χρονολογείται από τα μέσα του δωδέκατου αιώνα⁶¹⁶.

Για τη δημιουργία της κωμόπολης υπάρχουν πολλές παραδόσεις που χρονολογικά την εντοπίζουν στις αρχές της οθωμανοκρατίας. Μια από αυτές αναφέρει Σέρβους ειδικούς στην εκμετάλλευση και κατεργασία του σιδήρου να αναζητούν στη Θυνιακή ακτή, στην κωμόπολη Αγίου Παύλου, τα παλαιότερα μεταλλεία, να ανακαλύπτουν στο Θολοπόταμο τα πλούσια κοιτάσματα αμμοσιδήρου και να μετοικούν στο Σαμμακόβι⁶¹⁷. Παρ' όλη όμως την ποικιλία και τη δεδομένη αμφισβήτηση της ακρίβειάς των παραδόσεων, αυτές συντείνουν στο ίδιο συμπέρασμα. Η πόλη οφείλει την ύπαρξη και την ακμή της στα μεταλλεία.

Η ακμή αυτή τοποθετείται από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Οι Σαμμακοβίτες εκμεταλλεύονταν τα μεταλλεία ως ιδιωτικό έδαφος, οπότε όφειλαν στο κράτος το ένα πέμπτο των εσόδων. Τα μεταλλεία δεν υπάγονταν στις γενικές διατάξεις περί τιμαρίων και δεν παραδίδονταν σε τιμαριούχους⁶¹⁸. Φαίνεται πως στην περίπτωση του Σαμμακοβίου η σουλτανική κυβέρνηση όρισε το φόρο σε είδος και την υποχρέωση να παραδίδεται ποσότητα σιδήρου στο Επταπύργιο (Γεντί-Κουλέ) της Κωνσταντινούπολης. Δε μπορούμε όμως να δεχτούμε την άποψη ότι για την ποσότητα αυτή η σουλτανική κυβέρνηση πλήρωνε τους ιδιοκτήτες των ορυχείων⁶¹⁹.

⁶¹⁵ Μ. Αποστολίδης, «Το Σαμμακόβι και τα μεταλλεία του», ό.π., σελ. 178.

⁶¹⁶ Θ. Κιακίδης, «Ιστορία Σαμμακοβίου», ό.π., σ. σ. 87-90.

⁶¹⁷ Μ. Αποστολίδης, «Το Σαμμακόβι και τα μεταλλεία του», ό.π., σελ. 178.

⁶¹⁸ Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 2 Δοσιματική διοίκηση, σελ. 175.

⁶¹⁹ Την άποψη για αμοιβή της παραδιδόμενης στο οθωμανικό κράτος ποσότητας σιδήρου διατυπώνει ο Θ. Κιακίδης, «Ιστορία Σαμμακοβίου», ό.π., σελ. 96-7, είναι όμως πολύ δύσκολο

Με στόχο τη διευκόλυνση της εξόρυξης και κατεργασίας η οθωμανική εξουσία χορήγησε πλήθος προνομίων στους ιδιοκτήτες των οτζακιών (εργαστηρίων) και στους εργάτες (ζιβόλια). Οι ιδιοκτήτες των σιδηρορυχείων διακρινόταν από το ότι φορούσαν καφτάνι (γι' αυτό και ονομάζονταν καφτανλήδες), και είχαν το δικαίωμα να ιππεύουν. Με τον όρο καφτάνι πρέπει να εννοήσουμε το μακρύ ένδυμα, σύμβολο εξουσίας και κοινωνικής θέσης και όχι οποιοδήποτε εξάρτημα τύπου σκιαδίου, όπως έχει διατυπωθεί η άποψη⁶²⁰.

Κατά το 1810 η οθωμανική κυβέρνηση έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για έμμεση κρατικοποίηση των μεταλλείων με αγορές και κατασκευή εγκαταστάσεων κατεργασίας του μετάλλου. Ως διοικητής της περιοχής και των μεταλλείων διορίζεται ο Χατζή Γιουσούφ πασάς ο οποίος κατασκεύασε ειδικά χυτοσιδηρεία που ανήκαν στην κυβέρνηση, στο Μαβροτζά και στο Κιαρχανέ, όπου κατασκευάζονταν μπάλες τηλεβόλων. Μισή ώρα ανατολικά της κωμόπολης εγκατέστησε τελειότερα εργοστάσια, «Büyük Ocak» και «Döküm hane» (Χυτήριο). Οι ενέργειες αυτές συμβάδιζαν με την ιδιωτική εκμετάλλευση που σε γενικές γραμμές δε θίχτηκε⁶²¹.

Στη διάρκεια της διοίκησης του Χατζή Γιουσούφ πασά, κατά τη δεκαετία 1820-30, σημειώθηκαν και κοινωνικές συγκρούσεις στο Σαμμακόβι που υποδήλωναν δυσαρέσκεια για την εκμετάλλευση των εργατών από τους πλούχιοντες (zorbacılar) της πόλης. Η οθωμανική κυβέρνηση ανέθεσε σε τοπικούς παράγοντες την εξόφληση των μισθών των εργατών που δούλευαν στα κρατικά χυτήρια. Οι παράγοντες αυτοί θεώρησαν ως ευκαιρία να πλουτίσουν επιπλέον παρακρατώντας μέρος των χρημάτων που προορίζονταν για την πληρωμή των εργατών. Το φαινόμενο μάλλον πήρε μεγάλη έκταση και οι αυθαιρεσίες προκάλεσαν δυσαρέσκεια στους εργάτες που ξεσηκώθηκαν. Εκτός από την κοινωνική του διάσταση το θέμα πρέπει να αφορούσε και οικογενειακούς ανταγωνισμούς μεταξύ προυχόντων για την ανάληψη της

να δεχθούμε ότι τελικά τα μεταλλεία δούλευαν αποκλειστικά προς όφελος των ιδιοκτητών τους, πλήρως απαλλαγμένα από κάθε μορφή φόρου. Κάτι τέτοιο δεν παρουσιάζεται σε καμία περίπτωση, εξ όσων γνωρίζω, στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

⁶²⁰ Θ. Κιακίδης, «Ιστορία Σαμμακοβίου», ό.π., σελ. 96-7.

⁶²¹ Θ. Κιακίδης, ό.π., σελ. 101-2.

διενέργειας της πληρωμής, εφόσον οι εργάτες μοιράστηκαν σε ομάδες οπαδών που υποστήριζαν τη μία ή την άλλη οικογένεια προεστών⁶²².

Το απόγειο της ευημερίας του Σαμμακοβίου τοποθετείται στη δεκαετία 1830-40, περίοδο που τη διοίκηση ανέλαβε ο Ταχέρ πασάς, άνθρωπος με ιδιαίτερες ικανότητες στη διαχείριση των μεταλλείων, πολιτικό τάλαντο, ώστε να τηρεί τις λεπτές ισορροπίες και πρόνοια για την εισαγωγή τεχνολογικών μεταρρυθμίσεων για την καλύτερη λειτουργία της επιχείρησης. Προώθησε την πλήρη κρατικοποίηση των εργαστηρίων κατεργασίας, εκτός τεσσάρων που κατασκεύαζαν μόνο σφυρήλατο σίδηρο, και εκσυγχρόνισε τις εγκαταστάσεις που είχε δημιουργήσει ο Χατζή Γιουσούφ. Η σημασία που απέδιδε η σουλτανική κυβέρνηση στα μεταλλεία φαίνεται από το γεγονός ότι ο Ταχέρ διορίστηκε ταυτόχρονα διοικητής και των 7 καζάδων της παρευξείνιας Θράκης με διευρυμένες αρμοδιότητες. Η απευθείας απασχόληση των εργατών από το Οθωμανικό κράτος και η ορθολογική διαχείριση του Ταχέρ συνετέλεσε στο να συρρεύσει μεγάλος αριθμός εργατών στο Σαμμακόβι, ενώ για την εξειδίκευσή τους προβλέφθηκε η αποστολή κάποιου αριθμού στα ορυχεία της Βρετανίας⁶²³.

Η αλλαγή του Ταχέρ θεωρήθηκε από τους Σαμμακοβίτες πρόξενος συμφορών για τον τόπο, αφού στερήθηκαν της ικανής διαχείρισής του. Επιπλέον η συνεχής αλλαγή διοικήσεων στα επόμενα χρόνια ενέτεινε τις δυσκολίες, διότι δημιουργούσε σύγχυση και αστάθεια στη διεύθυνση και απροθυμία για τη λήψη ουσιαστικών και μακρόπνοων αποφάσεων. Η πραγματική όμως αιτία της παρακμής του Σαμμακοβίου βρισκόταν χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά. Η Ευρώπη εισερχόταν ταχύτατα στη Βιομηχανική Επανάσταση και η μαζική εκμηχάνιση της εξόρυξης και κατεργασίας του μετάλλου μείωσαν ασύγκριτα τις τιμές του εισαγόμενου σιδήρου. Η επιχείρηση του Σαμμακοβίου εξακολουθώντας ουσιαστικά να εργάζεται με παραδοσιακές μεθόδους (οι καινοτομίες του Χατζή Γιουσούφ και του Ταχέρ ήταν μάλλον ανεπαρκείς σε σχέση με τις απαιτήσεις του νέου ανταγωνιστικού περιβάλλοντος), δεν ήταν δυνατό να συναγωνιστεί το κόστος παραγωγής κατά συνέπεια και την τελική τιμή πώλησης του μετάλλου. Η παρακμή ήρθε

⁶²² Θ. Κιακίδης, «Ιστορία Σαμμακοβίου», ό.π., σελ. 102-10.

ραγδαία, όχι βέβαια ως αποτέλεσμα μόνο του χειρισμού των διοικήσεων, αν και η ευθύνη αυτών είναι σημαντική, αλλ' ως συνέπεια του φτηνού μετάλλου που μπορούσε πλέον να εισάγει η αυτοκρατορία από την Ευρώπη.

Τελικώς το 1860, από το σύνολο των εγκαταστάσεων λειτουργούσε μόνο ένα χυτήριο. Στάλθηκε νέος διευθυντής από την οθωμανική κυβέρνηση, ο Χαλήλ πασάς που επέδειξε αρκετές ικανότητες. Σε μια τελευταία προσπάθεια να καταστούν τα μεταλλεία κερδοφόρα, επιχειρήθηκε η ριζική εκμηχάνιση της παραγωγής με την εκμίσθωση Αγγλων ειδικών και την εγκατάσταση νέων μηχανημάτων. Η έλλειψη όμως τεχνογνωσίας, πιθανώς και η έλλειψη έντονου ενδιαφέροντος από το κράτος που διέβλεπε το οριστικώς ασύμφορο της προσπάθειας, δεν ανέστρεψαν την πτώση των μεταλλείων. Ως επιστέγασμα της καταστροφής ήρθε και ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-78. Παρ' όλο που τα μεταλλεία δεν υπέστησαν καταστροφές από τον πόλεμο, η γενικότερη οικονομική κρίση και η πτώχευση δεν επέτρεψαν να γίνει καμμία προσπάθεια για την επαναλειτουργία τους⁶²⁴.

Το αποτέλεσμα ήταν δραματικό για τους απασχολούμενους στις επιχειρήσεις εξόρυξης σιδήρου του Σαμμακοβίου. Επτά χιλιάδες εργάτες, μηχανικοί, χύτες, σιδηρουργοί, ζιβόλια, έμειναν χωρίς δουλειά, και το σπουδαιότερο, χωρίς ελπίδα ότι θα ξανάνοιγαν τα μεταλλεία. Η παρακμή της πόλης έστρεψε αναγκαστικά τους κατοίκους σ' άλλες ασχολίες, τη γεωργία και την ανθρακοποιία. Έκτοτε έγιναν αρκετές έρευνες για να διαπιστωθεί η δυνατότητα επαναξιοποίησης του μεταλλείου με συμφέρουσες προϋποθέσεις, μεταξύ αυτών και του Βιζυηνού αλλ' όμως όλες οδηγήθηκαν σε αποτυχία⁶²⁵. Προφανώς το κόστος επαναλειτουργίας ήταν δυσβάστακτο, ενώ η ίδια η οθωμανική κυβέρνηση έδειχνε απροθυμία να συμβάλει σε τέτοιες προσπάθειες, όπως αποδεικνύεται από την τελική άρνηση να συγκατατεθεί στις προτάσεις του Βιζυηνού και των συνεργατών του. Ακόμη εκφράστηκε και η υπόνοια ότι μεσολάβησαν και παρασκηνιακές προσπάθειες και πιέσεις της Ρωσίας προς τη σουλτανική κυβέρνηση (κατ' άλλους και της Αυστρίας) για να ματαιωθεί το άνοιγμα των μεταλλείων, αφού κάτι τέτοιο θα μείωνε τις

⁶²³ Θ. Κιακίδης, «Ιστορία Σαμμακοβίου», ό.π., σελ. 110-11.

⁶²⁴ Θ. Κιακίδης, ό.π., σελ. 115-6.

⁶²⁵ Θ. Κιακίδης, ό.π., σελ. 117-8.

εισαγωγικές ανάγκες της αυτοκρατορίας και θα ήταν ζημιογόνο για τις επιχειρήσεις των αντίστοιχων χωρών⁶²⁶.

Η παρακμή του Σαμμακοβίου αντικατοπτρίζεται στις στατιστικές που διαθέτουμε για την τριακονταετία 1873-1903 και παραθέτει στον αντίστοιχο πίνακα πληθυσμού του καζά Μηδείας ο Στ. Ψάλτης⁶²⁷. Ο πληθυσμός εμφανίζει με διακυμάνσεις μια ελάχιστη αύξηση από 3000 το 1873, σε 4000 το 1903. Ο διπλασιασμός των 3000 κατοίκων από το έτος 1877, σε 6000 το 1878, πρέπει μάλλον να αποδοθεί σε μια προσωρινή συρροή πληθυσμών από τα γύρω χωριά λόγω του πολέμου. Εξάλλου οι Σαμμακοβίτες φαίνεται ότι ενεπλάκησαν άμεσα στις αναταραχές με γειτονικές μουσουλμανικές κοινότητες⁶²⁸, γεγονός που πρέπει να είχε άμεσες δημογραφικές συνέπειες. Η πληθυσμιακή στατικότητα αντανακλάται και στον αριθμό των μαθητών στο ίδιο διάστημα, από 180 το 1873, με ενδιάμεσες μειώσεις, φτάνει το 1881 τους 160 και το 1884 τους 130, για να καταλήξει το 1903 στους 220.

Οι δυσκολίες που δημιουργήθηκαν μετά την παρακμή του μεταλλείου παρουσιάζονται δίχως περιστροφές και στην έκθεση του Βιζυηνού προς τον υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδος το 1889, για το θέμα της βοήθειας προς τα σχολεία της περιφέρειας Βιζύης από το Ξενοκράτειο Κληροδότημα. Ο Βιζυηνός ανεβάζει τον πληθυσμό του Σαμμακοβίου σε 6000 προσθέτοντας ίσως το σύνολο των κατοίκων των δύο κομοπόλεων Μηδείας και Σαμμακοβίου, εφόσον είχε στα χέρια του τις στατιστικές του 1884 είτε από τον «Ανατολικό Αστέρα» της Κωνσταντινούπολης είτε από την «Ανατολική Επιθεώρηση» των Αθηνών.

Συγκεκριμένα, το οικείο τμήμα της εκθέσεως αναφέρει τα εξής: «*Τό Σαμμακόβιον εἶναι ὀρεινόν πόλισμα ἐκ μόνων Ἑλλήνων κατοικούμενον οἱ κάτοικοί του περί τάς 6.000 ἄλλοτε μὲν ἔζων ἐν εὐπορίᾳ νῦν δέ εἰς οἰκτροτάτην περιελθόντες πενίαν καί ἀπόγνωσιν ἐκπατρίζονται εἰς τοιοῦτον βαθμόν ὥστε*

⁶²⁶ Θ. Κιακίδης, ὁ.π., σελ. 246.

⁶²⁷ Στ. Ψάλτης, «*Η Θράκη*», ὁ.π., σελ. 336-7.

⁶²⁸ Μικρή αναφορά για συγκρούσεις των Σαμμακοβιτών με γειτονικές κοινότητες Κιρκασιών κατά την προέλαση των Ρώσων στην Ανατολική Θράκη περιλαμβάνεται στο άρθρο του Αριστοτέλη Κουρτίδη, «*Επεισόδια της εισβολής των Ρώσων εις Θράκην τῷ 1878*», περ. «*Α.Θ.Λ.Γ.Θ.*», τομ. 23^{ος}, ἐν Αθήναις 1958, σελ. 187.

ἵσαι τῶν οἰκιῶν τῆς πολίχνης ἔμειναν ἀβλαβεῖς κατὰ τὰς τελευταίας καταστροφάς καταρρέουσι σήμερον ἀφ' ἑαυτῶν ἔρημοι κατοίκων. Τό ἔδαφος τοῦ Σαμμακοβίου εἶναι ὡς γνωστόν, σφόδρα μεταλλοῦχον, ἡ δέ Τουρκική Κυβέρνησις εἶχεν ἀνέκαθεν περί τήν πολίχνην πολλά ἐργοστάσια καί σιδηροχυτήρια, ἐν οἷς ἐργαζόμενοι οἱ Σαμμακοβῖται ἀπέζων. Ἀλλά τῶν ἐργοστασίων τούτων καταστραφέντων κατὰ τόν Ρωσοτουρκικόν πόλεμον, πᾶσα μεταλλουργική ἐργασία διεκόπη διά παντός, οἱ δέ δυστυχεῖς κάτοικοι μή ἔχοντες καλλιεργήσιμον ἔδαφος γῆς ἐκπατρίζονται ὡς εἶπον, ἵνα θητεύωσι παρά τοῖς πεδινότερον καλλιεργοῦσι Βουλγάροις πρός οὓς ἄλλοτε οὐδεμίαν κατεδέχοντο νά ἔχωσι ἐπιμιξίαν. Οἱ ἐν Σαμμακοβίῳ ἔτι μένοντες ἀποζῶσι ξυλευόμενοι καί ἀνθρακοποιοῦντες πρός λογαριασμόν ὀλίγων εὐπόρων. Ἐν Σαμμακοβίῳ δέν εὐρίσκεται οὐδεὶς ὀρθογραφῶν, τά δέ 9'10 τῶν κατοίκων εἶναι ἵναλφάβητα καί πρό δύο ἐτῶν δέν εἶχον εἰμῆ ἐν ἀπλοῦν γραμματοδιδασκαλεῖον. Καί ὁμως τό Σαμμακόβιον εἶναι ἡ γενέτειρα τῶν Ξενοκρατῶν πόλις, κατεπείγει δέ ἡ ἀνάγκη νά ὑποστηριχθῶσι τά Ἑλληνικά ἵναυθα φρονήματα διότι ἡ πολίχνη συνορεύει ἀμέσως πρός πυκνῶς καταφκημένα βουλγαρικά χωρία, ὑπό τῶν ὁποίων κινδυνεύει ν' ἀπορροφηθῆ ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ χρόνου.»⁶²⁹

Ἡ λεπτομερῆς αναφορά στα μεταλλεῖα εκτός από το να επισημάνει τη δυσχερή οικονομική θέση των Σαμμακοβιτών και ἄρα το ἐπεῖγον της χρηματοδότησής τους από το κληροδότημα, πιθανῶς ερμηνεύεται και από την ἴδια την ψυχολογική ἐμμονή του Βιζυηνού που μέχρι την εἰσοδό του στο φρεωνοκομεῖο δεν εἶχε πάψει να κατατρύχεται από την ἰδέα της εκμετάλλευσής τους. Ἡ πληροφορία ὁμως για την καταστροφή των εγκαταστάσεων στη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου μπορεί να δημιουργήσει παρανόηση αν αποδοθεῖ στις εχθροπραξίες. Στην πραγματικότητα οἱ ἴδιοι οἱ Σαμμακοβίτες σε μια κίνηση ἀπελπισίας κατέστρεψαν τα εργαστήρια ἀντιδρώντας, διότι ἡ οθωμανική κυβέρνηση κώφευε στις ἐκκλήσεις για ἐπαναλειτουργία τους⁶³⁰.

Ενδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει ἡ παρατήρηση του Βιζυηνού για τη λειτουργία ενός και μόνο γραμματοδιδασκαλείου στην κωμόπολη. Στην

⁶²⁹ Κ. Μαμώνη, «Το Ξενοκράτειον κληροδότημα», ὁ.π., σελ. 399-400.

«*ιστορικογεωγραφική περιγραφή τής ἐπαρχίας Σαράντα Ἐκκλησιῶν*» που συνέταξε το 1880 ο Μελισσηνός Χριστοδούλου, αναφέρει Ελληνική Σχολή με 30 μαθητές, 1 δάσκαλο και δαπάνη λειτουργίας 50 λίρες που καλυπτόταν από τα έσοδα της εκκλησίας του Αγίου Θεοδώρου. Επίσης Αλληλοδιδασκτική Σχολή με 130 μαθητές, 1 δάσκαλο και δαπάνη λειτουργίας 35 λίρες που καλυπτόταν επίσης από τα έσοδα της εκκλησίας. Αναφέρει ακόμη και την ύπαρξη ενός παγίου κεφαλαίου 1.000 λιρών που ήταν κατατεθειμένες έντοκα στο όνομα διαφόρων Σαμμακοβιτών οι οποίοι όμως δεν έδειχναν μεγάλη προθυμία για την εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους. Ο συντάκτης του πονήματος συστήνει ομόνοια μεταξύ των κατοίκων (ας μη ξεχνούμε ότι προ και μετά του κλεισίματος των μεταλλείων δημιουργήθηκαν αρκετές ενδοκοινοτικές συγκρούσεις) και τακτοποίηση των κεφαλαίων της εκκλησίας για να καλυφθούν και τα έξοδα ίδρυσης νηπιαγωγείου⁶³¹. Για την αναφορά του Βιζυηνού σε ένα μόνο γραμματοδιδασκαλείο το 1889 μπορούμε να συμπεράνουμε ή ότι η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των κατοίκων οδήγησε στο κλείσιμο της Ελληνικής Σχολής και τη διατήρηση μόνο της Αλληλοδιδασκτικής ή ότι προσπαθεί να υπερβάλει και πάλι τις εκπαιδευτικές δυσχέρειες στο Σαμμακόβι για να επιτύχει τη θετική απάντηση του υπουργού, ώστε να ευεργετηθεί η κωμόπολη από το κληροδότημα των Ξενοκρατών.

Έτσι λοιπόν συνδέθηκε το μικρό Σαμμακόβι της Ανατολικής Θράκης με τη ζωή του Βιζυηνού. Η πόλη αυτή που δημιουργήθηκε στις αρχές της οθωμανοκρατίας όφειλε την ύπαρξη και την οικονομική της άνοδο στα κοιτάσματα σιδήρου και τον κύκλο εργασιών που αφορούσαν στην εκμετάλλευσή τους. Η παρακμή επήλθε αναπόφευκτα λόγω των ραγδαίων οικονομικών εξελίξεων στην Ευρώπη το 19^ο αιώνα, ενώ η σταδιακή κρατικοποίηση της επιχείρησης την ίδια περίοδο επιβάρυνε την κατάσταση στερώντας τις δυνατότητες ανάληψης πρωτοβουλιών από τους ντόπιους. Ο φθηνός ευρωπαϊκός σίδηρος κατέστρεψε την ευμάρεια στο Σαμμακόβι και ούτε οι μεμονωμένες προσπάθειες, όπως αυτή του Βιζυηνού, μπορούσαν να την αποκαταστήσουν αφαιρώντας και από τον ίδιο το συγγραφέα τη δυνατότητα

⁶³⁰ Θ. Κιακίδης, «Ιστορία Σαμμακοβίου», ό.π., σελ. 116-7.

⁶³¹ Μ. Χριστοδούλου, «Σαράντα Εκκλησίαι», ό.π., σελ. 370-1.

να πιάσει τ' όνειρο που εξομολογιόταν με τη χαρακτηριστική θρακιώτικη έκφραση στη μάνα του: «Πεθαμή καί λίρα»⁶³².

2.4.5.4. Γεώργιος Ιωάννου Ζαρίφης

Από το 1872, οπότε πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά η γνωριμία τους, μέχρι τις 17 Μαρτίου του 1884 ο Γεώργιος Ζαρίφης ήταν μετά τη μητέρα του Βιζυηνού η σημαντικότερη προσωπικότητα στη ζωή του. Δε θα ήταν υπερβολικό να ταυτίσουμε την παρουσία του στη ζωή του ποιητή με αυτή του πατέρα που στερήθηκε σε παιδική ηλικία. Εξάλλου η συνεχής προσπάθεια του Βιζυηνού ν' αναζητά προστάτες δεν είναι δυνατό ν' αντιμετωπιστεί μόνο με την ερμηνεία της οικονομικής ανέχειας και της ανάγκης χρηματοδότησης των σπουδών και των εκδόσεών του. Πρόκειται για μια βαθύτερη ψυχολογική αναζήτηση που δημιουργούσε τόσο η απώλεια του οικογενειακού στηρίγματος στην κρίσιμη παιδική ηλικία, όσο και η ίδια η ιδιοσυγκρασία του Βιζυηνού η οποία καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του έδωσε δείγματα της τάσης να στηρίζεται στην παρουσία κάποιων προσώπων που θα του εξασφάλιζαν δυνατότητες για την πραγματοποίηση των σπουδών και κάλυψη για τις τρέχουσες ανάγκες της ζωής του. Ο Γιάγκος Γεωργιάδης και ο Γεώργιος Χασιώτης ανέλαβαν για μικρό διάστημα αυτό το έργο. Όμως ο Γεώργιος Ζαρίφης ήταν εκείνος που στα κρισιμότερα χρόνια της πνευματικής συγκρότησης και της δημιουργικής προσπάθειας στάθηκε ο μεγάλος χορηγός της τέχνης του νεαρού από τη Βιζύη. Στην έκδοση του χειρογράφου των «Λυρικών» από το Μ. Ξηρέα καταμετρώνται 9 τίτλοι ποιημάτων που είναι αφιερωμένοι στο Γεώργιο Ζαρίφη και μέλη της οικογένειάς του⁶³³. Το πιο χαρακτηριστικό είναι το τετράστιχο της 1^{ης} Ιανουαρίου 1881, αποδεικτικό της σχέσης που είχε αναπτύξει ο ποιητής με το μεγαλοτραπεζίτη της Πόλης :

*«Πρός τί τό τελεσίγραφο, τό τελευταίον γράμμα,
πού μ' έχει θλίψει τήν καρδιά τόν δύστυχο στά ξένα;
Ξεχνᾷ ἡ μάνα τό παιδί κι ὁ Χριστιανός τό νόμα,*

⁶³² Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 11.

⁶³³ Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σσ. 35-82.

για να ξεχάσω και γώ σέ, σάν μέ ξεχνᾶς ἐμένα;»⁶³⁴

Είναι η ιερουργία της προσωπικής σχέσης σ' έμμετρη έκφραση και η υπενθύμιση του διαρκούς δεσμού με τον προστάτη που αποτελεί τη μόνιμη αίσθηση ασφάλειας και μνήμης από την πατρίδα.

Ο άνθρωπος που έφερε τόσο κοντά το όνειρο του Βιζυηνού στην πραγμάτωσή του, καταγόταν από την Προκόνησο του Μαρμαρά, από το Πασαλιμάνι. Πρωτότοκος του Ιωάννη Ζαρίφη γεννήθηκε στο Μέγα Ρεύμα της Πόλης το 1806. Ο πατέρας του ασχολείτο με το εμπόριο και ήδη από το 1780 έδειξε το δρόμο στα παιδιά του ανακαινίζοντας δύο εκκλησίες στο χωριό του. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και με την έκρηξη της Επανάστασης έφυγε στην Οδησό για να γλιτώσει την οικογένειά του. Ο Γεώργιος Ζαρίφης σπούδασε, μετά τον εκπατρισμό της οικογένειας, στη Σχολή «Ρισελιέ» της Οδησού με επιτυχία που του άνοιξε τις θύρες για ανώτερα σχολεία. Μετά το πέρας της Επανάστασης η οικογένεια εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα και ο νεαρός Γεώργιος διορίστηκε από τον Καποδίστρια γραμματέας-βοηθός του διοικητή της Καρύταινας. Ωστόσο η θέση αυτή φαίνεται πως δεν ανταποκρινόταν ούτε στις δυνατότητες ούτε τις επιθυμίες του ανθρώπου. Έφυγε για την Πόλη και συνεργάστηκε με το Δημήτριο Ζαφειρόπουλο, ήδη επιτυχημένο έμπορο με ευρύτητα εμπορικών δραστηριοτήτων⁶³⁵.

Η συνεργασία του Ζαρίφη με το Ζαφειρόπουλο επισφραγίστηκε με το γάμο του πρώτου με τη θυγατέρα του δεύτερου, Ελένη. Οι γαμήλιες στρατηγικές των δύο οικογενειών εξακολούθησαν να προσδιορίζονται από τη διάθεση ενίσχυσης του επιχειρηματικού και κοινωνικού τους προφίλ και σε τελευταία ανάλυση από την εικόνα που είχαν για τον εαυτό τους και τη θέση τους στην κοινωνία της Πόλης⁶³⁶. Ο γάμος αυτός ουσιαστικά άνοιξε το στάδιο της επιχειρηματικής δραστηριότητας του Ζαρίφη και του επέτρεψε την

⁶³⁴ Μ. Ξηρέας, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία», ό.π., σελ. 61.

⁶³⁵ Πολύδορος Παπαχριστοδούλου, «Γεώργιος Ζαρίφης», (Μνημόσυνα), περ. «Θρακικά», τομ. 3, εν Αθήναις 1932, σελ. 362-3.

⁶³⁶ Χ. Εξερτζόγλου, «Εθνική ταυτότητα», ό.π., σελ. 57.

επίσημη είσοδο στους ανώτερους κύκλους των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών της Πόλης⁶³⁷.

Πλην των κεφαλαίων η συνεργασία με το Ζαφειρόπουλο πρόσφερε στο Ζαρίφη και τη γνώση που ήταν απαραίτητη, για να κινηθεί με άνεση στην ασταθή αγορά εμπορευμάτων και κεφαλαίων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Έτσι η κατάρρευση του Ζαφειρόπουλου δεν εμπόδισε το γαμπρό του να συνεχίσει την επιτυχή πορεία του στην απαιτητική αγορά της Πόλης⁶³⁸.

Ο Κριμαϊκός πόλεμος με την αβεβαιότητα που δημιούργησε, πρόσφερε σημαντικές ευκαιρίες κερδοσκοπικών παιγνίων στους τολμηρούς επενδυτές. Η προμήθεια κάρβουνου στους συμμαχικούς στόλους ήταν η ευκαιρία που άδραξε ο Ζαρίφης. Αυτή η ευκαιρία τον μετέτρεψε σε ανάλογα σημαντικό παράγοντα, όσο και τους Φαναριώτες που πρόσφεραν τις μεταφραστικές και πολιτικές-μεσολαβητικές υπηρεσίες τους στην Πύλη το 18^ο αιώνα. Ήδη το 1859 έχει καταλάβει τόσο σημαντική θέση στους οικονομικούς κύκλους της αυτοκρατορίας, ώστε, όταν στις 31 Ιουλίου δημιουργείται από τον Fuad Paşa η «Επιτροπή Επίβλεψης του Σταθεροποιητικού Προγράμματος για το Δημοσιονομικό Τομέα», περιλαμβάνεται στην ελεγκτική επιτροπή⁶³⁹. Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας 1860-70 οι δραστηριότητες του καταστήματος «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος» επεκτεινόταν συνεχώς στις ευρωπαϊκές χρηματαγορές, το ίδιο και η φήμη του, βασιζόμενη κυρίως στην ύπαρξη ενός επιχειρηματικού δικτύου εξαπλωμένου στις κυριότερες αγορές της Ευρώπης με έρεισμα τις διασυνδέσεις μεταξύ των δύο οικογενειών⁶⁴⁰. Και στο εσωτερικό όμως της αυτοκρατορίας το κατάστημα διέθετε ένα εξαιρετικά

⁶³⁷ Η ισχύς των κύκλων αυτών εξακριβώνεται και από τα αριθμητικά δεδομένα. Την εποχή της πλήρους ακμής τους, στη δεκαετία του 1870, από τις 40 ιδιωτικές τράπεζες που λειτουργούν στην αυτοκρατορία, οι 12 ανήκουν σε Έλληνες, ενώ από ένα σύνολο 34 χρηματιστών του Γαλατά οι 18 είναι Έλληνες. Βλ. σχετικά Β. Μούτσογλου, «Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης», ό.π., σελ. 147. Για τη δράση των χρηματιστών του Γαλατά κατά την ίδια περίοδο βλ. στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης του Χ. Εξερτζόγλου, «προσαρμοστικότητα», ό.π., με τίτλο «Η χρηματιστική έξαρση της περιόδου 1871-1873», σσ. 25-31.

⁶³⁸ Π. Παπαχριστοδούλου, «Γ. Ζαρίφης», ό.π., σελ. 364.

⁶³⁹ Yerasimos, «Azgelişmişlik», ό.π., σελ. 141.

⁶⁴⁰ Αναλυτικά για τους αντιπροσώπους του δικτύου αυτού στην Ευρώπη βλ. στον Χ. Εξερτζόγλου, «προσαρμοστικότητα», ό.π., σελ. 12-3.

οργανωμένο δίκτυο ανταποκριτών με ρόλο διευκολυντικό και για μεταφορές κεφαλαίων και για πρόσβαση σε τοπικές αγορές προϊόντων και άνετη διεκπεραίωση εμπορικών πράξεων⁶⁴¹. Το 1873 ο «Levant Herald» έγραφε ότι: «διαθέτει πρωτεύουσα οικονομική φήμη στην Ανατολή και είναι πέρα από κάθε αμφιβολία οικονομική δύναμη»⁶⁴². Υπήρχε επίσης η άποψη ότι: «Όταν ο Ζαρίφης, ο Χρηστάκης (Ζωγράφος) και ο Agop Efendi επιθυμούσαν να φέρουν σε πέρας κάποια δοσοληψία, αυτή έπρεπε να επιτευχθεί, δεν έχει σημασία πως»⁶⁴³.

Ακόμη ο Ζαρίφης διετέλεσε τραπεζίτης του Αμπντουλχαμίτ και ήταν θιασώτης της οθωμανικής ιδέας⁶⁴⁴. Περισσότερο ταξίδευε με το οθωμανικό παρά με το ελληνικό διαβατήριό του. Όταν κάποτε ένας Γάλλος τελωνειακός τον αποκάλυψε Έλληνα, του απάντησε μ' έμφαση: «Είμαι Οθωμανός»⁶⁴⁵. Διατηρούσε στενές σχέσεις με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος αλλά το 1867 αρνήθηκε να υπογράψει τη σύναψη ελληνικού δανείου στην κεφαλαιαγορά της Πόλης, επειδή αυτό προοριζόταν να καλύψει στρατιωτικές δαπάνες. Την άρνησή του στήριξε στο ότι το κατάστημά του βρισκόταν υπό οθωμανική δικαιοδοσία και δεν μπορούσε να αναλάβει την έκδοση ενός δανείου με σκοπό την αγορά οπλισμού, υπονοώντας προφανώς ότι ο οπλισμός αυτός θα μπορούσε μελλοντικά να χρησιμοποιηθεί εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁶⁴⁶. Σε επιστολή του, στις 5 Απριλίου 1867, έγραφε: «Φυσικά κάποιοι φλογεροί πατριώτες θα πουν ότι με τα δάνεια θα σχηματισθεί στρατός και θα κερδηθούν τουρκικές επαρχίες. Θα έλεγα ότι μ' αυτόν τον τρόπο είναι αδύνατο να κερδηθούν επαρχίες. Ο μόνος τρόπος είναι να

⁶⁴¹ X. Εξερτζόγλου, ό.π., σελ. 13.

⁶⁴² Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 279.

⁶⁴³ Ph. Mansel, ό.π., σελ. 279.

⁶⁴⁴ Εις επίρρωση της αντίληψης ότι ο Ζαρίφης διαπνεόταν από το ιδεώδες του Οθωμανισμού, έρχεται και το περίφημο σχέδιό του το οποίο συζήτησε μυστικά τον Ιούλιο του 1878 με τον Άγγλο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, Layard, τη δημιουργία ελληνοοθωμανικής ομοσπονδίας κατά το πρότυπο της Αυστρο-Ουγγαρίας και για το οποίο ισχυριζόταν ότι είχαν ενημερωθεί, χωρίς να τον αποθαρρύνουν, και Οθωμανοί ιθύνοντες. Για περισσότερες λεπτομέρειες της υπόθεσης βλ. Ε. Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», ό.π., σελ. 317.

⁶⁴⁵ Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 279.

⁶⁴⁶ X. Εξερτζόγλου, «προσαρμοστικότητα», ό.π., σελ. 133-4

κτιστούν γέφυρες, να εκλείψει η ληστεία και να ισοσκελιστεί ο προϋπολογισμός». Αναγνώριζε ως πατρίδα του την Ελλάδα αλλά τα συμφέροντά του ήταν επικεντρωμένα στην Πόλη και το δάνειο τελικά δε συνάφτηκε⁶⁴⁷.

Η άρνηση ήταν φυσική απόρροια του ενδιαφέροντος του Ζαρίφη να διατηρεί καλές σχέσεις με την οθωμανική διοίκηση, επί των οποίων σχέσεων βασιζόταν βέβαια και η επιτυχία των επιχειρήσεών του. Είχε επομένως την πεποίθηση ότι η εμπλοκή του καταστήματός του σε μια ενέργεια υπονόμησης της αυτοκρατορίας θα είχε άμεσες επιπτώσεις στις σχέσεις του με την κυβέρνηση άρα και στις εργασίες του⁶⁴⁸. Όμως η συγκεκριμένη άρνηση είναι ταυτόχρονα ενδεικτική και του γεγονότος ότι η συνολική οικονομική δραστηριότητα του Ζαρίφη στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1870 είναι περιορισμένη παρά το αρχικό ενδιαφέρον που επέδειξε. Η επενδυτική του προσπάθεια μειώθηκε αισθητά μετά την εκδήλωση της κρίσης στη χρηματαγορά της Πόλης. Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τα προηγούμενα είναι ότι τα συμφέροντα του καταστήματος ήταν αποκλειστικά συνδεδεμένα με την τύχη του οθωμανικού Θησαυροφυλακίου, ενώ οι επενδύσεις του στην Ελλάδα είχαν σαφώς δευτερεύουσα σημασία⁶⁴⁹.

Στο σημείο αυτό και πριν προχωρήσουμε στην αναφορά μας στην ζωή του Γ. Ζαρίφη, πρέπει να διευκρινίσουμε κάτι. Ο μεγαλοτραπεζίτης της Πόλης που είχε την έπαυλή του στα Θεραπειά (όπου φιλοξενήθηκε και ο Βιζυηνός), πολύ κοντά στο σπίτι της μητέρας του Αμπντουλχαμίτ και προσωπικός οικονομικός σύμβουλος του τελευταίου, δεν ήταν ο αρμενικής καταγωγής Agor Efendi αλλ' ο Γεώργιος Ζαρίφης. Η σύγχυση αυτή των προσώπων γίνεται σε δύο, απ' όσο γνωρίζω, μελέτες που αφορούν στην οθωμανική ιστορία του 19^{ου} αιώνα, όπου, ως προσωπικός τραπεζίτης και επενδυτικός σύμβουλος του

⁶⁴⁷ Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 279.

⁶⁴⁸ Η άρνηση του Ζαρίφη είχε βέβαια σχέση και με τις καθαυτό προοπτικές κερδοφορίας του δανείου. Λεπτομέρειες για το θέμα βλ. Χ. Εξερτζόγλου, «προσαρμοστικότητα», ό.π., σελ. 134.

⁶⁴⁹ Χ. Εξερτζόγλου, ό.π., σελ. 140.

σουλτάνου, εμφανίζεται ο αρμενικής καταγωγής Hagop Zarifi (sic), συναιρώντας προφανώς τα ονόματα των δύο γνωστών μεγαλοτραπεζιτών⁶⁵⁰.

Επιστρέφοντας στη συνέχεια των πληροφοριών για τη δράση και τις θέσεις του Γ. Ζαρίφη στην οθωμανική πραγματικότητα, καταλήγουμε να τον συγκαταλέξουμε στην τάξη των ελληνοοθωμανών που πίστευαν ειλικρινά στη μεταρρυθμιστική δύναμη του Τανζιμάτ, στο βαθμιαίο εκσυγχρονισμό της αυτοκρατορίας και στη δυνατότητα επιτυχίας της ιδεολογίας του πολυεθνικού οθωμανισμού με την εξασφάλιση ισότητας των εθνοτήτων στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας. Ως μέλη της ιθύνουσας τάξης οι ελληνοοθωμανοί εργάζονταν για οθωμανικούς σκοπούς και βασικά υποστήριζαν το κατεστημένο. Αντιδρώντας δριμύτατα στις διασπαστικές ενέργειες των βαλκανικών εθνοτήτων, συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού στοιχείου, η τάξη αυτή καταπολέμησε το διαμελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ειδικά για τα συμφέροντα και το μέλλον του Ελληνικού έθνους, οι διακεκριμένοι αυτοί Ελληνοοθωμανοί πίστευαν ότι οι συμπατριώτες τους θα ευημερούσαν όχι μόνο οικονομικά αλλά επίσης και κοινωνικοπολιτικά, αν παρέμεναν συνδεδεμένοι με μια σύγχρονη, φιλοδυτική και κοσμοπολίτικη Οθωμανική αυτοκρατορία⁶⁵¹.

Ότι ο Ζαρίφης εμφορείτο από τέτοιες ιδέες διαπιστώνεται τόσο από τη στενή του σχέση με την οθωμανική εξουσία, όσο και από το γεγονός ότι απέφυγε να προβεί σε επενδύσεις και τραπεζικές επιχειρήσεις στον ελλαδικό χώρο, όπως άλλοι ομογενείς της Πόλης, ο Συγγρός ή ο Μπαλτατζής. Οι ιθύνοντες αυτοί Ελληνοοθωμανοί σε όποιο τομέα δραστηριοτήτων κι αν ήταν

⁶⁵⁰ Η άποψη αυτή παρουσιάζεται σε δύο σημεία στο κείμενο των S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π.: «His (Abdul Hamit's) finances were handled by a well known Armenian Galata banker, Hagop Zarifi bey, from whom he gained knowledge of finance and economics that was to serve him well in later times», σελ. 172 και: «Recommended by the director of the Ottoman Bank to Abdulhamit while he still was a prince, an Armenian banker, Hagop Zarifi Paşa, handled the sultan's personal finances and advised him on economic and financial policy», σελ. 214. Την ίδια άποψη αναπαράγει και ο A. Palmer, «Osmanlı imparatorluğu», ό.π.: «Abdülhamit, ara sıra annesinin Tarabya'daki evinde Konunştugu Ermeni banker Agop Zarifi'den de mali bilgiler edinmişti.», σελ. 161 και: «Yıldız'ın ayrıca kendi basın bölümü, dış ilişkiler bölümü ve Abdülhamit'in, başında Agop Zarifi bulunan Kişisel mali Katipligi bölümü vardı», σελ. 177.

⁶⁵¹ Αλέξης Αλεξανδρής, «Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (1850-1922)», Δ.Ι.Ε.Ε. αρ. 23 (1980), σελ. 373.

στραμμένοι και πέρα από τις πολυάριθμες ενδοεθνικές συσσωματώσεις, σε μεγάλο ποσοστό συμμετείχαν και σε ενώσεις μικτών φυλετικά ομάδων που λειτουργούσαν ως κλάδοι ή παραρτήματα ευρύτερων διεθνών οργανώσεων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της τεκτονικής Στοάς «Η Πρόοδος» που θεμελιώθηκε το 1863 με πρωτοβουλία κυρίως του Κλεάνθη Σκαλιέρη. Οι ιδρυτές της απέβλεπαν και στην προσέλκυση Οθωμανών παραγόντων και επέτυχαν τη συμμετοχή του Ναμίκ Κεμάλ, των πριγκήπων Νουρεντίν και Κεμαλεντίν, αξιωματούχων της αυλής, ανώτατων κρατικών λειτουργών και τελικά του ίδιου του διαδόχου και κατοπινού σουλτάνου Μουράτ Ε'. Η ιδεολογία των συμμετεχόντων στη Στοά ήταν εμποτισμένη με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και επεδίωκε την εισαγωγή δυτικών μεταρρυθμιστικών προτύπων που θα εξασφάλιζαν την ισότητα και την κοινωνική και πολιτική ειρήνη στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας⁶⁵². Είναι χαρακτηριστικό ότι στη δυσμενέστατη για την αυτοκρατορία συγκυρία του 1875, όταν όλα φαινόταν να καταρρέουν υπό το βάρος της εξωτερικής απειλής και την ανικανότητας του Αβδουλαζίζ, ο Ζαρίφης και άλλοι Έλληνες τραπεζίτες ερχόταν σε μυστικές συνεννοήσεις με το Μουράτ θεωρώντας τον ως το μόνο ικανό να σώσει τη χώρα από το βάραθρο⁶⁵³.

Στο ίδιο μήκος κύματος, από την ελλαδική αυτή τη φορά πλευρά, εκινείτο, όπως έχουμε προείπει, και ο Χ. Τρικούπης που ευνόησε την ελληνοοθωμανική φιλία στο πλαίσιο της δημιουργίας ανασχετικού φραγμού στον πανσλαβισμό. Στη διάρκεια της μεγάλης κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος και του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877, η στάση των μεγαλοπαραγόντων της κωνσταντινουπολίτικης ομογένειας ευθυγραμμίστηκε πλήρως με τις παραπάνω θέσεις. Το Πατριαρχείο και οι τραπεζίτες του Γαλατά παρέμειναν νομιμόφρονες στην αυτοκρατορία ή επέδειξαν μετριοπάθεια. Χαρακτηριστικό αυτής της στάσης είναι το ότι ο Πατριάρχης Ιωακείμ Β' προφασίστηκε την ασθένειά του για να μη δεχτεί τον απεσταλμένο του Μεγάλου Δούκα Νικολάου που, ως γνωστόν, στρατοπέδευσε στον Αγιο Στέφανο το 1878. Από την πλευρά τους οι τραπεζίτες με πρώτο το Ζαρίφη έβλεπαν την

⁶⁵² Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Κωνσταντινούπολη, 1856-1908 - Η ακμή του Ελληνισμού», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, σελ. 88-9.

⁶⁵³ Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 301.

επικείμενη διάλυση της αυτοκρατορίας και ως οικονομικό κίνδυνο, αφού θα ματαιωνόταν οριστικά η αποπληρωμή των χρεών των δανείων της. Σε μία έξοχη κίνηση «πατριωτισμού» και επιχειρηματικής σκοπιμότητας ο Ζαρίφης προχώρησε στη σύναψη δανείου για την άμυνα της αυτοκρατορίας και άλλων δανείων για την αγορά όπλων που επέτρεψαν σ' αυτόν και τους συναδέλφους του να πραγματοποιήσουν σημαντικά κέρδη⁶⁵⁴.

Μετά την οικονομική καταβράθρωση της αυτοκρατορίας από τα πολεμικά έξοδα και τις αποζημιώσεις, στις 22 Νοεμβρίου 1879, η οθωμανική κυβέρνηση αναγκάστηκε να υπογράψει συμφωνία βάσει της οποίας υπενοικίαζε στους δανειστές της κεφαλαίουχους 6 είδη φόρων για περίοδο 10 ετών, προκειμένου να εξοφλήσει τα χρέη της προς αυτούς. Στην ομάδα αυτή των κεφαλαίουχων συμπεριλαμβανόταν και ο Ζαρίφης, ενώ οι φόροι που μεταβιβάζονταν για μονοπωλιακή εκμετάλλευση αφορούσαν στα εξής είδη: (1) γραμματόσημα, (2) οινόπνευμα, (3) αλιεία, (4) μετάξι, (5) αλάτι και (6) καπνός. Από την εκχώρηση αυτή θα αποπληρωνόταν και τα χρέη της κυβέρνησης προς τους ίδιους τους κεφαλαίουχους, ενώ αυτοί θα αναλάμβαναν από τη διαχείριση των φόρων να εξοφλήσουν και τα υπόλοιπα εσωτερικά και εξωτερικά χρέη. Η συνολική οφειλή προς αυτούς έφτανε τα 8.725.000 λίρες. Από τα έσοδα της υπενοικίασης θα παρακρατούσαν το 1.100.000 για την απόσβεση του παραπάνω ποσού και το υπόλοιπο θα προοριζόταν για τα εσωτερικά και εξωτερικά χρέη⁶⁵⁵.

Πέραν όμως απ' αυτές τις καθαρά επιχειρηματικές δραστηριότητες του ο Ζαρίφης έμεινε κυρίως γνωστός για τη διάθεση μεγάλου μέρους της περιουσίας του για φιλανθρωπικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Η οικονομική του συμβολή, ιδίως στην εκπαίδευση των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ήταν ανάλογη της οικονομικής του επιφάνειας και υπογράμιζε την κοινωνική του θέση. Η ύψιστη θέση που κατείχε στον κύκλο της ομογένειας της Πόλης τονιζόταν τόσο από τη μοναδικότητα των προσφορών του, όσο και από τη συμμετοχή του σε εκδηλώσεις που αφορούσαν

⁶⁵⁴ Ph. Mansel, ό.π., σελ. 310.

⁶⁵⁵ S. Yerasimos, «Azgelişmişlik», ό.π., σελ. 278-9.

στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας⁶⁵⁶. Οι προσκλήσεις σε γεύματα και δεξιώσεις πρεσβευτών στοιχειοθετούσαν μια ένδειξη αναγνωρισμένου κύρους, ίσως και αναγνωρίσιμης ηγετικής θέσης στη στενή (ελληνορθόδοξη) αλλά και την ευρύτερη (οθωμανική) κοινωνία. Επίσης η συμμετοχή σε ορισμένους αθλητικούς συλλόγους της Πόλης αποτελούσε στοιχείο κοινωνικού προσδιορισμού. Στο σύλλογο αντισφαίρισης που είχε ένα εξαιρετικά μικρό αριθμό μελών αποτελούμενο από διπλωμάτες των ευρωπαϊκών αποστολών καθώς και ανθρώπους του επιχειρηματικού κόσμου, ο Ζαρίφης και ο γαμπρός του, ο Σημηριώτης, ήταν από τα πιο γνωστά μέλη⁶⁵⁷.

Υπό τις παραπάνω προϋποθέσεις δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε πως στο απόγειο της ακμής του, το 1872, ο Ζαρίφης, όταν συνάντησε το Βιζυηνό, δεν αρνήθηκε να γίνει «κηδεμόνας» και χρηματοδότης του. Ο Γ. Χασιώτης, διευθυντής του Λυκείου του Πέρα ήταν το κατάλληλο πρόσωπο για να εισηγηθεί την έναρξη μιας σχέσης που κράτησε δώδεκα χρόνια, μεταξύ δύο ανθρώπων διαφορετικών μεν στην ιδιοσυγκρασία και τη δράση αλληλοσυμπληρούμενων δε στις αποστολές τους, όπως τις αντιλαμβάνονταν καθένας τους. Ο Βιζυηνός βρήκε στο πρόσωπο του Ζαρίφη τον πατέρα που του έλλειψε και τον άνθρωπο που τον απάλλαξε από τις δυσκολίες της αναζήτησης του επιούσιου. Την ευγνωμοσύνη του για την εξασφάλιση των πιο πάνω αναγκών την έδειξε ποικιλότροπα, με αφιερώσεις έργων, με ποιήματα, ακόμη και με την ιδεολογική ταύτιση με τον ευεργέτη του, όπως μπορεί να διαπιστωθεί σε πολλά σημεία του έργου και της ζωής του, στην κοινή αντιπάθεια σε ό,τι σλαβικό, στη συμπάθεια στον Τρικούπη, όταν εξέφραζε το ιδανικό της ελληνοοθωμανικής φιλίας, στην ενεργητική ανάμειξη και προσπάθεια βοήθειας της θρακικής εκπαίδευσης, στις στενές σχέσεις με το Πατριαρχείο, σημεία όλα που πιστοποιούν ότι ο Βιζυηνός επηρεάστηκε

⁶⁵⁶ Για την αντίληψη του κοινωνικού ρόλου των ανώτερων τάξεων της κωνσταντινουπολίτικης ομογένειας χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του Χ. Εξερτζόγλου, «Εθνική ταυτότητα», ό.π.: «Η φιλανθρωπία, η υλική υποστήριξη των εκπαιδευτηρίων και των απόρων ατόμων και άλλες τέτοιου είδους εκδηλώσεις που μερικές φορές έφθαναν τα όρια της υπερβολής, αντικατοπτρίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι μερίδες αυτές (οι ανώτερες) αντιλαμβάνονταν την κοινωνική τους αποστολή.», σελ. 52.

⁶⁵⁷ Χ. Εξερτζόγλου, «Εθνική ταυτότητα», ό.π., σελ. 60-1.

βαθειά από την ισχυρή προσωπικότητα του Ζαρίφη και έγινε δέκτης των μηνυμάτων που αυτή εξέπεμπε.

Από την πλευρά του ο Ζαρίφης είδε στο πρόσωπο του Βιζυηνού τη δυνατότητα εφαρμογής αυτού που αισθανόταν ως αποστολή του και οριοθέτηση του διακριτού κοινωνικού και εθνικού ρόλου του. Το ορφανό από τη Βιζύη δίχως τα μέσα να ολοκληρώσει τις σπουδές του, ο εκκολλαπτόμενος ποιητής κατόπιν που του αφιέρωσε το βραβευμένο Κόδρο και πληθώρα άλλων ποιημάτων, του έδωσαν την ευκαιρία να επιτελέσει το στόχο του και να προωθήσει και σ' αυτή την περίπτωση την ιδεολογία του «*ευεργετισμού*», εντονότατη σ' όλους τους οικονομικά ισχυρούς Έλληνες του εξωτερικού εκείνη την εποχή.

Η στενή αυτή σχέση είχε μεγάλο ειδικό βάρος στη συνείδηση και τη ζωή του Βιζυηνού και καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη μετέπειτα πορεία του, πράγμα που φάνηκε μετά τις 17 Μαρτίου του 1884, όταν ο θάνατος του Ζαρίφη αποτέλεσε μη αναπληρώσιμο κενό για τον άνθρωπο που είχε μάθει στις πολυτελείς εκδόσεις των έργων του μ' έξοδα του ευεργέτη του.

ΜΕΡΟΣ Γ' «ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΔΙΗΓΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ Γ.
ΒΙΖΥΗΝΟΥ»

3.1 «Αί συνέπειαι τῆς παλαιάς ιστορίας»

3.1.1. Τα πολιτικά γεγονότα του τέλους του 1873 στην Ελλάδα και στοιχεία για τη ζωή και την εκπαίδευση στην Αθήνα της εποχής.

Το διήγημα αυτό του Βιζυηνού δημοσιεύθηκε από 1-29 Ιανουαρίου 1884 στην «Ἐστία» και καταλαμβάνει έκταση από τη σελίδα 104-167 στην Α' ανατύπωση του «Ερμή» του 1986, όντας το πιο εκτεταμένο από τα υπόλοιπα τέσσερα που περιλαμβάνει η έκδοση. Από τη άποψη της ιστορίας βέβαια δεν ενδιαφέρει άμεσα η ρομαντική ιστορία του νεαρού ορυκτολόγου Πασχάλη με την κόρη του καθηγητή του «Μ.», την Κλάρα, ούτε και το περιβάλλον του Κλάουσταλ και των βουνών του Χάρτς που γίνονται σκηνικό της αφήγησης. Ας σημειώσουμε μόνο την παρατήρηση του Π. Μουλλά ότι: «*Ασφαλώς, πουθενά αλλού οι ρομαντικές καταβολές του Βιζυηνού δε φανερώνονται με περισσότερη ενάργεια και επιμονή.*»⁶⁵⁸, για να δώσουμε το γενικό στίγμα του έργου.

Μεταξύ όμως των σελίδων 121-124, κατά την αναπόληση του Βιζυηνού της δημιουργίας της σχέσης του με τον «*τουρκομερίτη*» Πασχάλη, υπάρχουν ορισμένες πληροφορίες που φωτίζουν πτυχές της μαθητικής και φοιτητικής ζωής στην Αθήνα γενικότερα και του Βιζυηνού ειδικότερα, καθώς και των πολιτικών εξελίξεων που σημειώθηκαν στο ίδιο διάστημα, (1873-4).

Έχει ήδη αναφερθεί στη βιογραφία ότι ο Βιζυηνός το Σεπτέμβριο του 1873 ταξιδεύει στην Αθήνα, την «*ἰνά τήν Ἀνατολήν ἑστίαν τῶν Φώτων*», εγγράφεται στην τελευταία τάξη του 2ου Γυμνασίου αρρένων της Πλάκας και εκεί γνωρίζεται με τον Πασχάλη. Στις αποσκευές του μεταφέρει την οικονομική ενίσχυση του Ζαρίφη και το σχέδιασμα του Κόδρου που θα τον οδηγήσει λίγο αργότερα σε βράβευση στο Βουτσιναίο. Η άφιξη στην Αθήνα, πέρα από την ολοκλήρωση των μέσων και των ανώτερων σπουδών, την εποχή αυτή αποκτά και το νόημα της αποδοχής και της καταξίωσης στο σταθερά

ανερχόμενο από δω και πέρα πνευματικό κέντρο του Ελληνισμού, έναντι του διαρκώς συρρικνούμενου αντίστοιχου ρόλου της Κωνσταντινούπολης. Όμως στο ίδιο πλαίσιο δεν πρέπει να αγνοήσουμε και τον απόηχο της διάστασης «αυτοχθόνων» και «ετεροχθόνων». Μπορεί το ζήτημα της κατάληψης δημόσιων αξιωμάτων από τους «ετερόχθονες» να είχε επιλυθεί νομοθετικά το 1844 όμως τριάντα χρόνια αργότερα δεν εξαλείφθηκαν οι συνέχειες από κάποιες ουσιαστικές διαφοροποιήσεις που εμφάνισαν το πρόβλημα. Στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης του 1843 και των χρόνων που ακολουθούν, η τάση που είχε παρατηρηθεί στη βαυαροκρατία και γενικότερα στην πρώτη οθωνική περίοδο, να χρησιμοποιούνται συστηματικά πολλοί καταρτισμένοι ετερόχθονες σε θέσεις πολιτικής ευθύνης, θα ανατραπεί υπέρ των παραδοσιακών προκρίτων που ξαναπαίρνουν στα χέρια τους τα ηνία της εξουσίας - ενώ λίγοι από τους ετερόχθονες που θα επιβιώσουν πολιτικά, θα το επιτύχουν με τίμημα της προσαρμογής τους στο σύστημα και στην πολιτική πρακτική του διαιωσιζόμενου «κοτζαμπασισμού»⁶⁵⁹. Νομίζουμε ότι δε θα ήταν άστοχο, μεταθέτοντας τους όρους του ανταγωνισμού στους κύκλους της λογισμικής και του Πανεπιστημίου, να ερμηνεύσουμε και την απόρριψη του Βιζυηνού στα μετέπειτα χρόνια και με ένα παρόμοιο εξηγητικό σχήμα.

Τίποτε απ' όλ' αυτά φυσικά δεν προμηνύονταν ακόμη το 1873 για το μέλλον του Βιζυηνού. Η χορηγία του Ζαρίφη ήταν επαρκές εφόδιο για μια σχετικά άνετη ζωή στην Αθήνα. Ο θαυμασμός με τον οποίο περιγράφει το λιτό και εργατικό τρόπο ζωής του Πασχάλη, υποδηλώνει έμμεσα ότι ο ίδιος δεν ήταν υποχρεωμένος να υποβάλλεται σε ανάλογες θυσίες: *«Ήταν επομένως ο επιμελέστερος, ο χρησιμοθέστερος μαθητής της τάξεώς μας. Ἀπίστευτος ἡ λιτότης μεθ' ἧς ὁ νέος οὗτος ἔζησεν ἐν Ἀθήναις. Κλεάνθειοι οἱ κόποι ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων διήνυσεν τὰς γυμνασιακὰς σπουδὰς του. Τὰς καθημερινὰς δὲν ἦτον ἐλεύθερος κυρίως παρά κατὰ τὰς ὥρας τῶν παραδόσεων τὸν λοιπὸν χρόνον τῆς ἡμέρας κατετρύχετο προγυμνάζων δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἀντὶ εὐτελεστάτης ἡμοιβῆς τοιοῦτους, ὡς ἐπὶ τό πολὺ, μαθητὰς, οὓς ἄλλοι προγυμνασταὶ παρήτησαν, ἀπελπισθέντες διὰ τὴν ἀμέλειαν καὶ δυσμάθειάν των. Τά*

⁶⁵⁸ «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά διηγήματα», εισαγωγή Π. Μουλλάς, ὁ.π., σελ. ριδ'.

⁶⁵⁹ Ιωάννης Δημάκης, «Η πολιτειακή μεταβολή», ὁ.π., σελ. 239.

μαθήματα τοῦ γυμνασίου ὄφειλε νά τά μελετήσῃ καί τά μάθῃ πάντα ἐν καιρῷ νυκτός.» (σελ. 121-2).

Τυπικό δείγμα εξασφάλισης των εξόδων σπουδών, ο Πασχάλης, φέρνει στη θύμηση έναν άλλο πρωταγωνιστή των ελληνικών γραμμάτων, τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Ο τελευταίος γράφεται την ίδια χρονιά με το Βιζυηνό και τον Πασχάλη σ' άλλο σχολείο, το Βαρβάκειο, και ασχολείται με προγυμνάσεις μαθητών⁶⁶⁰. Προτερόχρονος κατά 16 περίπου έτη από τους τρεις προηγούμενους είναι ο «ανώνυμος» συγγραφέας του έργου «Ἡ στρατιωτική ζωή ἐν Ἑλλάδι»⁶⁶¹. Στο δεύτερο κεφάλαιο της αφήγησής του με τίτλο: «Πῶς οἱ νέοι ζοῦν εἰς τάς Ἀθήνας», παρουσιάζει πολυάριθμα παραδείγματα μαθητῶν και φοιτητῶν εντελῶς αντίθετα μ' εκείνα του Πασχάλη και της λιτής ζωής του⁶⁶². Ενώ περιγράφοντας την εμπειρία του από τις προγυμνάσεις αναφέρει: «*Αμα μέ ἐπῆλθεν ἡ ἀπόφασις ἐκείνη τῆς ἀνεξαρτησίας, ἐπροσκολλήθην εἰς ἕνα νέον, καί ἤρχισα νά τοῦ παραδίδω μαθήματα ἰταλικῆς ἀπέναντι τῆς κλίνης του, τῆς ὁποίας μέ παρεχώρησε τό ἤμισυ. Ὁ πρῶτος αὐτός μαθητής μου, ὁστις κατόπιν ἔγινεν ὑπαστυνόμος ἑνός τμήματος τῆς πρωτευούσης, ἀπήτησεν ἐπιμόνως τήν ἰταλικήν νά τοῦ παραδώσω, μολονότι τοῦ ἐξομολογήθην τήν ἡμαρτίαν μου, λέγων ὅτι δέν εἶμαι τόσον δυνατός εἰς τά ἰταλικά ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ἰταλικά ἤθελε νά μάθῃ καί ἀδιάφορον πῶς καί ἀπό ποῖον. Τήν ἐπιούσαν εὔρον, ἡ μέ εὔρεν ἄλλος μαθητής, διά τήν γαλλικήν αὐτός, καί ἀντί μαθήματος μιᾶς ὥρας τήν ἡμέραν μέ ἔδιδε τό γεῦμα μου εἰς τοῦ Βαρνάβα, ὅπου εἶχε πίστωσιν. Μετά τινος ἡμέρας παρέλαβον δύο ἄλλους μαθητάς, Βαρναίους, καί ἐντός δύο ἐβδομάδων τόσον πολλοί τοιοῦτοι μ' ἐπαρουσιάσθησαν, ὥστε*

⁶⁶⁰ «Α. Παπαδιαμάντης Αυτοβιογραφούμενος», Ανατύπωση Α', Επιμέλεια: Παν. Μουλλάς, Ν.Ε.Β. «Ερμής», Αθήνα 1981, εισαγωγή, σελ. μη'.

⁶⁶¹ Σύμφωνα με νεώτερες έρευνες το έργο μπορεί με μεγάλη ασφάλεια να αποδοθεί στο νεαρό κωνσταντινουπολίτη Χρηστάκη Δημητρίου Σκόρδο και μετέπειτα καθηγητή των ελληνικών στη Δημόσια Σχολή Βραΐλας, Χαρίλαο Δημόπουλο. Βλ. σχετικά Παν. Μουλλάς, «Ένας γνωστός άγνωστος: ο συγγραφέας της *Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι*», στο συλλογικό έργο «Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα - Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880», Επιμέλεια: Νάσος Βαγενάς, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χόρν, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σσ. 269-277.

⁶⁶² «Ἡ στρατιωτική ζωή ἐν Ἑλλάδι», Ανατύπωση Α', Επιμέλεια: Mario Vitti, Ν.Ε.Β. «Ερμής», Αθήνα 1986, σελ. 15-24.

μόλις μέ ἔμενε καιρός νά ἐπισκέπτομαι τόν ξενοδόχον. Ἦρχισα τότε νά πιστεῦω μέ τά σωστά μου ὅτι εἶμαι «δάσκαλος»..

Ἡ ζωή τήν ὁποίαν διῆγον, ἦρχισε νά μέ βαρύνῃ. Νά κάθημαι ἰλοκλήρους ὥρας κλίνων ρήματα, διορθόνων τετράδια, καί ἐξηγῶν λέξεις εἰς χονδροκεφάλους ἐνίοτε, οἱ ὁποῖοι εἶχον καί τήν ἀπαίτησιν νά ἐπαναλαμβάνω τετράκις καί πεντάκις τά αὐτά πράγματα, νά τρέχω ἀπό οἰκίαν εἰς οἰκίαν μέ τήν γραμματικήν τοῦ Καρασούτζα καί μέ τήν μέθοδον τοῦ Ὀλλενδόρφου ὑπό τήν μασχάλην, αὐτά δέν ἐσυμβιβάζοντο οὔτε μέ τόν χαρακτήρα οὔτε μέ τήν ἡλικίαν μου· ὡς ἐκ τούτου ἦτον ἐπόμενονον νά μή διαρκέσωσι καί πολύ.»⁶⁶³

Οἱ αδυναμίες της δημόσιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα ἀλλά καί της κοινοτικής στις ἀλύτρωτες περιοχές δημιουργούσαν πληθώρα μαθητῶν με ουσιαστικά γνωστικά ελλείματα που, κατά το συρμό της εποχῆς, ἔπρεπε να καλυφθοῦν με φροντιστήριον. Ἐτσι ερμηνεύονται οἱ χαρακτηρισμοί «χονδροκέφαλοι» του συγγραφέα της Στρατιωτικῆς Ζωῆς, ὅπως καί οἱ «ἀμελεῖς» καί «δυσμαθεῖς» μαθητές του Πασχάλη.

Εννοεῖται πως ἀπό το ὅλο κύκλωμα δεν ἔμεναν ἔξω καί οἱ λειτουργοί της δημόσιας εκπαίδευσης. Ἀντιθέτως, πρωταγωνιστούσαν δημιουργώντας προβλήματα στην ἴδια τη σχολική πράξη, γεγονός που ἐπέσυρε τήν ἐκδοσὴ διατάγματος «περὶ προγυμνάσεως μαθητῶν καί διδασκαλίας ἐν ἰδιωτικοῖς ἐκπαιδευτηρίοις παρά καθηγητῶν καί διδασκάλων» ἀπό τὸν ὑπουργό Παιδείας Χ. Χριστόπουλο, στις 18 Αυγούστου 1856⁶⁶⁴.

Το εἰσόδημα τῶν φτωχῶν μαθητῶν ἢ σπουδαστῶν της εποχῆς συμπληρωνόταν καί με ἕνα ἄλλο τρόπο, τὴν μετάφραση κειμένων ξένης λογοτεχνίας ἐπ' ἀμοιβή, για λογαριασμό εφημερίδων. Ἡ ἀπασχόληση ὅμως αὐτὴ εἶχε τὸν κίνδυνο της πολὺ χαμηλῆς πληρωμῆς που καθόριζε ὁ ἐκδότης.

⁶⁶³ « Ἡ στρατιωτικὴ ζωή », ὁ.π., σελ. 22-3.

⁶⁶⁴ « Ἡ μεταρρύθμιση που δεν ἔγινε », Α' τομ., ὁ.π. Το διάταγμα ἀπαγορεύει τὴν « ἐπὶ διδάκτορις προπαίδευσιν », μαθητῶν ἀπὸ διορισμένους εκπαιδευτικούς που ἐπιπλέον διδάσκουν τοὺς μαθητὲς αὐτοὺς καί στα δημόσια σχολεῖα. Ἐπίσης καθορίζει τὴν προϋπόθεση ὑπαρξῆς ἀδείας ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο για παρόμοια μαθήματα. Για τὴν ἐκδοσὴ της ἀδείας προαπαιτεῖται ἡ σύμφωνη γνώμη τοῦ προϊσταμένου γυμνασιάρχῃ ἢ σχολάρχῃ, ἐνῶ ἡ προγύμναση δε μπορεῖ να υπερβαίνει τις 8 ὥρες καί με τὴν προϋπόθεση να προηγείται διάλειμμα τουλάχιστον μίας ὥρας μεταξύ τῶν μαθημάτων προγύμνασης καί τῶν κανονικῶν μαθημάτων στην τάξη, σελ. 137.

καθώς και την καθυστέρησή της. Ο Παπαδιαμάντης στο μικρό του διήγημα «Πατέρα στό σπίτι» αποδίδει με σαφή τρόπο αυτές τις δυσκολίες: «*Κατ' ἰκείνην τήν ἡμέραν συνέβη νά εἶμαι πλούσιος, διότι εἶχα κατορθώσει μετά πέντε ἐκλιπαρήσεις, καί μετά τέσσαρας ἀποπομπάς, νά λάβω δεκαπέντε δραχμάς, ἀπέναντι ὄγδοῦντα ὀφειλομένων μοι δι' ἀμοιβήν φιλολογικῆς ἔργασίας πέντε ἐβδομάδων.*»⁶⁶⁵.

Αυτές οι μέθοδοι εξοικομόμησης χρημάτων αφ' ενός και πλήρωσης των σελίδων των εφημερίδων αφ' ετέρου, όταν υπήρχαν κενά σημαντικών ειδήσεων, δεν πέρασαν απαρατήρητες ούτε από τους ξένους περιηγητές. Ο G. Deschamps σε μια χαριτωμένη περιγραφή κλείνει την τυπολογία της συμφωνίας μεταξύ του εκδότη και του φτωχού φοιτητή: «*Σ' αυτό το σημείο, τσουγκρίζουν δυο ποτηράκια ρακή και δυο ποτήρια νερό. Ο φοιτητής τρέχει στο υπόγειο που έχει για δωμάτιο, ανάβει τη λάμπα του και, παρακινημένος από την ελπίδα λίγων δραχμών, ξεφυλλίζει λεξικά και μουντζουρώνει σελίδες μέχρι τα αστέρια να σβήσουν και τα κοκόρια να τραγουδήσουν στη δροσερή ώχρα του πρωϊνού. Την επομένη οι Αθηναίοι διαβάζουν στην εφημερίδα τους, χωρίς πολλή έκπληξη, ένα απόσπασμα από την Ιστορία της Υπατείας και της Αυτοκρατορίας του κ. Θιέρσου ή κάποιο παμπάλαιο ευθυμογράφημα του Nestor Roqueplan.*»⁶⁶⁶

Κατά συνέπεια η μαρτυρία του Βιζυηνού στο «Αί συνέπειαι τῆς παλαιᾶς ἱστορίας» για τον τρόπο που ο Πασχάλης εξοικονομούσε τα έξοδα των σπουδών του πλασιώνεται από πληθώρα παρόμοιων καταγεγραμμένων μαρτυριών για γνωστά και άγνωστα πρόσωπα της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα. Η μέθοδος της προγύμνασης θεωρείτο ανάγκη εντός του ιδεολογικού πλαισίου μιας κοινωνίας που ήθελε τα παιδιά της εγγράμματα με κάθε κόστος, προκειμένου να εξασφαλίσουν την πολυπόθητη κοινωνική καταξίωση, την ένταξη στην εγγράμματη κοινότητα και επιτέλους την με αξιώσεις εμπλοκή τους στη διαδικασία των πελατειακών σχέσεων, ως το τελικό ζητούμενο, τη θέση στη δημοσιοῦπαλληλία⁶⁶⁷. Βέβαια πίσω απ' όλα αυτά διακρίνεται η

⁶⁶⁵ «Α. Παπαδιαμάντης Αυτοβιογραφούμενος», ό.π., σελ. 127.

⁶⁶⁶ G. Deschamps, «Η Ελλάδα σήμερα», ό.π., σελ. 148.

⁶⁶⁷ Ο συγγραφέας του έργου «Ἡ στρατιωτικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι», ό.π., διαπίστωσε διαφορὰ μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων μαθητῶν στην πρόοδο και την επιστημονική τους

επιδερμικότητα και η προχειρότητα της γνώσης, συνακόλουθη των αδυναμιών του εκπαιδευτικού συστήματος. Η έφεση για μάθηση ήταν μάλλον επιφανειακή· μόλις κατακτιόντουσαν οι πρώτες γνώσεις ενός κώδικα - της καθαρεύουσας συγκεκριμένα ή κάποιας ξένης γλώσσας - που διαφοροποιούσε κάπως το μορφωμένο από τους αμόρφωτους, η έφεση εξανεμιζόταν: οι λίγες «ελληνικούρες» αρκούσαν για να κορέσουν τη δίψα για τα γράμματα⁶⁶⁸.

Μένει να διευκρινίσουμε ακόμη κάτι. Ο Βιζυηνός θεάται αυτή την πραγματικότητα και την καταγράφει. Το ερώτημα είναι πόσο ο ίδιος δέχεται αυτούς τους συμβιβασμούς. Πουθενά δεν τον συναντούμε ως προγυμναστή ή ως «μεροκαματιάρη» μεταφραστή των αθηναϊκών εφημερίδων. Είναι ακατάλληλος για τη ζωή του εργαζόμενου και χρόνια ονειρεύεται να εξομοιωθεί με τους πλούσιους προστάτες του. Θρέμμα των Φαναριωτών αναπτύσσει αυτήν ακριβώς την εποχή τις αριστοκρατικές του συνήθειες. Η προσαρμογή στις απαιτήσεις της αστικής παραγωγής του είναι άγνωστη⁶⁶⁹. Ο Πασχάλης των «συνεπειών», ο πάμφτωχος γιος του ιερέα από τη Σκιάθο, ο ψευδώνυμος Ερρίκος Σκράδης που έρχεται να καταταγεί στον ελληνικό στρατό κι ο άγνωστος φοιτητής της περιγραφής του Deschamps, υποκύπτουν συμβιβαστικά στο ζυγό της ανάγκης. Ο Βιζυηνός το 1873 μόλις αρχίζει να απολαμβάνει τη χορηγία του Ζαρίφη.

Από τα χρόνια της μαθητικής εμπειρίας του Βιζυηνού στην Αθήνα άξιο σχολιασμού είναι επίσης και το επεισόδιο στο ζυθοπωλείο του Μπερνιουδάκη. Ένα μεγάλο μέρος του συνόλου των 3.000-4.000 μαθητών και φοιτητών που σπούδαζαν στην Αθήνα τα πρώτα χρόνια μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, προέρχονταν από το εξωτερικό και κατά κύριο λόγο από περιοχές της

εξέλιξη και απέδωσε τη μικρότερη ανέλιξη των πρώτων στην εμπλοκή τους στα πελατειακά δίκτυα, για την ένταξη στα οποία τα μορφωτικά standards ήταν σχετικώς χαμηλά: «Παρατήρησα λ.χ. ότι οι εκ τής καθ' αυτό Ελλάδος μαθηταί παύουν συνήθως τίας σπουδάς των, άφ' ού τελειώσουν τά γυμνασιακά μαθήματα, και όλίγοι έξ αυτών άνέρχονται είς πιστημονικάς σπουδάς, είτε διότι από άλλους έλλείπουν τά μέσα και από άλλους η έπιμονή, είτε και διότι τής άηδους πολιτικής ή δηλητηριασμένη άτμοσφαίρα, έντός τής όποίας ζώσι, τούς άποσπά προΐμως από τήν σπουδήν διά νά τούς κυλίση είς στάδιον τής θεσιθηρίας και τών κομμάτων, είς τά γραφεία τών ύπουργών και τών έπαρχων·», σελ. 20.

⁶⁶⁸ Α. Πολίτης, «Ρομαντικά χρόνια», ό.π., σελ. 134.

⁶⁶⁹ «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά διηγήματα», ό.π., εισαγωγή Π. Μουλιάς, σελ. ρλς'.

Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁶⁷⁰. Ειδικά για το Πανεπιστήμιο μπορούμε να παραθέσουμε ενδεικτικά τον αριθμό αυτοχθόνων και ετεροχθόνων φοιτητών το 1872, μια χρονιά πριν την εγγραφή του Βιζυηνού. Στις πέντε σχολές του Πανεπιστημίου (Θεολογική, Νομική, Ιατρική, Φιλοσοφική και Φαρμακολογία), επί συνόλου 1244 φοιτητών, οι 995 ήταν αυτόχθονες και οι 249 ετερόχθονες, σε αναλογία δηλαδή 4:1⁶⁷¹. Ανάλογα βέβαια ήταν τα ποσοστά και στους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αν λάβουμε υπόψη μας και το μεγάλο αριθμό υποτροφιών που παρείχαν ευεργέτες, Έλληνες του εξωτερικού κατ' εξοχήν, σε μαθητές που ήθελαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην Αθήνα⁶⁷².

Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς πόσο εύκολο ήταν για τους νεαρούς που κατέφθαναν από τις κλειστές και συντηρητικές ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού να εκτονώνουν την προηγούμενη πίεση που δέχονταν στις πατρίδες τους με το να συμπεριφέρονται πιο ελευθέρια και να σπαταλούν χρόνο και χρήμα στις άφθονες αστικές διασκεδάσεις της Αθήνας που ολοένα και περισσότερο διευρύνονταν ποσοτικά και ποιοτικά στο φθίνοντα 19^ο αιώνα. Τα δείγματα επιστολών με τις οποίες οι νεαροί μαθητές ζητούν επειγόντως την οικονομική ενίσχυση των γονιών τους, όπως τις παραθέτει ο συγγραφέας της Στρατιωτικής Ζωής, είναι απτές αποδείξεις αυτών των συμπεριφορών⁶⁷³. Ακριβώς όμως επειδή ούτε ο Βιζυηνός ούτε κυρίως ο συμμαθητής του Πασχάλης δε φαίνεται να επέτρεψαν στον εαυτό τους να επιδοθεί σε τέτοιου είδους διασκεδάσεις, η εμπειρία του ζυθοπωλείου και του «γλεντιού» με τη μύρα κατέληξε σε φιάσκο (σελ. 122-3). Η διατήρηση της επιρροής της αγροτικής νοοτροπίας του απέραντου σεβασμού προς το δάσκαλο (έστω και τον ανυπόληπτο), δεν επέτρεψε καν τη συνύπαρξη μαζί του στο χώρο του «καπηλείου.. τής βαρβαρικής εκείνης κρύπτης» (σελ. 123).

Αν προσέξουμε όμως καλύτερα, θα διαπιστώσουμε ότι ο κατ' εξοχήν φορέας της νοοτροπίας αυτής είναι ο Πασχάλης. Οι δύο νεαροί είναι συμμαθητές του 2ου Γυμνασίου αρρένων Πλάκας με κοινούς δασκάλους,

⁶⁷⁰ « Η στρατιωτική ζωή », ό.π., σελ. 16.

⁶⁷¹ Bickford-Smith, « Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α' », ό.π., σελ. 220.

⁶⁷² Κ. Τσουκαλάς, « Εξάρτηση », ό.π., σελ. 491.

⁶⁷³ « Η στρατιωτική ζωή », ό.π., σελ. 18-9.

εκείνος όμως που νιώθει την ανάγκη να αποφύγει το βλέμμα του «*ἀνεξαιρέτως χλευαζομένου καί ἐκσυριττομένου καθηγητοῦ*» (σελ. 123) δεν είναι ο Βιζυηνός ἀλλ' ο Πασχάλης, πράγμα που σημαίνει ότι ο πρώτος είχε ἤδη εισέλθει στη φάση της σχετικοποίησης των παραδοσιακῶν αξιῶν της κοινωνίας, όπου μεγάλωσε. Εξάλλου η αυστηρά προσωπική κρίση ἀπό το Βιζυηνό του συμμαθητή του: «*ὡς πτωχός «τουρκομερίτης» εἶχε διδαχθεῖ ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων νά σέβηται τοὺς διδασκάλους του.*», (σελ. 123), είναι χαρακτηριστική της διαφοροποίησής τους. Ἐν τέλει το πόσο διαφορετικός είναι ο Πασχάλης ἀπό μεγάλο μέρος του μαθητικῶν πληθυσμοῦ ἐρχεται να το πιστοποιήσει λίγα χρόνια ἀργότερα, το 1887, ἓνα ἔγγραφο της Αστυνομικῆς Διεύθυνσης Ἀθηνῶν-Πειραιᾶ που ζητά τη συνεργασία του υπουργείου Παιδείας για την καταστολή του φαινομένου, μαθητές να διασκεδάζουν σε ζυθοπωλεία και καφενεῖα⁶⁷⁴.

Θέλοντας να δώσει ἀκόμη πιο ἔντονα και συγκεκριμένα την ἀφοσίωση του Πασχάλη στις σπουδές του, ο Βιζυηνός ἀποκαλύπτει για τον εαυτό του πλέον το στοιχείο της πολιτικῆς δράσης ἐν μέσω της μεγάλης κρίσης που συντάρραξε την ἐλλαδική κοινωνία το 1873-4. Σύμφωνα με την ἀφήγηση: «*Ὁ δὲ Πασχάλης ἦτον ὁ ἐξυπνότερος, ὁ πρακτικώτερος ὄλων ἡμῶν. Διότι ἐνῶ ἡμεῖς οἱ ἄλλοι μετ' ὀλίγου, ὡς φοιτηταί, ἤρχήσαμεν νά σπαταλῶμεν τὸν πολυτιμώτατον*

⁶⁷⁴ Το ἔγγραφο είναι δημοσιευμένο στην ἐκδοση «Ἡ μεταρρύθμιση που δεν ἐγίνε», Α' τομ., ὁ.π., καθώς και μέρος της ἀπάντησης του υπουργείου: «1877, 83. *ἘΝΤΟΣ ΖΥΘΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΩΝ ἈΣΩΤΕΙΑΣ - Ἐγγραφο ἀπό τῆ Διεύθυνση «τῆς Ἀστυνομίας Ἀθηνῶν καί Πειραιῶς» πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Μαθηταί τῶν ἐνταῦθα Γυμνασίων καί Λυκείων συνεχῶς θεῶνται ἐντός ζυθοπωλείων καί οἰκῶν ἀσωτείας, ἀσέμνωσ συμπεριφερόμενοι πρὸς βλάβην τοῦ μέλλοντος καί τῆς υγείας αὐτῶν. Καί ἀποπέμπονται μὲν οὗτοι ἐκ τῶν ζυθοπωλείων καί τῶν καφενεῖων, ἐνθα καί χαρτοπαίζουσιν, ἀλλ' ἵνα ἀποτελεσματικώτερον γίνηται ἡ ἐπιτήρησις καί ἐν ἀνάγκῃ καί ἡ κιαταδίωξις τῶν οὕτω παρεκτρεπομένων νέων σπουδαστῶν, παρακιλοῦμεν τὸ ὑπουργεῖον ἂν ἐγκρίνη, νά ἐπιστείλῃ τὰ προσήκοντα πρὸς τοὺς κ.κ. γυμνασιάρχας καί τοὺς διευθυντάς τῶν Λυκείων, ἵνα δι' αἰτήσεώς των πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἀστυνομίας ὀρίσωσιν ἕν δέχωνται οἱ συλλαμβανόμενοι μαθηταί οὗτοι παρά τῶν ὀργάνων μας, νά προσάγωνται τὴν ἐκόλουθον εἰς τὰ γραφεῖα τῶν κ.κ. γυμνασιαρχῶν, διὰ νά λαμβάνωνται ἀνάλογα ἐναντίον αὐτῶν μέτρα τιμωρίας.*

83 α. [ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ]

[...] Ὅθεν παρακαλοῦμεν ὑμᾶς [...] τῶν διαπραττόντων πταισματα τὰ ὀνόματα καί αἱ πράξεις νά ἀνακοινῶνται πρὸς τοὺς διευθυντάς [τῶν σχολείων], ἵπως πλὴν τῆς ὑπὸ τοῦ νόμου ἱριζομένης καταδιώξεως αὐτῶν αὐστηρῶς τιμωρῶνται οὗτοι καί ἐν τῷ σχολείῳ», σελ. 268.

τῆς ζωῆς ἡμῶν χρόνον ἀτακτοῦντες ἐν ταῖς πλατείαις καί ταῖς λεωφόροις τῶν Ἀθηνῶν, ἐκφωνοῦντες πολιτικούς λόγους, φωνασκοῦντες περί Φάλαγγος καί διά τοῦτο ψυχρολούμενοι διά πυροσβεστικῶν ἀντλιῶν, δερόμενοι ὑπό «τραμπούκων», μισθωτῶν τοῦ τότε ὑπουργείου, καί ἐπί τέλους ρεμβάζοντες ἐν ταῖς φυλακαῖς τοῦ Γκαρπολά, ὁ γνωστικός Πασχάλης, ἐνῶ ἦτον ἐλεύθερος νά μείνη δύο ἔτη εἰς τό Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν, ἐσπούδαζεν ἐν Γερμανία ...» (σελ. 123-4).

Μπορούμε να προχωρήσουμε στο σχολιασμό του αποσπάσματος αναφερόμενοι με συντομία στα προηγηθέντα πολιτικά γεγονότα. Από τις 14 Φεβρουαρίου 1872 πρωθυπουργικά καθήκοντα είχε αναλάβει ο Ε. Δεληγιώργης, ως νικητής των εκλογών του προηγούμενου μήνα. Από τη βουλή εκείνη απουσίαζαν οι Αλ. Κουμουνδούρος, Θ. Δηλιγιάννης και Χ. Τρικούπης, διότι δεν είχαν εκλεγεί. Ωστόσο η αντιπολίτευση διέθετε εντός βουλής ικανούς ρήτορες, όπως ο Σωτηρόπουλος, ο Κεχαγιάς και ο Λομβάρδος⁶⁷⁵. Η ίδια η πλειοψηφία του Δεληγιώργη ήταν εξαιρετικά επισφαλής, γεγονός που αποδεικνυόταν από τις συνεχείς προσπάθειές του να περιορίσει τη διάρκεια των βουλευτικών συνόδων⁶⁷⁶. Προς τα τέλη του 1873 ξεσπούσε το Λαυρεωτικό ζήτημα εξαιτίας του κατακυλίσματος των μετοχών της Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου και με τα γνωστά αποτελέσματα, την απογύμνωση χιλιάδων οικογενειών και τον κοινωνικό αναβρασμό⁶⁷⁷.

Στο πολιτικό επίπεδο η αντιπολιτευτική δραστηριότητα επικεντρώθηκε στο ζήτημα της επανίδρυσης της «Πανεπιστημιακής Φάλαγγας». Η σύσταση της Φάλαγγας έγινε αμέσως μετά την αντιοθωνική επανάσταση της 10ης Οκτωβρίου, με στόχο την τήρηση της τάξης. Κύριοι ιδρυτές της υπήρξαν οι Βούλγαρης και Δεληγιώργης που οργάνωσαν τους φοιτητές σε εθνοφυλακή λόγω δυσπιστίας προς τη χωροφυλακή και τα στρατιωτικά σώματα που μάλλον επηρεάζονταν από τους διοικητές τους. Η Φάλαγγα κατόρθωσε σε μεγάλο βαθμό, διοικούμενη από τους καθηγητές, να εμποδώσει την τάξη και παρέμεινε σε λειτουργία για αρκετό χρονικό διάστημα. Επρόκειτο για

⁶⁷⁵ Γ. Ασπρέας, «Πολιτική Ιστορία», ό.π., τομ. Β', σελ. 45-6.

⁶⁷⁶ Γρηγόριος Δαφνής, «Η κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από το 1872 ως το 1881», Ι.Ε.Ε., τομ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, σελ. 290-1.

⁶⁷⁷ Γ. Ασπρέας, «Πολιτική Ιστορία», ό.π., τομ. Β', σελ. 46-7.

ανεξάρτητη στρατιωτική μονάδα που λειτουργούσε ως τάγμα στο πλαίσιο της εθνοφυλακής, γι' αυτό και η ακριβής ονομασία της ήταν «Τάγμα Εθνοφυλακής Πανεπιστημίου». Συστήθηκε από εθελοντές φοιτητές βάσει του ψηφίσματος της 12ης Οκτωβρίου 1862, σύμφωνα με το οποίο «*ἡ ἐθνοφυλακή τῶν Δήμων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς καταρτίζεται ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ μέχρι τῆς ἐκτελέσεως τοῦ περὶ ἐθνοφυλακῆς νόμου, ἐξ ἐθελοντῶν. Τὴν ἐθελοντικὴν σύστασιν τῆς Ἐθνοφυλακῆς ἐπιβεβαιώνει καὶ τὸ ψήφισμα τῆς 10 Νοεμβρίου 1862, δι' οὗ, μεταξύ ἄλλων ἀναγγελομένων μέτρων ἐν ὄψει τῶν ἐκλογῶν (που εἶχαν οριστεῖ για τις 24 Νοεμβρίου 1862) δηλοῦται ὅτι ἡ κυβέρνησις διέταξε τὴν κατάλυσιν πάσης ἐμμίσθου Ἐθνοφυλακῆς ὅπως μὴ χρησιμεύσῃ εἰς καταπίεσιν τινος τῶν κομμῶτων καὶ ἀντικατέστησε τὴν ἀμμισθον δι' ἐθελοντῶν (sic), μόνην ἐγγυωμένην τὴν εἰλικρίνειαν καὶ τὴν ἀμεροληψίαν περὶ τὴν φύλαξιν τῆς τάξεως*»⁶⁷⁸. Η συγκρότηση της Πανεπιστημιακής Φάλαγγας προβλέφθηκε και από το ψήφισμα της προσωρινῆς κυβέρνησης στις 8 Δεκεμβρίου 1862, με το οποίο μάλιστα καθοριζόταν ο ιματισμός και ο οπλισμός των εθνοφυλάκων και καθιερωνόταν ειδικά διακριτικά για τους αξιωματικούς⁶⁷⁹. Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι τους αξιωματικούς και

⁶⁷⁸ «Νικολάου Ι. Σαριπόλου Προσωπικόν Αρχεῖον», ταξινομηθέν και σχολιασθέν υπό Μ. Δ. Στασινοπούλου, Π.Α.Σ.Π.Ε., Αθήναι 1963, σελ. 148-9.

⁶⁷⁹ Για τον ιματισμό της Εθνοφυλακῆς ο Λ. Συγγρός, το 1867, βρήκε την ευκαιρία να πραγματοποιήσει την πρώτη του δωρεά και να παρατηρήσει ειρωνικά στα «Απομνημονεύματα», Βιβλίο 2^ο, δ.π.: «*Ἐπὶ τὴν ἀκόμη λείψαντα Ἐθνοφυλακῆς ὑφισταμένης ὕστερον ἀπὸ τόσον γενόμενον ἐπὶ Ὀθωνος θόρυβον διὰ τὴν σύστασιν αὐτῆς, μόνον διὰ τὴν ἰσχυρὴν λόγος ὑπάρξεως τῶν ἀξιωματικῶν αὐτῆς καὶ ἐπιδείξεως τῶν χρυσοποικίλων στολῶν τῆς. Ἐπρεπε νὰ ὑπάρχουν συνεπῶς καὶ τινες πρὸς τὸ θεαθῆναι Ἐθνοφύλακες δικαιολογούντες οὕτω τὴν ὑπαρξιν τῶν ἀξιωματικῶν ἀκόμη καὶ διότι τινές τῶν πολιτῶν ἠρέσκοντο φέροντες τὴν στολὴν τοῦ ἀπλοῦ Ἐθνοφύλακος.*

Ἐχρειάζετο κάποιος λόχος τριάντα ἢ ὀλιγωτέρας στολάς Ἐθνοφύλακων, ἔλειπον δὲ τὰ χρήματα πρὸς προμήθειαν αὐτῶν καὶ διὰ τοῦ Ἀλκιβιάδου Καμπᾶ ἐζητήθη ἡ συνδρομὴ μου. Ἐπρόκειτο ἐν συνόλω περὶ δαπάνης 800 δραχμῶν !

Ἐπεσέθη νὰ καταβάλω ἐξ ἰδίων τὸ ὅλον καὶ ἡ ἐντύπωσις ἐκ τῆς ἀσημάντου ἐκείνης δωρεᾶς ὑπῆρξε τοιαύτη, ὥστε ἐκτός πλείστων εὐχαριστηρίων τὴν ἐπιούσαν τῆς δωρεᾶς ἔνεκρηρύχθη καὶ λοχαγός τῆς Ἐθνοφυλακῆς !!

Ἐννοεῖται ὅτι εὐχαρίστησα προσποιούμενος σοβαρότητα, ἀλλ' ἐσκεπτόμην πόσον ἰλίγον ἀπαιτητικοί, διὰ τὴν μὴ εἶπω ἄλλο τι, ἦσαν οἱ ἐν Ἀθῆναις.», σελ.135-6.

υπαξιοματικούς εξέλεξαν με δημοκρατικές διαδικασίες οι οπλίτες-φοιτητές, ενώ οι τελευταίοι δικάζονταν από τους αξιοματικούς και σε τελευταίο βαθμό από τον Πρύτανη.

Η δημιουργία της Φάλαγγας αποτελεί κυρίως αναγνώριση του ρόλου του Πανεπιστημίου στη μεταπολίτευση του 1862 αλλά και μία μέθοδο ελέγχου της δυνάμεως των φοιτητών⁶⁸⁰, εφόσον το άρθρο 7 του εσωτερικού κανονισμού της πρόβλεπε ότι: «*Ἡ φάλαγγξ τοῦ Πανεπιστημίου διατελεῖ ὑπό τήν ἄμεσον ἐπιτήρησιν καί ἐποπτείαν τῆς Πρυτανείας, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐσωτερικήν πειθαρχίαν καί τήν τάξιν τοῦ σώματος τούτου · ἡ δέ ἀνωτέρα ἐπιτήρησις τῆς στρατιωτικῆς αὐτοῦ προόδου καί ἐπιδόσεως ἀνήκει τῷ Ὑπουργῷ τῆς Δημόσιας Ἐκπαιδεύσεως, συμπράττοντι ἀπό κοινοῦ μετά τῶν Ὑπουργῶν τῶν Στρατιωτικῶν καί τῶν Ἐσωτερικῶν.*»⁶⁸¹

Στα επόμενα χρόνια το ζήτημα της εθνοφυλακῆς θα εξακολουθεῖ να κρατά τους φοιτητές σε αναβρασμό και να δημιουργεῖ κινητοποιήσεις στο φοιτητικό κόσμο. Ἐντεκα χρόνια μετά την ίδρυση της Φάλαγγας διαπιστώνεται ἡ παρουσία παρόμοιου πνεύματος⁶⁸². Η οικονομική καταστροφή των Λαυρεωτικῶν και οι πολιτικές ακροβασίες του Δεληγιώργη αποτελοῦν τις κύριες αιτίες του αναβρασμοῦ. Ο εκ των ιδρυτῶν της Φάλαγγας, επικεφαλῆς μίας ασταθούς κυβέρνησης δε φαίνεται να ἔχει καμία σχέση με τον επαναστάτη του 1862 και αντιδρά στην ανασύσταση της εθνοφυλακῆς αντιλαμβανόμενος προφανῶς τον κίνδυνο να στραφεῖ αὐτή εναντίον του. Στις 11 Δεκεμβρίου, ἐν μέσω της πολιτικῆς κρίσης οι φοιτητές διαδηλώνουν ειρηνικά με αίτημα την επανίδρυση της Φάλαγγας και μεταξύ τους πορεύεται και ο Βιζυηνός. Δεν εἶναι φοιτητής, ὅπως αναφέρει (πιθανότατα ἀπό μνημονικό σφάλμα), στη διήγησή του: «*.. ἡμεῖς οἱ ἄλλοι μετ' ὀλίγον, ὡς*

⁶⁸⁰ Αλέξης Δημαράς, «Κοινωνία και πολιτισμός ἀπό το 1833 ὡς το 1881 - Ἐκπαίδευση», Ι.Ε.Ε., τομ. ΙΓ', Ἐκδοτική Αθηνῶν, σελ. 489.

⁶⁸¹ Ολόκληρος ο «Ἐσωτερικός κανονισμός τῆς Πανεπιστημιακῆς Φάλαγγος» με σύνολο 29 ἀρθρων, ημερομηνία σύνταξης 11 Δεκεμβρίου 1875 και υπογεγραμμένος ἀπό τον πρύτανη Ἐμμαν. Κόκκινο εἶναι δημοσιευμένος στο «Ν. Σαριπόλου Προσωπικόν Ἀρχεῖον», ὁ.π., σσ. 149-155, το ἀρθρο 7 σελ. 150-1.

⁶⁸² Κωνσταντῖνος Δημαράς, «Κοινωνία και πολιτισμός ἀπό το 1833 ὡς το 1881- Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», Ι.Ε.Ε., τομ. ΙΓ', Ἐκδοτική Αθηνῶν, σελ. 481.

φοιτηταί, ..» αλλά μαθητής του Γυμνασίου, διότι έχουν περάσει μόλις τρεις μήνες από τον ερχομό του στην Αθήνα. Είναι πάντως αξιοσημείωτο πόσο γρήγορα εγκλιματίστηκε, ώστε να λαμβάνει μέρος και σε τέτοιου είδους πολιτικές κινητοποιήσεις, εν αντιθέσει προς τον Πασχάλη που ζει και δρα μόνο με το στόχο της επιτυχούς περάτωσης των σπουδών του. Για να αντιμετωπίσει την κατάσταση ο Δεληγιώργης προέβη στη λήψη βίαιων μέτρων τα οποία αναφέρει και ο Βιζυηνός δίχως «να μασά τα λόγια του», κατάβρεγμα με πυροσβεστικές αντλίες και ξυλοδαρμός από «τραμπούκους», μισθωτούς του τότε υπουργείου. Για την ιστορία σημειώνουμε ότι το υπουργείο Εσωτερικών διατηρούσε ο πρωθυπουργός Δεληγιώργης και το υπουργείο Στρατιωτικών ο Δ. Γρίβας⁶⁸³.

Η βίαιη καταστολή επέτεινε το κλίμα πολιτικής έντασης και είχε ως συνέπεια την πτώση της κυβέρνησης Δεληγιώργη. Η ανατροπή επιτεύχθηκε με τη συνένωση εναντίον του των τριών άλλων κομμάτων, ενώ ήταν προφανές ότι, οποιοσδήποτε από τους άλλους πολιτικούς αρχηγούς κι αν αναλάμβανε το σχηματισμό κυβέρνησης, αυτή θα ήταν εφήμερη, διότι θα ενωνόταν εναντίον της το κόμμα που έπεσε από την εξουσία μαζί με τα άλλα δύο. Ως πρωθυπουργός κοινής αποδοχής προκρίθηκε ο Βούλγαρης ο οποίος παραιτήθηκε στις 15 Απριλίου 1874 και προκήρυξε εκλογές για τον Ιούνιο του 1874⁶⁸⁴.

Αμέσως μετά την πτώση του Δεληγιώργη γενικεύθηκαν στη βουλή οι συζητήσεις για το κατά πόσον ο βασιλιάς είχε το δικαίωμα να επιλέγει τον κομματικό αρχηγό της αρεσκείας του και να του αναθέτει το σχηματισμό κυβέρνησης ή έπρεπε η εντολή αυτή να δίνεται στο πλειοψηφούν στη βουλή κόμμα.

Στις συζητήσεις εκείνες που έλαβαν πολύ δυσάρεστη τροπή για το βασιλιά Γεώργιο, διαβάστηκε και σχετική έκθεση, για τον τρόπο καταστολής της φοιτητικής διαδήλωσης της 11^{ης} Δεκεμβρίου, από τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο: «*Ενῶ δέ ἀπῆρχετο ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια μετὰ τὸ τέλος τῆς συναθροίσεως ἔφιπποι χωροφύλακες, εὐζωνοὶ καὶ ἀστυνομικοὶ κλητῆρες*

⁶⁸³ D. Dakin, «Η ενοποίηση», ό.π., παράρρημα Β', σελ. 422-3.

⁶⁸⁴ Γ. Ασπρέας, «Πολιτική Ιστορία», ό.π., τομ. Β', σελ. 47-8.

ἔπεσαν κατ' αὐτῶν .. καί διὰ λίθων καί τῶν ξιφῶν των ἐπάταξαν αὐτούς, καί τοὺς κατεδίωξαν εἰς πάσας τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως ..»⁶⁸⁵.

Μετά το τέλος της επιχείρησης οι δυνάμεις καταστολής της κυβέρνησης Δεληγιώργη πραγματοποίησαν και συλλήψεις. Ο Βιζυηνός ήταν μεταξύ των συλληφθέντων και είχε την ευκαιρία να «*ρεμβάση ἐν ταῖς φυλακαῖς τοῦ Γκαρπολά*». Οι φυλακές του Γκαρπολά και του Μεντρεσέ ήταν περιώνυμες από τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Όθωνα, όταν χρησιμοποιήθηκαν από την αστυνομία για να φυλακίζονται φοιτητές και πολιτικοί κρατούμενοι στα μεσαιωνικά υπόγειά τους, όπου υφίσταντο και την ανάλογη μεταχείριση⁶⁸⁶. Η χρήση βέβαια από το Βιζυηνό της μετοχής «*ρεμβάζοντες*» υποδηλώνει μάλλον ότι εξαιτίας της μαζικότητας των συλλήψεων και του γεγονότος ότι η διαδήλωση των φοιτητῶν δεν είχε ευρύτερες συνέπειες, οι συλληφθέντες δεν αντιμετώπισαν τις σκαιότητες που είχαν σημειωθεί σε προηγούμενες περιπτώσεις.

Τελικῶς η Φάλαγγα ανασυστήθηκε το 1875, ὁπότε θεσπίστηκε ο εσωτερικός κανονισμός της, και ἔδρασε και στην Κρήτη το 1897. Ο κανονισμός θεσπίστηκε εκ των υστέρων με υπουργική διαταγή της 18^{ης} Μαΐου 1875 και με ψήφισμα της «Ακαδημαϊκής Συγκλήτου» της 27^{ης} Σεπτεμβρίου 1875. Η κύρωση της απόφασης έγινε από τον υπουργό Παιδείας στις 9 Δεκεμβρίου 1875⁶⁸⁷. Η νομιμοποίηση ήταν ο ασφαλέστερος τρόπος χειραγώγησης των φοιτητικῶν ανησυχιῶν και δραστηριοτήτων με τη συνακόλουθη διοχέτευσή τους στις πρακτικές της Μεγάλης Ιδέας, ὡπως επισημαίνει και η δράση της Φάλαγγας στην Κρήτη. Όταν αυτή ανασυστήθηκε πάντως, ο Βιζυηνός είχε πάψει να είναι φοιτητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας και βρισκόταν στη Γοτίγγη. Η πρωτόγνωρη εκείνη εμπειρία ὁμως στην πολιτική δράση φαίνεται ὅτι χαραχτηκε βαθειά στην ευαίσθητη μνήμη του, ὡστε να καταγραφεί και να φτάσει σ' εμάς μέσα από τις σελίδες του διηγήματος των «*συνεπειῶν της παλαιᾶς ιστορίας*», δίνοντας ἔτσι και μια πιο ειδική διάσταση στον ἴδιο τον τίτλο.

⁶⁸⁵ Κ. Δημαράς, «Η κληρονομιά των περασμένων», ὁ.π., σελ. 481-2.

⁶⁸⁶ Οδυσσεύς Δημητρακόπουλος, «Στροφή της κυβερνητικῆς πολιτικῆς προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας», Ι.Ε.Ε., τομ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνῶν, σελ. 189.

⁶⁸⁷ «Ν. Σαριπόλου Προσωπικόν Αρχεῖον», ὁ.π., σελ. 149.

3.2. «Τό μόνον τῆς ζωῆς του ταξείδιον»

3.2.1. Η εμπειρία του Βιζυηνού από το «ἔντιμον τῶν ραπτῶν ἐπάγγελμα»

Σ' ένα άρθρο του θρακιώτη δάσκαλου Βλάσιου Σκορδέλη, του 1890, όπου περιγράφεται η αναχώρηση του παιδιού-υποψήφιου μέλους μιας συντεχνίας, αναφέρονται τα εξής: «*Ὁ μικρός ταξιδιώτης - ἄς εἴπωμεν τήν ἰλήθειαν - ὁδοιπορῶν δέν κάμνει σχέδια ἤ ἡλικία του δέν γνωρίζει ἀκόμη τόν κόσμον. Ἡ μόνη εὐχή του εἶναι νά δυνηθῆ εὐκόλως ν' ἀνεύρῃ ἐν τῇ πόλει τόν συμπατριώτην του, ὅστις πρό ἕξ μηνῶν εἶχεν ἀναχωρήσει ἐκ τοῦ χωρίου του. Ἡρκεῖ ν' ἀνεύρῃ αὐτόν ὅλα τά ἄλλα ὁ Θεός θά τά ἔφερνε δεξιὰ»⁶⁸⁸. Η τυπολογία του πίνακα είναι σχεδόν η ίδια για όλα τα δεκαετή περίπου παιδιά που παίρνουν το δρόμο της ένταξης στις συντεχνίες της πόλης, αρχικά ως μαθητευόμενοι και με τη φιλοδοξία να γίνουν κι αυτά κάποτε μάστορες αναγνωρισμένοι. Από τον πιο πάνω πίνακα που μπορούσε να απεικονιστεί και για το Βιζυηνό, λείπει μόνο η σκηνή της ευχής του πατέρα μια και ο μικρός είχε ορφανέψει από χρόνια. Όμως η δική του φαντασία, καλλιεργημένη απ' τον παππού του, είχε δώσει μορφή και περιεχόμενο συγκεκριμένο στην επιτυχία της τέχνης που πήγαινε να μάθει: «*Ὅτε μ' ἐστρατολόγουν διά τό ἔντιμον τῶν ραπτῶν ἐπάγγελμα, οὐδεμία ὑπόσχεσις των ἐνεποίησεν ἐπί τῆς παιδικῆς μου φαντασίας τόσον γοητευτικὴν ἐντύπωσιν, ὅσον ἡ διαβεβαίωσις, ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἔμελλον νά ράπτω τά φορέματα τῆς θυγατρὸς τοῦ Βασιλέως»* («Τό μόνον τῆς ζωῆς του ταξείδιον», σελ. 168).*

Ο αυτοβιογραφικός χαρακτήρας του έργου συνίσταται στη σχέση συμμετρίας μεταξύ της επιστροφῆς του δεκάχρονου Γιωργάκη για να προλάβει ζωντανό τον παππού Γεώργη και εκείνης του Γεωργίου Βιζυηνού από το εξωτερικό στην Ελλάδα λόγω του θανάτου του προστάτη του Γεωργίου Ζαρίφη (Μάρ. 1884). Η σχέση συμμετρίας των δύο επιστροφών είναι εντυπωσιακή, όπως εντυπωσιακές είναι και οι ψευδαισθήσεις και των δύο που επιστρέφουν

⁶⁸⁸ Το άρθρο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Ἑβδομάς», 30 Ιουνίου 1890 με τίτλο : «Εἰκὼν ἐκ τοῦ συγχρόνου ἰδιωτικοῦ βίου». Το απόσπασμα προέρχεται από αναδημοσίευση τμήματος του άρθρου στη μελέτη του Γιώργου Παπαγεωργίου, «Ἡ μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος} -19^{ος} αἰ), Ι.Α.Ε.Ν., Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς αρ. 3, Αθήνα 1986, σελ. 36.

πεπεισμένοι για τις αρετές της τέχνης τους (ραπτικής/συγγραφικής). Οι δύο τέχνες θα τους άνοιγαν το δρόμο για να βρουν «βασιλοπούλαις» ή τουλάχιστον κοινωνική αναγνώριση, ήταν δηλαδή επενδεδυμένες με προσδοκίες που ξεπερνούσαν κατά πολύ την πραγματικότητα⁶⁸⁹. Και στις δύο περιπτώσεις η διάψευση ήταν τραγική.

Στο σημείο αυτό όμως θ' ασχοληθούμε μόνο με την παιδική εμπειρία-διάψευση από τις συντεχνίες στην Πόλη. Υπενθυμίζεται ότι η πρώτη αυτή αναχώρηση του Βιζυηνού από την ιδιαίτερη πατρίδα του πραγματοποιήθηκε το 1861-2 μετά από οικογενειακή απόφαση να σταλεί στην Πόλη για να μαθητεύσει σε κάποιο μάστορη-ράφτη, πρακτική συνηθισμένη στους αγροτικούς πληθυσμούς προκειμένου να απαγκιστρωθούν τα παιδιά τους από τις δυσκολίες της αγροτικής ζωής της υπαίθρου και να εκμεταλλευθούν την ευχέρεια αυτή της επαγγελματικής-κοινωνικής κινητικότητας προς τα αστικά επαγγέλματα, θεωρούμενα οπωσδήποτε επικερδέστερα και πιο καταξιωμένα.

Είναι βέβαιο ότι για την είσοδο του Βιζυηνού στη συντεχνία-esnaf των ραφτών ήταν απαραίτητη η διαμεσολάβηση κάποιου προσώπου με πρόσβαση στην ιεραρχία της. Την προσαγωγή του νέου στις τάξεις του esnaf ως μαθητευόμενου-cirak ανέλαμβανε ο ίδιος ο πατέρας, αν η οικογένεια κατοικούσε στην πόλη αλλά τις περισσότερες φορές, κατά την περιγραφή και του Σκορδέλη, το παιδί αναχωρούσε μόνο του και εύρισκε το μεσολαβητή στην πόλη. Δυστυχώς δεν έχουμε τη μαρτυρία του Βιζυηνού για το μεσολαβητή του ούτε και τη διαδικασία εισδοχής του στο esnaf. Δεχόμενοι όμως ότι οι χριστιανικές και μουσουλμανικές συντεχνίες λειτουργούσαν βάσει αυστηρά προκαθορισμένου νομικού-εθιμικού τυπικού και ουσιαστικά διέφεραν μόνο κατά το θρησκευτικό μέρος της τελετουργίας τους, μπορούμε πάνω κάτω να παραβάλουμε τον τρόπο εισδοχής, εφόσον, όπως είπαμε, το πλαίσιο λειτουργίας ήταν κοινό. Ο Abdülaziz bey (1850-1918) στα 14 τετράδια σχεδιασμάτων του που καλύπτουν όλο το φάσμα της οθωμανικής καθημερινής ζωής με τον πλήρη τίτλο «Adat ve Merasim-i Kadime, Tabirat ve Muamelat-i Kanmiye-i Osmaniye», δίνει πλήρη περιγραφή της εισόδου των παιδιών στις

⁶⁸⁹ Μ. Χρυσανθόπουλος, «Γ. Βιζυηνός Μεταξύ φαντασίας και μνήμης», ό.π., σελ. 113.

συντεχνίες του 19^{ου} αιώνα⁶⁹⁰. Αν μετατρέψουμε τους ισλαμικούς θρησκευτικούς όρους σε χριστιανικούς, νομίζουμε ότι μπορούμε να συνάγουμε τον ανάλογο τρόπο στις χριστιανικές συντεχνίες. Ο πατέρας ή ο κηδεμόνας, αυτοπροσώπως ή μέσω τρίτου, απευθυνόταν σε κάποιον από τους προεξάρχοντες της συντεχνίας. Ο αποδέκτης της αίτησης το έθετε υπόψη της διοίκησης του συναφίου, της Ionca. Με τον όρο Ionca αναφέρεται η διοικητική επιτροπή που συνερχόταν σε τακτά χρονικά διαστήματα και σε έκτακτες περιπτώσεις για ν' ασχοληθεί με θέματα που αφορούσαν στο esnaf και να λάβει διοικητικές αποφάσεις. Αποτελούνταν από μάστορες (ustalar) με ηλικία και κύρος.

Στη συγκεκριμένη συνεδρίαση ετίθετο το θέμα της εισαγωγής του νέου και ζητιόταν η άποψη των γερόντων. Αν γινόταν δεκτός ο υποψήφιος, και αφού οριζόταν σε ποιο μάστορα θα προσκολληθεί, ενημερωνόταν ο πατέρας ή ο κηδεμόνας για την ημέρα παρουσίας του νέου μέλους. Αυτή τη μέρα ο πατέρας πρόσφερε πριν τη συνεδρίαση στα μέλη της Ionca καφέ, ζάχαρη, ανθόνερο και άλλα κεράσματα. Όταν συγκεντρωνόταν τα μέλη και ερχόταν και ο πατέρας του παιδιού, γινόταν η διαδικασία του κεράσματος. Ο μεσολαβητής για την αποδοχή του παιδιού εμφάνιζε το νέο κρατώντας τον από το χέρι και πρόσφερε μια ευχή απευθυνόμενος στους προεξάρχοντες: *«για την πραγματοποίηση του καλού, τον εξοστρακισμό του κακού και την πραγματοποίηση των επιθυμιών»* και κατόπιν χαιρετούσε⁶⁹¹. Μετά το χαιρετισμό προς τους μάστορες ο μεσολαβητής κατευθυνόταν μπροστά στα μέλη της Ionca και τους επικεφαλής του συναφίου (Kethüdası και esnaf Kethüdası) και τον υπεύθυνο επιστάτη της συντεχνίας (Köşe ustası)⁶⁹², στεκόταν με το παιδί και απευθυνόμενος σ' αυτούς επικαλούνταν το Θεό, τον Προφήτη και τον προστάτη του esnaf και δήλωνε ότι το παιδί αυτό *«θέλει να γίνει άνθρωπος και να βγει στην κοινωνία, όπως επίσης επιθυμεί να*

⁶⁹⁰ Το κείμενο αυτό επεξεργασμένο και μεταγεγραμμένο εκδόθηκε με τον τίτλο: Abdülaziz bey, «Osmanlı adet, merasim ve tabirleri-toplum hayatı», c. 1-2, T.V.Y. Yayınları, İstanbul 1995. Η περιγραφή εισόδου νέου μέλους των συντεχνιών (τομ. 1) μεταξύ των σελίδων 94-6.

⁶⁹¹ Abdülaziz, «Osmanlı adet», ό.π., τομ. 1: *«Hayırlar feth ola - Şerler def ola - Muradlar hastı ola»*, σελ. 95.

⁶⁹² Η ερμηνεία του όρου στο «Redhouse», ό.π., σελ. 679.

προσεύχεται για σας»⁶⁹³. Τότε ο esnaf Kethüdası ανταπαντούσε: «κι εμείς δεχόμαστε αυτό το νέο ως παιδί μας κι ως ζιγak στην τέχνη μας»⁶⁹⁴ και ολοκλήρωνε με την επίκληση της βοήθειας του Θεού για το νέο. Κατόπιν απευθυνόταν στο παιδί δίνοντάς του κάποιες συμβουλές: «παιδί μου αν θες να γίνεις άνθρωπος και να εξασφαλίσεις τα προς το ζην και την ευμάρεια, πρέπει να εργάζεσαι υπακούοντας στο μάστορα, ευαρεστώντας τον, μη λέγοντας ψέμματα, μη κάνοντας απάτες, εκτελώντας προσεκτικά το namaz (προσευχή) και τα υπόλοιπα θρησκευτικά καθήκοντα και συμπεριφερόμενος στους ηλικιωμένους πελάτες σα να ήταν γονείς σου και στους νεότερους πελάτες σα να ήταν αδέρφια σου εμπρός λοιπόν»⁶⁹⁵. Όλα αυτά διατυπώνονταν με πατρικό τόνο, ενώ το παιδί στη συνέχεια φιλούσε το χέρι αυτού του προσώπου και των υπολοίπων και στεκόταν στην πόρτα. Του φορούσαν μια ποδιά μεταξωτή και βαρύτιμη την οποία καθώς έβαζαν, έλεγαν συγχρόνως τη besmele (μουσουλμανική ευχή) και το τοποθετούσαν μεταξύ τους σε κατάλληλη θέση. Στο επόμενο στάδιο της τελετής κάποιος απ' τους παρευρισκόμενους διάβαζε κορανικά εδάφια και ο μεσολαβητής διάβαζε μια fatiha (κεφάλαιο του κορανίου) για τις ψυχές των νεκρών μαστόρων του esnaf και των οικείων τους. Η τελετή έκλεινε με το κέρασμα καφέ και σερμπετιών και ο αρχιμάστορας της συντεχνίας παρέδιδε το παιδί στο μάστορα που είχε προαποφασιστεί να το παραδώσουν, επικαλούμενος πάλι τη θεία βοήθεια. Κατόπιν το παιδί φιλούσε το χέρι του μάστορά του και επέστρεφε σπίτι του.

⁶⁹³ Το πλήρες κείμενο των λόγων του μεσολαβητή σύμφωνα με τον Abdülaziz, «Osmanlı adet», ό.π., τομ. 1, έχει ως εξής: «*Bu filan oglumuz esnafımıza olmak sadkane çalışmak Allahu Taala Hazretlerinin hituf ve inayeti, Peygamber Efendimizin himmet-i ruganiyeti ve pirimiz üstadımız .. hazretlerinin yüzü suyu berekatıyla adam olup meydana çıkmak ve sizlere de daima hayır duacı olmak niyazındadır.*», σελ. 95.

⁶⁹⁴ Abdülaziz, ό.π.: «*Bir de bu talip olan oglumuzu kendimize evlat ve sanatımıza cıtrak olmak üzere kabul ettik.*», σελ. 95.

⁶⁹⁵ Abdülaziz, «Osmanlı adet», ό.π.: «*Oglum, içimizde adam olmak, bu yüzden geçinmek ve feyz almak istersen, işine devam etmek, ustanın sözüden çıkmamak, onu hoşnut etmek, yalan söylememek, kimseye özur ve hile yapmamak, namazına devam ve dini vazifelerine dikkat ederek ticaretini yürütmek, gele müşterilerin büyüklere, ihtiyarlarına peder ve valide, gençlerine birader ve hemşire muamelesi göstermek lazımdır. Seni göreyim oglum.*», σελ. 95.

Νωρίς το πρωί της επομένης πήγαινε στο μαγαζί, (ξεκινώντας πάλι με χειροφίλημα) και άρχιζε να εκτελεί τις υποδεικνυόμενες εργασίες.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να παραβάλουμε την ανάλογη σκηνή της αναχώρησης του Βιζυηνού από το εργαστήριο, για να προλάβει στη Βιζύη τον παππού που χαροπάλευε: «*Τό ἐξημμένον αὐτοῦ πρόσωπον (του μάστορη) ἡμέρωσεν εὐθύς, τό προκλητικόν τοῦ σώματος παράστημα κατέπεσεν ἐν ἱκαρεῖ, καί, μετ' ἀγαθότητος, ἦν πρώτην φοράν ἔβλεπα παρ' αὐτῷ, ἔτινε πρός μέ τήν χεῖρά του νά τήν ἀσπασθῶ. Τοῦτο ἦτο ἄδεια πρός ἀναχώρησίν μου.*» (σελ. 178).

Η μακρά παράδοση των συντεχνιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ειδικά της Πόλης ξεκινά με βεβαιότητα από το 16^ο αιώνα. Τον αιώνα αυτόν οι πληροφορίες είναι βέβαια σποραδικές, από το 17^ο όμως και πέρα πολλαπλασιάζονται τόσο, ώστε να δικαιολογούν το συμπέρασμα πως από τότε ολόκληρος ο πληθυσμός είχε φτάσει να είναι οργανωμένος σ' ένα επεξεργασμένο συντεχνιακό σύστημα⁶⁹⁶. Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς ότι τρεις περίπου αιώνες αργότερα το σύστημα είχε παγιωθεί σε τέτοιο βαθμό που η κίνησή του (ή η ακινησία του) υπέκειτο σε μια πληθώρα κανόνων στηριγμένων και στις εθιμικές πρακτικές και στα κατά καιρούς νομοθετήματα που όριζαν με τον πλέον αυστηρό τρόπο τις λειτουργικές λεπτομέρειές του⁶⁹⁷.

Η τελετή εισδοχής νέου μέλους που προαναφέρθηκε αποτελεί μέρος αυτού ακριβώς του τυπικού και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της φιλοσοφίας που διέπει τη λειτουργία του. Οι τρεις κλίμακες της ιεραρχίας των συντεχνιών (zıtrak = μαθητευόμενος, kalfa = ειδικευμένος βοηθός και usta = μάστορας) συνιστούσαν μιαν απaráβατη ιεραρχία μέσα στην ομάδα. Η lonca με επικεφαλής τους kethüda και yigit basi αποτελούσε τον ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στο κράτος και τη συντεχνία, ενώ καθαυτές οι συντεχνίες υπήρξαν

⁶⁹⁶ Gabriel Baer, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», Μετάφραση: Αλέκου Γαβαθά, στο συλλογικό έργο «Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών 15^{ου}-19^{ου} αιώνων», εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1979, σελ. 578.

⁶⁹⁷ Η γνωστότερη περίπτωση τέτοιου νομοθετήματος είναι το φερμάνι του Μουσταφά Γ' (1773), σχετικού με συντεχνιακά ζητήματα που βρίσκεται μεταφρασμένο στο παράρτημα της μελέτης του Γ. Παπαγεωργίου, «Η μαθητεία στα επαγγέλματα», ό.π., σσ. 125-138.

το μέσο διοικητικής σύνδεσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και τον αστικό πληθυσμό. Για όσον καιρό το κράτος δεν είχε την ικανότητα να δημιουργήσει γραφειοκρατία σε μεγάλη κλίμακα, ήταν υποχρεωμένο να χρησιμοποιήσει ενδιάμεσες ενότητες, για να διεξάγει απογραφές και να καθιερώσει θεσμούς απαραίτητους στις άμεσες σχέσεις μεταξύ κυβέρνησης και ατόμου⁶⁹⁸.

Παράλληλα μέσα στις ίδιες τις συντεχνίες έπρεπε να εξασφαλίζεται ένα αυστηρό πλαίσιο πειθαρχίας, ώστε να επιτυγχάνεται η ευστάθεια του συστήματος στην οικονομική και στην κοινωνική του διάσταση. Αν παρατηρήσουμε τον τρόπο εισαγωγής του μαθητευόμενου στις συντεχνίες θα διαπιστώσουμε αμέσως ότι αυτός ο στόχος επιτυγχάνεται πρακτικά με τη στήριξη σε δύο έννοιες, την πατερναλιστική δομή της ιεραρχίας και την επίκληση στη θρησκευτική διάσταση των συντεχνιών. Η ευρεία χρήση όρων συγγένειας δείχνει την επιθυμία να παρασταθεί η συντεχνία ως οικογενειακή πυραμίδα της οποίας η διάρκεια και η επιτυχία μπορεί να στηριχθεί μόνο στην υπακοή των τέκνων-μαθητευόμενων προς τους γονείς-μάστορες και η σχέση αυτή της συγγένειας, μια και η συντεχνία δεν έχει αυτόνομη κοινωνική λειτουργία, επεκτείνεται ακόμη και στην αντιμετώπιση των πελατών. Η θρησκευτική διάσταση διαπιστώνεται από τη διαρκή επίκληση στον *pir* (προστάτη άγιο) της συντεχνίας και την ανάγνωση κορανικών αποσπασμάτων. Οι αντίστοιχες χριστιανικές συντεχνίες, όντας ενσωματωμένες στο ίδιο πλαίσιο κοινωνικών στόχων και προοπτικών, στηρίζονταν στις αυτές ακριβώς έννοιες προκειμένου να προβούν στην εισαγωγή νέου μέλους⁶⁹⁹.

Πάντως η είσοδος του Βιζυηνού στη συντεχνία φαίνεται να αποτέλεσε σημαντική αφετηρία αισιοδοξίας στο μικρό και ευφάνταστο Γιωργή που για πρώτη φορά βρέθηκε μακριά από το ορεινό αγροτικό περιβάλλον της Βιζύης

⁶⁹⁸ G. Baer. «Λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», ό.π., σελ. 580.

⁶⁹⁹ Διαφοριστική για τη θρησκευτική διάσταση των συντεχνιών είναι η μαρτυρία του βιογράφου του Βιζυηνού, Ν. Βασιλειάδη, «Γεώργιος Μ. Βιζυηνός», ό.π.: «*Πρέπει νά γνωρίση τις τόν μονότονον βίον τών ανθρώπων τούτων, τήν γλισχρον ζωήν των, πώς από πρωΐας μέχρι μέσης νυκτός εΐνε εις τό βελόνι ήσυχολημένοι καί τάς έορτάς καί Κυριακάς έγκύπτουσιν εις τά ιερά βιβλία, τό εΰαγγέλιον, τάς φυλλάδας τών άγιών, τών άμαρτωλών τήν σωτηριάν καί λοιπά θρησκευτικά άπόκρυφα, ίνα νοήση τήν πλήρη ύποταγή τοΰ πνεύματος τοΰ Βιζυηνοΰ εις όλην αΰτήν τήν θεοφοβίαν καί τόν εΰάξαπτον φαντασιώδη φανατισμόν του εις τό πώς νά σώση τήν ψυχήν του.*», σελ. 299-300.

στην κοσμοπολίτικη Κωνσταντινούπολη: «*Ενθυμούμαι δ' ἔτι καί σήμερον μέ πύσσην παιδική ὑπερηφάνειαν εἰσηλθόν πρώτην φοράν εἰς τήν πόλιν ὡς νεοσύλλεκτος τοῦ «ἔσναφίου» τῶν ραπτῶν, ἀναλογιζόμενος ὅτι μετά τινος ἡμέρας θά ἐξήλαυνον ἐκ τῆς δι' ἧς ἐπέξοπόρουν τώρα πύλης* (Edime Karisi, σελ. 180), *ἐν θριάμβῳ συνοδεύων τήν ὠραιότεραν βασιλοπούλαν εἰς τό χωρίον μου*» (σελ. 170).

Πάντως το «ἔσνάφιο» των ραφτάδων (abacılar) στο οποίο ανήκε ο Βιζυηνός, ήταν από τα πλουσιότερα στην Πόλη, μετά τα μέσα όμως του 19^{ου} αιώνα η συντεχνία αυτή μαζί με κάποιες άλλες άρχισε να παρακμάζει εξαιτίας και του νέου συρμού περιβολής, εφόσον το καταναλωτικό κοινό στράφηκε προς τα αγγλικά και γαλλικά υφάσματα που υπερείχαν ποιοτικά και φυσικά ήταν σε πολύ χαμηλότερες τιμές. Η μεταβολή αυτή οδήγησε στη δημιουργία νέων συντεχνιών και επαγγελμάτων πιο προσαρμοσμένων στις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές⁷⁰⁰. Ωστόσο η μερική προσαρμογή δε μπορούσε σε καμιά περίπτωση να μεταβάλει τους όρους του ανταγωνισμού. Το μακρόβιο οικοδόμημα της κλειστής και προστατευμένης χειρωνακτικής εργασίας επρόκειτο να καταρρεύσει συνολικά υπό το βάρος της διείσδυσης των ευρωπαϊκών βιομηχανικά επεξεργασμένων προϊόντων⁷⁰¹. Απόδειξη ότι το εργαστήριο που δούλευε ο Βιζυηνός, μετά το θάνατο του μάστορη δε συνέχισε να λειτουργεί παρά έκλεισε και ο μαθητευόμενος ράφτης βρέθηκε στην Κύπρο με άλλη πλέον ιδιότητα.

Πριν όμως αυτή την κατάληξη η πενταετία περίπου που διάνυσε ο Βιζυηνός στο εργαστήριο, φαίνεται πως ήταν αρκετά πλούσια σε εμπειρίες,

⁷⁰⁰ Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, «Αί ἐν Θράκη συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τήν τουρκοκρατίαν», Ε.Μ.Σ. αρ. 7, Θεσσαλονίκη 1950, σελ. 51.

⁷⁰¹ Οι προσπάθειες που κατέβαλε η Επιτροπή Βιομηχανικής Μεταρρύθμισης στην κατεύθυνση της αναδιοργάνωσης των συντεχνιών επί το ανταγωνιστικότερο μάλλον απέτυχαν. Η Επιτροπή δραστηριοποιήθηκε ανάμεσα στα έτη 1867-1874 και μεταξύ των κύριων μέτρων της ήταν η συγχώνευση παρεμφερών συντεχνιακών κλάδων (π.χ. ραφτάδων διαφόρων ειδών υφασμάτων) και η ανασυγκρότησή τους σ'εταιρείες (şirket), με παράλληλη προσπάθεια κατάργησης του προηγούμενου μονοπωλιακού χαρακτήρα των συντεχνιών. Βλ. σχετικά Donald Quataeret, «The Age of the Reforms, 1812-1914», στο συλλογικό έργο «An Economic and Social History of the Ottoman Empire», Vol. II, (1600-1914), edited by Halil İnalcık, Cambridge University Press, 1997, σσ. 895-898.

φτάνοντας ακόμη και σε δοσοληψίες με το σουλτανικό ανάκτορο του Dolma Bahçe: «Είναι αληθές ότι ο μάστορής μου ήταν αρχιράπτης της Βαλιδέ-Σουλτάνας (βασιλομήτορας), και επειδή εγώ ήμην ο μικρότερος των συμμαθητών μου, μέ έστελλε τακτικά εις τό παρά τόν Βόσπορον παλάτιον αὐτῆς πότε φέροντα μέγαν «μπόγον» ἐπί κεφαλῆς, πότε δέ ὑπό μάλῆς τήν μεταξίνην καί χρυσόκροσσον «σακκούλαν» μέ τά κατάστιχά του ἐν αὐτῇ. Πολλάκις λοιπόν διήλθον διά πολυτελῶν στοῶν, καί διά σκιερῶν διόδων εἰσέδυσσα εἰς τούς μαγικούς καί μυροβόλους «δαερέδες» (διαμερίσματα) τοῦ χαρεμίου τῆς Βαλιδέ-Σουλτάνας» (σελ. 170-1).

Για την ταυτότητα του μάστορή του δεν έχουμε καμιά πληροφορία, ενώ η μαρτυρία του βιογράφου του Βιζυηνού, Ν. Βασιλειάδη, ότι ήταν θείος του, δεν ευσταθεί⁷⁰². Γνωρίζουμε όμως ασφαλώς ότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι συντεχνίτες ράφτες ήταν από την Ανατολική Ρωμυλία και τη Μυτιλήνη⁷⁰³. Δε θα ήταν άστοχο επομένως να υποθέσουμε ότι, εξαιτίας της γειτνίασης της Βιζύης προς τη Ρωμυλία, των σχέσεων και της αλληλεγγύης που ανέπτυσσαν τα μέλη των συντεχνιών στο χάώδες περιβάλλον των μεγαλουπόλεων προβάλλοντας την κοινή καταγωγή, ο μάστορής του Βιζυηνού ήταν θρακιώτης από τη γύρω περιοχή της Βιζύης, ώστε να δικαιολογείται και το εφικτό της μεσολάβησης κάποιου κοινού γνωστού μεταξύ της οικογένειας του Βιζυηνού και αυτού.

Η υπόληψη που είχε το εργαστήριο, ώστε ο μάστορας να είναι αρχιράπτης της Βαλιδέ-Σουλτάνας, δεν είναι κάτι άγνωστο ούτε και σπάνιο για τα δεδομένα της εποχής. Πολλά χριστιανικά εργαστήρια των συντεχνιών είχαν συναλλαγές με διακεκριμένους οθωμανούς αξιωματούχους στο πλαίσιο μιας οικονομίας που κατ' εξοχήν το εμπόριο και οι τεχνικές ειδικότητες καταμερίζονταν σε πολύ υψηλό ποσοστό μεταξύ Ελλήνων, Αρμενίων και Εβραίων, ελλείψει δυνατοτήτων επαγγελματικής διεξόδου στη γραφειοκρατία, τον κυβερνητικό μηχανισμό και το στρατό. Σε μια παρεμφερή περίπτωση ο παππούς και συνώνυμος του Γιάννη Ψυχάρη είχε παράμοια εξέλιξη που τον

⁷⁰² Ν. Βασιλειάδης, «Γεώργιος Μ. Βιζυηνός», ό.π., σελ. 299.

⁷⁰³ Για τη γεωγραφική προέλευση των τεχνιτών του εσναφιού των ραφτάδων-αμπατζήδων βλ. σχετικά Ε. Βουραζέλη - Μαρινάκου, «Αι συντεχνίαι», ό.π., σελ. 49, Abdülaziz, «Osmanlı adeti», ό.π., том. 1, σελ. 140, καθώς και Ν. Βασιλειάδη, «Γεώργιος Μ. Βιζυηνός», ό.π., σελ. 299.

οδήγησε σε άμεση επαφή με το σουλτανικό ανάκτορο: « Ὁ Ἰωάννης Ψυχάρης ἦτο κατ' ἀρχάς μικρέμπορος μεταξοϋφάντων εἰς «Σαντάλ Μπεζεστένι» τοῦ μεγάλου εἰς τὸ Σταμπούλ «Τσαρσιουῦ» καὶ φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐπιτύχει νά συνδέσῃ σχέσεις μετὰ τινων τῶν ἐν τῷ Σουλτανικῷ Παλατίῳ καὶ οὕτω νά εἰσχωρήσῃ ὡς ἀρχιπρομηθευτῆς τῶν μεταξοϋφάντων ὑφασμάτων. Ἡ τοιαύτη θέσις συνεπέφερε καὶ τὸν τίτλον τοῦ « Ἐνταζετζήμπαση» (Endazecibaşi = ἀρχιμετρητῆς υφασμάτων καὶ κατ' ἐπέκτασιν επίσημος ἀρχιπρομηθευτῆς τοῦ παλατιοῦ⁷⁰⁴). Βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον, ὡς πολυμήχανος Χίος, εἰσεχώρησε καὶ πέραν εἰς τὴν γνωριμίαν τοῦ Σουλτάνου καὶ, ὡς εἶπον, εἶχε μεγάλως τιμηθῆ καὶ πολλήν ἰσχύν ἐξήσκει κατὰ συνέπειαν παρὰ τοῖς ἀύλικοῖς καὶ ὑπουργοῖς καὶ ἰνωτέροις ὑπαλλήλοις καὶ πολλὰς παρεῖχεν ὑπηρεσίας εἰς τὰ διαρκῶς ἰναφυόμενα ἐν Τουρκίᾳ ζητήματα τοῦ Γένους, ὡς λέγουσιν ἐκεῖ προκειμένου περὶ ἐθνικῶν ζητημάτων τῶν Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων ὑπηκόων τῆς Τουρκίας»⁷⁰⁵.

Μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όταν οι μεταρρυθμίσεις εισήγαγαν και το νέο, τον «alafranca» τρόπο ζωής, οι δοσοληψίες αυτού του είδους επεκτάθηκαν και έφθασαν στα όρια του συρμού και του ανταγωνισμού μεταξύ των υψηλών βαθμίδων της οθωμανικής αριστοκρατίας και του παλατιού. Ένας ολόκληρος κόσμος καρπωνόταν κέρδη απ' αυτές τις συναλλαγές των συντεχνιτών που αφορούσαν σε είδη ένδυσης και υπόδησης για την οθωμανική αυλή και τους αξιωματούχους⁷⁰⁶. Ειδικά οι ευνούχοι του παλατιού που έφεραν τον τίτλο του ballıaci ή του kahvesci, ενδιαμεσολαβούσαν στην εκτέλεση παραγγελιών και πολλές φορές διέπρατταν καταχρήσεις. Για παράδειγμα αν το εμπόρευμα είχε αξία 100.000 γρόσια, προκατέβαλαν μετρητοίς τις 50.000 και εξέδιδαν επιταγή στο όνομα του Σουλτάνου για 150.000⁷⁰⁷. Παρόμοιες ενέργειες βάρυναν τον προϋπολογισμό του παλατιού και κατά συνέπεια του κράτους, σε μια εποχή που ο εξωτερικός δανεισμός και η υπερχρέωση επέτειναν τα οικονομικά προβλήματα της αυτοκρατορίας. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε και μάλλον και ο ίδιος ο μεταφορέας δε γνώριζε κατά πόσο «ή μεταξίνη και

⁷⁰⁴ «Redhouse», ό.π., σελ. 341.

⁷⁰⁵ Α. Συγγρού, «Απομνημονεύματα», ό.π., βιβλίο 2^ο, σελ. 121.

⁷⁰⁶ Εξαιρετικά παραστατική και πάλι η περιγραφή του Α. Συγγρού, ό.π., βιβλίο 2^ο, σελ. 9-13.

⁷⁰⁷ Ε. Κοçu, «Osmanlı Padişahları», ό.π., σελ. 401.

χρυσόκροσσοι σακκούλα μέ τά κατάστιχα» έκρυβε τέτοιου είδους επικερδέστατες υπερτιμολογήσεις.

Το δρομολόγιο που ακολουθούσε ο Βιζυηνός προκειμένου να φτάσει στο Dolma Bahçe και να παραδώσει τα εμπορεύματα ή τους λογαριασμούς, δεν ήταν καθόλου εύκολο ή σύντομο ιδίως για μικρό παιδί της ηλικίας του, περιλάμβανε δε εκτός από την πεζοπορία και επιβίβαση σ' ένα από τα πολλά καϊκία που συνέδεαν την κυρίως Κωνσταντινούπολη με το Πέρα και τις συνοικίες του Βοσπόρου, εφόσον η γέφυρα του Γαλατά δεν υπήρχε ακόμη. Ακριβή περιγραφή της διαδρομής, ακόμη και του ποσού του ναύλου εντοπίσαμε στα απομνημονεύματα του Α. Συγγρού. Η περιγραφή αυτή αναφέρεται στην εμπειρία του Συγγρού δεκαπέντε περίπου χρόνια πριν από εκείνη του Βιζυηνού όμως στο μεταξύ καμία μεταβολή δεν επήλθε: «Διά τούς μή γνωρίζοντας τήν Κωνσταντινούπολιν, τήν τότε μάλιστα, ἀρκεί νά σημειώσω ὅτι ἡ μετάβασις ἀπό Βαλιδέ Χάν⁷⁰⁸ εἰς Σταυροδρόμιον (ἄνευ σταθμοῦ δι' ὀψώνια) διήρκει τουλάχιστον μίαν ὥραν καί ἦτο ἀνάγκη, πρό τῆς κατασκευῆς τῆς γεφύρας τῆς συνδεούσης τόν Γαλατᾶν μέ τό Σταμπούλ, νά ἐπιβῆ τις καϊκίου λεπτοῦ, στενοῦ καί τό πλεῖστον σεσαθρωμένου καί ἀντί ἡμίσεος γροσίου νά διέλθῃ αὐτό τό διάστημα ὑπό ἄνεμον, ψῦχος, βροχήν διά τοῦ ἀκατίου. Ἐν τῇ ξηρᾷ δέ, σύν τοῖς προειρημένοις, νά ἔχῃ καί τόν βόρβορον τῶν ὁδῶν καί τάς αἰχμάς τῶν λίθων τοῦ λιθοστρώτου (καλδιριμιοῦ) καί τά συνεχῆ σπρωξίματα Ἰθωμανοῦ τινος ἐκ τῶν ἐν τέλει ζητοῦντος νά τῷ γενῆ χῶρος πρός ἄνετον διάβασιν ἢ ἀχθοφόρων Ἀρμενίων, ἀγρίως κραζόντων «τές - τούρ» καί φερόντων δέματα ἐμπορευμάτων βαρύτατα σχετικῶς πρός τάς ἄνθρωπινὰς δυνάμεις, ἐκσφενδονίζόντων δέ διά τῶν ποδῶν των τόν βόρβορον εἰς ἀπόστασιν πέντε καί ἕξ μέτρων διά νά φθάσῃ καί εἰς αὐτό τό πρόσωπον ἄκρομη τοῦ διαβάτου. Εἰς ταῦτα πρόσθεσ καί τήν ἀέναον διάβασιν ἐπίπλων, ἐνίοτε καί καλπαζόντων, οἷτινες οὐχί μόνον ἐκσφενδονίζουσι τήν λάσπην ἐπίσης ἐπί τῶν διαβατῶν, ἀλλ' ἐνίοτε τούς ποδοπατοῦσι καί τούς ἄκρωτηριάζουσι.

⁷⁰⁸ Για το χάνι αυτό που κτίστηκε το 1651 από την βασιλομήτορα Mahreyker Kösem Sultan, σύζυγο του Ahmet I, ελληνικής καταγωγής από το Ρέθυμνο και βρίσκεται πολύ κοντά, βορείως του Karahı Çarşı, βλ. σχετικά Murat Belge, «Istanbul gezi rehberi», T.V.Y. Yayınları, İstanbul 1994, σσ. 96-9.

Ἐφερα παράδειγμα περί τῶν κατοίκων τοῦ Σταυροδρομίου, ὁ τῶν Ταταύλων ὁμως θέλει ἡμισείας ὥρας μακρύτεραν ὁδόν νά διανύσῃ, καί ἔτι περισσύτερον ὁ τοῦ Διπλοκιονίου (σημεῖο προορισμοῦ τοῦ Βιζυηνοῦ) καί τῶν πέραν χωρίων τοῦ Βοσπόρου»⁷⁰⁹.

Ο Βιζυηνός ως ο νεότερος μαθητευόμενος του εργαστηρίου χρησιμοποιεῖτο υποχρεωτικά και για υπηρεσίες που είχαν λίγη σχέση με την επαγγελματική του κατάρτιση. Εννοείται ὅτι το καθήκον αὐτό της μεταφοράς εκτελοῦσε ο νεότερος κάθε φορά μαθητευόμενος, ὅπως σαφῶς ο Βιζυηνός αναφέρει με τη φράση: «.. οἱ πρό ἐμοῦ κομίσαντες καί αὐτοί «μπόγους» εἰς τό παλάτι, ..» (σελ. 173) και ἀκόμη σαφέστερα: «.. ἐπειδή ἐγώ ἤμην ὁ μικρότερος τῶν συμμαθητῶν μου, μέ ἔστειλε τακτικά εἰς τό παρά τόν Βόσπορον παλάτιον αὐτῆς ..» (σελ. 170). Η πρακτική αὐτή των μαστόρων στη διάρκεια της πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης των μαθητευομένων συνίστατο στην υποχρέωση να προσφέρουν οἱ τελευταῖοι υπηρεσίες ὄχι μόνο επαγγελματικές στα εργαστήρια ἀλλά και ἄλλες καθαρὰ υπηρετικές. Πολλές φορές δε οἱ υπηρεσίες αὐτές και οἱ ἐκδουλεύσεις ἐρχόταν και σε πλήρη ἀντίθεση με τις σωματικές και πνευματικές δυνατότητες του παιδιοῦ⁷¹⁰. Ο Βιζυηνός βέβαια δεν αναφέρει υποχρεώσεις που ἀφοροῦν στην προσφορά υπηρεσιῶν στο σπίτι του συντεχνίτη ὁμως, αν θυμηθοῦμε την περιγραφή ἀπό το Συγγρό του δρομολογίου που ἀκολουθοῦσε, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι και αὐτό το καθήκον της μεταφοράς των «μπόγων» και των «καταστίχων» ἦταν ἀρκετά δυσανάλογο προς την ηλικία του. Αὐτές οἱ υπηρεσίες βέβαια προσφερόταν ἀπό τον παραγιό μέχρι να ἐρθεί κάποιος καινούργιος μαθητευόμενος που θα τον ἀντικαθιστοῦσε, ὁπότε ἀρχιζε ουσιαστικά να εἰσέρχεται στο καθαρὰ επαγγελματικό στάδιο, περνώντας τις περισσότερες ὥρες του στο εργαστήρι του μάστορα⁷¹¹. Στην περίπτωση του Βιζυηνοῦ δε μας πληροφορεῖ το κείμενο ἀν το σταμάτημα της μεταφοράς ἦταν ἀποτέλεσμα της τρομοκράτησῆς του ἐξαιτίας των ἀπειλῶν του Κιζλαρ ἀγα (ἀρχιευνούχου του παλατιοῦ), (σελ. 172-3), ἢ της ἐλευσης κάποιου καινούργιου μαθητευομένου· πάντως μετὰ την τελευταία ἐκείνη ἀποστολή του στο Dolma Bahçe ἀρχισε να περνά ὅλες τις ὥρες δουλειᾶς στο εργαστήρι:

⁷⁰⁹ Α. Συγγρού, «Απομνημονεύματα», ὁ.π., βιβλίο 1^ο, σελ. 102-3.

⁷¹⁰ Γ. Παπαγεωργίου, «Η μαθητεία στα επαγγέλματα», ὁ.π., σελ. 44.

⁷¹¹ Γ. Παπαγεωργίου, «Η μαθητεία στα επαγγέλματα», ὁ.π., σελ. 47.

«Μετά τήν θλιβεράν ἐκείνην ἀπογοήτευσιν, ἡ ἀηδής καί ἀνιαρά μονοτονία τοῦ πρακτικοῦ βίου, αἱ δυσχέρειαί τοῦ ἀρχαρίου περί τὰ στοιχεῖα τῆς τέχνης, μοί φαίνοντο δύο καί τρεῖς φορές βαρύτεραι» (σελ. 174).

Ἡ τακτική αὐτή των συντεχνιῶν προς τους μαθητευόμενους αποσκοπούσε πιθανότατα σε δύο στόχους. Ἀφ' ενός με τον τρόπο αὐτό δινόταν στο μαθητευόμενο να καταλάβει ευθύς ἐξ ἀρχῆς ὅτι υπέκειτο στην πλήρη ἐξουσία του συντεχνίτη δίχως το παραμικρό δικαίωμα ἀντίρρησης ἢ ἀντίδρασης σε κάθε υπηρεσία που του ἐπιβάλλεται. Ἦταν δηλαδή πειθαρχική μέθοδος για να ἐξαιρεθῆ ὁποιοδήποτε κατάλοιπο ἀνεμελιάς ἢ αἰσθητικῆς ἐλευθερίας που τυχόν ἔφερε ὁ νέος ἀπό τον πρότερο οἰκογενειακό του βίον καί βέβαια με τήν αὐτή μέθοδο διευκολυνόταν καί ὁ μάστορας για δουλειές στις οποίες ὁ ἴδιος ἔπρεπε να καταβάλει κόπο, χρόνο ἢ χρήμα. Ἀφ' ἐτέρου εἶναι κοινή παραδοχή ὅτι με τὸ να κρατιέται ὁ μαθητευόμενος μακριά ἀπό τὸ ἐργαστήριον παρατεινόταν ὁ χρόνος τῆς «πρωτοβάθμιας» μαθητείας ἀρα καί τῆς ἀμεσης ἐκμετάλλευσής του καί ἐπιπλέον καθυστεροῦσε να ολοκληρωθῆ ἡ γνώση τῆς τέχνης, ὥστε να μὴ εἶναι πολύ σύντομα σε θέση να διεκδικῆ ἀνταγωνιστική θέση στη συντεχνία ὡς ἰσότιμος πλέον του μάστορα⁷¹².

Ἀφού ἀναφερθήκαμε στις μακρές διαδρομές του Βιζυηνοῦ στην Πόλη καί τους ἀπώτερους στόχους του μάστορά του, μπορούμε πλέον να σταθούμε στο τέρμα αὐτῶν των διαδρομῶν τὸ παλάτι του Dolma Bahçe, «*τοῦ κήπου των ἐπιχωματώσεων*»⁷¹³. Οἱ ἐργασίες για τὴν κατασκευὴ του παλατιοῦ ξεκίνησαν ἀπό τὸ μεταρρυθμιστὴ σουλτάνο Μαχμούτ Β' ὡς συμβολικὴ βέβαια πράξη ἀπαξίωσης του παραδοσιακοῦ χώρου διαμονῆς των σουλτάνων καί δημιουργίας νέου κατὰ τὰ προβαλλόμενα ἐυρωπαϊκὰ πρότυπα. Ἡ κατασκευὴ ὁμως ἐπισπεύσθη στα χρόνια του διαδόχου του Ἀμπντουλμετζίτ, κατὰ τὰ μέσα του 19^{ου} αἰῶνα καί σε τούτο συνέτειναν τρεῖς λόγοι, τὸ ἀνάκτορο πλέον ἦταν εὐκόλα προσεγγίσιμο ἀπὸ τὴ θάλασσα με τὴ διάδοση των ἀτμοπλοίων, οἱ ξένες ἀποστολές ἔδειχναν προτίμηση να ἐγκαθιστοῦν τις πρεσβεῖες στην πλευρὰ αὐτὴ τῆς Πόλης, ἐνῶ καί ἡ ὀθωμανικὴ οἰκονομικὴ ἰθύνουσα τάξη

⁷¹² Γ. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σελ. 52.

⁷¹³ Ν. Σαρρῆς, «Ἡ ὀθωμανικὴ πραγματικότητα», ὁ.π., τομ. 1 Το δεσποτικὸ κράτος, σελ. 372.

διέμενε στις θερινές κατοικίες του Βοσπόρου διατηρώντας βέβαια και τις αντίστοιχες χειμερινές στο Πέρα⁷¹⁴.

Η οθωμανική αρχιτεκτονική του 19^{ου} αιώνα κυριαρχείται από την αρμενική οικογένεια των Balyan που είχε κτίσει όλα τα κτίρια της Κωνσταντινούπολης που παρουσιάζουν αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον και ιδίως τα δημόσια. Η παράδοση της οικογένειας ήταν παλαιότατη, περίπου 7 γενεές. Ο Nikogos Balyan που εργαζόταν με τον πατέρα του Karabet, περάτωσε την κατασκευή του ανακτόρου, του τζαμιού και του πύργου του ρολογιού το 1853. Κατά την εποχή αυτή στην αρχιτεκτονική και όχι μόνο, κυριαρχούσε η επίδραση του δυτικοευρωπαϊκού εκλεκτικισμού. Το Dolma Bahçe είναι ένα καλό παράδειγμα αυτής της φορτωμένης αισθητικής και αντικατοπτρίζει τη ζωή των Οθωμανών στο τέλος του 19^{ου} αιώνα⁷¹⁵.

Ο ίδιος ο Αμπντουλμετζίτ επόπτευε τις εργασίες κατασκευής του ανακτόρου με επισκέψεις. Η επίφαση της οθωμανικής παράδοσης κρατήθηκε στις πύλες του κτιρίου με μια φρενίτιδα από σκαλίσματα, ροζέτες και γιρλάντες που έμοιζαν με θριαμβικές ασίδες. Η μεγαλοπρεπής πρόσοψη, μήκους 284 μ., εκτεινόταν σε μια λάμψη μαρμάρου ανάμεσα στο πράσινο των δένδρων και το γαλάζιο του Βοσπόρου. Το ανάκτορο διέθετε 304 δωμάτια και ήταν γεμάτο από επιχρυσωμένους καθρέφτες, βαρειές κορνίζες, πορσελάνινα τζάκια, κρυστάλλινους λυχνοστάτες ύψους 6 ποδιών και διπλή σκάλα με κάγκελα από κόκκινο κρύσταλλο. Η σχετική απλότητα της οθωμανικής παράδοσης μεταβλήθηκε προς μια τεχνοτροπία που ο Θεόφιλος Γκωτιέ ονόμασε «*Louis XIV orientalisé*»⁷¹⁶. Πολλά από τα έπιπλα είχαν αγοραστεί από φημισμένους οίκους του Παρισιού και του Λονδίνου⁷¹⁷.

Το ανάκτορο περιβαλλόταν από ένα σύμπλεγμα εγκαταστάσεων, στάβλων, μαγειρείων, θεάτρου, στρατώνων και υπουργείων που μετέτρεψαν την περιοχή του Beşiktaş σε ένα οθωμανικό αυλικό προάστειο, ενώ μια μακρά σειρά ενωμένων σπιτιών πασάδων έμοιαζε με απομίμηση λονδρέζικου δρόμου.

⁷¹⁴ M. Belge, «Istanbul gezi rehberi», ό.π., σελ. 261.

⁷¹⁵ M. Belge, «Istanbul gezi rehberi», ό.π., σελ. 261.

⁷¹⁶ Θεόφιλος Γκωτιέ, «Κωνσταντινούπολη», Μετάφραση: Έρση Μπομπολέση, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998, σελ. 287.

⁷¹⁷ Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 272-3.

Στη διαρρύθμιση του παλατιού διατηρήθηκε ο παραδοσιακός διαχωρισμός στους χώρους του selamlık και haremlık, όπως υπήρχαν και τα παραδοσιακά μεγάλα κεντρικά δωμάτια, τα ονομαζόμενα sofa, πίσω από τα οποία ανοιγόταν τα υπόλοιπα δώματα. Ωστόσο η αρχιτεκτονική και η επίπλωση ήταν κατ' ουσίαν ευρωπαϊκά. Στους τοίχους κρεμόταν πορτραίτα ευρωπαίων ηγεμόνων και μια συλλογή πινάκων ανατολικής ζωγραφικής, κυριών του χαρεμιού, των Ιερών Τόπων και των Γλυκών Νερών που συγκινούσαν τους τελευταίους Οθωμανούς σουλτάνους, όσο και την ευρωπαϊκή ελίτ⁷¹⁸.

Αντιλαμβάνεται κανείς την αίσθηση του Βιζυηνού, όταν βρέθηκε σ' ένα χώρο περίπου μυθικό μετά το περιβάλλον των αγροικιών της Βιζύης και σε μια ηλικία που η φαντασία είναι κάτι παραπάνω από αχαλίνωτη. Το κυρίως κτίριο του ανακτόρου σχημάτιζε ένα τεράστιο γάμμα από νότο προς βορρά, παράλληλα με τη δυτική ακτή του Βοσπόρου και με το οριζόντιο σκέλος προς τα αριστερά. Το οριζόντιο σκέλος ήταν τα διαμερίσματα (daireler) της Βαλιδέ-Σουλτάνας. Στο χώρο αυτό υπάρχουν δύο εισοδοί στο βορρά από τις οποίες εισερχόταν και ο Βιζυηνός για να παραδώσει τα εμπορεύματα ή τους λογαριασμούς. Οι αίθουσες του τμήματος αυτού ονομάζονται κόκκινες ή γαλάζιες αναλόγως της επίπλωσης και ήταν στολισμένες με βαρύτιμες πορσελάνες από την Κίνα, την Ιαπωνία και τις Σέβρες⁷¹⁹. Η γενική διαρρύθμιση του χώρου είναι ιδιαίτερα απλή, με δωμάτια παρατεταγμένα στη σειρά που βλέπουν σ' ένα μεγάλο διάδρομο. Ειδικά το διαμέρισμα της Βαλιδέ-Σουλτάνας αποτελείται από ψηλοτάβανα δωμάτια με θέα στο Βόσπορο. Στους εσωτερικούς τους διακόσμους αξιοσημείωτη είναι η κάλυψη των οροφών με τοιχογραφίες απαράμιλλης κομψότητας και λαμπρότητας⁷²⁰.

Στο ερώτημα ποια ήταν η Βαλιδέ-Σουλτάνα για την οποία προοριζόταν οι «μπόγοι» που μετέφερε ο Βιζυηνός, η απάντηση προκύπτει από τη χρονολογία άφιξής του στην Κωνσταντινούπολη σε συνδυασμό με τα πολιτικά γεγονότα της εποχής. Εφόσον ο *terminus post quem* για την ένταξή του στο *esnaf* των ραπτών είναι το 1861 (βλ. βιογραφία), χρονιά που ο Αμπντουλμετζίτ

⁷¹⁸ Ph. Mansel, *ό.π.*, σελ. 273.

⁷¹⁹ Για το σχέδιο της κατόψεως του ανακτόρου και πληροφορίες περί των διαμερισμάτων βλ. σχετικά M. Belge, «Istanbul gezi rehberi», *ό.π.*, σελ. 261-2.

⁷²⁰ Η περιγραφή ανήκει στο Θ. Γκωτιέ, «Κωνσταντινούπολη», *ό.π.*, σελ. 286-7.

πεθαίνει και τον διαδέχεται ο αδελφός του Αμπντουλαζίζ (25 Ιουν. 1861), μπορούμε με μεγάλη πιθανότητα να εικάσουμε ότι η Βαλιδέ-Σουλτάνα είναι η μητέρα του Αμπντουλαζίζ, η Pertevniyal Sultan, μια από τις συζύγους του Μαχμούτ Β'. Από τα συμφραζόμενα των δραστηριοτήτων της φαίνεται πως ήταν δυναμική και μορφομένη γυναίκα, συνέγραψε μάλιστα και ένα απομνημονευματογραφικό έργο για τα γεγονότα της εποχής με τον τίτλο «Sergüzeşiname» (κείμενο περιπετειών), ακολούθησε το γιο της μετά την εκθρόνισή του στο Topkapi saray και ήταν κοντά του μέχρι το θάνατό του⁷²¹.

Το κλειστό περιβάλλον του χαρεμιού του Dolma Bahçe ήταν πρόσφορο σε κάθε φαντασίωση και τα παιδικά όνειρα του Βιζυηνού δεν ήταν χωρίς προηγούμενο στην οθωμανική αυτοκρατορική παράδοση. Όμως στην εποχή του, το 19^ο αιώνα, «*Δέν υπάρχουν πλέον αί μεγάλαι κυρίαί εκείναι, αἵτινες τήν νύκτα, ἀφ' οὗ ἱκανοποιήσωσι μίαν ἰδιοτροπίαν των, κατακρημνίζουσιν ἔπειτα εἰς τόν Βόσπορον διά παγίδος κρυφίας τόν νεανίσκον τοῦ ἐργαστηρίου, ὅστις ἔφερεν εἰς τό χαρέμιον τό ὕφασμα τό ἀγορασθέν παρ' αὐτοῦ τήν πρωΐαν, ὅπως ἔκαμε μία Σουλτάνα τόν παρελθόντα αἰῶνα. Τήν σήμερον τά πάντα βαίνουσι πεζότατα*»⁷²², ευτυχώς για το συγγραφικό και ποιητικό μέλλον του Βιζυηνού και των ελληνικών γραμμάτων. Η ιδιάζουσα όμως ατμόσφαιρα του χαρεμιού δεν άλλαξε ουσιαστικά, αφού και η δομή του «ευρωπαϊκού» οίκου του Dolma Bahçe διατήρησε απaráλλαχτα τον ισλαμικό οθωμανικό του χαρακτήρα με το διαχωρισμό του selamlık από το haremlık.

Ο διαχωρισμός αυτός επηρέαζε σαφέστατα τον τρόπο ζωής των γυναικών, σε συνδυασμό με δύο άλλα ουσιαστικά στοιχεία, την πολυγαμία και τη συμβίωση με μια κατηγορία ανθρώπων «παρά φύσιν», τους ευνούχους. Ο εγκλεισμός, η αδράνεια, η αβεβαιότητα του μέλλοντος, η αγωνία για την προσέλκυση της προσοχής του μοναδικού συζύγου-κυριάρχου, δημιουργούσαν συνθήκες απίστευτης ψυχολογικής πίεσης και έντασης η οποία εκτονωνόταν πολλές φορές με ακραίες συμπεριφορές και ένα είδος νοσηρής ελευθεριότητας, όπως αυτή που περιγράφεται στο «Τό μόνον τῆς ζωῆς του ταξείδιον»: «*Ἦκουον γυναικειάς φωνάς καί γέλωτας καί ἀστεϊσμούς*

⁷²¹ E. Koçu, «Osmanlı Padişahları», ό.π., σελ. 412-3.

⁷²² Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, «Η Κωνσταντινούπολις (Βυζάντιον-Σταμπούλ), Περιγραφή της Κωνσταντινουπόλεως λήγοντος του 19^{ου} αιώνος», Αθήναι 1901, σελ. 249.

βαναύσους και ύβρεις άσέμνους άπευθυνομένας πρός τόν πρό έμοϋ βαδίζοντα «Κισλαραγάν», ό όποϊος έφώναζε πάσαις δυνάμεσι νά κρυβῶσι φεύγουσαι κατά τήν προσέγγισίν μου αί άμφίπολοι και όδαλίσκει τής Σουλτάνας, τύπτων ίνηλεῶς διά τής μάστιγός του τάς τολμώσας νά παρακύψωσιν ὄπισθεν τῶν θυρῶν και τῶν παραπετασμάτων ὡπως ἴδωσι τόσον πλησίον των ένα άρσενικόν ἄνθρωπον. Ὁ μετ' έμέ άκολουθῶν Αιθίοψ⁷²³ τοϋτο μέν μέ προεφύλαττεν από τοϋ νά γείνω άνάρπαστος ὑπό τῶν ὄπισθεν λαθραίως και άποψητί άκολουθουσῶν, τοϋτο δέ μέ παρεμόνευε μή τολμήσω και ὑψώσω τούς ὀφθαλμούς, από τοϋ ἰδάφους και βεβηλώσω διά τοϋ «γκιαουρικου» μου βλέμματος τά ἱερά θύματα τά προωρισμένα νά θυσιασθῶσι ποτε εις στιγμιαίαν τινά ιδιοτροπίαν τοϋ μεγάλου των Κυρίου.», (σελ. 171).

Η εξωτική παράσταση του χαρεμιού δεν πρέπει να καλύπτει την πραγματική του υπόσταση. Η ιεραρχία του είναι εντελώς πυραμιδική. Τη βάση αποτελούν οι cariye (κοινές), «αί άμφίπολοι» του Βιζυηνού, και την κορυφή η Βαλιδέ-Σουλτάνα. Μεταξύ των δύο παρεμβάλλονται κατά σειράν οι kalfa, οι usta, οι odalik (οδαλίσκες), οι ikbal (ευνοούμενες) και οι kadın efendi. Η στρατολόγηση των γυναικών του χαρεμιού δεν ήταν συστηματική, ὡπως του denziyme και συνήθως επρόκειτο για κοπέλες αιχμάλωτες, αγορασμένες από στρατιωτικούς διοικητές ή άλλους αξιωματούχους που αποστέλλονταν ως δώρα προκειμένου να κερδηθεί η εύνοια του σουλτάνου. Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε μέχρι και τον 20ό αιώνα. Κατά το 19^ο αιώνα διαπιστώνεται μια αυξητική τάση στην προσφορά αυτή και οι απογραφές του χαρεμιού επί Μαχμούτ Β' αναφέρουν 456 cariye, επί Αμπντουλμετζίτ 688 και επί Αμπντουλαζίζ 809⁷²⁴.

Η ερωτική στέρηση, οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις και το πνεύμα αντιζηλίας αποτελούσαν τις κυρίαρχες συνιστώσες της ζωής του φυλακισμένου αυτού πληθυσμού, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι η γενική

⁷²³ Οι περιοχές προέλευσης των μαύρων ευνούχων των χαρεμιών γι' αυτήν την περίοδο βρίσκονταν στην αφρικανική ενδοχώρα, Sennaar, Kordofar, Darfur, Nubia, απ' όπου είτε απάγονταν μεμονωμένα είτε αιχμαλωτίζονταν σε επιδρομές. Βλ. σχετικά, Bernard Lewis, «Race and Slavery in the Middle East», <http://www.fordham.edu/halsall/med/lewis1.html>, Oxford Univ. Press 1994, σελ. 8.

⁷²⁴ Ν. Σαρρής, «Η οσμάνική πραγματικότητα», ό.π., τομ. Ι Το δεσποτικό κράτος, σελ. 376.

ονομασία για τους άνδρες ήταν *koca* (σύζυγος) και η είδηση «*koca gördük*» (είδαμε άντρα) ήταν η σημαντικότερη στον έγκλειστο βίο των *carıye* και τη φράση αυτή ψιθύριζαν πιθανότατα τολμώντας να «*παρακύψωσι ὀπισθεν τῶν θυρῶν καί τῶν παραθύρων ὅπως ἴδωσι τύσον πλησίον των ἓνα ἄρσενικόν ἄνθρωπον*». Γι' αυτό και ήταν σύνηθες να συνάπτουν ερωτικές σχέσεις με τους ευνούχους του χαρεμιού⁷²⁵.

Οι αξιωματούχοι αυτοί του χαρεμιού, οι ευνούχοι, αποτελούν με τη σειρά τους μια ιδιότυπη ομάδα ιεραρχημένη και προορισμένη να φρουρεί το βίο του χαρεμιού. Μαζί με τις γυναίκες του χαρεμιού απέκτησαν κατά καιρούς μεγάλη πολιτική δύναμη αντισταθμίζοντας το τεχνητό τους μειονέκτημα με την ανάπτυξη άλλων δραστηριοτήτων και ιδίως τη διαρκή προσπάθεια να διατηρήσουν τις ευαίσθητες ισορροπίες του χαρεμιού και να επιβιώσουν σ' ένα κόσμο που κυριολεκτικά η βεβαιότητα δεν ξεπερνούσε τη διάρκεια του εικοσιτετραώρου. Ο *Kızlar aga* όμως και οι υπόλοιποι ευνούχοι που φοβέρισαν τόσο το Βιζυηνό, δεν ήταν πλέον σε θέση να ασκήσουν εξουσία ή να συνωμοτήσουν σε πολιτικό επίπεδο, όπως τους προηγούμενους αιώνες. Στην πραγματικότητα του 19^{ου} αιώνα οι ευνούχοι είναι τα τελευταία θύματα μιας παράδοσης αιώνων και προκαλούν ανάμεικτα αισθήματα αποτροπιασμού για την ίδια την παράδοση και θυμηδίας για την εμφάνισή τους: «*Όλοι σήμερα εἶνε ὀριστικῶς θύματα, καί θύματα ἄνευ παραμυθίας, ἰγορασθέντες ἢ ἀρπασθέντες ἐν Ἀβυσσηνίᾳ τρεῖς ἐπί τοῖς ἑκατόν ἐπιζήσαντες εἰς τό ἐπονείδιστον μαχαιρίδιον, καί μεταπωληθέντες πρὸς αἰσχὸς τοῦ νόμου μεθ' ὑποκριτικῆς μυστικότητος, μυσαρωτέρας παρά τό φανερόν ἐμπόριον. Δέν εἶνε δ' ἀνάγκη νά σοί τούς δείξῃ τις, διότι γνωρίζονται ἐκ μόνης τῆς θέας. Όλοι σχεδόν εἶνε ὑψηλοί τό ἀνάστημα, παχεῖς, πλαδαροί μέ πρόσωπον ἄτριχον καί μαραμμένον, μέ κορμόν βραχύν καί μακρότατα σκέλη καί χεῖρας. Φοροῦν φέσιον, μακρότατον ζοφεροῦ χρώματος ἐπενδύτην, περισκελίδας εὐρωπαϊκάς καί μαστίγιον ἐκ δέρματος ἵπποποτάμου, τό σύμβολον τοῦ ἔργου των. Βαδίζουσι μέ μεγάλα βήματα μαλθακά, ὡς μεγάλα παιδιά. Συνοδεύουσι τάς κυρίας ἔφιπποι ἢ πεζοί, ἐμπρὸς ἢ κατόπιν τοῦ ὀχήματος, ἄλλοτε εἰς καί ἄλλοτε δύο ὁμοῦ, καί περιστρέφουσι πάντοτε ὄμμα ἄγρυπνον, ὁπερ ἐπί τῷ ἑλαχίστῳ βλέμματι ἢ τῇ ἑλαχίστη πράξει, ἥτις θά ἐπρόδιδεν ἔλλειψιν*

⁷²⁵ Ν. Σαρρής, «Η οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. ΙΤο δεσποτικό κράτος, σελ. 382.

σεβασμοῦ λαμβάνει ἔκφρασιν λύσεως θηριώδους, ἥτις ἐμποιεῖ τρόμον καὶ φρίκην. Ἐκτός δέ τῶν περιστάσεων τούτων, τό πρόσωπόν των ἢ δέν ἐκφράζει ἱπολύτως τίποτε, ἢ ἐκφράζει ἄπειρον ἀνίαν ἀπό παντός πράγματος. Ὑπάρχουσιν εὐνοῦχοι νεώτατοι, τούς ὁποίους νομίζεις πεντηκοντούταις, καί πρεσβύτατοι οὓς ἐκλαμβάνεις ὡς νεανίας, γηράσαντας ἐντός μιᾶς ἡμέρας. Εἶνε παχύτατοι, ὀλοστρόγγυλοι, μαλακοί, στιλπνοί, καί νομίζεις ὅτι ἔφουσκώθησαν ἢ ἐπαχύνθησαν ἐπίτηδες, ὡς οἱ χοῖροι φέρουσιν ὄλοι ἐνδύματα ἔκλεκτά, στιλπνά, ὡς οἱ ἀλαζονευόμενοι νεανίσκοι. Ὑπάρχουσι δέ καί ἄνθρωποι ἄσπλαγχνοι, οἵτινες διαβαίνοντες πλησίον τῶν δυστυχῶν τούτων τούς βλέπουσι καί γελῶσιν.»⁷²⁶

Ἡ πιο πάνω μαρτυρία θέτει ἓνα μεγάλο κοινωνικό ζήτημα τῆς αυτοκρατορίας που εξακολούθησε να υπάρχει σχεδόν μέχρι τὴν πτώση τῆς. Οἱ εὐνοῦχοι ἦταν μέρος ενός ευρύτερου πληθυσμοῦ δούλων-köle και υπαγόταν στους ὅρους και τις σχέσεις που επέβαλε ο ευρέως διαδεδομένος θεσμός τῆς δουλείας-kölelik. Ο ρόλος τους στην ιδιωτική ζωή ἦταν σημαντικός, ὡπως και των ἀπελεύθερων. Εὐνοῦχοι ἦταν διορισμένοι στην προστασία και ἐπιτήρηση των χαρμιών, ὡπως και ἐμπιστοὶ υπηρέτες ὡς προσωπικό των παλατιῶν και φύλακες σε τεμένη, μαυσωλεία και ἄλλους ιερούς χώρους. Οἱ γυναῖκες σκλάβες ἦταν κυρίως παλλακίδες ἢ ασχολούνταν με οικιακές εργασίες. Στο Μουσουλμάνο ιδιοκτήτη γυναικῶν δούλων ἀναγνωριζόταν τὸ δικαίωμα σεξουαλικῆς σχέσης μαζί τους· ἡ ἐλεύθερη Μουσουλμάνα δὲν εἶχε βέβαια παρόμοιο δικαίωμα, ἀν και τῆς ἐπιτρεπόταν να ἔχει ἄνδρες δούλους⁷²⁷. Ὅσον ἀφορὰ στα ποσοτικά δεδομένα, γνωρίζουμε ὅτι στην αυτοκρατορία κατ' ἔτος εἰσαγόταν ἐπισήμως, ἀπὸ το 1840 και για τις ἐπόμενες δεκαετίες, πάνω ἀπὸ 10.000 δούλοι. Ὑπῆρχαν δουλαγορές σ' ὅλες σχεδόν τις πόλεις τῆς επικράτειας και σε πολλές χώρες που περιλαμβάνονταν στην κυριαρχία του σουλτάνου ἦταν διαδεδομένη ἡ δουλική υπηρεσία. Μόνο προς τα τέλη του 19^{ου} αἰῶνα ἀλλάξαν ριζικά τα δεδομένα και κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία του αἰῶνα

⁷²⁶ Γ. Φραγκούδης, «Ἡ Κωνσταντινούπολις», ὁ.π., σελ. 125.

⁷²⁷ Β. Lewis, «Race and Slavery», ὁ.π., σελ. 9.

πωλούνταν πολύ μικρός αριθμός δούλων και τούτο παράνομα πια, ενώ ο συνολικός τους αριθμός μέσα στη χώρα μειώθηκε σημαντικά⁷²⁸.

Το δουλεμπόριο είναι αυτονόητα συνυφασμένο με το ίδιο το φαινόμενο της δουλείας. Καθ' όλο το 19^ο αιώνα οι ξένοι πολιτικοί, διπλωμάτες και γενικώς οι οπαδοί της κατάργησης της δουλείας, ιδίως οι Βρετανοί γνώριζαν την πιο πάνω σύνδεση όμως μεταξύ τους δεν υπήρχε κατανόηση για την πάγια δομή αυτής της σύνδεσης ούτε ουσιαστική συμφωνία για το πως έπρεπε να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο. Ειδικά η ασυμφωνία στην αντιμετώπιση έθετε το ζήτημα της προτεραιότητας, αν δηλαδή πρώτα έπρεπε να καταργηθεί ο θεσμός ή να παταχθεί το ίδιο το δουλεμπόριο. Πάνω σ' αυτούς τους προβληματισμούς ανταλλάσσονταν συχνά διαφορετικές απόψεις. Ορισμένοι πίστευαν ότι, όσο παρέμενε νόμιμο το καθεστώς της δουλείας, θα εξακολουθούσε να υπάρχει δουλεμπόριο. Οι διαφοροποιούμενοι θεωρούσαν ότι, αν πατασσόταν το εμπόριο, συνακόλουθα θα εξαφανιζόταν προοδευτικά και ο θεσμός. Στην πραγματικότητα όμως λίγοι ήταν εκείνοι οι παρατηρητές που κατανοούσαν σε βάθος την οθωμανική κοινωνία, κατά συνέπεια και τούτο το θεσμό, και είχαν συνειδητοποιήσει τις ριζικές διαφορές στο κοινωνικοπολιτιστικό υπόβαθρο μεταξύ Ισλάμ και Δύσης και γι' αυτό το λόγο είχαν αντιληφθεί ότι ο δρόμος που οδηγούσε στην κατάργηση, θα ήταν γεμάτος από εμπόδια⁷²⁹.

Στην οθωμανική κοινωνία οι δούλοι-köle δεν ήταν απλώς κτήματα των οικογενειών αλλά κατά κάποιο τρόπο μέλη. Η σχέση δούλου-κυρίου (köle-efendi) και από κοινωνική και από νομική άποψη ήταν πιο ισχυρή από τη σχέση κυρίου-ελεύθερου υπηρέτη και μεταξύ τους υπήρχε ένας βαθύτερος δεσμός υποχρέωσης. Μάλιστα, και έπειτα ακόμη από κάποια πράξη απελευθέρωσης ή μετά από γάμο, οι δεσμοί αυτοί διατηρούνταν στην πλειοψηφία τους προς όφελος και των δύο πλευρών. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτό που έκανε και τους κυρίους και τους δούλους ν' αντιταχθούν στην κατάργηση του θεσμού το 19^ο αιώνα, ήταν η ήπια μορφή της δουλείας. Ουσιαστικά, εντός του πλαισίου της παραδοσιακής οθωμανικής κοινωνίας, η

⁷²⁸ Ehud R. Toledano, «Osmanlı köle ticareti», çeniren: Y. Hakan Erdem, T.V.Y. Yayınları, İstanbul 1994, σελ. 232.

κίνηση ενάντια στο θεσμό θεωρήθηκε επίθεση-προσβολή στην ιδιωτική ζωή της οικογένειας και στις σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ δούλου και κυρίου η οποία μέχρι τότε διατηρούνταν δυναμικά. Το γεγονός ότι δεν υπήρχε κάποιος τρόπος παραγωγής δούλων και ότι ο *şeriat* (ιερός νόμος) παρότρυνε στην απελευθέρωση, καθιστούσε τη συνέχιση της ύπαρξης του θεσμού εξολοκλήρου εξαρτημένη από την εισαγωγή δούλων. Γι' αυτό το λόγο κάθε προσπάθεια παρεμπόδισης του δουλεμπορίου θεωρούνταν από μέρους των Οθωμανών ως απειλή ενάντια στην παραδοσιακή κοινωνία και την οικογενειακή ζωή. Ίσως πολλοί Οθωμανοί να έφερναν κάποιες αντιρρήσεις στη συνέχιση του δουλεμπορίου συμφωνώντας ότι ο θεσμός ήταν κοινωνικά άδικος όμως πιθανότατα θα επέμεναν και στην εξασφάλιση δούλων για τα χαρέμια τους. Την εποχή αυτή η βάση της αντίρρησής τους για την πάταξη του δουλεμπορίου γενικά ήταν κοινωνικοπολιτιστική και πήγαζε από την απροθυμία τους να συναινέσουν στην κατάργηση ενός θεσμού που ενέπνεε εμπιστοσύνη και είχε βαθειές ρίζες⁷³⁰.

Είναι και τούτο το συγκεκριμένο φαινόμενο ένα ειδικό πεδίο για να αντιληφθούμε τις δυνατότητες εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων του 19^{ου} αιώνα. Οι δυνάμεις της μεταβολής συναντούσαν διαρκώς βαθύτατα ριζωμένες πρακτικές των οποίων η απαξίωση αποτελούσε εκ βάθρων ανατροπή του συνολικού κοινωνικού οικοδομήματος και γι' αυτό αντιμετώπιζονταν με αφάνταστη εχθρότητα και δυναμική υπονόμηση από το σύνολο σχεδόν της κοινωνικής ιεραρχίας. Η επιβίωση της δουλείας καθ' όλο σχεδόν το 19^ο αιώνα αποτελεί σαφές δείγμα αντίστασης της οθωμανικής κοινωνίας και της νοοτροπίας της στον προτεινόμενο και επιβαλλόμενο εκδυτικισμό και κατά τούτο παρουσιάζει ενδιαφέρον να αντιληφθούμε τη λειτουργικότητα των θεσμών τους οποίους επιχείρησαν οι άνθρωποι του Τανζιμάτ να ανατρέψουν και την αιτία που οι μεταβολές έλαβαν το χαρακτήρα επιχρίσματος και δεν προχώρησαν ποτέ στο υπόστρωμα της οθωμανικής πραγματικότητας.

Η τελευταία αποστολή του Βιζυηνού στο παλάτι (ποσοστή τον αριθμό δε γνωρίζουμε), έληξε άδοξα. Τα όνειρα για τη «*βασιλοπούλα*» του χαρεμιού εξαφανίστηκαν υπό το βάρος της μισοσοβαρής-μισοαστείας απειλής του

⁷²⁹ E. Toledano, «Osmanlı köle ticareti», ό.π., σελ. 232.

αρχιευνούχου, «.. ὅτι παρήγγειλε «καινούργιο σκαμνί» διά νά μέ κρεμάση..» (σελ. 173) και ἔκτοτε ἄρχισε να δοκιμάζει τη σκληρή πραγματικότητα του εργαστηρίου: «Μετά τήν θλιβεράν ἐκείνην ἀπογοήτευσιν, ἡ ἀηδής καί ἀνιαρά μονοτονία τοῦ πρακτικοῦ βίου, αἱ δυσχέρειαί τοῦ ἀρχαρίου περί τά στοιχεῖα τῆς τέχνης, μοί ἐφαίνοντο δύο καί τρεῖς φορές βαρύτεραι. Ὑπό τό βάρος αὐτῶν ἤρχισα νά καχεκτῶ καί νά μαραίνομαι καθειργμένος ἐκεῖ, ἐντός τοῦ Τσαρσίου τῆς Σταμπούλ ὅπισθεν τῶν σιδηρῶν πυλῶν τοῦ Κεμπετσή-Χανίου, πρὸς τοῦς μολυβδοσκεπεῖς τοῦ ὁποῖου θόλους ἀνέπεμπον ὁ δυστυχής τώρα οὐχί πλέον θελκτικούς ἤχους ἐρωτικῶν ἀσμάτων ἀλλά τοῦς κλαυθμούς καί ἰδυρμούς παιδικῆς καρδιοβόρου νοσταλγίας.» (σελ. 174).

Το «τσαρσίον» της Σταμπούλ είναι η κλειστή αγορά, γνωστή σήμερα ως Karali çarşı. Στην οθωμανική περίοδο ήταν γνωστό με την οθωμανική-αραβική ονομασία Çarşı-yi Kebir (μεγάλη αγορά), το εμπορικό κέντρο της εντός των τειχῶν Κωνσταντινούπολης. Πρόκειται για ένα πολυδαίδαλο χώρο καταστημάτων, εργαστηρίων, τζαμιῶν, εστιατορίων, χανιῶν, λουτρῶν, ιμαρέτ (πτωχοκομείων), μεντρεσέδων και ἄλλων βοηθητικῶν χώρων που εξαπλώνεται σε μια τεράστια ἔκταση. Ο συνολικός μάλιστα ἀριθμός των καταστημάτων που στεγάζει, υπολογίζεται στις 4.000. Πιθανόν κάποια ἀπό τα κτίσματα να είναι κατασκευασμένα ἀπό τη βυζαντινή περίοδο ὁμως την οριστική του μορφή ο χώρος ἄρχισε να αποκτά ἐπί Μεχμέτ Β', μετά την Ἀλωση. Τα πρώτα τμήματα που οικοδομήθηκαν ἦταν το Sandal Bedesteni (αγορά πολυτίμων υφασμάτων) και το Cevahir Bedesteni (αγορά κοσμημάτων), τα οποία αποτελοῦσαν ουσιαστικά αγορά ἐντός της αγοράς. Τα κλειστά αὐτά οικοδομήματα παρείχαν ἀσφάλεια στους ἐμπόρους και τους πελάτες πολυτίμων ειδῶν, καθώς ἀπέκλειαν το ἐνδεχόμενο κλοπῆς κλειδώνοντας κατά τις ὥρες που δε γίνονταν συναλλαγές⁷³¹.

Η ὑπαρξη τέτοιου είδους οικονομικῶν κέντρων ἀποτελεῖ τυπικό στοιχείο για ὅλες σχεδόν τις πόλεις, ὅπου εξαπλώθηκε η οθωμανική κυριαρχία. Στο οθωμανικό πολεοδομικό σχέδιο κυρίαρχα στοιχεία είναι το

⁷³⁰ E. Toledano, «Osmanlı köle ticareti», ὁ.π., σελ. 233-4.

⁷³¹ M. Belge, «Istanbul gezi rehberi», ὁ.π., σελ. 102.

τζαμί, το *bedesten*⁷³² και το *imareti*. Οι δρόμοι που φτάνουν στην πόλη καταλήγουν σ' αυτά τα τρία και ανάμεσά τους υπάρχει μια κανονική σύνδεση. Ο χώρος μεταξύ αυτών των νευραλγικών σημείων καλύπτεται από το *çarşı* και το *razar* που είναι το κέντρο των οικονομικών δραστηριοτήτων. Το κυρίως κέντρο της πόλης είναι το *bedesten*. Γύρω απ' αυτό βρίσκονται τα χάνια τα οποία δεν έχουν απλώς την ιδιότητα του χώρου διανυκτέρευσης αλλά ταυτόχρονα και του χώρου εμπορίου. Ως επί το πλείστον το μεγάλο τζαμί ή και περισσότερα τέτοια, είναι δυνατό να βρίσκονται στον ίδιο χώρο. Απ' αυτό το κέντρο προς τα υπόλοιπα νευραλγικά σημεία είναι εμφανής μια διασπορά. Τον άξονα της διασποράς αποτελεί μια φαρδιά λεωφόρος που λέγεται *uzunçarşı* (μακρά αγορά) και ξεκινά από το *bedesten*. Το *uzunçarşı* είναι ο τομέας όπου βρίσκονται οι επαγγελματίες όλων των ειδών και των υπηρεσιών που προσφέρονται στην πόλη⁷³³.

Σ' αυτό το πολεοδομικό συγκρότημα σημαντικότερη θέση, πλησιέστερα στο τζαμί, κατέχει η αγορά υφασμάτων, ως ένας από τους κυριότερους εγχώριους κλάδους παραγωγής και εμπορίου. Οι αρχές αυτής της χωροταξικής κατανομής ανατρέχουν στη δομή της μεσαιωνικής μεσανατολικής ισλαμικής αγοράς και ειδικά εκείνης των ειδών ένδυσης που συναντάται ευρύτατα με το όνομα *Kaısariya*. Η *Kaısariya* είναι το συνηθέστερο στεγασμένο τμήμα της αγοράς, ενώ μορφολογικά και λειτουργικά παραπέμπει στη βυζαντινή Βασιλική⁷³⁴, όπως επίσης και στην «*ἔμβολο*», λέξη που σημαίνει και την υποβασταζόμενη από κίονες στοά και τον «*ἐγχώρυγον θόλον*», επιμήκη χώρο με θολωτή στέγη ο οποίος έκλεινε τη νύχτα και που στο εσωτερικό του ετίθεντο προϊόντα προς πώληση⁷³⁵.

⁷³² Πληροφορίες για κάποιες απόψεις περί της της ετυμολογίας της λέξης βλ. στο πόνημα της Μαρίας Κωνσταντινίδου, «Βυζαντινοί δρόμοι - παραδοσιακές πόλεις», εκδ. «Σέλας», Αθήνα 1996, σελ. 19-20.

⁷³³ Özer Ergenç, «Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, σελ. 106.

⁷³⁴ Gustav E. von Grunebaum, «The structure of the muslim town», *Islam: essays in thw nature and growth of a cultural tradition*, London 1961, σελ. 146.

⁷³⁵ Φαίδων Κουκουλές, «Βυζαντινών βίος και πολιτισμός», τομ. Δ', εκδ. Παπαζήση, εν Αθήναις 1951, σελ. 340.

Έχοντας λοιπόν τόσο βαθειές καταβολές στην ισλαμική, και όχι μόνο, οικονομικοκοινωνική παράδοση, το Bedesten είναι ο χώρος της κλειστής αγοράς όπου βρίσκονται οι μεγαλύτεροι και πραγματοποιούνται αγοραπωλησίες εμπορευμάτων σχετιζόμενων και με το διαμετακομιστικό εμπόριο. Τα κύρια χαρακτηριστικά του Çarşı και του Pazar της οθωμανικής πόλης είναι τρία. Οι κλάδοι των επαγγελματιών που δραστηριοποιούνται στο διακρατικό εμπόριο και σ' εκείνο μεταξύ των πόλεων, βρίσκονται πολύ κοντά στο Bedesten. Τους ακολουθούν οι κλάδοι που συμβάλλουν συμπληρωματικά σ' αυτές τις κύριες δραστηριότητες και, τέλος, οι κλάδοι εργασίας που έχουν ειδικές ανάγκες, όπως τρεχούμενο νερό, διατάσσονται μέσα στην πόλη με βάση αυτό το κύριο νευραλγικό σημείο. Το πολεοδομικό σχέδιο συμπληρώνεται με τις συνοικίες (mahalle) που βρίσκονται γύρω απ' αυτές τις κύριες αρτηρίες. Αυτό το πλάνο μπορεί να γενικευτεί, διότι έχουμε τη δυνατότητα να παρατηρήσουμε αυτή τη δομή στις κύριες γραμμές της, σε πολλά αστικά κέντρα που είναι απομακρυσμένα μεταξύ τους και που διαφέρουν ως προς τα φυσικά τους χαρακτηριστικά. Πολύ περισσότερο βέβαια στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας η κατανομή αυτή είναι άμεσα διαπιστώσιμη⁷³⁶.

Προσεγγίζοντας στη συνέχεια το χώρο εργασίας του Βιζυηνού καταγράφουμε την πληροφορία, ότι «*Τό δωμάτιον, ἐν ᾧ εἰργαζόμεθα, ἦτο «τζαμεκιάνιον» (κατάστημα με γυάλινες προθήκες⁷³⁷), τουτέστι μικρόν ἰνώγων ἐκτισμένον, ὡς φωλεά χελιδόνοσ, ὑψηλά μεταξύ δύο θολοσκεπῶν ἰψίδων, εἰς ἃς ἀπολήγουσ αἱ περί τήν κεντρικήν ἀύλην τῶν χανίων λιθόκτιστοι στοαί. Εἰς τό ἀνώγων τοῦτο ἀνέβαινε τις ἀπό τῆς στοᾶς διά στενῆς κλίμακος στηριζομένης κατά τό ἄνω ἄκρον εἰς αὐτό τό δάπεδον, ἐφ' οὗ καί ἐκαθήμεθα ἐργαζόμενοι.*» (σελ. 176). Η περιγραφή του Βιζυηνού συμπίπτει απόλυτα με τη γενική τυπολογία των han που κατασκευάζονταν καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας στα αστικά κέντρα και συνδύαζαν τη διαμονή των ταξιδιωτών με την πώληση των προϊόντων τους. Η τυπολογία αυτή χαρακτηρίζεται από την αμυντική οργάνωση του χώρου γύρω από ένα αίθριο με περιορισμένα ανοίγματα στο εξωτερικό. Στο κέντρο του αιθρίου βρίσκεται

⁷³⁶ Ö. Ergenç, «esnaf örgütlerinin etkileri», ό.π., σελ. 106.

συνήθως το «mescid», ένα μικρό τζαμί χωρίς μιναρέ. Η όλη σύνθεση θυμίζει μοναστηριακή αρχιτεκτονική με τη διάταξη των κελλιών γύρω από ένα αίθριο, όπου την κεντρική θέση κατέχει το καθολικό του μοναστηριού. Όταν οι κλιματολογικές συνθήκες το επιβάλλουν, το αίθριο κλείνει, οπότε προκύπτει ο κλειστός τύπος χανιού⁷³⁸. Σ' αυτό το δεύτερο τύπο ανταποκρίνεται και η περιγραφή του Βιζυηνού και μάλιστα με τη λεπτομέρεια, ότι ο θόλος που σκέπαζε το αίθριο ήταν μολύβδινος, ενώ οι πόρτες που το ασφάλιζαν σιδερένιες (σελ. 174). Είναι δε πολύ έντονη η ομοιότητα με την περιγραφή του Γκωτιέ που επισκέφθηκε το συγκρότημα δέκα περίπου χρόνια πριν την είσοδο του Γιωργή στο εσνάφι: «...η εξωτερική όψη δεν έχει τίποτε το μνημειώδες: ψηλά γκριζωπά τείχη που πάνω τους δεσπόζουν μικροί μολυβένιοι θόλοι όμοιοι με αποστήματα και στα οποία είναι αγκιστρωμένο ένα πλήθος από τρώγλες και παραπήγματα κατειλημμένα από ασήμαντες μικροβιοτεχνίες»⁷³⁹.

Για την ταύτιση όμως του συγκεκριμένου χανιού στο συνολικό χώρο της κλειστής αγοράς παρουσιάζονται κάποια προβλήματα. Ο ίδιος ο Βιζυηνός το αναφέρει με το όνομα Κεμπετσή-Χάνι (Kebeci-han). Η ονομασία σημαίνει κυριολεκτικά χάνι των κατασκευαστών και εμπόρων kebe. Η λέξη kebe είναι συνώνυμη της λέξης kerenek και σημαίνει το χοντρό μάλλινο πανωφόρι που φορούν συνήθως οι βοσκοί⁷⁴⁰. Βεβαίως σε μια ευρύτερη ερμηνεία οι kebeciler δεν ήταν μόνο κατασκευαστές ρούχων για βοσκούς, πράγμα που θα ήταν εξάλλου άστοχο να υποστηριχθεί για το αστικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης, αλλά γενικά μάλλινων επανωφορίων. Επίσης, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Abdülaziz bey οι συντεχνίτες αυτού του συγκεκριμένου είδους, του kebe, βρισκόταν έξω από τον κυρίως χώρο της κλειστής αγοράς⁷⁴¹. Πάντως χάνι μ' αυτό το όνομα που παραδίδει ο Βιζυηνός στο χώρο της

⁷³⁷ «Redhouse», ό.π., σελ. 213.

⁷³⁸ Χριστίνα Ζαρκάδα, «Τα χάνια της Ξάνθης», περ. «Αρχαιολογία», τευχ. 13, Νοε. 1984, σελ. 81.

⁷³⁹ Θ. Γκωτιέ, «Κωνσταντινούπολη», ό.π., σελ. 122-3.

⁷⁴⁰ Ο ορισμός της λέξης βρίσκεται στην υποσημείωση 24 του γλωσσαρίου που παραθέτουν οι εκδότες του Abdülaziz, «Osmanlı adeti», ό.π., προερχόμενος από το Türk Giyim Kusam ve Süslenme Sözlüğü του R. E. Koçu και έχει ως εξής: «Kebe: Çok kalın keçe; çoban kerenekleri kebeden yapılır», τομ. 1, σελ. 139.

κλειστής αγοράς δεν υπάρχει. Μπορούμε όμως βάσιμα να διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις στηριζόμενοι στα πραγματικά δεδομένα. Το διήγημα γράφτηκε το 1884, περίπου δεκαεπτά χρόνια μετά την αναχώρηση του Βιζυηνού από την Πόλη, έπειτα από το κλείσιμο του εργαστηρίου. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό να συγγέει το όνομα της συντεχνίας των Kebeçiler με το όνομα του χανιού στο οποίο εργαζόταν, ίσως διότι στην κοινή χρήση δεν επικρατούσε η κανονική ονομασία του αλλά εκείνη της πλειοψηφίας των εργαστηρίων που λειτουργούσαν εκεί. Με τις ίδιες προϋποθέσεις μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι Kebeçiler ήταν εγκατεστημένοι σ' ένα χάνι που με βάση το όνομά του υποδηλώνει την εμπορία και κατεργασία εριούχων υφασμάτων, το Çuhaci han. Αυτό το χάνι δεν εντάσσεται στον κυρίως χώρο της κλειστής αγοράς αλλά χωρίζεται απ' αυτόν με ένα δρομίσκο το Çuhaci Hani Sokagi και βρίσκεται ανατολικά της κλειστής αγοράς και διαγωνίως βορειοανατολικά του Sandal Bedesteni, της κυρίως αγοράς υφασμάτων⁷⁴². Κατ' αυτό τον τρόπο δικαιολογείται τόσο η άποψη του Abdülaziz bey που θεωρεί ότι η συντεχνία Kebeçiler βρίσκεται εκτός του κυρίως σκεπαστού τμήματος, στο Büyük ve Kargir Çarşı, όσο και εκείνη του Βιζυηνού που τη θεωρεί μέρος του ευρύτερου τομέα των Çarşilar, του Çarşı-yi Kebir. Εξάλλου μπορούμε και πάλι να στηριχτούμε στην επισήμανση του Γκωτιέ που εντόπισε συγκεκριμένο τμήμα της αγοράς με συγκεντρωμένους πωλητές τσόχινων υφασμάτων. Μάλιστα στη διάταξη της περιγραφής οι πωλητές αυτοί βρίσκονται στην επόμενη παράγραφο από τους πωλητές ετοιμών ρούχων και υφασμάτων που τοποθετούνται στο Sandal Bedesteni, διότι είναι λογικό αμέσως μετά το Sandal Bedesteni να πέρασε μέσω του Çuhaci Hani Sokagi στο χώρο του Çuhaci Han. Αξιοσημείωτη είναι επίσης και η παρατήρησή του για την κυριαρχία της αγγλικής βιομηχανοποιημένης τσόχας⁷⁴³. Ήδη με την αγγλοοθωμανική εμπορική συμφωνία του 1838 οι κανόνες της οικονομικής πολιτικής του laissez-faire άρχισαν να διέπουν τις οικονομικές σχέσεις της αυτοκρατορίας

⁷⁴¹ Abdülaziz, ό.π., τομ. 1, σελ.. 138-9.

⁷⁴² Για τα ονόματα των χανιών, των δρόμων και των τομέων της κεντρικής αγοράς της Κωνσταντινούπολης βλ. σχετικά στα δύο σχεδιαγράμματα που παραθέτει ο M. Belge, «Istanbul gezi rehberi», ό.π., σελ. 90 και 103.

⁷⁴³ Θ. Γκωτιέ, «Κωνσταντινούπολη», ό.π., σελ. 128-9.

με τη βιομηχανική Δύση εξαλείφοντας τα οθωμανικά κρατικά μονοπώλια και με αποτέλεσμα να οδηγηθεί η εντόπια βιοτεχνία σε εξαφάνιση⁷⁴⁴.

Τελευταίο σημείο ανάλυσης της εμπειρίας του Βιζυηνού από τη συντεχνία είναι η περιγραφή των συνθηκών, του τρόπου εργασίας και του μάστορα: *«Πρό πάντων ἤρρησα ν' ἀπεχθάνωμαι τόν μάστορήν μου, μικρόσωμον, καχεκτικόν γερόντιον, τό ὅποϊον ἐνῶ συνώδευε διά τῶν γελοίων κινήσεων τῆς νωδῆς του σιαγόνος τά τραγανά μασσήματα τοῦ ψαλιδίου του, τοῦ ἀδηφάγου, δέν ἔπαυεν ἐπιτηρῶν με ὑπερθεν τῶν μεγάλων καί στρογγυλῶν αὐτοῦ διόπτρων μή τυχόν ἐκτείνω ὀλίγον τόν μαργωμένον πόδα, ἢ ὀρθῶσω ἐπί μικρόν τήν κατάκοπον σπονδυλικήν μου στήλην.*

Μίαν ἡμέραν εἶτε ἐξ ἀδυναμίας, εἶτε ἐκ πείσματος, ἐπέμενον παραβαίνων τόν ἱερόν τοῦτον κανόνα ραπτικής εὐπρεπείας τόσον συνεχῶς, ὄστε ἔσχον τήν τιμήν νά γνωρισθῶ τότε πρῶτον καί μέ τήν «βουβήν μαστόρισαν», δηλαδή τήν παρά τό πλευρόν τοῦ μαστόρου μου κειμένην πήχην. Αὐτό ἐξῆψε τήν ἀγανάκτησίν μου μέχρις ἀσεβείας.» (σελ. 174).

Η σκηνή της καθημερινής εργασίας είναι από κάθε άποψη τυπική των εργαστηρίων των ραφτών-αμπατζήδων. Τα αναφερόμενα εργαλεία, ο πήχης και το ψαλίδι είναι βεβαίως τα απαραίτητα, καθώς και η σιδερένια δαχτυλήθρα και η χοντρή κλωστή («μακαράς» ή «τραμπουζά ιπλιγί» ή «τιριπλίκι»), ακόμη η τανάλια ή «κάργα» για να κατασκευάζονται οι κόπτσες από κίτρινο σύρμα και ο γάντζος με τον οποίο συγκρατούσαν το ύφασμα που έραβαν. Ο αμπατζής εργαζόταν καθισμένος καταγής σταυροπόδι, συνήθεια που επικρατούσε τότε και στους ράφτες της Δύσης. Μέτρα δεν έπαιρναν αλλά υπολόγιζαν τις διαστάσεις με μια ματιά που έρριχναν στον πελάτη· επίσης δεν έκαναν δοκιμές. Από τόσχα κατασκευάζονταν συνήθως οι φορεσιές των προκρίτων, όπως το *zerken* (αμάνικο πολυτελές πανωφόρι). Η «πατατούκα» φοριόταν από τους ψαράδες και τους πυροσβέστες, το παντελόνι (*yagim fransiz*) προοριζόταν για τους εργάτες και τους χωρικούς και κατασκευαζόταν επίσης από αμπά⁷⁴⁵.

⁷⁴⁴ A. Kazancigil, «The Ottoman-Turkish state», ό.π., σελ. 43.

⁷⁴⁵ Καλλιόπη Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θράκη (1685-1920)», εκδ. «Πιτσιλός», Αθήνα 1985, σελ. 54.

Στα εργαστήρια που περιλάμβαναν όλη τη συντεχνιακή ιεραρχία του μάστορα, των καλφάδων και των τσιρακιών, τα τσιράκια, όπως ήταν φυσικό, βοηθούσαν τους καλφάδες και μάθαιναν την τέχνη. Είναι το πιο επώδυνο για το Βιζυηνό κομμάτι της δουλειάς, βάσει της περιγραφής του. Έδεναν στο νεαρό μαθητευόμενο τη δαχτυλήθρα στο μεσαίο δάχτυλο, του έδιναν μικρό κομμάτι αμπά το οποίο «σκάλωναν» στο άκρο του «γάντζου», ενώ το άλλο άκρο τοποθετούσαν κάτω από το δεξιό γόνατο του μαθητή που προσπαθούσε να κρατά το βελόνι και να ράβει⁷⁴⁶. Ο ράφτης και το ύφασμα κατά συνέπεια έπρεπε να γίνουν «ένα σώμα» κρατώντας ο πρώτος τη συγκεκριμένη στάση, όσο χρόνο χειριζόταν το βελόνι και τούτο αποτελούσε τον «*ιερό κανόνα της ραπτικής εὐπρεπείας*», τήν τήρηση του οποίου επέβλεπε ο δύστροπος μάστορης του Βιζυηνού «*ὑπερθεν τῶν μεγάλων καὶ στρογγυλῶν αὐτοῦ διόπτρων*». Πόση ώρα όμως μπορούσε να κρατήσει την κουραστική αυτή στάση ένα οποιοδήποτε μικρό παιδί και πολύ περισσότερο ένα ανήσυχο πνεύμα με κλίση στα γράμματα και απέχθεια στον «*πρακτικό βίο*». Η σωρεία των επιθέτων «*μικρόσωμον καχεκτικόν γερόντιον*», η «*νωδὴ σιαγών*», το «*ἀδηφάγον ψαλίδιον*» υπερτονίζουν τη δυσάρεστη αίσθηση. Η αντίδραση με το τέντωμα του «*μαργωμένου*» ποδιού επιφέρει και την τιμωρία, τον ξυλοδαρμό με τη «*βουβὴ μαστόρισσα*», την πήχη.

Τα επαγγελματικά λάθη των μαθητευομένων ήταν αρκετά συχνά και οφειλόταν βέβαια στη μικρή ηλικία, την άγνοια, πολλές φορές και την αντίδραση στον άχαρο ρόλο του τσιρακιού. Η συνήθης τιμωρία τότε από πλευράς εκπαιδευτών ήταν το ξύλο, πολλές φορές με τη μορφή του βασανιστηρίου του φάλαγγα, δηλαδή των ραβδισμών στις πατούσες. Οι ποινές αυτές περιλαμβάνονταν ακόμη και στα καταστατικά πολλών συντεχνιών λαμβάνοντας έτσι μορφή ποινικού κώδικα. Η σκληρότητα βέβαια των ποινών και γενικότερα ο τρόπος μεταχείρισης των μαθητευομένων αποτελούσε και συνάρτηση της ιδιοσυγκρασίας του μάστορη ή και της διάθεσης της στιγμής, η πλειοψηφία όμως κατά πάσα πιθανότητα συμπεριφερόταν στους υφισταμένους με τον τρόπο που αποδίδει το κείμενο: «*Καλέ, αὐτός πρό μιᾶς ὕρας μᾶς διαβεβαίου, ὅτι ὄλοι οἱ μαθηταὶ εἴμεθα ἀναπαλλοτρίωτα κτήματά του, καὶ τώρα θά μέ ἀφήση νά τοῦ ξεφύγω;*» (σελ. 177) και παρακάτω: «*Ὁ*

⁷⁴⁶ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, ὁ.π., σελ. 65-6.

μάστορης, τοῦ ὁποίου ἡ ὄργῃ ἐφαίνετο εἰς τό ἔπακρον κορυφωμένη, ἤνοιγεν ἤδη τά σπασμωδικῶς κινούμενα χεῖλη διὰ νά βλασφημήσῃ, ὡς ἐσυνείθιζε κατὰ τάς βιαίας ἐκρήξεις τοῦ θυμοῦ του.» (σελ. 178). Σε τελική διαπίστωση το είδος και το μέγεθος της ποινής ήταν στην απόλυτη διάκριση του μάστορα, πράγμα που δυσκόλευε αφάνταστα τη θέση του μαθητευόμενου, αφού παράλληλα δεν είχε το δικαίωμα να διαμαρτυρηθεί και ν' αντιδράσει.

Μ' όλα τούτα η εμπειρία του Βιζυηνού στις πολιτικές συντεχνίες ήταν πλούσια σ' εντυπώσεις, φόβους και οδύνες. Στο ίδιο περιβάλλον όμως γνώρισε και τον Τσελεμπή-Γεωργιάδη ο οποίος θα του προσφέρει την πρώτη βοήθεια στη μορφωτική προσπάθεια που θα ξεκινούσε μετά το κλείσιμο του εργαστηρίου. Γι' αυτό το ίδιο το κλείσιμο που οφειλόταν στο θάνατο του μάστορα, δεν έχουμε κάποια άλλη μαρτυρία ούτε και γνωρίζουμε αν κάποτε ο Βιζυηνός, ύστερα από εκείνα τα δύσκολα χρόνια, επέστρεψε για να ξαναπερπατήσει στα στενά σοκάκια του «*τσαρσίου*» και να ξαναζήσει τις παλιές του στιγμές, αφήνοντάς μας στην εντύπωση ότι εκείνο το «*ταξείδιον*» στις συντεχνίες και στο παλάτι της Πόλης ήταν «*τό μόνον τῆς ζωῆς του*».

3.2.2. Το ζήτημα της αυτοβιογραφικής αναφοράς του Παπουγεωργάκη για το παιδομάζωμα

Η αυτοβιογραφική αναφορά του Παπουγεωργάκη στο «*Τό μόνον τῆς ζωῆς του ταξείδιον*» στην προσπάθεια των γονιών του να τον γλυτώσουν από το παιδομάζωμα και μια σειρά από ερωτήματα που προκύπτουν γι' αυτό το δυσεξήγητο σημείο, δημιουργούν την ανάγκη κάποιας ερμηνείας που να συνταιριάζει τα ιστορικά δεδομένα με τις αφηγηματικές ανάγκες του έργου. Στη συγκεκριμένη σκηνή ο παππούς αφηγείται στον έκπληκτο εγγονό την αρχή της «*αταξίδευτης*» ζωής του ως εξής: «*Ναί, ναί, ψυχή μου, εἶπεν ὁ παππούς ἴνα στενάξας καί γενόμενος αἴφνης σύννους. Ἐσεῖς ζῆτε σέ χρυσοῦς καιρούς τώρα, σέ χρυσοῦς καιρούς! Ταξειδεύετε σ' ὅτι ὦρα θέλετε, σ' ὅποια χώρα θέλετε. Καί τό κάτω κάτω, ψυχή μου, ξέρετε τί εἶστε. Ἐμεῖς ἐζούσαμεν σέ βίσεκτους καιρούς, δυστυχημένους χρόνους. Οἱ μάνας μας ἐγονάτιζαν μπρός σταῖς εἰκόνας, ψυχή μου, καί ἐκλαιαν στήν Παναγία ἤ νά τούς δώση*

κορίτσι, ή νά σκοτώση τό παιδί, πού εΐχανε στά σπλάγχνα τους, διά νά μή γεννηθῆ ἀγόρι.

-Γιατί παππού;

-Γιατί, κάθε λίγο καί πολύ, εΐπεν ὁ παππούς ὀλονέν σκυθρωπότερος, ἔβγαине, ψυχή μου, τό Γιανιτσαριό - κάτι μεγάλοι καί φοβεροί Τουρκαλάδες, μέ τ' ἀψηλά τά «καβούκια», μέ τά κόκκινα καβάδια, κ' ἐγύριζαν ἔρματομένοι στά χωριά, μέ τόν «ιμάμην» ἐμπρός μέ τόν «τσελάτη» κατά πόδι, κ' ἐμάζωναν τά εὐμορφότερα χριστιανόπαιδα, ψυχή μου, καί τά τούρκευαν.

-Γιατί παππού;

- Γιά νά τά κάμουν Γιανιτσαρούς, εΐπεν ὁ γέρον ἀγανακτῶν. Γιά νά τά κάμουν σάν τόν ἑαυτό τους νά ἔρχωνται πίσω στήν χώρα, σάν μεγαλώσουν καί ξεχάσουν πού εΐναι Ρωμηόπουλα, νά σφάζουν τούς ἰδίους των γονεΐς, πού τά γέννησαν, καί ν' ἀτιμάζουν ταίς ἰδιαις των ἀδελφαίς, πού βύζαξαν ἀπό ἓνα γάλα!

Ἄνάθεμα τήν ὠρα,
τήν πρώτην Ἀπριλιά,
πού βγήκε τό Ἰζάμι
καί μάζωξε παιδιά!

Ἐστέναξεν ἀπαγγείλας ὁ παππούς καί ἀπέμαξε τά δάκρυά του. Γι' αὐτό, ἔξηκολούθησεν ἔπειτα, ὅταν ἐγεννήθηκα ἐγώ, ψυχή μου, καί μ' ἐβάφτισαν, μέ ἔβγαλαν «Γεωργιά» πού θά πῆ, μου ἔδωκαν θηλυκόν ὄνομα, καθώς ἔβγαζαν τότε Κωνσταντινιά καί Θανασιά καί Δημήτρω - ὅλα ἀρσενικά παιδιά, ψυχή μου, μέ θηλυκόν ὄνομα - καί μαζί μέ τό ὄνομα, μ' ἐφόρεσαν καί κοριτσιστικά ρούχα.

Ἵσα χρονάκια πέρασαν, ψυχή μου, τύσαις φοραίς ἀπό τήν θύρα τοῦ σπιτιοῦ μας δέν ἐβγήκα, σάν καψοκόριτσο πού θάρρευα νά εΐμαι. Σάν ἔγεινα καμιά δεκαριά χρονῶ, μέ πιάνει μιάν ἡμέρα - Θεός σχωρέσ' τονα - ὁ κύρης μου, μέ καθίζει στό σκαμνί, μέ κόφτει ταίς μεγάλαις μου πλεξούδαις, μού βγάζει τά φουστανέλια καί:

-Διές ἐδῶ, μέ λέγει, Γεωργιά, ἀπό σήμερα καί νά πάγη εΐσαι «Γεώργης», εΐσαι ἀγόρι ἀπό αὔριο καί νά πάγη εΐσαι ἄνδρας, ὁ ἄνδρας τῆς Χρουσης, πού παίζετε κάθε μέρα ταίς κούκλαις καί τά πεντόβολα.

Αὐτό ἦταν ὅλο κι ὅλο, πού μέ εΐπε, καί μέ φόρεσε τ' ἀγορίστικά ρούχα.

Τὴν ἄλλη τὴν ἡμέρα, ψυχὴ μου, ἦλθαν τὰ βιολιά καὶ τὰ λαγοῦτα, καὶ μ' ἐπῆραν στὴν ἐκκλησιά, καὶ μ' ἐστεφάνωσαν μὲ τὴ γιαγιά σου.

-Πῶς, παππού; Ἐτσι μικρός πού ἦσουν;

-Ναί, ψυχὴ μου εἶπεν ὁ παππούς συναπορῶν καὶ αὐτός. Ἄκόμα δὲν ἔμαθα πῶς νὰ δένω τὸ καινούργιο μου καβάδι, καὶ μ' ἔδωσαν καὶ γυναῖκα γιὰ νὰ κυβερνήσω! Μά - εἶπεν εἶτα συνωφρυωμένος - ἔπρεπε νὰ γένη. Περισσότερον καιρό δὲν ἤμποροῦσαν νὰ μέ κρύψουν καὶ τὸ φερμάνι ἔλεγε, πῶς μόνον τοὺς ἰνύπανδρους νὰ παίρνουν οἱ Γιανίτσαροι. Μ' ἐπάνδρεψαν λοιπόν «ἐν πομπῇ καὶ παρατάξει», καὶ ἔτσι ψυχὴ μου, ἀντὶ νὰ μέ πάρη κανέννας Γιανίτσαρος - μ' ἐπῆρεν ἡ γιαγιά σου.» (σελ. 194-5).

Σ' ἓνα ἄλλο σημεῖο τοῦ κειμένου πληροφοροῦμαστε ἔμμεσα καὶ κατὰ προσέγγιση τὸ χρόνο που ἀφορᾶ στὴ διήγηση τοῦ παππού: «*Τὰ ἐνενήκοντα ἑκτὼ χρονάκια του εἶχον κυρτώσει πρό πολλοῦ ἤδη τὸ λεβέντικόν του ἰνάστημα*» (σελ. 180). Ο θάνατος τοῦ παππού προσδιορίζεται στο πενταετές περίπου διάστημα, 1862-67, τῆς παραμονῆς τοῦ Βιζυηνοῦ στὴν Πόλη, στο εσνάφι τῶν ραφτῶν, χωρὶς νὰ ἔχουμε τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τοῦ ἔτους. Συνεπῶς ὁ παππούς πρέπει νὰ εἶχε γεννηθεῖ στὴν πενταετία 1764-69, στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Μουσταφά Γ', (1757-1774).

Στὴ διάρκεια τῆς ἀκμῆς τῆς Οθωμανικῆς αυτοκρατορίας τὸ σύστημα τῆς αὐλικῆς δουλείας ἐφτάσε στὴν τελικὴ καὶ πλήρη ἀνάπτυξή του. Στὴν πραγματικότητα ὅλοι οἱ κρατικοὶ υπάλληλοι, πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοί, υπάγονταν στο καθεστῶς τοῦ “kul”, σκλάβου τῆς Πύλης, δηλαδή τοῦ σουλτάνου. Ἡ μόνη ἐξάιρεση ἦταν τὰ μέλη τοῦ ιερατείου. Ο Οθωμανὸς kul δὲν ἦταν δούλος με τοὺς ὅρους τοῦ ἰσλαμικοῦ νόμου καὶ ἦταν ἐλεύθερος ἀπὸ πλείστους περιορισμοὺς που ἐπιβάλλονταν στους δούλους σε θέματα ὡς τοῦ γάμου, τῆς περιουσίας καὶ τῆς νομικῆς εὐθύνῃς. Ὑπέκειτο ὅμως στὴν αυθαίρετη ἐξουσία τοῦ σουλτάνου ὁ ὁποῖος ἦταν ἐλεύθερος νὰ διαθέσει τὴν περιουσία, τὸ πρόσωπο καὶ τὴ ζωὴ τοῦ σκλάβου κατὰ τρόπο που ὁ νόμος δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ πράξει ἀνάλογα στὴν περίπτωση ἐλεύθερου ἢ ἀπελεύθερου καὶ αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τοῦ καθεστώτος τῶν πολιτικῶν ἀξιοματούχων καὶ τῆς σχέσης τοὺς με τὸν ηγεμόνα εἶναι ἀσφαλῶς ἀποκλειστικὰ οθωμανικὸ φαινόμενο⁷⁴⁷.

⁷⁴⁷ B. Lewis, «Race and Slavery», ὅ.π., σελ. 18.

Καθ'αυτός ο γενιτσαρικός θεσμός ήταν προϊόν του συνδυασμού της πραγματικής ανάγκης για ένοπλα χέρια και της αφθονίας των Χριστιανών αιχμαλώτων που απέφερε η ραγδαία οθωμανική εξάπλωση του β' μισού του 14^{ου} αιώνα⁷⁴⁸. Σταδιακά, και μετά το 1438, η στρατολόγηση Χριστιανών νέων, διαδικασία που ονομάστηκε *devşirme*, προκειμένου να επανδρώσουν τον *yeniçeri* (νέο στρατό), συστηματοποιήθηκε και απέδωσε τη δημιουργία της ακατανίκητης στρατιωτικής μηχανής που έφερε τους Οθωμανούς στα πρόθυρα της Βιέννης⁷⁴⁹.

Εξίσου σύντομα η στρατιωτική αυτή μονάδα εξελίχθηκε σε ελίτ από την οποία προέρχονταν σχεδόν το σύνολο της πολιτικοστρατιωτικής ηγεσίας της αυτοκρατορίας, μια στρατιά από ειδικά εκπαιδευμένους νέους προερχόμενους από ένα αυστηρότατο εκπαιδευτικό σύστημα και από μηχανισμούς επιλογής που ξεχώριζαν κατά στάδια τους άριστους και ταλαντούχους. Το

⁷⁴⁸ Godfrey Goodwin, «Οι Γενίτσαροι», Μετάφραση: Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, εκδ. «Οδυσσεύς», Αθήνα 1997, σελ. 30.

⁷⁴⁹ Η αρχαιότερη γνωστή αναφορά ελληνικής πηγής στο παιδομάζωμα είναι η ομιλία του Επισκόπου Θεσσαλονίκης, Ισιδώρου Γλαβά, της 28^{ης} Φεβρουαρίου του 1395. Η ομιλία εκφωνήθηκε την πρώτη Κυριακή των νηστειών της Μ. Τεσσαρακοστής και αφορμή για την εκφώνησή της ήταν η διαταγή του Βαγιαζήτ Α' για τη διενέργεια στρατολόγησης χριστιανοπαίδων. Βλ. σχετικά Βενιζέλος Χ. Χριστοφορίδης, «Ισιδώρου Γλαβά περιστασιακές ομιλίες», Ε.Ε.Θ.Σ. Α.Π.Θ., παράρτημα αρ. 32 του 26^{ου} τομ., Θεσσαλονίκη 1981, σ.σ. 30-32, όπου και το πρωτότυπο της ομιλίας με τίτλο: «*Ὅμιλία περί τῆς ἀρπαγῆς τῶν παίδων κατὰ τό τοῦ ἁμῆρᾶ ἐπίταγμα καί περί τῆς μελλούσης κρίσεως, ἐκφωνηθεῖσα Κυριακῇ πρώτῃ τῶν νηστειῶν, Φεβρουαρίου ΚΗ', Ἰνδ. Γ', ἔτους σ'αγ'*», σσ. 61-67. Η οδύνη που δημιουργούσε στους Χριστιανούς η στρατολόγηση, αποδίδεται παραστατικότερα με τα παρακάτω: «*..Τί γάρ οὐκ ἔν ἄνθρωπος πάθοι παῖδα ὀρών, ὃν ἐγέννησεν, ὃν ἀνέθρεψεν, ὑπέρ οὐ πολλά πολλάκις τῶν ἰφθαλμῶν ἐπέσταξε δάκρυα εἰς ἄκρον εὐχόμενος εὐδαιμονίας ἐλληλακέναι, τοῦτον ἐξαίφνης βιαιῶς ἀλλοφύλων χερσίν ἀρπαζόμενον καί εἰς ἀλλόκοτα μεταπεσεῖν ἔθη βιαζόμενον καί βαρβαρικῆς στολῆς καί ἀσεβείας καί δυσωδίας ἄλλης σκεῦος γενέσθαι μετά μικρόν προσδοκόμενον;*», σελ. 61. Η μαρτυρία αυτή του Γλαβά αποτελεί κατά τη γνώμη του Γ. Γεωργιάδη Αρνάκη, «Οι πρώτοι Οθωμανοί», *Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie*, Nr. 41, Αθήναι 1947, που αποδέχεται επί του θέματος και την ορθότητα των ερευνών του I. H. Uzunçarşılı, απόδειξη, ότι οι απαρχές της θεσμοποίησης του *devşirme* πρέπει να τοποθετηθούν κατά το β' μισό του ΙΔ' αιώνα, επί Μουράτ Α' και η αναδιοργάνωση του συστήματος στη γνωστή μορφή του επί Μεχμέτ Α' και του διαδόχου του Μουράτ Β', σελ. 108.

γενιτσαρικό σώμα υπαγόταν, με βάση την οθωμανική πολιτειολογία, απευθείας στο σουλτάνο και απόδειξη τούτου ήταν ότι εκείνος εθεωρείτο ο «*πρώτος γενίτσαρος*»⁷⁵⁰. Η τεράστια δύναμη όμως που απέκτησε το σώμα τους 15^ο και 16^ο αιώνες, καθώς και η ευρύτατη αυτονομία, το ομαδικό πνεύμα και η αίσθηση της προνομιακής του θέσης συνεπέφεραν την αποδυνάμωση και την παρακμή του.

Η διαδικασία επιλογής των χριστιανοπαίδων στο *devşirme* αποτελούσε τυποποιημένη πρακτική προκαθορισμένη σ' όλες της τις λεπτομέρειες. Ο κατ' εξοχήν υπεύθυνος της στρατολόγησης ήταν ο *tuğpaçbaşı* (φύλακας των πουλιών γερανών της οθωμανικής αυλής) και οι βοηθοί του⁷⁵¹. Με την έλευση της συνοδείας στο χριστιανικό χωριό ο ιερέας περίμενε με τους καταλόγους της ενορίας έτοιμους. Πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί ότι, όποιες κι αν ήταν οι φιλοδοξίες των φτωχών αγροτικών οικογενειών να δουν τα παιδιά τους ανώτερους κρατικούς αξιωματούχους, οι μέρες εκείνες ήταν αποφράδες, τουλάχιστον όσο δείχνει το τετράστιχο του Παπουγεωργάκη. Την κλήση των ονομάτων των στρατολογουμένων ακολουθούσαν εξετάσεις για να διαπιστωθεί η σωματική και διανοητική τους κατάσταση⁷⁵².

Ωστόσο, προϊόντος του 17^{ου} αιώνα, τα χριστιανικά βαλκανικά χωριά ολοένα και λιγότερο γίνονταν μάρτυρες *devşirme*. Ήδη από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα το γενιτσαρικό αξίωμα άρχισε να γίνεται αντικείμενο εξαγοράς από Μουσουλμάνους που πλέον ελεύθερα κατάφερναν να εισάγουν τα παιδιά τους στο στάδιο αυτό της επιτυχίας. Από το 17^ο αιώνα δε οι γιοι των γενιτσάρων (*ocak zade*) άρχισαν να γίνονται παρατύπως δεκτοί, ενώ οι Μουσουλμάνοι που είχαν γεννηθεί από ελεύθερους γονείς στρατολογούνταν ακόμη πιο φανερά, με αποτέλεσμα να μεταβληθεί εντελώς ο χαρακτήρας του σώματος⁷⁵³. Συγκεκριμένα η αλλαγή του τρόπου ανανεώσεως των μελών του σώματος είχε ως αποτέλεσμα να μη μπορεί αυτό να επιτελέσει τη λειτουργία του, γιατί οι Τούρκοι, ως μουσουλμάνοι, δε μπορούσαν να περιέλθουν στην ίδια δουλική σχέση προς το σουλτάνο, όπως οι πλήρως αλλοτριωμένοι χριστιανόπαιδες. Η

⁷⁵⁰ Ν. Σαρρής, «Η οθωμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 1 Το δεσποτικό κράτος, σελ. 511.

⁷⁵¹ «Redhouse», ό.π., σελ. 1188.

⁷⁵² G. Goodwin, «Οι Γενίτσαροι», ό.π., σελ. 43.

⁷⁵³ G. Goodwin, ό.π., σελ. 41.

πλασματική υιοθεσία που βρισκόταν πίσω από το θεσμό αυτό δε μπορούσε να λειτουργήσει κατά τρόπο που να επιτελεί το σκοπό της, δηλαδή τη δημιουργία τεχνητών φυλών με τις οποίες θα αύξανε η κοινωνική συνεκτικότητα. Έτσι από την εποχή αυτή ακριβώς έχουμε και συχνότερα κρούσματα απειθαρχίας του τάγματος των γενιτσάρων⁷⁵⁴.

Στην περίπτωση του Παπουγεωργάκη τώρα, όπως την αφηγείται ο Βιζυηνός, παρατηρείται ένα είδος «*αναχρονισμού*» κατά την άποψη των περισσοτέρων μελετητών του έργου, μέσω του οποίου επιχειρείται να εξηγηθεί ο θηλυπρεπής και άβουλος, κατά κάποιο τρόπο, χαρακτήρας του παππού. Ο Α. Σαχίνης επισημαίνει απλώς τον «*αναχρονισμό*» και σε υποσημείωση παραπέμπει στον Κ. Κόντο, ενώ παρατηρεί ότι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα δε γινόταν πια παιδομάζωμα⁷⁵⁵. Ο Κ. Μητσάκης παρατηρεί ότι «*η ιστορία αυτή δεν καθρεφτίζει πραγματικές συνθήκες ζωής στη Θράκη του 18^{ου} (sic) αιώνα και πρέπει να είναι αντλημένη είτε από παλιότερες τοπικές παραδόσεις, είτε από κάποια φιλολογική πηγή. Όχι πως δεν υπέφερε ο ραγιάς από την αυθαιρεσία του Τούρκου, αλλά παιδομάζωμα δε μαρτυρείται πια στην εποχή αυτή. Ο θεσμός είχε από καιρό παρακμάσει, όχι από λύπηση προς τους υπόδουλους χριστιανούς, αλλά γιατί είχε αποδειχθεί επικίνδυνος γι' αυτό το ίδιο το ντοβλέτι. Έξω λοιπόν από τούτο το εμβόλιμο επεισόδιο, το υπόλοιπο διήγημα μας δίνει μιαν αυθεντικήν εικόνα ζωής στη Θράκη στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα*»⁷⁵⁶. Ο Κ. Κόντος αναφέρει πως «*Στό «Μόνον τής ζωής του ταξείδιον» ο Βιζυηνός έφρόντισε τόσο πολύ για τό χρονικό πλαίσιο, ώστε νά τό παρουσιάση κάπως έξεζητημένο μέ τόν - άνεπαίσθητον για τους πολλούς - άναχρονισμό πού έχει. Ο παπούς, ο άνθρωπος, πού ή διαπαιδαγώγησή του ίπ' τή βρεφική του ηλικία τού έκλόνησε τή βούληση και τού έβαλε μεσ' τήν ψυχή τίς βάσεις τής τραγικής κατόπιν του θέσεως, έπρεπε από μικρός νά μήν έχη συναίσθηση τού άνδρισμού του και κατόπιν, πρίν ξεφύγη καν άπ' τήν παιδική ηλικία νά βρεθίη κάτω από περιστάσεις έξακολουθητικής έξουθενώσεως και βουλήσεως. Τούτο γίνεται μέ τήν πρόωρη παντρεία του και*

⁷⁵⁴ Βασιλική Παπούλια, «*Ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργανώσεως της χερσονήσου του Αίμου*», Μέρος Β', Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 68.

⁷⁵⁵ Α. Σαχίνης, «*Νεώτεροι πεζογράφοι*», ό.π., σελ. 179.

⁷⁵⁶ Κ. Μητσάκης, «*Πορεία μέσα στο χρόνο*», ό.π., σελ. 118.

τήν υποδούλωσή του σέ συνομήλικο κορίτσι, πού, εξαιτίας καί τοῦ φύλου του ἱκριβῶς, ἦταν σ' αὐτήν τήν ἡλικία πιά πολύ ἐξελιγμένο καί ἰσχυροποιημένο ψυχικά. Ο Βιζυηνός βρῆκε τό παιδομάζωμα ὡς μέσο πραγματοποίησεως τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν. Μά ἄν θελήσουμε νά ὑπολογίσουμε κάπως ὀρθολογιστικά, πρέπει νά τοποθετήσουμε τό χρόνο τοῦ παντρέματος τοῦ παππού γύρω στα 1770, εποχή κατά τή ὁποία τό παιδομάζωμα μέ τίς συνέπειες, ὅπως τά περιγράφει ὁ Βιζυηνός, δέ γινότανε πιά. Μά ὁ ἀναχρονισμός αὐτός δέν πέφτει εὐκολα στήν ἑντίληψη ἢ χρονική ἀπόσταση εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε νά δημιουργεῖται μέ τήν προοπτική ἢ ἀπαραίτητη σύγχυση γιά τήν ἐπίτευξη ἀληθοφάνειας.»⁷⁵⁷. Ο Β. Αθανασόπουλος στο ἴδιο ζήτημα δέχεται τον αναχρονισμό με δύο πιθανές αιτίες, λάθος του Βιζυηνού ἢ σκόπιμη παρουσίαση του παππού να δίνει ἐξήγηση που δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική ἀλήθεια. Με πιο πιθανή τη δεύτερη ἐκδοχή, ο παππούς παρουσιάζεται ἀπό το συγγραφέα να δικαιολογεῖται γιά τήν ἀσυμφωνία φύλου καί γένους⁷⁵⁸.

Σε καμία περίπτωση δε γίνεται να ἀμφισβητήσουμε το τελευταίο ἐξηγητικό ὑπόβαθρο τῆς ιστορικής αὐτῆς λεπτομέρειας γιά τήν κατοπινὴ συμπεριφορά του παππού καί τῆ «διάσταση φύλου καί γένους», ὡστόσο μπορούμε να ἐπιμείνουμε, σε κάποιο βαθμό, στην ιστορική ἀκρίβεια τῆς τοπθέτησής τῆς. Σ' ὅλες τις περιπτώσεις τῶν προηγούμενων μελετῶν προβάλλεται ὡς χρονολογία κατάργησης του *denizime* το 1632, στη διάρκεια τῆς βασιλείας του Μουράτ τοῦ Δ'⁷⁵⁹. Ὡστόσο καί το 1637 πραγματοποιήθηκε παιδομάζωμα, μάλιστα σε χρονική ἀπόσταση 12 μόλις ἐτῶν ἀπό το πρηγούμενο. Επίσης ἔχουμε τῆ σύγχρονη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπή, ὅτι το παιδομάζωμα γινόταν κάθε ἐπτά χρόνια καί ὅτι στρατολογήθηκαν τήν ἴδια περίοδο 8.000 ἄνδρες. Το τελευταῖο σημαντικό παιδομάζωμα ἐγίνε το 1663, ἀν καί υπῆρξε ἀκόμη ἕνα εἰδικά γιά τῆ σχολή του Ἐντερούν το 1666. Ἐνα ἄλλο που ἐγίνε 10 χρόνια ἀργότερα, περιορίστηκε στην Ελλάδα, ὅπου ο Κόργιλι

⁷⁵⁷ Κωνσταντῖνος Κόντος, «Γεώργιος Βιζυηνός», περ. «Το Νέον Κράτος», Ἔτος Γ', τευχ. 18, Φεβ 1939, σελ. 1621-2.

⁷⁵⁸ Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι», ὅ.π., σελ. 199-200.

⁷⁵⁹ Η ἴδια χρονολογία παρατίθεται στην υποσημείωση υπ' ἀριθ. 34 του Κ. Μητσάκη, «Πορεία μέσα στο χρόνο», ὅ.π., σελ. 123 καί στο κείμενο του Β. Αθανασόπουλου, «Οι μύθοι», ὅ.π., σελ. 199.

Ahmet Paşa δυσκολεύτηκε πολύ να συγκεντρώσει 3.000 παιδιά και αναγκάστηκε να μαζέψει ταχυδακτυλουργούς και ακροβάτες - οι οποίοι θεωρούνταν στοιχείο ζύμωσης σε κάθε τάγμα εφόδου. Όταν ο Αχμέτ Γ' ζήτησε χίλια αγόρια το 1705, η στρατολόγησή τους δε μπορούσε πια να χαρακτηριστεί *devşirme* με την αρχική έννοια του όρου⁷⁶⁰.

Την ίδια περίπου άποψη εκφράζει και ο P. Sugar που θεωρεί τη χρονολογία κατάργησης του παιδομαζώματος αμφισβητήσιμη. Σύμφωνα με την παράδοση η οριστική κατάργηση του συστήματος *devşirme* έγινε στα χρόνια της βασιλείας του Αχμέτ Β' (1691-5). Χωρίς να είναι βέβαιο ότι έτσι έγινε, ξέρουμε ότι προς το τέλος της βασιλείας του Μουράτ Δ' (1623-1640) το παιδομάζωμα είχε εγκαταλειφθεί, τουλάχιστον ως τακτικό μέτρο ισχυροποίησης του στρατού και συνεχιζόταν περιστασιακά μόνο, μέχρι τα τέλη σχεδόν του 17^{ου} αιώνα⁷⁶¹.

Κατά την προσπάθεια στρατολόγησης του 1705 στη Νάουσα έγινε ανταρσία των κατοίκων της πόλης, απόδειξη της παρακμής του συστήματος. Πιθανώς δε τα γεγονότα εκείνα έθεσαν τέρμα στη θλιβερή αυτή σελίδα της ιστορίας. Ωστόσο για τη στρατολόγηση που αφορούσε στην ειδική κατηγορία επιλέκτων *ic oglan*, νεότερες πληροφορίες αποδεικνύουν ότι η συγκέντρωση μικρών Χριστιανών για την τάξη αυτή εξακολούθησε ως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, ενώ τα δύο σώματα των στρατολογούμενων, *acem oglan* και *ic oglan* εξακολούθησαν να υφίστανται ως την κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος (1826)⁷⁶².

Συνυπολογίζοντας τις προηγούμενες πληροφορίες για σποραδικές στρατολογήσεις, ειδικά των *ic oglan* (6-10 ετών), ως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, 10 με 20 χρόνια πριν τη γέννηση, τη γυναικεία ανατροφή και το γάμο του παππού, δε θα ήταν υπερβολικό να συμπεράνουμε ότι η χρονική απόσταση μάλλον δεν είναι τόση, ώστε να μιλούμε για αναχρονισμό. Η παλιά πρακτική

⁷⁶⁰ G. Goodwin, «Οι Γενίτσαροι», ό.π., σελ. 42.

⁷⁶¹ Peter Sugar, «Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)», τομ. Α', Μετάφραση: Παυλίνα Χρ. Μπαλουξή, εκδ. «Σμίλη», Αθήνα 1994, σελ. 120-1.

⁷⁶² Απόστολος Βακαλόπουλος, «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού - Τουρκοκρατία (1453-1669)», τομ. Β': «Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας», έκδοση Β', Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 70.

να διαφυλάσσονται οι χριστιανόπαιδες με το να κρύβονται, να ενδύονται γυναικεία και να παντρεύονται σε ηλικία περίπου δέκα ετών, δεν ήταν δυνατό να μεταβληθεί στις ελάχιστες δεκαετίες που μεσολάβησαν από τη σταδιακή παρακμή του *denzime*, πολύ περισσότερο δε από τη στιγμή που ενδιαμέσως διεξάγονταν περιοδικές στρατολογήσεις έστω και με φτωχά αποτελέσματα ή και εντελώς αποτυχημένες λόγω αντιδράσεων του χριστιανικού πληθυσμού. Η ίδια η νοοτροπία των αγροτικών πληθυσμών, μεταβαλλόμενη με πολύ βραδείς ρυθμούς και σταθερά υποκείμενη στις επιδράσεις της συλλογικής μνήμης και της παράδοσης, δεν ήταν δυνατό να παρακολουθεί κατά πόδας τις πολιτικοστρατιωτικές μεταβολές στην αυτοκρατορία και συγκεκριμένα την παρακμή του γενιτσαρικού θεσμού, ώστε να απαλλαγεί εντός λίγων μόνον ετών από συλλογικούς φόβους και ανασφάλειες αιώνων.

Είναι πιθανό επομένως η αιτία που κράτησε τον Παπουγεωργάκη έγκλειστο και γυναικοφορεμένο ως το γάμο του, να είναι αυτή ακριβώς που προβάλλεται στο «Μόνον τής ζωής του ταξείδιον», όπως ταυτόχρονα η «*Κωνσταντινιά και Θανασία και Δημήτρω*» (σελ. 195), να είναι κι αυτοί θύματα του συλλογικού φόβου που συσώρευσε για πολλές γενιές μια ιστορική πραγματικότητα.

3.2.3. «Το «χατζηλίκι» και η σημασία του για τους Χριστιανούς της υπαίθρου της Θράκης

Η στενή σχέση των απλών ανθρώπων της αγροτικής κοινωνίας της Θράκης και κατ' επέκταση του συνόλου του οθωμανοκρατούμενου Ελληνισμού με την εκκλησία, πιστοποιείται από την ευρύτατα διαδεδομένη συνήθεια της επίσκεψης στους Αγίους Τόπους. Για ένα μεγάλο αριθμό τέτοιων ανθρώπων το ταξίδι αυτό, το «χατζηλίκι»-προσκύνημα, αποτελούσε σκοπό ζωής και προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ για να κερδίσουν την άφεση των αμαρτιών τους και τη μετά θάνατο ζωή. Οι «*ιεραποδημίες*» είχαν μαζικό χαρακτήρα και αποτελούσαν σημαντικό γεγονός και για την ίδια την κοινότητα απ' την οποία προέρχονταν οι προσκυνητές. Ακόμη, με την προσθήκη στο επώνυμο του προσκυνητή της προσωνομίας «*χατζής*» για τους

άνδρες και «χατζέσα» ή «χατζήδαινα» για τις γυναίκες, υποδηλώνεται μια ιδιότητα που τους διαφοροποιούσε από το σύνολο.

Ο παππούς του Βιζυηνού, γνήσιος εκπρόσωπος αυτής της παράδοσης αποταμίευε για χρόνια χρηματικά περισεύματα για να κατορθώσει να πραγματοποιήσει το προσκύνημα. Ας παρακολουθήσουμε την αφήγηση του ίδιου του πρωταγωνιστή: «Ένα ταξειίδι, ψυχή μου, αυτό τό μελετούσα στό κρυφά, τό φύλαγα για λόγου μου. Καιρούς και χρόνους ἐμάζευα τά «μαδιά» και τά ἐκρυβα ὅπου και ὅπως εἰμποροῦσα. Σάν ἐμάζωξα πενήντα χιλιάδες γρόσια, τό βάλλω μιά μέρα στό «κέφι», και φωνάζω τή γιαγιά σου - Ὅταν τό εἶχα στό κέφι δέν τήν ἐγιώρταζα πολύ πολύ - Τῆς λέγω λοιπόν, ψυχή μου, ἔτσι δά μ' ἀπόφασι: - Χρουσή! Ἐβάλθηκα νά πάγω σέ ταξειίδι, κύτταξε μήν εἶναι κανένα πράμα ἐτοιμόγεννο, ἢ ἄρρωστο, ἢ χρειαζούμενο, και κύτταξε μήν ἐμβη κανένας «μουσαφίρης» στό σπίτι γιατί, διές, τοῦ σπάζω τά πόδιά του! Και ὁ παππούς ἔκαμεν ὡς ἐάν ἐθαύμαζε τόν ἑαυτόν του πῶς τά ἐκατάφερεν. Σέ ἤθελα, εἶπεν εἶτα πρός ἐμέ, νά τήν διῆς πῶς τά ἐχρειάσθηκε! Τσιμουδιά δέν ἔβγαλε! Κ' ἐγώ αυτό ἤθελα. Στέλνω, ψυχή μου, στόν πνευματικό κ' ἔρχεται κ' ἔξομολογοῦμαι: φωνάζω τήν γιαγιά σου μπροστά του και τῆς γράφω ὅλον τόν βιόν ἐπάνω της. Φωνάζω τούς χωριανούς και παίρνω συγχώρεσι ἀπό τόν καθένα. Γιατί διές, ψυχή μου, τό ταξειίδι εἶναι τό μακρύτερο ταξειίδι τοῦ κόσμου, κ' ἐμεῖς ἔχουμε ζωή και θάνατο!

Τήν ἄλλη τήν ἡμέρα τραβῶ τό ἄλογο και κάμνω τόν σταυρό μου νά καβαλικέψω. Ἡ γιαγιά σου - τότε δέν ἦτον ἀκόμη Χατζήδαινα - ἔσκυπεν ἀπό τήν θύρα νά μέ διῆ ἐγώ τό εἶχα «τσατισμένο» κύτταξε! Μιά νά μ' ἔβγαζε τίποτε στή μέση, τῶπαιρνε ἢ εὐχή. Ἡ γιαγιά σου τό ἤξευρε δέν εἶπε λόγο. Κ' ἐγώ αυτό ἤθελα. Σάν ἔκαμα τόν σταυρό μου νά καβαλικέψω.

- Ἐλα, Χρουσή, τῆς εἶπα, ἔχουμε ζωή και θάνατο! συχώρα με και Θεός συχωρέσοί σε! Ἐκεῖ, ψυχή μου, τήν παίρνουν τά κλάματα, εἶπεν ὁ παππούς τεταραγμένος ὡς ἐάν συνέβαινε τό πρᾶγμα ταύτην τήν στιγμὴν ἐνώπιόν του. Και προσπαθῶν ὅσον τῶ ἐπ' αὐτῶ νά παραστήση τήν μεγάλην τῆς συζύγου του θλίψιν:

Ἄχ! πού νά μήν ἔσωνα! πού νά μήν ἔδειχνα! - Εἶπεν ὁ παππούς μιζοκλαίων. - Ἡ ἄτυχη, ἢ κακόμοιρη, ἢ ἀρίζικη! πού θά χάσω τό ταῖρί μου! τόν νοικοκύρη μου! τόν ἀφέντη μου!

Καί ἐκπεπληγμένος ἐκ τῶν κοσμητικῶν τούτων τοῦ ἐπιθέτων ὁ παπποῦς: Αὐτό, ψυχὴ μου, εἶπε δὲν τό ἐπερίμενα. Ὅλος ὁ κόσμος νά χαλοῦσε τό εἶχα τσατισμένο. Μά σάν εἶδα τήν γιαγιά σου, τήν γυναῖκά μου, νά κλαίη, ἐκόπησαν τά ὑπατά μου! Πῶς νά τήν ἀφήσω νά πάγω στήν ἄκρα τοῦ κόσμου;

-Εἶμαι ταμμένος στόν Ἅγιον Τάφο, τῆς λέγω, ψυχὴ μου, πῶς νά κάμω τώρα; Σάν δὲν πάγω θά κριματισθοῦμεν.

-Σάν εἶσαι σύ ταμμένος, νοικοκύρη μου, ἀνδρόγυνο δὲν εἶμασθε; ἓνα πρᾶγμα εἶμασθε. Εἶτε σύ ἐπῆγες, εἶτ' ἐγώ, τό ἴδιο πρᾶγμα κάνει.

Τά δάκρυα στά μάτια τῆς! εἶπεν ὁ παπποῦς, ἀλλάξας τόν τόνον τῆς φωνῆς του, τί νά πῶ; - Τήν ἀναιβάζω, ψυχὴ μου, στ' ἄλογο, καί τήν στέλνω στόν Ἅγιον Τάφο μέ τόν ἀδερφό τῆς.» (σελ. 192-3).

Ἡ σκηνὴ αὐτὴ διαδραματίζεται περίπου στα 1850. Ἡ χρονολόγηση επιτυγχάνεται ἀπὸ κάποια ἄλλη ἀναφορά στο «Τό ἀμάρτημα τῆς μητρός μου»: «Ὅταν ἐπῆγεν ἡ γιαγιά σου στόν Ἅγιοντάφο, ἔστειλα δώδεκα πουκάμισα καί τρία Κωνσταντινάτα, γιά νά μέ βγάλῃ ἓνα σχωροχάρτι. Καί, διές ἐσύ! Ἰσα ἴσα ἐκεῖνο τό μῆνα, πού ἐγύρισεν ἡ γιαγιά σου ἀπὸ τῆ Γερουσαλή μέ τό σχωροχάρτι, ἐκεῖνο τό μῆνα ἐκακοψυχοῦσα τήν Ἄννιῶ.» (σελ. 24). Ἐχει προαναφερθεῖ στη βιογραφία τοῦ Βιζυηνοῦ, ὅτι ἡ Ἄννιῶ γεννήθηκε ἓνα χρόνο μετὰ το Γιωργή. Με δεδομένο ὅτι ὁ Γιωργῆς γεννήθηκε το 1850 καὶ ἡ Ἄννιῶ ἓνα χρόνο μετὰ, το 1851, ἡ ἀναχώρηση τῆς γιαγιάς πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πρὸς τα Χριστούγεννα τοῦ 1850, περίοδο ἀναχώρησης τῶν προσκυνητῶν⁷⁶³.

Με το ἴδιο ἀπόσπασμα ἀπὸ «Τό ἀμάρτημα» ἀποκαλύπτεται καὶ μιὰ ἄλλη πτυχή δραστηριοτήτων τοῦ ιεροσολυμιτικοῦ Πατριαρχείου, τα συγχωροχάρτια. Οἱ πρώτες διαπιστωμένες τέτοιες πωλήσεις συγχωροχαρτιῶν τοῦ Πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων ἀνάγονται στα 1662. Ἡ χρονολογία αὐτὴ μπορεῖ νὰ συγκρατηθεῖ με βεβαιότητα γιὰ παραγωγή, σε σειρά, γραπτῶν τυποποιημένων συγχωρητικῶν κειμένων ἀπὸ τοὺς αγιοταφίτες, με πιθανότητες βέβαια νὰ ἔχει ἀρχίσει ἡ παραγωγή καὶ νωρίτερα, στις ἀρχές τοῦ 17^{ου} αἰῶνα⁷⁶⁴.

⁷⁶³ Ἐλληνικὴ Σαραντῆ-Σταμούλη, «Ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη - Ἡ Σηλύβρια με τα γύρω χωριά τῆς», (Α'), Αθήναι 1956, σελ. 57.

⁷⁶⁴ Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Συγχωροχάρτια», περ. «Τα Ἱστορικά», τομ. 1^{ος}, τευχ. 1^ο, Σεπ 1983, σελ. 58.

Με το πέρασμα του χρόνου και τη διευκόλυνση της τυπογραφίας τα κείμενα αυτά έλαβαν τυποποιημένη μορφή και αποτέλεσαν πρόσθετο μέσο της Εκκλησίας, μαζί με τις «ζητείες» και τις άλλες εισφορές, για την εξασφάλιση πόρων. Τα συγχωροχάρτια αυτά υπογραφόταν από τους Πατριάρχες και τούτο αποτελεί μια από τις πρώτες συμβολικές πράξεις με τις οποίες επιβεβαιώνεται η εξουσία του νεοεθρονιζόμενου ιεράρχη⁷⁶⁵.

Εκτός από τις περιπτώσεις που το συγχωροχάρτι αποδίδεται στον ίδιο τον πιστό αυτοπροσώπως, υπάρχει και η δυνατότητα να γίνει διαμεσολάβηση, όπως στην περίπτωση της μάνας του Βιζυηνού. Προκειμένου να της συγχωρηθεί η παλιά αμαρτία του «πλακώματος» του νεογέννητου κοριτσιού της, στέλνει με τη μητριά της «δώδεκα πουκάμισα και τρία κωνσταντινάτα» ως αντίτιμο για το συγχωροχάρτι που θα λάβει με την επιστροφή της προσκυνήτριας. Σε μια σύγχρονη σχεδόν περίπτωση, του 1852, το συγχωροχάρτι εκδίδεται στην τιμή των 20 γροσιών⁷⁶⁶.

Την περίοδο που πραγματοποιήθηκε το προσκύνημα της γιαγιάς στους Αγίους Τόπους, Πατριάρχης Ιεροσολύμων ήταν ο Κύριλλος Β' (1845-1872)⁷⁶⁷. Την ίδια εποχή άρχισαν να διαφαίνονται τα σχετικά με το καθεστώς των προσκυνημάτων των Αγίων Τόπων προβλήματα που θα οδηγούσαν το 1853 στην αφορμή του Κριμαϊκού πολέμου. Ήδη από τον Αύγουστο του 1850 ο Γάλλος πρεσβευτής στην Πύλη, Aurick είχε επιδώσει διακοίνωση στην Πύλη με την

⁷⁶⁵ Φ. Ηλιού, ό.π., «Τα Ιστορικά», τομ. 1^{ος}, σελ. 62.

⁷⁶⁶ Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 2^{ος}, τευχ. 3^ο, Μαΐ. 1985, η περίπτωση που αναφέρεται είναι ένα ιεροσολυμικό συγχωροχάρτι έκδοσης 1845 που στίλβηκε στον αποδέκτη του από τα Ιεροσόλυμα το Μάρτιο του 1852. Ο σκευοφύλακας του Πατριαρχείου Αμβρόσιος, κατά τη συνήθεια, έγραψε στην πίσω όψη του εντύπου, ότι, αφού έλαβε από τον προσκυνητή, κυρ Χατζή Σάββα σαμτζαντή, γρόσια είκοσι, στέλνει το συγχωροχάρτι σε κάποια Δέσποινα, «εὐλογίας χάριν ἐκ τοῦ Παναγίου Τάφου», σελ. 27.

⁷⁶⁷ Η μακρά πατριαρχεία του Κυρίλλου Β', έληξε με άδοξο τρόπο. Εξαιτίας φιλοβουλγαρικών θέσεων που έλαβε στο ζήτημα της καταδίκης της βουλγαρικής Εξαρχίας από την Τοπική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 1872, προκάλεσε τήν αντίδραση τόσο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όσο και των ανώτερων κληρικών των Ιεροσολύμων που συγκάλεσαν Σύνοδο και τον καθαίρεσαν με αποτέλεσμα να προκληθούν και επεισόδια. Βλ. σχετικά Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, «Ιστορία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων», έκδοσις Δευτέρα επηυξημένη, εν Αθήναις 1970, στο κεφάλαιο: «Πτώσις τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου καί συνέπειαι αὐτῆς», σσ. 829-43.

οποία αξίωνε να ξαναδοθούν στους Ρωμαιοκαθολικούς τα προνόμια του 1740 στους Αγίους Τόπους. Η Πύλη, στις 22 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, έδωσε αρνητική απάντηση και τότε ξεκίνησε η διεγκυστίδα των επιτροπών καθορισμού των προνομίων των διαφόρων δογμάτων στα προσκυνήματα αλλά με την ενεργό παρέμβαση της Ρωσίας οι εργασίες των επιτροπών αυτών ναυάγησαν με τα γνωστά αποτελέσματα⁷⁶⁸.

Ερχόμενοι τώρα στο ζήτημα του προσκυνήματος και του τυπικού που ακολουθείτο στην οργάνωση και την πραγματοποίησή του, να παρατηρήσουμε πρώτα το κόστος του ταξιδιού, όπως το προϋπολόγισε ο Παπουγεωργάκης. Τα πενήντα χιλιάδες γρόσια που αναφέρει είναι σημαντικότερο ποσό το οποίο βεβαίως δε μπορούσε να διαθέσει ο καθένας για το σκόπο αυτό, γεγονός που υποδηλώνει τη σχετική ευπορία τόσο του ίδιου του παππού, όσο και όλων εκείνων που πραγματοποιούσαν το ταξίδι. Είναι δέ χαρακτηριστικό ότι οι κοινότητες φορολογούσαν για ίδιους σκοπούς τους προσκυνητές μ' ένα ποσό που έφτανε τα 50-100 γρόσια και τούτο αποκαλύπτει έμμεσα και την εισοδηματική τους κατάσταση⁷⁶⁹.

Πάντως ο γέροντας, όταν ετοιμάστηκε να πραγματοποιήσει το ταξίδι, πρέπει να ήταν σε ηλικία 86-91 ετών, όπως προκύπτει απ' τον υπολογισμό της χρονολογίας γέννησής του σε προηγούμενο σημείο, καθώς επίσης και η γιαγιά πρέπει να ήταν πάνω κάτω συνομήλικη. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι της αναχώρησης προηγείτο εξομολόγηση και δημόσια συγγνώμη προς τους χωριανούς, ακόμη και ετοιμασία διαθήκης. Η μεγάλη ηλικία του παρά λίγο προσκυνητή, όσο και οι κίνδυνοι του μακρινού ταξιδιού επέβαλαν την τακτοποίηση κάθε εκρεμότητας, ώστε τυχόν μη επιστροφή του να μη δημιουργήσει προβλήματα στους οικείους που έμεναν πίσω.

Η αναχώρηση γινόταν με άλογο μέχρι την παραλία της Θράκης, όπου τους προσκυνητές παραλάμβανε πλοίο. Συνήθης επίσης στη Θράκη ήταν η τελετουργική αναχώρηση που περιλάμβανε εκκλησιασμό του προσκυνητή με την παρουσία των συγγενών και των συγχωριανών και το ξεπροβόδισμα με συνοδεία από εξαπτέρυγα, ψάλτες, και ιερέα. Ο ταξιδιώτης ετοίμαζε από καιρό τις αποσκευές του και για τη διαμονή του στα Ιεροσόλυμα, έπαιρνε

⁷⁶⁸ Χ. Παπαδόπουλος, «Ιστορία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων», ό.π., σελ. 783-92.

μαζί του φαγώσιμα, χύτρα, καφέ και ζάχαρη καθώς και στρώματα και σκεπάσματα⁷⁷⁰.

Το πλοίο αποβίβαζε τους προσκυνητές στη Γιάφφα, απ' όπου έφθαναν στα Ιεροσόλυμα με καμήλες ή με αμάξια. Τις «θεωρίες» συνόδευαν Οθωμανοί στρατιώτες για να τις προστατέψουν από επιθέσεις Αράβων ληστών. Στην Ιερουσαλήμ οι ταξιδιώτες έμεναν στους ξενώνες των μοναστηριών. Το πρώτο προσκύνημα ήταν ο Πανάγιος Τάφος με το Γολγοθά, έπειτα η Βηθλεέμ, η Γεθσημανή, για να προσκυνήσουν τον τάφο της Παναγίας, η Βηθανία με τον τάφο του Λαζάρου⁷⁷¹. Η διαδικασία όμως του προσκυνήματος, και για να θεωρείται αυτό ολοκληρωμένο με την απόκτηση του ονόματος «Χατζής», έπρεπε οπωσδήποτε να περιλαμβάνει βάπτισμα στον Ιορδάνη. Πήγαιναν στο ιερό ποτάμι κατά караβάνια μία ή δύο φορές την εβδομάδα και πάλι με στρατιωτική συνοδεία. Όταν πλησίαζαν στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, οι καμπάνες χτυπούσαν και, αφού ξεκουραζόταν, σε δύο περίπου ώρες έφταναν στον Ιορδάνη. Μετά από τους σχετικούς ψαλμούς κάποιος βαρκάρης ή ψαράς που βρισκόταν εκεί βάπτιζε τον προσκυνητή. Από τότε και διά βίου ο τελευταίος έφερε το σεβαστό όνομα του Χατζή. Στη συνέχεια του ταξιδιού και μετά την επιστροφή στα Ιεροσόλυμα ο προσκυνητής έπαιρνε το συγχωροχάρτι εκ μέρους του Πατριάρχη, αγόραζε σάβανα για το ίδιο και τους δικούς του καθώς και διάφορα δώρα και αναμνηστικά, σταυρούς σιντεφένιους μεγάλους και μικρούς, κερένιους, κομπολόγια, κομποσχοίνια, εικόνες, βίους αγίων και μονόφυλλα προσκυνητάρια⁷⁷². Επίσης αγόραζε μια

⁷⁶⁹ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Οικονομική και κοινωνική ζωή», ό.π., σελ. 57.

⁷⁷⁰ Ε. Σαραντή, «Από την Ανατ. Θράκη», ό.π., σελ. 57.

⁷⁷¹ Πληροφορίες για τα προσκυνήματα στους Αγίους Τόπους και στοιχεία για τους χώρους περιήγησης των προσκυνητών βλ. στη μελέτη του Σωτ. Ν. Καδά, «Προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων - Δέκα Ελληνικά χειρόγραφα 16^{ου}-18^{ου} αι., Θεσσαλονίκη 1986 και του ίδιου, «Οι Άγιοι Τόποι - Εικονογραφημένα προσκυνητάρια 17^{ου}-18^{ου} αι.», εκδ. «Καπόν», Αθήνα 1998.

⁷⁷² Για λεπτομέρειες της μορφής ειδικά της κατηγορίας αυτής των προσκυνηταρίων και μάλιστα από το 19^ο αιώνα βλ. στο άρθρο του Γεωργίου Χρ. Τσιγάρα, «Τρία μονόφυλλα προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων στο Σοχό Θεσσαλονίκης», περ. «'Ο Πανσελήνος», τευχ. 3^ο, Μάιος-Αύγουστος 1998, Κατερίνη, σσ. 43-63. Είναι πολύ πιθανό η γιαγιά Χρυσή να επέστρεψε από τους Αγίους Τόπους εφοδιασμένη με ένα τέτοιο πιασκυνητάρι το οποίο ή

μεγάλη εικόνα ή ασημένια καντήλα, αφιέρωμα για την εκκλησία της πατρίδας του⁷⁷³. Αντιλαμβάνεται εύκολα κανείς ότι το σημαντικό ποσό που αποταμίευσε ο παππούς για το ταξίδι, προοριζόταν για όλα αυτά τα έξοδα τα οποία ήταν περίπου ανελαστικά και αποτελούσαν βέβαια σημαντικότερη πηγή εισοδημάτων τόσο για την ίδια την εκκλησία, όσο και για μια μεγάλη μερίδα επαγγελματιών που σχετιζόταν με την επιτόπου παραγωγή και πώληση αυτών των προϊόντων.

Η επιστροφή του Χατζή μετά το Πάσχα ήταν ανάλογη σε ιεροπρέπεια με την αναχώρησή του. Η σημασία που αποδιδόταν στην προσκύνηση στα Ιεροσόλυμα, όπως και ο σεβασμός στο πρόσωπο του προσκυνητή, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας με βαθύτατη την αίσθηση της ανάγκης για πράξεις που οδηγούσαν στη σωτηρία της ψυχής, διαπιστώνεται και από ένα άλλο σημείο των διηγημάτων του Βιζυηνού. Αποδίδοντας τα χαρακτηριστικά της δικής της νοοτροπίας και θρησκευτικού αισθήματος, η μητέρα του Βιζυηνού αιτιολογεί τη μακρά του απουσία στην Κύπρο όχι στα κακά μαντάτα που της φέρνουν οι «καλοθελητές» αλλά στην υπόθεση-ευχή η απουσία αυτή να οφείλεται σε «ιεραποδημία»: «- Φωτιά νά τούς κάψη ἀπεκρίνετο εκείνη. Τό λέν από τή ζούλια τους. Τό παιδί μου θενάκανε κατάσταση καί πά' στον Άγιο Τάφο» («Τό άμάρτημα τής μητρός μου», σελ. 18).

3.3. «Ποῖος ἦτον ὁ φονεύς τοῦ ἀδελφοῦ μου»

3.3.1. Ο φόνος του Χρηστάκη και η κατάληψη του Λουλέ - Μπουργκάζ από τους Ρώσους

Με την τραγωδία της δολοφονίας του αδελφού του ο Βιζυηνός ένιωσε ένα βαρύτατο πλήγμα. Γυρίζοντας από την ξενιτειά μαθαίνει ότι ο Χρηστάκης τους έπεσε νεκρός με δόλιο τρόπο, ενώ ο φονιάς του παραμένει ασύλληπτος. Η μητέρα του τον παρακαλεί να τη βοηθήσει να βρει και να εκδικηθεί το δολοφόνο του αδικοσκοτωμένου της. Ο δολοφόνος τελικά αποκαλύπτεται και

αφιέρωσε στην εκκλησία της Βιζύης ή συγκατέλεξε στα οικογενειακά κειμήλια των Βιζυηνών που ενδεχομένως να χάθηκαν στη θρακιώτικη προσφυγιά του 1922.

⁷⁷³ Ε. Σαραντή, «Από την Ανατ. Θράκη», ό.π., σελ. 57-8.

είναι ο ίδιος άνθρωπος που η μητέρα είχε σώσει, περιθάλλει ακόμη και κοιμήσει στο στρώμα του νεκρού παιδιού της. Γύρω από την τραγική αυτή υπόθεση συνυφαίνεται η παράλληλη ιστορία του δολοφόνου Κιαμήλ που καταρρέει εν τέλει υπό το βάρος της αποκάλυψης της πράξης του.

Το διήγημα δεν είναι απλώς η εξιχνίαση ενός εγκλήματος όπως στα συνηθισμένα αστυνομικά μυθιστορήματα. Εδώ δεν ξεσκεπάζεται μια έστω περίτεχνα εξυφασμένη συνομοσία αλλά ξεδιπλώνεται μια πλοκή του πεπρωμένου. Αμάρτημα και εξιλασμός βρίσκονται πολύ μακριά απ' τη δικαιοδοσία της κρατικής εξουσίας, όπως και στο «Οιδίποδα Τύραννο» του Σοφοκλή. Δεν υπάρχει ικανοποίηση του συναίσθηματος του αναγνώστη για τη γνωστή νίκη της κρατικής δικαιοσύνης αλλά συντριβή⁷⁷⁴.

Το έργο αποδεικνύει για το συγγραφέα του ότι δεν είναι μόνο επιδέξιος χειριστής του λόγου αλλά και αληθινός γνώστης της ανθρώπινης ψυχής. Η ψυχολογική αυτή δεινότητά του σύγκειται στη βίωση των περιστατικών και των χαρακτήρων που βρέθηκαν υπό τη διεισδυτική του ματιά, πριν ακόμη αποκτήσουν την άλλη τους υπόσταση μέσα στο έργο⁷⁷⁵.

Ορθότατη είναι η διαπίστωση ότι το παρόν διήγημα αποτελεί και ψυχολογική και κοινωνιολογική ανάλυση μιας ορθόδοξης ελληνικής οικογένειας που ζει στην Οθωμανική αυτοκρατορία στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, κατ' αντιπαραβολή προς μίαν αντίστοιχη μουσουλμανική-τουρκική οικογένεια και βέβαια ότι στόχος αυτής της ακρίβειας είναι αφ' ενός η ρεαλιστική θεμελίωση του διηγήματος και αφ' ετέρου η ενίσχυση του κύρους του χαρακτήρα που αφηγείται την ιστορία, του Γιωργή⁷⁷⁶.

⁷⁷⁴ Την αντιστοιχία των χαρακτήρων του «Φονέως» με αυτούς του «Οιδίποδα Τυράννου» θέτει ο Gerard Emrich, ««Ποίος ήταν ο φονεύς του αδερφού μου», Παρατηρήσεις πάνω στο διηγηματικό τρόπο του Γεωργίου Βιζυηνού», Μετάφραση: Χρήστος Πασαχίδης, Αντώνης Παπαντωνίου, περ. «Θρακικά Χρονικά», τευχ. 40, 1985, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι: «Δεν είναι πρόθεση του Βιζυηνού να αναπαραστήσει την τραγική σύγκρουση ανάμεσα στα πράγματα και τα φαινόμενα (Karl Reinhardt, Οιδίπους τύραννος) με σύγχρονα δεδομένα. Αν πήρε πράγματι στοιχεία από τον «Οιδίποδα» του Σοφοκλή, τότε τό 'κανε με μεγάλη επιτηδειότητα χρησιμοποιώντας τα σαν θεμέλια ενός εξαιρετικά ζωντανού διηγήματος, στο οποίο μόνο η μορφή του δράματος λείπει», σελ. 9.

⁷⁷⁵ Β. Σύρμου, «Η διαγραφή των χαρακτήρων», ό.π., σελ. 181.

⁷⁷⁶ Μ. Χρυσανθόπουλος, «Γ. Βιζυηνός μεταξύ φαντασίας και μνήμης», ό.π., σελ. 72.

Το διήγημα αρθρώνεται σε τρία χρονικά επίπεδα, την αφήγηση των περιστατικών της δολοφονίας του Χρηστάκη της οποίας προηγείται η προσωπική περιπέτεια του Κιαμήλ, και είναι το έτος 1877 και ο Ιανουάριος του 1878, τη διενέργεια της έρευνας για το φονιά η οποία διαρκεί τέσσερεις καλοκαιρινές εβδομάδες του 1881: «*Τοιαύτη ήτον η οίκία εν ἧ ἐπί τέσσαρας σχεδόν ἑβδομάδας διέτριβον τόν πλείω τῆς ἡμέρας χρόνον, μεταβαίνων τακτικά καθ' ἑκάστην*» (σελ. 79-80). Το ίδιο το έτος 1881 συνάγεται από μίαν ἄλλη φράση: «*Τό φοβερόν τραῦμα εἶχε πλήξει τόν πολυπαθῆ μας οἶκον πρό τριῶν καί ἐπέκεινα ἐτῶν*» (σελ. 67). Πιο συγκεκριμένα τα ἔτη πρέπει να είναι περίπου τρισήμισι, ενώ η τελευταία σκηνή με τον παράφρονα πλέον Κιαμήλ χρονολογείται από τον ίδιο το Βιζυηνό το 1883, λίγους μήνες ἴσως πριν γραφεί το διήγημα, στο σημείο εκείνο που αναφέρει ότι «*Εἶχον παρέλθει τρία περίπου ἔτη ἀπό τῆς νυκτός ἐκείνης, ..*» (σελ. 100). Η ἄποψη πως η κύρια αφηγηματική ἐνότητα μπορεί να τοποθετηθεῖ στο 1880⁷⁷⁷, δεν είναι δυνατό να γίνει αποδεκτή για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι η χρονική ἀπόσταση ἀπό το θάνατο του Χρηστάκη που δε θα δικαιολογούσε σε καμιά περίπτωση τα «*τρία καί ἑπέκεινα ἔτη*» και ο δεύτερος, ὅτι δεν ἔχουμε μαρτυρημένο ταξείδι του Βιζυηνού στη Θράκη το 1880. Τα στοιχεία που ἔχουν παρατεθεῖ στη βιογραφία του, πιστοποιοῦν ἐπιστροφή τον Ἀπρίλιο του 1880 στο Πανεπιστήμιο της Γοτίγγης ἀπό το Βερολίνο και ἐκπόνηση της διδακτορικής του διατριβῆς μέχρι τα μέσα της ἀνοιξης του 1881, ὁπότε και ἀναχωρεῖ ἀπό τη Γερμανία.

Το ίδιο το γεγονός της δολοφονίας του Χρηστάκη ἀναφέραμε ὅτι ἔγινε τον Ιανουάριο του 1878⁷⁷⁸. Ἀπό τον Ἀπρίλιο του προηγούμενου ἔτους εἶχε ξεκινήσει ο ρωσοτουρκικός πόλεμος. Οἱ Ρώσοι εἶχαν προηγουμένως διαβεβί εύκολα το Δούναβη ἀλλά τον Ιούλιο του '77 καθηλώθηκαν στην Πλέβνα και μόνο το Δεκέμβριο του ἰδίου ἔτους ἔπεσε το πιο πάνω οχυρό, ὁπότε ἔληξε

⁷⁷⁷ Τη χρονολογία αὐτή δέχεται ο Π. Μουλλάς στην εἰσαγωγή της ἐκδόσης «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά διηγήματα», ὁ.π.: «*Ο κύριος χρόνος του διηγήματος, πιθανότατα το 1880: ο αφηγητής τοποθετεῖ το οικογενειακό του δράμα «πρό τριῶν καί ἐπέκεινα ἐτῶν» (σ.67)*», σελ. ριγ'. Το σφάλμα οφείλεται μάλλον στην λαθεμένη χρονολόγηση του θανάτου του Χρηστάκη.

⁷⁷⁸ Η χρονολογία που προτείνει και πάλι ο Π. Μουλλάς στην εἰσαγωγή της ἐκδόσης «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά διηγήματα», ὁ.π., στις ἀρχές του ρωσοτουρκικού πολέμου, το 1877, σελ. ριγ', δεν ευσταθεῖ, ὡπως ἀποδεικνύεται ἀπό τα γεγονότα.

ουσιαστικά κάθε οργανωμένη οθωμανική αντίσταση⁷⁷⁹. Στις 24 Δεκεμβρίου/5 Ιανουαρίου 1877-78 ο οθωμανικός στρατός υποχωρούσε με επικεφαλής τον Σουλεϊμάν πασά από το Τύρνοβο προς τη Φιλιππούπολη σιδηροδρομικώς⁷⁸⁰ και στις 25 Δεκεμβρίου/6 Ιανουαρίου στους λόφους που βρισκόταν νότια του δρόμου Φιλιππούπολης-Τατάρ Παζαρτζίκ, ο Γκούρκο εξουδετέρωσε το μισό αυτής της δύναμης (στο σύνολο ήταν 100 τάγματα), αναγκάζοντας το υπόλοιπο ν' αποσυρθεί στα ανατολικά της οδού προς Αδριανούπολη, ώστε να μην υπάρχει πλέον αξιόμαχη δύναμη ν' αντιμετωπίσει τους Ρώσους εκτός απ' τους υπερασπιστές της Αδριανούπολης⁷⁸¹.

Το κακό πλησίαζε στην Ανατολική Θράκη. Την προηγούμενη μέρα, παραμονή της γιορτής των Φώτων, στο σπίτι της οικογένειας του Βιζυηνού ο πρώην ταχυδρόμος Χαραλαμπίς του Μητάκου πρόσφερε τη θέση της «*πύστας*» στον αδελφό του Βιζυηνού. Τις αμέσως επόμενες τρεις ημέρες η προώθηση του Ρωσικού στρατού προς νότο κατέληξε στην κατάληψη της Αδριανούπολης, στις 8/20 Ιανουαρίου⁷⁸². Στο μεταξύ η κατάσταση των προσφύγων αμάχων κατά μήκος των μεγάλων οδικών αρτηριών και του σιδηροδρόμου που συνέδεαν τις πόλεις της Ανατολικής Θράκης, αλλά και εντός των ίδιων αυτών πόλεων, ιδίως της Αδριανούπολης, ήταν δεινή, καθώς οι εχθροπραξίες προλάβαιναν τη φυγή

⁷⁷⁹ Κάποιες προσπάθειες του Βεϋσέλ πασά ν' αντισταθεί στα περάσματα του Αίμου κατέληξαν στην αιχμαλωσία 32000 Οθωμανών στρατιωτών και 105 πυροβόλων. Βλ. σχετικά M.Sertoglu, «93 Harbi», (VII), ό.π., σελ. 2612.

⁷⁸⁰ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 708.

⁷⁸¹ M. Sertoglu, «93 Harbi», (VII), ό.π., σελ. 2613.

⁷⁸² Περὶ της εξιστόρησης της κατάληψης βλ. σχετικά στον Κ. Λουρεντζή, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 712-3. Για τις ημερομηνίες του διηγήματος του Βιζυηνού πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας το παλαιό ημερολόγιο. Στην περιγραφή του συμβάντος της παραμονής των Φώτων, εάν υποδείξουμε την ημερομηνία του νέου ημερολογίου, 5 Ιανουαρίου, όπως και 20 Ιανουαρίου για την κατάληψη της Αδριανούπολης, θα υποπέσουμε σε εσφαλμένη εκτίμηση του υπολογισμού της ημερομηνίας θανάτου του Χρηστάκη βλ. σχετικά Μ. Χρυσανθόπουλος, «Γ. Βιζυηνός μεταξύ φαντασίας και μνήμης», ό.π.: «*Ο Χρηστάκης σκοτώθηκε δώδεκα μέρες μετά τα Φώτα, δηλαδή στις 17 Ιανουαρίου του 1878. σύμφωνα με την αφήγηση της μητέρας (66), λίγο πριν λήξει ο ράσο-τουρκικός πόλεμος.*», σελ. 77. Η ημερομηνία όμως 17 Ιανουαρίου δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή γιατί τότε σημαίνει ότι το Λουλέ-Μπουργκάζ έπεσε τρεις μέρες πριν την Αδριανούπολη, πράγμα βέβαια αδύνατο από κάθε άποψη.

τους. Ταυτόχρονα στίφη Κιρκασίων και λοιπών ατάκτων λεηλατούσαν και κατέστρεφαν τα πάντα στο πέρασμά τους⁷⁸³.

Μετά την κατάληψη της Αδριανούπολης ο ρωσικός στρατός κινήθηκε προς νότο για να αποκόψει τον ανατολικό κλάδο του σιδηροδρόμου της Αδριανούπολης που κατευθυνόταν προς την Κωνσταντινούπολη μετά το Διδυμότειχο. Τη νύχτα της 11/23 προς 12/24 Ιανουαρίου οι Ρώσοι έφιπποι λογχοφόροι κατέλαβαν το Μπαμπά-Εσκή, σιδηροδρομικό κόμβο ελάχιστα χιλιόμετρα δυτικά του Λουλέ-Μπουργκάζ. Σ' όλο το μήκος του δρόμου που ακολούθησαν υπήρχαν πτώματα Χριστιανών και Μουσουλμάνων. Το πρωί της 12/24 Ιανουαρίου ο Χρηστάκης στη Βιζύη ανελάμβανε επίσημα τα ταχυδρομικά του καθήκοντα : « Όταν ήλθεν η ημέρα της πόστας, τόν βλέπω κ' ἔμβαίνει μέ τόν σάκκο τοῦ «κονακιοῦ» στήν ἀμασχάλη, καί μέ τό τουφέκι στόν ὄμó του.

-*Τώρα πιά, μητέρα, εἶπε, τό κεραστικό δέν θά πηγαίνει σέ ξένα χέρια. Αὔριο πού θά σέ φέρω τό γράμμα τοῦ Γεωργή, θά μοῦ τό δώσης ἐμένα.*» (σελ. 65-6). Δημιουργείται φυσικά το ερώτημα πώς, ενώ τα γεγονότα εξελισσόταν τόσο ραγδαία και οι συγκοινωνίες είχαν διακοπεί, ο νεαρός ταχυδρόμος σπεύδει για την παραλαβή του ταχυδρομείου. Την απάντηση τη δίνει και πάλι η ίδια η μητέρα του: « Ὁ πόλεμος ἀκούετο, μά οἱ Ροῦσσοι ἦτανε μακρυνά, ξεύρω κ' ἐγώ; Στά Μπαλκάνια, μᾶς ἔλεγαν, κι ἀκόμη παρά πέρα.» (σελ. 66-7). Με την πλήρη αποδιοργάνωση που επικρατούσε και τον πανικό, οι ειδήσεις έφθαναν με πολύ καθυστέρηση και τις περισσότερες φορές συγκεχυμένες ή παραποιημένες. Εξάλλου ο ρωσικός στρατός δεν ενδιαφερόταν για τον ορεινό

⁷⁸³ Ο Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., αναφέρει ότι επιτροπές των κοινοτήτων της Αδριανούπολης ζήτησαν την επίσπευση της κατάληψης της πόλης από τους Ρώσους περιγράφοντας την κατάσταση ως εξής: «*Τά άτομα ταῦτα ἀνήγγειλαν τοῖς ρώσσοις ὅτι ὁ τρόμος ὄν ἐνέσπειρον (οἱ ἀτακτοί) ὄλον ηὔξανε λαμβάνων τρομεράς διαστάσεις καί ἐκτεινόμενος καθ' ἅπασαν τήν χώραν μετ' ἀνηκούστου ταχύτητος, καί ὅτι οἱ ἔπο Χιρμανλή καί Μουσταφά-Πασσά φυγόντες Τοῦρκοι ὑπάλληλοι κατετρόμαξαν τοῦς κατοίκους τῆς Ἀδριανουπόλεως, οἵτινες προπαρεσκευάζοντο ν' ἀπέλθωσιν ἐάν δέν ἔφυγον ἤδη. Πλεῖστοι πρό δύο ἡμερῶν ἀπῆλθον, πολλά δέ στίφη μουσουλμάνων τῆς Ἀδριανουπόλεως, ἠκολούθησαν αὐτούς, τά δέ περίξ ταύτης ἔλυμαίνοντο ὀρδαί βασιβοζούκων, κιρκασίων και λιποτακτῶν τοῦ στρατοῦ οἵτινες διαρρηδὴν ἀμολόγουν, ὅτι τήν ἀπέλευσιν μόνον τῶν ἐπιτοπίων ἀρχῶν ἀνέμενον ἵνα λεηλατήσωσι καί σφάζωσι τοῦς χριστιανούς.*», σελ. 712.

όγκο της Στράντζας και προσπέρασε τη Βιζύη, αφήνοντάς την στα αριστερά του, καθώς ήταν απομακρυσμένη από τα συγκοινωνιακά κέντρα και τους άμεσους στόχους του. Οι κάτοικοι λοιπόν της περιοχής δεν είχαν άμεση αντίληψη για το που ακριβώς είχαν φτάσει οι ρωσικές δυνάμεις.

Ο Χρηστάκης έφτασε στο Λουλέ-Μπουργκάζ το μεσημέρι προς απόγευμα 12/24 Ιανουαρίου και, αφού πέρασε από την πόλη, κατευθύνθηκε νότια, όπου και βρίσκεται η γνωστή πέτρινη γέφυρα με τις αψίδες που οδηγεί στο σιδηροδρομικό σταθμό. Στο σημείο ακριβώς εκείνο είχε στήσει την ενέδρα ο Κιαμήλ και τον πυροβόλησε, αν τελικά ήταν εκείνος που τον σκότωσε. Είχε προηγηθεί βέβαια η αποτυχημένη προσπάθεια να σκοτώσει τον πραγματικό ένοχο, τον Χαραλαμπή (σελ. 98). Σύμφωνα με την αφήγηση του ίδιου του Κιαμήλ: «-Δεκαπέντε μέραις έπέρασαν, δεκαπέντε μέραις τόν έφύλαγα καρτέρι. ~ Ήτανε στόν καιρό του πολέμου. Ό Καϋμακάμης του τόπου έκοψε τόν σιδηρόδρομο του Λουλεβουργάζ, και έδωσε διαταγή νά φύγουν πρός τήν Πόλι. Εγώ δέν έσάλεψα. Μιά νύχτ' άκόμη αν περνούσε θά μ' έσκότωναν οι Ρουσσοι. Μά ό Θεός μ' έφύλαξε και μ' έστειλε τόν άνθρωπό μου. .. - Αϋτήν τήν φοράν ήμην καλά κρυμμένος και για νά του πάρω κάθε ύποψία τόν αφήκα νά περάση τό γεφύρι. Καί σάν είδα πώς κατάβηκε στην οχθη κ' έσκυψε νά πιή νερό, έπερίμεν' άκόμη μιά στιγμή, για νά μή πάρω τό κριμα στό λαιμό μου. Κ' ύστερα έτράβηξα ..» (σελ. 99).

Ο Κιαμήλ (ή ο Βιζυηνός μέσω αυτού) αναφέρει πως, αν περίμενε άκόμη μια νύχτα, θα τον σκότωναν οι Ρώσοι, γιατί ξέρει το χρόνο άφιξής τους. Στις δέκα περίπου το βράδυ της ίδιας μέρας ο υπασπιστής του τσάρου και διοικητής του πρώτου συντάγματος των κοζάκων, συνταγματάρχης Κουτεϊνκόφ, διατάχθηκε ν' αφήσει το Μπαμπά-Εσκή με δύο σότνιες⁷⁸⁴ και να προχωρήσει στο Λουλέ-Μπουργκάζ, για να σταματήσει τις βιαιοπραγίες των Οθωμανών. Αφού πήρε κατεύθυνση ανατολικά, γύρω στις έντεκα έφτασε στο Λουλέ-Μπουργκάζ κι έστειλε ισχυρές περιπόλους εντός την πόλης, ενώ

⁷⁸⁴ Τα συντάγματα ιππικού των κοζάκων είχαν διαφορετική δομή από εκείνη των υπολοίπων του ρωσικού στρατού. Διέθεταν 21 αξιωματικούς, 86 υπαξιωματικούς, 19 σαλπικτές, 685 άνδρες, 1 γραφέα, 41 βοηθητικούς, 75 άλογα έλξεως και 802 πολεμικά. Η δύναμη αυτή χωριζόταν σε 6 αποσπάσματα με το όνομα sotnia. Βλ. σχετικά Ian Drury, Raffaele Ruggeri, «The Russo-turkish war 1877», editor: Lee Johnson, London 1994, σελ. 20.

ταυτόχρονα την περικύκλωσε με μία σότνια. Στη συνέχεια κατέλαβε την πόλη, αφού αντάλλαξε λίγα πυρά με τους ατάκτους Κιρκασίους που υποχωρούσαν. Η 5^η σότνια κατόπιν πέρασε την πόλη και εγκαταστάθηκε λίγο πιο έξω, στο νεκροταφείο, κάτω από τα τείχη και πολύ κοντά στη θολωτή γέφυρα, όπου έγινε πριν μερικές ώρες το φονικό και έμενε άταφο το πτώμα του Χρηστάκη. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του κειμένου: «*Τό γεφύρι, καθώς μέ είπεν ὁ Εφέντης πού τό εἶδε, εἶναι στενό καί ἀψηλό. ὁ ποταμός εἶναι βαθύς καί γρήγορος. τήν μιάν ὄχθη γυμνός καί τήν ἄλλη σκεπασμένος μέ πολλάίς καί ἄγριαίς ἰτιαίς καί ἄλλα δένδρα πού σμίγονται μέ τό δάσος πού ἀρχίζει παραπέρα.*» (σελ. 90). Με το πρώτο φως ο Κουτεϊνκώφ με την πρώτη σότνια κατευθύνθηκε προς το σιδηρόδρομο, για να τον καταλάβει και να κόψει την τηλεγραφική επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη. Καθ' οδόν κυρίευσε ένα στρατώνα του οθωμανικού ιππικού που φύλαγαν πέντε Κιρκάσιοι οι οποίοι συνελήφθησαν. Οι κρότοι των πυροβολισμών από την κατάληψη του στρατώνα έδωσαν το σύνθημα για τους Οθωμανούς. Εμφανίστηκαν ομάδες ατάκτων που διογκώνονταν συνεχώς και πυροβολούσαν κατά της πρώτης σότνιας. Οι κοζάκοι κατέλαβαν το σταθμό χωρίς ν' απαντήσουν στα πυρά αλλά περιορίστηκαν να απωθήσουν τους ατάκτους και να συλλάβουν δύο ιππείς. Παρ' όλη τη σφοδρότητα της προσβολής που δέχτηκαν, κατάφεραν να πάρουν τις τηλεγραφικές συσκευές και να τις μεταφέρουν στον επικεφαλής τους. Αποχωρώντας από το σταθμό δέχθηκαν πάλι επίθεση η οποία όμως αποκρούστηκε⁷⁸⁵.

Τα γεγονότα αυτά γνωρίζει επακριβώς ο Βιζυηνός. Εξάλλου η αρχική, ίσως και η πραγματική, υπόθεση για το θάνατο του Χρηστάκη ήταν ότι σκοτώθηκε στη συμπλοκή του σταθμού: «*Κατ' ἀρχάς ἐνομίσθη, ὅτι ἐφονεύθη, συντυχών εἰς συμπλοκὴν κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ σταθμοῦ τοῦ Λουλεβουργάζ ἔφοδον*» (σελ. 67-8). Στο μεταξύ και οι προύχοντες της Βιζύης, αγνοώντας τις εξελίξεις, κατευθύνονταν στο ίδιο σημείο, για να παραλάβουν το νέο μητροπολίτη Κωνσταντίο και, αφού ο σταθμός είχε καταληφθεῖ από τους Ρώσους (13/25 Ιαν.), επέστρεφαν άπρακτοι. Την ώρα εκείνη ακριβώς της επιστροφής τους εντόπισαν δίπλα στη γέφυρα το πτώμα του Χρηστάκη το οποίο και πήραν μαζί τους: «*Οἱ ἐπελθόντες πρὸς παραλαβὴν τοῦ ἀρχιερέως εὔρον*

⁷⁸⁵ Κ. Λουρεντζή, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 716-7.

τόν σταθμόν τοῦτον ἐρημομένον ὑπό τῶν ἐπιτοπίων ἀρχῶν πρό δύο ἤδη ἡμερῶν (11/23 Ιαν.), ἐξ οὗ χρόνου πᾶσα συγκοινωνία μετά τῆς πρωτευούσης ἦτο διακεκομμένη, τοὺς δέ Ρώσσους ἀμαχητί καταλαβόντας τό χωρίον, ἀλλά μόλις περί τά μέσα τῆς προηγηθείσης ἐκείνης νυκτός. Τόν πτωχόν ἀδελφόν μου ὁμῶς ἵνεκάλυψαν ἐν τῇ ἀτάκτῳ αὐτῶν ἐπιστροφῇ παρά τήν γέφυραν τῆς λεωφόρου, πολύ μακράν τοῦ χωρίου, καί νεκρόν πολύ πρό τῆς ἀφίξεως τῶν Ρώσων.» (σελ. 68). Το συμπέρασμα λοιπόν για τους οικείους και την ανακριτική αρχή ήταν σαφές· ο θάνατος του Χρηστάκη προηγήθηκε της συμπλοκής, δεν αρπάχθηκε το περιεχόμενο του ταχυδρομικού σάκου και κατά συνέπεια δεν επρόκειτο περί ληστείας, ἀρα ἦταν φόνος «ἐξ ἐνέδρας», (σελ. 68).

Απομένει ν' απαντήσουμε στο ερώτημα γιατί η μητέρα του Βιζυηνού αναφέρει ότι δώδεκα μέρες μετά την παραμονή των Φώτων συνέβη το οικογενειακό τους δυστύχημα, (σελ. 66), δηλαδή στις 5/17 Ιανουαρίου 1878 κι όχι την πραγματική ημερομηνία, όπως αυτή προκύπτει απ' τα ιστορικά δεδομένα, επτά ημέρες αργότερα. Νομίζουμε ότι πρόκειται για μια περίπτωση *lingua lapsus*. Στις στιγμές που αφηγείται το θάνατο του γιού της είναι αρκετά ταραγμένη, ὥστε να υποθέσουμε κάτι τέτοιο. Στην ψυχή της έχει χαραχτεί βαθειά η ημερομηνία της 12^{ης} Ιανουαρίου, με αποτέλεσμα να υπερισχύει και να μετατρέπεται αυτή σε λόγο και όχι ο λογικός υπολογισμός του πραγματικού αριθμού των 19 ημερών που μεσολάβησαν από την παραμονή των Φώτων, την προφητεία του κακού ως την εκπλήρωσή της.

3.3.2. Το επάγγελμα του ταχυδρόμου και η ταχυδρομική υπηρεσία στην Οθωμανική αυτοκρατορία το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα

Η αιτία για την οποία έχασε τη ζωή του ο αδελφός του Βιζυηνού ήταν η ανάληψη των καθηκόντων του επαρχιακού ταχυδρόμου που με παραπειστικό τρόπο ο πρώην ταχυδρόμος Χαραλαμπίης παρέστησε ως συμφέρουσα απασχόληση για το νεαρό Χρηστάκη. Στο διήγημα υπάρχουν αρκετά στοιχεία για το επάγγελμα αυτό και σε συνδυασμό με μια συνοπτική εξέταση της

ιστορίας των ταχυδρομείων υπάρχει η δυνατότητα να διερευνηθεί και αυτή η ιστορική πτυχή.

Η τεράστια έκταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας καθιστούσε αναγκαία τη δημιουργία ενός περίπλοκου συστήματος επικοινωνιών, ώστε να υπάρχει άμεση δυνατότητα αμφίδρομης μεταφοράς μηνυμάτων στο διοικητικό κέντρο και την περιφέρεια. Η κυριότερη δυσκολία εξυπηρέτησης αυτού του συστήματος ήταν η κακή κατάσταση των δρόμων που ήταν αναγκασμένοι να ακολουθήσουν οι έφιπποι ταχυδρόμοι⁷⁸⁶. Οι σταθμοί των ταχυδρόμων αυτών ήταν οι *menzil-hane*, όπου υπήρχε η δυνατότητα αλλαγής αλόγου από το μόνιμα συντηρούμενο ιπποφορβείο του σταθμού. Οι ταχυδρόμοι ονομάζονταν *taiar* και προστατεύονταν από ειδικά γενιτσαρικά αποσπάσματα⁷⁸⁷. Εκτός από τους εφίππους υπήρχαν και οι πεζοπόροι ταχυδρόμοι που δεν ήταν μισθωτοί αλλά έπαιρναν ιδιαίτερη αμοιβή, το *ayak teri* (ιδρώτας των ποδιών), η οποία καταβαλόταν με μορφή φόρου απ' τα χωριά-σταθμούς μαζί με την υποχρέωση προσφοράς καταλύματος⁷⁸⁸.

Ήδη όμως από τον 18^ο αιώνα το δημόσιο οθωμανικό ταχυδρομικό σύστημα είχε να αντιμετωπίσει τον ισχυρό ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών που λειτουργούσαν στα όρια της αυτοκρατορίας. Πριν το 1841 δεν υπήρχε οργανωμένη ταχυδρομική υπηρεσία, γι' αυτό αρχικά οι ξένες έγιναν ευπρόσδεκτες. Το 1721 η Αυστρία πρώτη έλαβε το προνόμιο να διεξαγάγει ελεύθερα ταχυδρομική επικοινωνία μεταξύ της πρεσβείας της στην Κωνσταντινούπολη και της Βιέννης. Η Ρωσία έλαβε το ίδιο προνόμιο τον επόμενο χρόνο. Κατ' αρχήν αυτές οι διευκολύνσεις αφορούσαν μόνο στην επίσημη αλληλογραφία, μετά το 1729 όμως οι Αυστριακοί και οι Βρετανοί έμποροι που διέμεναν στην αυτοκρατορία εξασφάλισαν το δικαίωμα να χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες αυτές για ιδιωτικούς σκοπούς. Το 1739 οι Αυστριακοί έλαβαν την άδεια να χρησιμοποιούν δικούς τους υπαλλήλους για τη μεταφορά και φύλαξη του ταχυδρομείου και οι Ρώσοι ακολούθησαν το 1783. Στο χρονικό αυτό διάστημα οι Ευρωπαίοι και όσοι Οθωμανοί το

⁷⁸⁶ J. McCarthy, «The Ottoman Turks», ό.π., σελ.219-20.

⁷⁸⁷ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., σελ. 229.

⁷⁸⁸ Κ. Μ. Κωνσταντίνης, «Το ταχυδρομείον κατά την Ελληνική Επανάστασιν 1821-1827», εκδ. Ελληνικά Ταχυδρομεία, Αθήναι 1971, σελ. 7.

επιθυμούσαν, χρησιμοποιούσαν το αυστριακό ταχυδρομείο και λιγότερο το ρωσικό. Η χρήση των ταχυδρομείων αυτών ήταν η μοναδική δυνατότητα για την εξυπηρέτηση της αλληλογραφίας με το εξωτερικό, ενώ για το εσωτερικό μόνον υπήρχε το σώμα των *talat*.

Τον επόμενο αιώνα πολλές άλλες χώρες απόκτησαν το δικαίωμα να εγκαταστήσουν δικές τους ταχυδρομικές υπηρεσίες στην αυτοκρατορία, η Γαλλία το 1812, η Βρετανία το 1832, η Ελλάδα το 1834, η Γερμανία το 1870, η Αίγυπτος το 1873 και τελευταία η Ιταλία τον 20ό πια αιώνα, το 1908. Ενώ αρχικά το δικαίωμα αφορούσε στην παροχή υπηρεσιών αλληλογραφίας μεταξύ των πρεσβειών και του εξωτερικού για καθεμιά χώρα, σύντομα άρχισαν να εξυπηρετούνται και ανάγκες εσωτερικής αλληλογραφίας μέσω του δικτύου των κατά τόπους προξενείων. Εξαιτίας λοιπόν της λειτουργίας των ξένων ταχυδρομείων και του ανταγωνισμού, η ίδρυση του αντίστοιχου οθωμανικού, το 1841, αντιμετώπισε οργανωτικές και οικονομικές δυσχέρειες. Ουσιαστική πρόοδος πραγματοποιήθηκε μόνο με την εισαγωγή των κανονικών γραμματοσήμων, το 1863, τα οποία αντικατέστησαν το προϋπάρχον σύστημα σφραγίδων που έθεταν στους φακέλλους τα ταχυδρομικά καταστήματα. Μια ελληνική ιδιωτική εταιρεία επίσης, η «Λιανός και Σια» οργάνωσε ταχυδρομική υπηρεσία ειδικά για την Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των ετών 1865-73, σύντομα όμως καταργήθηκε και τις δραστηριότητές της ανέλαβε το κρατικό οθωμανικό ταχυδρομείο⁷⁸⁹.

Όπως προαναφέρθηκε, η δημιουργία κανονικής ταχυδρομικής υπηρεσίας στο οθωμανικό κράτος έγινε από το Μαχμούτ Β' ο οποίος προέβη στην εξαρχής κατασκευή ταχυδρομικών οδών, όπου ήταν απαραίτητο, και την επισκευή των προϋπαρχόντων, όπου ήταν δυνατό, καθώς και τη δημιουργία ταχυδρομικών σταθμών (*menzil*) κατά μήκος αυτών των οδών. Σε πρώτη φάση οι σταθμοί αυτοί ιδρύθηκαν στον άξονα Κωνσταντινούπολης-Νικομήδειας και κατόπιν στον αντίστοιχο Κωνσταντινούπολης-Αδριανούπολης και στη συνέχεια σ' άλλες περιοχές⁷⁹⁰. Η υπηρεσία του ταχυδρομείου υπαγόταν αρχικά στο «Συμβούλιο Δημοσίων Έργων» που δημιουργήθηκε το 1837 και το οποίο μετά από καταργήσεις και επανιδρύσεις έγινε υπουργείο Δημοσίων Έργων

⁷⁸⁹ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., Vol. II, σελ. 229.

(Nezaret-i Nafia), το 1870, για να ενοποιηθεί αργότερα με το υπουργείο Εμπορίου (Nezaret-i Nafia ve Ticaret)⁷⁹¹.

Προ της δημιουργίας του σιδηροδρόμου το ταχυδρομείο μεταφερόταν οδικώς με τις «πόστες», μεταφορικές άμαξες που στη δεκαετία του 1840 δρομολογήθηκαν και στη Θράκη για να μεταφέρουν επίσης ταξιδιώτες και εμπορεύματα⁷⁹². Οι άμαξες αυτές στάθμευαν στους ταχυδρομικούς σταθμούς και οι επιβάτες τους φιλοξενούνταν εκεί δωρεάν από τον προϊστάμενο του υποκαταστήματος. Σε μερικές πόλεις υπήρχαν και ταχυδρομικά χάνια που εξωτερικά έμοιαζαν με τετραγωνισμένες εκκλησίες και διέθεταν στάβλο για μερικές εκατοντάδες άλογα, καθώς και πολυάριθμα δωμάτια⁷⁹³.

Η μεταφορά του ταχυδρομείου, ειδικά στην Ανατολική Θράκη, διευκολύνθηκε και επιταχύνθηκε ιδιαίτερα με την ολοκλήρωση της κατασκευής του σιδηροδρομικού δικτύου της Ανατολικής γραμμής, το 1874, που ένωνε την Κωνσταντινούπολη μέσω Αδριανούπολεως με τη Σόφια, συνολικού μήκους 542 km⁷⁹⁴. Η πορεία του σιδηροδρόμου από την Πόλη κατευθυνόταν ως την Τσατάλτζα και από εκεί, με μια καμπύλη προς τα βόρεια και αρκετούς μαιάνδρους, συνέχιζε την ανατολική κατεύθυνση προς Τυρολόη. Ανατολικά της Τυρολόης έστρεφε πάλι βορειοανατολικά προς Λουλέ-Μπουργκάζ και κατόπιν, μέσω Μπαμπά-Εσκή, έφτανε στο Ουζούν-Κιοπρού (Μακρά Γέφυρα). Λίγο βορειότερα του Ουζούν-Κιοπρού διακλαδιζόταν με τον ένα κλάδο να κατευθύνεται προς βορρά, σχεδόν παράλληλα του Έβρου, για να φθάσει στην Αδριανούπολη, και τον άλλο προς νότο, προς Αλεξανρούπολη, που έστρεφε έπειτα δυτικά για να καταλήξει στη Θεσσαλονίκη⁷⁹⁵.

⁷⁹⁰ S. and E. Shaw, ό.π., Vol. II, σελ. 40.

⁷⁹¹ S. and E. Shaw, ό.π., Vol. II, σελ. 74.

⁷⁹² Κ. Παπαθανάση - Μουσιοπούλου, «Ελληνικά προξενεία στη Θράκη», ό.π., σελ. 41.

⁷⁹³ Απο Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την τουρκοκρατία», Μετάφραση: Έλλης Παπαδημητρίου, στο συλλογικό έργο «Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνες)», εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1979, σελ. 385.

⁷⁹⁴ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., Vol. II, σελ. 121.

⁷⁹⁵ Η περιγραφή της πορείας του σιδηροδρόμου στηρίζεται στο χάρτη που περιλαμβάνεται στη μελέτη του Κ. Βακαλόπουλου, «Θράκη», ό.π., σελ. 304-5

Οι πόλεις που βρίσκονταν στο εσωτερικό της Θράκης διόριζαν κοινοτικούς υπαλλήλους οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι να πηγαίνουν στους πλησιέστερους ταχυδρομικούς σταθμούς με την αλληλογραφία που αποστελόταν από τις πόλεις τους, να την παραδίδουν στο ταχυδρομικό υποκατάστημα του σιδηροδρομικού σταθμού και να παραλαμβάνουν την αντίστοιχη που προοριζόταν γι' αυτές.

Για την ανάληψη των καθηκόντων του κοινοτικού ταχυδρόμου έπρεπε να υπάρχει η σύμφωνη γνώμη των προεστών και του κατά τόπον διοικητή, για την περίπτωση της Βιζύης του καϋμακάμη. Για την έγκριση των αρχών στο Χρηστάκη το κείμενο του «Φονέως» αναφέρει: «*Ἐπῆρε τὴν ὑποχρέωση πάνου του ! Ὑποσχέθηκε στοὺς προεστοὺς καὶ στὸν Καϋμακάμη.*» (σελ. 66).

Η επίσημη αυτή πράξη έγινε στο χώρο του παλιού κάστρου της Βιζύης που κατοικείτο αποκλειστικά από Μουσουλμάνους. Μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1829 οι Οθωμανοί κατάργησαν τη διοικητική υποδιαίρεση του *derebeylik* και στέγασαν εκεί τα δικαστήρια, την έδρα του καϋμακάμη, την υπηρεσία του κτηματολογίου, την υπηρεσία του ταχυδρομείου και τηλεγραφείου, την εφορία και το ταμείο⁷⁹⁶. Το ταχυδρομείο ήταν εβδομαδιαίο⁷⁹⁷.

Αξίζει να σημειώσουμε ακόμη μια έμμεση πληροφορία για το ποιος ήταν ενδεχομένως ο προεστός στον οποίο «*ὑποσχέθηκε*» ο Χρηστάκης. Ο Μελισσηνός Χριστοδούλου εξέδωσε το 1880 το πόνημά του, «Σαράντα

⁷⁹⁶ Ο Σ. Ιωαννίδης, «Ιστορία της Βιζύης», ό.π., παρέχει και περιγραφή του διοικητηρίου στο κάστρο της Βιζύης: «*Εἶχε μία πέτρινη σκάλα με 300 καὶ πλέον σκαλοπάτια πού ἀνέβαινε στὴν κυρίως εἴσοδον τοῦ κτιρίου ἦταν ὁ συντομώτερος δρόμος νά ἀνεβῆς εἶχε καὶ δρόμο πού ἔκαμνε ἓνα ἡμικύκλιον ἀπὸ νότου πρὸς δυσμὰς καὶ ἔφθανε στὴν βορείαν εἴσοδον τοῦ δικαστηρίου, τὸ ὅποῖον εἶχε τὴν αὐλὴν πρὸς βορρᾶ· ἐπάνω στό τείχος ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ δικαστηρίου εἶχον κτίσει σπίτια πλούσιοι καὶ ὀνομαστοὶ Τοῦρκοι μπέηδες αὐτὸ τὸ κάστρο ἦτον περίοπτο. Φαίνονταν ἀπὸ πολὺ μακρὰ ἰδίως ἀπὸ νότον καὶ ἀνατολάς.*», σελ. 67.

⁷⁹⁷ Την πληροφορία για το εβδομαδιαίο ταχυδρομείο της Βιζύης αντλούμε από το άρθρο του Ν. Βαφειδου, «Η εκκλησιαστική επαρχία Βιζύης», ό.π., σελ. 199. Στο διήγημα του Βιζυηνού δίνεται η πληροφορία για 15ήμερο ταχυδρομείο: «*Μιά φορά κάθε δεκαπέντε θά πάγω καὶ θά ἔλθω, ...*» (σελ. 65). Ο φάκελλος όμως υπ' αριθ. 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής που εξέτασε ο Βαφειδης αναφέρεται σε μεταγενέστερη περίοδο, τα έτη 1879-1888, οπότε τα σιδηροδρομικά δρομολόγια πιθανώς θα πύκνωναν, κατά συνέπεια και το ταχυδρομείο.

Εκκλησίαι Ανατολικής Θράκης». Στο ΙΒ' κεφάλαιο της εργασίας του καταγράφει στατιστικά στοιχεία για τις πόλεις της περιφέρειας των Σαράντα Εκκλησιών. Για τις πληροφορίες που παραθέτει σε σχέση με τη Βιζύη ευχαριστεί τον «*δήμαρχο*», όπως τον αποκαλεί, της πόλης, Νικόλαο Αριστόβουλο (Νικολάκη εφέντη). Είναι πολύ πιθανό λοιπόν, αν βέβαια βρισκόταν στο αξίωμά του ήδη από διετίας, στο Νικόλαο Αριστόβουλο να «*ύποσχέθηκε*» ο Χρηστάκης και εκείνος να ήταν επικεφαλής στη συνοδεία που μάταια πήγε να υποδεχθεί το Μητροπολίτη Κωνσταντίο στις 13/26 Ιανουαρίου 1878 στο σταθμό του Λουλέ-Μπουργκάζ και στο γυρισμό παρέλαβε το πτώμα του νεαρού ταχυδρόμου⁷⁹⁸.

Όπως προκύπτει από το κείμενο επίσης, ο ταχυδρόμος έφερε το φέσι που πιστοποιούσε τη δημοσιούπαλληλική του ιδιότητα και οπλοφορούσε (σελ. 65-6) προφανώς για λόγους ασφαλείας, καθώς οι δρόμοι της Θράκης δεν ήταν ασφαλείς κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Ο ταχυδρόμος της Βιζύης έπρεπε να ακολουθήσει το δρόμο με νοτιοδυτική κατεύθυνση που έβγαζε στο Λουλέ-Μπουργκάζ, να περάσει μέσα από την πόλη και να κατευθυνθεί πιο νότια, στο σιδηροδρομικό σταθμό, για να παραδώσει τα αποστέλματα και να παραλάβει την αλληλογραφία του τύπου του. Πιθανότατα διανυκτέρευε εκεί, διότι στη μοιραία αποστολή ο Χρηστάκης είχε ξεκινήσει την 12/24 Ιανουαρίου, ενώ, όπως λέει η μητέρα του: «*ή ώρα της πόστας*» ήταν την επομένη (σελ. 66).

Ορισμένες πληροφορίες για τις οικονομικές απολαυές των ταχυδρόμων, καθώς και για το απόρρητο της αλληλογραφίας έχουμε επίσης στο κείμενο. Ο ίδιος ο μισθός του ταχυδρόμου πρέπει να ήταν σχετικά μικρός. Σε μια ανάλογη θέση τρεις ειδικευμένοι Άγγλοι εργαζόμενοι στην τηλεγραφική γραμμή της Μ. Ασίας λάμβαναν ο καθένας μηνιαίο μισθό 9 £, το 1858. Την ίδια περίοδο οι αντίστοιχοι μισθοί στην Αγγλία ήταν διπλάσιοι, ενώ στην Οθωμανική αυτοκρατορία ένας εργάτης με υψηλό βαθμό εξειδίκευσης έπαιρνε τριπλάσιο ποσό⁷⁹⁹. Φαίνεται όμως ότι οι ταχυδρόμοι είχαν και άλλες προσόδους νόμιμες και μη. Κατ' αρχήν το «*κεραστικό*» (σελ. 66) αποτελούσε πάγια συνήθεια προσφοράς προς τον ταχυδρόμο, ιδίως όταν έφερνε γράμμα

⁷⁹⁸ Μ. Χριστοδούλου, «Σαράντα Εκκλησίαι», ό.π., σελ. 357 (υποσημ. υπ' αριθ. 1).

από ξενιτεμένο ή γενικώς αγαπημένο πρόσωπο που απουσίαζε για μακρό χρονικό διάστημα, χωρίς όμως να διευκρινίζεται στο κείμενο, αν πρόκειται για μικρό χρηματικό ποσό ή προσφορά σε είδος. Επιπλέον οι ταχυδρόμοι σε μια παράνομη προσπάθεια να αυξήσουν το εισόδημά τους πρέπει να άνοιγαν τα γράμματα και να έπαιρναν από μέσα χαρτονομίσματα που προορίζονταν για τους παραλήπτες: «- Άκουσε νά σου πῶ, τοῦ εἶπα τότε, Λαμπή ! Ἐσύ ἄν ἔκαμες παράδες, καθώς τό λένε - Θεός κ' ἡ ψυχὴ σου ! Ἐμεῖς τέτοιους παράδες δέν τούς χρειαζόμασθε. Ἐπειτα, ξεύρεις · οἱ «καῦμέδες» δέν ἔχουν πλέον πέραση (αναφέρεται στη ραγδαία υποτίμηση του οθωμανικού χαρτονομίσματος⁸⁰⁰). Καί αὐτός πού κουβαλεῖ τήν «πόστα» δέν μπορεῖ πλέον ν' ἔρχοντήνη μέ τά ὑστερήματα, πού στέλνει κανένα ὄρφανό, ξενιτεμένο, μέσ' στό γράμμα, νά μνημονέψουν τόν πατέρα του.» (σελ. 64).

Δεν ήταν όμως μόνο οι ταχυδρόμοι που έψαχναν για χρήματα μέσα στα γράμματα. Οι υπηρεσίες πληροφοριών της αυτοκρατορίας έκαναν το ίδιο με προφανή σκοπό την άντληση χρήσιμων πληροφοριών ή τον εντοπισμό ανατρεπτικών κινήσεων και συνωμοσιών πραγματικών ή, συνήθως, φανταστικών. Τούτο πρέπει να συνέβαινε ιδιαίτερα με την αλληλογραφία του εξωτερικού και βέβαια ανάγκαζε το μεγαλύτερο αριθμό πελατών να χρησιμοποιούν τα ξένα ταχυδρομεία και όχι το οθωμανικό. Σ' αυτή την παραβίαση του απορρήτου της αλληλογραφίας αναφέρεται η μητέρα του Βιζυηνού εξηγώντας του γιατί τελικά ενέδωσε και επέτρεψε στο μεγάλο της γιο ν' αναλάβει την «πόστα»: «Τά γράμματά σου δέν ἤρχοντο τακτικά, γιατί τά ἄνοιγαν στό δρόμο. Καί δέν φθάνει, πού δέν ἄφηναν μέσα τίποτε, μόνον ὕστερα ἐντρέπονταν νά τά φέρουν ἀνοιγμένα, καί ἔτσι ἔμενα ἐγώ χωρίς εἰδήσεις σου, κ' ἐκαθόμουν κ' ἔκλαια» (σελ. 65).

⁷⁹⁹ C. Issawi, «Wages in Turkey», ό.π., σελ. 265.

⁸⁰⁰ Ἦδη από τον Αύγουστο του 1876 η αξία των χαρτονομισμάτων ήταν μικρή και δεν ξεπερνούσε τις 200.000 λίρες, αυξήθηκε όμως η κυκλοφορία τους επόμενους μήνες και έφτασε το Δεκέμβριο του ίδιου έτους τα 2,8 εκατ. λίρες. Οι συνεχείς εκδόσεις χαρτονομίσματος επηρέασαν την ισοτιμία του χάρτινου με το χρυσό πιάστρο μειώνοντας την αξιοπιστία του πρώτου ως μέσου νομισματικής κυκλοφορίας και δημιουργώντας προβλήματα στις συναλλαγές. Βλ. σχετικά Χ. Εξερτζόγλου, «προσαρμοστικότητα», ό.π., σελ. 73-4.

Για τα ταχυδρομικά τέλη κατά την ίδια περίοδο γνωρίζουμε ότι ο αποστολέας πλήρωνε έναν παρά (τεσσαρακοστό του γροσιού) για επιστολή βάρους 3 δραμιών και απόσταση μιας ώρας. Για εφημερίδες και βιβλία το ποσό ήταν ένας παράς για βάρος 5 δραμιών και απόσταση 4 ωρών⁸⁰¹. Στα χρόνια μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-8 και αργότερα, ο κύκλος των εργασιών του οθωμανικού ταχυδρομείου αυξήθηκε σημαντικά. Από 11,5 εκατομμύρια γράμματα και δέματα το 1888, έφθασε στις αρχές του 20ού αιώνα, το 1904, τα 24,38 εκατομμύρια. Σ' αυτό συνέβαλε και η πολιτική κατάργησης των ξένων ταχυδρομείων που ξεκινούσε από την επιθυμία του χαμιτικού καθεστώτος να ελέγχει το σύνολο των διακινούμενων γραμμάτων και δεμάτων μέσω του ταχυδρομείου. Οι διομολογήσεις όμως επέτρεπαν έλεγχο μόνο σε ταχυδρομικούς σάκους που διακινούνταν από το κρατικό ταχυδρομείο και μια απόπειρα για αναστολή των εργασιών των ξένων ταχυδρομείων εκ μέρους των Οθωμανών, το 1874, απέτυχε λόγω των ισχυρών πιέσεων των Δυνάμεων. Το 1881 η οθωμανική κυβέρνηση κατάργησε το ελληνικό και αιγυπτιακό ταχυδρομείο και την ίδια περίοδο το οθωμανικό ξεκίνησε τις αποστολές αλληλογραφίας και δεμάτων στο εξωτερικό, από θάλασσα μέσω των λιμανιών της Μασαλλίας, του Μπρίντιζι και της Βάρνας, καθώς και σιδηροδρομικώς. Ακριβώς στο ίδιο χρονικό διάστημα νέες προσπάθειες του οθωμανικού καθεστώτος να απαγορεύσει την αποστολή των ταχυδρομικών σάκων των ξένων ταχυδρομείων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας έμειναν ατελέσφορες και πάλι εξαιτίας πιέσεων των ξένων πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη που τις υπονόμισαν⁸⁰².

Αυτές όλες οι εξελίξεις όμως έμειναν άγνωστες και οπωσδήποτε ήταν αδιάφορες στη μάνα του Βιζυηνού. Ο γιος της ο πρωτότοκος σκοτώθηκε στην πρώτη του ταχυδρομική αποστολή στο Λουλέ-Μπουργκάζ και εκείνη δε θα ησύχαζε μέχρι να πραγματοποιηθεί η επιθυμία της, να βρεθεί ο φονιάς του: «- *Νά τόν ιδῶ κρεμασμένον, ἔλεγε, νά τραβήξω τό σχοινί του, καί ὕστερα ἄς ἰποθάνω !*» (σελ. 69). Σ' ένα άλλο επίπεδο ο σουλτάνος Αβδουλχαμίτ είχε κι εκείνος μια σφοδρή επιθυμία, τον έλεγχο της αλληλογραφίας με την

⁸⁰¹ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Οικονομική και κοινωνική ζωή», ό.π., σελ. 93-4.

⁸⁰² S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., Vol. II, σελ. 229.

κατάργηση των δραστηριοτήτων των ξένων ταχυδρομείων που εμπόδιζαν τους κατασκόπους του να μαθαίνουν λεπτομερώς όσα τον ενδιέφεραν.

3.3.3. Η επαγγελματική αποτυχία του Κιαμήλ και η ιστορία του καπνού στην Οθωμανική αυτοκρατορία

Ως θύμα της πανουργίας του πρώην ταχυδρόμου της Βιζύης παρουσιάζεται στο κείμενο του «Φονέως» ο αδελφός του Βιζυηνού. Κι ο αυτουργός όμως του εγκλήματος, Κιαμήλ, παρουσιάζεται κι αυτός θύμα ενός έρωτα δίχως απόκριση κι ενός επαγγελματικού ατυχήματος που τον οδήγησε στην καταφυγή σε δερβισικό τάγμα. Τη μοιραία βραδιά που όλ' αυτά εξιχνιάστηκαν, η μητέρα του Κιαμήλ κάνει μια αναδρομή στη ζωή του γιου της: «*Ήταν πρίν γενή τό Μονοπωλείον τοῦ καπνοῦ στήν Πόλι. Ὁ Καμήλης μου δέν ἦτον παιδί γιά νά γενή «σοφτάς» καί νά κάθεται μέ τά χέρια σταυρωμένα, καθώς τόν βλέπεις τώρα. Εἶχεν ἕνα συντροφικό καπνοπωλεῖο, πού σάν αὐτό δέν ἦταν ἄλλο. Ὁ σύντροφός του ἐπωλοῦσε λιανικῶς στήν Πόλι, καί τό παιδί μου ἐγύριζε σταίς ἐπαρχίαις καί γόραζε χονδρικῶς ἀπό τούς καπνογεωργούς. .. Μά βλέπεις στό μεταξύ ἔγεινε τό Μονοπωλεῖο, καί ἔκλεισαν ὅλα τά καπνάδικα τοῦ κόσμου, καί ἄφηκαν τόσους ἀνθρώπους χωρίς δουλειά. Καί ὁ Κιαμήλης μου, ἄφησε πού ἐζήμωσε τόσο, μόνον ἔμεινε καί ἀργός.» (σελ. 89).*

Η αναφορά αυτή στην πτώχευση του Κιαμήλ παραπέμπει στη συνολική ιστορία της παραγωγής και διακίνησης καπνού στην Οθωμανική αυτοκρατορία, από την εισαγωγή του ως τη μονοπώλησή του από ξένες εταιρείες στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η χρήση του προϊόντος αυτού στην αυτοκρατορία ήταν ευρύτατα διαδεδομένη. Η εισαγωγή του από την Ευρώπη στην Ανατολή έγινε είτε μέσω της Ιταλίας είτε από τα σύνορα των Οθωμανών με τους Αψβούργους. Πολεμώντας οι γενίτσαροι στην Ουγγαρία έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διάδοση της χρήσης του καπνού⁸⁰³. Η χρονολογία έπειτα από την οποία γενικεύτηκε η χρήση είναι το 1605. Το μήνα Safer του έτους 1043 (Αύγουστος 1633) ξέσπασε μια μεγάλη πυρκαγιά στο προάστειο Cibali της Κωνσταντινούπολης η οποία κατέκαψε μεγάλο τμήμα της πόλης. Η κατάσταση

⁸⁰³ Suraiya Faroqhi, «Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam - ortaçağdan yirminci yüzyıla». Baskı 2, reviren: Elif Kılıç, T.V.Y. Yayınları, İstanbul 1998, σελ. 238.

που δημιουργήθηκε ήταν εκρηκτική και θα οδηγούσε και σε εξέγερση κυρίως λόγω των θερμών συζητήσεων που γίνονταν στα καφενεία. Με προτροπή του διάσημου ιεροκήρυκα Kadizade ο σουλτάνος Μουράτ Δ' (1623-1640) προχώρησε στην καταστροφή όλων καφενείων της Πόλης, ενώ εκδόθηκε και *feiına* (ιερονομική γνωμάτευση) του Kadizade σύμφωνα με τον οποίο θα τιμωρούνταν με θάνατο οι χρήστες καπνού. Η απαγόρευση βεβαίως είχε και πολιτικά κίνητρα εντοπιζόμενα στην προσπάθεια του σουλτάνου να ελέγξει και να εκκαθαρίσει πλήρως τομείς της Κωνσταντινούπολης από ταραχοποιά στοιχεία που δημιουργούσαν προβλήματα ασφαλείας ιδίως τις νύχτες⁸⁰⁴. Στο κείμενο της απαγόρευσης καταγράφονται ως χρήστες καπνού κυρίως οι γενίτσαροι και οι αξιωματικοί του ιππικού. Ωστόσο σε κάποιες περιπτώσεις, όπως εκείνη του χωριού *Beysehir*, η καλλιέργειά του συνεχίστηκε με αποτέλεσμα να διεξαχθούν έρευνες και οι υπεύθυνοι να τιμωρηθούν με φυλάκιση. Μετά το θάνατο όμως του Μουράτ, ο *Katir Celebi* σχολιάζει ότι η απαγόρευση δεν αποτέλεσε σημαντικό εμπόδιο στη διάδοση του καπνού η οποία σταδιακά και δειλά άρχισε να επανέρχεται⁸⁰⁵.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα η παραγωγή αυξήθηκε τόσο, ώστε πλέον το κράτος τη νομιμοποίησε και το 1100 (1688-9) για πρώτη φορά άρχισε η φορολόγησή του ως αγροτικού προϊόντος με δέκα ακçe για κάθε οκά και ειδικά για τον καπνό ποικιλίας *Kırcalı* με οκτώ ακçe την οκά. Ο φόρος ονομάστηκε *resmî zecriye* (φόρος των απαγορευμένων) και το ποσό που απέδωσε την πρώτη χρονιά ήταν ένα εκατομμύριο ακçe και για δύο χρόνια πεντέμισι εκατομμύρια⁸⁰⁶. Το έτος 1103 (1691-2) η εισπραξη του φόρου έγινε με το

⁸⁰⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, «Osmanlı Tarihi», III Cilt, I Bölüm, T.T.K. Basımevi, Ankara 1951, σελ. 197.

⁸⁰⁵ S. Faroqi, «Osmanlı kültürü», ό.π., σελ. 238.

⁸⁰⁶ Οι δυσκολίες που παρουσιάζει η οθωμανολογική έρευνα για ασφαλή γνώση ποσοτικών οικονομικών δεδομένων, ιδίως για την πρώιμη και την κλασσική περίοδο της οθωμανικής ιστορίας, εμφανίζονται στο σημείο αυτό εντονότατα. Στο ένα εκατομμύριο ακçe για εισπράξεις από το φόρο καπνού εκ μέρους του Οθωμανικού κράτους που παραθέτει ο *Karamursal* για το έτος 1688-9, ο Ν. Τοντόροφ, «Η βαλκανική πόλη», ό.π., τομ. 1, αναφέρεται στο ποσό των 11.400.000 ακçe που απέδωσε ο δασμός του εισερχόμενου καπνού στο τελωνείο της Κωνσταντινούπολης για το ίδιο έτος, σελ. 125. Επιπλέον οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι δεν υπάρχει παραπομπή για την πληροφορία του *Karamursal*, ενώ ο Τοντόροφ παραπέμπει στην

σύστημα των ενοικιαζόμενων φόρων mukataa. Η είσπραξη με το σύστημα mukataa συνεχίστηκε μέχρι την περίοδο του Τανζιμάτ και η παραγωγή και εξαγωγή του προϊόντος αύξανε διαρκώς. Όπως γινόταν με τα αγροτικά προϊόντα που παράγονταν από κάθε είδος τιμαρίου, τη δεκάτη εισέπρατταν και για τον καπνό οι κάτοχοι των τιμαρίων μέχρι την περίοδο των μεταρρυθμίσεων⁸⁰⁷.

Στους προηγούμενους του 19^{ου} αιώνες στο κύκλωμα διακίνησης του καπνού προς τα αστικά κέντρα και ειδικά την Κωνσταντινούπολη παρεμβάλλονταν χονδρέμποροι οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι ν' αγοράζουν κρατικές άδειες που να τους επιτρέπουν ν' ασχολούνται με το εμπόριο της επιλογής τους. Σε πολλές περιπτώσεις οι έμποροι αυτοί ανάγκαζαν τους παραγωγούς να τους πουλούν τα προϊόντα τους σε τιμές πολύ χαμηλότερες απ' αυτές που είχε ορίσει το κράτος, αγοράζοντας εμπορεύματα για δικό τους λογαριασμό καθώς και για να καλύπτουν τη ζήτηση της αυτοκρατορίας και της πρωτεύουσας και τούτο είχε ως αποτέλεσμα να μονοπωλούν πραγματικά την αγορά⁸⁰⁸.

Για το άνοιγμα καταστήματος λιανικής πώλησης στην Πόλη ο Κιαμήλ και ο συνεταίρος του δεν ήταν υποχρεωμένοι να εξασφαλίσουν δικαίωμα gedik, όπως συνέβαινε το 18^ο αιώνα, να υπαχθούν δηλαδή σ' έναν περιορισμό του συντεχνιακού συστήματος κατά τον οποίο τα gedik-άδειες ασκήσεως επαγγέλματος παραχωρούνταν σ' έναν αυστηρά καθορισμένο αριθμό επαγγελματιών-εμπόρων, καθώς, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και στην εξέλιξη των μεταρρυθμίσεων, τα gedik καταργήθηκαν βαθμιαία⁸⁰⁹.

Τα καταστήματα των καπνοπωλών στην Πόλη βρισκόταν και αυτά στον ευρύτερο τομέα των çarşilar, ανάμεσα στο Valide han και το Mısır çarşısı (Αιγυπτιακή αγορά) και μετά το Balık pazar (ιχθυαγορά), βόρεια της κλειστής

έρευνα του Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu bütçelerine dair notlar», İktisat Fakültesi Mecmuası, Ίσταμπούλ, 1956, 17, άρ. 1-4, σσ 193-224.

⁸⁰⁷ Z. Karamursal, «Osmanlı mali tarihi hakkında tetkikler», ό.π., σελ. 195.

⁸⁰⁸ Traian Stojanovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Μετάφραση: Ντόρας Μαμαρέλη, στο συλλογικό έργο «Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)», εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1979, σελ. 293.

⁸⁰⁹ G. Baer, «Λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», ό.π., σελ. 606-7.

αγοράς και του *Zuhaci han*, όπου τοποθετήσαμε το εργαστήριο του Βιζυηνού⁸¹⁰. Ο περιηγητής της δεκαετίας του 1870 στην Πόλη, Γεώργιος Φραγκούδης περιγράφει με το γνωστό ρομαντικό του ύφος την περιοχή των καπνοπωλείων: «Διά νά υπάγη τις εἰς τό μέγα Παζάριον, διέρχεται ὁδόν ἰπολήγουσαν εἰς τό Ἰχθυοπωλεῖον καί τόσο στενήν, ὥστε οἱ ἐξῶσται τῶν ἱκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ οἰκιῶν σχεδόν συνενώνονται, καί ἐφ' ἱκανόν διάστημα προχωρεῖς ἐν μέσῳ δύο σειρῶν ἐργαστηρίων χαμηλῶν καί σκοτεινῶν, ἐν οἷς πωλεῖται ὁ καπνός, «ὁ τέταρτος στύλος τῆς σκηνῆς τῆς ἠδυπαθείας» μετὰ τόν καφέν, τό ὄπιον καί τόν οἶνον, ἢ τό «τέταρτον ἀνάκλιτρον (σοφάς) τῶν ἰπολαύσεων» κεραυνωθεῖς ποτε καί αὐτός, ὅπως ὁ καφές, διά σουλτανικῶν διαταγμάτων καί ρητρῶν τοῦ μουφτιῆ, καί προκαλέσας ταραχάς καί τιμωρίας, αἰτίτινες ἐπηύξησαν ἔτι μᾶλλον τά θέλητρά του. Ὅλη ἡ ὁδός αὕτη κατέχεται ἰπό καπνοπωλεῖα. Ὁ καπνός θέτεται πρός δειγματισμόν ἐπί σανίδων κατὰ πυραμίδας ἢ σωρούς στρογγύλους, ὧν ἕκαστος φέρει ἐπί κορυφῆς ἐν λειμώνιον. Ἐκεῖ λοιπόν βλέπεις κατὰ πυραμίδας καπνόν λατακιέ τῆς Ἀντιοχίας, καπνόν τοῦ σεραγίου ξανθόν καί λεπτότατον, ὅστις φαίνεται ὡς μέταξα λεπτοτάτη, καπνόν διά τσιγάρα ἢ διά καπνοσύριγγα, ὅλων τῶν βαθμῶν τῆς ἠδύτητος καί δυνάμεως, ἀπό τοῦ καπνοῦ, ὃν καπνίζει ὁ γιγάντειος ἀχθοφόρος τοῦ Γαλατᾶ, μέχρι τοῦ καπνοῦ ὅστις ἀποκοιμίζει τήν ὀδαλίκισσαν, ἠτις πλήττει εἰς τά κιόσκια τῶν αὐτοκρατορικῶν κήπων. Τό τομπεκί, καπνός πολύ δυνατός, ὅστις θά ἔφερε ζάλην καί εἰς τόν ἀρχαιότατον καπνιστήν, ἐάν ὁ καπνός δέν ἔφθανεν εἰς τό στόμα καθοριζόμενος διά τοῦ ὕδατος τοῦ ναργιλέ, φυλάττεται περικλειστον ἐντός φιαλῶν ὡς τά φάρμακα. Οἱ καπνοπῶλαι εἶνε σχεδόν ὅλοι Ἕλληνες καί ἀρμένιοι, οἷτινες ἐπιτηδεύουσι τρόπους μεγαλοπρεπεῖς οἱ θαμῶνες κάθηνται ἐκεῖ καί συνδιαλέγονται ἐκεῖ εἰσέρχονται πρός μικράν διανάπαυσιν ὑπάλληλοι τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐξωτερικῶν καί τοῦ σερασκεράτου· ἐνίστε ἀπευθύνει ἐκεῖ χαιρετισμόν καί τις μέγας τό δέ θέμα τῶν ἐκεῖ συνδιαλέξεων εἶνε ἡ πολιτική καί τά μικρά καί μεγάλα νέα τῆς ἡμέρας. Τά καπνοπωλεῖα ταῦτα συναπαρτίζουν μικρόν τι ἴδιον καί χριστοκρατικόν παζάριον, ὃπερ προκαλεῖ τήν ἀνάπαυσιν, καί ὃπερ καθιστᾶ

⁸¹⁰ Βλ. το σχεδιάγραμμα του M. Belge, «Istanbul gezi rehberi», ὁ.π., σελ. 90.

ἐπαισθητήν καί εἰς τόν διαβαίνοντα μόνον δι' αὐτοῦ τήν ἀπόλαυσιν τῆς φλυαρίας καί τοῦ καπνίσματος.»⁸¹¹.

Ἡ διαπίστωση του Φραγκοῦδη ὅτι ἡ πλειοψηφία των καπνοπωλῶν ἦταν Ἑλληνας ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τον Abdülaziz bey⁸¹² καί ἀπό το Γκωτιέ⁸¹³. Τοῦτο βέβαια θά μπορούσε νά ὀδηγήσει στήν παρακινδυνευμένη κάπως ὑπόθεση ὅτι καί ὁ συνεταῖρος του Κιαμήλ πιθανῶς νά ἦταν Ἑλληνας. Οἱ Χριστιανοί συντεχνίτες καπνοπῶλες γιόρταζαν τήν 12^η Ιουνίου, του Ἁγίου Ονουφρίου, παρετυμολογώντας τὸ ὄνομά του πρὸς τὸ «ρουφώ»⁸¹⁴.

Για τὴν τάξη, τὴν καθαριότητα καί τὸ στολισμὸ των καταστημάτων αὐτῶν ἀρκετές μαρτυρίες παρέχει ὁ Abdülaziz bey, ὅπως ἐπίσης καί για τὴ συνήθεια νά συχνάζουν στα καπνοπωλεῖα του κέντρου υψηλές προσωπικότητες τῆς αυτοκρατορίας μεταξύ των ὁποίων καί ὁ σουλτάνος Μαχμούτ Β'⁸¹⁵. Ταυτόσημες ἀν καί ὄχι τόσο λεπτομερεῖς εἶναι καί οἱ μαρτυρίες του Γκωτιέ στο ἴδιο ζήτημα⁸¹⁶. Τὸ ἐπάγγελμα του καπνοπῶλη ἐν γένει, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς πηγές τῆς ἐποχῆς, θεωρεῖτο ἀπὸ τὶς πῖο ἐκλεπτυσμένες ἀσχολίες, ἐνῶ οἱ νέοι που εἰσέρχονταν σ' αὐτὸ παρουσίαζαν

⁸¹¹ Γ. Φραγκοῦδης, «Ἡ Κωνσταντινούπολις», ὁ.π., σελ. 84-5.

⁸¹² Abdülaziz bey, «Osmanlı adet», ὁ.π., τομ. 1, σελ. 257.

⁸¹³ Θ. Γκωτιέ, «Κωνσταντινούπολη», ὁ.π., σελ. 114.

⁸¹⁴ Μιχαήλ Καλινδέρης, «Αἱ συντεχνίαι καί ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ τουρκοκρατίας», Ἐκκλησιαστικά Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, ἐν Ἀθήναις 1973, σελ. 49.

⁸¹⁵ Οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα του Abdülaziz bey, «Osmanlı adet», ὁ.π., τομ. 1: «*Bu tütünçü dükkanlarının içi çok temiz tutulur, ortada bir şey bırakılmaz, cins cins tütünler dükkanın yanlarında bulunan çekme sirmelerdeki gözlere konur, sarı zincirle bağlı altın şeklinde yapılmış ve bastılmış mangır denen pullarla donatılmış, sarı parlak terazilerde tütünlertartılır, elbise şeklinde dikilmiş elvan renk kagıtlar içine konur, müşterilere öyle verilirdi. .. Beyazıd'da bugün Dani' l - Fünun binasının bulunduğu yerde, sudur-ı ulema'dan nakibü' l - eşraf Tahsin Bey'in pederi Kibrıs muhassiligi'nde bulunmuş kibrıslı Mehmed Aga'nın konagi altında bir tütünçü dükkanı vardı. Sultan II Mahmud bile bazen Ramazanda gelir, oturur, gelen geçeden seyredir ve halinde tiryakiligi belli olanlara yanındakiler aracılığı ile takılır, latife ettirir, eğlenir ve her birine atıyyeler verdirirdi. Padişahın orada olduğunu anlayınca korkup telaşlanlar da padişahı güldürürdü*», σελ. 256-7.

⁸¹⁶ Θ. Γκωτιέ, «Κωνσταντινούπολη», ὁ.π., σελ. 114.

μια τάση να κομψεύονται σε βαθμό εκζήτησης⁸¹⁷. Αρκεί εδώ να θυμηθούμε την περιγραφή της εμφάνισης του Κιαμήλ από τη μητέρα του πριν γίνει σοφτάς: «Σάν εζύγωσεν ό καιρός του γάμου, ό Κιαμήλης και ό άδελφοποιτός του ένέβησαν είς τ' άλλογο για νάλλθουνε στην Πόλι νά ψουνίσουνε. Ο σιδερόδρομος ήτον κοντά, μά οι νέοι αγαπούσαν τ' άλλαγα, κ' ήθελαν και καλά νά μβούνε καβαλάρηδες στην Πόλι, μέ τά χρυσά κομβία στά γελέκια τους, μέ τά κουμπούρια στη μέση και ταίς καραβίναίς στην πλάτη τους.» (σελ. 90).

Το ερώτημα που τίθεται, ύστερα από τη διερεύνηση επιμέρους στοιχείων για το επάγγελμα του καπνοπώλη, είναι τα αίτια της οικονομικής καταστροφής του Κιαμήλ, σημείο στο οποίο πρέπει να λάβουμε συνολικά υπόψη μας την καπνική πολιτική του οθωμανικού κράτους. Η πολιτική αυτή παρουσιάζει εναλλαγές και διακυμάνσεις ανάλογες με τη γενική οικονομική συγκυρία μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου.

Στην περίοδο του Τανζιμάτ επιβαλλόταν στον εξαγωγίμο καπνό ο φόρος *masdariye*⁸¹⁸. Μέχρι τον Κριμαϊκό πόλεμο επίσης, οι καπνοκαλλιεργητές κατέβαλαν ειδικό φόρο γαιών που ανερχόταν σε 1 δουκάτο το στρέμμα. Στη συνέχεια ο φόρος αυτός καταργήθηκε και καθιερώθηκε ένας νέος, ανά παραγόμενη οκά καπνού, που κυμαινόταν αναλόγως του κέρδους και της ποιότητάς του από 1,5-6 γρόσια⁸¹⁹.

Το 1860 απαγορεύτηκαν οι εισαγωγές καπνού από το εξωτερικό και καθιερώθηκε κρατικό μονοπώλιο στη λιανική πώλησή του⁸²⁰. Οι καπνοπαραγωγοί κατέβαλαν ανά οκά του προϊόντος που προωθούσαν στην αγορά, 12 γρόσια δασμό *mürükiye*, δηλαδή διαμετακομιστικό τέλος. Οι ξένοι υπήκοοι είχαν το δικαίωμα να εισάγουν τσιγάρα, πούρα και ταμπάκο, ωστόσο ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν εκτός από το δασμό *mürükiye* που βάρυνε τη

⁸¹⁷ Η σχετική μαρτυρία και πάλι από τον Abdülaziz bey, «Osmanlı adet», ό.π., τομ. 1: «*Sözü edilen bu dükkân sahiplerinin ve ustaların yanında çalışanlar genç ve yaşları dolayısıyla yakışıklı olduklarından süslüce gezer, saçlarını uzatır, Kıvrak ve edalı yürürledi.*», σελ. 257.

⁸¹⁸ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., Vol. II, σελ. 103.

⁸¹⁹ Ν. Σαρρής, «Η οθωμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 2 Δοσιματική Διοίκηση, σελ. 213-4.

⁸²⁰ Από το 1864 μάλιστα δόθηκε στο *Istihlak Vergisi Idaresi* (Διοίκηση Φόρου Κατανάλωσης) η αρμοδιότητα συγκέντρωσης του φόρου και οι υπάλληλοι αυτής της υπηρεσίας έλαβαν την ευθύνη της είσπραξης από τους *mültezim* (εκμισθωτές). Βλ. σχετικά Ε. Kıray, «Osmanlı'da ekonomik yarı», ό.π., σελ. 124.

ντόπια παραγωγή, ειδικό δασμό που έφθανε στο 75% της αξίας του εμπορεύματος⁸²¹.

Θύμα λοιπόν της μονοπώλησης του καπνού από το κράτος ήταν και ο Κιαμήλ, ενώ κατά τη δήλωση της μητέρας του «.. έκλεισαν όλα τά καπνάδικα του κόσμου..» (σελ. 89), οπότε το μέτρο έπληξε το σύνολο των εμπόρων οι οποίοι ακολουθούσαν την ίδια μέθοδο στη διακίνηση του προϊόντος αυτού στην τεράστια αγορά της Πόλης. Το κράτος στην ουσία αντικατέστησε τους ιδιώτες εμπόρους στη διαμεσολάβηση ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή, επιλέγοντας ένα τομέα της αγοράς με σταθερές πωλήσεις και εγγυημένο κέρδος. Χαρακτηριστικό τούτου είναι ότι, σε περίπτωση που οι καπνοπαραγωγοί δεν έβρισκαν συμφέρουσα την τιμή που καθόριζαν οι προαγοραστές του προϊόντος τους, οι λεγόμενοι *mübayaacılar*, είχαν τη δυνατότητα να καταβάλουν σε είδος το φόρο που τους αναλογούσε, πράγμα που στην ουσία σήμαινε την παραχώρηση από μέρους τους στο κράτος της μισής τους παραγωγής⁸²².

Η οικονομική καταστροφή του Κιαμήλ πρέπει να υπολογιστεί στο χρονικό διάστημα 1860-67 που μεσολάβησε από την επιβολή του μονοπωλίου, ως την αναπροσαρμογή της φορολογίας το 1867, λόγω της μείωσης της ντόπιας παραγωγής⁸²³. Το 1873 ένας νέος «Νόμος Καπνού» έδινε στους καλλιεργητές πλήρη ελευθερία στην καλλιέργεια δίχως την αναγκαστική έκδοση άδειας από το κράτος, ενώ δημιουργήθηκε και ειδική δημοσιούπαλληλική ιεραρχία από αξιωματούχους που επέπτευαν τις αγορές και τις βιομηχανίες τσιγάρων. Οι έμποροι, ασχέτως αν είχαν ή όχι οθωμανική υπηκοότητα, μπορούσαν πλέον να δραστηριοποιούνται σε επιχειρήσεις καπνού όμως ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν ένα νέο καταναλωτικό φόρο, τον *sarfiyat* που ποίκιλε ανάλογα με

⁸²¹ Ν. Σαρρής, «Η οσμανική πραγματικότητα», ό.π., том. 2 Δοσιματική Διοίκηση, σελ. 214.

⁸²² Ν. Σαρρής, ό.π., том. 2 Δοσιματική Διοίκηση, σελ. 214.

⁸²³ Χαρακτηριστικός της επαχθούς φορολογίας που μείωνε την παραγωγή ήταν ο φόρος *duhuliye*, επιβαλόμενος για τον καπνό ο οποίος προοριζόταν για την Κωνσταντινούπολη. Ο *duhuliye* ήταν μεγαλύτερος του *mübüriye* που δεν επιβαλόταν σ' αυτή την περίπτωση. Η υψηλή αυτή φορολογία αιτιολογείτο από το ότι η διακίνηση καπνού στην Πόλη απέφερε υψηλά κέρδη, βλ. σχετικά Ν. Σαρρής, ό.π., том. 2 Δοσιματική Διοίκηση, σελ. 214, είναι δε πιθανό αυτός ακριβώς ο φόρος *duhuliye* να εξανάγκασε τον Κιαμήλ να κλείσει το μαγαζί που διατηρούσε συνεταιρικά στην Πόλη.

τον τύπο του παραγόμενου προϊόντος και των τσιγάρων⁸²⁴. Από την αστάθεια αυτή στην αγορά του καπνού φαίνεται να επιβίωσαν αρκετοί Έλληνες συντεχνίτες-λιανοπωλητές, αν διασταυρώσουμε την πιο πάνω μαρτυρία του Φραγκούδη και του Abdülaziz bey με το γεγονός ότι το 1873 η συντεχνία τους ήταν αρκετά ισχυρή, ώστε να συμμετάσχει στη λαϊκή αντιπροσωπεία που πήρε μέρος στην εκλογή του Πατριάρχη Ιωακείμ Β', το Νοέμβριο του έτους αυτού, όχι όμως και στην εκλογή του Ιωακείμ Γ' το Μάιο του 1901, οπότε το μονοπώλιο που επιβλήθηκε από την πτώχευση του 1881 την οδήγησε σε πλήρη παρακμή⁸²⁵.

Η συνέχεια της ιστορίας του μονοπωλίου καπνού αντανακλά την πορεία της οθωμανικής οικονομίας ως την πτώχευση. Η περίοδος αυτή συμπίπτει με τη μεγάλη ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση που ακολουθείται από κεφαλαιακή μετακίνηση προς ανατολάς. Μεγάλες εταιρείες συστήνονται, όπως η γαλλο-γερμανικών συμφερόντων «Régie co-intéressée des Tabacs de l' Empire Ottoman», οι οποίες, συμμετέχοντας στη δημιουργία της κεντρικής οθωμανικής τράπεζας, διεισδύουν δυναμικά στην οθωμανική αγορά και πιέζουν για μονοπωλιακή εκμετάλλευση κερδοφόρων προϊόντων, μεταξύ αυτών και του καπνού⁸²⁶.

Ο αλόγιστος εξωτερικός δανεισμός σε συνδυασμό με την ήττα στο ρωσοτουρκικό πόλεμο 1877-78 οδήγησαν με γοργό ρυθμό στην πτώχευση. Στις 28 Muharrem 1299 (20 Δεκ. 1881) εκδόθηκε η επίσημη κήρυξη πτώχευσης, «Muharrem Kararnamesi». Ακολούθησε η δημιουργία του «Συμβουλίου Διαχείρισης Οθωμανικού Χρέους» (Düyün-u Umumiye-i Osmaniye-i Meclis-i Idaresi), αποτελούμενου από αντιπροσώπους των δανειστών της αυτοκρατορίας. Μεταξύ των διαφόρων ειδών εσόδων του κράτους των οποίων η εποπτεία διαχείρισης εκχωρήθηκε στους δανειστές, ήταν η είσπραξη των τελωνειακών δασμών και της δεκάτης, καθώς και η μονοπωλιακή διακίνηση του καπνού και του İömbeki (καπνού των ναργιλέδων)⁸²⁷. Το 1883 το Συμβούλιο Δημοσίου Χρέους παραχώρησε το μονοπώλιο καπνού στη γαλλο-γερμανική

⁸²⁴ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., σελ. 105.

⁸²⁵ E. Βουραζέλη-Μαρινάκου, «Α1 συντεχνία1», ό.π., σελ. 51.

⁸²⁶ Z. Y. Hershlag, «The late Ottoman finances», ό.π., σελ. 303.

⁸²⁷ S. Yerasimos, «Azgelışmişlik», ό.π., σελ. 281-5.

Régie που θα προπλήρωνε ένα καθορισμένο ετήσιο ποσό 75 εκατομμυρίων γροσιών και, σ' αντάλλαγμα, θα μοιραζόταν με το οθωμανικό κράτος τα κέρδη της από το μονοπώλιο. Η Régie διατηρούσε το αποκλειστικό δικαίωμα της αγοράς και της πώλησης στην επικράτεια της αυτοκρατορίας και του ελέγχου της καλλιέργειας. Παραχωρούσε επίσης άτοκα δάνεια στους καλλιεργητές εξασφαλίζοντας όμως ως εγγύηση τη σοδειά τους. Πριν τη συγκομιδή οι αντιπρόσωποι της εταιρείας και οι καλλιεργητές επιθεωρούσαν και καταμετρούσαν τα καπνοχώραφα, ώστε να μην υπάρχει δυνατότητα απόκρυψης ποσοτήτων καπνού και παράνομης εκμετάλλευσής τους. Ο έλεγχος της εταιρείας σ' ολόκληρο το κύκλωμα παραγωγής-διακίνησης ήταν απόλυτος⁸²⁸. Οι παραγωγοί όμως σε πολλές περιπτώσεις διενεργούσαν λαθρεμπόριο, διότι η Régie πρόσφερε μόνο 20 παράδες για μια οκά της καλύτερης ποιότητας καπνού, ενώ οι ξένοι έμποροι έδιναν 30-40 γρόσια, ποσό 60 με 80 φορές πάνω από τη μονοπωλιακή τιμή. Παρά τις επαπειλούμενες ποινές φυλάκισης και προστίμου το λαθρεμπόριο ανθούσε, όπως και η άλλη μέθοδος απόκρυψης προϊόντος με την παρεμβολή άχρηστων φύλλων καπνού ανάμεσα στις στίβες, για να συμπληρωθεί το απαιτούμενο ποσό οκάδων σύμφωνα με την άδεια καλλιέργειας που είχε χορηγηθεί. Σε περίπτωση που η απάτη γινόταν αντιληπτή από τους υπαλλήλους της εταιρείας, επιβαλλόταν το πρόστιμο «*gaz parası*» για την κάλυψη των εξόδων καταστροφής των άχρηστων φύλλων⁸²⁹.

Επιστρέφοντας στην περίπτωση του Κιαμήλ τονίζουμε ότι η οικονομική καταστροφή του ήταν αποτέλεσμα της ένταξης της οθωμανικής αγοράς στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα που συμπαρέσυρε τις κοινωνικές εκείνες ομάδες οι οποίες στήριζαν την επιβίωσή τους σ' ένα αυστηρά καθορισμένο συντεχνιακό πλαίσιο. Ασχέτως αν είναι αλήθεια ή διηγηματογραφική φαντασία η φυσική ύπαρξη ενός μικρεμπορίου-λιανοπωλητή καπνού στην Πόλη στα 1860, ίσως και λίγο αργότερα, με το όνομα Κιαμήλ, ο κοινωνικός τύπος είναι πραγματικός και παρόμοιος με πολλούς άλλους τους οποίους η προσπάθεια της αυτοκρατορίας να εξυπηρετήσει τις δανειοληπτικές της ανάγκες έφερε στην εξαθλίωση και τη χρεωκοπία. Το κράτος αντικατέστησε

⁸²⁸ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., σελ. 233.

αρχικά τους κοινωνικά και οικονομικά αδύναμους μεσολαβητές που καρπώνονταν το κέρδος της διακίνησης και στη συνέχεια το ίδιο αντικαταστάθηκε από πανίσχυρες ξένες εταιρείες⁸³⁰. Ο Κιαμήλ οδηγήθηκε στα κτήματα του πεθερού του για να έχει τη γνωστή τραγική κατάληξη. Ίσως άλλοι να ήταν περισσότερο τυχεροί· οι αιτίες καταστροφής πάντως ήταν οι ίδιες, οι συνέπειες διαφοροποιήθηκαν.

3.3.4. «*Ἡ μᾶλλον φανατικὴ τάξις δερβισῶν οἰμοζώντων*»

«*Ἰδρυτὴς τοῦ Τάγματος τούτου, ὄπερ παρά τοῖς Εὐρωπαϊοῖς εἶναι γνωστότερον ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν «Ὠρυομένων Δερβισῶν» (Derviches hurlleurs), ἠπῆρξεν ὁ Σεΐχης Σεγίτ Αχμέτ Ἐρ Ρουφαῆ, ὅστις γεννηθεὶς ἐν ἔτει 500 Ἐγείρας (σωτηρίου 1107) καὶ ζήσας ἐν τῷ χωρίῳ Οὔμου-Οὔμπείντε, ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 570 (1175). Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνδρός τούτου καταγλαΐζεται ὀλόκληρος ἀπὸ ἀποδιδόμενα εἰς αὐτόν, ἐκ μέρους τῶν πιστῶν του, θαύματα.*»⁸³¹. Αυτό το δημοφιλές ετερόδοξο τάγμα επέλεξε ο νεαρός Κιαμήλ για να παρηγορηθεί από την επαγγελματική του καταστροφή και κυρίως από τη διάψευση του έρωτά του προς τη Ναζιλέ. Απόμαχος της ζωής, πριν αρχίσει καν να τη ζει, διάλεξε ακριβώς εκείνο το δερβισικό τάγμα που πρόσφερε την απομάκρυνση από τα εγκόσμια με τις πιο δυνατές μυστικιστικές συγκινήσεις μέσα από μια έκσταση στα όρια της απάθειας και της φρενοβλάβειας. Η μητέρα του γνωρίζει και καταγράφει τις λεπτομέρειες του μοναστικού του βίου: «*Ἀπὸ τῶν*

⁸²⁹ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θράκη», ό.π., σελ. 121.

⁸³⁰ Η τεράστια σημασία που απέκτησε ο καπνός ως εξαγωγίμο προϊόν και συνεπώς ως πεδίο διασταύρωσης μεγάλων οικονομικών συμφερόντων διακρίνεται στο ότι οι εξαγωγές από τα περισσότερα οθωμανικά κέντρα παραγωγής αυξήθηκαν εξαιρετικά καθ' όλη τη διάρκεια του β' μισού του 19^{ου} αιώνα. Μετά την έναρξη της μαζικής κατασκευής βιομηχανικών τσιγάρων ο οθωμανικός καπνός έγινε περιζήτητος για την παρασκευή χαρμανιῶν ιδίως από Αμερικανούς παραγωγούς. Βλ. σχετικά D. Quataert, «The age of reforms», ό.π., σελ. 852.

⁸³¹ Βλαδίμηρος Μιρμίρογλου, «Οι Δερβίσησαι», πρώτη έκδοση Κωνσταντινούπολη 1940, ανατύπωση από εκδ. «Εκάτη», χ.χ., σελ. 281-2.

καὐμὸ του ἐγράφηκε δόκιμος εἰς τὸν «Τεκέ» ἐδῶ κοντὰ μας, καὶ πάγει κάθε Παρασκευὴ καὶ τρώγει μαζί μέ τούς νδερβησάδες τὸ ἀφιόνι, καὶ γονατίζει μ' αὐτούς καὶ ἀναστενάζει, ὡς πού αἱματώνουν τὰ σπλάγχνα του, καὶ χτυπᾷ τὰ στήθια του, ὡς πού τὸν βγάλλουν λιποθυμημένον ἀπὸ τὴν μέση του. Καὶ ἂν ἦταν μόνον τοῦτο δέν πειράζει. Γιατί ὁ Σεΐχης, ὁ πρῶτος τῶν νδερβησάδων, τὸν ἔγαλᾷ πολύ γι' αὐτό, καὶ μέ εἶπε, πὼς μίαν ἡμέραν τὸ παιδί μου θενά γείνη ἕγιος» (σελ. 92).

Ἡ μαρτυρία τούτη εἶναι ζωντανὴ περιγραφή κάποιας πτυχῆς τῆς ζωῆς μίας μεγάλης ομάδας ἀνθρώπων οἱ οἱποῖοι κινούνταν σε μίαν ἡμι-περιθωριακὴ κατάσταση που ἐπέβαλε ἡ ἐνταξί τους στις ἰσλαμικὲς «αδελφότητες». Οἱ διάφορες *tarikalar* (οδοὶ μυστικιστικῆς προσέγγισης τοῦ θεοῦ) ἀνθούσαν καθ' ὅλο το 19^ο αἰῶνα στην ἐντὸς τῶν τειχῶν Κωνσταντινούπολη καὶ στην ἀσιατικὴ ακτὴ, στο Σκούταρι, περιλαμβάνοντας στις τάξεις τους ἀνθρώπους ἀπ' ὅλο το φάσμα τῆς οθωμανικῆς κοινωνίας, ἀπὸ γυμνόποδες ἀχθοφόρους ὡς καὶ ἀνώτατους ἀξιωματούχους τοῦ κράτους. Στους τεκέδες τους οἱποῖους λάμβαναν χώρα οἱ ιεροτελεστίες τους, προσέρχονταν πλῆθος ἀνθρώπων ἀποτελούμενο ἀπὸ τους ἐνεργὰ συμμετέχοντες ὡς τους περίεργους ευρωπαϊοὺς τουρίστες καὶ οἱ χώροι αὐτοὶ συχνὰ μετατρέπονταν καὶ σε πολιτικὰ «εργαστήρια» ἀπὸ τα οἱποῖα ξεχύνονταν οἱ σοφτάδες, γιὰ νὰ διαδηλώσουν στους δρόμους τῆς Πόλης παρασύροντας ἐνίοτε με το φανατισμὸ τους καὶ το σουλτανικὸ θρόνο ἢ κάποιο σαντραζάμη στην πτώση.

Ἡ ἑτερόδοξη ἀδελφότητα *Rifa'iyya* στην οἱποῖα ἀνήκε ὁ Κιαμήλ, ἔχει τις ρίζες τῆς συγκρότησής της στην πιο ταραγμένη καὶ ἀναρχοῦμενη φάση τῆς ἱστορίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ το Μεσαίωνα. Εἶναι ἡ περίοδος μετὰ τον 11^ο αἰῶνα, ὁπότε τα νεοφώτιστα στο Ἰσλάμ τουρκικὰ φύλα εἰσδύουν στην Ἀνατολή. Το σαμανιστικὸ παρελθὸν τῶν φύλων αὐτῶν ἀπὸ την Κεντρικὴ Ἀσία διαστρέφει τὴν ἰσλαμικὴ ὀρθοδοξία (*Sunna*) καὶ με τὴν ἐπίδραση τοῦ περσικοῦ σιΐτισμοῦ δημιουργεῖ δογματικὲς ἀποκλίσεις που μορφοποιοῦν ἕνα «λαϊκὸ» Ἰσλάμ πρόσφορο καὶ κατανοητὸ στις μάζες. Ὁ συγχρωτισμὸς με τους ὀρθόδοξους πληθυσμοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δημιουργεῖ μίαν νέα συνιστώσα στο συγκρητιστικὸ φαινόμενο, ἐνῶ ἡ ἐμφάνιση «αγίων» ἀνθρώπων που διέφυγαν τῶν μογγολικῶν ἐπιδρομῶν, με διδασκαλία ἀρκετὰ πιο ἀνθρωπιστικὴ ἀπὸ τα

ψυχρά αποκρυσταλλωμένα δόγματα του επίσημου Ισλάμ οδηγεί στη συγκρότηση των πρώτων δερβισικών ταγμάτων⁸³².

Πέρα από τον καθαυτό θρησκευτικό τους χαρακτήρα οι αδελφότητες των Sufi επιτέλεσαν σπουδαιότατο πολιτικό ρόλο που αναλύεται σε τρεις επιμέρους στόχους. Αφ' ενός τη δημιουργία πολιτικο-θρησκευτικών θεσμών οι οποίοι να αναλάβουν να καλύψουν το κενό εξουσίας που δημιουργήθηκε στη Μικρά Ασία από την εισβολή των Μογγόλων και τη διάλυση του Σελτζουκικού κράτους. Αφ' ετέρου να αποτελέσουν γέφυρα συγκρητισμού που να διευκολύνει τη διάβαση των χριστιανικών πληθυσμών στον Ισλαμισμό⁸³³. Κατά δε τρίτο να δημιουργήσουν το ιδεολογικό υπόβαθρο της συνέχισης των κατακτήσεων προς δυσμάς με τη διάδοση της ιδέας του «Ιερού πολέμου».

Η Riffa'iyya συγκεκριμένα δημιουργήθηκε στο Ιράκ το 12^ο αιώνα. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το όνομα Riffa'iyya προέρχεται από το όνομα της αραβικής φυλής Rifai, πράγμα όμως που δεν είναι επιβεβαιωμένο⁸³⁴. Από το Ιράκ πέρασε στη Συρία την Αίγυπτο και τη Μικρά Ασία. Όταν η τελευταία έγινε πλέον οθωμανική, οι σεϊχηδες του τάγματος αυτού, όπως και των υπολοίπων, αναμείχθηκαν σ' ένα πλήθος θρησκευτικών δραστηριοτήτων όχι όμως και πολιτικών, που τους επέτρεψαν, με την ανοχή των σουλτάνων, να αποκτήσουν μεγάλο κύρος και τη δυνατότητα καθοδήγησης των οπαδών τους⁸³⁵. Ο Άραβας περιηγητής Ibn Battuta επισκέφθηκε zaviye (μοναστήρια) της Riffa'iyya που την αποκαλεί «Ahmedi» (από το όνομα ιδρυτή), στην Αμάσεια, τη Σμύρνη και την Πέργαμο. Την ίδια περίοδο ο Afaki που ανήκε στο τάγμα των Μεβλεβήδων περιγράφει με αποδοκιμασία τις υπερβολές των Rufai, τα

⁸³² S. Vryonis, «The Decline of Medieval Hellenism», ό.π., σελ. 352-3.

⁸³³ Ενδεικτικό του συγκρητιστικού πνεύματος είναι ότι ο βαρώνος Carra de Veux στο έργο του «Οι μεγάλοι φιλόσοφοι των Γαζαλής» κατατάσσει τους Rufai μεταξύ των ταγμάτων των οποίων η μεγάλη μυστικιστική παράδοση είχε χριστιανική βάση. Βλ. σχετικά Β. Μιρμίρογλου, «Οι Δερβίσσαι», ό.π., σελ. 282-3.

⁸³⁴ Eraydın Selçuk, «Tassavvuf ve Tarikatlar» 5 Basım, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Nu 82, İstanbul 1997, σελ. 439. Στην ίδια μελέτη υπάρχουν αναλυτικές πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του θεολόγου, γνώστη της προφητικής θρησκευτικής παράδοσης και πάτρωνα του τάγματος Ahmed b. Ali el-Mekki b. Yahya er-Rifai. καθώς και τα 8 βασικά κείμενα που αφορούν στις δοξασίες του τάγματος, σσ. 439-49.

⁸³⁵ I. Uzunçarşılı, «Osmanlı Tarihi», ό.π, Cilt III, bölüm I, σελ. 352-3.

δαγκώματα των φιδιών και την πυροβασία που λάμβαναν χώρα στο zavıye του Ικονίου. Από τη Μικρά Ασία το τάγμα εξαπλώθηκε στα Βαλκάνια για να φτάσει μέχρι τη Βοσνία και, μέσω των ακτών της Μαύρης Θάλασσας, στις περιοχές που κατείχαν οι Τάταροι της Χρυσής Ορδής. Επίσης ο Fual Körgülü εκφράζει τη σκέψη ότι η Riffa'ıyya στην οθωμανική της εκδοχή μπορεί να επηρεάστηκε και από ημι-μαγικές πρακτικές που επιβίωσαν από τον αρχαίο τουρκικό σαμανισμό⁸³⁶.

Οι ετερόδοξοι Rufai εξακολούθησαν να είναι δημοφιλέστατοι καθ' όλη σχεδόν την ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας και να προσελκύουν οπαδούς. Ωστόσο οι τελετουργικές πρακτικές του τάγματος δημιουργούσαν ανέκαθεν υποψίες και φόβους στην εξουσία και αρνητικές κριτικές στην Ευρώπη. Γι' αυτό το λόγο αρχικά στην Αίγυπτο ο χεδίβης Tawfık, με νομικό έρεισμα ένα *fatwa* του πρώτου μουφτή, καταδίκασε την αίρεση ως «*επίμεμπτο νεωτερισμό*» και απαγόρευσε τη συνέχιση της λατρείας της. Στην Οθωμανική αυτοκρατορία ωστόσο η δράση του τάγματος συνεχίστηκε και στη διάρκεια του χαμιτικού καθεστώτος λόγω της πανισλαμιστικής ιδεολογίας της οποίας εισηγητής ήταν ο ίδιος ο σουλτάνος. Ειδικά η επιρροή του σείχη των Rufai, Abu'I-Huda Muhammad al-Sayyad (1850-1909) ο οποίος ανήκε στο συριακό κλάδο της αίρεσης στο Χαλέπι, ήταν μεγάλη στην οθωμανική αυλή γεγονός που προκάλεσε επικρίσεις από την πλευρά των μεταρρυθμιστών του ισλαμισμού⁸³⁷.

Αρχικά οι οπαδοί της Rifa'ıyya κήρυσσαν την ακτημοσύνη, την εγκράτεια, την απάθεια στην αδικία και την αποφυγή πρόκλησης πόνου σε κάθε ζωντανό πλάσμα⁸³⁸. Η *latikat* της ολοκλήρωσης του Rufai περιλάμβανε τέσσερις βαθμούς από την επιθυμία της μαθητείας μέχρι τον προορισμό της τελειότητας με τις πράξεις ευσέβειας και την ενόραση του Θεού⁸³⁹.

Όπως σημειώσαμε πιο πριν, πιθανόν από σαμανιστικές επιδράσεις που εμφανίστηκαν μετά τη μογγολική εισβολή στη Μικρά Ασία, το τάγμα άρχισε

⁸³⁶ C. E. Bosworth, «Riffai'yya», E. I., New Edition VIII, Ned-Sam-Leiden, E. J. Brill 1995, σελ. 526.

⁸³⁷ C. E. Bosworth, ό.π., σελ. 525.

⁸³⁸ S. Vryonis, «The Decline of Medieval Hellenism», ό.π., σελ. 366.

⁸³⁹ Β. Μιρμίρογλου, «Οι Δερβίσσαι», ό.π., σελ. 283-4.

να μετέρχεται ακραίες μεθόδους στην επιδίωξη της μυστικιστικής έκστασης, γεγονός που το κατέστησε διάσημο για τις τελετές αυτοβασανισμού των οπαδών του με διάφορα εργαλεία και επικίνδυνα ζώα. Για να επιτευχθεί η έκσταση, οι Rufai περνούσαν από πέντε στάδια προσευχών και όρχησης κατά τα οποία λέγονταν προσευχές, διαβάζονταν εδάφια από το Κοράνιο, ενώ οι δερβίσηδες πιασμένοι ο ένας με τον άλλον έκαναν συγχρονισμένες κινήσεις εμπρός, πίσω και πλάγια. Οι συνεχείς επικλήσεις των μυστών «Για Αλλάχ», «Για Χου» (Ω Θεέ, Ω Αυτός) ανέβαιναν σταδιακά σε ένταση, ώσπου να καταλήξουν σε άναρθρες κραυγές και ουρλιαχτά, πρακτική που τους απέδωσε την προσωνυμία «*αρυόμενοι*» (*hurleus* ή *howling*)⁸⁴⁰. Ακριβώς αυτή τη διαδικασία περιγράφει και η μητέρα του Κιαμήλ μιλώντας για αναστεναγμούς και χτυπήματα του στήθους.

Στο πέμπτο στάδιο το ντελίριο των δερβίσηδων έφτανε στο αποκορύφωμά του. Ξεκρεμούσαν από τους τοίχους τα όργανα βασανισμού, μεταλλικούς οβελούς με αλυσίδες και εγχειρίδια διαφόρων μεγεθών και τα τοποθετούσαν σε ένα μαγκάλι μέχρι να πυρακτωθούν. Ο σείχης τα έπαιρνε από εκεί και, αφού τα ευλογούσε, τα έδινε σε συγκεκριμένους δερβίσηδες των οποίων, κατά την κρίση του, η έκσταση είχε κορυφωθεί. Στη διάρκεια αυτής της κορύφωσης πολλοί έχαναν τις αισθήσεις τους, πράγμα που, όπως φαίνεται, το πάθαινε και ο Κιαμήλ. Οι εκστασιασμένοι πλέον δερβίσηδες χρησιμοποιούσαν τα πυρακτωμένα μέταλλα για να βασανίσουν το σώμα τους σε μια προσπάθεια να αποδείξουν τη δύναμη της πίστης τους και την ασημαντότητα του σαρκίου τους⁸⁴¹. Ο Abdülaziz bey αναφέρει ότι εκτός από τα μεταλλικά αντικείμενα ο σείχης και οι οπαδοί του χρησιμοποιούσαν φίδια και σκορπιούς τα οποία έπαιρναν στα χέρια τους ή τοποθετούσαν στο σώμα τους χωρίς αυτά να τους προξενούν την παραμικρή βλάβη⁸⁴². Μετά την επικράτηση του Κεμάλ ως γνωστόν τα δερβισικά τάγματα τέθηκαν υπό απαγόρευση και στο «Μουσείο της Μεταπολίτευσης» στην Κωνσταντινούπολη εκτίθενται τέτοια σιδερένια αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν άλλοτε σε ανάλογες τελετές⁸⁴³.

⁸⁴⁰ B. Μιρμίρογλου, ό.π., σελ. 285-6.

⁸⁴¹ Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 38.

⁸⁴² Abdülaziz bey, «Osmanlı adeti», ό.π., том. 2, σελ. 373-4.

⁸⁴³ B. Μιρμίρογλου, «Οι Δερβίσσαι», ό.π., σελ. 287.

Ο Γάλλος συγγραφέας και ποιητής Θ. Γκωτιέ παρακολούθησε στο Σκούταρι, στην ασιατική πλευρά της Κωνσταντινούπολης, μια τελετή των Rufai και περιέγραψε την κορύφωση της θρησκευτικής ζέσης των δερβίσηδων καθώς και τις μεθόδους αυτο-αλληλοτραυματισμού τους, παρομοιάζοντας την εικόνα που έδινε ο τεκές με δικαστήριο βασανιστή ή ιεροεξεταστή. Στην τελετή περιλαμβανόταν και θεραπεία μικρού ασθενούς κοριτσιού με επίθεση των πελμάτων του σείχη στο σώμα του παιδιού⁸⁴⁴. Σε μια ζωγραφική αυτή τη φορά καλλιτεχνική απόδοση ο Fausto Zonaro απεικόνισε ανάλογη θεραπεία (1900) στην οποία παρίσταται και ο ίδιος ως δερβίσης, όπως και ευρωπαϊές γυναίκες, τη στιγμή που εκστασιασμένοι πιστοί αναμένουν το σείχη να περάσει από πάνω τους μεταδίδοντάς τους την αγιότητά του ή θεραπευοντάς τους κατά περίπτωση⁸⁴⁵.

Για την αμφίεση των δερβίσηδων οι μαρτυρίες ποικίλουν αποδεικνύοντας ότι δεν ήταν εντελώς τυποποιημένη και εξαρτιόταν από τις επιλογές των ίδιων αλλά και το στάδιο μαθητείας στο οποίο βρίσκονταν. Στο κείμενό του ο Βιζυηνός παρουσιάζει τον Κιαμήλ «λευκασάρικο» (σελ. 70), αλλά και στο Zonaro οι δερβίσηδες που εικονίζονται στην αριστερή πλευρά του πίνακα εμφανίζονται με λευκά Külah (κωνικά καλύμματα κεφαλής), ενώ ο Abdülaziz bey αναφέρει ότι οι Rufai χρησιμοποιούσαν μαύρα σαρίκια, οι Bedevi κόκκινα, οι Kadiri πράσινα και οι Mevlevi πράσινα και λευκά⁸⁴⁶. Όταν αποκτήσει τη δερβισική του ιδιότητα και μετά την οριστική εγκατάστασή του στη Βιζύη, ο Κιαμήλ «*Επί της κεφαλής έφόρει τώρα πρασινόζωστον «κιουλάφιον» Δερβίσου, τό όποϊον τόν καθίστα μέχρι γελοίου βαθμοῦ ύψηλότατον. Περί τό κατεσκληκός αύτοῦ σῶμα έκρέματο έρρακωμένον τό «καφτάνιον» τής είς ήν άνήκε μοναχικής τάξεως. Οί άγκῶνες αύτοῦ διεφαίνοντο διά τῶν ρηγμάτων τῶν ίματίων του, αλλά ήτον έζωσμένος λαμπράν δερματίνην ζώνην φέρουσαν επί τοῦ θηλυκωτήρος μέγαν έκλεκτόν λίθον, ὄνυχα τής Μέκκας*» (σελ. 102). Ειδικά για τη ζώνη (kemer) γνωρίζουμε ότι ήταν

⁸⁴⁴ Θ. Γκωτιέ, «Κωνσταντινούπολη», ό.π., σσ. 148-155.

⁸⁴⁵ Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., illustration no 4.

⁸⁴⁶ Abdülaziz bey, «Osmanlı adet», ό.π., τομ. 1, σελ. 223.

απαραίτητο εξάρτημα της αμφίεσης των Rufai και διακοσμείτο με πολύτιμους λίθους⁸⁴⁷.

Παραμένοντας λίγο στο ζήτημα της απόκτησης της ολοκληρωμένης δερβισικής ιδιότητας από τον Κιαμήλ μπορούμε να επισημάνουμε ακόμη ένα ίδιον της ισλαμικής πίστης. Μετά την αποκάλυψη ποιος είναι ο πραγματικός φονιάς του Χρηστάκη, ο νεαρός δερβίσης χάνει τελείως τα λογικά του και καταφεύγει ως «ικέτης» στον οίκο του Βιζυηνού. Η μητέρα του σκοτωμένου τον περιθάλλει μια ακόμη φορά μη γνωρίζοντας την πραγματικότητα και εκείνος γίνεται αφοσιωμένος φύλακας του τάφου του θύματός του, απολαμβάνοντας απ' ό,τι φαίνεται το σεβασμό της μουσουλμανικής κοινότητας της Βιζύης: «*- Νά κουρεύονται! Είπεν ἡ μήτηρ μου, βλέποντας πρὸς αὐτόν μετ' οἴκτου. - Τόν ἔκαμαν ἅγιον! Ἐφ' ὅτου ἔτρελλάθηκε τόν ἔκαμαν ἅγιον. Καί τοῦ φιλοῦν τό χέρι καί τοῦ φέρνουν φαγητά, καί τοῦ φέρνουν ροῦχα, καί θέλουν νά τόν πάρουν εἰς τοῦ καῦμακάμη τό σπίτι. Μά ἐκεῖνος δέν τρώγει παρά ξερό ψωμί, δέν φορεῖ παρά αὐτά πού βλέπεις, καί κοιμᾶται καταγῆς μεσ' στήν ἀχυρῶνα.*» (σελ. 102). Η επιθυμία των πιστών να μεταφέρουν τον τρελλό δερβίση στον επισημότερο οίκο της Βιζύης πιστοποιεί την ασυλία την φρενοβλαβών στο Ισλάμ και ειδικά εκείνων που έχουν ταυτόχρονα κληρική ιδιότητα⁸⁴⁸. Η απώλεια του λογικού θεωρείται ένα είδος υπέρβασης των ανθρώπινων μέτρων που καθιστά τον τρελλόν άμεσο κοινωνό του θείου, όπως η απώλεια της φυσικής όρασης του Τειρεσία στο αρχαιοελληνικό δράμα αποτελεί σημείο υπερβατικής ενόρασης των «επέκεινα». Ο ασκητικός χαρακτήρας του βίου του Κιαμήλ επιτείνει αυτή την αντίληψη και, στο μέτρο του συμβολισμού, αποδεικνύει την «άλλη σοφία» και αγιότητα του δερβίση. Ο Γ. Φραγκούδης

⁸⁴⁷ Abdülaziz bey, «Osmanlı adeti», ό.π., τομ. 2, σελ. 410.

⁸⁴⁸ Ένα τέτοιο φρενοβλαβή συνάντησε ο Γκωτιέ ακριβώς στην είσοδο του τεκέ των Rufai στο Σκούταρι. Οι λεπτομέρειες της περιγραφής ταιριάζουν απόλυτα μ' εκείνες που αποδίδει ο Βιζυηνός τριάντα περίπου χρόνια μετά στον Κιαμήλ, παράδοξη εμφάνιση, απλανές βλέμμα, διαρκής προσευχή και απάθεια, συγχώρηση στις εκδηλώσεις της ασθένειάς τους και απόδοση τιμής από τους πιστούς λόγω του ότι τους θεωρούσαν αγίους. Βλ. σχετικά Θ. Γκωτιέ, «Κωνσταντινούπολη», ό.π., σελ. 148-9. Φαίνεται ότι η πολύ φορτισμένη συναισθηματικά λατρεία των Rufai, η ένταση των βιομάτων, οι ακραίες μέθοδοι για να μετέλθουν την έκσταση και η παράλληλη χρήση οπίου, είχαν καταλυτική επίδραση στον ψυχισμό των μυστών και προκαλούσαν διαταραχές σε κάποιους απ' αυτούς.

μεταφέρει μια παρόμοια εικόνα απ' την Κωνσταντινούπολη στα ίδια περίπου χρόνια. Γυμνός Τούρκος περιφερόμενος στην περιοχή του Σταυροδρομιού καλούσε τους πιστούς σε μετάνοια και κανείς βεβαίως δεν τον περιόριζε στις εκδηλώσεις της φρενοβλάβειάς του⁸⁴⁹.

Στα κοινωνικά επίσης φαινόμενα που έχουν σχέση τόσο με την άσκηση της λατρείας στους δερβισικούς τεκέδες, όσο και με την ευρύτερη καθημερινή πραγματικότητα της Κωνσταντινούπολης του 19^{ου} αιώνα, συγκαταλέγεται και η χρήση ναρκωτικών ουσιών. Σε μια περίπτωση η μητέρα του Κιαμήλ έκανε λόγο για χρήση οπίου στον τεκέ των Rufai που σύχναζε ο γιος της και ότι ο ίδιος έκανε χρήση (σελ. 92), ενώ απ' την πλευρά του ο Βιζυηνός ερμηνεύει την παθογένεια της προσωπικότητας του νεαρού δερβίση ως προερχόμενη από τη χρήση της τοξικής ουσίας (σελ. 93).

Από πολύ πρώιμη περίοδο το οθωμανικό κράτος είχε αποδεχθεί τη χρήση οπίου. Χαρακτηριστικό τούτου είναι ότι το 1584 ο Osman Paşa Özdemiroğlu διορίστηκε σαντραζάμης, ενώ ήταν γνωστή η εξάρτησή του από το όπιο (afyon). Η κατανάλωση ναρκωτικών γινόταν με τη μορφή berş που ήταν μείγμα φύλλων κάνναβης και λαβδάνου ή οπίου και σιροπιού. Η πώληση του berş ήταν πηγή μεγάλων εσόδων για κάποιες από τις πόλεις της Μικράς Ασίας. Το 17^ο αιώνα ο Evliya Çelebi με έκπληξη διαπίστωσε ότι στο κέντρο παραγωγής οπίου, το Afyon Karahisar, έκαναν χρήση και οι γυναίκες. Ήδη από το 16^ο αιώνα η παραγωγή χασίς είχε αρχίσει στο Afyon Karahisar και στην Isparta (Σπάρτη της Πισιδίας). Η χρήση γινόταν τόσο από τους θαμώνες των καφενείων, όσο και από τις γυναίκες στα σπίτια και μάλιστα μ' ένα τρόπο πολλές φορές ανταγωνιστικό. Τις ποσότητες των ναρκωτικών προμηθεύονταν από τις γύρω περιοχές⁸⁵⁰.

Προοδευτικά οι τοξικές ουσίες, όπως το όπιο, έγιναν ευρύτατα δημοφιλείς και στην Κωνσταντινούπολη και τον 19^ο αιώνα ο Abdülaziz bey ανεβάζει το ποσοστό του πληθυσμού της Πόλης που έκανε χρόνια χρήση, στο απίθανο 80%. Οι εξαρτημένοι χρήστες ονομάζονταν iiryakiler (θεριακλήδες) και η ελευθερία η οποία απολάμβαναν τους επέτρεπε να διακινούν και να καταναλώνουν τα ναρκωτικά οπουδήποτε, ακόμη και στα τζαμιά και τους

⁸⁴⁹ Γ. Φραγκούδης, «Η Κωνσταντινούπολις», ό.π., σελ. 63.

τεκέδες και μάλιστα με αυξανόμενο ρυθμό καθ' όλο το 19^ο αιώνα. Στην αγορά δε της Πόλης υπήρχε και το Tiryaki çarşisi στην περιοχή Süleimaniye που αποτελούσε τόπο συνάντησης των τοξικομανών. Η χρήση ξεκινούσε από μικρή ποσότητα ναρκωτικού στο μέγεθος σπυριού φακής, με τη χρόνια χρήση και τον εθισμό όμως μπορούσε να φτάσει στο μέγεθος φουντουκιού. Κατ' εξαίρεση κάποιοι παλιοί και εξαιρετικά εθισμένοι χρήστες το αναμίγνυαν και με ak sülümen (υδραργυρικό χλώριο). Σε κεντρικό σημείο της Πόλης, απέναντι από το Süleimaniye Cami Şerifi, κάτω από τους μεντρεσέδες, κοντά στο σπίτι του Κιαμήλ, υπήρχε μια σειρά από καφενεία, περίπου 35, μικρής χωρητικότητας θαμώνων, κάπου δεκαπέντε για το καθένα. Εκεί συγκεντρώνονταν πολλοί χρήστες οπίου οι οποίοι ήταν κυρίως πρώην μέλη συντεχνιών που αποσύρθηκαν από την άσκηση του επαγγέλματος⁸⁵¹. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Κιαμήλ έβρισκε σ' αυτό το σημείο πρόσφορο καταφύγιο με παλιούς ομότεχνούς του, αν και ο ίδιος είχε αποσυρθεί όχι λόγω ορίου ηλικίας αλλά εξαιτίας του προσωπικού του προβλήματος και του οικονομικού του ατυχήματος.

Σύμφωνα όμως με την αφήγηση της μητέρας του νεαρού σοφτά έκανε βεβαιωμένα χρήση μαζί με τους άλλους δερβίσηδες στον τεκέ τους. Τούτο μπορεί να συνδυαστεί με το είδος της λατρείας που χαρακτήριζε τους Rul'ai. Οι ναρκωτικές ουσίες ήταν απαραίτητες για την υποβοήθηση της έκστασης και τα προσωπικά προβλήματα του Κιαμήλ τις έκαναν ακόμη πιο απαραίτητες.

Πέρα όμως από τις θρησκευτικές και νοοτροπικές ιδιαιτερότητες της μουσουλμανικής κοινότητας η αύξηση της χρήσης πιστοποιεί και την αύξηση των κοινωνικών προβλημάτων. Η οθωμανική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα δείχνει να παραπαίει ανάμεσα στο παλιό και το νέο, τη μεταρρύθμιση και τον παραδοσιακό τρόπο ζωής. Η αύξηση των ποσοστών του αλκοολισμού και της τοξικομανίας αποδεικνύει ακριβώς το κλίμα της αγωνιώδους αναζήτησης και

⁸⁵⁰ S. Faroqhi, «Osmanlı kültürü», ό.π., σελ. 237-8.

⁸⁵¹ Η ακριβής θέση των καφενείων αυτών είναι ΒΑ. τζαμιού Süleimaniye από το οποίο τα χωρίζει η Mimar Sinan Caddesi. Στον ίδιο χώρο, στο βορειοδυτικό άκρο του συγκροτήματος των μεντρεσέδων βρίσκεται και ο τάφος του αρχιτέκτονα Sinan. Βλ. σχετικά το σχεδιάγραμμα M. Belge, «Istanbul gezi rehberi», ό.π., σελ. 106. Λεπτομέρειες για την ύπαρξη και λειτουργία αυτών των καταστημάτων παρέχει ο Abdülaziz bey, «Osmanlı adeti», ό.π., τομ. 2, σελ. 326.

ανασφάλειας σ' ένα περιβάλλον αστάθειας και μεταβολών. Η κρίση στην Οθωμανική αυτοκρατορία του 19^{ου} αιώνα διαπιστώνεται πολύ πιο έντονα στις ηθικές-συμπεριφορικές νόρμες της κοινωνίας και προς τούτο η περίπτωση του Κιαμήλ και του ανώτερου γραφειοκράτη αδελφού του είναι χαρακτηριστικές.

3.3.5. Νεοοθωμανός ή Νεότουρκος ο «Εφέντης-ανακριτής»;

Σε μια παλιότερη ανάγνωση του Βιζυηνού, ο Κ. Κόντος θεώρησε την παρέκβαση στο κείμενο του «Ποῖος ἦτον ὁ φονεύς τοῦ ἀδελφοῦ μου» που αφορά στο κίνημα των Νεοοθωμανών, άσκοπη και άτοπη αλλά ευτυχώς σύντομη⁸⁵². Από τη δική μας οπτική γωνία η παρέκβαση είναι δυστυχώς σύντομη και δεν μας επιτρέπει, στο βαθμό ανάλυσης που θα θέλαμε τουλάχιστον, να αντιληφθούμε την τοποθέτησή του σ' ένα τόσο σημαντικό ιστορικό ζήτημα όπως είναι οι ιδεολογικές ζυμώσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία του 19^{ου} αιώνα. Κι απ' αυτή όμως την ελάχιστη έκφραση γνώμης μπορούμε να διακρίνουμε μια συνολική αντίληψη στο ζήτημα.

Ας αρχίσουμε όμως με μια γενικότερη συμμετρία που εμφανίζουν στη διάρθρωσή τους η ρωμείκη και η οθωμανική οικογένεια στο παρόν της αφήγησης: μητέρες ανώνυμες, και από δύο αρσενικά παιδιά, ο Γιωργής και ο Μιχαήλος αφ' ενός, ο Κιαμήλ και ο Εφέντης αφ' ετέρου⁸⁵³. Η συμμετρία όμως είναι φαινομενική τουλάχιστον ως προς το Βιζυηνό και τον Εφέντη κι ως ένα σημείο, ως προς το Μιχαήλο και του Κιαμήλ.

Οι δύο μητέρες εκφράζουν απόλυτα το παρελθόν της παραδοσιακής δόμησης της οικογένειας στην αυτοκρατορία προ των μεταρρυθμίσεων. Αγράμματες και οι δύο έχουν την ουσιαστική τους διαφορά στο θρήσκευμα. Αλλά κι αυτό είναι δυνατό να παρακαμφθεί από τη συναισθηματική επαφή και σχέση (σελ. 76-7). Η διείσδυση του εθνικισμού ιδίως στις αστικοποιημένες περιοχές δεν έχει αγγίξει, απ' όσο διακρίνεται, την Οθωμανή μητέρα, γι' αυτό και ο Βιζυηνός παρατηρεί: «*Τοῦτο ἦτον ὅλως διόλου ἀπροσδόκητον. Οἱ Τοῦρκοι, ἰδίως ἐν μεγαλοπόλεσιν, ὄχι μόνον δέν κατοικοῦν ὑπὸ μίαν μέ χριστιανούς στέγην, ἀλλ' οὐδ' εἰς τήν αὐτήν συνοικίαν τοὺς ἀνέχονται.*» (σελ.

⁸⁵² Κ. Κόντος, «Γ. Βιζυηνός», ό.π., τομ. 18, σελ. 1629.

76). Μαζί οι δυο γυναίκες θα περιπλανηθούν στους δρόμους της Πόλης και θα δουν τ' αξιοθέατα, την Αγιασοφιά που ήταν κοντά τους, το Vefa Meydan και την Παναγία στο Μπαλουκλή (σελ. 78)⁸⁵⁴. Ας προσέξουμε ακόμη την επίσκεψή στην πύλη του Top Kapı για να διαπιστώσουμε την ισχύ της προφορικής παράδοσης στη φάση του προφορικού επικοινωνιακού πολιτισμού, έναντι της γραφής. Η μητέρα του Βιζυηνού δε μπορεί να διαβάσει τι γράφει η επιγραφή στο υπέρθυρο, είναι όμως πεπεισμένη για το περιεχόμενό της, γιατί γνωρίζει τι μεταδίδει η «αλάνθαστη» προφορική παράδοση η οποία επιβεβαιώνεται κι απ' τα γεγονότα, κατά την άποψή της (σελ. 78). Ακόμη και η κοινή πίστη στις προφητείες της τσιγγάνας δείχνει το ενιαίο πολιτιστικό υπόβαθρο των δύο γυναικών σε κοινές καταβολές μύθων και δεισιδαιμονιών (σελ. 81-4). Το συμπέρασμα της δυνατής σχέσης και της εφικτής συμβίωσης ανήκει στην Οθωμανή μητέρα: «.. δύο κακούς ανθρώπους δέν τούς χωρεί ούτε ὄλη ἡ οἰκουμένη ἐνῶ χίλιοι καλοί ἄνθρωποι κάμνουν «μουχαμπέτι» καί μέσα εἰς ἓνα καρυδότησουφλο!» (σελ. 79).

Η σχετικότητα της συμμετρίας Μιχαήλου και Κιαμήλ έγκειται στην κοινή αφερηριακή βάση αλλά τη διαφορετική κατάληξή τους. ο Μιχαήλος συντεχνίτης και με δικό του ραφτάδικο κάποια στιγμή αργότερα, είναι ένας εύθυμος και απλοϊκός χαρακτήρας με χαμηλό επίπεδο μόρφωσης. Είναι χαρακτηριστικός τύπος μικροεπαγγελματία της θρακικής υπαίθρου με το σεβασμό στη μάνα ακόμη και στις ιδιότροπες απαιτήσεις της. Ο Κιαμήλ

⁸⁵³ Μ. Χρυσανθόπουλος, «Γ. Βιζυηνός μεταξύ φαντασίας και μνήμης», ό.π., σελ. 79.

⁸⁵⁴ Ενδιαφέρουσα στο σημείο αυτό είναι η αναφορά στο μύθο για τον τάφο του Παλαιολόγου και του «αράπη» που τον σκότωσε. Πρέπει να είναι ντόπιος κωνσταντινουπολίτικος μύθος, πιθανώς οθωμανικός, αφού η περιήγηση γίνεται με πρωτοβουλία των Οθωμανών που φιλοξενούν την οικογένεια Βιζυηνού και σε σημεία που η μητέρα του Κιαμήλ μάλλον επιλέγει. Πάντως στο Vefa Meydan υπάρχει κτίσμα türbe (μανσωλείο) του şeyh Muslihuddin Vefa από το Ικόνιο ο οποίος εγκαταστάθηκε στην Πόλη μετά την άλωση και ήταν εξαιρετικά δημοφιλής. Από τα φιλανθρωπικά ιδρύματά του ελάχιστα επέζησαν στο χρόνο. Για τα βιογραφικά του στοιχεία βλ. σχετικά İsmail Hakkı Uzunçarşılı, «Osmanlı Tarihi», ό.π., III Cilt, I Bölüm, σελ. 353. Εκτός όμως από τον türbe υπάρχει στην ίδια περιοχή και το Vefa Kilise Camii, μια κομψή Βυζαντινή εκκλησία, μάλλον Άγιος Θεόδωρος, που χτίστηκε μεταξύ 10-12^{ου} αιώνα, με κάτοψη οκταγωνική. Κάποια τμήματά της ενδέχεται να είναι νεότερα. Τα

ξεκινά κι αυτός ως συντεχνίτης όμως οι προσωπικές δυσκολίες και η γενικότερη συγκυρία τον οδηγούν στο κοινωνικό περιθώριο. όχι μόνο ως παραβάτη του νόμου αλλά και ως δερβίση μιας ακραίας αίρεσης. Η κατάληξή του δείχνει και την ασυμμετρία του με το Μιχαήλο.

Η κυριότερη όμως ανομοιότητα είναι εκείνη του Εφέντη-ανακριτή και του ίδιου το Βιζυηνού. Η εξωτερική ταύτιση των τρόπων και της αμφίεσης δεν επαρκεί για να εντάξει τους δύο χαρακτήρες σε κοινή πολιτισμική θέση. Στον Γιωργή η επιρροή της Δύσης είναι αυθεντική και εποικοδομητική, στον Εφέντη απλώς διακοσμητική. Χρειάζεται πρόσφορο έδαφος για να οδηγήσει σε αλλαγή συμπεριφοράς η ενδυμασία - ο Εφέντης είναι «φραγκοφορεμένος» (σελ. 84), ο Γιωργής «πορεύεται ἀλά φράγκα» (σελ.77), επισημαίνει πολύ εύστοχα ο Μ. Χρυσανθόπουλος⁸⁵⁵.

Αν παρακολουθήσουμε όμως από πιο κοντά τη συζήτηση των δύο ανδρών τότε οι διαφορές γίνονται εναργέστερα κατανοητές: « Ἦτον ἡ πρώτη φορά καθ' ἣν ἔβλεπον τὸν Ἐφέντην εἰς τὸν οἶκόν του. Ὑστερον ἀπὸ τὸς ἄλλους ἄγωνας ὑπὲρ ἡμῶν, δίκαιον ἦτο νὰ δειχθῶ πρὸς αὐτόν ὅσον οἶόν τε φιλοφρονητικός καὶ εὐγνώμων, πρὸ πάντων ἀφοῦ ἔβλεπον πόσον ἠθύμει διὰ τὴν ἀκαρπίαν τῶν ἀγῶνων ἐκείνων. Ἐκάθησα λοιπὸν παρ' αὐτῷ καὶ ἠρξάμεθα οἰκείως συνδιαλεγόμενοι ἐπὶ διαφόρων θεμάτων, κυρίως πολιτικῶν. Ὅταν ἐν τῇ ρύμῃ τοῦ λόγου τὸν ἠρώτησα τί φρονεῖ περὶ τοῦ κόμματος τῶν λεγομένων Νεοτούρκων ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐγερθεὶς ἔκλεισε τὴν θύραν τοῦ δωματίου.

- Εγώ, εἶπε, φίλε μου, ἀνήκω εἰς τὸ προουδεντικόν τοῦτο κόμμα.

Εἶτα ἐξαγωγῶν τοῦ θυλακίου του ἐν κλειδίον, ἠνοιξε τὸ ὄπισθεν τῆς θύρας, ἐντὸς τοῦ τοίχου ἐκτισμένον ἐρμάριον, καὶ ἐξακολουθῶν νὰ ὁμιλῇ,

- Ἡ ταπεινὴ μου γνώμη εἶναι, εἶπεν, ὅτι οἱ συντηρητικοὶ εἶναι στάσιμοι, ἡ δὲ στασιμότης δέν εἶναι πρόοδος.

Καὶ ταῦτα λέγων, ἐξήγαγεν ἐκ τοῦ ταμείου καὶ ἔφερε νὰ παραθέσῃ ἐνώπιόν μου ἐπὶ τοῦ σοφᾶ ἓνα δίσκον. Μία «χιλιάρικη», δύο ποτήρια, καὶ μερικὰ πιατάκια πλήρη πιστακίων, σταφίδων καὶ ζαχαρωτῶν εὐρίσκοντο ἐπὶ τοῦ δίσκου.

ψηφιδωτά της σώζονταν πριν μερικές δεκαετίες αλλά σήμερα είναι καλυμμένα με σοβάδες. Βλ. σχετικά Μ. Belge, «Istanbul gezi rehberi», ό.π., σελ. 110.

⁸⁵⁵ Μ. Χρυσανθόπουλος, «Γ. Βιζυηνός μεταξύ φαντασίας και μνήμης», ό.π., σελ. 79-80.

- *Ἐννοῶ λοιπόν, ἐξηκολούθησεν ὁ Ἐφέντης, καθεζόμενος ἀπέναντί μου, ἔννοῶ ν' ἀφήσωμεν τὰ παλαιὰ καί σκουριασμένα καί νά ἐμφορηθῶμεν νέου πνεύματος, νέων ἰδεῶν.*

Καί ταῦτα λέγων ἐπλήρωσε τὰ πρό ἡμῶν ποτήρια μετὰ μεγάλης δεξιότητος. Τότε παρετήρησα, ὅτι τό νέον πνεῦμα δι' οὗ οἱ Νεότουρκοι ἐμφοροῦνται, ἦτο - οἰνόπνευμα!

Ἐγνώριζον, ὅτι πολλοί τῶν Ἐφέντηδων τό «τσούζουσιν» ἱεροκρυφίως. Ἀλλά ποτέ δέν ἠδυνάμην νά φαντασθῶ, ὅτι ἄνθρωπος ἐν σχετικῶς βραχύ διαστήματι ἠδύνατο νά πῆν περί τήν μίαν ὁκάν «μαστίχας» καί τοῦτο ἄνευ ὕδατος!

Ὅταν ἦλθον νά μᾶς προσκαλέσωσιν εἰς τό δεῖπνον καί εἶδον τόν καλόν ἐκεῖνον ἄνθρωπον παραπαίοντα ἀπό τοίχου εἰς τοίχον, τότε ἐνόησα διατί τό εἰς ὃ ἀνήκε κόμμα καρκινοβατεῖ μόνον ἐπί τῆς ὁδοῦ τῆς προόδου, καί μοί ἦλθεν ὄρεξις νά γελάσω.» (σελ. 86-7).

Ἡ συζήτηση γίνεται το καλοκαίρι του 1881, ο ρωσοτουρκικός πόλεμος εἶναι παρελθόν και το χαμιτικό καθεστῶς ἔχει κάνει τα πρώτα ουσιαστικά βήματα προς τη σταθεροποίηση και μορφοποίησή του. Οι δυτικές επιρροές ἦταν ο φόβος του σουλτάνου που φρονούσε ὅτι θα κατέκλυζαν την αυτοκρατορία και θα διέφθειραν τους υπηκόους του, ανατρέποντας και τον ἴδιο. Κατέβαλε λοιπόν κάθε προσπάθεια για να φράξει την επίφοβη αυτή διάβρωση⁸⁵⁶. Ἡ καχυποψία και το απειράριθμο των κατασκόπων αναγκάζουν τον Εφέντη να κλείνει τις πόρτες ἀκόμη κι ὅταν βρίσκεται στο σπίτι του και θέλει να ἀποκαλύψει τα πολιτικά του φρονήματα. Ο Βιζυηνός ὅμως εἶναι ἔμπιστος, εἶναι ἄνθρωπος της Δύσης και ἀπέναντί του ο Εφέντης αἰσθάνεται ἄνετα. Οι Ἑλληνοοθωμανοί σαν και τον Γιωργή που ασπάζονται τις αρχές του δυτικού πολιτισμοῦ δεν ὑπάρχει περίπτωση να δημιουργήσουν ὑπόνοιες συνεργασίας με το καθεστῶς.

Στο σημεῖο αυτό ο Βιζυηνός προχωρεῖ στην επίμαχη ἐρώτηση, «*τι φρονεῖ ο Εφέντης περί του κόμματος των λεγομένων Νεοτούρκων*». Ἡ χρήση του ὀρου Νεότουρκοι δημιουργεῖ κάποιες δυσκολίες, ἐφ' ὅσον ἐντάχθηκε στο νεοελληνικό λεξιλόγιο ἀρκετά ἀργότερα, ὁπότε προτείνεται η χρήση της να

⁸⁵⁶ Ἑλλη Σκοπετέα, «Ἡ Δύση της Ανατολῆς - Εἰκόνες ἀπό το τέλος της Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας», σειρά «Κλειῶ», Ἱστορία και Θεωρία 2, ἐκδ. «Γνώση», Ἀθήνα 1992, σελ. 17.

αποδοθεί στο γεγονός πως ο Βιζυηνός ερμήνευε στενότερα την έννοια «Οθωμανός», επειδή προφανώς γνώριζε τους «*τουρκικούς*» στόχους του κινήματος και προέβλεπε την εθνικιστική του εξέλιξη⁸⁵⁷. Κάτι τέτοιο όμως φαίνεται αρκετά δύσκολο για δύο λόγους. Ο πρώτος αφορά στο ότι ο Βιζυηνός χρησιμοποιεί τον όρο ως *terminus technicus* και θα ήταν δύσκολο να εγκαταλείψει την ορθή ονομασία για να επιχειρήσει να χρωματίσει τους πραγματικούς σκοπούς του κινήματος. Θα αποτελούσε γι' αυτόν ανακρίβεια σε σχέση με ιστορικά γεγονότα και όρους. Ο δεύτερος είναι ότι οι εθνικιστικοί στόχοι των Νεοοθωμανών βρίσκονταν ακόμη στη φάση μιας εκκόλαψης την οποία πιθανόν, ο δια μακρόν απουσιάζων στην Ευρώπη Βιζυηνός, όπως ακόμη και πολλοί Έλληνες που ζούσαν στην αυτοκρατορία, δεν είχαν καταφέρει ξεκάθαρα να διαγνώσουν.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά. Το κίνημα των Νεοοθωμανών ήταν ένα νεωτεριστικό «*δημοσιογραφικό*» κίνημα. Συγκροτήθηκε κυρίως από δημοσιογράφους και αγωνίστηκε μέσα από τον τύπο και αρχικά από την πρώτη ανεξάρτητη εφημερίδα «*Tercüman-i Ahval*» (Ερμηνευτής των γεγονότων). Εκ των συντακτών της ήταν και ο ιδρυτικός παράγων του κινήματος, ο δημοσιογράφος Sinasi (1860). Κύριο κίνητρο της δράσης των ανθρώπων αυτών ήταν η επιθυμία αντίδρασης στην προϊούσα παρακμή της αυτοκρατορίας αλλά η επικριτική διάθεση που διαγραφόταν στα άρθρα τους, σύντομα προκάλεσε την αντίδραση της εξουσίας. Ενδεικτικό της απήχησης τους είναι ότι έγιναν γνωστοί και στους αναλφάβητους, επειδή τα κείμενά τους διαβάζονταν υψηλόφωνα στα καφενεία. Η αντίδραση όμως εις βάρος τους εκ μέρους της εξουσίας σύντομα πήρε δραστική μορφή με μέτρα απαγόρευσης κυκλοφορίας εφημερίδων και επιβολής προστίμων και φυλάκισης με ειδικό εκδοτικό νόμο

⁸⁵⁷ Μ. Χρυσανθόπουλος, «Γ. Βιζυηνός μεταξύ φαντασίας και μνήμης», ό.π., σελ. 80. Για να στηριχθεί μάλιστα η άποψη υπάρχει παραπομπή στο Στέφανο Α. Κουμανούδη ο οποίος στη «Συναγωγή Νέων Λέξεων - υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' υμάς χρόνων», Προλεγόμενα: Κ. Θ. Δημαρά, εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1998, στο λήμμα «νεο-Τουρκικός» σημειώνει ότι η λέξη συναντάται για πρώτη φορά στον ελληνικό γραπτό λόγο σε δημοσίευμα της «Ακρόπολης» της 15^{ης} Αυγούστου 1888 και η λέξη «Νεότουρκοι» σε δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας της 3^{ης} Οκτωβρίου 1895, σελ. 693. Προφανώς ο Κουμανούδης αναφέρεται σε ελληνόγλωσσα γραπτά κείμενα εκδεδομένα στην Ελλάδα και όχι σε αντίστοιχα στην Οθωμανική αυτοκρατορία που καταγράφουν τη λέξη ακόμη παλαιότερα.

του 1864. Αυτή η εξέλιξη κατέστησε εντονότερη την επιθυμία για καλύτερη οργάνωση του κινήματος και το καλοκαίρι του 1865 σε μια εκδρομή στο δάσος Belgrad της Κωνσταντινούπολης αποφασίστηκε να ιδρυθεί μυστική οργάνωση με μέλη τους: Μεχμέτ (εγγονό του Recip Paşa), Kayazade Resat, Menapirzade Nuri, Suphi Paşazade Ayetullah, Namik Kemal και Refik. Όλοι αυτοί ήταν άνθρωποι που ασπάζονταν το «*alafranca*» τρόπο ζωής και ανήκαν στις υψηλές βαθμίδες της δημοσιούπαλληλικής ιεραρχίας. Επίσης είχαν το κοινό σημείο της αντίθεσης στη βίαση εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων από τον Ali, χωρίς όμως οι απόψεις τους να συμπίπτουν πάντα για τον ακριβή τύπο του πολιτεύματος που επιθυμούσαν. Προοδευτικά τα μέλη του κινήματος έφτασαν τον αριθμό των 245 και συμμετείχαν σ' αυτό διακεκριμένες προσωπικότητες, όπως ο žirvanizade Rüşü, ο Zaptiye Naziri (υπουργός Αστυνομίας), Mustafa Asım και ο Midhat, ενώ διαπιστώνεται ότι είχαν σχέσεις μ' αυτό ο διάδοχος Μουράτ και ο τότε πρίγκηπας Αμπντουλχαμίτ. Η δημιουργία συνταγματικών πολιτευμάτων στην περίμετρο της αυτοκρατορίας, στην Αφρική (Αίγυπτο, Τυνησία) και τα Βαλκάνια (Ρουμανία, Σερβία) επηρέασε τις προτιμήσεις των ιθυνόντων της κίνησης στην κατεύθυνση της συνταγματικής μοναρχίας. Η σημασία των Νεοοθωμανών και της προσπάθειάς τους έγκειται περισσότερο στο ότι ήταν ιδεολογικό και προπαγανδιστικό κίνημα παρά κίνημα για την κατάληψη της εξουσίας. Κύριος στόχος ήταν ο περιορισμός της αυθαιρεσίας του σουλτάνου από ένα σύνταγμα⁸⁵⁸.

Από άποψη ονόματος οι Νεοοθωμανοί είναι περισσότερο γνωστοί ως Νεότουρκοι (Genç Türkler) και ένα ποσοστό απ' αυτούς τους ίδιους αυτοπροσδιορίζει την ομάδα με τον όρο Jeune Turquie. Επειδή όμως η χρήση των όρων «Genç Türk» και «Genç Türkiye» προκάλεσε προβλήματα στο χώρο έρευνας της οθωμανικής ιστοριογραφίας, οι όροι πρέπει να χρησιμοποιούνται μόνο για την καθαυτό Νεοτουρκική κίνηση που εμφανίστηκε μετά το 1889. Οι πιο πάνω ονομασίες είχαν διαδοθεί στην Ευρώπη πολύ πριν το 1865, την εμφάνιση των Νεοοθωμανών ως οργανωμένης ομάδας και παρέμειναν σ' ευρεία χρήση σ' όλη τη διάρκεια του Τανζιμάτ⁸⁵⁹. Ωστόσο χρησιμοποιούνταν αρκετά

⁸⁵⁸ S. Akşin, «Siyasal tarihi», ό.π., σελ. 143-5.

⁸⁵⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι στον ευρωπαϊκό τύπο βρίσκουμε πληθώρα περιπτώσεων χρήσης του όρου Νεότουρκος ακόμη και για σαφείς περιπτώσεις πολιτικής δράσης των Νεοοθωμανών.

ευκαιρειακά ώστε ν' αποτελέσουν καθιερωμένη ονομασία των Νεοοθωμανών. Οι Ευρωπαίοι χρησιμοποιούσαν τον όρο Νεότουρκοι για να προσδιορίσουν τους νέους σε ηλικία Τούρκους που γνώριζαν γαλλικά, βρέθηκαν στην Ευρώπη ως φοιτητές ή ταξιδιώτες και προσπαθούσαν να «πιθηκίσουν» την ευρωπαϊκή νοοτροπία με τη στάση και συμπεριφορά τους. Η γενίκευση του όρου έφτασε στο σημείο να περιλαμβάνει όλους τους Οθωμανούς πολιτικούς που επιθυμούσαν γενικώς κάποιο είδος μεταβολής είτε ήταν συντηρητικοί είτε προοδευτικοί⁸⁶⁰.

Ο Γάλλος συγγραφέας Ubcini χρησιμοποίησε, το 1855, τον όρο «Jeune Turquie» για τον Κιβρλί Mehmet ο οποίος στόχευε σε μεταρρυθμίσεις επιστρέφοντας σε παλιότερες μεθόδους, και την ομάδα των συντηρητικών που στηριζόταν στο μοντέλο του Ahmet Vefik και η δράση της χρονολογείτο απ' την περίοδο του Μαχμούτ Β'. Οι τρεις άνδρες του Τανζιμάτ, ο Ali, ο Resid και ο Fuad ήταν οι τύποι του «Νεοτούρκου» της εποχής τους με χαρακτηριστικό την προώθηση με τον ένα ή άλλο τρόπο της γραμμής ενός επιφανειακού εκδυτικισμού⁸⁶¹.

Ο Αμερικανός μισσιονάριος Van Lennep, στις 2 Μαΐου 1864, σημείωνε ότι «υπάρχει ένα κόμμα το οποίο περιλαμβάνει νέους ανθρώπους που σπούδασαν στην Ευρώπη και μπορούν να ονομαστούν «Genç Türkiye» και των οποίων ο στόχος και η προσπάθεια είναι η εφαρμογή μιας ριζικής μεταρρύθμισης σ' όλους τους τομείς του διοικητικού συστήματος. Αυτοί πιστεύουν ότι ο Κορανικός νόμος που αφορά σε υλικά ζητήματα, δεν

Καταγράφουμε μία από αυτές. Στην ανταπόκριση από την Κωνσταντινούπολη με ημερομηνία 9 Νοεμβρίου 1877 οι κινήσεις των ομοϊδεατών του Μουράτ προς επαναφορά του στο θρόνο καταγράφονται ως ενέργειες του κόμματος της «Νέας Τουρκίας». Βλ. σχετικά «The war correspondence» of «Daily News» 1877, with a connecting narrative forming a continuous history of the war between Russia and Turkey (including the letters of: Mr Archibald Forbes, Mr J. A. MacGahan and many other special correspondents in Europe and Asia, second edition, London MacMillan and co. 1878: «Constantinople, November 9th: The party of Murad has been stirring, and on Friday and Saturday last the Government took the precaution of surrounding the Palace of Cheragan, where the late Sultan is confined with soldiers. This movement is attributed to the Young Turkey party, though is it is difficult to see what they would be at», σελ. 609.

⁸⁶⁰ R. Davison, «Osmanlı imparatorlugu'nda reform», ό.π., том. 1, σελ. 199.

⁸⁶¹ R. Davison, «Osmanlı imparatorlugu'nda reform», ό.π., том. 1, σελ. 199.

ανταποκρίνεται πλέον στις ανάγκες της ανθρωπότητας. Υποστηρίζουν επίσης ότι δεν πρέπει να ταυτίζεται η θρησκεία με το κράτος και ισχυρίζονται ότι το κράτος πρέπει να στηριχθεί στο ευρωπαϊκό μοντέλο για να ανανεωθεί και να αναγεννηθεί εξολοκλήρου»⁸⁶². Ο Van Lennep σημείωνε εξάλλου ότι πολλοί ταύτιζαν εσφαλμένα την αντιπολίτευση αυτή με το επίσης αντιπολιτευόμενο ετερόδοξο τάγμα των Kizilbas⁸⁶³.

Σε μια άλλη περίπτωση παρατηρητή της οθωμανικής πολιτικής σκηνής αναφέρεται ο χαρακτηρισμός «Genç Türkler» για μια τάση που επιθυμούσε να επαναδραστηριοποιηθεί στην παλιά του ισχύ το γενιτσαρικό σώμα. Ακόμη υπάρχει και η άποψη ότι τον όρο χρησιμοποίησαν οι ηγέτες της φανατικής πτέρυγας του ουλεμάδων προκειμένου να χαρακτηρίσουν τον εαυτό τους. Μια μεταγενέστερη γενιά ιστορικών επέτειναν τη σύγχυση ακόμη περισσότερο αποδίδοντας το χαρακτηρισμό ακόμη και για τους σουλτάνους Αμπντουλμετζίτ, Μαχμούτ Β' και Σελήμ Γ' και για τον Midhat ο οποίος μάλιστα θεωρήθηκε ως και ηγέτης των φανατικών Πανισλαμιστών που είχε σκοπό να πολεμήσει τους Πανσλαβιστές⁸⁶⁴. Αν όμως ο όρος «Genç Türk» έχει κάποιο περιεχόμενο για την περίοδο του Τανζιμάτ αυτό είναι η σημασία με την οποία χρησιμοποιήθηκε από τις περισσότερες ευρωπαϊκές εφημερίδες: «*Το αντίθετο του «Eski Türk» (Παλαιότουρκος), ο όρος που περιέγραφε τους ανθρώπους που ως ένα βαθμό είχαν εκδυτικισμένη σκέψη*»⁸⁶⁵.

Υπ' αυτήν ακριβώς την έννοια ο Βιζυηνός συμπαρομαρτεί τους εκδυτικισμένους Οθωμανούς σε μια παράταξη-κόμμα στο οποίο ανήκει και ο

⁸⁶² R. Davison, ό.π., τομ. 1, σελ. 199-200.

⁸⁶³ R. Davison, ό.π., τομ. 1, σελ. 200.

⁸⁶⁴ Σε πολύ μεταγενέστερη περίοδο στην ελληνική βιβλιογραφία ο Midhat χαρακτηρίζεται ηγέτης των «Νεοτούρκων», βλ. σχετικά Μ. Π. Κοντογιάννης, «Τουρκία και Τούρκοι», εκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκης», εν Αθήναις 1924, σελ. 83-84, με τη σημείωση όμως ότι διαφοροποιείται τελείως «*κατά τά αίσθηματα και κατά την ήθικην καθόλου άξίαν προς τούς Ξωλεστάτους ανθρώπους, οί όποιοι συνεκτρότησαν εις τάς ημέρας μας τήν συμμορίαν των Νεοτούρκων, και ή όποια έμφανισθεισα επί τής πολιτικής σκηνής έπιδίωξε δήθεν να παναλάβη τό έργον του*». Το ερώτημα βέβαια είναι αν οι επιδιώξεις των Νεοτούρκων είναι ανειλικρινείς και διάφορες προς αυτές του Midhat ή μήπως το έργο των Νεοτούρκων είναι η ιδεολογική συμπλήρωση και πρακτική ολοκλήρωση του ημιτελούς των Νεοοθωμανών.

⁸⁶⁵ R. Davison, «Osmanlı imparatorlugu'nda reform», ό.π., τομ. 1, σελ. 200.

εν λόγω Εφέντης. Από την εξ αρχής συμμετοχή του υπουργού της Αστυνομίας Mustafa Asım στη Νεοοθωμανική κίνηση μετά το 1865, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το συγκεκριμένο υπουργείο (Nezaret-i Zarlıye) στελεχώθηκε από ανθρώπους που είτε κόμιζαν από πριν τις Νεοοθωμανικές ιδέες ή τις απέκτησαν εκεί και σε μια από τις δύο περιπτώσεις πρέπει να εντάξουμε τον Εφέντη-ανακριτή του Βιζυηνού.

Για το διαχωρισμό των Οθωμανών-Τούρκων σε νέους και παλαιούς υπάρχει και η προγενέστερη από το 1881 και το Βιζυηνό, μαρτυρία του Κ. Λουρεντζή, από το 1878 ήδη: «*Ἴνα δέ καλῶς ἐννοήσῃ ὁ ἀναγνώστης ταύτην, ἥτις κατ' ἐκείνας τὰς ἡμέρας διειτάραξε τὴν πρωτεύουσαν, (αναφέρεται στη διαδήλωση της 12/24 Μαΐου 1877 ἐξ αφορμῆς της πτώσης του Αρδαχάν στους Ρώσους) δέον νά ὑπενθυμίσωμεν αὐτῷ ὅτι ἐν Τουρκίᾳ δύο ὑπάρχουσι κόμματα, τὸ τῶν παλαιοτούρκων, ὅπερ ἐστίν ἀφωσιωμένον εἰς τὰς ἀρχαίας τουρκικὰς παραδόσεις καὶ ἐχθρόν παντός εὐρωπαϊκοῦ νεωτερισμοῦ. Εἰς τῶν ἐχόντων μεγαλυτέραν ἐπιρροὴν ἡγετῶν τούτου εἶναι καὶ ὁ Ρεδίφ πασσᾶς καὶ τὸ τῶν Νεοτούρκων ὅπερ ζητεῖ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Τουρκίας διὰ συνταγματικῶν θεσμῶν, τοὺς ὁποίους παρά τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἀρύεται· ὁ Μιδχάτ πασσᾶς, αὐτουργός τοῦ κατὰ τὸ 1876 ἐγκαινιασθέντος συνταγματικοῦ πολιτεύματος, ἦν ἡ ψυχὴ καὶ ὁ ἀρχηγέτης αὐτοῦ*»⁸⁶⁶.

Οι ιδεολογικές βέβαια βάσεις μεταξύ των Νεοοθωμανών και των επιγόνων τους Νεοτούρκων δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά, εφόσον και οι δύο προσέβλεπαν στο ίδιο ιδεώδες, την πολυεθνική κοινωνία κάτω από την κυριαρχία της τουρκικής εθνότητας πράγμα που μπορούσε να επιτευχθεί κυρίως με τη διασφάλιση της υφιστάμενης διάταξης των δομών εξουσίας και των σχέσεων κράτους και κοινωνίας⁸⁶⁷. Η ευρωπαϊκού τύπου συνταγματική νομιμότητα θα αποτελούσε την επίφαση της μεταβολής και ίσως τον εκσυγχρονισμό του συγκεντρωτισμού, αν δεν ανακοπτόταν για μια γενιά από τη χαμιτική απολυταρχία. Εξάλλου η σύγχυση των ονομάτων αποτελεί σημείο και της απουσίας σημαντικών ιδεολογικών στεγανών και διαχωριστικών γραμμών μεταξύ των Νεοοθωμανών και των Νεοτούρκων.

⁸⁶⁶ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 175.

⁸⁶⁷ Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 2 Δοσιματική Διοίκηση, σελ. 308.

Ακόμη και η συγκατοίκηση του φανατικού σοφτά Κιαμήλ με το Νεοοθωμανό αδελφό του, ενώ αρχικά δίνει την εντύπωση της αντίφασης, αποτελεί εξατομίκευση μιας συνύπαρξης και συμμαχίας σε συλλογικό επίπεδο εντός της Οθωμανικής κοινωνίας. Αξίζει να παρακολουθήσουμε αυτή την «αφύσικη» σχέση ιερατείου και προοδευτικών και πάλι από τον αυτόπτη Λουρεντζή: « Ἄλλ' ὁ Μιδχάτ πασσᾶς πλείστους διετήρησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁπαδούς, προπάντων δέ μεταξύ τῶν ἱεροσπουδαστῶν (σοφτᾶ), ὧν οἱ πλείοτεροί εἰσιν ἐνθερμοὶ ὁπαδοί τῆς Νέας Τουρκίας. Οὗτοι προπαρασκευάσαντες ἄλλοτε τὴν πῶσιν τοῦ Ἄπτούλ-Ἀζίζ, ἡ ἐπιτυχία τῆς ἰποίας ἐνέπνευσεν αὐτοῖς τὸν πόθον νέας ἐξεγέρσεως, οὐδὲν ἐκαραδόκουν, ἢ τὴν εὐκαιρίαν, καθ' ἣν ἐπωφελοῦμενοι τὴν γενικὴν δυσარέσκειαν, ἐφελκύσαντες δέ πρὸς ἑαυτούς τὸν λαόν, διὰ τινος ἀκαταγωνίστου διαδηλώσεως ἀνέτρεψαν τὸν Ρεδίφ πασσᾶν καὶ ἐπανέφερον ἐν τοῖς πράγμασι τὸν ἑαυτῶν ἠγέτην. Πρὸ πολλοῦ οἱ ἱεροσπουδασταὶ ἐξηρέθιζον τὸν λαόν διεγείραντες τὸ ἐξαφθέν ἤδη μῖσος αὐτοῦ, παρρησία δέ ζητοῦντες τὴν κατάργησιν τοῦ ὑπουργείου. Ἄλλ' ὁ Ἄπτούλ-Χαμίτ ἀναπολῶν ὅτι παραπλησία τις ἀπαίτησις ἐγένετο ἢ προανάκρουσις τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ θεοῦ αὐτοῦ ἐκόφειυσεν εἰς τὰς αἰτήσεις αὐτῶν.»⁸⁶⁸

Οι δυο γιοι της οθωμανικής οικογένειας συνεπώς, ο Κιαμήλ και ο Εφέντης, αποτελούν τυπικούς εκπροσώπους των ιδεολογικών διεργασιών της οθωμανικής πολιτικής του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα, και συμβάλουν από την πλευρά των ομάδων που εκπροσωπούν στον περιορισμό της μοναρχίας, την άρνηση των εδαφικών περιορισμών της αυτοκρατορίας και τη γένεση του τουρκικού εθνικισμού στο στάδιο που ο Namik Kemal προσδιορίζει με την εμφάνιση της έννοιας Vatan (πατρίδα)⁸⁶⁹.

Η αοριστία και η σύγχυση για την έννοια του εκδυτικισμού που επικρατούσε στους κόλπους των Νεοοθωμανών πιστοποιείται από τη συνέχεια της συζήτησης του Εφέντη με το Βιζυηνό. Η επίκληση του «νέου πνεύματος» και των «νέων ιδεών» καταλήγει σε κατάχρηση αλκοόλ, ως να πρόκειται αυτή

⁸⁶⁸ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 175.

⁸⁶⁹ Β. Lewis, «The Emergence», ό.π., σελ. 339.

να είναι η ουσία των μεταρρυθμίσεων⁸⁷⁰. Βεβαίως η κατάληξη της συζήτησης, η μέθη του Εφέντη δεν εκφεύγει του καυστικού σχολίου του Βιζυηνού, ότι το νέο πνεύμα των Νεοοθωμανών δεν είναι παρά οινόπνευμα.

Η χρήση του αλκοόλ κατά μια έννοια αποτέλεσε εκδήλωση εγκατάλειψης των παλιών περιορισμών της θρησκείας, όπως και η μη τήρηση της νηστείας του Ραμαζανιού. Οι πράξεις αυτές νοσηματοδοτούνταν ως συμβολική αντίσταση και επανάσταση κατά του θρησκευτικού κατεστημένου και χαρακτήριζαν μεγάλο μέρος των προοδευτικών κύκλων. Ο Φραγκούδης με το ύφος της ευθυμόλογης γενίκευσης υποθέτει ότι, «.. ἂν ἡμέραν τινά αἴφνης καί διά μιᾶς κατέπιπτεν ἐπί τῆς Κωνσταντινουπόλεως νεφέλη σκότους πυκνή, καί μετά μίαν ὥραν ἔλαμπεν ὁ ἥλιος ἀπροσδοκῆτως, θά ἐφωρῶντο πεντηκοντακισχίλιοι τοῦρκοι μέ τήν φιάλην εἰς τό στόμα.»⁸⁷¹. Μη λησμονούμε ότι ο κατ' ἐξοχήν μεταρρυθμιστής σουλτάνος, ο Αμπντουλμετζίτ, πέθανε σχετικά νέος από το ποτό. Σε μια συνάντησή του επίσης ο Φραγκούδης με νεαρό προοδευτικό υπασπιστή του σουλτάνου, μεταφέρει την αδιαφορία του τελευταίου για το Ραμαζάνι αλλά και την ταραχή του μη πιαστεί ἐπ' αυτοφώρω να το παραβιάζει: « Ἄλλ' ἀκριβῶς τήν στιγμὴν ἐκείνην ἡ θύρα ἰνοίχθη, καί αὐτός ἔκαμε κίνημα τόσο βίαιον νά κρύψη τόν κυαθίσκον, ὥστε τόν ἔχυσε σχεδόν μεταξύ τῶν ποδῶν του»⁸⁷². Η μεγάλη πλειοψηφία των Οθωμανών βέβαια παραμένει πιστή στις παραδόσεις του Ισλάμ και της είναι αδιανόητες τέτοιες «βλάσφημες» παρεκκλίσεις. Οι Νεοοθωμανοί αναγκάζονται να κάνουν τις «καταχρήσεις» τους ἐν κρυπτῷ και παραβύστω, για να μη προκαλέσουν. Η συνολική ωριμότητα της οθωμανικής κοινωνίας να δεχθεί τον εκδυτικισμό, κρίνεται και από τέτοιες λεπτομέρειες που αποδίδουν τόσο το βάθος των αλλαγών οι οποίες προοιωνίζονται, όσο προσμετρούν και το μέγεθος της αντίδρασης που εγείρεται από την πλευρά των «Παλαιοτούρκων».

⁸⁷⁰ Αξίζει εδώ να σημειώσουμε την παρατήρηση του Μ. Χρυσανθόπουλου, «Γ. Βιζυηνός μεταξύ φαντασίας και μνήμης», ό.π., σελ. 80, ότι ο Εφέντης επιχειρηματολογεί ταντολογώντας «ἡ ταπεινή μου γνώμη εἶναι, εἶπεν, ὅτι οἱ συντηρητικοί εἶναι στάσιμοι, ἡ δέ στασιμότης δέν εἶναι πρόοδος» (σελ. 87).

⁸⁷¹ Γ. Φραγκούδης, «Η Κωνσταντινούπολις», ό.π., σελ. 149.

⁸⁷² Γ. Φραγκούδης, ό.π., σελ. 152.

Αν συνοψίσουμε λοιπόν τα ψήγματα από τη συζήτηση του Βιζυηνού με τον ανώτερο Οθωμανό υπάλληλο, τα συμπεράσματα είναι σαφή από την τελευταία εικόνα της οποίας ο συμβολισμός μεταφέρεται με μια γενικευμένη κρίση για το σύνολο της πορείας των νεοοθωμανικών επαγγελιών. Στο τέλος ο Εφέντης μεθυσμένος παραπαίει από τοίχο σε τοίχο, τις σταθερές και αμετακίνητες δομές της κοινωνίας. Το κόμμα του καρκινοβατεί μέχρι οι ιδεολογικές ζυμώσεις να ολοκληρωθούν και να λάβουν νέα μορφή, οριστική και τελεσίδικη αυτή τη φορά, στο καθαυτό κόμμα των Νεοτούρκων το 1889.

3.4. « Ό Μοσκώβ - Σελήμ »

3.4.1. Ιδεολογικό πορτραίτο του στρατιώτη Σελήμ

Το διήγημα αυτό του Βιζυηνού είναι το τελευταίο στη σειρά της διηγηματογραφικής παραγωγής του, ενώ δημοσιεύεται τρία χρόνια μετά τον εγκλεισμό του συγγραφέα στο φρενοκομείο, το 1895. Η τάση προς την καθαρόαιμη βιογραφία που παρουσιάζει, είναι έκδηλη και ο αφηγητής κρατά ελάχιστο τόπο για τον εαυτό του⁸⁷³. Από τον πρόλογο ακόμη τίθενται οι τεχνικές και οι συμβάσεις με τον αυτοχαρακτηρισμό του αφηγητή ως απλού «*χρονογράφου*» που αποτελεί το στίγμα του ρεαλισμού, και ο αναγνώστης αναμένει τούτο ως θεμελιακό στοιχείο. Η πραγματοποίηση της αφήγησης βαίνει μέσα από μια ολοκληρωμένη σχέση ανάμεσα στις αφηγηματικές τεχνικές οι οποίες σχετίζονται άμεσα με ρεαλιστικά-νατουραλιστικά στοιχεία και αντίστοιχα ρομαντικά⁸⁷⁴.

Οι υποτιθέμενοι ή και πραγματικοί δισταγμοί του αφηγητή για την τολμηρή σύλληψή του να διασώσει και να διαδώσει την ιστορία του

⁸⁷³ «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά διηγήματα», εισαγωγή Π. Μουλλάς, ό.π., σελ. ρκγ'.

⁸⁷⁴ Michalis Cryssanthopoulos, «Reality and imagination: The Use of History in the Short Stories of Yeórgios Viziniós», «The Greek Novel AD I - 1985» edited by Roderick Beaton, Croom Helm, London, New York, Sydney 1988, σελ. 15.

Οθωμανού στρατιώτη, εκτίθενται αρκετά αναλυτικά στον πρόλογο και βεβαίως εκκινούν από τις ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες γράφεται το κείμενο. Ένα χρόνο μετά την προσάρτηση της Ρωμυλίας στη Βουλγαρία και με τα Βαλκάνια στα πρόθυρα γενικευμένης σύγκρουσης, δεν είναι καθόλου εύκολο για το κοινό να κατανοήσει μια σύνδεση δύο ανθρώπων στην καρδιά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας τέτοια που, για το πνεύμα της εποχής, να θεωρείται περίπου αδιανόητη. Όσο κι αν οι ελληνοοθωμανικές σχέσεις την εποχή της συγγραφής διέρχονται κάποια ομαλοποίηση, ο Μοσκώβ-Σελήμ είναι αρκετά έξω ακόμη και από την πιο θετική πρόσληψη αυτής της ομαλοποίησης. Έτσι το μόνο επαρκές στοιχείο για να κατανοηθεί ο στόχος του Βιζυηνού, είναι η διαπίστωση ότι το πρόβλημα δεν είναι η βιογράφηση του Σελήμ αλλά η σχέση του αφηγητή με το αντικείμενό του και, πιο συγκεκριμένα, η γνωριμία και η ξαφνική φιλία του μ' έναν αλλόθρησκο⁸⁷⁵.

Πέραν όμως απ' τις οποιεσδήποτε τεχνικές της σύνθεσης ή τις ψυχολογικές προεκτάσεις της σχέσης ταύτισης Βιζυηνού και Σελήμ, ας μη λησμονούμε ότι ο δεύτερος αφηγείται και μάλιστα στο σύνολο σχεδόν του έργου και μέσα απ' αυτήν ακριβώς την εξομολόγηση διακρίνονται πολλά στοιχεία που μπορούσαν να αποδώσουν το είδος και τον τρόπο της σκέψης ενός αντιπροσωπευτικού Οθωμανού⁸⁷⁶. Δεν είναι βέβαια ο Σελήμ ένας μέσος όρος. Το ίδιο το παρανόμι «Μοσκώβ» δείχνει την ιδιαιτερότητά του· όμως το διάστημα της ζωής του πριν το αποκτήσει, αποτελεί ήδη ικανό κεφάλαιο για να αντιληφθούμε πώς σκεπτόταν. Εξάλλου στο τέλος του έργου φαίνεται ότι και αυτό το παρανόμι που δεν αρνιόταν κι ο ίδιος, δεν ήταν παρά μια αυταπάτη: «*Καί ὁ Τοῦρκος ἔμεινε Τοῦρκος*» (σελ. 252).

⁸⁷⁵ «Γ. Μ. Βιζυηνός - Νεοελληνικά διηγήματα», ό.π., εισαγωγή Π. Μουλλάς, σελ. ρκγ'.

⁸⁷⁶ Ας παρατηρήσουμε στο σημείο αυτό ότι η αντιπροσωπευτικότητα του τύπου του Σελήμ ξεκινά από τ' όνομά του που έφεραν ορισμένοι από τους πιο γνωστούς σουλτάνους των Οθωμανών, ένα όνομα που κατάγεται από την ίδια ρίζα με τη λέξη μουσουλμάνος και στα αραβικά, και κατ' επέκταση και στα οθωμανικά τουρκικά, δηλώνει το σωστό και δυνατό, τον όμορφο και σίγουρο, το γαλήνιο άνθρωπο. Βλ. σχετικά την εισήγηση του Γ. Βογιατζή στην ημερίδα με θέμα: «Προσέγγιση στο Γεώργιο Βιζυηνό» (13-10-1996), έκδ. Νομαρχίας Ξάνθης, Ξάνθη 1997, με τίτλο: «Μοσκώβ Σελήμ μέσα από την εμπειρία της διδασκαλίας σε ένα σχολείο της σημερινής Θράκης», σελ. 27.

Αυτή η τελευταία διαπίστωση του Βιζυηνού είναι και η αφετηρία για να ξεκινήσουμε τη συναρμολόγηση της ιδεολογικής ταυτότητας του Σελήμ. Στην πραγματικότητα ο Τούρκος δεν έμεινε Τούρκος γιατί δεν ήταν ποτέ τέτοιος. Χρειάζεται να κατανοήσουμε τις πολιτειολογικές του καταβολές, για να διαπιστώσουμε ότι η χρήση του εθνωυμίου που κάνει ο Βιζυηνός, αποτελεί προϊόν δικών του ιδεολογικών προϋποθέσεων και ετεροκαθορισμού του Σελήμ. Ο αυτοκαθορισμός του τελευταίου είναι τελείως διαφορετικός, αρκεί να προσέξουμε ότι σε κανένα σημείο του λόγου δε χρησιμοποιεί ο ίδιος για τον εαυτό του ή για τους ομοεθνείς-ομοθρήσκους και τη χώρα του τους προσδιορισμούς Τούρκος-Τουρκία. Εκτός απ' αυτή την συνειδητή αποφυγή των συγκεκριμένων προσδιορισμών υπάρχει μια πληθώρα άλλων εκφράσεων που δείχνουν επαρκώς την προσωπική ιδεολογική του ταυτότητα και αντίληψη για τη θέση του ως πιστού του Ισλάμ και υπηκόου του Οθωμανού σουλτάνου.

Θα ήταν συνεπώς λογικό να διαχωρίσουμε πλήρως τους χαρακτήρες που διαγράφονται στο «Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου», τον Κιαμήλ και ειδικά τον Εφέντη-ανακριτή, από το Σελήμ. Στην πρωτεύουσα των αλλαγών και των εξελίξεων οι εθνικές αντιλήψεις των Οθωμανών έχουν διαφοροποιηθεί από την επαρχία της αυτοκρατορίας, όπου κάποιες αρχέτυπες πολιτειολογικές δομές εξακολουθούν να επιβιώνουν σχεδόν ανεξέλικτες ή ελαφρά παραλλαγμένες από την αρχική τους μορφή. Η μάζα της επαρχιακής αριστοκρατίας με εκπροσώπους σαν το Σελήμ εξακολουθεί να είναι προσδεμένη στο τιμαριωτικό παρελθόν της αυτοκρατορίας. Η παρακμή αρχικά και η κατάργηση κατόπιν του συστήματος αυτού, επιβεβλημένη δια της βίας στο πλαίσιο του Τανζιμάτ, δεν αναίρεσε τους όρους σκέψης και δράσης των ανθρώπων στην αργόσυρτη πραγματικότητα της οθωμανικής υπαίθρου.

Οι όροι αυτοί τέθηκαν στις απαρχές της δόμησης της αυτοκρατορίας. Η οθωμανική πραγματικότητα προσομοίαζε με έναν αριθμό κρατών που ανήκαν στο μόρφωμα της «Ανατολικής Δεσποτείας» και είχαν προϋπάρξει στον ίδιο χώρο διαμορφώνοντας ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αντίληψης της εξουσίας και του κορυφαίου εκφραστή της, του μονάρχη⁸⁷⁷. Το ίδιο της οθωμανικής

⁸⁷⁷ Σύμφωνα με τη «Μεσανατολική» σύλληψη της έννοιας του μονάρχη η εξουσία και τα μέσα άσκησης της συγκεντρώνονται απόλυτα στα χέρια του. Θεωρείται ότι έχει επιλεγεί και

κοινωνίας όμως προσδιορίζεται από μία συγκεκριμένη αντιστροφή. Η αντιστροφή αυτή εντοπίζεται στο ότι δεν είναι η κοινωνία που οργανώνει το κράτος αλλά το αντίθετο. Το κράτος οργανώνει την κοινωνία με βασικό στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων και την αναπαραγωγή του πολιτειακού μορφώματος στο οποίο ο λαός εκλαμβάνεται ως πειθαρχημένο ποίμνιο⁸⁷⁸. Για να επιτευχθεί αυτό απαραίτητη προϋπόθεση είναι η απ' αρχής πλήρης απουσία ατομικής ιδιοκτησίας. Ότι υπάρχει στην επικράτεια του σουλτάνου θεωρείται προσωπική κληρονομιά του, με εξαίρεση τα βακουφικά ιδρύματα. Η πολιτική αυτή θεωρία προϋποθέτει το απεριόριστο δικαίωμα του μονάρχη να εκμεταλλεύεται όλες τις πηγές πλούτου και να τις κατανέμει στο ποσοστό και στο βαθμό της προσφοράς υπηρεσιών από τους υπηκόους του. Επομένως δεν υπάρχει καμιά κληρονομική αριστοκρατία και ο πλούτος ή οι τιμές είναι συνυφασμένα με το κράτος και το αξίωμα απλώς συνάρτηση της θέσης που κατείχε κανείς σ' αυτό⁸⁷⁹.

Στην πολιτειακή αυτή θεωρία συνδυάζονται στοιχεία που είχαν κληροδοτηθεί από τις προϋπάρχουσες αυτοκρατορίες στην περιοχή, το νομαδικό παρελθόν των Οθωμανών και την ισλαμική πολιτική θεωρία που απέδιδε στο κράτος ιεραποστολικό υπαρκτικό στόχο για την υλοποίηση των

υποστηριχθεί από το θεό και μόνον απ' αυτόν. Αυτή η σύλληψη στην πράξη διακηρυσσόταν στην όψη κάθε κυβερνητικής δραστηριότητας. Όλες οι κυβερνητικές αποφάσεις, διορισμοί και δικαιοπραξίες, εκδίδονται στο όνομα του σουλτάνου. Όταν οι αξιωματούχοι του επρόκειτο να συντάξουν αναφορές ή να λάβουν αποφάσεις, τα έγγραφά τους τελείωναν με τη φράση : *baki emr Sultan imindir* = η έσχατη προσταγή ανήκει στο σουλτάνο μας. Η θέληση και η εξουσία του εκφράζονταν στα ποικιλώνυμα διατάγματα και ήταν τα μόνα μέσα νομιμοποίησης της άσκησης της εξουσίας του. Από το μεγάλο Βεζύρη ή τον ορθόδοξο Πατριάρχη μέχρι τον απλό ιμάμη ή επικεφαλής συντεχνίας, κάθε αρμόδιο πρόσωπο ήταν υποχρεωμένο να κατέχει σουλτανικό μπεράτι και να ασκεί το έργο του εξ' ονόματος του σουλτάνου. Βλ. σχετικά H. Inalcik, «Decision making», ό.π., σελ. 115-6.

⁸⁷⁸ Βλ. σχετικά N. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 1 Το δεσποτικό κράτος, σελ. 93 και Halil Inalcik, «The Ottoman Empire - The classical age 1300-1600», Translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber, Weidenfeld and Nicolson, London 1973, σελ. 67.

⁸⁷⁹ Πέρυ Αντερσον, «Το απολυταρχικό κράτος», Μετάφραση: Ελένη Αστερίου, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1986, σελ. 366-7.

θρησκευτικών ιδανικών στο πλαίσιο των οποίων η εξουσία παύει να είναι αυτοσκοπός⁸⁸⁰.

Παράλληλα, εντός αυτής της κρατικής οντότητας, διατηρείται και ο παραδοσιακός θρησκευτικός και πολιτικός διαχωρισμός των υπηκόων σε Μουσουλμάνους και μη, οι οποίοι διέπονται από το καθεστώς *Jimma* (υποχρέωση, ευθύνη) και ονομάζονται *Jimmis* (υπόσπονδοι), εφ' όσον οι Μουσουλμάνοι αναλαμβάνουν το καθήκον της προστασίας της ζωής και της περιουσίας τους. Η άτυπη αυτή συμφωνία συνύπαρξης και «προστασίας» προϋποθέτει εκ μέρους των μη Μουσουλμάνων την ανάληψη της υποχρέωσης καταβολής του κεφαλικού φόρου (*Jizye*) και του φόρου της γης (*harac*). Πέραν από τις καθαυτό οικονομικές επιβαρύνσεις προβλέπεται και ένα κανονιστικό πλαίσιο συμπεριφοράς των μη Μουσουλμάνων *Jimmis* το οποίο βέβαια τους μετατρέπει σε υποδεέστερους υπηκόους με σημαντικό περιορισμό των δικαιωμάτων και αντίστροφη αύξηση των υποχρεώσεών τους⁸⁸¹.

Η θεσμοθετημένη έκφανση όλων των παραπάνω παραμέτρων στο Οθωμανικό κράτος είναι ο τιμαριωτισμός, η κατανομή των πηγών πλούτου της αυτοκρατορίας σε σπαχήδες-πολεμιστές οι οποίοι λαμβάνουν το τιμάριο ως αντιμίσθιο της συμμετοχής τους στις εκστρατείες του σουλτάνου, χωρίς η ιδιοκτησία τους ποτέ να είναι νομικά πλήρης με δυνατότητα κληρονομικής μεταβίβασης. Ο οθωμανικός τιμαριωτισμός είναι τελείως διαφορετικό φαινόμενο από τη δυτική φεουδαρχία στην οποία το φέουδο συμβάλλει στην αποκέντρωση και την αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας. Η ύπαρξη μιας πυραμιδοειδούς διάταξης στην ιεραρχία του Οθωμανικού κράτους εμποδίζει τις φυγόκεντρες τάσεις και διατηρεί υπό τον απόλυτο έλεγχό της τις διανεμημένες πηγές πλούτου και τους κατόχους τους που δεσμεύονται απόλυτα μέσω ενός συστήματος ελέγχου και της υποχρέωσης προσφοράς υπηρεσιών στο σουλτάνο⁸⁸². Οι κάτοχοι της γης απολάμβαναν μόνο το προνόμιο τύπου “*usufruct*“, δηλαδή το δικαίωμα της νομής των καρπών της ιδιοκτησίας κάποιου άλλου (εν προκειμένω του σουλτάνου), ενώ ταυτόχρονα

⁸⁸⁰ H. Inalcik, « The Ottoman Empire», ό.π., σελ. 67.

⁸⁸¹ Joseph Schacht, «An introduction to Islamic law», Clarendon Press, Oxford 1984, σελ. 130-1.

⁸⁸² Nicora Beldiceanu, «XIV yüzyıldan XVI yüzyıla, Osmanlı Devleti'nde timar», Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, «Teori», Ankara 1985, σελ. 99-100.

δρούσαν και ως εκπρόσωποι της κρατικής εξουσίας συλλέγοντας τους φόρους και εδραιώνοντας την κατά τόπους τάξη σε συνεργασία με τα τοπικά δικαστήρια⁸⁸³.

Το τιμαριωτικό όμως σύστημα ήταν σύμφυτο με τον κατακτητικό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας. Η αποτελεσματικότητα της κατάκτησης έκρινε και την επιβίωσή του. Η σταδιακή στρατιωτική αποδυνάμωση με την ανάσχεση της επέκτασης επέδρασε διαβρωτικά στην ίδια τη φύση του τιμαριωτισμού. Η παύση της επέκτασης έστρεψε προς τα πίσω τους τιμαριούχους-πολεμιστές, «ενάντια» πλέον στα ίδια τα απομακρυσμένα εδάφη της αυτοκρατορίας. Οι φόροι και η υποχρεωτικές εργασίες των αγροτών αυξήθηκαν, ενώ τα δικαστήρια άρχισαν να παρουσιάζουν φαινόμενα διαφθοράς και τα τιμάρια να μεταβάλλονται σε κληρονομικά *çiftlik*. Οι τοπικές αρχές δεν μπορούσαν να επιβάλουν το νόμο, γιατί τοπικές αρχές ήταν οι ίδιοι οι τιμαριούχοι⁸⁸⁴. Η κατανομή της εκμετάλλευσης των τιμαρίων εκφυλίστηκε στη διαδικασία του *iltizam* (εκμίσθωσης) και της πελατειακής-ρουσφετολογικής παραχώρησης της εκμετάλλευσής τους. Ωστόσο σε καμμία περίπτωση ο τιμαριωτισμός δεν εξελίχθηκε σ' ένα γνήσιο δυτικού τύπου φεουδαρχισμό. Το συγκεντρωτικό κράτος και ο γενιτσαρικός θεσμός ήταν τα μόνιμα εμπόδια σε μια τέτοια εξέλιξη και ως αποτέλεσμα τούτου η πορεία της οθωμανικής κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας διαφοροποιείται πλήρως από τη φεουδαρχική νομοτέλεια και τις εξελικτικές φάσεις που τη συνοδεύουν⁸⁸⁵.

Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η παρακμή και η κατάρρευση του οθωμανικού τιμαριωτισμού δεν συνεπέφερε την πλήρη ανατροπή και της πολιτειολογικής σκέψης που οδήγησε στη δημιουργία του. Μη ακολουθώντας την πορεία της δυτικής φεουδαρχίας ο τιμαριωτισμός εκφυλίστηκε στην πρακτική του λειτουργία και τους υπαρκτικούς στόχους του⁸⁸⁶, διατηρήθηκαν

⁸⁸³ Steven W. Sowards, «Lecture 3: The principles of Ottoman rule in the Balkans», <http://www.lib.msu.edu/sowards/balkan/lecture3.html>, σελ. 4.

⁸⁸⁴ S. Sowards, *ό.π.*, σελ. 6.

⁸⁸⁵ Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», *ό.π.*, τομ. 2 Δοσιματική Διοίκηση, σελ. 123.

⁸⁸⁶ Οι σπαχήδες ιδιοκτήτες μικρότερης κλίμακας αγροτικών εκτάσεων, λόγω των αυξημένων εξόδων της παραγωγής και της ερήμωσης των ιδιοκτησιών τους από τους καλλιεργητές,

όμως στην Οθωμανική προκαπιταλιστική ύπαιθρο τα ιδεολογικά κατάλοιπά του, αφού η μακρόχρονη φθορά και η συνολική αντοχή που επέδειξε ο θεσμός, έκαναν δυνατή την επιβίωση των αρχικών πολιτειακών αντιλήψεων για τη σουλτανική εξουσία μέχρι και το 19^ο αιώνα. Εξάλλου αυτή η ίδια εξουσία διατήρησε απαράλλακτο τον κυριαρχικό της ρόλο στην πυραμιδική ιεραρχία και, παρ' όλες τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που συντελούνταν στην κατεύθυνση της ποιοτικής μεταβολής του τιμαριωτισμού μέχρι να φθίνει, δεν απώλεσε τα χαρακτηριστικά της, δηλαδή τον έλεγχο της στρατογραφειοκρατίας ούτε και το μουσουλμανικό χαρακτήρα της⁸⁸⁷.

Όλα τούτα διακρίνονται στο διαφωτιστικό λόγο του Μοσκώβ-Σελήμ. Ήταν γεννημένος από πλούσια οικογένεια μπέηδων (σελ. 214), η υπόληψη της οικογένειάς του ήταν επίσης μεγάλη (σελ. 219) και μάλιστα έφτανε μέχρι τη συγγένεια με το Σερασκέρη (σελ. 216), πιθανότατα με τον Κροάτη εξωμότη αρχηγό των οθωμανικών δυνάμεων στον Κριμαϊκό πόλεμο, Ömer Lütfi Paşa⁸⁸⁸. Οι έννοιες πατρίδα και έθνος απουσιάζουν πλήρως ως σημεία αναφοράς του Οθωμανού στρατιώτη: «*Εμείς και οι ίδιοί μας, η ζωή και η περιουσία μας, είναι κτήμα του αφέντη μας του Σουλτάνου και είναι χαϊρι και εὐτυχία όταν ξοδοεύονται εις τὴν ὑπηρεσίαν του*». Η δυστυχία όμως του Σελήμ είναι ότι, ενώ τούτος εμφορείται πλήρως από το ορμητικό πνεύμα των σπαχήδων στην ακμή της δράσης τους, οι συνθήκες έχουν μεταβληθεί τόσο, ώστε να είναι παράταιρος ο ζήλος και η προθυμία του. Οι συνθήκες του 19^{ου} αιώνα έχουν διαφοροποιήσει εντελώς τις γενικότερες αντιλήψεις. Στην αντίπερα όχθη στέκουν οι εφέντηδες σαν τον ανακριτή που επιχειρούν την ιδεολογική

απομακρύνθηκαν σταδιακά από τις γαίες τους, για να καταλήξουν αυτές να περάσουν, προς τις αρχές του 19^ο αιώνα πια, στα χέρια των "ayan" που διατηρούσαν ένοπλα σώματα και ελέγχονταν ελάχιστα ή και καθόλου από την κεντρική εξουσία. Βλ. σχετικά S. Sowards, «The principles of Ottoman rule», ό.π., σελ. 7.

⁸⁸⁷ Είναι επίσης χαρακτηριστικό της διατήρησης αυτού του ελέγχου ότι το φαινόμενο της οθωμανικής γραφειοκρατίας σε καμμία περίπτωση δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως τυπικό δείγμα τέτοιας κατά το πρότυπο της αντίστοιχης δυτικοευρωπαϊκής. Η οθωμανική kalemiyye παρέμεινε πάντα πλήρως εργαλείο του σουλτανάτου. Βλ. σχετικά H. Inalcik, «Decision making», ό.π., σελ. 115.

⁸⁸⁸ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., Vol. II, σελ. 503.

αναπροσαρμογή με μια τελείως διαφορετική νοουτροπία στην οποία το πνεύμα του Σελήμ είναι ξεπερασμένο και γι' αυτό αντίπαλο.

Είναι αναμφίβολο ότι ο τρόπος σκέψης του Σελήμ είναι απευθείας κληροδότημα του πατέρα του. Από εκείνον ξεκινούν οι καταβολές της αφοσίωσής του στο σουλτανικό θεσμό. Πρόκειται για άνθρωπο σκληρό, με πολεμικό ήθος και άκαμπτες παραδοσιακές αντιλήψεις. Απόδειξη τούτου είναι και το γεγονός ότι ποτέ δεν έβαλε πιοτό στο στόμα του, πριν παρασυρθεί από κάλλη της νεαρής χανούμισσας (σελ. 228). Το ίδιο ισχύει και για το Σελήμ, όπως φαίνεται από τα επαινετικά λόγια της ρωσίδας που γνώρισε στην αιχμαλωσία του, για το ότι ο αυτός δεν πίνει (σελ. 241).

Σε κάθε εκστρατεία που πήγαινε ο Σελήμ, το κίνητρο ήταν το ίδιο, η ακεραιότητα της χώρας του σουλτάνου, στόχος στον οποίο υποτάσσεται κάθε ατομικό κτήμα και κάθε προσωπική επιθυμία: *«Βιός και γυναίκα και παιδιά είναι κτήμα του Σουλτάνου, και όταν πολεμούμε με τό Μόσκοβο, έπτά ζωές νά έχω, και τές έπτά τές χάνω εις τόν πόλεμον διά νά νικήση ό έφέντης μας!»* (σελ. 235). Είναι ίσως πολύ σπάνιο να ανακαλύψει κανείς στη μέση και προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα τόση εμμονή στην παραδοσιακή δόμηση των πολιτικών αξιών στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Σύμφωνα με το διαχωρισμό του Κ. Λουρεντζή, ο Σελήμ ανήκει στο «κόμμα» των Παλαιοτούρκων. Η ένταξή του όμως είναι αποφαστική, απλή αντιδιαστολή προς τους Νεοοθωμανούς που άρχιζαν τότε δειλά να κάνουν την εμφάνισή τους και να μιλούν για οθωμανική πατρίδα πλέον, και οθωμανικό πατριωτισμό. Μέσα στην ίδια σύγχυση των ονομάτων θα θεωρούσαμε και το χαρακτηρισμό Παλαιότουρκος άστοχο, εφόσον απουσιάζει από τη συνείδηση των ανθρώπων στους οποίους αφορά, η τουρκική συνείδηση. Συσπειρώνονται γύρω από το θεσμό του σουλτάνου και είναι οι εναπομείναντες Οθωμανοί που ενσαρκώνουν το ιδανικό της συνέχειας της φυλής του Οσμάν. Υπ' αυτή την έννοια ο Σελήμ είναι στην πραγματικότητα Παλαιοθωμανός.

Δεν πρέπει όμως από τη θεσμική υπόσταση του σουλτανικού θεσμού να μας διαφύγει και η άλλη όψη του διττού χαρακτήρα της, η θρησκευτική. Η ιδιότητα του σουλτάνου να δρα ως θρησκευτικός αρχηγός αποτελεί θεμελιακό στοιχείο της σύνθεσης της οθωμανικής μοναρχίας. Οι ισχυρές μουσουλμανικές παραδόσεις που εντάχθηκαν στην οθωμανική πολιτειολογία

καθαγίαζαν την αναντίρρητη υποταγή στου σουλτάνου. Επισήμως ο τίτλος του θρησκευτικού αρχηγού των Μουσουλμάνων αποκτήθηκε από το σουλτάνο Σελήμ Β', όταν ο τελευταίος των Αββασιδών χαλιφών στο Κάιρο, al-Mutawakkil, του «μεταβίβασε» το Χαλιφάτο εφ' όλων των πιστών⁸⁸⁹. Στην πραγματικότητα οι Οθωμανοί σουλτάνοι αποκαλούνταν khalifa τουλάχιστον από την εποχή του Μουράτ Α', (1362-1389)⁸⁹⁰.

Ως εκπρόσωπος όλων των πιστών ο σουλτάνος-χαλίφης έχει την υποχρέωση της οργάνωσης και διεξαγωγής του ιερού πολέμου (jihad) και για τους Μουσουλμάνους ο πόλεμος αυτός είναι συλλογικό καθήκον, πράγμα που σημαίνει ότι το σύνολο της ισλαμικής κοινότητας, με την ευρύτερη έννοια του όρου, οφείλει να αγωνίζεται για την επέκταση της επικράτειας του ισλαμικού κράτους και για την επιβολή της πίστης⁸⁹¹.

Σε δύο περιπτώσεις ο Μοσκόβ-Σελήμ αποδίδει με θρησκευτικούς όρους την ταυτότητά του και οριοθετεί τη σύγκρουση με τη Ρωσία στο πεδίο της θρησκευτικής αντιπαράθεσης: *«Τό νερό καί ή φωτιά μποροῦν νά κάμουνε φιλία μεταξύ τους καί νά ἔχουνε ὁ Μόσκοβος καί ὁ Ἰσλάμ ποτέ, ποτέ!»* (σελ. 235). Στο άλλο σημείο η ταυτότητα εκφράζεται ολοκληρωμένη, όσο πουθενά αλλού: *«- Ὁ πατέρας μου καί ή μητέρα μου ἦσαν ἰσλάμ .. Ἐγώ κι ὄλοι οἱ ἰσμανλήδες κτῆμα τοῦ Σουλτάνου ⁸⁹².. Τό αἷμα καμμιά φορά νερό γίνεται; ..*

⁸⁸⁹ Σύμφωνα βέβαια με την άποψη του Halil Inalcik, «Islam in the Ottoman Empire», ό.π., δεν υπάρχουν σύγχρονες της εποχής μαρτυρίες ότi ο Σελήμ Α' έλαβε ή αξίωσε να λάβει το χαλιφάτο απ' τον al-Mutawakkil. Ο ίδιος επίσης υποστηρίζει ότi φαίνεται πως η παράδοση αυτή προέρχεται από το 18^ο αιώνα με σκοπό να επιτευχθούν κάποιοι πολιτικοί στόχοι και ότi στην πραγματικότητα ούτε ο Σελήμ ούτε ο γιος του Σουλεϊμάν αισθάνθηκαν πως η αξίωση κυριαρχίας τους στον ισλαμικό κόσμο απαιτούσε τη μεταφορά αυτού του δικαιώματος, σελ. 233.

⁸⁹⁰ Αντώνιος Μ. Οικονομίδης, «Πόλεμος και ειρήνη στο Ισλάμ» (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 91.

⁸⁹¹ Ηλίας Νικολακάκης, «Ο ιερός πόλεμος του Ισλάμ "Τζιχαντ"-Σύστασι-Καθιέρωσι-Σύγχρονες Εφαρμογές του», Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 88.

⁸⁹² Η φράση του Σελήμ παραπέμπει απ' ευθείας στη θεμελιώδη οθωμανική πολιτειολογική θέση ότi «η γη και το γαγγει (=το υπόκεισθαι απολύτως στη δικαιοδοσία του σουλτάνου, η ιδιότητα του reaya και εν τέλει οι υπήκοοι) ανήκουν στο σουλτάνο. Η αρχή αυτή εκφράζεται σ' όλους τους οθωμανικούς νομικούς κώδικες και στόχευε στην κατάργηση όλων των κληρονομικών δικαιωμάτων με τη μορφή είτε των πολιτικών είτε των αποκαλούμενων

Πῶς ν' ἀρνηθῶ τό αἷμα μου! .. Νά προδώσω τόν ἀφέντη μου! .. Νά πάγω μέ τούς Ρούσσους! ..» (σελ. 251). Πιστεύουμε ότι αυτά τα λόγια αποτελούν την κατακλείδα της κοσμοθεωρίας του Σελήμ και το σημείο του διαχωρισμού του απ' ότι πρέσβευαν οι νέες ιδέες στα αστικά κέντρα της μεταλασσόμενης αυτοκρατορίας.

Σε κάθε ευκαιρία ο Σελήμ, έστω και υπαινικτικά διαπιστώνει μια πῆψη που οφείλεται ακριβῶς στην εγκατάλειψη αυτών των ιδεών. Οι απώλειες του υφίσταται η αυτοκρατορία και η καθημερινή της παρακμή χιτιολογούνται από την παρέκκλισή της από τις αρχές που τη μεγάλυναν στο παρελθόν. Οι εφέντηδες και οι αγάδες που εισηγούνται τις μεταρρυθμίσεις ξέρχονται από το παραδοσιακό πλαίσιο λειτουργίας του κράτους και της εξουσίας, γι' αυτό και τιμωρούνται «*Ἐσήκωσ' ὁ Θεός τό «μερχαμέτι» του ευσπλαχνία) ἀπ' αὐτόν τόν τόπο, διά τίς κακίες τῶν ἐφέντηδων καί τῶν ἰγάδων»* (σελ. 246). Η κρίση των ανθρώπων αυτών κατά τον Σελήμ συσκοτίστηκε και οι αποφάσεις τους δε μπορεί παρά να οδηγούν στην καταστροφή «*Τόσο μεγάλη γνῶσιν εἶχεν ὁ Σερασκέρης τοῦ Σουλτάνου, καί οἱ ἄλλοι χαραμοφαγάδες πού κάμνουν τό «ντοβλέτι»!*» (σελ. 235). Όταν τέλος θα πέσει μετά την αιχμαλωσία του ζητιάνος στους δρόμους της Πόλης, οι ίδιοι τελικάτοι εφέντηδες θα τον προσπερνούν με τις μεταξωτές ομπρέλλες και τα μάντια τους, ενώ από τις σπατάλες τους δε θα περισσεύουν χρήματα για την πληρωμή των στρατιωτών (σελ. 243).

Η ιστορική νομοτέλεια του Σελήμ ως αποτέλεσμα όλων αυτών των παρεκτροπών θα συντελεσθεί εντός ολίγου και ωφελημένη απ' αυτήν θα ξέλθει η Ρωσία. Ο θεός έκαμε τη χώρα του «*.. «κισμέτι» της Ρουσσίας, διά τήν καλωσύνη καί τή φρονιμάδα της.*» (σελ. 246). Η λύση του Ανατολικού ζητήματος είναι επίσης προφανής στην απλοϊκή σκέψη του Οθωμανού στρατιώτη «*Τό «ζεῦκι» (zenk = ευχαρίστηση, ηδονή), πού τραβᾶ (ο σουλτάνος) ιέσα στήν Πόλι, μπορεί νά τό τραβᾶ καί στό Μπαγδάτι καί στή Δαμασκύ»* (σελ. 240).

φεουδαρχικών» προνομίων· έδινε επίσης στο σουλτάνο απόλυτο έλεγχο στη γη και τους αγρότες, ώστε να είναι σε θέση να δημιουργήσει και να ελέγξει ένα «συγκεντρωτικό» κράτος άνω από την απόλυτη αυτοκρατορική εξουσία του. Βλ. σχετικά H. Inalcik, «Decision making», ό.π., σελ. 116.

Ο Βιζυηνός αποδίδει σ' αυτή τη διαπίστωση του Σελήμ το μύθο της «Κόκκινης Μηλιάς» αντεστραμμένο, σύμφωνα με την ελληνική παράδοση. Στην οθωμανική εκδοχή η «Κόκκινη Μηλιά» ταυτίζεται με την επέκταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προς δυσμάς κι ως τη Ρώμη, κατά την αναφορά του Evliya Çelebi⁸⁹³. Στην ελληνική μεγαλοϊδεατική παράδοση ο μύθος έχει εντελώς αντίθετη φορά: «Πολλάκις ἤκουσα νά λέγεται παρά τῶν ἡμετέρων, ὅτι οἱ Τοῦρκοι οὐδέποτε ἐθεώρησαν τάς ἐν Εὐρώπῃ κτήσεις τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ὡς πραγματικῶς εἰς αὐτούς ἀνηκούσας. Τοῦναντίον πιστεύουσι καί ἡμολογοῦσιν, ὅτι πατρὶς αὐτῶν φυσική εἶναι ἡ «Κόκκινη Μηλιά», καί ὅτι, τῆς ὕρας ἐπιστάσης, ἅπαντες σὺν γυναιξί καί τέκνοις θά διαβῶσιν ἀθορύβως καί ἡπαθῶς τόν Βόσπορον, ἐπιστρέφοντες ἡμῖν εὐλαβῶς ὡς ἱεράν παρακαταθήκην τάς κλεῖδας τοῦ Βυζαντίου. Καί ναί μὲν εἰς τήν ἀληθῶς ταύτην ἐλπίδα ἡ πραγματική ἱστορία ἀντιτάσσει μακράν σειράν περιφανῶν ὑπερανθρώπων, ἡπεγνωσμένων, θηριωδῶν ἀγώνων, δι' ὧν οἱ Τοῦρκοι βῆμα πρὸς βῆμα διημφησβήτησαν κατά πᾶσαν εἰσβολήν ἢ ἐπανάστασιν τήν ἀκεραιότητα τοῦ κράτους αὐτῶν ἐν Εὐρώπῃ.» (σελ. 248).

Εν τέλει ο Σελήμ βιώνει το ψυχόγραμμα της παλιάς αυτοκρατορικής ιδεολογίας και γι' αυτό η απόρριψή του είναι η πιο σκληρή εμπειρία. Ο Γ. Φραγκούδης εκφράζει απόλυτα τη σκέψη του, όταν περιγράφει την εικόνα του νέου Οθωμανού στα μάτια του παλαιού ως «*διεξοδικώτερη δικαστική πανώλη, υπαλληλία ἀναρίθμητη, που αεργη, ἀνίκανη, κακόπιστη, φιλόρπαγη και μεταμφιεσμένη φραγκιστί περιφρονεί όλες τις εθνικές παραδόσεις, ένα είδος χρυσής νεολαίας (jeunesse dorée) διεφθερμένης και αναιδούς που υπόσχεται μια μέρα να γίνει χειρότερη απ' τους γονείς της*»⁸⁹⁴.

Η εγκατάλειψη και απομόνωση λοιπόν του αφανούς ήρωα και στρατιώτη δεν αποτελεί απλώς μια οδυνηρή προσωπική εμπειρία που έχει σχέση μόνο με τα ατομικά του χαρακτηριστικά, τον οικογενειακό βίο ή τις πολεμικές συμπτώσεις. Είναι μια συνολική απογοήτευση που εδράζεται στην κατάρρευση όλου του κοσμοθεωριακού του υποβάθρου. Στους δύσκολους για την αυτοκρατορία καιρούς που έζησε, διεξήγαγε έναν άνισον αγώνα να κρατήσει όρθιο το αυτοκρατορικό οικοδόμημα που πέρασε στη συνείδησή του

⁸⁹³ Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 1 Το δεσποτικό κράτος, σελ. 162.

ος χρέος θυσίας, από τον άνθρωπο που θαύμαζε περισσότερο, τον πατέρα του. Εκείνο που στην ουσία δε δέχτηκε ούτε μια στιγμή είναι να μεταρρυθμιστεί και να αποτελέσει κι αυτός αντανάκλαση του νέου τύπου ανθρώπου που βλέπε γύρω του να διαμορφώνεται. Η άρνησή του να δεχθεί τη μεσολάβηση του συγγενή τους αρχιστρατήγου (σελ. 223) δείχνει αυτή ακριβώς την ιδιαιτελιά. Τελευταίο καταφύγιο θα αναζητήσει στο φιλορωσισμό, κδηλώνοντας προτίμηση στον παραδοσιακό θρησκευτικό αντίπαλο από τους διδούς τους ομόθρησκούς του. Η αντίδραση αυτή ερμηνεύεται ως εκδήλωση κρηνοβλάβειας, στην πραγματικότητα όμως είναι το έσχατο καταφύγιο της κρηνης προς την καταστροφή των υψηλότερων ιδανικών του. Το καταφύγιο όμως αυτό είναι τόσο σαθρό, όσο η ρωσικού τύπου καλύβα του και επιτέλους ο Οσμάνλής θα μείνει Οσμάνλής.

3.4.2. Η μορφή της οθωμανικής οικογένειας στο διήγημα του Μοσκώβ-Σελήμ

Η καταγωγή και η κοινωνική θέση του Μοσκώβ-Σελήμ, πριν τον πεσμο του από την αιχμαλωσία και την απώλεια οικογένειας και περιουσίας, επιτρέπει να προχωρήσουμε σε κάποια συμπεράσματα για τη μορφή και τη διάρθρωση της οθωμανικής οικογένειας της επαρχίας, στα μισά του 19^{ου} αιώνα, και ειδικά της ευκατάστατης. Ο Σελήμ γεννήθηκε περίπου το 1835 (σελ. 206 και 216). Ο ίδιος προσδιορίζει τη γενιά του από πλούσιους κτηνέδες (σελ. 214). Ο πατέρας του ήταν εύπορος κτηματίας με διασυνδέσεις, όπως προείπαμε, που έφθαναν μέχρι τα ανώτατα κλιμάκια της οθωμανικής εξουσίας. Αξιοσημείωτες είναι οι παρατηρήσεις του για τη μητέρα του: « Ήτον από μεγάλη οικογένεια και ήξευρε γράμματα» (σελ. 216) και « .. εκείνη είναι γανούμισσα, μεγάλου μπέη θυγατέρα, δεν ήμπορεί νά έβγη από τό χαρέμι» (σελ. 221). Οι προϋποθέσεις αυτές προδιέγραφαν ένα λαμπρό μέλλον για το νεαρό Σελήμ που έμαθε τα πρώτα του γράμματα μέσα στο χαρέμι και στο κρηνικό mekler, (σελ. 216), και ίσως συμπλήρωσε τη μόρφωσή του σε κάποιο κρηνικό μεντρεσέ. Δε θεωρούμε πολύ πιθανό να φοίτησε στα νέα σχολεία του

²⁴ Γ. Φραγκούδης, «Η Κωνσταντινούπολις», ό.π., σελ. 380-1.

Μαχμούτ Β', τα Rû ;diye, που άρχισαν να λειτουργούν λίγο μετά απ' τη χρονιά που γεννήθηκε για παιδιά ηλικίας 10-15 ετών, διότι ο ρυθμός πολλαπλασιασμού τους από την πρωτεύουσα προς τις επαρχίες ήταν βραδύτατος λόγω έλλειψης εκπαιδευμένου προσωπικού⁸⁹⁵.

Η συγκρότηση του οίκου του Σελήμ ήταν η τυπική του οθωμανικού-μουσουλμανικού. Στην υψηλότερη βαθμίδα βρισκόταν ο αναμφισβήτητος κυρίαρχος, ο πατέρας. Εκείνος διαφέντευε και τα δύο αυστηρώς διαιρεμένα τμήματα του σπιτιού, το selamlık και το haremlık. Οι σύζυγοι ήταν έγκλειστες στο haremlık στο οποίο είχε πρόσβαση μόνον εκείνος. Στο selamlık κυριαρχούσε η ανδρική παρουσία του αφέντη, των τριών γιών του, των συγγενών, των οικογενειακών φίλων και ενδεχομένως επισκεπτών για επαγγελματικούς λόγους. Η οικογένεια συμπληρωνόταν από κάποιο αριθμό δούλων από τους οποίους φτάνουν σ' εμάς τα ονόματα μόνο δύο, του Σακήρμπαμπα και της Κιρκάσιας Μελείκας, προσώπου με ιδιαίτερο ρόλο στη ζωή του Σελήμ.

Ο πατέρας του Σελήμ είχε, απ' ό,τι φαίνεται, πραγματοποιήσει έναν επιτυχημένο γάμο, αν κρίνει κανείς από την κοινωνική προέλευση της συζύγου του. Για το γάμο αυτό θα πρέπει να είχε καταβάλει αρκετά σεβαστό ποσό στην οικογένεια της νύφης ως προίκα-αποζημίωση (mehr). Ο γάμος στον ισλαμικό κόσμο ήταν ένα συμβόλαιο αστικού δικαίου και εμπεριείχε στοιχεία που τον έκαναν ένα είδος αγοραπωλησίας της νύφης, με τη νομιμοποίηση του τοπικού ιεροδίκη (kadı)⁸⁹⁶.

Ο Σελήμ μεγάλωσε στο χαρέμι τα πρώτα χρόνια της ζωής του, όπως συνέβαινε με όλα τα αγόρια μέχρι την ενηλικίωσή τους. Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του έγκειται στο ότι κρατήθηκε περισσότερο χρόνο στο χαρέμι απ' ό,τι συνέβαινε στο μέσο όρο, επειδή η μητέρα του τον είχε ως μόνη παρηγοριά στη σκληρή συμπεριφορά του συζύγου της. Η συμπεριφορά του πατέρα προς το Σελήμ διαφοροποιείται επίσης από το μέσο όρο. Ενώ η γέννηση αρσενικού τέκνου αποτελούσε γεγονός ιδιαίτερα ευχάριστο για τον κύριο της οικογένειας, δε συνέβη το ίδιο με το Σελήμ. Οι πατέρες βέβαια συνηθέστατα συμπεριφέρονταν με πολύ μεγαλύτερη στοργή στις κόρες απ' ό,τι στους γιούς

⁸⁹⁵ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., Vol. II, σελ. 106-7.

ους οποίους αντιμετώπιζαν με μεγαλύτερη αυστηρότητα⁸⁹⁷. Αυτό όμως δεν εξηγεί από μόνο του την απέχθεια προς το Σελήμ η οποία πρέπει να είχε ιδιαίτερα ψυχολογικά κίνητρα.

Η παρακμή της οικογένειας του Σελήμ ξεκίνησε από το δεύτερο γάμο του πατέρα του. Η πολυγαμία ως γνωστόν αποτελούσε νόμιμο δικαίωμα των ανδρών στην ισλαμική κοινωνία, εφόσον υπήρχε η δυνατότητα συντήρησης περισσότερων συζύγων (μέχρι τεσσάρων). Ωστόσο υπάρχει μια τάση υπερβολής ως προς το πόσο γενικευμένο ήταν το φαινόμενο ειδικά στα αστικά κέντρα. Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι περισσότερες οθωμανικές οικογένειες της Πόλης είχαν μία σύζυγο. Οι άνδρες διατηρούσαν το δικαίωμα της αποκομπής της συζύγου αλλά οι οικογένειες με δύο γυναίκες ήταν πλέον εξαίρεση (χωρίς να περιλαμβάνονται στον κανόνα οι ουλεμά και οι άνθρωποι του παλατιού)⁸⁹⁸. Η αρνητική στάση προς την πολυγαμία όμως ήταν κυρίως αστικό φαινόμενο που παρατηρήθηκε την περίοδο του Τανζιμάτ, ενόσω οι γυναίκες του σουλτανικού χαρεμιού επιχειρούσαν να επηρεάσουν την πολιτική ζωή, τάση που παρουσίασε ύφεση τη χαμιτική περίοδο⁸⁹⁹. Φαίνεται όμως ότι οι μεταβολές αυτές δε διευρύνθηκαν στην επαρχία και την ύπαιθρο, γεγονός για το οποίο η περίπτωση της οικογένειας του Σελήμ είναι ενδεικτική.

Ο πατέρας του Σελήμ παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο μια κατά πολύ νεότερή του γυναίκα, πράγμα που επέφερε την οικονομική και τη βιολογική του καταστροφή. Η αυστηρή ιεραρχία του οίκου του και η ακριβής εκτέλεση των καθηκόντων των μελών του παραμελήθηκε, όπως αφηγείται ο Σελήμ: «*Είς τὰ δικά μου χρόνια, όπου και ἂν ἐγύριζες τό βλέμμα σου, θά σ' ἔλεγαν τά πράγματα πού βλέπεις, πῶς ἐδῶ μέσα προστάζει ἕνας ἀύστηρός ἀφέντης, ἕνας ὅστις ἀγαπᾷ τήν τάξι καί τήν εὐμορφία καί τήν ἡσυχία. Κάθε ἄλλο πράγμα πῶρα. Ἡ βρύσις μέσα στήν ἀύλη ἐστείρευσε τῆς θύρας τά κρικέλια ἐκοκκίνησαν ἀπό τήν σκουριά, καί στοῦ σπιτιοῦ τό ἔμβασμα κανέννας δέν ἔστεκε ὅπως ἄλλοτε μέ σταυρωμένα χέρια, ἔτοιμος ν' ἀνοίξη εἰς τόν ἀφέντη του*

⁸⁹⁶ J. Schacht, «An introduction to Islamic law», ό.π., σελ. 161.

⁸⁹⁷ J. McCarthy, «The Ottoman Turks», ό.π., σελ. 275-6.

⁸⁹⁸ S. Faroqhi, «Osmanlı Kültürü», ό.π., σελ. 302.

⁸⁹⁹ S. Faroqhi, ό.π., σελ. 117-8.

τήν θύρα⁹⁰⁰. Τούς δούλους, τούς ἤκουα μόνον πώς ἐφώναζαν ἀδιάντροπα καί ἰβρίζοντο καί ἐγελοῦσαν ὡσάν δαιμονισμένοι» (σελ. 224). Λίγο παρακάτω η εικόνα που δίνει ο αφοσιωμένος δούλος, ο Σακήρμπαμπα είναι η ίδια: « Ἐδῶ κανεῖς δέν ἔρχεται, κανένα δέν ἀκούει. Ἄπ' τόν καιρό πού ὁ πατέρας σου ἔρριξεν ἔξω τό καράβι, ἐδῶ κανεῖς ἀπό τούς δούλους δέν ρωτᾷ γιά τίποτε, κανεῖς δέν στέκεται «τσαπράζ-ντιβάνι» (σε ετοιμότητα να δεχθεί διαταγές). Γιατί τοῦ πήρεν ὁ Θεός τή φώτισι, τόν ἔχουν μαγεμμένο τόν πατέρα σου, παιδί μου, κ' ἔστησε μέσα στό χαρέμι τό «μικιάνι» του (mekan = θέση, διαμονή⁹⁰¹). Αὐτός πού τόν ἐγνώριζες! Καί ἔδωκε τά γένεια του εἰς τῆς μικρᾶς χανούμισσας τά χέρια, τῆς μητρυιάς σου.» (σελ. 226).

Ἡ ἔλευση τῆς μικρῆς χανούμισσας που παρέσυρε τον πατέρα, εἶχε ως ἀποτέλεσμα τον εκτοπισμό τῆς πρώτης συζύγου καί των παιδιών τῆς. σ' αὐτή τῆ συχνή περίπτωση ὅμως το διαζύγιο δέν ἀποτελοῦσε φυσική διέξοδο. Ὁ χωρισμός ἦταν βέβαια μια ἀπλή διαδικασία τριπλῆς ἀποκήρυξης (talak) τῆς γυναίκα ἀπό το σύζυγο καί τῆν ἐπισημοποίησης τῆς διάλυσης τοῦ γάμου με παρουσίαση στον ἱεροδίκη. Τῆ διάλυση τοῦ γάμου μπορούσε να ζητήσει καί ἡ γυναίκα με προβολή αἰτίων, ὅπως ἡ βία ἢ συμπεριφορά τοῦ ἀντρα, ἡ παραμέλησή τῆς ἢ ἡ κακοποίηση των παιδιών. Ὡστόσο οἱ περιπτώσεις διαζυγίου ἦταν σχετικῶς σπάνιες καί ἀποφεύγονταν γιά λόγους που ἀφορούσαν τόσο τις συνέπειες στον ἀνδρα, ὅσο καί στη γυναίκα. Στην περίπτωση τοῦ ἀνδρα ἀνασταλτικοί παράγοντες ἦταν το κοινωνικό στίγμα, ἡ ὑποχρέωση να ἀναλάβει τῆ συντήρηση τῆς πρώην συζύγου (τουλάχιστον γιά το πρώτο διάστημα) καί να ἐπιστρέψει τα περιουσιακά στοιχεία που ἔλαβε ως προίκα. Στην περίπτωση των γυναικῶν το κοινωνικό στίγμα ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἀνασταλτικός παράγων σε συνδυασμό με τις δυσκολίες ἐπιστροφῆς στον πατρικό οἶκο ἢ τῆς δημιουργίας μιας νέας ζωῆς⁹⁰². Γι' αὐτούς

⁹⁰⁰ Να σημειώσουμε στο σημείο αὐτό τῆ σημασία τῆς πόρτας ως συμβόλου ἐξουσίας. Ἡ παρακμή στην ὄψη τῆς εἰσόδου δηλώνει τῆν κατάρρευση τῆς ἐξουσίας που κυβερνά τον οἶκο. Βλ. σχετικά Ν. Σαρρῆς, «Ὄσμανική πραγματικότητα», ὁ.π., τομ. 1 Το δεσποτικό κράτος, σελ. 341.

⁹⁰¹ «Redhouse», ὁ.π., σελ. 748.

⁹⁰² Γιά τις διαδικασίες καί τις περιπτώσεις διαζυγίου στο ἰσλαμικό-οθωμανικό οικογενειακό δίκαιο βλ. σχετικά: (1) J. Schacht, «An introduction to Islamic law», ὁ.π., σσ. 163-

λους τους λόγους ούτε ο πατέρας του Σελήμ αποφάσισε το διαζύγιο και η μητέρα του ανέχτηκε τον παραγκωνισμό το δικό της και των παιδιών της για ο υπόλοιπο της ζωής της.

Η δύσκολη θέση που περιέρχονταν οι γυναίκες στην ισλαμική οθωμανική κοινωνία εξαιτίας της υποχρέωσής τους να ανέχονται τη συμβίωση με άλλες αντιζήλους που διεκδικούσαν την αποκλειστικότητα του συζύγου και την προώθηση των δικών της παιδιών στα κληρονομικά δικαιώματα, δεν απέφυγε της προσοχής των περιηγητών του 19^{ου} αιώνα. Ο Γ. Φραγκούδης παρατηρεί: «- Καί ἄν τήν λατρεύη ὁ σύζυγός της, ἡ γυνή τῆς Ἀνατολῆς δέν εἶναι δυνατόν παρά νά βλασφημῆ τήν πολυγαμίαν, ἥς ἔνεκα ἐπικρέματα διηνεκῶς ἐπί κεφαλῆς της τό ξίφος τοῦ Δαμοκλέους, νά ἔχη σήμερον ἡ αὔριον γαμίαν ἀντίζηλον, ὄχι κρυφίαν οὐδέ πόρρω οἰκοῦσαν καί πάντοτε ἔνοχον, ὁποῖα γαμίαν ἀνάγκην εἶνε ἡ ἀντίζηλος εὐρωπαϊάς συζύγου, ἀλλ' ἐγκατεστημένην ἀπὸ τῆς ἡλικίας τῆς, ἐν τῷ οἴκῳ αὐτῆς, φέρουσιν τόν τίτλον αὐτῆς, ἔχουσιν τὰ αὐτά μέλη αὐτῆς ἀδικίαν. Εἶνε ἀδύνατον ἡ καρδιά της νά μὴν αἰσθανθῆ τήν ἀδικίαν τοῦ νόμου τούτου. Ὅταν ὁ ἀγαπημένος ὑπ' αὐτῆς σύζυγος τῆς φέρη εἰς τήν οἰκίαν ἄλλη γυναῖκα, εἰς μάτην θ' ἀναλογισθῆ, ὅτι ὁ ἀνὴρ αὐτῆς πράττων ἡμίονος ἔκαμεν χρῆσιν δικαιώματος, ὅπερ παρέχει αὐτῷ ὁ κώδικς τοῦ Προφήτου.»⁹⁰³.

Η παθογένεια της οθωμανικής οικογένειας σχετίζεται φυσικά και με τη παρομοιωμένη πολυγαμία, κυρίως όμως με την κοινωνική θέση της γυναίκας και τις συνθήκες οι οποίες διέπουν τη σύναψη ενός γάμου. Οι σχετικά παρομοιωμένες γυναίκες, όπως η μητέρα του Σελήμ, ήταν σπάνιο φαινόμενο, ενώ οι γάμοι σε μικρή ηλικία και με κριτήριο και κίνητρο την επιτυχία και την πρόοδο, οικονομική και κοινωνική, μετέτρεπαν τις περισσότερες φορές τη σχέση των συζύγων σε ένα είδος συμβίωσης ετεροβαρούς ως προς τα δικαιώματα υπέρ του συζύγου και με χαρακτηριστικό τήν έλλειψη κοινωνίας των συμβαλλομένων στη σχέση.

Θα ήταν όμως αρκετά παρακινδυνευμένο να εξάγουμε συμπεράσματα και να γενικεύσουμε σε απόλυτο βαθμό τα παρομοίου είδους φαινόμενα καθ'

(2) J. McCarthy, «The Ottoman Turks», ό.π., σελ. 266-7, (3) Π. Κοντογιάννης, «Τουρκία και Τούρκοι», ό.π., σελ. 220 και (4) S. Faroqhi, «Osmanlı Kültürü», ό.π., σελ. 117.

⁹⁰³ Γ. Φραγκούδης, «Η Κωνσταντινούπολις», ό.π., σελ. 229-30.

ύψος της οθωμανικής κοινωνίας, αφού υπεισέρχονται πολλοί άλλοι παράγοντες στη διαμόρφωση της εικόνας της οθωμανικής οικογένειας και των σχέσεων συζύγων και παιδιών. Η οικονομική κατάσταση της οικογένειας έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στον καθορισμό αυτών των σχέσεων. Οι όροι του συζυγικού βίου και κατ' επέκταση η πολυγαμία διαμορφώνονταν από το εισόδημα της οικογένειας. Ο πλούσιος σύζυγος ζει πολλές φορές χωριστά από την ή τις γυναίκες του και πραγματοποιεί σε μια δεύτερη κατοικία τις κοινωνικές ή επαγγελματικές επαφές του. Ο μεσαίος τάξης Οθωμανός για λόγους οικονομικούς ζει πλησιέστερα στη γυναίκα του, τη βλέπει συχνότερα και της είναι οικειότερος, ενώ ο φτωχός είναι αναγκασμένος να ζει εντός του ελάχιστου χώρου της κατοικίας του και να αναπτύσσει όλες τις οικογενειακές του δραστηριότητες από κοινού με τη σύζυγο και τα παιδιά του⁹⁰⁴. Στην περίπτωση της οικογένειας του Σελήμ η ευπορία του πατέρα του του επέτρεψε να είναι πλησιέστερα προς την πρώτη κατηγορία, μόνο που η σαγήνη της δεύτερης γυναίκας του είχε μοιραία γι' αυτόν αποτελέσματα.

Η δεύτερη αυτή σύζυγος στόχευε σαφέστατα στην περιουσία του ηλικιωμένου κτηματία και μετήλθε όλα τα μέσα για να επιτύχει την αποκλειστική κληρονομία και κατόπιν να παντρευτεί συνομήλικό της εξασφαλίζοντας το μέλλον της (σελ. 229). Σε πολλές περιπτώσεις η κοινωνική κατωτερότητα της γυναίκας έβρισκε διέξοδο σε «τεχνάσματα», ώστε ο σύζυγος να υποδουλωθεί συναισθηματικά, αφού παρασυρθεί στο να γίνει έκδοτος σε διάφορα πάθη, όπως το ποτό. Η νοσηρή κατάληξη τέτοιων περιπτώσεων είναι ότι «.. *έάν αγαπώνται, έκδικοῦνται τότε έξασκουσαι επί τῶν συζύγων των τυραννίαν ιδιότροπον διά τήν κοινωνικήν τυραννίαν εἰς ἣν ὑπόκεινται*»⁹⁰⁵. Αφού δε κατάφερε η μητριά του Σελήμ τον πατέρα του να της παραχωρήσει την περιουσία του, τότε τον εγκατέλειψε (σελ. 233). Σε περίπτωση που δεν υπήρχε διαθήκη του ιδιοκτήτη ή εν ζωή παραχώρηση της περιουσίας του, η δεύτερη γυναίκα του δικαιούτο το 1/8 του συνόλου της κληρονομιάς⁹⁰⁶. Όντας όμως εν ζωή ο πατέρας διέθεσε το σύνολο της περιουσίας του στο όνομα της νεαρής χανούμισσας. Από τη συνολική παραχώρηση γλίτωσε μόνο ένα κτήμα *nikaḥ*

⁹⁰⁴ Γ. Φραγκούδης, «Η Κωνσταντινούπολις», ό.π., σελ. 228.

⁹⁰⁵ Γ. Φραγκούδης, ό.π., σελ. 235.

⁹⁰⁶ J. Schacht, «An introduction to Islamic law», ό.π., σελ. 171.

προικώ) της πραγματικής μητέρας του Σελήμ⁹⁰⁷. Μετά το θάνατο του πατέρα του Σελήμ η δεύτερη γυναίκα του ρευστοποίησε την περιουσία και με βάση το ληρονομικό δίκαιο ο γιος καρπώθηκε μέρος της περιουσίας, δηλαδή ποσό αξίας 60.000 γροσιών που ο εκτελεστής της διαθήκης (wasi), ο τοπικός σουφτής, κατέθεσε ως μερίδιο του Σελήμ και της οικογένειάς του (σελ. 245)⁹⁰⁸.

Πρέπει να υποθέσουμε από τα συμφραζόμενα του κειμένου ότι ο γάμος του Σελήμ έγινε περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1860, ενώ ο Σελήμ ήταν περίπου 30 ετών, ηλικία αρκετά προχωρημένη για γάμο σύμφωνα με τις επικρατούσες συνήθειες και αντιλήψεις της εποχής⁹⁰⁹. Σύζυγός του έγινε μια ανελεύθερη σκλάβα της μητέρας του, η Κιρκάσια Μελεϊκα. Είναι γνωστό ότι οι Κιρκάσιοι (Çerkez) και οι Γεωργιανοί του Καυκάσου αποτελούσαν πληθυσμούς-δεξαμενές δούλων για την Οθωμανική αυτοκρατορία. Κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα το είδος των εισερχόμενων από την Καυκασία Κιρκασίων δούλων είχε τυποποιηθεί σε δύο κατηγορίες, ανθρώπους που προορίζονταν για απασχόληση στις γεωργικές εργασίες και για το χαρέμι. Οι δύο αυτές κατηγορίες είχαν το ίδιο νομικό καθεστώς, δηλαδή αυτό των Köle. Το ποσοστό του δουλικού πληθυσμού που εισερχόταν από τον Καύκασο ήταν σημαντικό στο σύνολο του οθωμανικού δουλεμπορίου. Η πλειοψηφία των καυκασίων αυτών προορίζονταν για τα χαρέμια. Στα τέλη της δεκαετίας 1850 και τις αρχές της επόμενης οι Ρώσοι εξανάγκασαν μεγάλες μάζες Κιρκασίων να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους, οπότε το δουλεμπόριο που τους αφορούσε από εισαγωγικό έγινε εγχώριο. Την επισήμανση για την εκδίωξη των Κιρκασίων συναντούμε και στο κείμενό μας: «Δέν βλέπεις τούς Τατάρους, τούς Τσερκέζιδες, πού ἄφησαν τά σπίτια καί τό ἔχει τους καί ἦλθαν εἰς τό κράτος τοῦ Σουλτάνου, γυμνοί καί ἀνυπόδητοι καλλίτερα, παρά νά κατοικοῦν εἰς ἕνα τόπο μέ τούς Ρούσσους;» (σελ. 235). Η μαζική αυτή μετακίνηση είχε ως

⁷ Σύμφωνα με το Μουσουλμανικό δίκαιο οι γυναίκες διατηρούν τα προσωπικά τους περιουσιακά στοιχεία και μετά το γάμο χωρίς ο σύζυγος να μπορεί να τα εκποιήσει, τουλάχιστον ως το θάνατό τους. Βλ. σχετικά Faroqli Suraiya, «Crisis and Change 1590-1699», στο συλλογικό έργο «An Economic and Social History of the Ottoman Empire», Vol. II (1600-1914), edited by Halil Inalcik, Cambridge University Press, 1997, σελ. 599.

⁸ Για την εκτέλεση διαθήκης (wasiya) και τον εκτελεστή (wasi) βλ. σχετικά στον Schacht, π., σελ. 173-4.

αποτέλεσμα να υπάρξει υπερπροσφορά δούλων για τις αγροτικές και υπηρετικές εργασίες και το χαρέμι. Έτσι, ενώ η εισαγωγή αφρικανών δούλων κυρίως κατόπιν πιέσεων των Άγγλων περιοριζόταν, το εμπόριο Κιρκασίων παρέμενε εσωτερική οθωμανική υπόθεση⁹¹⁰. Ο Σελήμ ήταν, ως κάτοικος της Θράκης, αυτόπτης μάρτυρας των μετακινήσεων Τσερκέζικων πληθυσμών, καθώς οι τελευταίοι μεταφέρονταν με πλοία από συγκεκριμένες εισόδους της αυτοκρατορίας, στη Ρούμελη μέσω Βάρνας και Κωνσταντζας με κατεύθυνση στη συνέχεια προς Κωνσταντινούπολη, ενώ στη Μ. Ασία αποβιβάζονταν στη Σαμψούντα και Τραπεζούντα⁹¹¹.

Πάντως η γυναίκα του Σελήμ, Μελεϊκα, δεν πρέπει να προερχόταν από αυτές τις μαζικές ρωσικές εκκαθαρίσεις, διότι η μητέρα του την είχε αποκτήσει προ του Κριμαϊκού πολέμου, αν σκεφτούμε ότι κατά τη διάρκειά του πέθανε, αφού πρώτα την απελευθέρωσε «*βγάζοντάς την τσιράκι*» (σελ. 230), δηλαδή προάγοντάς την έξω από το χαρέμι σε βοηθό της. Η Μελεϊκα πιθανότατα είχε αγοραστεί στην Κωνσταντινούπολη από την περιοχή του Karabas ή την ευρύτερη του Torhane που ήταν ο κατ' εξοχήν χώρος αγοραπωλησίας Κιρκασίων σκλάβων. Η αγορά αυτή ήταν τεράστια ως προς το είδος και την ποιότητα των δούλων που διέθετε. Ο βαθμός εκπαίδευσης των Κιρκασίων γυναικών για τα χαρέμια ποίκιλε και ορισμένες απ' αυτές είχαν υψηλό επίπεδο παιδείας, για να αποτελέσουν *odalik* (οδαλίσκες) υψηλών προσώπων. Σε γενικές γραμμές χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες. Όσες πήγαιναν να γίνουν κυρίες σε σπίτι που ανήκε σε Kübera (σημαντικό πρόσωπο). Εκείνες που προορίζονταν για χαρέμια μεσαίων τάξεων και τις υπόλοιπες που προορίζονταν για υπηρετικό προσωπικό (*molade*)⁹¹². Στην τελευταία κατηγορία αυτή υπαγόταν μάλλον και η Μελεϊκα. Επίσης και οι άνδρες Καυκάσιοι δούλοι χρησιμοποιούντο σε στρατιωτικές και διοικητικές θέσεις του Οθωμανικού αλλά και του Περσικού κράτους. Η προμήθεια βέβαια δουλικού πληθυσμού από τις περιοχές της Καυκασίας περιορίστηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν αυτές πέρασαν στη ρωσική κυριαρχία, όπως και προηγουμένως,

⁹⁰⁹ Π. Κοντογιάννης, «Τουρκία και Τούρκοι», ό.π., σελ. 219.

⁹¹⁰ E. Toledano, «Osmanlı köle ticareti», ό.π., σελ. 125.

⁹¹¹ E. Toledano, «Osmanlı köle ticareti», ό.π., σελ. 127.

⁹¹² Abdülaziz bey, «Osmanlı adet», ό.π., τομ. 2, σελ. 315.

ο 1783, είχε συμβεί με το Ταταρικό χανάτο της Κριμαίας που προσαρτήθηκε από τη Ρωσία, οπότε έπαψε να αποτελεί διαμετακομιστικό κέντρο σκλάβων που προέρχονταν από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και μέσω της Κριμαίας προωθούνταν στις αγορές της Κωνσταντινούπολης και άλλων Οθωμανικών πόλεων⁹¹³.

Η μεγάλη προτίμηση που δειχνόταν στην απόκτηση Κιρκασίων γυναικών στα χαρέμια και τα νοικοκυριά των Οθωμανών, οφειλόταν κυρίως στη φήμη που είχε δημιουργηθεί για το ήθος και τη διαγωγή τους. Οι περισσότερες θεωρούνταν φύσει έντιμες και αξιόπιστες. Με τόλμη και συναίσθημα φρόντιζαν για τους ανθρώπους του σπιτιού που τις αγόραζε. Ύπερασπιζόταν την τιμή και κάθε άλλο στοιχείο της οικογένειάς τους και πολλές απ' αυτές θεωρείτο ότι είχαν τη δυνατότητα να γίνουν οικοδέσποινες⁹¹⁴.

Οι πιο πάνω γενικές κρίσεις αποδίδονται στη γυναίκα του Σελήμ από τη γυναίκα του (σελ. 230), από τον ίδιο (σελ. 234) και από τον πιστό υπηρέτη Ακκήρμαμπα (σελ. 232). Η ίδια η μητέρα του Σελήμ απελευθέρωσε τη Μελέϊκα με τη μονομερή δικαιοπραξία της χειραφέτησης (i'tak) για να εξασφαλίσει την έννοια του Θεού κατόπιν ανταλλάγματος. Το αντάλλαγμα ήταν να γίνει η Μελέϊκα σύζυγος του Σελήμ. Η χειραφέτηση της Μελέϊκας δεν πρέπει να συνοδευόταν από απελευθερωτήριο έγγραφο (itakname), διότι έγινε παρουσία μαρτύρων τους οποίους μπορούσε η απελεύθερη να επικαλεστεί ενώπιον του εροδίκη⁹¹⁵.

Ο Σελήμ έκανε πετυχημένο γάμο και φαίνεται ότι παρέμεινε πιστός στη γυναίκα σύζυγό του. Στον χαρακτηρισμό βέβαια του πετυχημένου δεν περιλαμβάνεται το οικονομικό και κοινωνικό κριτήριο, όπως παραδέχεται ο συγγραφέας σε ένα είδος απολογίας απέναντι στην κατεστημένη αντίληψη (σελ. 234). Ο γάμος εκείνος ήταν πετυχημένος από απόψεως ήπιας σχέσης των συζύγων και τεκνοποιίας. Ωστόσο υπέκειτο στη γνωστή έλλειψη πνευματικής επικοινωνίας των συζύγων που οφειλόταν στο ετεροβαρές της σχέσης τους από την άποψη των κοινωνικών τους δικαιωμάτων. Ο Σελήμ παρατηρεί: «Ήταν γαμήλια ή Μελέϊκα, ή γυναίκα μου, ωραία και καλή, μά - Τί νά σέ ειπώ; Στά

³ B. Lewis, «Race and Slavery», όπ., σελ. 8.

⁴ Abdülaziz bey, «Osmanlı adeti», ό.π., τομ. 2, σελ. 316.

⁵ Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 1 Το δεσποτικό κράτος, σελ. 332.

σπίτια τά δικά μας οί γυναίκες οί πιά καλές είναι ώσάν τά πρόβατα. Έζησα τόσα χρόνια μέ τή Μελεϊκά μου και είχαμε τρία παιδάκια. Πιστεύεις; Ποτέ δέν είδεν είς τά μάτια μου όπως ή Παυλόφσκα. Τό βλέμμα τής Παυλόφσκας δέν έταπεινώθη έμπρός είς τό δικό μου ώσάν δούλος όπου κλίνει τό κεφάλι διά νά τόν προστάξη ό άφέντης του ή νά τόν μαλώση.» (σελ. 241).

Δε θα ήταν μάλλον ορθό να αποδώσουμε την υστέρηση της Μελεϊκας ειδικά στη δουλική καταγωγή της. Το επίπεδο των Οθωμανίδων ήταν συνολικά χαμηλό και την πρώτη γενίκευση διατυπώνει ο ίδιος ο Σελήμ. Ο Βιζυηνός συμφωνεί στην ίδια κατεύθυνση λέγοντας ότι η Μελεϊκα « .. κατέστησε τόν Σελήμ μέτοχον συζυγικής εύδαιμονίας, όσον είναι δυνατό νά έπιτευχθῆ τοϋτο εν τῇ τουρκικῇ οικογενεία.» (σελ. 234). Σε μιαν ανάλογη διαπίστωση που υπόκειται όμως σ' ένα βαθμό στους απόλυτους όρους σύγκρισης του «δυτικού» παρατηρητή, ο Γ. Φραγκούδης σημειώνει: « Έκ τούτων πάντων δύναται τις νά συνεικάση τό τί είναι αί τούρκισσαι. Κατά μέγα μέρος δέν είναι άλλο τι είμή «γυναίκες πάροχοι τέρψεως». Αί πλείσται δέν γνωρίζουσι άλλο τι είμή τήν ανάγνωσιν μόνον και τήν γραφήν· άλλ' οϋτε άναγινώσκουν οϋτε γράφουσιν είνε δέ όντα θαυμαστά όσαι έξ' αυτών απέκτησαν παιδευσίν τινα, έστω και έπιπολαιοτάτην. Είς αυτούς ήδη τούς Τούρκους, οίτινες λέγουσι περί τών γυναικῶν, ότι «έχουν μακρά μαλλιά και όλίγην γνώσιν», δέν χρέσκει νά έχωσιν αί γυναίκες άνεπτυγμένην τήν διάνοιαν, διότι δέν άρμόζει νά είνε ίσαι καθ' ότιδήποτε πρός αυτούς ή άνώτεροι.»⁹¹⁶. Η υποβάθμιση δηλαδή της γυναίκας στην οθωμανική κοινωνία συνεχιζόταν αδιάπτωτη και το 19^ο αιώνα από ένα σύστημα αξιών που διείπε αυστηρά την κοινωνική τους θέση και επεδίωκε τη γυναικεία καθυστέρηση αναπαράγοντας και διαιωρίζοντας τις δομές της οθωμανικής οικογένειας στις οποίες η ανδρική κυριαρχία ήταν απόλυτη και αναμφισβήτητη. Η γυναίκα ήταν ένα είδος «προσκολλημένου» όντος στον άνδρα ο οποίος ρύθμιζε απόλυτα τις δραστηριότητές της που κινούνταν σ' ένα πλαίσιο προκαθορισμένων κανόνων.

Τρεις γυναίκες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη ζωή του Σελήμ και οι τρεις διέφεραν εντελώς μεταξύ τους ως προς την προέλευση και την προσωπικότητα· αποτελούσαν όμως συνάμα και χαρακτηριστικές εκφάνσεις του ίδιου κοινωνικού μορφώματος. Η αξιολόγη, ευγενική και στοργική μάνα

ου υπέστη τις συνέπειες της εγκατάλειψης και της νόμιμης πολυγαμίας, οιραζόμενη τη δυσμένεια του συζύγου με τον ίδιο το γιο της. Η δεύτερη σύζυγος εκμεταλλευόμενη τα περιθώρια κοινωνικής και οικονομικής ανέλιξης τα οποία άφηνε η πολυγαμία και η αδυναμία που της έδειξε ο κύριος του σπιτιού, έδωσε το δεύτερο συμπεριφορικό τύπο γυναίκας. Η Μελέϊκα στο άμο της με το Σελήμ παρουσίασε το οθωμανικό πρότυπο συζυγικής φροσύνης. Όμως και τα όρια αυτής της τελευταίας επιτυχημένης σχέσης ήταν ξ αρχής προσδιορισμένα και περιορισμένα απ' την ίδια την υφή της οθωμανικής οικογένειας που αναπαρήγαγε ένα είδος δουλικής σχέσης μεταξύ των συζύγων δίχως καμιά αξίωση ισοτιμίας ή και απλής υπέρβασης των συγκεκριμένων ορίων.

3.4.3. Η τύχη της οικογένειας του Μοσκόβ - Σελήμ και οι άμαχοι του ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-78

Ξέχωρα από τους διπλωματικούς ελιγμούς και τις θρυλικές μάχες, ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-78 είχε όλες τις συνέπειες της τραγικής μοίρας των αμάχων που βρέθηκαν στις περιοχές, όπου έλαβαν χώρα οι χθροπραξίες και κυρίως στη Θράκη. Είδαμε στο «Ποιος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου» τον Χρηστάκη να φονεύεται στη διάρκεια της ρωσικής προέλασης στο θρακικό νότο. Ο πόλεμος όμως δε χωρίζει θρησκευόμενα και εθνικότητες. Μπρος στην απώλεια της οικογένειας του Βιζυηνού εξίσου τραγική είναι και η μοίρα της οικογένειας του Μοσκόβ-Σελήμ. Τα τρία παιδιά και η γυναίκα του πέθαναν πρόσφυγες στην Κωνσταντινούπολη την άρα που ο πατέρας τους αιχμαλωτιζόταν στην Πλεύνα.

Οι συνέπειες του πολέμου αυτού για τους αμάχους μπορούν να διακριθούν σε δύο φάσεις ανάλογα με την εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων. Στην πρώτη οι επιπτώσεις βαρύνουν κυρίως τους χριστιανικούς πληθυσμούς, ελληνικούς και βουλγαρικούς, όσο οι ρωσικές δυνάμεις βρίσκονται βόρεια απ' τον Αίμο και τα οθωμανικά στρατεύματα είτε προωθούνται προς το μέτωπο είτε υποχωρούν, διαπράττοντας βιαιοπραγίες και ανθαρρύνοντας στην ίδια κατεύθυνση και τους ντόπιους μουσουλμανικούς

¹⁶ Γ. Φραγκούδης, «Η Κωνσταντινούπολις», ό.π., σελ. 233.

πληθυσμούς. Στην αντίστροφη εξέλιξη οι χριστιανικοί πληθυσμοί αισθανόμενοι την ασφάλεια της ρωσικής προέλασης ή κατοχής, ιδίως μετά το Δεκέμβριο το 1877 και την πτώση της Πλεύνας, συμπεριφέρθηκαν ανάλογα εναντίον των σύνοικων Μουσουλμάνων. Χαρακτηριστική περίπτωση των όσων διαπράχθηκαν εις βάρος των αμάχων κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών στην περιοχή της Πλεύνας και αργότερα, είναι η περίπτωση των κατοικούμενων από Οθωμανούς γειτονικών χωριών νοτιοανατολικά της Πλεύνας, Sögündal (βουλγ. Suhindol) και Şorut των οποίων οι κάτοικοι υπέστησαν αντίποινα από τα ρωσικά στρατεύματα και τους Βουλγάρους ατάκτους και τελικά αναγκάστηκαν να καταφύγουν πρόσφυγες στη Μ. Ασία και συγκεκριμένα στην περιοχή της Προύσας⁹¹⁷.

Η μοίρα των γυναικοπαίδων είχε προδιαγραφεί ήδη από τις σφαγές του βουλγαρικού χωριού Μπατάκ οι οποίες διαπράχθηκαν την άνοιξη του 1876 στη νότια Βουλγαρία με ευθύνη των ατάκτων οθωμανικών στρατευμάτων (başi bozuk) που στάλθηκαν να καταπνίξουν τη βουλγαρική εξέγερση. Η συνέχεια του πολέμου έδειξε πολλές ανάλογες βιαιοπραγίες απ' όλες τις πλευρές.

Στο κείμενο του Μοσκόβ-Σελήμ υπάρχει ένας ισορροπημένος καταλογισμός ευθυνών στην ειλικρινή διήγηση του Οθωμανού στρατιώτη (σελ. 245). Οι ντόπιοι Μουσουλμάνοι δρούσαν ασύδοτα εις βάρος των Χριστιανών πριν την πτώση της Πλεύνας. Ύστερα ήρθε η σειρά των δεύτερων: *«Οί Χριστιανοί, ὄσοι ἦσαν μέσα στά βουνά φευγάτοι ἄμα ἔμαθαν πώς ἔφυγαν οί Τοῦρκοι, ἐγύρισαν ὀπίσω κ' ἔδωκαν στά σπίτια μας φωτιά, γιά τήν ἐκδίκησι. Οί Τοῦρκοι πού ἐφεύγανε μέσα εἰς τό χειμῶνα, ἔμειναν οί μισοί πρίν φθάσουν εἰς τήν Πόλι, καί ὅταν ἐπήγαν ἐκεῖ πέρα, πολλοί πολλοί δέν ἐπερίσσευσαν διά νά γυρίσουν ὀπίσω. Ἡ πεῖνα, τό κρῦο καί ἡ λοιμική, μ' ἠρφάνεψαν ἐκεῖ ἀπό τά παιδιά καί ἀπό τή γυναῖκα μου! Καί ἀπομάζας τά δάκρυσά του ὁ Σελήμ: - Μπροστά εἰς τόν θρόνο τοῦ Σουλτάνου, ἀνέκραξε, πού τόν ἐπροστάτευσα τόσες φορές μέ τή ζωή μου, ξεψύχησαν τρία παιδιά καί μιά γυναῖκα, πρίν ἔλθῃ τό «ἐτζέλι» τους, (φυσιολογική ὥρα θανάτου τους⁹¹⁸) κι αὐτά ἦταν δικά μου .. ἦταν τό μόνο πού μοῦ ἔμεινε εἰς αὐτόν τόν κόσμο! ..»* (σελ. 246).

⁹¹⁷ Ahmet Merdivenci, «Plevne' ili Sögündal Köyü Türkleri», Istanbul 1997, σσ. 28-39.

Το μουσουλμανικό προσφυγικό ρεύμα είχε αρχίσει να σχηματίζεται από την άνοιξη του 1877 από περιοχές της βόρειας και κεντρικής Βουλγαρίας. Οι απώλειες αμάχων από τις ίδιες τις εχθροπραξίες και ιδίως από τα πυρά πυροβολικού ήταν μικρές. Εξάιρεση αποτέλεσαν οι περιπτώσεις Ruzsuk και Πλεύνας λόγω της μακράς διάρκειας της πολιορκίας. Εξάλλου μικρός ήταν ο αριθμός των απωλειών γυναικοπαίδων και λόγω της αρχικά ταχείας προέλασης των Ρώσων¹⁹.

Η ανάμειξη επίσης των αμάχων με τα υποχωρούντα οθωμανικά στρατεύματα δημιουργούσε προβλήματα και στις ίδιες τις επιχειρήσεις. Ο Οσμάν πασάς στην Πλεύνα είχε τεράστιες δυσκολίες ελιγμών εξαιτίας της παρουσίας Μουσουλμάνων προσφύγων στο πεδίο της μάχης που εμπόδιζε την αποστολή ενισχύσεων στην εμπροσθοφυλακή των μονάδων που επιχείρησαν την έξοδο από το οχυρό²⁰.

Αναφέρονται όμως και περιπτώσεις στις οποίες συντεταγμένες ρωσικές δυνάμεις προέβησαν σε σφαγές αμάχων Μουσουλμάνων, όπως εκείνη την οποία αναφέρει σε έκθεσή του ο ταγματάρχης του οθωμανικού ιππικού, Izzet bey. Στη βουλγαρική κωμόπολη Bela ο τσάρος επιχείρησε να κάνει περίπατο στα περίχωρα. Σε απόσταση 4km από την κωμόπολη του διαβίβασαν την πληροφορία, ότι στο κοντινό δάσος βρισκόταν μεγάλος αριθμός οικογενειών προσφύγων και ότι θα ήταν απρονοησία να πλησιάσει εκεί. Ο τσάρος έδωσε διαταγή τότε να περικυκλωθεί το δάσος από στρατιωτικές μονάδες με στόχο να αναγκάσει τους πρόσφυγες να παραδοθούν. Οι πρόσφυγες με τη σειρά τους πρόταξαν τους ηλικιωμένους και τις γυναίκες και άρχισαν να πυροβολούν. Σ' απάντηση ο τσάρος έδωσε διαταγή στους άνδρες του ν' ανοίξουν πυρ και απ' αυτούς που βρίσκονταν στο δάσος σχεδόν όλοι πέθαναν ή τραυματίστηκαν²¹.

¹⁸ «Redhouse», ό.π., σελ. 324.

¹⁹ J. McCarthy, «Ölüm ve sürgün», ό.π., σελ. 68-9.

²⁰ J. McCarthy, ό.π., σελ. 72.

²¹ Bilal Şimşir (hazırlayan), «Rümeli'den Türk göçleri», belgeler, cilt 1, (Doksanüç Muhacereti 877-1878), T.T.K. basımevi, Ankara 1989, σελ. 199-200, (annexe 2 au No 92).

Τέτοια επεισόδια σημειώθηκαν σε πολλές περιπτώσεις και είναι βέβαιο πως οι ευθύνες βαρύνουν και τις τακτικές ρωσικές δυνάμεις⁹²². Από το σημείο αυτό όμως, μέχρι να υποθέσουμε ότι οι σφαγές αυτές έγιναν βάσει προδιαγεγραμμένου σχεδίου και με καθοδήγηση Ρώσων αξιωματικών, νομίζουμε ότι η απόσταση είναι μεγάλη⁹²³.

Οι πληροφορίες για το ογκώδες προσφυγικό ρεύμα έφθαναν στην Ευρώπη από δημοσιογραφικές και διπλωματικές πηγές. Στις 26 Σεπτεμβρίου 1877 ο Βρετανός πρεσβευτής στην Πόλη sir Austen Layard μετέδιδε στο προϊστάμενό του λόρδο Derby πληροφορίες που έλαβε από την πρώτη γραμμή, σύμφωνα με τις οποίες ανάμεσα στο Τατάρ Παζαρτζίκ και την Πλεύνα υπήρχαν πολλοί πρόσφυγες οι οποίοι βρισκόταν σε τρομακτική ένδεια και απόγνωση. Οι πληροφορίες του τους ανέβαζαν στον αριθμό των 100.000⁹²⁴.

Αρχικά οι οθωμανικές αρχές διαβεβαίωναν τους πρόσφυγες αυτούς ότι δε διατρέχουν κίνδυνο, εφόσον η ρωσική προέλαση δεν επρόκειτο να καταφέρει να φτάσει στο βαλκανικό νότο. Όταν όμως ο Ρώσος στρατηγός Γκούρκο με τις ταχυκίνητες δυνάμεις του πέρασε τον Αίμο, τότε ο πανικός ανάγκασε αυτές τις μάζες να μετακινηθούν όπως μπορούσαν προς νότο. Η τακτική του επικεφαλής των Οθωμανικών δυνάμεων της Θράκης Süleyman Paşa να καταστρέφει συστηματικά την περιοχή που τον χώριζε από τους Ρώσους, επέτεινε το χάος και τη σύγχυση⁹²⁵.

Ο κύριος όγκος των προσφύγων κατευθυνόταν προς την Κωνσταντινούπολη με όλα τα διατιθέμενα μέσα. Είτε έφθαναν στην παραλία της Θράκης κι από εκεί με πλοία ταξίδευαν στην Πόλη είτε με το σιδηρόδρομο είτε οδικώς με βοϊδάμαξες. Ο Κ. Λουρεντζής δίνει λεπτομερή περιγραφή του

⁹²² Είναι πολύ πιθανό ότι η κύρια ευθύνη του ρωσικού στρατού εντοπίζεται στην απροθυμία ή την αδυναμία ελέγχου των ατάκτων Βουλγάρων που ακολουθούσαν την προέλαση, όπως τουλάχιστον διαπιστώνεται και από απόψεις συγχρόνων των γεγονότων Ελλήνων Θρακών με γνώση των πραγματικών περιστατικών. Βλ σχετικά Α. Κουρτίδης, «Επεισόδια της εισβολής», ό.π., σελ. 187.

⁹²³ Την άποψη περί συντεταγμένου σχεδίου γενοκτονίας συμπεραίνει ο J. McCarthy, «Ölüm ve sürgün», ό.π., σελ. 71, στηριζόμενος στον τρόπο πραγματοποίησης των βιαιοπραγιών ο οποίος κατά την άποψή του προϋπέθετε πρόγραμμα και καθοδήγηση από αξιωματικούς.

⁹²⁴ B. Şimsir, «Göçleri», ό.π., σελ. 278, (No 148).

⁹²⁵ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 728.

τρόμου και των ταλαιπωριών των προσφύγων: «Οἱ δυστυχεῖς χωρικοί θύματα τοῦ τρόμου ὅστις ὅλονέν ἠϋξανεν ἐγκαταλείποντες καθ' ὀμίλους τάς ἐστίας αὐτῶν κατέφευγον ὅπως ἠδύναντο εἰς Κωνσταντινούπολιν. Τινές μὲν τούτων ἰφικόμενοι εἰς τὴν παραλίαν ἀπέπλευσαν διὰ τὴν πρωτεύουσαν, ἕτεροι δὲ πάλιν θέσαντες τάς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν ἐντός ἀμαξῶν ὑπὸ βοῶν συρομένων ἐξηκολούθουν ἔντρομοι τὴν ὁδὸν αὐτῶν μέχρι τοῦ πλησιεστέρου σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ. Ἐνταῦθα κατασκηνοῦντες ἐντός τῆς χιόνος ἰνέμενον ἀγογγύστως καὶ μετὰ τῆς χαρακτηριζούσης τὴν φυλὴν αὐτῶν ὑπομονῆς τὴν διάβασιν τῆς ἀμαξοστοιχίας ἣτις ἔμελλε νὰ ὀδηγήσῃ αὐτούς. Ἀναμένοντες ἕκαιον τάς ἀμάξας αὐτῶν ὅπως θερμανθῶσι ζῶντες διὰ τῆς τιμῆς τῶν βοῶν αὐτῶν, οὓς ἐπῶλουν ἀντὶ 30 καὶ 40 γροσίων εἰς τοὺς κερδουσκοποῦς ἰμπόρους καὶ ἀρμενίους οἵτινες παρακολουθοῦντες τάς μεταναστεύσεις ταύτας αἰσχρῶς καὶ ἀσυνειδήτως ἐξεμεταλλεύοντο αὐτάς. Τὸ ὑλικόν τοῦ σιδηροδρόμου ἦτο πλέον ἀνεπαρκές διὰ τὴν μεταφορὰν τῶν προσφύγων. Ἀπαξ τῆς ἀμαξοστοιχίας ἐλθούσης ἐλάμβανον θέσιν ἔνθα ἠδύναντο, συνεσωρεύοντο ἐν ταῖς ἀμάξαις, ἢ ἀνήρχοντο ἐπ' αὐτῶν καὶ μέχρις αὐτῶν τῶν βαθμίδων τῶν ἀμαξῶν. Καθ' ὁδὸν πολλοὶ ἀπέθνησκον τοῦ ψύχους ἢ τῆς πείνης τούτους δ' ἰναγκάζοντο νὰ ἐγκαταλείψωσιν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἢ ἐσύροντο ἤδη ἔξω τῶν ἀμαξῶν πεπηγότες ἐπὶ τῇ ἀφίξει τῆς ἀμαξοστοιχίας εἰς τὸν σταθμὸν τῆς πρωτευούσης.»⁹²⁶.

Ιδιαίτερα τραγικές σκηνές εκτυλίχθηκαν μεταξύ των γυναικῶν που μετέφεραν μαζί τους τα παιδιά τους. Ορισμένες καθόταν στα σιδερένια ελάσματα που χρησίμευαν ως προφυλακτῆρες των αμαξοστοιχιῶν, μαζί με τα παιδιά τους κι άλλες τα ἔρριχναν στο πρώτο χαντάκι που ἔβρισκαν μπροστά τους. Μαρτυρεῖται και περίπτωση γυναίκας που σκότωσε τα δυο παιδιά της με μαχαίρι, λέγοντας ὅτι δεν ἠθέλε να υποφέρουν περισσότερο⁹²⁷.

Ουσιαστικά ἡ Ανατολική Θράκη μεταξύ Ἐβρου και Μαύρης Θάλασσας εκκενώθηκε ἀπὸ το μουσουλμανικό πληθυσμό της, ἐκτός των πόλεων ὅπου κατοικοῦσαν και Ἕλληνες, Ἀρμένιοι ἢ Εβραῖοι, διότι οἱ Μουσουλμάνοι των περιοχῶν αὐτῶν ἐλπίζαν να βρουν προστασία κυρίως ἀπὸ τους ομοθρήσκους των Ρώσων και προσδοκούσαν ἔτσι να σωθοῦν. Συνεπεία

⁹²⁶ Κ. Λουρεντζής, ὁ.π., σελ. 728.

όμως της φυγής των Μουσουλμάνων τα χριστιανικά χωριά εξεγέρθηκαν για να λεηλατήσουν τις εγκαταλελειμμένες περιουσίες. Η αρπαγή συνίστατο σε σιτηρά, γεωργικά εργαλεία, ζώα κτλ. Μόνον η τελική έλευση των Ρώσων βοήθησε σε κάποιο βαθμό στην αποκατάσταση της τάξης και της ηρεμίας στην ύπαιθρο της Θράκης⁹²⁸.

Παρ' όλες αυτές τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες όμως, φαίνεται πως η οικογένεια του Σελήμ κατάφερε να φτάσει στην Κωνσταντινούπολη, όπως τουλάχιστο δείχνει να γνωρίζει ο ίδιος, πιθανόν από πληροφορίες συγγενών ή συγχωριανών του. Εκεί όμως που πίστευαν ότι θα βρουν τη σωτηρία οι χιλιάδες πρόσφυγες τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα σε σχέση με όσα πέρασαν μέχρι να φτάσουν. Η Dersaadet (Πύλη της ευτυχίας) είχε γίνει γι' αυτούς πέρασμα στη δυστυχία. Σε καμμία περίπτωση η Πόλη από μόνη της δε διέθετε την υποδομή για την περίθαλψη εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων ούτε και λήφθηκε όμως κάποια μέριμνα εν μέσω της πλήρους αποδιοργάνωσης του Οθωμανικού κράτους.

Σ' όλη τη διάρκεια του χειμώνα του 1878 η κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη παρουσίαζε ραγδαία επιδείνωση από τα συρρέοντα πλήθη προσφύγων. Ο Βιζυηνός εμφανίζεται πληροφορημένος για την κατάσταση. Το χρονικό αυτό διάστημα απουσιάζει στη Γερμανία, ο ευρωπαϊκός τύπος όμως βρίθει από ανταποκρίσεις που διεκτραγωδούν την κατάσταση στην αυτοκρατορία και ειδικά την πρωτεύουσα. Ας μην ξεχνούμε επίσης τον ευρύ κύκλο γνωριμιών που διέθετε στην Κωνσταντινούπολη και γι' αυτό λάμβανε από πρώτο χέρι τις πληροφορίες που ήταν απαραίτητες για να σχηματίσει εικόνα: «*Ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο τότε ἀκόμη κατακεκλυσμένη ὑπὸ τῶν ἐκ Βουλγαρίας προσφύγων, (τέλη του Χειμῶνα 1878) οἱ ὅποιοι εἶχον πλημμυρίσει πᾶν δημόσιον κτίριον, ὡς καὶ πλεῖστα ὄσα ἰδιωτικὰ κονάκια. Καὶ αὐτὰ τὰ ἰθωμανικὰ τεμένη ἐτύγγανον κτήματα γυναικοπαίδων μέχρι τῶν πυλώνων αὐτῶν, καὶ ἐντὸς τῶν ὁδῶν ἀκόμη ἔβλεπέ τις ἐσκηνομένα τὰ ἄγρια ἐκεῖνα πλάσματα ἔτι ἀγριώτερα ἐξ ἀπελπισίας.*» (σελ. 243).

Η ίδια η βρετανική πρεσβεία είχε μετατραπεί σε πρόχειρο κέντρο διανομής φαρμακευτικού υλικού. Οι γραμματεῖς, οι ακόλουθοι και οι

⁹²⁷ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 728.

φύλακες μάθαιναν να επιδέχονται τραύματα στη μόνη διπλωματική αποστολή που λειτουργούσε μέχρι τότε από τον Ιανουάριο του 1877, όταν οι Οθωμανοί απέρριψαν τα ευρωπαϊκά αιτήματα σε σχέση με την εξέγερση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και της Βουλγαρίας. Ταυτόχρονα πολλές αποστολές υλικού, προσωπικού και χρημάτων οργανώθηκαν από διάφορους βρετανικούς οργανισμούς και επιτροπές με προορισμό την οθωμανική πρωτεύουσα⁹²⁹.

Σύμφωνα με το δελτίο τύπου της επιτροπής προσφύγων που προοριζόταν για να ενημερώσει την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, με ημερομηνία 24-1-1878, η καταστροφή που είχαν υποστεί οι πρόσφυγες στην Πόλη ήταν τρομακτική. Το τελευταίο δεκαήμερο, πριν την έκδοση του δελτίου, είχαν καταφύγει στην πρωτεύουσα πάνω από 80.000 άνθρωποι, ενώ κάθε μέρα σημειωνόταν αφίξεις πολλών νέων ομάδων⁹³⁰.

Σύμφωνα με άλλες μαρτυρίες από βρετανικές πάλι πηγές, μεταξύ της Αδριανουπόλεως και του σταθμού Sirkeci (τερματικός σταθμός στην ευρωπαϊκή πλευρά την Κωνσταντινούπολης) κινούνταν, στις αρχές του 1878, 15 τρένα των 40 βαγονιών και μετέφεραν στην πρωτεύουσα πληθυσμούς που εγκατέλειπαν τις ευρωπαϊκές επαρχίες. Στον ίδιο άξονα κινούνταν φάλαγγες πεζών προσφύγων που τρέπονταν σε φυγή προ των Ρώσων, δίχως να διαθέτουν κανένα μέσο μεταφοράς. Η διαδρομή μεταξύ Τυρολόης και Kazanlık ήταν σπαρμένη από πτώματα, τα περισσότερα γυναικοπαίδων. Σύμφωνα με τις ίδιες πηγές ο αριθμός των νεκρών από κακουχίες και ασθένειες προσέγγιζε τις 30.000. Τα περισσότερα από τα πτώματα είχαν καλυφθεί από χιόνι, ώστε να μην είναι δυνατό να διακριβωθεί αν ανάμεσά τους υπήρχαν άνθρωποι που είχαν μείνει εκεί τραυματισμένοι. Ο Βρετανός πρόξενος στην Πόλη, Fawcett, αναφέρει στο λόρδο Derby, στις 28-2-1878, ότι κατά τους κυβερνητικούς υπολογισμούς στις συνοικίες της Πόλης σ' όλο το μήκος των ευρωπαϊκών και ασιατικών ακτών του Βοσπόρου συσσωρεύτηκαν 150.000 πρόσφυγες, εκ των οποίων τα 9/10 Μουσουλμάνοι⁹³¹.

⁹²⁸ Γ. Γιαννακάκης, «Ο Ελληνισμός της Θράκης», ό.π., σελ. 189.

⁹²⁹ Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 307.

⁹³⁰ B. Şimşir, «Göçleri», ό.π., σελ. 303-4, (No 164).

⁹³¹ B. Şimşir, «Göçleri», ό.π., σελ. 353-4, (No 208).

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι υπό τις συνθήκες εκείνες ήταν πολύ δύσκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια ο αριθμός των προσφύγων που κατέκλυσαν την Κωνσταντινούπολη. Κατά μια νεότερη άποψη ο αριθμός αυτός έφθασε στις 300.000, στο ήμισυ δηλαδή σχεδόν του μόνιμα εγκατεστημένου πληθυσμού της πόλης, πολλούς από τους οποίους οι οθωμανικές αρχές προώθησαν προς τη Μικρά Ασία⁹³². Σύμφωνα μ' έναν επίσημο οθωμανικό απολογισμό του Saffet Paşa, σ' επιστολή με ημερομηνία 30-5-1878 προς τον ελληνικής καταγωγής πρεσβευτή της αυτοκρατορίας στο Λονδίνο, Κωνσταντίνο Μουσούρο, ο μεγαλύτερος αριθμός των εκτοπισθέντων προερχόταν από το βιλαέτι της Αδριανούπολης και προσέγγιζε τις 500.000. Το 1/3 περίπου απ' αυτούς πέθανε από τυφοειδή πυρετό (τον αποδεκατισμό των προσφύγων από τη συγκεκριμένη ασθένεια μαρτυρεί και ο Βιζυηνός, (σελ. 244)), επιδημικές ασθένειες και εξαθλίωση⁹³³.

Οι αριθμοί όμως έχουν μικρή αξία μπρος στα προσωπικά δράματα. Κάπου εκεί μεταξύ των εξαθλιωμένων προσφύγων στους δρόμους της Πόλης πέθαναν και τα μέλη της οικογένειας του Σελήμ, η τελευταία του ελπίδα για ομαλή επανένταξη στον πρότερο ειρηνικό βίο. Ο τελευταίος ρωσοτουρκικός πόλεμος του 19^{ου} αιώνα επεσώρευσε άπειρα δεινά στον άμαχο πληθυσμό και δημιούργησε ανθρώπινα ράκη που δεν είχαν πια καμμιά διέξοδο. Ο Σελήμ ήταν μια ιδιάζουσα περίπτωση που αναζήτησε καταφύγιο στη ρωσοφιλία και την απομόνωση. Για τους περισσότερους όμως από τους ανθρώπους που ο πόλεμος οδήγησε στην απώλεια προσφιλών προσώπων και περιουσιών, η ανοικοδόμηση των ερειπίων και ο αγώνας για επιβίωση μόλις άρχιζε. Οι δυσκολίες και οι αναταραχές στη Θράκη δεν έλαβαν τέλος με τις χειρουργικές μεθόδους της διπλωματίας και των συνεδρίων. Αυτά αφορούσαν στις Μεγάλες Δυνάμεις και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους στην περιοχή. Η μεγάλη αυτή μετακίνηση πληθυσμών με τα παρεπόμενά της ήταν η τελευταία του 19^{ου} αιώνα. Οι προϋποθέσεις ωστόσο που έθετε και τα προηγούμενα που δημιουργούσε, θα επέτειναν τη σύγχυση και την εθνικιστική αναταραχή στο γύρισμα του 20ού αιώνα. Τόσο ο Σελήμ, όσο και ο Βιζυηνός όμως δε θα υπήρχαν για να περιγράψουν την άλλη μεγάλη έξοδο, του ελληνικού αυτή τη

⁹³² Ph. Mansel, «Constantinople», ό.π., σελ. 305.

φορά πληθυσμού, από τη Θράκη. Εκείνοι είχαν πια πληρώσει το προσωπικό τους τίμημα για να γραφεί η Ιστορία.

3.4.4. Ο οθωμανικός στρατός του 19^{ου} αιώνα

Η ιδιότητα εκείνη που άφησε τα πλέον ανεξίτηλα σημάδια στη ζωή του Σελήμ ήταν η στρατιωτική. Η συνολική του στρατιωτική υπηρεσία έφτασε τα 8 χρόνια, αν προσθέσουμε τα 3 του Κριμαϊκού πολέμου, τα 2 κατά την εξέγερση της Ερζεγοβίνης και τα 3 της βαλκανικής εξέγερσης του 1875-6 και του ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-8. Το σύνολο της υπηρεσίας αυτής πραγματοποιήθηκε σε καιρό πολέμου και τούτο αποτέλεσε τη δραματικότερη εμπειρία του, αυτή που διαλεκτικά καθορίστηκε από - και καθόρισε πλήρως τη στάση ζωής του.

Για να αντιληφθεί λοιπόν κανείς τα επιμέρους γεγονότα που αφορούν στη δράση του πρωταγωνιστή του διηγήματος πρέπει να έχει υπόψη του, σε γενικές γραμμές, την οργάνωση και λειτουργία του οθωμανικού στρατού στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα, καθώς και τις μεταβολές που υπέστη στο ευρύτερο πλαίσιο της μεταρρύθμισης και της προσπάθειας υιοθέτησης δυτικών οργανωτικών προτύπων στο σύνολο των δομών της οθωμανικής διοίκησης.

Ουσιαστικά, από το 18^ο αιώνα και τις αρχές του 19^{ου}, οι προσπάθειες των μεταρρυθμιστών σουλτάνων Σελήμ Γ' και Μαχμούτ Β' επικεντρώθηκαν στη στρατιωτική μεταρρύθμιση, ειδικά δε στην κατάργηση του παρωχημένου και αντιδραστικού γενιτσαρικού σώματος και τη δημιουργία ενόπλων δυνάμεων που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τις απαιτήσεις της διεξαγωγής του σύγχρονου πολέμου. Η ίδια η θεμελιακή θέση που κατείχε ο στρατός στην οθωμανική κοινωνία απαιτούσε την έναρξη των μεταβολών ακριβώς απ' αυτό το σημείο, αφού το εξουσιαστικό του προβάδισμα επέβαλε από εκεί να αρχίσει προώθηση των αλλαγών στο σύνολο των υπό μεταρρύθμιση τομέων. Ωστόσο η μεν προσπάθεια του σουλτάνου Σελήμ απέτυχε εν τη γενέσει της, η δέ του Μαχμούτ απέδωσε μικρά αποτελέσματα,

⁹³³ B. Şimsir, «Gö leri», ό.π., σελ. 466-8, (No 278).

επειδή ξεκίνησε από τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και όχι την καλλιέργεια μιας νέας σκέψης⁹³⁴.

Ο Nizamiye (τακτικός στρατός) με την επίσημη ονομασία Asakir-i Mansure-i Muhammediye αποτέλεσε τη βάση της οργάνωσης του οθωμανικού στρατού καθ' όλο το 19^ο αιώνα. Η όλη προσπάθεια συνοδεύτηκε και από οικονομικές ρυθμίσεις για την αναβάθμιση του στρατεύματος και την εξασφάλιση πόρων για την προώθηση της αναδιοργάνωσης⁹³⁵. Ουσιαστικά όμως η έλλειψη πρότερης εμπειρίας στη νέα οργανωτική δομή δημιουργούσε διαρκώς την ανάγκη εισαγωγής τόσο μεθόδων, όσο και υλικού από την Ευρώπη. Τα προβλήματα που προκαλούσε αυτή η ανάγκη σχετίζονταν και με την εξάρτηση της αποτελεσματικότητας του οθωμανικού στρατού από ξένες χώρες και με την εισαγωγή μεθόδων και νοοτροπιών που ήταν δύσκολο να αφομοιωθούν οργανικά και να αποδώσουν τα αναμενόμενα⁹³⁶.

Ο νέος οθωμανικός στρατός κατατρυχόταν από τις ίδιες αδυναμίες και τη διαφθορά που είχαν οδηγήσει στην παρακμή και τη διάλυση του παλαιού. Στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου ο Μοσκόβ-Σελήμ έπεσε θύμα αυτών των φαινομένων και η πρώτη απογοήτευση που έλαβε ήταν αποτέλεσμα της ευνοιοκρατίας και των πελατειακών σχέσεων στις τάξεις του οθωμανικού στρατού. Η ανδραγαθία του να σώσει τη σημαία της μονάδας του από τα ρωσικά χέρια όχι μόνο έμεινε δίχως ανταμοιβή αλλά και ο ίδιος τιμωρήθηκε με την τοποθέτησή του σε *istihkam taburu* (τάγμα κατασκευής οχυρωματικών έργων)⁹³⁷, δηλαδή με δυσμενή μετάθεση σε μη μάχιμη υπηρεσία. Αντίθετα ο διοικητής του τάγματός του, χιλίαρχος (*binbaşı*) στο βαθμό, προβιβάστηκε

⁹³⁴ Ο R. Davison, «Osmanlı imparatorlugu'nda reform», ό.π., том. 1, αναφέρει αυτούσια την καίρια κριτική για τις μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ, που προέρχεται από τον άσπονδο «φίλο» του τον Ιμπραήμ: «*Bab-ı Ali, uygarlığı yaulıs almtıştır; Bir ulusa apoletler taktırip dar pantolonlar giydererek yeninden doguş işine girişemezsiniz; elbiselerinden başlamek yerine .. halkın zihinlerini aydınlatmaya çalışmalısınız*», σελ.41.

⁹³⁵ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., Vol. II, σελ. 42-3.

⁹³⁶ A. Wheatcroft, «Οι Οθωμανοί», ό.π., σελ. 239.

⁹³⁷ «Redhouse», ό.π., σελ. 555.

τρεις βαθμούς, άρα έγινε İiva (υποστράτηγος) και παρασημοφορήθηκε εξαιτίας της συγγένειάς του με μία ευνοουμένη του σερασκέρη (σελ. 222-3)⁹³⁸.

Το παράδειγμα αυτό αναξιοκρατίας δεν αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση στον οθωμανικό στρατό ούτε περιορίζεται χρονικά στα πρώτα χρόνια της αναδιοργάνωσης. Πολύ αργότερα, στο ρωσοτουρκικό πόλεμο 1877-8, τα φαινόμενα διαφθοράς εξακολουθούν, μειώνοντας τη μαχητικότητά του και προδιαγράφοντας εν μέρει τα αποτελέσματα και αυτού του πολέμου⁹³⁹. Η

⁹³⁸ Είναι άφθονες οι μαρτυρίες της εποχής που πιστοποιούν μιαν αντίστροφη σχέση αξίας των απλών στρατιωτών με τους ανωτέρους τους. Ο Σελήμ μετά βεβαιότητας δεν αποτελεί εξαίρεση σ' ένα κανόνα πλήθους περιστατικών που αποδεικνύουν ότι η απαιδευσία και η αναξιοκρατία στους κόλπους του σώματος των αξιωματικών απονεύρωνε τον οθωμανικό στρατό. Αξίζει να παρακολουθήσουμε τις οξείες παρατηρήσεις του Βρετανού εμπειρογνώμονα, H. Brackenbery, «The armies of the contending powers», ό.π., που ταυτίζονται με την εμπειρία του Σελήμ: «*A word about the generals and the staff of the Turkish army. The generals reach their position not by merit, but by interest. That special clique at Constantinople, small in members but large in power, which wields in its hands the fate of every Turk, makes or mars the career of every soldier. To be the relation of one of this powerful body, connected by blood or by marriage with a Grand Vizier or Minister, or even a superior official of one of the great departments of State, is sufficient to ensure rapid promotion in the army. Still better is it to be able to approach, either by means of money, or other method of less direct bribery, the ear of a favourite Sultana. Where governors of provinces, and even Cabinet Ministers, are appointed and dismissed through seraghio intrigue, it will easily be believed that the commands in the army are disposed of in a similar fashion. The constant removal of officials from their posts, in order to make room for some new favourite, is at the root of maladministration of the Turkish provinces. The appointment of generals to commands, entirely apart from all consideration of their fitness for military knowledge, must be fatal to the conduct of great operations of war. Even to the most honest man thus appointed to a post from which he knows he may be removed within a few weeks or months, simply because another has bribed and intrigued to obtain his place, there must be a great temptation to make the most he can out of the appointment during his tenure of office, more especially as he has probably, in one shape or another, paid heavily for his post. In these days war is no longer the mere clash of armed masses when bravery alone wins, but is a science which demands to be as closely studied as any of the learned professions. The Turkish pashas are an ignorant body of men; comparatively few of them know any language beyond their own.*», σελ. 17.

⁹³⁹ Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι μετά το τέλος του πολέμου δύο αντιστράτηγοι του μετώπου του Καυκάσου αποστρατεύθηκαν για πλημμελή εκτέλεση καθήκοντος, οι Ferik Hüseyin Sabri Paşa και Ferik Faik Paşa. Επίσης αποστρατεύθηκαν δύο αντιστράτηγοι, ένας ταξίαρχος του γενικού επιτελείου και ένας ομοιόβαθμός του του ιππικού, οι Ferik Ömer Paşa, Ferik Raşid Paşa, Erkan-

ανικανότητα πολλών αξιωματικών δεν αφορούσε μόνο στη διοίκηση αλλά και σε καταχρήσεις που απέβαιναν εν τέλει εις βάρος του στρατιώτη και επηρέαζαν συνολικά το αξιόμαχο⁹⁴⁰.

Το πρόβλημα είχε την αφετηρία του στην κορυφή της ιεραρχίας. Είναι χαρακτηριστική η αδράνεια που επέδειξε ο αρχιστράτηγος των οθωμανικών δυνάμεων Αμπντούλ Κερίμ, όταν οι Ρώσοι ανενόχλητοι διέβαιναν το Δούναβη (25 Μαΐ./6 Ιουν. 1877). Η αδράνεια εκείνη βέβαια δεν αποτελούσε μέρος προηγουμένου σχεδίου αλλ' απλώς την απόδειξη στην πράξη της παροιμιώδους απραξίας του αρχιστρατήγου που του χάρισε την προσωνυμία Αλλάχ-Κερίμ (Ο Θεός είναι μεγάλος)⁹⁴¹.

Από τους τρεις πολέμους στους οποίους πήρε μέρος ο Μοσκόβ-Σελήμ, στον πρώτο (Κριμαϊκό), ο οθωμανικός στρατός είχε περίπου το σχήμα που του έδωσε ο Μαχμούτ Β' στη διάρκεια της βασιλείας του, μετά τη διάλυση του γενιτσαρικού σώματος (1826). Βασική στρατιωτική μονάδα ήταν το σύνταγμα (alay) που περιλάμβανε περίπου 3.500 αξιωματικούς και οπλίτες. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στην οργάνωση ισχυρών σωμάτων ιππικού, αν και η αναβάθμισή του καθυστέρησε σε σχέση με την αντίστοιχη του πεζικού και πυροβολικού. Η οργάνωση του πυροβολικού στηρίχθηκε στο γαλλικό και πρωσικό πρότυπο με τη δημιουργία 6 συνταγμάτων που υποδιαιρούνταν σε πυροβολαρχίες. Κατόπιν πρωσικών εισηγήσεων, στη συγκρότηση του πυροβολικού προτιμήθηκαν ελαφρά ευκίνητα πυροβόλα αντί των βαρέων και δυσκίνητων. Κατά γενική αναλογία τρία πυροβόλα αντιστοιχούσαν σε χίλιους πεζούς⁹⁴².

Η αποτελεσματικότητα αυτής της αναδιοργάνωσης κρίθηκε και πάλι από το βάθος πρόσληψης των καινοτομιών. Η προσωπική ανδρεία του Σελήμ και της πλειοψηφίας των συναδέλφων του δε μπορούσαν να ισοσταθμίσουν τις

ι harbiye mirlivasi Kazim Paşa και Süvari mirlivasi Ömer Paşa, ο μὲν πρώτος διότι κατηγορήθηκε για παθητική στάση έναντι των Ρώσων με αποτέλεσμα την αιχμαλωσία και οι υπόλοιποι διότι ανέχθηκαν σιωπηρά τις ενέργειες του πρώτου. Βλ. σχετικά Gazi Ahmed Muhtar Paşa, «Anılar -2-, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi», T.V.Y. Yayınları, İstanbul Ekim 1996, σελ. 279-280.

⁹⁴⁰ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ.44.

⁹⁴¹ S. and E. Shaw, «History of the Ottoman Empire», ό.π., Vol. II, σελ. 43.

ελλείψεις εκπαίδευσης καθώς και την ανεπάρκεια της διοίκησης που σε κάθε περίπτωση ματαίωναν τις όποιες ικανότητες ή ανδραγαθίες των απλών στρατιωτών⁹⁴³. Η αλλαγή περιβολής των «νικηφόρων στρατιωτών» δεν αποτέλεσε και την αυτόματη μετατροπή του οθωμανικού στρατού σε αξιόμαχο σύνολο, ικανό ν' αντεπεξέλθει στις διαρκείς προκλήσεις του Ανατολικού Ζητήματος και των εξεγέρσεων των υπηκόων του σουλτάνου.

Η ουσιαστική οργάνωση όμως του οθωμανικού στρατού στην οποία εντάχθηκε ο Σελήμ στις επόμενες πολεμικές του εμπειρίες, αυτές της εξέγερσης στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη 1875-6 και του ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-8, είχε ξεκινήσει από το 1869 με βάση και πάλι το πρωσικό πρότυπο, ενώ το γερμανικό στρατιωτικό πνεύμα εισδύει ακόμη περισσότερο στην οθωμανική στρατιωτική ηγεσία μετά το γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870 και συνεχίζει να την επηρεάζει μέχρι τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο και το νεοτουρκικό καθεστώς.

Είναι δε χαρακτηριστικό ότι την οργάνωση αλλά και καίριες θέσεις στην ηγεσία του οθωμανικού στρατού ανέλαβαν γνήσιοι και διακεκριμένοι εκφραστές του πρωσικού μιλιταριστικού πνεύματος, όπως οι Μόλτκε, Κέχλερ και Φον Ντερ Γκόλτς, δίχως βέβαια να αγνοούμε και την πληθώρα των Βρετανών στρατιωτικών που υπηρέτησαν κατά καιρούς στον οθωμανικό στρατό όπως οι Adolphus Slade και Charles Augustus Hobart. Κάποιοι μάλιστα απ' αυτούς εξισλαμίστηκαν ανεβαίνοντας την κλίμακα της οθωμανικής στρατιωτικής ιεραρχίας, όπως ο Mehmet Ali Paşa, στρατηγός διοικητής των οθωμανικών δυνάμεων στην Ανατολική Βουλγαρία κατά την πρώτη φάση του

⁹⁴² Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π., τομ. 1 Το δεσποτικό κράτος, σελ. 528.

⁹⁴³ Στις νέες ευρωπαϊκές πολεμικές τακτικές του 19^{ου} αιώνα η προσωπική ανδραγαθία είχε ουσιαστικά εκμηδενιστεί ως παράγων που μπορούσε να κρίνει το αποτέλεσμα της μάχης και η νίκη ήταν πλέον συνάρτηση της εκπαίδευσης και του εξοπλισμού, πάγιων αδυναμιών του οθωμανικού στρατού. Βλ. σχετικά Η. Brackenbery, «The armies of the contending powers», ό.π.: «From all these it naturally results that the Turkish army, excellent as is the material of its lower ranks, is a very inferior weapon for purposes of war. Drill is stupied mechanically; batallions can manoeuvre fairly well upon a system of drill well enough suited for the days of the smooth-bore muskets, but tactics, on the true sense of word, are not even understood. There is no practice in the duties of outposts and reconnoitring:», σελ. 15.

ρωσοτουρκικού πολέμου, ουγενότος γεννημένος στο Μαγδεμβούργο με το όνομα Jules Déroit⁹⁴⁴.

Άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι οι ξένοι αυτοί στρατιωτικοί δεν υπηρετούσαν στον οθωμανικό στρατό υπό ένα συγκεκριμένο νομικό καθεστώς ξένης στρατιωτικής αποστολής με το συγκεκριμένο στόχο της αναδιοργάνωσης μόνο αλλά εντάσσονταν οργανικά στην ιεραρχία του στρατεύματος και αναλάμβαναν, ανάλογα με το βαθμό τους, τη διοίκηση μικρών ή μεγάλων μονάδων. Τούτο υποδηλώνει την εκπληκτική γοητεία που ασκούσε στη δυτικόστροφη οθωμανική ελίτ η ευρωπαϊκή στρατιωτική οργάνωση και αποτελεσματικότητα η οποία καθίστατο σχεδόν το κέντρο του στόχου του εκσυγχρονισμού. Η πιο αποκαλυπτική, κατά τη γνώμη μας, ένδειξη αυτού τον πνεύματος διακρίνεται στη φημολογία που απλώθηκε στην Κωνσταντινούπολη μετά τις καλοκαιρινές νίκες του 1877 του Οσμάν πασά στην Πλεύνα. Άλλοι τον ταύτιζαν με Γάλλο εξωμότη, άλλοι με τον Αμερικανό στρατηγό Crawford, μερικοί δε με τον Basain⁹⁴⁵. Οι εξαιρετικές στρατηγικές ικανότητες που επέδειξε στη διοίκηση στη μάχη και τα κατορθώματά του, αποτέλεσαν όαση ελπίδας στις αλλεπάλληλες αποτυχίες και ο μόνος τρόπος να εξηγηθεί αυτή η εξαίρεση από τη συλλογική αδυναμία των Οθωμανών στρατηγών, ήταν να αποδοθεί στον Οσμάν δυτική προέλευση, ώστε να κατανοηθεί επαρκώς που οφείλονται οι στρατιωτικές ικανότητές του.

Επιστρέφοντας στην οργάνωση του οθωμανικού στρατού, ξεκινούμε από την κορυφή της ιεραρχίας του, το σερασκέρη, τέταρτο στην κυβερνητική εξουσία μετά τον sadrazam, τον θρησκευτικό αρχηγό seyhülislam και τον adliye naziri (υπουργό Δικαιοσύνης). Εκτός από το γενικό επιτελάρχη στην κυβέρνηση συμπεριλαμβανόταν και ο αρχιστράτηγος του Toprane στον οποίο υπαγόταν η στρατιωτική βιομηχανία και οι στρατιωτικές σχολές. Στην ηγεσία αυτή συμπεριλαμβανόταν και ο bahriye naziri (αρχιναύαρχος). Οι τρεις αυτοί αποτελούσαν μέλη του υπουργικού συμβουλίου⁹⁴⁶.

⁹⁴⁴ I. Drury - R. Ruggeri, «The russo-turkish war», ό.π., σελ. 17.

⁹⁴⁵ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 346.

⁹⁴⁶ Yılmaz Özluna, «Sultan Hamid Devri Türk Ordusu», «Tarih sohbetleri», c. I, «Ötüken», İstanbul 1998, σελ. 243.

Οι χερσαίες δυνάμεις διαιρούνταν σε επτά στρατιές με έδρες την Κωνσταντινούπολη, Αδριανούπολη, Θεσσαλονίκη, Ερζιντζάν, Δαμασκό, Βαγδάτη και Σάνα της Υεμένης. Πλην των στρατιών υπήρχαν και δύο ανεξάρτητες ενισχυμένες μεραρχίες (iümen) με έδρες τη Χετζάζη και τη Λιβύη, υπαγόμενες απ' ευθείας στους διοικητές αυτών των επαρχιών⁹⁴⁷.

Η παρατακτική εν καιρώ πολέμου δύναμη του οθωμανικού στρατού διακρινόταν σε τρεις κατηγορίες, τους κληρωτούς υπό τα όπλα, την άμεση εφεδρεία (ihliyat), στρατιώτες που απολύθηκαν προ διετίας για το πεζικό και ενός έτους για το πυροβολικό και ιππικό και τους redif, εφεδρεία για τα επόμενα 8 χρόνια. Η μετά το 35^ο έτος ηλικίας εφεδρεία ήταν οι mustahfiz (πολιτοφυλακή), μέχρι το 40^ο έτος⁹⁴⁸. Ο Σελήμ, όταν πολέμησε στο ρωσοτουρκικό πόλεμο, ήταν πάνω από 40 ετών, επομένως ούτε mustahfiz, και κανονικά έπρεπε να μην επιστρατευθεί. Οι ανάγκες όμως ήταν αυξημένες και *«Τότε αν ήταν βολετό, ήθελε κάμουν στρατιώτας ως και αυτές τές μνηματόπετρες. Έγώ ήμουν «τσαούσης» (λοχίας)· μ' έδέχθηκε (ο επικεφαλής της μονάδας που συνάντησε) χωρίς πολύ εξέταση, κ' επήγαμε.»* (σελ. 236).

Στο σύνολό του το οθωμανικό πεζικό ήταν συγκροτημένο σε 519 τάγματα. Κάθε τάγμα είχε, σε πλήρη επάνδρωση, 1000 στρατιώτες· στην πραγματικότητα όμως ο μέσος αριθμός κυμαίνονταν μεταξύ 400-600 στρατιωτών⁹⁴⁹. Στη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου τα τάγματα πεζικού έπρεπε να διαθέτουν 819 αξιωματικούς και άνδρες και τα τάγματα τυφεκιοφόρων με τα δύο ορειβατικά πυροβόλα που εντάσσονταν σ' αυτά, έπρεπε να φθάνουν τους 828. Οι μάχες όμως που δόθηκαν στις προηγούμενες βαλκανικές συγκρούσεις είχαν, όπως είπαμε, μειώσει σημαντικά την πραγματική τους δύναμη. Η αμέσως επόμενη υποδιαίρεση του τάγματος ήταν ο λόχος, με 102 άνδρες και επικεφαλής 2 λοχαγούς (yüzbaşı), δύο λοχίες (çavus) και δύο δεκανείς (onbaşı). Παρατηρούμε ότι ο Σελήμ στην έναρξη του πολέμου, την άνοιξη, ήταν λοχίας και σε μερικούς μήνες (τέλος καλοκαιριού του 1877), έγινε λοχαγός. Τούτο αποκαλύπτει τη δραματική έλλειψη αξιωματικών που ανάγκαζε πολλές φορές να γίνονται αθρόες προαγωγές εμπειροπόλεμων

⁹⁴⁷ Y. Özluna, ό.π., σελ. 243.

⁹⁴⁸ N. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π, τομ. 1 Το δεσποτικό κράτος, σελ. 528-9.

υπαξιωματικών, για να καλύψουν τα κενά. Μεταξύ των σφαλμάτων που χαρακτήρισαν τη διεξαγωγή εκείνου του πολέμου από πλευράς Οθωμανών, ήταν και το ότι τα τάγματα νεοσυλλέκτων που οργανώνονταν, αποτελούσαν εντελώς νέες μονάδες, δίχως να λαμβάνεται μέριμνα να αποστέλλονται οι άπειροι και χαμηλής μαχητικότητας νεοσύλλεκτοι στις υπάρχουσες εμπειροπόλεμες μονάδες ως συμπληρώματα των απωλειών τους⁹⁴⁹.

Στρατιωτικοί σαν το Σελήμ που κέρδιζαν προαγωγές στο πεδίο της μάχης υπήρχαν αρκετοί στον οθωμανικό στρατό, ακόμη κι ως την πολιτειακή μεταβολή του 1908. Οι αξιωματικοί αυτοί δεν είχαν τελειώσει τη σχολή πολέμου ή τη σχολή μηχανικών, όπως συνέβαινε με την πλειοψηφία του σώματος στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα⁹⁵¹. Η κανονική προσφώνησή

⁹⁴⁹ Y. Özluna, «Türk Ordusu», ό.π., σελ. 245.

⁹⁵⁰ I. Drury - R. Ruggeri, «The russo-turkish war», ό.π., σελ. 36.

⁹⁵¹ Η προαγωγή στο πεδίο της μάχης για τους αξιωματικούς εκ του στρατεύματος δημιουργούσε σ' αυτούς αίσθημα υπεροχής έναντι των «άκαπνων» συναδέλφων τους από τις παραγωγικές σχολές. Αυτός ήταν ένας ακόμη λόγος έλλειψης συνοχής στο οθωμανικό στράτευμα, ενώ στις περιγραφές του Σελήμ χαρακτηριστική είναι η ατμόσφαιρα αντιπάθειας που δημιουργείται μόλις γίνεται λόγος για ανώτερους αξιωματικούς. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά H. Brackenbery, «The armies of the contending powers», ό.π. : «*..But the Turkish private soldier is relatively vastly superior to his officers. The officers of the army form two almost distinct classes, the one composed of men risen from the ranks, the other of pupils of the war school. Amongst the officers from the ranks are to be found many thorough soldiers, with good knowledge of regular work, and of such tactics as are known in the Turkish army; but all the heart is crushed out of these men. No matter how good they may be as officers; no matter what service they may have seen, they can never hope to rise to a higher rank than that of captain; unless, either by bribery or family connection, they can ensure the good word of someone in high places. Promotion is said to be given regimentally up to the rank of captain; but this is often interfered with, and the promotion really rests in the hands of the commander of the corps, a Pasha, probably selected by the clique which governs at Constantinople, at the instance of some Court favourite. The officers from the ranks look down on the war school officers as unpractical and inexperienced; the officers from the war school, in return, consider them ignorant and unfitted to share their non-commissioned officers and men, while their General or Colonel treats them as though they were menials. Young men of very few years service, who have profession never seen a shot fired, and whose study of their profession has ceased on the day when they felt the war school, are promoted to be field officers, and to the command of regiments and divisions.*», σελ. 15.

τους ήταν «αγά» και παρατηρούμε ότι έτσι αποκαλεί ο Βιζυηνός κολακευτικά το Σελήμ (σελ. 213)⁹⁵².

Ο εξοπλισμός των Οθωμανών πεζών περιλάμβανε το αμερικανικό τυφέκιο Martini-Reabody, συγκριτικά πολύ πιο βελτιωμένο από το ρωσικό Kmk. Πολλές μονάδες ήταν εφοδιασμένες με το βρετανικό Snider και η αυτοκρατορία είχε πληρώσει σε χρυσό τις παραγγελίες αυτές στις αντίστοιχες αμερικανικές και βρετανικές εταιρείες, παρ' όλες τις οικονομικές δυσχέρειες του 1875. Από άποψη ενδυμασίας οι Οθωμανοί πεζοί έφεραν μπλε παντελόνια και μανδύες με κόκκινους γιακάδες και μανσέτες. Τα επανωφόρια τους ήταν χρώματος γκρι ή σκούρα μπλε με κουκούλα. Τα υποδήματά τους ήταν κοντά από ακατέργαστο δέρμα και οι κνήμες περισφίγγονταν με γκέτες ή μπότες που έφταναν ως το γόνατο. Στο κεφάλι όλοι ανεξαιρέτως έφεραν φέσι που οι περισσότεροι το έδεναν με ύφασμα σε σαρίκι, για να προφυλάγονται από το κρύο⁹⁵³. Τούτο το τελευταίο μαζί με την κόκκινη υφασμάτινη ζώνη ήταν τα μόνα στοιχεία της ενδυμασίας του Μοσκώβ-Σελήμ που θύμιζαν την εμφάνιση Οθωμανού στρατιωτικού, όταν τον πρωταντίκρυσε ο Βιζυηνός (σελ. 205-6).

Για τη συνολική αριθμητική δύναμη του οθωμανικού στρατού στο ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-8 οι εκτιμήσεις ποικίλουν. Σύμφωνα με την αναδιοργάνωση του 1869 οι κλάσεις αναμενόταν ν' αποδίδουν ετησίως 37.600 κληρωτούς που υπολογιζόταν να φτάσουν το 1878, σ' έναν αριθμό 700.000 ανδρών, χωρίς βέβαια αυτό να επιτευχθεί⁹⁵⁴, ενώ τα ίδια στοιχεία έδινε και ο αμερικανικός τύπος, εκφράζοντας όμως τις επιφυλάξεις του και θεωρώντας ότι η δύναμη αυτή «παρέμενε στα χαρτιά»⁹⁵⁵. Οι εφημερίδες της Πόλης την

⁹⁵² Y. Öztuna, «Türk Ordusu», ό.π., σελ. 245.

⁹⁵³ I. Drury - R. Ruggeri, «The russo-turkish war», ό.π., σελ. 37.

⁹⁵⁴ Για τους αναλυτικούς αριθμούς την εποχή ακριβώς της σύγκρουσης με τη Ρωσία βλ. σχετικά H. Brackenbery, «The armies of the contending powers», ό.π.

«Nizam	150.000
Ihtiyat	60.000
Redif	96.000 + 96.000 για κάθε κλάση.
Mustahfiz	300.000

606.000», σελ. 15.

⁹⁵⁵ Αναφερόμαστε συγκεκριμένα στην ανταπόκριση της εφημερίδας «The New York Times» με ημερομηνία 26 Μαΐου 1877. Στο ίδιο άρθρο υπάρχει και μικρή κριτική για το αξιόμαχο του

εποχή εκείνη υπερέβαλλαν στους αριθμούς των μαχίμων ανδρών ανεβάζοντάς τους με τους πολιτοφύλακες και τους εθελοντές στο 1.600.000, συνυπολογίζοντας δυνάμεις από υποτελείς περιοχές, εθελοντές από άλλες μουσουλμανικές χώρες και βασιβουζούκους⁹⁵⁶. Στην πραγματικότητα την άνοιξη του 1877 ο οθωμανικός στρατός μπορούσε να παρατάξει 150.000 τακτικούς στρατιώτες, 190.000 εφέδρους (redif) και 300.000 πολιτοφύλακες (Mustahfiz)⁹⁵⁷.

οθωμανικού στρατεύματος που συμφωνεί εν πολλοίς με τις υπόλοιπες δυτικές εκτιμήσεις: «The Turkish Army: ..(Turkish-Russian war).. On paper the Turkish army is about 700,000 strong, but it is distributed over an immense territory, and is so utterly free from all the trammels of organization, that with the necessity of keeping down revolted subjects in various parts of the Empire and of garrisoning the many fortresses, the concentration of any large force at any particular point for field operations will be most difficult. The rank and file is good; the men will stand a favorable comparison with these of any army in Europe, but they are badly drilled, scarcely half trained in the use of the new arms, which are of all conceivable systems and are commanded by officers who are utterly ignorant of the first principles of their profession. Their cavalry is the worst in the world, not even excepting that of the French.. Their artillery is numerous, but varied; often there are several different calibres and models in the same battery; and although some of their fortresses have a few fine Krupp guns, their officers are incapable of estimating distances or pointing correctly. As to the engineer and ponton service, nothing can be said, except that both are too bad even to be criticised. Still they will fight well and die hard..», <http://www.iit.edu/~gunahus/art71-80.html>.

⁹⁵⁶ Τον αριθμό αυτό δίνει και ο Υ. Özluna αντλώντας προφανώς από πηγές της εποχής. Συγκεκριμένα αναφέρει τον αριθμό 1.683.000 ανδρών δίχως να συμπεριλαμβάνει τις δυνάμεις με τις οποίες μπορούσαν να συνδράμουν τα αυτόνομα κράτη (mumtiaz eyalet). Βλ. σχετικά «Türk Ordusu», ό.π., σελ. 244. Ενώ ο Κ. Λουρεντζής αποσαφηνίζει τα πραγματικά μεγέθη. Βλ. σχετικά «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 40.

⁹⁵⁷ Ο αριθμός των 640.000 που παραθέτουμε, είναι η γνώμη των I. Drury - R. Ruggeri, «The russo-turkish war», ό.π., σελ. 35. Κοντά στην ίδια άποψη είναι και ο Ν. Σαρρής, «Οσμανική πραγματικότητα», ό.π, τομ. 1 Το δεσποτικό κράτος, που ανεβάζει τη δύναμη του οθωμανικού στρατού σε 700.000. Από αυτούς 210.000 τακτικοί και ihtiyai, 190.000 redif και 300.000 mustahfiz. Ελαφρώς πιο αυξημένους αριθμούς υπολογίζει ο Mithat Sertoglu, «93 Harbi». (III), Sayı: 40, Nisan 1953. Κατ'αρχήν σχολιάζει τους ρυθμούς προετοιμασίας των Οθωμανών οι οποίοι μετά το πρώτο τελεσίγραφο του Οκτωβρίου του 1877 κατόρθωσαν να επιστρατεύσουν μόλις 18 τάγματα. Η συνολική οθωμανική δύναμη διεσπαρμένη στο γεωγραφικό χώρο από την Πόλη ως το Δούναβη έφτανε τα 125 τάγματα πεζικού, τις 48 ίλες ιππικού και τις 26 μοίρες πυροβολικού. Οι υπερασπιστές των οχυρών Σιλίστριας, Σούμλιας και Βάρνας ήταν περίπου

80000. Απ'τα μέσα του Ιανουαρίου μέχρι την κήρυξη του πολέμου τα τάγματα πεζικού αυξήθηκαν σε 560 και, λόγω της καθυστέρησης των Ρώσων να επιτεθούν μ'όλες τους τις δυνάμεις μέχρι το Μάιο του 1877, σχηματίστηκαν τελικά 580, ενώ το ιππικό ανήλθε σε 147 ίλες και το πυροβολικό σε 174 μοίρες. Έτσι έχουμε σύνολο τακτικών δυνάμεων τις 425.000 άνδρες με 858 πυροβόλα και 70.000 ατάκτους. Απ'αυτό το σύνολο μόνο οι 186.000 στάλθηκαν στο κυρίως μέτωπο του Δούναβη, ενώ οι υπόλοιποι διασκορπίστηκαν από τον Εύξεινο ως τη Σερβία και από την Αδριανούπολη μέχρι το Δούναβη. Ως επιπλέον πρόβλημα επισημαίνεται και η έλλειψη ενιαίας διοίκησης στο μέτωπο του Δούναβη. Εκτός από τις προαναφερθείσες δυνάμεις υπήρχαν 150.000 στην Κρήτη, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Ιωάννινα και Θεσσαλία. Στη Μ. Ασία και το υπόλοιπο της αυτοκρατορίας παρέμεναν 140.000 οι οποίοι δε συμμετείχαν στις επιχειρήσεις εκτός λίγων τμημάτων της Μ. Ασίας, σελ. 2203. Πολύ μικρότερους αριθμούς υπολογίζει ο Γ. Γιαννακάκης, «Ο Ελληνισμός της Θράκης», ό.π. σελ. 183, που ανεβάζει το σύνολο του οθωμανικού στρατού κατά την έναρξη του πολέμου στις 380.000 άνδρες. Παραπλήσιες εκτιμήσεις κάνει και ο Β. Η. Sumner, «Russia and the Balkans 1870-1880», Oxford Clarendon Press 1937, δίνοντας κατά προσέγγιση τον αριθμό των 350.000-400.000 ανδρών, σελ. 303. Οι δύο τελευταίοι αυτοί όμως δε φαίνεται να συμπεριλαμβάνουν τις εφεδρείες redif και musatahfiz στα νούμερα που παραθέτουν. Το συμπέρασμα για τη μη προσθήκη στους προηγούμενους αριθμούς της εφεδρείας προκύπτει από τον αναλυτικό πίνακα του Η. Brackenbery, «The armies of the contending powers», ό.π., που ανεβάζει τον αριθμό του τακτικού οθωμανικού στρατού στις 234.000 περίπου με την εξής κατανομή: Υπολογίζει το συνολικό αριθμό σε:

<i>Ασία</i>	<i>Βαλκάνια</i>
<i>22.000 Βατούμ</i>	<i>55.000 στο Βιδίνι</i>
<i>22.000 Καρς</i>	<i>10.000 Ρουστσούκι</i>
<i>12.000 Αρδαχάν</i>	<i>15.000 Σιλίστρια</i>
<i>20.000 Ερζερούμ</i>	<i>17.000 Δοβρουτσά</i>
	<i>13.000 Βάρνα</i>
	<i>18.000 Σούμλα</i>
	<i>30.000 Σόφια</i>

Σύνολο: 76.000 στην Ασία, 158.000 στα Βαλκάνια, σελ. 15.

Η πομπώδης γλώσσα του οθωμανικού τύπου της εποχής που υπερβάλει την αριθμητική ισχύ του στρατού γίνεται αντικείμενο ειρωνικού σχολιασμού από τον σύγχρονο Κ. Λουρεντζή, «Ιστορία του Ρωσσο-τουρκικού πολέμου», ό.π.: «Τοιαύτην γλώτταν μόνον επί της εποχής Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς ἐδύνατο νά μεταχειρισθῆ τις, καίτοι εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ τῶν Τούρκων δραστηριότης εἶναι ἔκτακτος, ἐχόντων θάρρος ἀκλόνητον καί πάντα κίνδυνον ὑψηφούντων. Ἡ ἀφελῆς αὐτῆ πρόληψις, ἦν περί τῶν ἐαυτῶν δυνάμεων ἔχουσι δεκαπλασιάζει, ἄνωγας εἰπεῖν, αὐτούς διά τῆς ἐμπιστοσύνης ὄντας τοσοῦτο κατά τάς δυνάμεις ἱκανούς ὅσον

Εννοείται ότι στη δύναμη αυτή δεν περιλαμβάνονται οι μη Μουσουλμάνοι της αυτοκρατορίας οι οποίοι εξαγόραζαν τη θητεία τους με το «αντισήκωμα» (bedel). Και για τους ίδιους τους Μουσουλμάνους υπήρχε δυνατότητα εξαγοράς της θητείας του κληρωτού μετά τρίμηνη εκπαίδευση έναντι 50 χρυσών λιρών⁹⁵⁸. Η διευκόλυνση αυτή πρέπει να ίσχυε και από προηγούμενες δεκαετίες, αφού ο Σελήμ ισχυρίζεται ότι ο πατέρας του μπορούσε να εξαγοράσει τη θητεία του μεγάλου του αδερφού στον Κριμαϊκό πόλεμο (σελ. 217).

Η κήρυξη του πολέμου αντιμετωπίστηκε τελείως διαφορετικά, ως προς την πολεμική διάθεση και την εκδήλωση πατριωτικών αισθημάτων από το μουσουλμανικό πληθυσμό της χώρας. Στις πόλεις, παρά τις εκκλήσεις των εφημερίδων και τις προσπάθειες του χαμιτικού καθεστώτος να συνεγείρει το θρησκευτικό συναίσθημα, τα αποτελέσματα ήταν μηδαμινά, γεγονός το οποίο προσδιορίζει την άμβλυνση του θρησκευτικού ζήλου που συνεπέφεραν οι μεταρρυθμίσεις και η μίμηση του αστικού δυτικού τρόπου ζωής⁹⁵⁹. Στις

οὐδέν ἄλλο ἔθνος, καίτοι ὑποδεέστεροι κατά τόν διοργανισμόν. Τεσσαρακονταετείς καί πενηκονταετείς ἀκόμη κατατάσσονται ἐν τῷ στρατῷ ἀγογγύστως, ἄνευ παραπόνων ἰνταλλάσσοντες τήν καλήν τροφήν καί ἐνδουμασίαν διά τῆς στρατιωτικῆς, καί τρέφοντες τήν σταθεράν πεποίθησιν ὅτι ὁ ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης πίπτων μαχητής ἀνταμείβεται διά τοῦ παραδείσου. Ἀλλά δυστυχῶς τά θαυμάσια ταῦτα πλεονεκτήματα δέν δύνανται νά ἐπαρκέσωσιν εἰς τήν προφανῆ ἀριθμητικὴν αὐτῶν μειονότητα. Τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στρατιωτῶν ἐκάστης χώρας ὄντως γενικῶς ἀναλόγου πρὸς τόν τοῦ πληθυσμοῦ, ἀρκεῖ νά παραβάλλωμεν τά 82 ἑκατομμύρια ὑπηκόων τοῦ τσάρου πρὸς τά 14-16 ἑκατομμύρια τῶν μουσουλμάνων, δυσαναλογίαν, ἣτις ὑφίσταται μεταξύ τῶν δύο ἐμπολέμων κρατῶν», σελ. 40-1.

⁹⁵⁸ Π. Μ. Κοντογιάννης, «Τουρκία και Τούρκοι», ό.π., σελ. 202.

⁹⁵⁹ Στην πολυάνθρωπη Κωνσταντινούπολη, στον κατάλογο εθελοντών που άνοιξαν τέσσερεις σείχηδες εγγράφηκαν μόνο μερικές δεκάδες Οθωμανοί, βλ. σχετικά Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 64. Από την ίδια σελίδα και παρά το μακρό της αφήγησης θεωρούμε απαραίτητο να παραθέσουμε ένα απόσπασμα άκρως αποκαλυπτικό για το κλίμα στην προτεύουσα, ώστε να αποτελέσει και βάση σύγκρισης με τον τρόπο σκέψης του Σελήμ που δεν υπολόγισε οικογένεια και ηλικία για να καταταγεί. «Οί νέοι βέηδες καί ἔφενται ἔμενον εἰς τά ἴδια, τά δέ φλογερά τῶν ἐφημερίδων ἄρθρα κατ' οὐδέν ἴσχυον ν' ἵναζωπυρώσωσι τόν σβεσθέντα παριωτισμόν αὐτῶν. Ὁ ἀντιαποκριτής παρισινοῦ τινος φύλλου περί τά τέλη Ἀπριλίου (1877) ἐν τινι αὐτοῦ ἐπιστολῇ ἀνέγραφε δύο παραδείγματα τῆς ἡθικῆς ταύτης καταπτώσεως. «Χθές συνήντησα τόν προγύστορα ἐκεῖνον τοῦρκον, περί οὗ ἐν

επαρχίες η κατάσταση ήταν διαφορετική. Η επιβίωση των παλιών πολιτικοθησκευτικών ιδεολογικών προτύπων οδήγησε στην κατάταξη υπό τις σουλτανικές σημαίες ακόμη και ηλικιωμένους, όπως ο Σελήμ ο οποίος χαρακτηριστικά αποδίδει αυτή την αφοσίωση στις αμετακίνητες αρχές του λέγοντας ότι: « .. δέν ήτανε ακόμη ή σειρά μου (για να επιστρατευθεί)· μά όταν έμαθα πώς έτοιμάζεται και ή Ρουσσία δέν έπερίμενα σειρά, δέν συλλογίσθηκα, δέν άκουσα κανένα.» (σελ. 234-5).

Ο Μοσκόβ-Σελήμ είναι μια από τις περιπτώσεις εκείνες Οθωμανών από τις οποίες μπορεί να συνάγει κανείς μια ευκρινή εικόνα για τον τρόπο σκέψης και δράσης μιας μεγάλης μάζας ανθρώπων της επαρχίας της αυτοκρατορίας. Με τη στρατιωτική του ιδιότητα αφήνει να φανούν ένα πλήθος γνωρισμάτων για τον οθωμανικό στρατό του 19^{ου} αιώνα. Δεν είναι οι αριθμητικές λεπτομέρειες που ενδιαφέρουν αυτόν ή τον Βιζυηνό-βιογράφο του. Είναι η συνολική ατμόσφαιρα στις τάξεις του στρατού εκείνου. Μια ατμόσφαιρα που κπέχει πολύ από το ένδοξο παρελθόν της αυτοκρατορίας και που πιστοποιεί σε συλλογικό επίπεδο τις μεταβολές στην κυριότερη συνιστώσα της οθωμανικής πραγματικότητας. Η στρατιωτική ισχύς και η επέκταση ήταν το κύριο συστατικό της ακμής της αυτοκρατορίας. Η έναρξη της παρακμής οριοθετήθηκε από το σταμάτημα ακριβώς της επέκτασης και το ναδίρ ήρθε στα χρόνια που ο αποδυναμωμένος και, στα υψηλά κλιμάκια της ιεραρχίας, διεφθαρμένος οθωμανικός στρατός δε μπορούσε πλέον να ανταποκριθεί στον όρο της ύπαρξής του, την υπεράσπιση των επαρχιών που διέτρεχαν εξωτερικό

... ενι τών προηγουμένων μου έπιστολών σας ώμίλουν, όστις πριν ή έγγραφη έθελοντής διά σουστόν λαμπρών λόγων μοί περιέγραψε τά του μουσουλμάνου καθήκοντα.

» - Πώς, τῷ λέγω, ακόμη είσθε εδώ;

» - Καί δύναμαι νά πράξω άλλως, - μοί άπεκρίνατο μετά τινος δυσαρεσκείας, άφού ή παρά μου μήτηρ δέν μοί έπιτρέπη ν' άναχωρήσω;

» - Έννοείται ότι εγώ ούδέν άντέτεινον. Έτερός τις, ούτινος κάλλιστα ένθυμοῦμαι ήν πρό δεκαπενθημερίας κομπορημοσύνην, μοί άπεκρίνατο ότι ποτέ δέν θέλει άπέλθει, εάν δέν άφήρουν τό του ύπουργού του πολέμου χαρτοφυλάκιον παρά του Ρεδίφ πιασσία, όστις διά της πασιγνώστου αυτού άνικανότητος ήδύνατο νά παραλύση τάς προσπαθείας των υπερασπιστών του ισλάμ. Καίτοι καθ' όσον άφορά τόν πόλεμον τουτον όλίγιστοι των θελοντών θέλουσι καταφύγει είς τοιαύτα έπιχειρήματα, ούχ ήττον όμως είμεθα πολύ μακράν των άνδρείων εκείνων μαχητών των πρώτων αιώνων· ή άλήθεια αύτη έδει ύπόψιν νά ληφθῆ. » »

κίνδυνο ή εξέφραζαν αποσχιστικές τάσεις. Η μαρτυρία του Σελήμ γι' αυτή την τελευταία περίοδο δια φωτίζει πολλές από τις αιτίες που συνεπέφεραν αυτό το αποτέλεσμα. Η ηρωϊκή εποχή της ατομικής δράσης κατά την οποία οι πολεμιστές του σουλτάνου επέστρεφαν με τις δάφνες της νίκης και αμείβονταν με επαρχίες ολόκληρες ως τιμάρια, είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί. Αυτό διαπίστωσε ο στρατιώτης Σελήμ, όταν ρακένδυτος και ατιμασμένος επέστρεψε από τον Κριμαϊκό πόλεμο: « Όποιος δουλεύει τον Βασιλέα και τόν Σουλτάνο τόν άφέντη μας πιστά και άξια, ήμπορεί νά γυρίσει καλλίτερα στό σπίτι του;» (σελ. 225).

3.4.5. Η άμυνα του Οσμάν πασά στην Πλεύνα

Πάντοτε τα ονόματα των τόπων, όπου κανείς έζησε μεγάλες στιγμές της ζωής του δημιουργούν ισχυρές συγκινήσεις από τους συνειρμούς που φέρνουν. Και μόνο με την αναφορά του ονόματος της Πλεύνας ο Σελήμ αναστέναξε, καθώς αναμέτρησησε αυτόματα τις συνέπειες στον ψυχισμό του από τη συμμετοχή σ' εκείνη τη δοκιμασία. Ασήμαντη κομόπολη 170km βορειοανατολικά της Σόφιας, η Πλεύνα επρόκειτο να γίνει το διασημότερο τοπωνύμιο του Ρωσοτουρκικού πολέμου 1877-8. Η πόλη ήταν κτισμένη πολύ κοντά στον ποταμό Βιδ που πηγάζει από τον Αίμο, σε απόσταση 36km πριν ο Βιδ εκβάλλει στο Δούναβη και ακριβώς επάνω στο χείμαρρο Γρεβίτσα. Την εποχή εκείνη είχε πληθυσμό 17.000 ψυχών⁹⁶⁰. Η Πλεύνα ανήκε στο αμυντικό συγκρότημα του Βιδινίου του οποίου τη διοίκηση είχε ο Οσμάν πασάς.

Από την έναρξη του πολέμου ο κύριος στόχος που προβαλόταν σ' όλα τα ρωσικά σχέδια, ήταν η ταχύτητα ενέργειας. Σύμφωνα μ' αυτά ο ρωσικός στρατός έπρεπε να εξασφαλίσει τη γραμμή του Δούναβη, να τον διαβεί, να εξωθήσει τους Οθωμανούς από τη βόρεια Βουλγαρία και να εκβιάσει τα περάσματα του Αίμου⁹⁶¹. Ο αντικειμενικός σκοπός ήταν η πλήρης καταστροφή

⁹⁶⁰ Κ. Λουρεντζής, ό.π., σελ. 322.

⁹⁶¹ Το σύνολο του Ρωσικού στρατού έφθανε τις 27 μεραρχίες πεζικού, καθεμιά από τις οποίες είχε στη σύνθεσή της 12 τάγματα και 48 πυροβόλα, 3 ταξιαρχίες ανιχνευτών, 10 μεραρχίες ιππικού αποτελούμενες από 18 ίλες και με 12 πυροβόλα καθεμιά, 3 ταξιαρχίες κατασκευής οχυρώσεων, 2 τάγματα γεφυροποιών και 23 συντάγματα κοζάκων. Το σύνολο των ανδρών

της οθωμανικής ισχύος για την τελεσίδικη επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος, την άνευ όρων κατάλυση της κυριαρχίας των Οθωμανών στη Βαλκανική χερσόνησο. Αυτός ήταν βέβαια ενδόμυχος σκοπός και όχι επίσημα διακηρυγμένος από πλευράς ρωσικού επιτελείου⁹⁶². Ωστόσο υπήρχαν σημαντικοί ανασταλτικοί παράγοντες που καθιστούσαν αυτή την τελική κατίσχυση δυσεπίτευκτη. Η ρωσική στρατιωτική αναδιοργάνωση που είχε αρχίσει από το 1860 δεν είχε ολοκληρωθεί ούτε και η αμυντική οργάνωση στη Μαύρη Θάλασσα. Στη διάρκεια μάλιστα του πολέμου το οθωμανικό ναυτικό κυριαρχούσε εκεί. Η ρωσική ηγεσία αντιλαμβανόταν πλήρως τις οικονομικές επιβαρύνσεις που συνεπαγόταν ο πόλεμος και για τις οποίες δεν ήταν προετοιμασμένη. Οι δυσκολίες που εμφανίστηκαν μετά την έναρξή του δικαίωσαν πολλούς απ' αυτούς τους δισταγμούς⁹⁶³.

Εξαρχής οι Ρώσοι σημείωσαν δύο λαμπρές επιτυχίες, η πρώτη ήταν η διάβαση του Δούναβη και η δεύτερη η προέλαση του στρατηγού Γκούρκο ως τα περάσματα του Αίμου με μια μικρή ταχικίνητη δύναμη ιππικού 16.000 ανδρών, προπομπό του κύριου όγκου των ρωσικών δυνάμεων⁹⁶⁴. Τη γενική διοίκηση αυτής της τελευταίας επιχείρισης ανέλαβε ο στρατηγός Σκόμπελεφ που έθεσε κύριο στόχο την κατάληψη των στενών της Σίπκας στον Αίμο, για να αποκόψει τις οθωμανικές επικουρίες προς τους μαχόμενους στη βόρεια Βουλγαρία. Η κατάληψη των στενών όμως δεν είχε ουσιαστικό αποτέλεσμα,

έφθανε τις 546.000. Από αυτούς οι 104.000 ήταν βοηθητικοί. Η παρατακτή στο μέτωπο δύναμη έφθανε μόλις τις 160.000 άνδρες, ενώ 150.000 είχαν διασπαρεί στις ρωσικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας για να τις προστατεύσουν από πιθανή οθωμανική απόβαση και ένα τμήμα είχε παραταχθεί στα σύνορα με την Αυστροουγγαρία για κάθε ενδεχόμενο. Οι Ρώσοι είχαν αρχίσει τις προετοιμασίες τους αρκετό διάστημα πριν την κήρυξη του πολέμου γι' αυτό με την έναρξή του δε χρειάστηκε παρά να ολοκληρώσουν την επιστράτευσή τους με 120.000 άνδρες. Η αρχική χρήση από τους Ρώσους μικρού μόνο μέρους της συνολικής δύναμής τους έδωσε κάποιο χρόνο στους Οθωμανούς να ολοκληρώσουν τη δική τους ελλιπή προετοιμασία.

Βλ. σχετικά M. Sertoglu, «93 Harbi», (III), ό.π., σελ. 2202-3

⁹⁶² B. Sumner, «Russia and the Balkans», ό.π., σελ. 302.

⁹⁶³ Barbara Jelavich, «History of the Balkans», Vol. 1 (18th-19th cen.), Cambridge University Press 1996, σελ. 356.

⁹⁶⁴ I. Drury - R. Ruggeri, «The Russo-turkish war», ό.π., σελ. 6.

ενώ ισχυρές οθωμανικές δυνάμεις υπό το Σουλεϊμάν πασά συγκεντρώθηκαν στις νότιες κλιτύς του Αίμου⁹⁶⁵.

Ολόκληρη η ρωσική προέλαση είχε πέσει στο κενό, διότι στο μεταξύ το εμπόδιο που χώριζε τον κύριο όγκο του ρωσικού στρατού από τις προωθημένες δυνάμεις του Σκόμπελεφ και του Γκούρκο, είχε αντιτάξει την πρώτη του σθεναρή άμυνα. Ο Οσμάν πασάς διέσχισε 110 χιλιόμετρα από το Βιδίνιο στην Πλεύνα σε εξήμισι μέρες με 11.000 άνδρες⁹⁶⁶ και καθήλωσε τις δυνάμεις του στρατηγού Κρούντενερ, στις 8/20 Ιουλίου, προκαλώντας τους μάλιστα σημαντικότερες απώλειες⁹⁶⁷. Ο ρωσικός στρατός κινδύνευσε να εγκλειστεί μεταξύ των ποταμών Βιδ και Γιάντρα και να υποστεί ήττα παρόμοια με του γαλλικού στο Σεντάν⁹⁶⁸. Μια δεύτερη προσπάθεια, στις 18/30-19/31 Ιουλίου του 1877, είχε τα ίδια αποτελέσματα. Οι απώλειες των Ρώσων σύμφωνα με τις δικές τους επίσημες εκθέσεις ανήλθαν στο σύνολο των 169 αξιωματικών και 7.136 οπλιτών τραυματιών και νεκρών⁹⁶⁹, ενώ των Οθωμανών τους 168 αξιωματικούς και 8.167 οπλίτες εκτός μάχης⁹⁷⁰.

Όταν ο Σελήμ μπήκε στην Πλεύνα αυτή ήταν ήδη διάσημη από την αντίσταση που είχε προβάλλει σ' όλη τη διάρκεια του Ιουλίου. Στο οχυρό εισήλθε μάλλον τις τελευταίες μέρες του Ιουλίου ή τις πρώτες του Αυγούστου μαζί με 3.000 άνδρες. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του: «*Τούς Ρούσσους τούς εύρήκαμε χωμένους ποῦ καί ποῦ ἐδῶθε ἀπό τά Μπαλκάνια, καί ὅπου τούς εύρήκαμε τούς «ἐπαστρέψαμε»!*» (σελ. 236). Η δύναμη στην οποία ήταν εντεταγμένος ο Σελήμ πρέπει να ήταν εκείνη που διοικείται από το 40χρονο Σουλεϊμάν πασά⁹⁷¹, σύνολο 40.000-45.000 άνδρες. Η αρχική θέση αυτής της

⁹⁶⁵ Γ. Γιαννακάκης, «Ο Ελληνισμός της Θράκης», ό.π., σελ. 184.

⁹⁶⁶ Συγκεκριμένα ο Οσμάν ηγείτο 25 ταγμάτων πεζικού, 12 ιλών ιππικού, 48 πεδινών και 6 ορειβατικών πυροβόλων. Βλ. σχετικά Mithat Sertoglu, «93 Harbi», (V) Sayı: 43, Temmuz 1953, σελ. 2483.

⁹⁶⁷ I. Druy - R. Ruggeri, «The Russo-turkish war», ό.π., σελ. 7.

⁹⁶⁸ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 329.

⁹⁶⁹ Κ. Λουρεντζής, ό.π., σελ. 333-343.

⁹⁷⁰ M. Sertoglu, «93 Harbi», (V), ό.π., σελ. 2487.

⁹⁷¹ Επρόκειτο για στρατιωτικό αρκετά σκληρό και δραστήριο. Μετά την απώλεια της Πλεύνας του ανατέθηκε η αρχιστρατηγία του Βαλκανικού μετώπου όμως την πραγματική διεύθυνση των επιχειρήσεων ανέλαβε και πάλι η Κωνσταντινούπολη και τούτο δημιουργούσε

δύναμης ήταν στο μέτωπο Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και Μαυροβουνίου. Σε κάποιο από τα 45 εμπειροπόλεμα τάγματα του Σουλεϊμάν πασά που ενίσχυσαν το Πίξιτς και κατέλαβαν το Αλεξινάτς το 1876, ανήκε και ο Σελήμ: «*Τό πρώτο τάγμα έπήγαν εναντίον τής Σερβίας, .. Μά έγώ πού έπολέμησα είς τό Άλεξινάντς κείνο τό φθινόπωρο, σέ βεβαιώ πώς τήν έκυριεύσαμε τή χώρα*» (σελ. 235)⁹⁷².

Η αξιόμαχη εκείνη δύναμη που πολεμούσε ήδη επί 2 χρόνια, έλαβε εντολή, τον Ιούλιο του 1877, να επιβιβαστεί στο αδριατικό λιμάνι του Αντίβαρι και να κατευθυνθεί προς την παραλία της Θράκης, στο λιμάνι της Αλεξανδρούπολης (Dedeagaz). Εκεί αποβιβάστηκε στις 6/18 Ιουλίου και εγκαταστάθηκε λίγο αργότερα στην Αδριανούπολη για ανάπαυση και επιθεώρηση. Κατόπιν κατευθύνθηκε για να καταλάβει το ορεινό τρίγωνο του Αίμου που προσδιοριζόταν από τις θέσεις των πόλεων Καρα-Μπουνάρ, Εσκή-Ζάγρα και Κενή-Ζάγρα στις νότιες κλιτύς της οροσειράς. Εκεί βρήκε τους Κοζάκους του Κούρκο: «*..χωμένους πού και πού δώθε από τά Μπαλκάνια..*», τους οποίους το Ρωσικό επιτελείο δε μπορούσε, λόγω του εμποδίου της Πλεύνας, να ενισχύσει. Απ' όλες αυτές τις κινήσεις η μαρτυρία του Σελήμ δεν αναφέρει λεπτομέρειες, όμως όμως σχεδόν βέβαιοι ότι αυτή πρέπει να ήταν η πορεία του μέχρι να φτάσει στο οχυρό της Πλεύνας. Υποθέσαμε ότι η άφιξη του Σελήμ στην Πλεύνα έγινε τις τελευταίες μέρες του Ιουλίου, διότι στη μάχη της 18/30 του ίδιου μήνα ο στρατός του Οσμάν πασά έφτανε τις 60.000 άνδρες με τις επικουρίες που του είχαν αποσταλεί τμηματικά, για να καλύψει τις απώλειες τις οποίες υπέστη από τις προηγούμενες συγκρούσεις. Οι μικρές αυτές ενισχύσεις κατά τη μαρτυρία του Σελήμ που επιβεβαιώνεται, έφτασαν στον προορισμό τους σχεδόν ανενόχλητες: «*Ήρχόμεθα βοήθεια στη δύναμή του (του Οσμάν πασά), χιλιάδες άνθρωποι, και οί Ρούσσοι δέν ήμπόρεσαν νά μάζ έμποδίσουν, πού κι άν έπεράσαμε*» (σελ. 236)⁹⁷³.

του Σουλεϊμάν την αίσθηση ότι ήταν ανδρείκελο. Αντιλήφθηκε επίσης ότι η ανάθεση έγινε, αφού η έκβαση του πολέμου ήταν πλέον εξαιρετικά δυσοίωνη, μόνο για να του καταλογιστεί το βάρος της ήττας. Μετά τον πόλεμο δικάστηκε ως υπεύθυνος για το αποτέλεσμα, καταδικάστηκε, καθαίρεθηκε και εξορίστηκε στη Βαγδάτη. Βλ. σχετικά Mithat Sepoglu, «93 arbi», (VI), Sayı: 44, Agustos 1953, σελ. 2546.

⁹⁷² Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 284.

⁹⁷³ Κ. Λουρεντζής, ό.π., σελ. 468.

Ένα άλλο σημείο στο οποίο αξίζει να σταθούμε είναι ένας υπαινιγμός του Σελήμ για τη σκοπιμότητα της διατήρησης, πάσει θυσία, των οθωμανικών θέσεων στην Πλεύνα: «*Θαρρείς ότι ήτο γραφτό, ύστερ' από τόσον πόλεμο και τόσο σκοτωμό μέσα είς τά Μπαλκάνια, νά ζήσω διά νά πάνε νά με κλείσουν μέσα είς τήν Πλεύνα.*» (σελ. 236). Η μεγάλη πολεμική πείρα του Σελήμ και το γεγονός ότι ήταν πλέον αξιωματικός, του επέτρεπαν να πληροφορείται αλλά και να κρίνει ο ίδιος τις αποφάσεις οθωμανικού γενικού επιτελείου σχετικά με τη διεξαγωγή του πολέμου. Μετά και την τρίτη αποτυχημένη επίθεση των Ρώσων κατά της Πλεύνας το ρωσικό επιτελείο υπό την αρχηγία του Μεγάλου Δούκα Νικολάου ανέθεσε στο φημισμένο από τον Κριμαϊκό πόλεμο στρατηγό Τοτλέμπεν την πολιορκία της Πλεύνας με αποκλεισμό απ' όλες τις πλευρές, ώστε να μην υπάρξει δυνατότητα βοήθειας⁹⁷⁴. Οι προηγούμενες αποτυχημένες προσπάθειες είχαν πλήξει το ρωσικό γόητρο, είχαν προκαλέσει τρομακτικές απώλειες και είχαν εξαναγκάσει τους Ρώσους να σκεφτούν σοβαρά την αίτηση υποστήριξης προς τις Βαλκανικές χριστιανικές χώρες που πριν απέρριπταν⁹⁷⁵. Η πολιορκία ήταν προς το παρόν η μόνη λύση για να εξαναγκαστεί ο Οσμάν πασάς σε παράδοση. Ο τελευταίος, διαβλέποντας την εξέλιξη αυτή, ζήτησε από το Dar-ı Şura⁹⁷⁶ (Πολεμικό Συμβούλιο) της Κωνσταντινούπολης την άδεια ν' αποσυρθεί νοτιότερα είτε στο Ορχανιέ είτε στη Σόφια, να συγκεντρωθούν οι τακτικοί στρατιώτες των κοντινών στην πρωτεύουσα βιλαετιών, να του αποσταλούν ως ενίσχυση και να δημιουργηθεί στη Σόφια ένα τεράστιο στρατόπεδο επαρκούς δυνάμεως σε άνδρες και εφόδια,

⁹⁷⁴ Τη μοναδική εναπομένουσα λύση για τους Ρώσους, την πολιορκία της Πλεύνας είχε ήδη υποστηρίξει ο Κάρολος της Ρουμανίας και ο Τοτλέμπεν συμφώνησε μ' αυτή υπογραμμίζοντας μάλιστα ότι ήταν λάθος που δεν την είχαν επιλέξει νωρίτερα. Βλ. σχετικά M. Sepoglu, «93 Harbi», (V), ό.π., σελ. 2487.

⁹⁷⁵ B. Jelavich, «History of the Balkans», ό.π., Vol. 1, σελ. 357.

⁹⁷⁶ Από την έναρξη της περιόδου του Τανζιμάτ (1839) δύο συμβούλια λειτούργησαν μ' αυτό το όνομα, το Dar-ı Şura-yı Babiali (Πολεμικό συμβούλιο της Πύλης) και το Dar-ı Şura-yı Askeri (Πολεμικό συμβούλιο του στρατού). Το πρώτο πολύ σύντομα καταργήθηκε εξαιτίας του ανταγωνισμού του και της επικάλυψης αρμοδιοτήτων με το υπουργικό Συμβούλιο (Meclis-i Vala). Επομένως εδώ πρόκειται για τη συνέχεια του δευτέρου. Λεπτομέρειες για τα συμβούλια αυτά βλ. Ali Akyıldız, «Tanzimat dönemi Osmanlı teşkilatında reform, (1836-1856)», «Eren», İstanbul 1993, σσ. 218-222.

ια να αντιταχθεί εκεί πιο συγκροτημένη αντίσταση⁹⁷⁷. Το πολεμικό συμβούλιο όμως που καθοδηγείτο από τον Μαχμούτ Νταμάτ απέρριψε το αίτημα του προνοητικού Οσμάν και του έδωσε εντολή να προβάλλει κάθε δυνατή αντίσταση στην Πλεύνα, επιτρέποντάς του μόνο να λάβει μέτρα για να εξασφαλίσει τις συγκοινωνίες του και να εμποδίσει τον αποκλεισμό του⁹⁷⁸.

Η απόφαση αυτή είχε καθαρά πολιτικό χαρακτήρα. Έπρεπε να διατηρηθεί το σύμβολο της Πλεύνας, ασχέτως αν τούτο θα είχε αποτέλεσμα στην καλύτερη των περιπτώσεων, την αιχμαλωσία του Οσμάν και της φρουράς του⁹⁷⁹. Η Πύλη θυσίασε έναν απόλυτα επιτυχημένο στρατηγό και τους εμπειροπόλεμους άνδρες του, όχι για να κερδίσει τον πόλεμο αλλά για να διατηρήσει τις ηθικές συνέπειες μιας νίκης και τούτο φαίνεται πως το αντιλήφθηκαν και οι κατώτεροι αξιωματικοί όπως το Σελήμ, αν όχι και οι απλίτες⁹⁸⁰.

Οι μάχες του καλοκαιριού του 1877 στην Πλεύνα ήταν σκληρότατες. Οι δύο αντίπαλοι δοκίμαζαν τα όρια της αντοχής τους κι αυτό είχε ως συνέπεια άθε σπιθαμή εδάφους να γίνεται θέατρο αδυσώπητων συγκρούσεων. Ο Σελήμ ο δηλώνει απερίφραστα: «*Υστερ' από τής Κριμαίας τόν καιρό πρώτη φορά ούς ξαναέβλεπα (τους Ρώσους) εμπρός μου καθέννας των μ' έφαινετο έφτά*

⁷ Ακόμη νωρίτερα, με την έναρξη του πολέμου, ο Οσμάν πασάς είχε προτείνει να αντιπεθεθούν οι Οθωμανοί στην αριστερή όχθη του Δούναβη αλλά και αυτή η ιδέα είχε απορριφθεί από τον επικεφαλής του επιτελείου Μαχμούτ Νταμάτ. Ο τελευταίος αποτελούσε επιλογή του Redif πασά, εμπίστου των ανακτόρων. Ταυτόχρονα κρατιόταν μακριά από τη διεύθυνση του πολέμου ικανοί στρατιωτικοί, όπως οι Ali Saip, Süleyman και Derviş, ενώ άλλοι είχαν απομακρυνθεί σε ανενεργές θέσεις, όπως ο Hafiz πασάς στη Νις, ο Fazli στη Σούμλα, ενώ πριν είχε εκδιωχθεί ο Necip πασάς από το επιτελείο. Όλα αυτά βέβαια αποκάλυπταν τόσο τις πολιτικές παρεμβάσεις στη διεξαγωγή των επιχειρήσεων, όσο και τους ανταγωνισμούς στους κόλπους του επιτελείου, καθώς επίσης και την καταστροφική αντίληψη της διεξαγωγής του πολέμου από την Κωνσταντινούπολη. Βλ. σχετικά M. Sertoglu, «93 Harbi», (III), ό.π., σελ. 2207.

⁸ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 619-20.

⁹ Ο I. Dury παραβάλλει τη δυσαναλογία αυτής καθαυτής της στρατηγικής σημασίας της Πλεύνας με τις πολιτικές σκοπιμότητες διατήρησής της, με την περίπτωση του Verdun στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο και του Στάλινγκραντ στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Βλ. σχετικά «The Russo-Turkish war», ό.π., σελ. 11.

⁰ Το σφάλμα εγκλεισμού των Οθωμανών στην Πλεύνα διαπίστωσε και ο ευρωπαϊκός τύπος της εποχής. Βλ. σχετικά «The war correspondence» of «Daily News», ό.π., σελ. 598.

φορές κακώτερος από τόν διάβολο! Ἄρχιεχθρός τοῦ γένους, π' ἀνάθεμά τον! Ἔλεγα, ὅταν μ' ἐτύχαινε κανέννας πληγωμένος ἀβοήθητος, καί τόν ἀπετελείωνα κ' ἐκεῖνον μέ θηριώδη εὐχαρίστηση.» (σελ. 236). Τέτοιου είδους φρικιαστικές σκηνές εκτυλίχθηκαν πολλές φορές μπροστά στους προμαχώνες της Πλεύνας και έχουμε μαρτυρίες που αποδεικνύουν ὅτι δεν ἀποτέλεσαν μεμονωμένα ἐπεισόδια προκαλούμενα ἀπό ἀτάκτους ἀλλά ἐνέργειες τακτικῶν στρατιωτῶν και τῶν ἀξιοματικῶν τους⁹⁸¹.

Ἡ τελευταία οὐσιαστική συμμετοχή τοῦ Σελήμ στις ἐπιχειρήσεις τῆς Πλεύνας σημειώθηκε στην τρίτη μάχη που ἀρχισε με σφοδρό βομβαρδισμό τῶν ὠθωμανικῶν προμαχῶνων στις 25 Αὐγούστου/6 Σεπτεμβρίου 1877. Ἐκατὸ χιλιάδες στρατιῶτες Ρῶσοι, Ρουμάνοι και ἐλάχιστοι Σέρβοι και Βούλγαροι ἀνέλαβαν μια ἀπελπισμένη ἐπίθεση που ἐμελλε νὰ ἔχει τὴν τύχη τῶν δύο προτέρων. Το ρωσικὸ ἐπιτελεῖο δε φαίνεται νὰ εἶχε διδαχθεῖ ἀπὸ τις προηγούμενες ἀποτυχίες. Στη δεσπύζουσα θέση τοῦ προμαχῶνα τοῦ Γρεβίτσα

⁹⁸¹ Θεωροῦμε διαφορετικὸ στοιχεῖο τῆς ἀφήγησης τοῦ Σελήμ τὴν ἀναλυτικὴ ἀναφορά σε παρόμοια γεγονότα, ὅπως ἐκεῖνα που ἔλαβαν χώρα στην πρώτη ἐπίθεση τῶν Ρῶσων στην Πλεύνα και περιγράφονται ἀπὸ ἀντόπτες στο κείμενο τοῦ Κ. Λουρεντζή, «Ἱστορία τοῦ Ρωσο-τουρκικοῦ πολέμου», ὁ.π.: «Τραυματίας τινὰς ἐξ ἀνάγκης ἐγκαταλειφθέντας οἱ ὑποχωροῦντες στρατιῶται αὐτῶν εἶδον αὐτοὺς κατασφαιζομένους καί ἀκρωτηριαζομένους ὑπὸ τὰ ὄμματα αὐτῶν διὰ τοῦ ἀπανθρωποτέρου καί θηριωδέστερου τρόπου.

Ὁ διοικητὴς τῆς μεραρχίας ὑποστράτηγος δέ-Κνὸρεγκι προσεβλήθη ἐκ τῶν πρώτων καί ὁ συνταγματάρχης Ροζεμπάσωφ ἀνατραπεῖς ὑπὸ σφαίρας, δευτέραν δέ λαβὼν ἐν τῇ κεφαλῇ ἔπεσε νεκρός. Πάραντα στρατιῶται τινές τοῦ τουρκικοῦ πεζικοῦ, οὐχί δέ βασιβοζοῦκοι, ἐπιπεσόντες κατ' αὐτοῦ ἐνέπηξαν τὰς λόγχας αὐτῶν ἐν τῷ σώματι τοῦ συνταγματάρχου και ἐπαγαγόντες οὕτως αὐτὸ ἐν κρανυγαῖς θριάμβου. Χιλιάκις ἐπανελήφθησαν φρικῶδεις σκιναί τοῦ εἶδους τούτου, οἱ δέ τοῦρκοι ἐν τῇ ἐξάψει τῆς μανίας αὐτῶν μετεχειρίσθησαν διὰ τοῦ βαρβαροτέρου τρόπου τούτους εἰς χεῖρας αὐτῶν ὑποπεσόντας νεκρούς και τραυματίας. Τραυματίας τις στρατιώτης σωθεῖς ὡς ἐκ θαύματος ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης σφαγῆς ἀφηγεῖται τὰ ἐπόμενα:

«Ὁ τακτικὸς στρατὸς παρατηρήσας τραυματίαν τινὰ ρῶσον ἀξιοματικὸν, δὲν ἰβράδυνε νὰ ἀκρωτηριάσῃ τὸν δυστυχή τούτον διὰ τοῦ φρικωδέστερου τρόπου· ἀκολούθως δέ οἱ τοῦρκοι ἀνεγείραντες αὐτὸν τὸν ὄθουν παρακινοῦντες αὐτὸν νὰ τρέξῃ· ἀλλ' ὁ ἀξιοματικὸς, ἀντὶ νὰ προχωρήσῃ, ἐκ νέου ἔπεσεν, ἡ δέ πτώσις αὐτοῦ διήγειρε τὴν ἰγανάκτησιν τῶν ἀγρίων τούτων, οἵτινες ἐπιπεσόντες καί ἀῦθις κατ' αὐτοῦ ἀπέκοψαν τὰ ὄτα αὐτοῦ. Ἐπειτα καί πάλιν ἀνεγείραντες αὐτὸν τὸν διέταξαν ἐκ νέου νὰ τρέξῃ· τοῦ δυστυχοῦς καί ἀῦθις πεσόντος, ταύτην ἤδη τὴν φορὰν οἱ τοῦρκοι ἀπέκοψαν τὴν κεφαλὴν.»· σελ. 324.

(Kerim tabiye) οι Οθωμανοί είχαν δημιουργήσει διπλές γραμμές άμυνας και η κατάληψη της πρώτης από τους Ρώσους δεν ήταν αρκετή για να οδηγήσει στην πτώση του οχυρού. Στις 1/13 Σεπτεμβρίου οι εχθροπραξίες σταμάτησαν με τον τραγικό απολογισμό για τους Ρώσους, 20.000 άνδρες εκτός μάχης⁹⁸². Ο Σελήμ έλαβε ενεργό μέρος στη σύγκρουση επικεφαλής λόχου, χωρίς όμως να αναφέρει την ακριβή θέση που κατείχε, παρά μόνο τον αφάνταστα σκληρό τρόπο που αμύνθηκε: *«Καί όταν ήλθεν ή στιγμή κι άνοιξαμε φωτιά επάνω τους εκείνο τόν Σεπτέμβριο, τότε ό ένθουσιασμός μου δέν είχε πλέον όρια. Η κάθε σφαίρα πού τούς έστέλλαμε, τήν αίσθανόμουν πώς έπαιρνε από τήν καρδιά μου δύναμι για νά χτυπήσει όπου πάγη βαθύτερα, νά καταστρέψη φαρμακερώτερα. Καί όπου ήτανε δουλειά διά μπαγιονέτα και σπαθί, εκεί δέν ήμουν τελευταίος.»* (σελ. 236-7).

Και από την πλευρά των Οθωμανών όμως η νίκη είχε μεγάλο κόστος. Η τηλεγραφική αναγγελία της στην Κωνσταντινούπολη από τον Οσμάν πασά δε συνοδεύτηκε από αναφορά των απωλειών, διότι μάλλον ούτε ο ίδιος είχε σαφή εικόνα, λόγω της ελλιπούς τήρησης καταλόγων στα προσκλητήρια. Μόνο από μαρτυρίες δημοσιογράφων που έστελναν ανταποκρίσεις στις ευρωπαϊκές εφημερίδες, όπως αυτές στους «Times» του Λονδίνου, μπορούμε να συνάγουμε κάποια στοιχεία για τον πλήρη απορραγισμό των οθωμανικών δυνάμεων από αξιωματικούς. Από στοιχεία για τους τραυματίες που στάλθηκαν στα νοσοκομεία της Σόφιας, της Αδριανούπολης, της Φιλιππούπολης και της Κωνσταντινούπολης, ο συνολικός αριθμός τους μπορεί να εκτιμηθεί στους 8.000-10.000. Ο αριθμός των νεκρών είναι αβέβαιος: πάντως οι περισσότεροι θάνατοι σημειώθηκαν στον προμαχώνα του Γρεβίτσα, όπου οι ρωσορουμανικές φάλαγγες κατέσφαξαν όλη τη φρουρά μέχρι τον τελευταίο στους διαδρόμους του οχυρού. Στα θύματα της σύγκρουσης περιλαμβάνονταν και ανώτατοι αξιωματικοί, ο στρατηγός Αράπ-Αχμέτ νεκρός και οι Χασάν πασάς αντιστράτηγος και Ριφάát πασάς υποστράτηγος τραυματίες⁹⁸³. Ο Σελήμ δέχτηκε σφαίρα στο δεξιό πνεύμονα, τραύμα πολύ σοβαρό απ' ότι φαίνεται, που τον έθεσε κι αυτόν εκτός μάχης. Η κατάστασή του πρέπει να ήταν αρκετά δύσκολη, διότι δεν ήταν δυνατό να μεταφερθεί και είχε αιμοπτώσεις: έτσι

⁹⁸² Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σσ. 462-508.

έμεινε στην Πλεύνα, για να αιχμαλωτιστεί μερικούς μήνες αργότερα (σελ. 237).

Δε μπορούμε να είμαστε βέβαιοι περί της ευαισθησίας που έδειχνε ο Οσμάν πασάς για την περίθαλψη των τραυματιών του, διότι οι απόψεις παρουσιάζονται αντιφατικές⁹⁸⁴. Εξάλλου η ίδια η οργάνωση της υγειονομικής υπηρεσίας στο μέτωπο ήταν ατελέστατη. Η παρουσία ορισμένων ευρωπαϊών γιατρών βελτίωνε κάπως την κατάσταση, εν γένει όμως η περίθαλψη των τραυματιών ήταν άθλια. Η απουσία εξειδικευμένου ιατρικού προσωπικού στις τάξεις του οθωμανικού στρατού⁹⁸⁵, η μεγάλη έλλειψη υλικού ακόμη και η αδυναμία για τη μεταφορά των πληγωμένων έξω από τη γραμμή του πυρός, οδηγούσαν στο θάνατο τη συντριπτική τους πλειοψηφία⁹⁸⁶.

⁹⁸³ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 503.

⁹⁸⁴ Παρ' όλες τις επιφυλάξεις τις οποίες δημιουργεί η θέση αυτού που την παρουσιάζει, αξίζει να καταγράψουμε ως αυτοπρόσωπη τη μαρτυρία του Άγγλου γιατρού Charles S. Ryan, «Under the red crescent» in association with his friend John Sandes, London, John Murray, Albermarle street, 1897: «*Osman Pasha has been liberally accused of inhuman neglect towards the wounded; but those accusations have been made against him by people who had no opportunity of forming an accurate judgment, and who mistook his inflexible determination to get the wounded away from Plevna for cruelty and want of consideration for their sufferings. I had many opportunities of observing the Muchir during my stay in Plevna, and I can definitely refuse these charges of neglect and apathy in the presence of anguish. Unsparing of his troops in battle, Osman Pasha never forgot his wounded men when the fighting was over. At this period, after the third battle, he constantly visited the hospitals, encouraging the wounded by his presence and by his kindly words. He let it be understood, too, that all those members of the medical staff who worked well would be decorated; and it is only bare justice to say that all of them cheerfully performed long hours of very hard work on insufficient food and with little or no sleep during the trying days and nights that followed upon our greatest victory.*», σελ. 242-3.

⁹⁸⁵ Οι ελλείψεις της οθωμανικής υγειονομικής υπηρεσίας μαρτυρούνται από πολλές πλευρές. Εγκυρότατη είναι εν προκειμένω η διαπίστωση του διοικητή του μετώπου του Καυκάσου, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, «Anılar», ό.π., ο οποίος αναφέρει ότι, παρ' όλο που βάσει του κανονισμού κάθε τάγμα έπρεπε να διαθέτει από ένα γιατρό, φαρμακοποιό και χειρουργό, στα τάγματα των *mustahfiz* και σε κάποια της τρίτης τάξης των *redif* δεν υπηρετούσε κανείς άνδρας του υγειονομικού, ενώ σε κάποια άλλα τάγματα και συντάγματα δεν υπηρετούσαν όσοι έπρεπε, σελ. 271.

⁹⁸⁶ Από μια ανταπόκριση δημοσιογράφου σε βιεννέζικη εφημερίδα πληροφορούμαστε το είδος της περίθαλψης και τη μοίρα των Οθωμανών τραυματιών. Βλ. σχετικά Κ. Λουρεντζής,

Μετά τον τραυματισμό του στο πεδίο της μάχης ο Σελήμ παρέμεινε στο νοσοκομείο το μισό Σεπτέμβριο και ολόκληρους τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο του 1877. Στο ίδιο διάστημα καμμιιά αξιόλογη επιχείρηση δεν πραγματοποιήθηκε από τους εμπολέμους εκτός από μικρές επιθέσεις των Ρώσων και ασήμαντες προσπάθειες των Οθωμανών να λύσουν την πολιορκία του οχυρού ⁹⁸⁷: «Δέν ἄκουσα νά γένουν καί μεγάλα πράγματα ὄλον ἐκεῖνο τόν

«Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ὀ.π.: « .. Οἱ τοῦρκοι στεροῦνται φορεῖων ὅπως μετενέγκωσι τούς τραυματίας ἐκτός τῶν γραμμῶν μάχης, ὡσαύτως δέ καί νοσοκόμων ὅπως περιθάλλωσιν αὐτούς δέν ἔχουσιν ἐπί ταῦτοῦ μέσον διά νά προσδένωσι τάς πληγὰς τῶν τραυματισθέντων, ἢ μέσον ὅπως μετενεχθῶσιν οἱ τε τραυματίαι καί ἀσθενεῖς εἰς προσφορώτερον μέρος ἔνθα ἀνετώτερον ἠδύναντο νά νοσηλευθῶσιν. Ἐλλως ὁ τοῦρκος τραυματίας δέν στέργει εἰς ἐγγείρισίν τινα ἐπί τοῦ σώματός του φοβούμενος μή ἐνοικήσῃ τόν παράδεισον ἀνάπηρος καί ἡκρωτηριασμένος. Ὡς ἐκ περισσοῦ οἱ ἰατροὶ στεροῦνται ὑλικῶν καί ἐργαλείων ἐπαρκῶν ὅπως ἐπιχειρήσωσι χειρουργικὰς ἐγχειρήσεις ὅ,τι δέ κέκτινται ἐν εἴδει ἐπίδῶμων τοῦτο ἐστίν ἰδιοκτησία αὐτῶν μόλις ἐπαρκοῦσα διά τήν ὑπηρεσίαν τῶν μεταξύ τῶν ἀξιοματικῶν εὐρισκομένων προστατῶν αὐτῶν.

Οὕτω λοιπόν οἱ τοῦρκοι τραυματίαι ἀποθνήσκουσι ὡς ἐπί τό πλεῖστον ὡς ἐκ τοῦ ἰφθόνου ἐμπύου τῶν τραυμάτων αὐτῶν, ἅτινα ταχέως καταβάλλουσι καί ἐξαντλοῦσιν αὐτούς. Ὑπάρχει τούτου πλειότερον. Πάν τραῦμα τήν ἐλαχίστην προσβάλλονσα ἀρτηρίαν ἀποβαίνει θανάσιμον συνεπεία τῆς αἱμορραγίας καθότι τά τοιούτου εἶδους τραύματα στερούμενα ἰατρικῆς περιθάλλεως δέν παύονται αἱμάσσοντα. Ἡ τελευταία αὕτη κατηγορία τῶν τραυματιῶν εἶναι ἢ ἔτι εὐτυχέστερα, ἐνῶ οἱ δυστυχέστεροι εἰσίν οἱ ἀτυχεῖς ἐκεῖνοι τραυματίαι, οἵτινες βραδέως ἀποθνήσκουσιν ἐξ ἀτονίας, οὐδενός προστρέχοντος εἰς βοήθειαν αὐτῶν.», σελ. 402.

⁹⁸⁷ Κάποιες επιθέσεις των Ρωσορουμάνων στις 17-19 Οκτωβρίου δεν είχαν αποτέλεσμα. Στο μεταξύ ο Ρωσορουμανικός πολιορκητικός κλοιός με τις ενισχύσεις που είχε λάβει έφτασε τις 125.000 άνδρες. Νότια του οχυρού, στο δρόμο προς Σόφια, ο Γκούρκο επιτέθηκε με 30.000 εναντίον 15.000 Οθωμανών και τους απώθησε κλείνοντας εντελώς και τη διάβαση προς Νότο. Στο Γκόρνι Ντουμπνίκ ο Ahmet Hifzi πασάς αντιμετώπισε με 6.500 άνδρες και 4 πυροβόλα 18.000 Ρώσους με 60 πυροβόλα, έθεσε εκτός μάχης 4.000 αντιπάλους αλλ' αφού έχασε τους μισούς του άνδρες αναγκάστηκε τελικά να παραδοθεί και το ίδιο συνέβη με τον Ismail Hakki πασά στο Τελίς στις 28 Οκτωβρίου. Απ'το Ντόλνυ Ντουμπνίκ οι Οθωμανικές δυνάμεις αναγκάστηκαν ν' αποσυρθούν στην Πλεύνα και έτσι η τελευταία απομονώθηκε εντελώς. Ο Οσμάν πασάς βεβαιώθηκε πια ότι δεν μπορούσε ν' αναμένει βοήθεια ούτε από την Αδριανούπολη, το Μεχμέτ Αλή πασά, ούτε και από το Σουλεϊμάν. Ο Μέγας Δούκας Νικόλαος πρότεινε στις 12 Νοεμβρίου στον Οσμάν να παραδοθεί αλλ' εκείνος το απέρριψε

καιρό· μά ἔξαφνα ἓνα βράδυ καταλαμβάνω πῶς οἱ γιατροί καί οἱ ἄνθρωποι τοῦ νοσοκομείου καί οἱ ἄρρωστοι, ὅσοι ἦσαν εἰς τὰ πόδια τους, ὀλίγοι λίγοι ἔλειψαν καί πάνε! Κρυφομιλήματα καί στεναγμοί, βλασφημιές καί ὕστερα πάλι νεκρική σιγή,-σηκώθηκα στό πόδι. Ἦταν σκοτάδι, δέν τά διέκρινα καλά -καλά τὰ πράγματα, μά μακρῶς ἀκούονταν στρατεύματα πού ἐπήγαιναν κατά τόν ποταμό (Βιδ). Αὐτό δέν εἶναι καλό πράγμα! Ἐπίσης ἀπό καιρό μᾶς εἶχανε περικλεισμένους μέσα εἰς τὰ ὄχυράματα οἱ Ροῦσσοι· ζωτροφίες δέν ἔπλεμιναν στήν Πλεῦνα!» (σελ. 237). Ἦταν ἡ νύχτα τῆς 26 Νοεμβρίου/7 Δεκεμβρίου. Ἡ τύχη τοῦ Οσμάν πασά καί τῶν ἀνδρῶν τοῦ εἶχε προ πολλοῦ κριθεῖ. Ὅλα τα εφοδία εἶχαν τελειώσει, ἐνῶ ὁ τυφοειδῆς πυρετός ἀπειλοῦσε με ἐξολόθρευση τοῦ σύνολο τῶν ἐγκλειστων τοῦ ὄχυρου⁹⁸⁸. Ἀπό τήν προηγούμενη μέρα εἶχαν διανεμηθεῖ στους στρατιῶτες τα ὑπόλοιπα τῶν εφοδίων. Καθώς ἐφευγε ἡ νύχτα οἱ Ὀθωμανοί πόντισαν βοηθητική γέφυρα κοντά στην

ἀντιπροτείνοντας νά του ἐπιτραπεί ν' ἀποσυρθεῖ στή Σόφια καί τὸ Βιδίσι. Ἦταν ἡ σειρά τοῦ Νικολάου ν' ἀρνηθεῖ. Βλ. σχετικά Mithat Sertoglu, «93 Harbi», (VII), ὁ.π., σελ. 2608-9.

⁹⁸⁸ Σύμφωνα με τῆς ανταποκρίσεις τοῦ βρετανικοῦ τύπου, «The war correspondence» of «Daily News», ὁ.π., ἡ κατάσταση τῶν πολιορκουμένων στήν Πλεῦνα λίγο πρὶν τὴν παράδοση παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς:

«*Dolny Dubnick, November 6th*

.. With the force the Russians have here now, 120.000 men, they can fill two lines of continuous trenches around the whole line of investment as full as it is convenient for men to lie in trenches. It will be seen, therefore, that Osman Pasha is surrounded by a circle which it will not be easy to break through. As to the supply of provisions, accounts continue to be contradictory, but since my last telegram a herd of about five or six thousand head of cattle, whose existence was not known before, has been discovered, by having been driven out to feed on the hills. Other indications point to the probability that Osman may hold out thirty or forty days yet, though no longer. His army is already on short rations, however. Ten soldiers receive two and a half pounds of meat daily between them, and the supply of corn and flour is not thought to be great. At any rate, whether Osman has supplies for one month or of three, the result must be the same in the end. He will be such a disaster for the Turkish arms that Russia will be enabled to bring the war to a rapid conclusion. Turkey can never raise such another army as that of Osman Pasha, and the less of this army is now only a question of some weeks more or less. The Russians will stay here till Plevna falls, and we think we already see the beginning of the end.», σελ. 597-8. Ἀνάλογες πληροφορίες παραθέτει καί ὁ M. Sertoglu, «93 Harbi», (VII), ὁ.π., γιὰ τὴν κατάσταση τῶν πολιορκουμένων, ὅτι δηλαδή στίς ἀρχές Δεκεμβρίου ἡ μερίδα τοῦ στρατιώτη εἶχε περιοριστεῖ στα 50 γρ. ψομί καί μία χούφτα πλεγοῦρη ἢ ρύζι, σελ. 2609.

υπάρχουσα λίθινη του Βιδ, για να συγκεντρωθούν ταχύτερα τα στρατεύματα στην αριστερή όχθη του ποταμού. Αυτές τις κινήσεις αντιλήφθηκε ο Σελήμ, όπως ενδεχομένως και το θόρυβο από την καταστροφή του βαρέος πυροβολικού και το θάψιμο των πυρομαχικών του⁹⁸⁹.

Οι άρρωστοι και οι τραυματίες εγκαταλείφθηκαν στην Πλεύνα, εκτός όσων μπορούσαν να βαδίσουν και να κρατήσουν όπλο και τούτοι μοιράστηκαν στις τάξεις του στρατού μαζί με τους γιατρούς και τους νοσοκόμους. Οι τραυματίες που δε μπορούσαν να ακολουθήσουν, όπως ο Σελήμ, εγκαταλείφθηκαν. Έφταναν περίπου τον αριθμό των 4.000 και μέχρι να εγκατασταθούν τα ρωσικά στρατεύματα, μετά τρεις μέρες, οι περισσότεροι απ' αυτούς πέθαναν⁹⁹⁰.

Όταν ο Σελήμ αντιλήφθηκε την εκκένωση προσπάθησε να ακολουθήσει τους υποχωρούντες συστρατιώτες του· τούτο όμως ήταν αδύνατο, γι' αυτό και αναγκάστηκε να παραμείνει στο σημείο που έπεσε σε κατάσταση λιποθυμίας (σελ. 237-8). Με το ξημέρωμα ο Οθωμανός στρατιώτης συνήλθε και τις ίδιες στιγμές οι Ρώσοι διοικητές αντιλήφθηκαν την κίνηση του Οσμάν, καθώς ο καιρός αιθρίασε προς ανατολάς. Κατά τις 8 το πρωί πυκνές φάλαγγες οθωμανικού πεζικού κατέβαιναν βιαστικά από τα υψώματα προς τις γέφυρες του Βιδ με σκοπό να διασπάσουν τον πολιορκητικό κλοιό⁹⁹¹.

Το σχέδιο μάχης του Οσμάν ήταν απλούστατο. Διαίρεσε τον αποτελούμενο από 40.000 περίπου μάχιμους στρατό του σε δύο μισά, εκ των οποίων το ένα θα επιχειρούσε διάσπαση των ρωσικών γραμμών που διοικούσε ο στρατηγός Γανέτσκι, και το άλλο θα κρατούσε τη διάβαση του Βιδ. Η απόπειρα ήταν απονενομημένη και δεν είχε αντικειμενικά καμμία ελπίδα επιτυχίας αλλά η προσπάθεια των ανδρών του Οσμάν στα όρια της σκληρότητας του ενστίκτου της αυτοσυντήρησης, παραλίγο να είχε αίσια έκβαση⁹⁹², αν ο στρατηγός τους δε διέπραττε το σφάλμα να μη διατάξει

⁹⁸⁹ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 652.

⁹⁹⁰ Κ. Λουρεντζής, ό.π., σελ. 653.

⁹⁹¹ Κ. Λουρεντζής, ό.π., σελ. 653.

⁹⁹² Οι άνδρες του Οσμάν κατάφεραν να περάσουν το Βιδ και να καταλάβουν τα πρώτα οχυρά των Ρώσων. Τη στιγμή όμως που χρειαζόταν συμμετοχή στην έξοδο του συνόλου των Οθωμανικών δυνάμεων επιτέθηκαν οι Ρουμάνοι και κατάφεραν να ακινητοποιήσουν τους

έγκαιρα την εφεδρεία του Βιδ να υποστηρίξει τα τμήματα που επιχειρούσαν τη διάρρηξη των ρωσικών γραμμών⁹⁹³.

Στη μία μετά το μεσημέρι η έκβαση της μάχης είχε κριθεί. Ο Οσμάν πασάς ήταν τραυματισμένος στο πόδι⁹⁹⁴. οι άνδρες του, αφού απέτυχαν στο εγχείρημά τους, έμειναν κυκλωμένοι στην όχθη του Βιδ χωρίς δυνατότητα περαιτέρω αντίστασης. Η λευκή σημαία που υψώθηκε επισφράγισε το αποτέλεσμα. Από την πλευρά του Οσμάν αποστάλθηκε ο αρχηγός του επιτελείου του, υποστράτηγος Τεβφίκ, ο οποίος έκανε γνωστή την πρόθεση του προϊσταμένου του να παραδοθεί. Οι αγωνιώδεις διαπραγματεύσεις δε διάρκεσαν πολύ. Το απόγευμα ο Οσμάν πασάς συγκατατέθηκε στην άνευ όρων παράδοση και ο στρατός του παρέδωσε τα όπλα⁹⁹⁵. Μαζί με τον müjir

διατρεμένους Οθωμανούς. Ακολούθως οι Ρουμανικές δυνάμεις επιτέθηκαν στον προμαχώνα Γρεβίτσα και τον κατέλαβαν. Για να προστατεύσει τα νότια των τμημάτων του ο διοικητής τους διέταξε κάποιες δυνάμεις του να κινηθούν προς την πόλη. Οι Ρώσοι με τη σειρά τους προς το μεσημέρι έλαβαν ενισχύσεις και ανακατέλαβαν τις θέσεις τους. Βλ. σχετικά Μ. Sertoglu, «93 Harbi», (VII), ό.π., σελ. 2609-10

⁹⁹³ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 653-4.

⁹⁹⁴ Μετά την αρνητική έκβαση της μάχης στα πρόσω ο Οθωμανός στρατηγός αποφάσισε να οπισθοχωρήσει προς τους μισούς άνδρες του που είχαν μείνει πίσω και στην επιστροφή τραυματίστηκε ο ίδιος και σκοτώθηκε το άλογό του. Βλ. σχετικά Μ. Sertoglu, «93 Harbi», (VII), ό.π., σελ. 2610.

⁹⁹⁵ Για την περιγραφή των εικόνων από την παράδοση των Οθωμανών στρατιωτών, την εντύπωση για τον ίδιο τον Οσμάν από το Ρώσο στρατηγό Τοτλέμπεν και τη συμπεριφορά των Ρώσων προς τον υψηλόβαθμο αιχμάλωτό τους βλ. σχετικά C. Garnier, «La guerre d' Orient», Paris Schulz & Fils éditeurs, Liège Charles Gnuse libraire-éditeur, 1877: «*Le général Tottleben résumait ainsi ses impressions sur Osman: «Son attitude a été pleine de calme et de dignité, tout en ne cessant d' être courtoise.» Quant aux valeureux soldats qui s'étaient aussi bien battus ce jour la que le 12 septembre, sur la montagne verte, ils ne déposèrent leurs armes qu' après que les officiers leur eurent donné l' exemple et que les mollahs les y eurent exhortés. «Après la capitulation, a dit le commandant de l' armée de l' ouest, l' armée d' Osman, jetant ses fusils, est venue se ranger sous la garde de nos troupes, en groupes silencieux et pleines de dignité. On reconnaissait avec peine dans ces hommes les memes soldats qui naguere encore nous opposaient reconnaissants pour la moindre attention dont ils étaient reconnaissants pour la moindre attention dant ils étaient l' objet de notre part. Les officiers turcs étaient unanimes a assurer que l' armée de Plenva était une troupe d' élite et que, du moment ou elle avait été obligée de mettre bas les armes, les autres armées du sultan seraient incapables de prolonger la régistance.*

(αρχιστράτηγο) Οσμάν πασά αιχμαλωτίστηκε μεγάλος αριθμός ανωτάτων Οθωμανών αξιωματικών, όπως οι στρατηγοί Adel, Tenvfik, Atif, Ethem και πολλοί άλλοι⁹⁹⁶.

Ο Σελήμ είχε εννοήσει από νωρίς το πρωί, όταν ξαναβρήκε τις αισθήσεις του, ότι η Πλεύνα δε ήταν πια σε οθωμανικά χέρια. Από το χώρο που βρισκόταν, μάλλον μέσα στην πόλη, είχε αντιληφθεί τη μάχη που γινόταν στο Βιδ χωρίς όμως να μπορεί να έχει εικόνα της έκβασής της (σελ. 237). Την παράδοση του Οσμάν πασά δεν αναφέρει αν την κατάλαβε, γιατί στο μεταξύ έχασε και πάλι τις αισθήσεις του. Όταν θα συνερχόταν ξανά, θα ήταν πια αιχμάλωτος των Ρώσων.

3.4.6. Η καταλυτική εμπειρία του Σελήμ από την αιχμαλωσία

Το πιο παράξενο τμήμα της ιστορίας του στρατιώτη Σελήμ είναι εκείνο που εξηγεί πώς απόκτησε την προσωνομία Μοσκόβ. Η τέλεια μεταστροφή των αισθημάτων του για τους Ρώσους αποδίδεται στον τρόπο που του συμπεριφέρθηκαν αυτοί ως αιχμάλωτο και γενικεύεται από το Βιζυηνό ως συνολική πολιτική πρακτική που απέβλεπε στη σκοπιμότητα να αποκτήσουν οι αιχμάλωτοι εκείνου του πολέμου φιλωρωσικά αισθήματα τα οποία μετά την απελευθέρωση και επιστροφή τους στην αυτοκρατορία θα αποτελούσαν εγγραφή υποθήκης για κάποια επόμενη πολιτική ή στρατιωτική εμπλοκή. Η εξήγηση που δίνει ο Βιζυηνός σ' αυτή τη συμπεριφορά είναι ξεκάθαρη: «*Τοιουτοτρόπως λοιπόν η πολιτική τῶν Ρώσων σύνεσις ἔγνω νά γεφυρώσῃ τό ἰτελεύτητον χάσμα, τό ὁποῖον ἐχώριζεν αὐτούς αἰωνίως ἀπό τῶν Τούρκων. Ὅ,τι δέν κατωρθώθη διά τῆς λεοντῆς, ἐπετυγχάνετο λάθρα διά τῆς ἄλωπεκῆς. Περὶ τὰς ἑκατόν χιλιάδας Τούρκων στρατιωτῶν, ἀπαχθέντων εἰς αἰχμαλωσίαν, ἐκολακεύθησαν νά πιστεύσωσιν ὅτι δέν ἐγένοντο αἰχμάλωτοι, ἀλλ' ἀπλῶς ξένοι τῶν Ρώσων κατά συνέπειαν ὀφείλουσιν εἰς αὐτούς ἐν τῷ μέλλοντι τήν αὐτήν διαγωγὴν καί πολιτείαν, ἣν ἡ θρησκεία τοῦ Μωάμεθ ὑπαγορεύει τοῖς*

Osman pacha, prisonnier des Russes, fut traité avec la considération et les honneurs que méritait sa superbe attitude.», σελ. 361-2.

⁹⁹⁶ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 658.

πιστοῖς πρὸς πάντας ὑφ' ὧν τὴν στέγην ἤθελον ὡς ξένοι γευθῆ «ἄρτον καὶ ἕλας».» (σελ. 240). Τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι κατά πόσο η ανθρωπιστική συμπεριφορά των Ρώσων προς το Σελήμ μπορεί να αναχθεί για όλους τους Οθωμανούς αιχμαλώτους ή δε θά 'πρεπε το ατομικό παράδειγμα του ενός να θεωρηθεί ότι αφορά στο σύνολο. Ακόμη και την ίδια την περίπτωση του Σελήμ οφείλουμε να εξετάσουμε στο βαθμό που αποτελεί επιθυμητική φαντασίωση ή πραγματική εμπειρία.

Η αιχμαλωσία στον πόλεμο αποτέλεσε από το μακρινό παρελθόν της αρχαιότητας μια κατάσταση με πολλές ιδιαιτερότητες, καθ' όσον η μοίρα των ανθρώπων που περιέρχονται σ'αυτήν, υπόκειται εξολοκλήρου στην αυθαίρετη βούληση των νικητών. Περίπτωση χρήσης των αιχμαλώτων για επίτευξη πολιτικών στόχων των νικητών συναντούμε ακόμη από το Θουκυδίδη, όταν κατά την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, στα Κερκυραϊκά, οι Κορίνθιοι απελευθέρωσαν τους Κερκυραίους αιχμαλώτους από τις ναυμαχίες της Επιδάμνου, στέλνοντάς τους πίσω στην πατρίδα τους υπό τον όρο να την αποσπάσουν από την Αθηναϊκή στην Πελοποννησιακή συμμαχία⁹⁹⁷. Τέτοιου είδους ενέργειες παρατηρούνται και αργότερα. Πολλοί στρατιωτικοί αρχηγοί είτε διότι στόχευαν στην υστεροφημία τους είτε διότι εξυπηρετούσαν απώτερες σκοπιμότητες έμειναν γνωστοί για τη μεγαλοψυχία τους στους αιχμαλώτους⁹⁹⁸. Σε πολύ νεώτερη περίοδο, αυτή του Α' Παγκοσμίου πολέμου, οι Αμερικανοί εισήγαγαν για πρώτη φορά μεθόδους άγνωστες μέχρι τότε που συνιστούσαν τις πρώτες απόπειρες ψυχολογικού πολέμου με τεχνικές προπαγάνδας που στηρίζονταν στην τοξίνωση του ηθικού και του πολεμικού φρονήματος των αντιπάλων. Στη διάθεσή τους είχαν τα μέσα που τους παρείχε

⁹⁹⁷ Thucydides «Historiae», Vol I (libri I - VI), Lipsiae, In Aedibus B. G. Teubneri, D. N. Papadimas, Athenis, χ.χ.: «Οἱ γὰρ Κερκυραῖοι ἐστασίαζον, ἐπειδὴ οἱ αἰχμάλωτοι ἦλθον αὐτοῖς, οἱ ἐκ τῶν περὶ Επιδάμνου ναυμαχιῶν ὑπὸ Κορινθίων ἀφεθέντες, τῷ μὲν λόγῳ ὀκτακοσίων ταλάντων τοῖς προξένοις διηγγυημένοι, ἔργῳ δὲ πεπεισμένοι Κορινθίοις Κέρκυραν προσποιῆσαι. Καὶ ἔπρασσον οὗτοι ἕκαστον τῶν πολιτῶν μετιόντες, ὅπως ἀποστήσωσιν Ἀθηναίων τὴν πόλιν.», III, 70.

⁹⁹⁸ Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του Αγησιλάου που προέτρεπε τους άνδρες του να συμπεριφέρονται φιλόανθρωπα στους αιχμαλώτους στρατιώτες και τους αμάχους, βλ. σχετικά Ξενοφώντος «Ἀγησίλαος», Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, χ.χ., I, 20-21.

η αδιαμφισβήτητη πρόοδος των κοινωνικών επιστημών στη χώρα τους. Ανατύπωναν πιστά τις στρατιωτικές καρτποστάλ που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί στρατιώτες και τις έριχναν με την αεροπορία στις γραμμές τους. Το κείμενο της κάρτας είχε ως εξής: «Γράψτε τή διεύθυνση της οικογενείας σας και, σε περίπτωση που είσθε αιχμάλωτος των Αμερικανών, δώστε την στον πρώτο αξιωματικό που θα σας ανακρίνει. Θα τη διαβιβάσει στην οικογένειά σας για να την καθησυχάσει σχετικά με την τύχη σας.» Και στην πίσω σελίδα: «Μην ανησυχείτε για την τύχη μου. Για μένα ο πόλεμος τελείωσε. Ο αμερικανικός στρατός δίνει στους αιχμαλώτους το ίδιο φαγητό με τους δικούς του στρατιώτες: κρέας, λευκό ψωμί, πατάτες, φασόλια, δαμάσκηνα, καφέ, βούτυρό, καπνό, κ.τ.λ.»⁹⁹⁹. Η προτροπή παράδοσης επιτυγχάνεται με την περιγραφή της καλής διατροφής των αιχμαλώτων. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία βέβαια και στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής διαδρομής οι αιχμάλωτοι δεν ήταν παρά «ανδράποδα» και το καλύτερο που είχαν να ελπίζουν ήταν να τους επιτραπεί να ζήσουν.

Ούτε όμως και για την ίδια του τη ζωή είχε ελπίδες ο Σελήμ πιστεύοντας ότι οι Ρώσοι θα ανταπέδιδαν τα ίσα για την τύχη που είχαν οι λίγοι αιχμάλωτοι συμπατριώτες τους στα χέρια των Οθωμανών υπερασπιστών της Πλεύνας: « .. *επερίμενε λοιπόν νά ύποστη έν Ρωσία τάς αὐτάς ἄν ὄχι χειροτέρας* (εν. στερήσεις και βάσανα).» (σελ. 240). Στο σημείο αυτό ας μας επιτραπεί να αξιοποιήσουμε αυτήν την πληροφορία για ένα θέμα που προκάλεσε αμφισβητήσεις. Λίγες μέρες μετά την άλωση της Πλεύνας διαδόθηκε τη φήμη ότι ο Οσμάν πασάς επρόκειτο να οδηγηθεί ενώπιον στρατοδικείου για να του απαγγελθούν κατηγορίες για τη συμπεριφορά του στους Ρώσους αιχμαλώτους. Στην Πλεύνα βρέθηκαν μόνο τρεις Ρώσοι αιχμάλωτοι και κανείς τραυματίας και τούτο δημιουργούσε υποψίες ότι ο Οσμάν κατέσφαζε συστηματικά τους στρατιώτες του εχθρού που έπεφταν στα χέρια του. Παρά τις διαβεβαιώσεις του για το σεβασμό που έτρεφε προς τη Σύμβαση της Γενεύης και την επιστολή που υπέγραψε για το Ρεούφ πασά προκειμένου να σταματήσει τις βιαιοπραγίες των Οθωμανών, οι φήμες συνεχίστηκαν στο ρωσικό τύπο σ' όλη τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του

⁹⁹⁹ Marc Ferro, «Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος» 1914-1918», Μετάφραση: Τζίνα Κατσιλιέρη, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 1993, σελ. 235-6.

κάνοντας λόγο ακόμη και για ενταφιασμό 150 ζωντανών Ρώσων αιχμαλώτων¹⁰⁰⁰. Ο φόβος του Σελήμ ότι θα έχει την ίδια τύχη με τους αντιπάλους αιχμαλώτους μάλλον επιβεβαιώνει τη φημολογία του ρωσικού τύπου, αν και λόγοι τακτικής επέβαλαν τελικά να μη δοθεί συνέχεια στο θέμα της άσκησης δίωξης εις βάρος του Οσμάν¹⁰⁰¹.

Είδαμε αρχικά στο απόσπασμα του Βιζυηνού να αναφέρεται ο αριθμός των 100.000 Οθωμανών αιχμαλώτων. Η αναφορά γίνεται για το σύνολο των αιχμαλώτων του πολέμου εκείνου σ' όλα τα μέτωπα και τις φάσεις του και είναι αρκετά κοντά στην πραγματικότητα. Ειδικά στην Πλεύνα συνελήφθησαν 10 στρατηγοί, 130 ανώτεροι αξιωματικοί, 2.000 κατώτεροι, 40.000 πεζοί και πυροβολητές και 1.200 ιππείς. Στον αριθμό αυτό πρέπει να προσθέσουμε τους 4.000 τραυματίες ή αρρώστους που νοσηλεύονταν πρόχειρα σε οικίες της πόλης, ενώ περίπου 6.000 χάθηκαν κατά την απόπειρα διάσπασης του ρωσικού κλοιού¹⁰⁰². Παραπλήσιους αριθμούς δίνουν και άλλες σύγχρονες των γεγονότων ευρωπαϊκές πηγές¹⁰⁰³.

Για την καλύτερη όμως κατανόηση του μεγάλου αυτού προβλήματος των αιχμαλώτων πρέπει να επιστρέψουμε στην αρχή του πολέμου. Η πρώτη μαζική παράδοση στρατιωτών στην οποία προέβησαν η Οθωμανοί ήταν εκείνη της Νικόπολης, στις 4/16 Ιουλίου 1877. Οι 6.000 υπερασπιστές της μαζί με τους στρατηγούς Χασάν και Αχμέτ παραδόθηκαν στους Ρώσους. Οι αιχμάλωτοι εκείνοι υπέφεραν αρκετά εξαιτίας της έλλειψης καταλυμάτων και της

¹⁰⁰⁰ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 662-3.

¹⁰⁰¹ Πιθανή δίκη και τιμωρία του Οσμάν πασά θα αποθάρρυνε άλλους Οθωμανούς στρατιωτικούς διοικητές να παραδοθούν στο μέλλον. Βλ. σχετικά Κ. Λουρεντζής, ό.π., σελ. 662.

¹⁰⁰² Μ. Sertoglu, «93 Harbi», (VII), ό.π., σελ. 2612 και Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 663.

¹⁰⁰³ Πιο συγκεκριμένα οι πηγές αυτές είναι: α) Dr. L. P. Brockett and Hon. Porter C. Bliss, «The conquest of Turkey; or, The Decline and fall of the Ottoman Empire 1877-8», Hubbard Bros., Rublishers, Philadelphia 1878: αριθμός αιχμαλώτων: 10 πασάδες, 128 ανώτεροι αξιωματικοί, 2.000 κατώτεροι, 30.000 στρατιώτες, 1.200 ιππείς: κυριεύθηκαν επίσης 77 πυροβόλα, σελ. 647 και β) C. Garnier, «La guerre d' Orient», ό.π.: «*L' armée de Plevna se composait, au moment de la reddition de la place, de 43.500 hommes, officiers compris. Elle trainait a sa suite 77 pieces de canon. Les Russes avaient perdu, 1.800 hommes et le Turcs plus de 5.000*», σελ. 362.

αφόρητης ζέστης, ενώ τρέφονταν ανεπαρκέστατα. Ωστόσο ο τρόπος αυτός διαβίωσης τους ήταν οικείος και δε διατύπωναν ιδιαίτερα παράπονα αλλά παρέμεναν απαθείς σαν απολιθωμένοι από την ήττα. Κανείς τους δεν ασθένησε ή πέθανε¹⁰⁰⁴.

Η πρώτη αυτή μαζική σύλληψη οδήγησε το υπουργείο Στρατιωτικών της Ρωσίας να προβεί στο διορισμό ειδικής επιτροπής για τη σύνταξη νέου κανονισμού αιχμαλώτων. Για πρώτη φορά ο νέος κανονισμός εφαρμόστηκε στην περίπτωση των υπερασπιστών της Νικόπολης και οι όροι του έδειχναν κάποια ανθρωπιστική διάθεση. Σύμφωνα με τις διατάξεις του κανονισμού η μεταφορά των αιχμαλώτων στους χώρους προσωρινής διαμονής τους στη Ρωσία θα γινόταν με σιδηρόδρομο. Ο στρατιωτικός διοικητής της φρουράς τους λάμβανε το δρομολόγιο και τα χρήματα για το ταξίδι. Μετά την αναχώρηση της αμαξοστοιχίας ο διοικητής που έστελνε τους αιχμαλώτους ειδοποιούσε τηλεγραφικά τις αρχές της περιοχής που θα διέμεναν προσωρινά και ενημέρωνε για τον αριθμό τους και το χρόνο άφιξής τους. Η τιμή μεταφοράς ήταν η ίδια με το σιδηροδρομικό κόμιστρο των φιλίων στρατευμάτων. Οι στρατηγοί ταξίδευαν στην πρώτη θέση, οι ανώτεροι αξιωματικοί στη δεύτερη και οι κατώτεροι με τους στατιώτες στην τρίτη, όσο γινόταν όμως πιο διαχωρισμένες μεταξύ τους οι δύο τελευταίες κατηγορίες. Οι Χριστιανοί από τους Μουσουλμάνους αιχμαλώτους έπρεπε να είναι χωρισμένοι και στη συνοδεία των δευτέρων να συμπεριλαμβάνεται και διερμηνέας. Οι αιχμάλωτοι του μετώπου του Ευξείνου Πόντου αποστέλλονταν στο διοικητή του Χάρκοβο της Ουκρανίας για να διανεμηθούν στην επαρχία του. Στις συνοδείες αιχμαλώτων ανά εκατό άνδρες ένας αξιωματικός τους τίθεται επικεφαλής. Για περιοχές που δε διέθεταν σιδηροδρομικό δίκτυο η μετακίνηση στρατιωτών γινόταν πεζή ενώ των αξιωματικών με άμαξες. Όσοι ασθενούσαν καθ' οδόν παραδίδονταν στις επιτόπιες στρατιωτικές ή πολιτικές αρχές. Οι στρατηγοί συνοδεύονται και από έναν επιτηρητή. Για τους Ρώσους υπηκόους που λάμβαναν μέρος στον πόλεμο εναντίον της Ρωσίας προβλεπόταν βέβαια ιδιαίτερη μεταχείριση, σαφώς σκληρότερη¹⁰⁰⁵.

¹⁰⁰⁴ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 256.

¹⁰⁰⁵ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 256-8.

Η επιτήρηση των αιχμαλώτων που διέμεναν στη ρωσική επικράτεια ήταν στη δικαιοδοσία της αστυνομίας και του υπουργείου Εσωτερικών. Όσοι διέμεναν σε παραμεθόριες περιοχές υπάγονταν απ' ευθείας από τον τοπικό διοικητή στον αρχηγό της αστυνομίας ή σε κάποιο άλλο κρατικό υπάλληλο με υπόδειξη πάλι του διοικητή. Μετά την παράδοσή τους από τον αρχηγό της φρουράς που τους οδήγησε στο χώρο υποδοχής, οι αιχμάλωτοι ετίθεντο στη διοίκηση των επιτοπίων στρατιωτικών αρχών διαιρούμενοι σε ομάδες των 50 ατόμων. Κάθε ομάδα εξέλεγε έναν αξιωματικό στον οποίο δίδονταν τα χρήματα για τη συντήρηση των ανδρών του, καθώς και τα χρήματα που πιθανόν να κέρδιζαν οι αιχμάλωτοι από προσωπική εργασία. Αν τυχόν οι αιχμάλωτοι ήθελαν να παραδώσουν προσωπικά τιμαλφή προς φύλαξη, αυτό είχαν τη δυνατότητα να το πράξουν δίδοντάς τα στα τοπικά θησαυροφυλάκια, ενώ η παραλαβή και πάλι από τους ιδιοκτήτες τους μπορούσε να γίνει μόνο κατόπιν παρουσίασης υπογεγραμμένης απόδειξης¹⁰⁰⁶.

Φυσικά από το γράμμα του νόμου ως την πράξη η απόσταση είναι πολύ μεγάλη. Το πολυάριθμο των αιχμαλώτων, η εμπάθεια του πολέμου και η νοοτροπία της εποχής αποτέλεσαν αναμφισβήτητα εμπόδια στην ακριβή εφαρμογή των πιο πάνω διατάξεων. Ήταν σχεδόν αδύνατο οι περίπου 45.000 αιχμάλωτοι της Πλεύνας να έτυχαν της ευγενούς υποδοχής και των περιποιήσεων που επιφυλάχθηκαν στον Οσμάν πασά και το επιτελείο του¹⁰⁰⁷. Την υποδοχή αυτή παραδέχεται κι ο ίδιος ο Οσμάν, όπως και την ανθρώπινη μεταχείριση των υπολοίπων αιχμαλώτων¹⁰⁰⁸. Ούτε φυσικά και ο σουλτάνος

¹⁰⁰⁶ Κ. Λουρεντζής, ό.π., σελ. 258.

¹⁰⁰⁷ Ο υποστράτηγος Στέυν επέστρεψε στον Οσμάν πασά το ξίφος του και ο συνταγματάρχης Κλιουτσαρόφ του παρουσίασε κλαδί μυρτιάς ως ένδειξη, ότι ο αιχμάλωτος στρατός και ο ανδρείος αρχηγός του από τη στιγμή εκείνη έπαψαν να θεωρούνται εχθροί της Ρωσίας. Γι' αυτές και άλλες χειρονομίες παρόμοιου τύπου εκ μέρους των Ρώσων προς τον Οσμάν και το επιτελείο του. Βλ. σχετικά Κ. Λουρεντζής, ό.π., σελ. 660-1.

¹⁰⁰⁸ Τούτο βέβαια είναι και αναμφισβήτητη κίνηση αβροφροσύνης προς τους Ρώσους που τον κρατούσαν, αλλά αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα ως μαρτυρία στο πλαίσιο της παρούσας γραφής. Η μαρτυρία του Οσμάν πασά στο γράμμα προς το συγγενή του και το σχόλιο του Βρετανού συγγραφέα που την παραθέτει έχει ως εξής: Cassell's: «Illustrated history of the Russo-turkish war», Division II, Peter and Galpin Cassel, London, Paris and New York, 1896: «*On the 13th of December, he (Osman Paşa) wrote to his brother-in-law, Riza bey: -«You must know*

επεφύλαξε στους ανώνυμους μαχητές της Πλεύνας την τιμή να τους αποστείλει τις 1.000 χρυσές λίρες που δώρησε στον Οσμάν από το ιδιαίτερο ταμείο του για τα έξοδά του στην αιχμαλωσία¹⁰⁰⁹.

Παρατηρήσαμε ότι σύμφωνα με τον κανονισμό στην πόλη του Χάρκοβο προορίζονταν να παραμείνουν μόνο οι αιχμάλωτοι του μετώπου του Καυκάσου. Γνωρίζουμε όμως ότι και ο Οσμάν διέμεινε εκεί μαζί με πολλούς Οθωμανούς στρατιωτικούς καθ' όλο το διάστημα της παραμονής του στη Ρωσία¹⁰¹⁰. Μπορούμε επομένως βάσιμα να υποθέσουμε ότι το Χάρκοβο, η παλιά πρωτεύουσα της Ουκρανίας, και τα περίχωρά του αποτέλεσαν ένα τεράστιο στρατόπεδο, όπου κρατήθηκε το σύνολο σχεδόν των Οθωμανών αιχμαλώτων και πιθανότατα και ο Σελήμ.

Το νήμα της ιστορίας της αιχμαλωσίας του Σελήμ ξεκινά απ' όταν συνέρχεται από την απώλεια των αισθήσεων που του είχαν προξενήσει οι κακουχίες, το πρωί ή μεσημέρι της 27 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου. Οι Ρώσοι εγκαταστάθηκαν στην πόλη στις 29 Νοεμβρίου/10 Δεκεμβρίου και άρχισαν την περίθαλψη όσων τραυματιών από τους 4.000 είχαν επιζήσει δίχως ιατρική βοήθεια για σχεδόν τρεις μέρες. Η εικόνα που αντίκρυσαν ήταν τρομακτική. Τα κινητά νοσοκομεία και τα καταλύματα περίθαλψης είχαν γίνει τρομερά

that we were completely blockated in Plevna for six weeks. During this time we received no outside help, and all our attempts to make a sortie remained without result. Our provisions being totally expended, I determined to make a supreme effort to brake the iron line surrounding us on every side. You know the result. I am a prisoner, with the remnant of my brave army. The courage and intrepidity of my soldiers have been highly appreciated by the Russian Emperor, and by his brother, the Grand Duke Nicholas. All our soldiers are prisoners, and are treated with benevolence. Our wounded are cared for with kindness.» In this testimony to the good feeling of the Russian commanders, Osman Pasha seems rather to have observed a form courtesy, usual on such occasions, than to have paid strict regard to the facts. He had not been in the hospitals, where the vindictive Bulgarians were permitted to wreak their dull ferocity on dead and dying Turks. Individual acts of kindness, on the part of Russian and Roumanian soldiers, were indeed not wanting; but the treatment of the prisoners, speaking generally, was a disgrace to civilisation.», σελ. 561.

¹⁰⁰⁹ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 663.

¹⁰¹⁰ Από εκεί τον παρέλαβε στις αρχές Μαρτίου του 1878 ο σερασκέρης Rauf Paşa, απεσταλμένος του σουλτάνου στην Πετρούπολη για ειρηνευτικές συνομιλίες με τον τσάρο, καθώς επέστρεφε στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. σχετικά Gazi Ahmed Muhtar Paşa, «Anılar», ό.π., σελ. 302.

σφαγεία στα οποία οι ζωντανοί κείτονταν μεταξύ των νεκρών σε μια αφόρητα μολυσμένη ατμόσφαιρα. Οι Ρώσοι ξεκίνησαν κάποιες προσπάθειες για τη βελτίωση της κατάστασης αρχίζοντας από την ταφή των νεκρών αγγαρεύοντας ντόπιους Βουλγάρους. Μέσα σε λίγες μέρες έθαψαν πάνω από 1.100 ανθρώπους¹⁰¹¹.

Όταν συνήλθε ο Σελήμ, βρέθηκε σε κινητό ρωσικό νοσοκομείο. Κάθε ρωσική μεραρχία διέθετε από ένα τέτοιο, αποτελούμενο από 6 σκηνές, ενώ και κάθε τάγμα ή τηλεβολοστοιχία είχε τη δική του άμαξα κινητού νοσοκομείου. Το προσωπικό τους συγκροτείτο από έναν αρχίατρο και τέσσερις άλλους γιατρούς επιφορτισμένους με διευθυντικά καθήκοντα, τέσσερις χειρουργούς και επαρκή αριθμό βοηθών χειρουργών. Εκτός αυτών υπήρχαν και 350 άμαξες υπό την άμεση διοίκηση του διευθυντή της υγειονομικής υπηρεσίας που διετίθεντο κατά τις ανάγκες¹⁰¹². Η ρωσική υγειονομική οργάνωση ήταν σε αρκετά καλό επίπεδο και οπωσδήποτε σε πολύ ανώτερο από εκείνο της οθωμανικής. Ειδικότερα στην περίπτωση της Πλεύνας που οι πολιορκημένοι στερούντο των εντελώς απαραίτητων, η πρόνοια για τους τραυματίες ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη. Η πρώτη έκπληξη λοιπόν του Σελήμ προήλθε από αυτή τη διαφορά περιποίησης και πιθανότατα από κάποιες φιλόφρονες χειρονομίες που δέχθηκε από τους Ρώσους γιατρούς σύμφωνα με τη δική του μαρτυρία (σελ. 239).

Το ερώτημα που προκύπτει στη συνέχεια έχει άμεση σχέση με την αλήθεια της γενίκευσης του Βιζυηνού για τη φιλόνηθη συμπεριφορά των Ρώσων προς τους αιχμαλώτους της Πλεύνας αλλά και τη συγκεκριμένη περίπτωση του Σελήμ που μεταβάλλει πλέον εντελώς την άποψή του για τους Ρώσους και μεταθέτει τα αισθήματά του στο χώρο της άκρατης ρωσοφιλίας.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Βιζυηνός, σε μια διαδικασία ταύτισης με το Σελήμ, παραποιεί κατάφωρα την ιστορική αλήθεια σύμφωνα με την οποία οι Ρώσοι κακομεταχειρίστηκαν συστηματικά τους αιχμαλώτους της Πλεύνας και ότι το κείμενο, κινούμενο στο χώρο του φανταστικού, φανταστικά λύνει τα ιστορικά προβλήματα και παρέχει την απαραίτητη ερμηνεία της μεταβολής των συναισθημάτων. Ότι δηλαδή Σελήμ έχει

¹⁰¹¹ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 664.

δημιουργήσει ένα προσωπικό μύθο που δεν έχει σχέση με την αντικειμενικότητα και την ιστορική ακρίβεια αλλά μάλλον με την υποκειμενικότητα και με την εσωτερική δυναμική της αντιπαράθεσης πραγματικότητας και φαντασίας¹⁰¹³.

Η άποψη αυτή είναι εν μέρει μόνο ορθή διότι παραθεωρεί κάποιες συγκεκριμένες παραμέτρους της περίπτωσης του Σελήμ, οι οποίες πιθανότατα τη διαφοροποιούν σε εξαίρεση, σε σχέση με την πλειοψηφία των συμπατριωτών του¹⁰¹⁴. Εάν υπάρχει κάπου στρέβλωση της ιστορικής ακρίβειας, τούτη

¹⁰¹² Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 502.

¹⁰¹³ Η άποψη αυτή διατυπώνεται από το Μ. Χρυσανθόπουλο στο άρθρο «Reality and imagination», ό.π., σσ. 18-21 και στο βιβλίο «Γ. Βιζυηνός μεταξύ φαντασίας και μνήμης», ό.π., σελ. 140-1 και 157-8. Στη σελίδα 157 για την τεκμηρίωση της ιστορικής «ανακρίβειας» του Σελήμ και του Βιζυηνού υπάρχει και παραπομπή στο βιβλίο του J. A. R. Marriot, «The Eastern question - An historical study in European diplomacy», Oxford at the Clarendon Press, 1918, όπου όμως ο μόνος λόγος που γίνεται για τους υπερασπιστές της Πλεύνας είναι ότι, όσο ήταν αποκλεισμένοι στο οχυρό, είχαν περιέλθει σε δύσκολη θέση λόγω έλλειψης εφοδίων. Δε γίνεται πουθενά όμως αναφορά για την κατάστασή τους στη διάρκεια της αιχμαλωσίας. Το απόσπασμα του Marriot έχει ως εξής: «*Instead of carrying Plevna by storm they (The Russians) compelled to besiege it, and the task proved to be a tough one. In chastened mood the Tsar accepted, in August, the contemned offer of Prince Carol, who was appointed to the supreme command of the Russo-Roumanian army. For five months Osman held 120.000 Russians and Roumanians at bay inflicting meantime very heavy losses upon them, but at last his resistance was worn down, and on December 10 the remnant of the gallant garrison - some 40.000 half-starved men - were compelled to surrender.*», σελ. 334-5.

¹⁰¹⁴ Κάνουμε εδώ λόγο για την πλειοψηφία των συμπατριωτών του Σελήμ και όχι το σύνολο, γιατί υπάρχουν και άλλες καταγεγραμμένες περιπτώσεις Οθωμανών που έδειξαν ευχαριστημένοι από την αιχμαλωσία τους. Μια τέτοια περίπτωση με βαρύνουσα σημασία επιλέγουμε να παρουσιάσουμε στο σημείο αυτό, την ανταπόκριση δημοσιογράφου από το μέτωπο στην εφημερίδα «Daily News». Η ιδιαίτερη αυτή σημασία της μαρτυρίας έγκειται σε τρεις αιτίες. Η πρώτη είναι ο σχετικά μεγάλος αριθμός αιχμαλώτων που αφορά. Η δεύτερη είναι η αυτοψία του μάρτυρα που την καταθέτει και το κύρος της εφημερίδας που δημοσιεύεται. Η τρίτη έχει να κάνει με το ότι προέρχεται από Βρετανό. Είναι δε γνωστή η αντιπάθεια που επέδειξαν οι Βρετανοί σ' αυτό τον πόλεμο προς τη Ρωσία, εξαιτίας της δημιουργίας ενός κλίματος ρωσοφοβίας σχεδόν υστερικής. Βλ. σχετικά «The war correspondence» of «Daily News», ό.π.: «*Bogot, November 4th, Evening. - Three detachments of prisoners passed through here to-day, counting in all perhaps 5.000 men. They were captured at the recent engagement on the Sofia road. One batch of officers came under a special guard, and*

έγκειται στην επαγωγή του Βιζυηνού που χρησιμοποίησε το ατομικό παράδειγμα του Σελήμ για να εξάγει ένα συμπέρασμα οιονεί κανόνα και να τον αιτιολογήσει με βάση την πολιτική σκοπιμότητα των Ρώσων. Εδώ ακριβώς διαπιστώνεται το επιστημονικό του υπόβαθρο το οποίο εξηγεί τη γενικευτική του τοποθέτηση. Ο εκδυτικισμένος ορθολογισμός του επιχειρεί να ερμηνεύσει την ψυχολογική μεταστροφή του Σελήμ με μία εκλογικευτική διαδικασία στην οποία το ατομικό δε μπορεί παρά να αναχθεί στο γενικό και τούτο να εξηγηθεί με τη μέθοδο της αναζήτησης των υποκειμενικών αιτίων - κινήτρων που προκαθορίζουν την ανρθώπινη στάση.

Είναι γεγονός ότι η συμπεριφορά των Ρώσων προς τους αιχμαλώτους της Πλεύνας δημιουργεί πολλές αμφιβολίες για το πόσο ανθρωπιστική ήταν. Οι περισσότεροι από τους συλληφθέντες, λίγες μέρες μετά την πτώση του οχυρού, στάλθηκαν στη Ρωσία. Ο χειμώνας που μέχρι τις μέρες εκείνες ήταν σχετικά ήπιος απότομα έγινε δριμύτατος. Το τρομερό κρύο συνοδεύτηκε από σφοδρή χιονόπτωση και οι δυστυχείς εκείνοι, στερούμενοι από μανδύες και χειμερινές στολές, χάθηκαν οι περισσότεροι¹⁰¹⁵. Σύμφωνα δε και με μαρτυρίες

bivouacked here for the night. There are 250 of them, including some who are said to be pachas, and one Englishman, who insists that he is a surgeon, but who is generally believed to have been an officer. His name I could not learn. Many of the officers are mounted. Some have pack horses, with quantities of effects. All are well dressed, and have no lack of warm clothing. They have plenty of money, which they spend freely for bread and tobacco, and seem, on the whole, to be gratified with their fortune, which was brought them into the hands of the Russians. The soldiers are comfortably clothed, and appear well fed and healthy. These prisoners will be sent to Sistova, as was the batch of 3.000 which passed here two or three days ago. A very small escort accompanies them - almost ridiculous by small, in fact - but they are quiet, and manifest no disposition to cause trouble.», σελ. 596.

¹⁰¹⁵ Ειδικά για κείνους που συνελήφθησαν στα νοσοκομεία τα πράγματα ήταν εξαιρετικά δύσκολα αλλά και για τους υπόλοιπους οι στερήσεις, οι κακουχίες και η βαρυχειμωνιά ήταν δύσκολα αντιμετώπισιμες. Για την κατάσταση των αιχμαλώτων τόσο στα νοσοκομεία, όσο και των υγιών και τη συμπεριφορά των Ρώσων προς αυτούς βλ. σχετικά Cassell's, «Illustrated history of Russo-turkish war», ό.π.: «*Those who were found alive in the hospitals had been reduced to the last stage of weakness from actual want of food. The famine was so extreme that, when bread at length was brought, the sufferers fought with each other in their mortal agony to obtain it. Some, propped up against the wall, ate slowly and feebly until the white rigour of dissolution came over them, and they could stir no more; when the morsel of food remaining in*

ξένων ανταποκριτών η ρωσική ηγεσία δεν ήταν εντελώς άμοιρη ευθυνών για τα δεινά αυτά των αιχμαλώτων¹⁰¹⁶. Ο μεγάλος αριθμός τους και μάλλον και η ρωσική μνησικακία για τη σθεναρή αντίσταση που πρόταξαν, τις μεγάλες απώλειες που προκάλεσαν και τις πράξεις φρικαλεότητας εις βάρος Ρώσων αιχμαλώτων και τραυματιών, είχαν ως αποτέλεσμα να μη μεταφερθούν σιδηροδρομικώς, κατά τον κανονισμό αιχμαλώτων, αλλά να υποβληθούν σε μια μαρτυρική πορεία θανάτου, όπως τους άνδρες του στρατάρχη Paulus ύστερα από τη νίκη των Ρώσων στο Στάλιγκραντ, το 1943¹⁰¹⁷. Μετά το τέλος του πολέμου, το 1878, οι αιχμάλωτοι που επέστρεψαν στην αυτοκρατορία ήταν πολύ λιγότεροι απ' αυτούς που συνελήφθησαν στην Πλεύνα. Εξάλλου στο σκληρό αυτό πόλεμο οι αιχμάλωτοι ήταν ανεπιθύμητοι και από τις δύο πλευρές. Ο στρατηγός Σκόμπελεφ είχε ξεκαθαρίσει αυτό το θέμα: στην υπό τη διοίκησή του μεραρχία, δεν έπρεπε να συλλαμβάνονται αιχμάλωτοι¹⁰¹⁸.

Η μοίρα όμως του Σελήμ ήταν τελείως διαφορετική απ' αυτή των συναιχμαλώτων του. Το κλειδί για να το αντιληφθούμε αυτό, το παρέχει ο ίδιος ο Σελήμ: «*Όπου και ἂν ἔσταμάτα ὁ σιδηρόδρομος, προσέφερον αὐτοῖς τῆιον καὶ ἄλλα θερμαντικὰ ποτά· καὶ ὅπου ἂν ἐξήρχοντο τῶν ἀμαξῶν, οἱ ἑγχώριοι ἐνηγκαλίζοντο καὶ ἠσπάζοντο αὐτούς. Πάντα ταῦτα ἐπέφερον εἰς τὴν κατὰ βάθος χρηστήν, τὴν εὐαίσθητον τοῦ Σελήμ καρδίαν, ἀληθῆ ἐπανάστασιν αἰσθημάτων.*» (σελ. 239). Επομένως η μεταφορά του στη Ρωσία έγινε με το

their hands would be snatched away by those whose life was not yet spent, and who wrangled over the spoil until, in some instances, death ended the frightful dispute. The prisoners who were taken in the sortie were also left to suffer, not merely from the severity of the weather, but from insufficiency of food. On the plain near the bridge over the river, from 15.000 to 20.000 captured soldiers were bivouacked in the open air, in the midst of hundreds of unburied dead, the exhalations from whom conveyed subtle poison into the blood with every breath. Even where there had been some attempt at burial, it was only to the extend of a few spadeful of earth thrown over the rotting corpses; and in many instances dogs and birds of prey had routed out these dread remains, for the sake of the horrible food on which they fattened.», σελ. 560.

¹⁰¹⁶ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 663.

¹⁰¹⁷ Σύμφωνα και με την άποψη της νεότερης τουρκικής ιστοριογραφίας οι αιχμάλωτοι του Οθωμανικού στρατού, ενόσω ο Ρωσικός στρατός προωθείτο προς Αδριανούπολη, οδηγούνταν προς Βορρά και εξαιτίας του κρύου πέθαιναν, ενώ τα πτώματά τους έμεναν θαμμένα κάτω απ' το χιόνι στις άκρες των δρόμων. Βλ. σχετικά Μ. Sertoglu, «93 Harbi», (VII), ό.π., σελ. 2612-3.

σιδηρόδρομο. Εδώ θα επιχειρήσουμε μία υπόθεση αρκετά πιθανή. Υπήρχε στη ρωσική πλευρά ένας συρμός αποτελούμενος από 25 βαγόνια, κατασκευασμένος στη Γερμανία και διαμορφωμένος με επαρκή φωτισμό και αερισμό ειδικά για τους τραυματίες. Επιπλέον στο συρμό υπήρχαν ειδικά βαγόνια, φαρμακείο και μαγειρείο, όπως και πλήρες προσωπικό χειρουργών και νοσοκόμων. Το κινητό αυτό νοσοκομείο συντηρούσε η Μεγάλη Δούκισσα Τσαρέβνα και, καθ' όλη τη διάρκεια των επιχειρήσεων, πραγματοποίησε πολλά δρομολόγια μεταξύ Βουκουρεστίου και Κισνόβ στη ρωσική μεθόριο¹⁰¹⁹. Κατά πάσα πιθανότητα δε μ' αυτή την αμαξοστοιχία μεταφέρθηκε ο Οσμάν πασάς και η συνοδεία του στη Ρωσία¹⁰²⁰. Εάν κάποιος από τους Οθωμανούς τραυματίες της Πλεύνας μεταφέρθηκαν επίσης μ' αυτήν και ίσως μαζί με Ρώσους και αν μεταξύ όλων αυτών ήταν και ο Σελήμ, εξηγεί και εκείνο που πρέπει να οφειλόταν σε παρεξήγηση των Ρώσων χωρικών. Αμαξοστοιχία με τα ρωσικά εμβλήματα που μετέφερε συνήθως Ρώσους τραυματίες, είναι λογικό να εκλαμβάνετο απ' τους Ρώσους χωρικούς, όταν μετέφερε το Σελήμ και τους συντρόφους τους, ότι περιείχε τους συνηθισμένους επιβάτες της και γι' αυτό οι προσαγορεύσεις *bratuska* (αδελφέ) και οι περιποιήσεις.

Άραγε όμως τα ρωσόφιλα αισθήματα του Σελήμ οφειλόταν μόνο στην αρχική αυτή έκπληξη ή προέρχονταν και από τις κατοπινές σχέσεις του με τις ρωσικές αρχές. Ο συγχρωτισμός του με την Παυλόφσκα και τον πατέρα της υποδηλώνει ότι ο Οθωμανός στρατιώτης είχε αναπτύξει σ' ένα βαθμό κοινωνικές σχέσεις με κάποιους ντόπιους στην περιοχή που διέμενε κατά το διάστημα της αιχμαλωσίας του. Οι σχέσεις αυτές με την Παυλόφσκα πιθανόν να ήταν οι αθώτερες. Η ρωσική προπαγάνδα ίσως να εντόπισε στο πρόσωπο του Σελήμ ένα δυσαρεστημένο Οθωμανό αξιωματικό, πρόσφορο δηλαδή έδαφος για να δώσει καρπούς ο σπόρος της ρωσόφιλης προπαγάνδας. Ο τόπος καταγωγής του, η Θράκη, έκαναν αρκετά ενδιαφέρουσα την περίπτωσή του που

¹⁰¹⁸ I. Dury - R. Ruggeri, «The Russo-turkish war», ό.π., σελ. 12-13.

¹⁰¹⁹ Κ. Λουρεντζής, «Ιστορία του Ρωσο-τουρκικού πολέμου», ό.π., σελ. 502-3.

¹⁰²⁰ Amédée le Faure, «Histoire de la guerre d' Orient», Paris, Garnier freres, Libraires-éditeurs, 1878, Vol II: «*Le 16 décembre au matin, Osman-Pacha fut emmené an Russie, dans un équipage appartenant a la Société de la Croix-Rouge.*», σελ. 226.

θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως πολλαπλασιαστής της πανσλαβιστικής προπαγάνδας σε μια εξαιρετικά ευαίσθητη και αμφισβητούμενη περιοχή.

Δεν ήταν εξάλλου η πρώτη φορά που Ρώσοι είχαν ενεργήσει για την εξάπλωση της πανσλαβιστικής προπαγάνδας με τέτοιο τρόπο. Και σε μια άλλη διεκδικούμενη περιοχή, αυτή της Μακεδονίας, στα χρόνια μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και μέχρι σχεδόν την απελευθέρωσή της, στα 1912, η ελληνική κοινότητα των Βοδενών είχε να αντιμετωπίσει ένα σημαντικό αντίπαλο, την οθωμανική οικογένεια των Ντουρζή που είχαν εγκατασταθεί εκεί από την εποχή της κατάκτησης, το 14^ο αιώνα, ως τιμαριούχοι. Από τα τρία αδέρφια Μεχμέτ, Σουλεϊμάν και Ζεϊνίλ Ντουρζή η πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι αυτή του Σουλεϊμάν. Μετά την καταδίκη και των τριών για διάφορες αυθαιρεσίες εις βάρος του ντόπιου πληθυσμού, ο Σουλεϊμάν διέφυγε στη Ρωσία με τη βοήθεια του Ρώσου προξένου στο Μοναστήρι, Χίτροβο. Εκεί ονομάστηκε επί τιμή αξιωματικός των Κοζάκων του Καυκάσου και απέκτησε ρωσική προστασία και υπηκοότητα¹⁰²¹.

Μετά από μια πενταετία ο Σουλεϊμάν επέστρεψε από τη Ρωσία και οι οθωμανικές αρχές επιχείρησαν να τον εξαποστείλουν πίσω όμως παρενέβη ο πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Lagorsky που έφθασε μέχρι το Ρώσο πρεσβευτή στην Πόλη για να εξασφαλίσει την παραμονή του Σουλεϊμάν στα Βοδενά, διότι τούτο εξυπηρετούσε τη ρωσική πολιτική, και τελικά το πέτυχε. Στη Ρωσία ο Σουλεϊμάν είχε μνηθεί στον πανσλαβισμό και είχε αναπτύξει σχέσεις με το Κομιτάτο. Η Πύλη ήταν ενήμερη για τις διασυνδέσεις και τις ενέργειές του και προσπάθησε να τον μετακινήσει στη Μικρά Ασία, χωρίς όμως αποτέλεσμα λόγω και πάλι των ρωσικών παρασκηνιακών ενεργειών¹⁰²².

Στην Έδεσσα ο Σουλεϊμάν κυκλοφορούσε «*φέρων αγεράχως την κοζακική του στολή*», αναφέρει ο πρόξενος Βατικιώτης. Εκτός τούτου ανέπτυξε εντονότατη πανσλαβιστική προπαγάνδα, ίδρυσε την πρώτη σλαβική

¹⁰²¹ Γεώργιος Τουσίμης, «Η αντιπαράθεση μεταξύ ελληνικής κοινότητας Βοδενών και Οθωμανικής φεουδαρχικής οικογένειας Ντουρζή», στον τόμο πρακτικών Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: «Η Έδεσσα και η περιοχή της - Ιστορία και Πολιτισμός», Επιμέλεια: Γ. Κιουτούτσκας, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 1995, σελ. 237-8.

¹⁰²² Γ. Τουσίμης, ό.π., σελ. 238-9.

σχολή στην περιοχή και τέθηκε ουσιαστικά επικεφαλής της βουλγαρόφιλης μερίδας των εξαρχικών¹⁰²³.

Σε καμμία περίπτωση βέβαια ο Σελήμ δεν έφτασε σ' αυτό το σημείο ενεργητικής ένταξης στις τάξεις των πανσλαβιστών. Όμως η παρουσία του στην περιοχή αποτελούσε μια προσωπική μαρτυρία ρωσοφιλίας που προκαλούσε αγανάκτηση στους ομοεθνείς τους. Ίσως κάτι περισσότερο να ήξερε ο «έντόπιος συνοδός» του Βιζυηνού, όταν έλεγε ότι «Οί Τουρκοί στήν ἄρχή δοκίμασαν νά τόν ἐβγάλουν ἀπό τή μέση, τόν ἐπῆραν γιά προδότη.» (σελ. 205).

Η «τρέλλα» όμως του Σελήμ ήταν εκείνη που τελικά τον έσωσε. Προφανέστατα ήταν ανενεργός φιλορώσος και η μόνη ζημιιά που προκαλούσε ήταν η ρωσική στολή του και η αφήγηση των παθών του από τους συμπατριώτες του στους περαστικούς της Καϋνάρτζας¹⁰²⁴. Και η ιστορία του θα έμενε σ' εμάς άγνωστη, αν στους περαστικούς εκείνους δε συγκαταλεγόταν ο Γεώργιος Βιζυηνός. Τόσο μόνο έφθασε να βλάψει την πατρίδα και τους συμπατριώτες του. Στο τέλος η ρωσοφιλία του αποδείχτηκε μόνο επιφανειακή και την ύστατή του ώρα απέδειξε ότι έμεινε στο βάθος Οθωμανός.

¹⁰²³ Γ. Τουσίμης, «Η αντιπαράθεση», ό.π., σελ. 239-40.

¹⁰²⁴ Η μόνη πληροφορία για την ακριβή θέση της Καϋνάρτζας που εντοπίσαμε, προέρχεται από τον Γ. Λαμπουσιάδη, «Οδοιπορικόν», ό.π.: «*Ἀνατολικά τῆς Βιζύης διερχόμεθα παρά τὴν Καϊνάρτζαν, λαμπρὰν πηγὴν, πόλιν δῆθεν καὶ παρά τὸ Τσιακλῆ χωρίον καὶ ἄλλοτε Τσιφλίκι μέ λείψανον καλὸν πύργου τετραγώνου ἴσως Βυζαντινοῦ μικκύλου ἐρείπια.*», σελ. 59. Το ότι η τοποθεσία βρίσκεται ανατολικά της Βιζύης δικαιολογεί τη φράση του συνοδοῦ του Βιζυηνού ότι «Δέν εἶναι ὄλος διόλου πάνω στον δρόμον μας.» (σελ. 203), εφόσον επιστρέφοντας οι δύο έφιπποι από το Σαμμακόβι ερχόταν από το βορρά.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ - ΕΝΑ ΕΜΜΕΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΜΗΝΥΜΑ

«Τ' ἀρέσκοντα

Αὐτοῦ τ' ἀρέσκει ἡ Μοσκοβιά γιὰ τ' ἔφαγε τό βόδι,
 πού κέρατα χρυσᾶ φορᾶ,
 καί δέν ἀφήκε στούς Ρωμιούς οὔτ' ἓνα σάπιο πόδι,
 οὐδέ τήν ἄπαχη νουρά
 Καί σάν Θεό τόν προσκυνᾶ
 τόν βάρβαρο τό Σλάβο,
 γιὰτί μέ δόλ' ἀπλοχερνᾶ
 νά τόνε κάμη σκλάβο!

Κεῖνον τ' ἀρέσκ' ὁ Βρετανός πού τάζει καί ποτάζει
 κουλούρια σέ μωρά παιδιᾶ,
 καί μέ τή νῆσο π' ἄδραξε στό σάγουνό του σφάζει
 τή ματωμένη μας καρδιά.
 Καί προσκυνάει σάν Χριστό
 τοῦ Ἑγγλου τό καπέλο,
 πού λέγει «ἡ σκλάβο σέ βασιτῶ
 ἢ σκλάβο μου σέ θέλω».

Τ' ἄλλου ὁ Γάλλος τ' ἄρεσε, γιὰτί μελάνη χύνει
 τώρα πού εἶδε τά στενά
 μή φᾶν οἱ ἄλλοι μόνοι τους τήν εὐρετή καί μείνη
 μέ χέρια κεῖνος ἀδειανᾶ.
 Καί προσκυνᾶ σάν Παναγιά
 τή Δύναμη τήν τρίτη
 γιὰτί μᾶς τάζ' ἀπό τή στεριά
 γιὰ νά μᾶς φά' τήν Κρήτη.

Τ' ἄλλου τ' ἀρέσκει ἡ Ἑλλάς. Γιὰτί σ' αὐτή τή χώρα
 βρίσκει ὁ ἀνάξιος ψομί,
 κι ἄν εἶχεν ἄλλοτε ὁ νοῦς, ἔχει ἡ βλακεία τώρα

καί ἡ αὐθάδεια τιμῆ,
 καί πλειότερο ἀπό τό Θεό
 τόν ὑπουργό λατρεύει,
 π' ἀφῆκ' ἑλληνικό λαό
 τούς Τούρκους νά δουλεύη!»

(16 Απρ. 1879, «Τα Ἄπαντα του Γ. Βιζυηνού», ὄ.π., Ποιήματα ἀπό το
 χειρόγραφο λυρικά, σελ. 745-6).

Στο ποίημα αὐτό ο Βιζυηνός περιέκλεισε το σύνολο των πολιτικῶν του αντιλήψεων ὄχι μόνο για τα εξωτερικά ζητήματα του Ελληνισμοῦ ἀλλά και την εσωτερική πολιτική πραγματικότητα του Ελληνικοῦ κράτους. Στις οκτάστιχες στροφές του ο ποιητής ἀναλύει ὅλη την παθογένεια του Ανατολικοῦ Ζητήματος, ὅπως διαμορφώνεται στον ἀμέσως ἐπόμενο χρόνο ἀπό το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-8. Δεν εἶναι ἐπομένως τυχαία ἡ στιγμή της ἐμπνευσης, ἀλλά προϊόν των ζυμώσεων που συντελέστηκαν στην κρίσιμη δεκαετία του 1870.

Ἡ ιεράρχηση των αντιπαλοτήτων ἐκφράζεται ἀκριβῶς με τη σειρά ἀναφοράς στις Μεγάλες Δυνάμεις και βεβαίως δε μπορούσε παρά ν' ἀρχίζει ἀπό τη «Μοσκοβιά». Κι ἀπό ἓνα ἄλλο ποίημα του Βιζυηνοῦ, το « Ἡ μητέρα τῶν Ἐπτά», ὅπως και ἀπό το διήγημα « Ὁ Μοσκῶβ-Σελήμ», ἀναδίδεται μια ἐντονη οσμή ἀντισλαβισμοῦ. «Τ' ἀρέσκοντα» γράφτηκαν λίγους μήνες μετὰ το συνέδριο του Βερολίνου που κρίθηκε ουσιαστικά ἡ τύχη της Ανατολικῆς Ρωμυλίας με την αὐτονόμησή της και τέθηκαν οἱ βάσεις της ἐντονης ἐθνικῆς διαπάλης σε ὅλες τις ἐναπομένουσε οθωμανικές ἐυρωπαϊκές ἐπαρχίες.

Ο σλαβικός κίνδυνος θεωρεῖται ὡς ἡ ἐνιαία ἀπειλή που προωθεί μια μονομερή λύση του Ανατολικοῦ Ζητήματος, τον κατατεμαχισμό του «βοδιοῦ με τα χρυσά κέρατα» ἀποκλειστικά προς ὄφελος των Σλάβων, ἐνῶ τα ἐλληνικά συμφέροντα παραγκωνίζονται ὡς το μηδενικό κέρδος της «ἀπαχῆς ουράς». Ἡ ἀποψη εἶναι σύμφωνη με τις γενικότερες ἰδεολογικές διεργασίες στην Ελλάδα που θεωροῦν ἐπιβεβλημένη την προς το παρὸν ἀναστολή της διαδικασίας διάλυσης της Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μπρος στον κίνδυνο να κατέλθουν οἱ Σλάβοι προς νότο. Ο δόλος εἰς βάρος των Ελλήνων που υπαινίσσεται ο Βιζυηνός με ἀπώτερο στόχο την υποδούλωση, εἶναι ἡ βουλγαρική-ἐξαρχική προπαγάνδα, ἐντονότατη στη Θράκη και τη Μακεδονία την οποία προπαγάνδα

συνάντησε και εκείνος στα πυκνά του ταξείδια στη Θράκη στην πρώτη πενταετία του 1880.

Ωστόσο η αντίθεση αυτή στη σλαβική επέκταση δεν καταφεύγει στο αντίπαλο δέος της Βρετανίας για την επαρκή εξισορρόπηση του κινδύνου. Η αποικιοκρατική κατοχή της Κύπρου είναι για το Βιζυηνό το ευρύτερο πρόκριμα να αντιληφθεί κανείς τη διλημματική κατάσταση που θέτει η βρετανική εμπλοκή στα ζητήματα της Ανατολής. Με το στίχο «*ἢ σκλάβο σέ βαστῶ ἢ σκλάβο μου σέ θέλω*» γενικεύεται αυτή ακριβώς η πολιτική πρακτική της Αγγλίας που συνίσταται στη διατήρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα αγγλικά συμφέροντα. Εξάλλου το σύνολο του χώρου της Ανατολής είναι ένα ευρύτατο πεδίο διαπλοκής της αγγλικής πολιτικής με στόχους σαφείς και άμεσους, οικονομικής και στρατηγικής κυριαρχίας.

Η Γαλλία με τη σειρά της περνά από τους στίχους του Βιζυηνού ως τρίτη Δύναμη με σαφώς ανασχετικό και καιροσκοπικό ρόλο. Ο υπαινιγμός για την ήττα στον πόλεμο του 1871 δεν περνά απαρατήρητος και η ήττα ακριβώς αυτή είναι που τοποθετεί τη Γαλλία σε μειονεκτική θέση στο παιχνίδι της κληρονομιάς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με κίνδυνο να βρεθεί με «*ἄδεια χέρια*». Ωστόσο η γαλλική ανάμειξη στο κρητικό ζήτημα είναι έντονη και εξισορροπεί την πρόθεση απόκτησης της νήσου με ανταλλάγματα στον ηπειρωτικό χώρο. Αυτή ακριβώς τη ρύθμιση επιδίωκε ο Waddington, υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας στο συνέδριο του Βερολίνου, το 1878¹⁰²⁵.

Ο κύκλος της αναφοράς στις μεγάλες Δυνάμεις κλείνει εδώ χωρίς από τους στίχους του Βιζυηνού να περνά η πρόσφατα ενοποιημένη Γερμανία. Νομίζουμε ότι τούτο δεν οφείλεται σε συμπάθεια λόγω των εκεί σπουδών του. Η φαινομενική αποστασιοποίηση της Γερμανίας από τις υποθέσεις της Ανατολής είναι την εποχή εκείνη έκδηλη και η διείσδυση στην Οθωμανική αυτοκρατορία έχει μορφή οικονομική και παροχής στρατιωτικών κυρίως συμβούλων και υλικού. Τούτο εμποδίζει το Βιζυηνό ν' αντιληφθεί τους μελλοντικούς πολιτικούς δεσμούς που θα αναπτυχθούν, και γι' αυτό η κεντροευρωπαϊκή Δύναμη απουσιάζει από τον καυστικό σχολιασμό.

¹⁰²⁵ Ου. Μίλλερ, «Η Τουρκία καταρρέουσα», ό.π., σελ. 484.

Και η πολιτική πραγματικότητα της Ελλάδος όμως είναι σημείο έντονης κριτικής. Η «προσκύνηση του υπουργού» δεν αποτελεί παρά αναφορά στο πελατειακό φαινόμενο του οποίου προσωπική αντίληψη είχε ο ίδιος ο ποιητής. Η αναξιοκρατία είναι επίσης απότοκος αυτής της πρακτικής συμπεριλαμβανομένου και του κατεστημένου των ελληνικών γραμμάτων που εντάσσεται σ' αυτό το κύκλωμα δούναι λαβείν. Η γενικότερη αντιστοφή των αξιών είναι το ενδημικό ελλαδικό φαινόμενο, κατά το Βιζυηνό, σε μια χώρα που οι απαξίες επιβραβεύονται εις βάρος της πραγματικής προσφοράς. Εδώ παρεισφρύει βέβαια και η προσωπική πικρία της μη αναγνώρισης και δε μπορούμε να την παραβλέψουμε, αν θέλουμε να κατανοήσουμε το ψυχολογικό κίνητρο του Βιζυηνού που τον εξώθει στην έμμετρη καταδίκη των ελληνικών πολιτικών πρακτικών.

Ακόμη και στα θέματα που αφορούν στους υπόδουλους το επίσημο Ελληνικό κράτος αδυνατεί να τους παράσχει προστασία ή να προχωρήσει στην εκπλήρωση των πόθων τους. Εδώ ο «αλυτρωτιστής» Βιζυηνός εμφανίζεται να επικρίνει από μιαν άλλη οπτική γωνία την ανικανότητα των Ελλήνων πολιτικών να καρπωθεί η Ελλάδα οφέλη από την Ανατολική κρίση. Η οπερεττική προσπάθεια εισβολής στο οθωμανικό έδαφος, όταν πια τα πάντα είχαν κριθεί στον πόλεμο του 1877-8, και η μοιρολατρική αποδοχή της ουσιαστικής βουλγαροποίησης της Ρωμυλίας καταδικάζουν στη συνείδησή του τον «*ύπουργό π' άφηκε ελληνικό λαό τούς Τούρκους νά δουλεύη*».

Το συμπέρασμα απ' όλα αυτά είναι η κυριαρχία του νόμου το «μεγάλο ψάρι τρώει το μικρό» τόσο στη διεθνή πολιτική σκηνή, όσο και στην ελληνική. Όμως η απάντηση του Βιζυηνού δεν είναι η πολιτική δράση, η επανάσταση η επιδίωξη της μεταβολής. Η απάντηση αυτή εξαντλείται στην πολιτική κριτική και παραμένει στο επίπεδο της άρνησης, της αποφαιτικής σκέψης. Η ίδια η ζωή του ποιητή το επιβεβαιώνει. Έκρινε σφοδρά το κατεστημένο της εποχής του, δεν προσχώρησε όμως ουσιαστικά ποτέ σε καμιά ενέργεια ανατροπής του. Ίσως η κριτική του να οφειλόταν απλώς και μόνο στην ίδια πεισματική άρνηση του κατεστημένου να τον δεχθεί και να τον εντάξει στους κόλπους του. Πάντως την προσωπική λύση στο αδιέξοδο πρόβλημα την καταγράφει στην τελευταία στροφή από «*Τ' άρέσκοντα*», ως

δημιουργία συναισθηματικού καταφυγίου στα «όρια του έρωτα και της ιστορίας». Η λύση αυτή ακριβώς θα τον οδηγήσει και στο Δρομοκαΐτειο.

«Μένα δέν ἄρεσ' ὄλ' ἡ Γῆ. Κι ὁ διάβολος νά πάρη

τούς νόμους πού ἀκολουθεῖ:

νά τρώ' τό ψάρι τό τρανό τό πιό μικρό τό ψάρι,

ἔν δέ σαλέψη νά σωθῆ,

Παντοῦ πλήν ρίχνω μιά γλυκειά

ματιά ὡσάν τόν ἥλιο,

γιατ' ἔχω μιά ἀγαπητικιά

σέ καθ' ἓνα βασίλειο».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- A. A. Σ. (κατά μετάφρασιν), «Από την περιήγησιν του Robert Walsh (Αρχαί Ιθ' αιώνας)», περ. «Θρακικά», τομ. 4, Εν Αθήναις 1933, σσ. 57-67.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Αθανασόπουλος Βαγγέλης, «Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού», 3^η έκδοση, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
- Aktar Osman Cengiz, «Τα οικονομικά συμφέροντα του τουρκικού κράτους έναντι του πολεμικού πάθους του οθωμανικού κράτους: Μερικές παρατηρήσεις για το οικονομικό συνέδριο της Τουρκίας (Σμύρνη Φεβρουάριος 1923)», στο συλλογικό έργο «Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των Βαλκανικών λαών 15^{ου} 19^{ου} αι. (Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές)», εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988, σσ.153-167.
- Αλεξάκης Π. Ελευθέριος, «Η δομή της Ελληνικής οικογένειας στη Θράκη», «Μνήμων» Ε.Μ.Ν.Ε., τομ. 5, Αθήνα 1975, σσ. 49-80.
- Αλεξανδρή Αλέξης, «Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (1850-1922)», Δ.Ι.Ε.Ε. τομ. 23, Αθήνα 1980, σσ. 365-404.
- Άμαντος Κωνσταντίνος, «Λόγιοι Θράκης», περ. «Θρακικά», τομ., 3^η, παράρτημα Γ', εν Αθήναις 1931, σσ. 84-195.
- Αναγνωστοπούλου Αθανασία, «Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και το θεσμικό πλαίσιο του Μιλλέτ των Ρωμιών. Πατριαρχείο, κοινοτικοί θεσμοί, παιδεία», πρακτικά πρώτης επιστημονικής ημερίδας (Αθήνα, 5 Οκτωβρίου 1996), Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, Αθήνα 1997, σσ. 17-89.
- Αναγνωστοπούλου Σία, «Μικρά Ασία, 19^{ος} αιώνας - 1919, οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες, από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος», εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 1997.
- Αναστασιάδης Γιώργος, «Η εφημερίδα «Συνταγματική» και η πολιτειακή κρίση του 1874-5», Πρόλογος: Π. Πετρίδη, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1984.

- Ανδρεάδης Γ. Χρήστος, «Ο Γεώργιος Βιζυηνός ως πρόδρομος λαογράφος», περ. «Αρχαίον Θράκης» Ε.Θ.Μ., τομ. 38, Αθήναι 1975, σσ. 101-112.
- Αντερσον Πέρυ, «Το απολυταρχικό κράτος», Μετάφραση: Ελένη Αστερίου, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1986.
- Αντωνίου Δαυίδ, «Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)», τομ. 1^{ος}, Ι.Α.Ε.Ν., Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 17, Αθήνα 1987.
- Ανωγειάτης-Πελέ Δημήτρης, «Σχέσεις δρόμου και χωριών στη Βαλκανική χερσόνησο το 18^ο αιώνα», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 2^{ος}, τευχ. 4^ο, Δεκ. 1985, σσ. 405-422.
- Αποστολίδης Μυρτίλος, «Το Σαμμακόβι και τα μεταλλεία του», περ. «Θρακικά», τομ. ΙΘ', εν Αθήναις 1944, σσ. 178-188.
- Αποστολίδου Βενετία, «Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας», εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1992.
- Ασδραχάς Σπύρος, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 3, τευχ. 5, Ιούνιος 1986, σσ. 45-62.
- Ασημομύτης Βασίλειος, «Το «Γιωργάκι της Μιχαλιέσας» και το Σαμμάκοβο», περ. «Ενδοχώρα», τευχ. 3 (4β), Δεκ. 1996 (έτος Γ. Βιζυηνού), Αλεξανδρούπολη, σσ. 24-30.
- Ασπρέας Γεώργιος, «Πολιτική Ιστορία της Νεότερας Ελλάδος», τομ. Α-Β, εκδ. «Χρήσιμα Βιβλία», χ. χ.
- Αυδίκος Γρ. Ευάγγελος, «Εννοιολογικές διαστάσεις της παράδοσης στο έργο του Γ. Βιζυηνού», περ. «Εξώπολις», τευχ. 5, Καλοκαίρι 1996, «Γ. Βιζυηνός 100 χρόνια από το θάνατό του (1896-1996)», σσ. 169-183.
- Baer Gabriel, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», Μετάφραση: Αλέκου Γαβαθά, στο συλλογικό έργο «Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών 15^{ος}-19^{ος} αιώνας», εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1979, σσ. 575-596.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού - Τουρκοκρατία (1453-1669)», τομ. Β': «Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας», έκδοση Β', Θεσσαλονίκη 1976.
- Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, «Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού - Θράκη», εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1990.

- Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, «Ο Ελληνισμός της Βόρειας Θράκης και του Θρακικού Εύξεινου Πόντου (Μέσα από το Αρχείο Γκιουμουσγκερδάνη)», Κέντρο Ερευνών και Τεκμηρίωσης για τον Ελληνισμό των Βαλκανικών και Παρευξείνιων Χωρών «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα», Θεσσαλονίκη 1995.
- Βακαλόπουλος Απ. Κωνσταντίνος, «Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου», Ε.Μ.Σ., αρ. 54, Θεσσαλονίκη 1980.
- Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-1996)», Κέντρο Ερευνών και Τεκμηρίωσης για τον Ελληνισμό των Βαλκανικών και Παρευξείνιων Χωρών «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα», εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1996.
- Βαλέτας Γεώργιος, «Φιλολογικά στο Βιζυηνό», περ. «Θρακικά», τομ. 8, εν Αθήναις 1937, σσ. 211-304.
- Barkan Lütfi Ömer, «Οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το ΙΕ' και ΙΣΤ' αιώνα», Μετάφραση: Σπύρος Ασδραχάς στο συλλογικό έργο «Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών 15^{ου}-19^{ου} αιώνας, εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1979, σσ. 45 - 86.
- Βασιλειάδης Ν., βλ. Παλαμάς Κ., Βασιλειάδης Ν., Βελιανίτης Θ.
- Βασιλειάδης Νικόλαος, «Ανέκδοτα ποιήματα του ποιητού Γεωργίου Μ. Βιζυηνού», περ. «Θρακικά», τομ. 5, εν Αθήναις 1934, σσ. 246-258.
- Βασιλειάδης Νικόλαος, «Γεώργιος Μ. Βιζυηνός, βιογραφική μελέτη υπό Νικ. Ι. Βασιλειάδου», Κωνστ. Φ. Σκόκου «Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1894 (έτος έννατον), εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1894, σσ. 297-313.
- Βασιλειάδης Νικόλαος, «Σελίδες Δρομοκαϊτείου (Μεταξύ φιλοσόφου, ιατρού και καλλιτέχνηδος», στο «Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών», τυπογραφείου «Εστία» Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρη, εν Αθήναις 1910, σσ. 301-339.
- Βαφείδης Νικόλαος, «Η εκκλησιαστική επαρχία της Βιζύης», περ. «Α.Θ.Α.Γ.Θ.», τομ. ΙΘ', εν Αθήναις 1954, σσ. 193-212.

- Βελιανίτης Θ., βλ. Παλαμάς Κ., Βασιλειάδης Ν., Βελιανίτης Θ.
- Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, «Τα δύο κόμματα», Ι.Ε.Ε. τομ. ΙΔ', «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 22-39.
- Βεργόπουλος Κώστας, «Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα (Η ελληνική κοινωνία 1880-1895)», εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1978.
- Βεργόπουλος Κώστας, «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα - το πρόβλημα της κοινωνική ενσωμάτωσης της γεωργίας», εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1975.
- Βερέμης Θάνος, «Ιδεολογικές προϋποθέσεις για μια συνεργασία Ελλήνων και Τούρκων», Δ.Ι.Ε.Ε., τομ. 23, Αθήνα 1980, σσ. 405-421.
- «Βιζυηνός Γ. Μ., - Νεοελληνικά διηγήματα», επιμέλεια Π. Μουλλάς, εκδ. «Ερμής», ανατύπωση Α' 1986.
- Βιζυηνός Μ. Γεώργιος, «Οι Καλόγεροι και η λατρεία του Διονύσου εν Θράκη», Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, «Θρακική Επετηρίς 1897», ανατύπωση με τίτλο «Θρακική προσωπογραφία», εκδ. «Ρήσος», Αθήνα 1991, σσ. 102-127.
- «Βιζυηνού Γ., Τα Άπαντα», πρόλογος Σπ. Μελά, εισαγωγή Κλ. Παράσχου, Κ. Μαμώνη, επιμέλεια Κ. Μαμώνη, εκδ. οίκος «Βίβλος», Αθήνα 1955.
- Bickford-Smith R. A. H., «Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α'», Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια: Λυδία Παπαδάκη, εκδ. «Ειρμός», Αθήνα 1993.
- Vitti Mario, «Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας 1850 1855 1870 1880 1883 1896 1946», εκδ. «Κείμενα», Αθήνα 1974.
- Vitti Mario, «Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας», εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1978.
- Βογιατζής Γεώργιος, «Μοσκόβ Σελήμ μέσα από την εμπειρία της διδασκαλίας σε ένα σχολείο της σημερινής Θράκης», εισήγηση στην ημερίδα με θέμα: «Προσέγγιση στο Γεώργιο Βιζυηνό» (13-10-1996), εκδ. Νομαρχίας Ξάνθης, Ξάνθη 1997, σσ. 22-28.
- Βουραζέλη-Μαρινάκου Ελένη, «Αι συντεχνίαι και η Εκκλησία επί τουρκοκρατίας», Ε.Μ.Σ. αρ. 7, Θεσσαλονίκη 1950.
- Γερμανού Μητροπολίτου Σάρδεων, «Επισκοπικοί κατάλογοι των επαρχιών της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης», περ. «Θρακικά», τομ. 6, εν Αθήναις 1935, σσ. 37-136.

- Γεωργαντζής Α. Πέτρος, «Προξενικά αρχεία Θράκης», τομ. Α', εκδ. Στέγης Γραμμάτων & Καλών Τεχνών Δήμου Ξάνθης, Ξάνθη 1998.
- Γεωργιάδης Αρνάκης Γ., «Οι πρώτοι Οθωμανοί», *Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie*, Nr. 41, Αθήνα 1947.
- Γιαγκουλής Κωνσταντίνος, «Οι ποιητάρηδες της Κύπρου» (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1976.
- Γιαννακάκης Γεώργιος, «Ο Ελληνισμός της Θράκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας», περ. «Θρακικά», τομ. 29, εν Αθήναις 1958, σσ. 5-290.
- Γκωτιέ Θεόφιλος, «Κωνσταντινούπολη», Μετάφραση: Έρση Μπουμπολέση, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998.
- Goodwin Godfrey, «Οι Γενίτσαροι», Μετάφραση: Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, εκδ. «Οδυσσεύς», Αθήνα 1997.
- Γρηγορίου Θ. Εμμανουήλ, «Έλληνες και Βούλγαροι», έκδοση 2^η, Ε.Μ.Σ. αρ. 19, Θεσσαλονίκη 1954.
- Dakin Douglas, «Η ενοποίηση της Ελλάδας (1770-1923)», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984.
- Dakin Douglas, «Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983.
- Δαφνής Γρηγόριος, «Η κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από το 1872 ως το 1881», Ι.Ε.Ε. τομ. ΙΓ', «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 290-298.
- Δάφνης Στέφανος, «Γ. Βιζυηνός ο ραψωδός της Θράκης», Εισαγωγή-Σημειώσεις: Γιώργος Ζεβελάκης, περ. «η λέξη», τευχ. 135, Σεπ. Οκτ. 1996, σσ. 606-613.
- Δερτιλής Γιώργος, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση 1824-1872», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 1^{ος}, τευχ. 1^ο, Σεπ. 1983, σσ. 145-174.
- Δερτιλής Γιώργος, «Ελληνική οικονομία (1830-1910) και βιομηχανική επανάσταση», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1984.
- Δερτιλής Γιώργος, «Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο συλλογικό έργο «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα», Ε.Ε.Π.Ε., Εισαγωγή-Επιμέλεια: Γ. Κοντογιώργης, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1977, σσ. 39-71.

- Δερτιλής Γιώργος, «Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909», εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1977.
- Δερτιλής Γιώργος, «Σχέσεις ελληνικής οικονομίας με την Ευρώπη (1860-1910)», Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας αρ. 2, ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1978, σσ. 86-98.
- Deschamps Gaston, «Η Ελλάδα σήμερα, Οδοιπορικό 1890, Ο κόσμος του Χαριλάου Τρικούπη», Μετάφραση: Α. Δαούτη, Πρόλογος-Σχόλια: Α. Νικολοπούλου, εκδ. «Τροχαλία», Αθήνα 1992.
- Δημάκης Ιωάννης, «Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων», εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1991.
- Δημαράς Αλέξης, «Κοινωνία και πολιτισμός από το 1833 ως το 1881 - Εκπαίδευση», Ι.Ε.Ε. том. ΙΓ', «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 484-491.
- Δημαράς Κ. Θ., «Ελληνικός Ρωμαντισμός», εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1982.
- Δημαράς Κωνσταντίνος, «Κοινωνία και πολιτισμός από το 1833 ως το 1881 - Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», Ι.Ε.Ε. том. ΙΓ', «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 455-484.
- Δημαράς Κωνσταντίνος, «το σχήμα του Διαφωτισμού», Ι.Ε.Ε. том. ΙΑ', «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 328-359.
- Δημητρακόπουλος Οδυσσεύς, «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας», Ι.Ε.Ε. том. ΙΓ', «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 171-199.
- Δημητρακόπουλος Φώτης, «Βυζάντιο και νεοελληνική διανόηση στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνας», εκδ. «Καστανιώτη», Αθήνα 1996.
- Δημητρακόπουλος Φ. Α., «Ο Νεοελληνισμός στη λογοτεχνία 19^{ου}-20^{ου}ς αι.», εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1990.
- Διαμαντούρου Ιωάννα, «Η Κρητική επανάσταση», Ι.Ε.Ε. том. ΙΓ', «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 253-277
- Δοντά Δόμνα, «Η Ελλάς και αι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν Πόλεμον», Ι.Μ.Χ.Α., αρ. 146, Θεσσαλονίκη 1973.
- Driault Edouard, «Το Ανατολικό Ζήτημα από τις αρχές του έως τη Συνθήκη των Σεβρών», μέρος πρώτο, Μετάφραση: Λίνα Σταματιάδη, Εισαγωγή-Σχόλια: Ιάκωβος Ακτσόγλου, εκδ. «Ιστορητής», Αθήνα 1997.

- Δροσίνης Γ. - Κασδόνης Γ., «Νέα Ελλάς», εικονογραφημένον εθνικόν ημερολόγιον κατ' έτος εκδιδόμενον, έτος πρώτον 1894, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της Εστίας.
- Dumont Albert, «Περιηγήσεις, αναμνήσεις από την Ρουμελίαν», Μετάφραση: Θεοδωρίδου Τριανταφύλλου, περ. «Α.Θ.Λ.Γ.Θ.», τομ. Ι', εν Αθήναις 1943-4, σσ. 289-302.
- Εμμανουηλίδης Χ. Εμμ., «Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας», τύποις Γ. Η. Καλλέργη και Σας, Αθήναι 1924.
- Emrich Gerard, « «Ποίος ήτον ο φονεύς του αδελφού μου». Παρατηρήσεις πάνω στο διηγηματικό τρόπο του Γεωργίου Βιζυηνού», Μετάφραση: Χρήστος Πασαχίδης, Αντώνης Παπαντωνίου, περ. «Θρακικά Χρονικά», τευχ. 40, 1985, σσ. 5-9.
- Εξερτζόγλου Χάρης, «Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα», εκδ. «Νεφέλη», Αθήνα 1996.
- Εξερτζόγλου Χάρης, «Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων, Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871-1881», εκδ. Ι.Ε.Π.-Ε.Τ.Ε., Αθήνα 1989.
- Εξερτζόγλου Χάρης, «Το «προνομιακό» ζήτημα», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 9^ο, τευχ. 16^ο, Ιουν. 1992, σσ. 65-84.
- Ζαρκάδα Χριστίνα, «Τα χάνια της Ξάνθης», περ. «Αρχαιολογία», τευχ. 13, Νοε. 1984, σσ. 80-86.
- Ζεγκίνης Χ. Ευστράτιος, «Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη - Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο», Ι.Μ.Χ.Α. αρ. 220, Θεσσαλονίκη 1988.
- Ζώρας Θ. Γεώργιος, «Ο Βιζυηνός και η ξενιτειά», περ. «Ελληνική Δημιουργία» 1949 αφιέρωμα στον Γ. Βιζυηνό, σσ. 595-602.
- Ηλιού Φίλιππος, «Συγχωροχάρτια», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 1^ο, τευχ. 1^ο, Σεπ 1983, σσ. 35-84.
- Ηλιού Φίλιππος, «Συγχωροχάρτια», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 2^ο, τευχ. 3^ο, Μαΐ 1985, σσ. 3-44.
- «Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας)», τομ. Α' 1821-1894, Επιμέλεια: Αλέξης Δημαράς, Ν.Ε.Β., εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1990.

«Ἡ στρατιωτική ζωή ἐν Ἑλλάδι», Ανατύπωση Α', Επιμέλεια: Mario Vitti, N.E.B. «Ερμής», Αθήνα 1986.

Θρακιώτης Κώστας, «Ο Γ. Βιζυηνός (1849-1896), Η ζωή και το έργο του», περ. «Θρακικά Χρονικά», τευχ. 17-18 (Χειμώνας-Άνοιξη 1965), Αφιέρωμα στο Γ. Βιζυηνό, σσ. 17-44.

Ιντιάνος Αντώνιος, «Ο Βιζυηνός στην Κύπρο», περ. «Κυπριακά Γράμματα», Α' 1, 15 Σεπ. 1934, σσ. 16α - 21β.

Ιωαννίδης Σάββας, «Ιστορία της Βιζύης Ανατολικής Θράκης (1885)», Επιμέλεια: Πολ. Παπαχριστοδούλου, ανάτυπο υπ' αριθ. 33 περ. «Α.Θ.Λ.Γ.Θ.», εν Αθήναις 1954, σσ. 5-20.

Καγιαλής Τάκης, «Πατριδογνωσία, Ξενοτροπία και Ιστορία - Καλλιγιάς και Ραγκαβής», στο συλλογικό έργο «Από το Λέανδρο στο Λουκή Λάρα, Μελέτες για της πεζογραφία της περιόδου 1830-1880», Επιμέλεια: Ν. Βαγενάς, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σσ. 119-148.

Καδάς Ν. Σωτ., «Οι Άγιοι Τόποι - εικονογραφημένα προσκυνητάρια 17^{ου}-18^{ου} αι.», εκδ. «Καπόν», Αθήνα 1998.

Καδάς Ν. Σωτ., «Προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων - Δέκα ελληνικά χειρόγραφα 16^{ου}-18^{ου} αι.», Θεσσαλονίκη 1986.

Καλινδέρης Μιχαήλ, «Αι συντεχνίαι και η Εκκλησία επί τουρκοκρατίας», Εκκλησιαστικά Εκδόσεις Εθνικής Εκατονπεντηκονταετηρίδος, εν Αθήναις 1973.

Καρδαράς Δ. Χρήστος, «το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο αλύτρωτος Ελληνισμός της Μακεδονίας Θράκης - Ηπείρου», εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1996.

Κασδόνης Γ., βλ. Δροσίνης Γ. - Κασδόνης Γ.

Κιακίδης Π. Θεόδωρος, «Ιστορία του Σαμμακοβίου και των περίξ ελληνικών κοινοτήτων», περ. «Θρακικά», τομ. 32, εν Αθήναις 1960, σσ. 5-294.

Kissinger Henry, «Διπλωματία», Μετάφραση: Γιούρι Κοβαλένκο, εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1995.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Η Γαλλική επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη», εκδ. «Διάττων», Αθήνα 1990.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Ι. Μοισιόδαξ», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.

- Κιτρομηλίδης Μ. Πασχάλης, ««Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο συλλογικό έργο, «Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997, σσ. 53-131.
- Κονόρτας Παρασκευάς, «Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17^{ος} - αρχές 20ού αιώνα», εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 1998.
- Κοντογιάννης Μ. Π., «Τουρκία και Τούρκοι», εκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκης», εν Αθήναις 1924.
- Κοντογιώργης Δ. Γιώργος, «Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση - Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας», εκδ. «Νέα Σύνορα» - Λιβάνης, Αθήνα 1982.
- Κόντος Κωνσταντίνος, «Γεώργιος Βιζυηνός», περ. «Το Νέον Κράτος», Έτος Β', τευχ. 15, Νοε. 1938, σσ. 1281-1290.
- Κόντος Κωνσταντίνος, «Γεώργιος Βιζυηνός», περ. «Το Νέον Κράτος», Έτος Γ', τευχ. 17, Ιαν. 1939, σσ. 1513-1519.
- Κόντος Κωνσταντίνος, «Γεώργιος Βιζυηνός», περ. «Το Νέον Κράτος», Έτος Γ', τευχ. 18, Φεβ 1939, σσ. 1619-1629.
- Κοραής Αδαμάντιος, «Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς (και η αυτοβιογραφία του)», τομ. Α', Πρόλογος: Κ. Θ. Δημαρά. εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984.
- Κουκουλές Φαίδων, «Βυζαντινών βίος και πολιτισμός», τομ. Δ', εκδ. Παπαζήση, εν Αθήναις 1951.
- Κουμανούδης Α. Στέφανος, «Συναγωγή νέων λέξεων - υπό των λογίων πλασθαισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», Προλεγόμενα: Κ. Θ. Δημαρά, εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1998.
- Κουρτίδης Αριστοτέλης, «Επεισόδια της εισβολής των Ρώσων εις Θράκην τω 1878», περ. «Α.Θ.Λ.Γ.Θ.», τομ. 23^{ος}, εν Αθήναις 1958, σσ. 185-192.
- Κρέμος Π. Γεώργιος, «Νεωτάτη Γενική Ιστορία ως Τέταρτος Τόμος Συμπληρωματικός της Γενικής Ιστορίας του Α. Πολυζωΐδου», εν Αθήναις παρά τω εκδότη Σ. Κ. Βλαστώ 1890.

- Krumbacher Karl, «Ελληνικό ταξίδι, φύλλα από το ημερολόγιο ενός ταξιδιού στην Ελλάδα και στην Τουρκία», Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια: Γ. Θανόπουλος, εκδ. «Ιστορητής», Αθήνα 1994.
- Κυριακίδης Στίλπων, «Ο Καπουκίνος Robert de Dreux στη Θράκη στα 1666», περ. «Θρακικά», τομ. Α', τευχ. Α' και Β', Αθήνα 1928, σσ. 106-115.
- Κωνσταντίνης Κ. Μ., «Το ταχυδρομείον κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827», εκδ. Ελληνικά Ταχυδρομεία, Αθήνα 1971.
- Κωνσταντινίδου Μαρία, «Βυζαντινοί δρόμοι - παραδοσιακές πόλεις», εκδ. «Σέλας», Αθήνα 1996.
- Κωστής Π. Κώστας, «Στον καιρό της πανώλης - εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14^{ου}-15^{ου} αιώνας», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.
- Κωφός Ευάγγελος, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», Ι.Ε.Ε. τομ. ΙΓ', «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 298-365.
- Λαμπουσιάδης Γ., «Οδοιπορικόν», περ. «Θρακικά», τομ. 9, εν Αθήναις 1938, σσ. 45-70.
- Λάσκαρις Μ. Θ., «Το Ανατολικόν Ζήτημα 1880-1923», τομ. Α' (1800-1878), εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1978.
- Λουκάκης Παύλος, «Αθήνα 1830-1940: Ιστορικές φάσεις παγίωσης του υπερσυγκεντρωτισμού της», Ε.Μ.Ν.Ε., Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: «Νεοελληνική πόλη - οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος», Αθήνα 26-28 Σεπ. 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπ. 1984, τομ. Α', Αθήνα 1985, σσ. 85-96.
- Λουρεντζής Ε. Κωνσταντίνος, «Ιστορία του Ρωσσο-τουρκικού πολέμου», Μετάφρασις εκ του Γαλλικού, εκδίδεται υπό Ιπποκράτους Μαργαρίτου και Κωνσταντίνου Αγόρα, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Κ. Πληθωνίδου, 1878.
- Λύτρα-Σιδερά Π., «Ο Γεώργιος Βιζυηνός φοιτητής στο Πανεπιστήμιο της Γοτίγγης», περ. «Παρατηρητής», τευχ. 23-4, 1993, σσ. 116-140.
- Λύτρα-Σιδερά Π., «Πρόσωπα και πράγματα από το διήγημα του Γ. Βιζυηνού», περ. «Παρατηρητής», τευχ. 23-24, 1993, σσ. 93-115.
- Μαμώνη Κυριακή, «Για τους Θράκες ο Βιζυηνός είναι ποιητής Εθνικός», συνέντευξη στην Ξ. Κατσαρή και την Ε. Σκάβδη, επιμέλεια Ξ. Κατσαρή.

- περ. «Εξώπολις», τευχ. 5, Καλοκαίρι 1996 «Γ. Βιζυηνός 100 χρόνια από το θάνατό του», σσ. 60-74.
- Μαμώνη Κυριακή, «Η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του Βιζυηνού», περ. «Θρακικά Χρονικά», αρ. 30, Ξάνθη 1973, σσ. 57-59.
- Μαμώνη Κυριακή, «Ο Γ. Βιζυηνός και η εκπαίδευση - Η διδασκαλική του θητεία και προσφορά», Πρακτικά Περιφερειακού Συνεδρίου: «Γεώργιος Βιζυηνός η ζωή και το έργο του», Δήμος Κομοτηνής, Πνευματικό Κέντρο, Κομοτηνή 1997, σσ. 33-39.
- Μαμώνη Κυριακή, «Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922), Ιστορία και δράση», Ι.Μ.Χ.Α. αρ. 261, Θεσσαλονίκη 1995.
- Μαμώνη Κυριακή, «Το Ξενοκράτειον Κληροδότημα - Ο Γ. Βιζυηνός και τα σχολεία της Αν. Θράκης», «Αθηνά» Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις επιστημονικής εταιρείας, τομ. ΟΓ' - ΟΔ', εν Αθήναις 1972-3, σσ. 379-401.
- Mehlan Aπο, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την τουρκοκρατία», Μετάφραση: Έλλης Παπαδημητρίου, στο συλλογικό έργο «Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνες)», εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1979, σσ. 367-407.
- Μελάς Σπύρος, «Γεώργιος Βιζυηνός: Ένας πρωτοπόρος του νεοελληνικού διηγήματος», περ. «Ελληνική Δημιουργία» 1949, Αφιέρωμα στον Γ. Βιζυηνό, σσ. 548-557.
- Μήλλας Ακύλλας, «Η Χάλκη των Πριγκηπονήσων», εκδ. Συλλόγου Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Η Μνημοσύνη» αρ. 1, Δεκ. 1984, εκδοτική επιμέλεια: «Εκδόσεις Άγρα».
- Μητσάκης Κάρολος, «Πορεία μέσα στο χρόνο / Αναδρομή στις ρίζες - Γ. Βιζυηνός», μελέτες νεοελληνικής φιλολογίας, εκδ. «Φιλοπότης», Αθήνα 1982.
- Μίλλερ Ουίλλιαμ, «Η Τουρκία καταρρέουσα, Ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας από τον έτους 1801 μέχρι το 1913» κατά μετάφρασιν Σπυρ. Π. Λάμπρου, ανετύπωσε ο βιβλιοπώλης Ευάγγελος Κων/νου Λάζος, εν Αθήναις 1994.
- Μιρμίρογλου Βλαδίμηρος, «Οι Δερβίσσαϊ», πρώτη έκδοση Κωνσταντινούπολη 1940, ανατύπωση από εκδ. «Εκάτη», χ. χ.

- Μιχάλης Αθανάσιος, «Ο Γ. Βιζυηνός και το γλωσσικό ζήτημα», περ. «Διαβάζω», αρ. 370, Ιαν. 1997, σσ. 48-52.
- Μοσχοβάκης Νικόλαος, «Το δημόσιο δίκαιο στην Ελλάδα την εποχή της Τουρκοκρατίας», Μεταγραφή: «Μαριάννα Κυριακάκη, εκδ. «Αρχιπέλαγος», Αθήνα, Απρίλιος 1998.
- Μοσχόπουλος Νικηφόρος, «Η Ελληνική Θράκη», περ. «Α.Θ.Λ.Γ.Θ.», τομ. ΙΕ', εν Αθήναις 1948-49, σσ. 5-176.
- Μουζέλης Νίκος, «Νεοελληνική κοινωνία - όψεις υπανάπτυξης», 2^η έκδοση, Μετάφραση: Τζένη Μαστοράκη, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1986.
- Μουλλάς Παν., «Ένας άγνωστος: ο συγγραφέας της *Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι*», στο συλλογικό έργο «Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα - Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880», Επιμέλεια: Νάσος Βαγενάς, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σσ. 269-277.
- Μουλλάς Παναγιώτης, «Πανεπιστήμιο Αθηνών: ποιητικοί διαγωνισμοί και ιδεολογία (1851-1877)», περ. «Τα Ιστορικά», τομ. 7, τευχ. 12-13, Αθήνα (Ιούνιος - Δεκέμβριος) 1990, σσ. 206-212.
- Μουσόπουλος Θανάσης, «Προσέγγιση στη ζωή και στο έργο του Γεωργίου Βιζυηνού», περ. «Προσέγγιση», τευχ. 25, Μάιος 1996, σσ. 102-108.
- Μουστάκης Βασίλης, «Ο αποστάτης του Φαναριού», περ. «Ελληνική Δημιουργία» 1949, Αφιέρωμα στο Γεώργιο Βιζυηνό, σσ. 609-10.
- Μούτσογλου Β. Βασίλης, «Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, 1821-1922», εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1998.
- Μπελιά Ελένη, «Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική - η περίπτωση της Θράκης, 1856-1912», εκδ. Ι.Μ.Χ.Α. αρ. 262, Θεσσαλονίκη 1995.
- Μπελιά Ελένη, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς τη Θράκη, 1869-1910» στον τόμο πρακτικών του συμποσίου: «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη», Ξάνθη, Κομοτηνή, Αλεξανδρούπολη, Ι.Μ.Χ.Α. αρ. 217, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 243-268.
- Νεϊρ Βέη (πρώην βουλευτού Θράκης), «Ανατολική Θράκη - Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον αυτής», εν Αθήναις 1927.

- Νικολακάκης Δ. Ηλίας, «Ο ιερός πόλεμος του Ισλάμ «Τζιχάντ»-Σύστασι-Καθιέρωσι-Σύγχρονες Εφαρμογές του», Θεσσαλονίκη 1989.
- «Νιρβάνα Παύλου, Τα Άπαντα, τα λογοτεχνικά και κριτικά με τα καλύτερα χρονογραφήματα», ανεστύλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας. том. Γ', εκδ. οίκος Χ. Γιοβάνη, Αθήνα 1968.
- Ξενοφόντος, «Άγησίλαος», Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, χ. χ.
- Ξηρέας Μαρίνος, «Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία και κατάλοιπα του Βιζυηνού», Λευκωσία 1949.
- «Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», «Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969», Αθήναι 1970.
- Οικονομίδης Μ. Αντώνιος, «Πόλεμος και ειρήνη στο Ισλάμ», (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1980.
- Παλαμάς Κ., Βασιλειάδης Ν., Βελιανίτης Θ., «Εγκώμια Γεωργίου Βιζυηνού», περ. «Θρακικά», том. 3^α, Παράρτημα Γ', εν Αθήναις 1931, σσ. 196-217.
- Παλαμάς Κωστής, «Βιζυηνός», Άπαντα, том. Β', εκδ. Μπίρης, Αναδημοσίευση στο περ. «Εξώπολις», τ. 5, σσ. 136-143.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871» στο συλλογικό έργο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα», εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1980, σσ. 216-235.
- Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Γεώργιος Βιζυηνός (1849-1896)», Βασική Βιβλιοθήκη 18, εκδ.«Αετός», Αθήναι 1954.
- Παπαγεωργίου Γιώργος, «Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^ο-20^ο αι.), Ι.Α.Ε.Ν., Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς αρ. 3, Αθήνα 1986.
- Παπαγιαννάκης Λευτέρης, «Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές Οικονομικές και Πολιτικές Διαστάσεις», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982.
- «Παπαδιαμάντης Α., Αυτοβιογραφούμενος», Ανατύπωση Α', Επιμέλεια: Παν. Μουλλάς, Ν.Ε.Β. «Ερμής», Αθήνα 1981.
- Παπαδόπουλου Α. Χρυσοστόμου, «Ιστορία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων», έκδοσις δευτέρα επηυξημένη, εν Αθήναις 1970.

Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Καλλιόπη, «Ελληνικά προξενεία στη Θράκη», Αθήνα 1976.

Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Καλλιόπη, «Λαογραφικές μαρτυρίες Γεωργίου Βιζυηνού», χ. χ.

Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Καλλιόπη, «Οικονομική και κοινωνική ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την τουρκοκρατία», περ. «Θρακικά», τομ. 47, εν Αθήναις 1974, σσ. 13-275.

Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Καλλιόπη, «Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θράκη (1685-1920)», εκδ. «Πιτσιλός», Αθήνα 1985.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», έκδοσις 5^η, τομ. 5^ο, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκης, εν Αθήναις 1925.

Παπαχριστοδούλου Πολύδωρος, «Ανατολική Θράκη και ο Ελληνισμός αυτής από το 1878-1922», περ. «Α.Θ.Λ.Γ.Θ.», τομ 27, εν Αθήναις 1962, σσ. 163-173.

Παπαχριστοδούλου Πολύδωρος, «Γεώργιος Ζαρίφης», (Μνημόσυνα), περ. «Θρακικά», τομ. 3, εν Αθήναις 1932, σσ. 362-367.

Παπαχριστοδούλου Πολύδωρος, «Η καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», περ. «Α.Θ.Λ.Γ.Θ.», τομ. ΙΣΤ', εν Αθήναις 1951, σσ. 76-112.

Παπαχριστοδούλου Πολύδωρος, «Ο Γ. Βιζυηνός λαογράφος», περ. «Ελληνική Δημιουργία», 1949, Αφιέρωμα στον Γ. Βιζυηνό, σσ. 611-612.

Παπαχριστοδούλου Πολύδωρος, «Τα ελληνικά γράμματα το ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα στη Θράκη», περ. «Α.Θ.Λ.Γ.Θ.», τομ. 25, εν Αθήναις 1960, σσ. 227-259.

Παπαχριστοδούλου Πολύδωρος, «Τα σχολεία των Σαρ. Εκκλησιών επί Τουρκοκρατίας» (Σημείωμα υπ' αριθ. 4), περ. «Αρχεῖον Θράκης», τομ. Ι', εν Αθήναις 1943-4, σσ. 304-311.

Παπούλια Βασιλική, «Ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργανώσεως της χερσονήσου του Αίμου», Μέρος Β', Θεσσαλονίκη 1984.

Πετρίδης Παύλος, «Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1884-1936», εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1984.

Petrooulos A. John, «Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), τομ. 1^ο, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.

- Πολίτης Αλέξης, «Ρομαντικά χρόνια - Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880», Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας αρ. 14, Ε.Μ.Ν.Ε.-«Μνήμων», Αθήνα 1993.
- Πολίτης Λίνος, «Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», έκδοση ΣΤ', εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991.
- Ρηγάτος Α. Γεράσιμος, «Το αμάρτημα της μητρός του Βιζυηνού - Μια ιατρική προσέγγιση», περ. «Εξώπολις», τευχ. 5 «Γ. Βιζυηνός 100 χρόνια από το θάνατό του (1896-1996)», σσ. 116-129.
- Σαμοθράκης Θ. Αχιλλεύς, «Λεξικόν Γεωγραφικόν και Ιστορικόν της Θράκης», έκδοσις Β', Επιμέλεια: Πολ. Παπαχριστοδούλου, Αθήνα 1963.
- Σαραντή-Σταμούλη Ελπινίκη, «Από την Ανατολική Θράκη - Η Σηλύβρια με τα γύρω της χωριά», (Α'), Αθήναι 1956.
- «Σαριπόλου Ι. Νικολάου, Προσωπικόν Αρχείον», ταξινομηθέν και σχολιασθέν υπό Μ. Δ. Στασινοπούλου, Π.Α.Σ.Π.Ε., Αθήναι 1963.
- Σαρρής Νεοκλής, «Οσμανική πραγματικότητα - Συστηματική παρά-θεση δομών και λειτουργιών», τομ. 1 Το δεσποτικό κράτος, τομ. 2 Δοσιματική διοίκηση, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα χ.χ.
- Σαχίνης Απόστολος, «Παλαιότεροι πεζογράφοι», εκδ. «Εστία», Αθήνα 1973.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Κωνσταντινούπολη, 1856-1908 - Η ακμή του Ελληνισμού», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994.
- Σβορώνος Γ. Νίκος, «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας», έκδοση η', Μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραχά, Βιβλιογραφικός οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1984.
- Σιδεράς Αλέξανδρος, «Αυτοβιογραφικά στοιχεία στη διδακτορική διατριβή του Γεωργίου Βιζυηνού», περ. «Θρακικά», σειρά 2^η, τομ. 11, (Εκατονταετηρίδα μνήμης για το θάνατο του Γεωργίου Βιζυηνού, 1896-1996), Αθήνα 1996-7, σσ. 105-114.
- Σιδεράς Αλέξανδρος, «Το αμφισβητούμενο έτος γεννήσεως του Γεωργίου Βιζυηνού», περ. «Ενδοχώρα», ειδ. τευχ. 3 (48), Δεκ. 1996, (έτος Βιζυηνού), Αλεξανδρούπολη, σσ. 59-62.
- Σκοπετέα Έλλη, «Η Δύση της Ανατολής - Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», σειρά «Κλειώ», Ιστορία και Θεωρία 2, εκδ. «Γνώση», Αθήνα 1992.

Σπαθάρη-Μπεγλίτη Ελένη, «Ιστορική και κοινωνική λαογραφία της Ανατολικής Θράκης», εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997.

Σπαθάρης Ιωάννης (κατά μετάφρασιν), «Η Ανατολική Θράκη κατά τον Τούρκον περιηγητήν του XVII αιώνος Εβλιγιά Τσελεπήν», περ. «Θρακικά», τομ. 7, εν Αθήναις 1936, σσ. 153-176.

Σπαθάρης Ιωάννης (κατά μετάφρασιν), «Η Ανατολική Θράκη κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπήν, Τούρκον περιηγητήν του XVII αιώνος», περ. «Θρακικά», τομ. 9, εν Αθήναις 1938, σσ. 23-36.

Σπανούδης Π. Κωνσταντίνος, «Ιστορικάί σελίδες - Ιωακείμ ο Γ'», εν Κωνσταντινουπόλει τύποις αδελφών Γεράρδων 1902.

Stojanovich Traian, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Μετάφραση: Ντόρας Μαμαρέλη, στο συλλογικό έργο «Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών 15^{ος}-19^{ος} αιώνας», εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1979, σσ. 287-345.

Sugar Peter, «Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)», τομ. Α', Μετάφραση: Παυλίνα Χρ. Μπαλουξή, εκδ. «Σμίλη», Αθήνα 1994.

Συγγρός Ανδρέας, «Απομνημονεύματα», τόμοι 2, Επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου-Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, εκδ. «Εστία» Ν.Ε.Β. Αθήνα 1998.

Σύρμου Βάνια, «Η διαγραφή των χαρακτήρων στο διήγημα του Γ. Μ. Βιζυηνού: «Ποίος ήτον ο φονεύς του αδελφού μου»», περ. «Τετράδια Ευθύνης», αρ. 29, «Ποίος ήτον ο Γεώργιος Βιζυηνός», 1989, σσ. 172-181.

Thucydides «Historiae», Vol I (libri I - VI), Lipsiae, In Aedibus B. G. Teubneri, D. N. Papadimas, Athenis, χ. χ.

Τοντόροφ Νικολάϊ, «Η βαλκανική πόλη, 15^{ος} - 19^{ος} αιώνας», Μετάφραση: Έφη Αβδελά - Γεωργία Παπαγεωργίου, τομ. Α'-Β', εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1986.

Τουσίμης Γεώργιος, «Η αντιπαράθεση μεταξύ ελληνικής κοινότητας Βοδενών και Οθωμανικής φεουδαρχικής οικογένειας Ντουρζή», στον τόμο πρακτικών Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: «Η Έδεσσα και η περιοχή της - Ιστορία και Πολιτισμός», Επιμέλεια Γ. Κιουτούτσκας, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 1995, σσ. 237-251.

- Τσιγάρας Χρ. Γεώργιος, «Τρία μονόφυλλα προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων στο Σοχό Θεσσαλονίκης», περ. «¹ Ο Πανσέληνος», τευχ. 3, Μάϊος-Αύγουστος 1998, Κατερίνη, σσ. 43-63.
- Τσιρπανλής Ν. Ζαχαρίας, «Η Ευρώπη και ο κόσμος (1814-1914), 2^η έκδοση, εκδ. «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 1993.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)», έκδοση γ', Πρόλογος Ν. Γ. Σβορώνου, Μετάφραση: Ιωάννα Πετροπούλου - Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1982
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαριλάου Τρικούπη, 1882-1895», Ι.Ε.Ε. τομ. ΙΓ', «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 8-22.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο συλλογικό έργο «Όψεις της Νεοελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα», Επιμέλεια: Δ. Γ. Τσαούση, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., Αθήνα 1984, σσ. 39-54.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο συλλογικό έργο: «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα», Ε.Ε.Π.Ε., Εισαγωγή-Επιμέλεια: Γ. Κοντογιώργης, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1977, σσ. 73-112.
- Ferro Marc, «Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918», Μετάφραση: Τζίνα Κατσιλιέρη, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 1993.
- Φραγκούδης Σ. Γεώργιος, «Η Κωνσταντινούπολις (Βυζάντιον-Σταμπούλ), Περιγραφή της Κωνσταντινουπόλεως λήγοντος του 19^{ου} αιώνας», Αθήναι 1901.
- Φωτέας Παναγιώτης, «Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις στο Βιζυηνό», περ. «Τετράδια Ευθύνης», αρ. 29 «Ποίος ήταν ο Γεώργιος Βιζυηνός», 1989, σσ. 121-128.
- Χάρης Πέτρος, «Έλληνες Πεζογραφοί», τομ. Γ', εκδ. «Εστία», Αθήνα 1968.
- Χασιώτης Γεώργιος, «Βυζαντιναί σελίδες, Δημοσιευθείσαι κατά τα έτη 1907-1908 εν τη εφημερίδι ο «Ταχυδρόμος» (Κωνσταντινουπόλεως) υπό το ψευδώνυμον Μούντζοφλος», τομ. Α', Αι Πριγκιπόνησοι, εν Αθήναις τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου 1910, σσ. 256-279.

- Χατζόπουλος Ν. Κωνσταντίνος, «Η επαρχία 40 Εκκλησιών», Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως «Θρακική Επετηρίς 1897», ανατύπωση με τίτλο «Θρακική προσωπογραφία», εκδ. «Ρήσος», Αθήνα 1991, σσ. 181-203.
- Hobsbawm E. J., «Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875», Μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994.
- Χριστοδούλου Μελισσηνός, «Σαράντα Εκκλησίαι Ανατολικής Θράκης», περ. «Α.Θ.Λ.Γ.Θ.», τομ. 33, εν Αθήναις 1967, σσ. 318-374.
- Χριστοφορίδης Χ. Βενιζέλος, «Ισιδώρου Γλαβά περιστασιακές ομιλίες», Ε.Ε.Θ.Σ. Α.Π.Θ., παράρτημα αρ. 32 του 26^{ου} τομ., Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 1-79.
- Χρονάς Πέτρος, «Χθόνιοι δεσμοί», περ. «Τετράδια Ευθύνης», αρ. 29, «Ποίος ήτον ο Γεώργιος Βιζυηνός», 1989, σσ. 132-141.
- «Χρονικόν - Ένα ταξίδι στη Θράκη στα 1433», (ανωνύμου) περ. «Θρακικά», τομ. Α', τευχ. Α' και Β', Αθήναι 1928, σσ. 116-123.
- Χρυσανθόπουλος Μιχάλης, «Γεώργιος Βιζυηνός - Μεταξύ φαντασίας και μνήμης», Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., Αθήνα 1994.
- Ψάλτης Β. Στ., «Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου», «Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων», εν Αθήναις 1919, ανατύπωσις 1997.
- Ψυχάρης Ι., «Το ταξίδι μου», Επιμέλεια Α. Αγγέλου, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1993.
- Wheatcroft Andrew, «Οι Οθωμανοί», Μετάφραση από τα αγγλικά: Χριστιάνα Σακελλαροπούλου, «Νέα Σύνορα» Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 1994.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abdülaziz bey, «Osmanlı adet, merasim ve tabirleri - toplum hayatı», c. 1-2, T.V.Y. Yayınları, İstanbul 1995.
- Abercrombie Nicholas, Hill Stephen and Turner S. Bryan, «The «Penguin» dictionary of Sociology», «Penguin» books 1986.
- Afetinan A., «Aperçu general sur l' histoire de l' Empire Turk - Ottoman», T.T.K. Bastmevi, Ankara 1976.
- Ahmad Feroz, «The making of modern Turkey», «Routledge», London and New York 1998.
- Akşin Sina, «Siyasal tarih (1789-1908)», στο συλλογικό έργο: «Türkiye Tarihi», c. 3 Osmanlı Devleti 1600-1908, «Cem Yayınevi», İstanbul 1997, σσ. 77-188.
- Akyıldız Ali, «Tanzimat dönemi Osmanlı teşkilatında reform, (1836-1856)», «Eren», İstanbul 1993.
- Alexander Christos John, «Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands circa 1500-circa 1600», Athens 1985.
- Ambrosio Thomas, «Ottoman “Hegemonic Control“ in the Balkans: An application of David Laitin’s Theory of Ethnic Cleavage Formation to Bosnia-Herzegovina», Paper presented at the 13th Annual University of Virginia Graduate Student Conference on Eastern Europe and the former Soviet Union, University of Virginia, April 1997, σσ. 1-20
- Asdracha Catherine, «La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles, Etude de géographie historique», Beihefte der byzantinisch-neugrichischen Jahrbücher 49, Athen 1976.
- Beldiceanu Nicoara, «XIVyüzyıldan XVI yüzyıla, Osmanlı Devet’in’de timar», Çeviren : Mehmet Ali Kılıçbay, «Teori», Ankara 1985.
- Belge Murat, «İstanbul gezi rehberi», T.V.Y. Yayınları, İstanbul 1994.
- Bosworth C. E., «Riffai’yya», E. I., New edition VIII, Ned-Sam-Leiden, E. J. Brill 1995, σσ. 525-526.
- Brackenbury Henry, R.A., Lieut.-Colonel, «The armies of the contending powers», «Special War Number, Russia and Turkey, The illustrated London News», May 23, 1877, σσ. 10-23.

- Braudel Fernard, «La Méditerranée et le monde méditerranéen, a l' époque de Phillippe II», tom. 1-2, Sixième édition, Paris 1985.
- Dr. Brockett L. P. and Hon. Porter C. Bliss, «The conquest of Turkey; or, The Decline and fall of the Ottoman Empire 1877-8», Hubbard Bros., Rublishers, Philadelphia 1878.
- Cassell's, «Illustrated history of the Russo-turkish war», Division II, Cassel Peter and Galpin, London, Paris and New York, 1896.
- Chardaloupas Catherine, «La Communauté Grecque de la Gallipoli - Thrace Orientale 1821-1860», «Contribution 'a l' étude de l' Hellénisme de l' Empire Ottoman», tome I-II, Université Montpellier III - Paul Valéry, 1999.
- Chryssanthopoulos Michalis, «Reality and imagination: The Use of History in the Short Stories of Yeórgios Viziinós», «The Greek Novel AD 1-1985» edited by Roderick Beaton, Croom Helm, London, New York, Sydney 1988, σσ. 11-21.
- Cole R. I. Juan, «Baha'u'llah's Tablet of Fuad (Lawh-i Fu'ad) : Commentary», Translations of Shaykhi, Babi and Baha'i Texts, No. 5, July 1997, σσ. 1-12
- Dakin Douglas, «The Greek struggle in Macedonia 1897-1913», I.M.X.A., αρ. 88, Θεσσαλονίκη 1966.
- Davison H. Roderic, «Osmanlı imparatorlugun'da reform 1856-1876», c. 1-2, Çeviren: Osman Akınhay, «Papurüs» Yayınevi, Istanbul 1997.
- Davison H. Roderic, «The first Ottoman experiment with paper money», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, σσ. 243-251.
- Dontas N. Domna, «Greece and the Great Powers 1863-1875», I.M.X.A., αρ. 87, Θεσσαλονίκη 1966.
- Drury Ian - Ruggeri Raffaele, «The Russo-turkish war 1877», editor: Lee Johnson, London 1994.
- Eraydın Selçuk, «Tassavvuf ve Tarikatlar» 5 Basım, Marmara Üniversitesi, İlhaiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Nu 82, Istanbul 1997.
- Ergenç Özer, «Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, σσ. 103-109.
- Evin Ö. Ahmet, «The Tulip Age and definitions of «Westernization»», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, σσ. 131-145.

- Faroqhi Suraiya, «Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam - ortaçağdan yirminci yüzyıla», Baskı 2, çeviren: Elif Kılıç, T.V.Y. Yayınları, İstanbul 1998.
- Faroqhi Suraiya, «Crisis and Change, 1590-1699», στο συλλογικό έργο «An Economic Social History of the Ottoman Empire», Vol. II (1600-1914), edited by Halil İnalcık, Cambridge University Press, 1977, σσ. 411-636.
- Garnier C., «La guerre d' Orient», Paris Schulz & Fils éditeurs, Liège Charles Gnusé libraire - éditeur, 1877.
- Goldfrank M. David, «The origins of the Crimean War», «Longman», London and New York 1994.
- von Grunebaum E. Gustav, «The structure of the muslim town», Islam: essays in the nature and growth of a cultural tradition, London 1961, σσ. 141-158.
- Hershlag Zvi Yehuda, «The late Ottoman finances - A Case-study in Guilt and Punishment», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited şirketi, Ankara 1980, σσ. 297-310.
- Heywood J. Colin, «The Ottoman Menzilhane and Ulak system in Rumeli in the eighteenth century», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited şirketi, Ankara 1980, σσ. 179-186.
- Hill Stephen, βλ. Abercrombie Nicholas, Hill Stephen and Turner S. Bryan.
- İnalcık Halil, «Application of the Tanzimat and its Social Effects», The Peter de Ridder Press, Lisse 1976, σσ. 3-33.
- İnalcık Halil, «Decision making in the Ottoman State», «Essays in Ottoman History», Eren, İstanbul 1998, σσ. 113-121.
- İnalcık Halil, «Islam in the Ottoman Empire», «Essays in Ottoman History», Eren, İstanbul 1998, σσ. 229-239.
- İnalcık Halil, «Tanzimat ve Bulgar meselesi», «Eren» İstanbul 1992.
- İnalcık Halil, «The Ottoman Empire - The classical age 1300-1600», Translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber, Weidenfeld and Nicolson, London 1973.
- İnalcık Halil, «The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», «Essays in Ottoman History», Eren, İstanbul 1998, σσ. 195-223.
- Issawi Charles, «Wages in Turkey (1850-1914)», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited şirketi, Ankara 1980, σσ. 263-270.
- Jelavich Barbara, «History of the Balkans», vol. 1 (18th-19th cen.), Cambridge University Press 1996.

- Jelavich Barbara, «Russia's Balkan entanglements, 1806-1914», Cambridge University Press 1993.
- Karal Ziya Enver, «The principles of kemalism», «Atatürk - founder of a modern state», edited by Ali Kazancıgil and Ergun Özbudun, «Hurst & Company», London 1997, σσ. 11-35.
- Karaman M. Lutfullah, «Tunalı Hilmi: An outstanding figure in the process of ideological change from Ottomanism to Turkism», «Journal», Issue #2/July 1997, σσ. 1-11.
- Karamursal Ziya, «Osmanlı malı tarihi hakkında tetkikler», T.T.K. Basımevi, Ankara 1989.
- Kazancıgil Ali, «The Ottoman-Turkish state and kemalism», «Atatürk - founder of a modern state», edited by Ali Kazancıgil and Ergun Özbudun, «Hurst & Company», London 1997, σσ. 37-56.
- Kıray Emine, «Osmanlı'da ekonomik yapı ve dış borçlar», İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1995
- Klein F.A., «The religion of Islam», London Curzon Press 1985.
- Koçoğlu Ayşe, «“The Name of the Çiftlik“: World-System Theory and Ottoman History», <http://www-transportations.eng.ohio-state.edu/association/ayse/html/ottoman.htm> , σσ. 1-14
- Koçu Ekrem Reşad, «Osmanlı Padişahları», «Ana Yayınevi», İstanbul 1981.
- Kofos Evangelos, «Nationalism and Communism in Macedonia», I.M.X.A., σρ. 70, Θεσσαλονίκη 1964.
- Lewis Bernard, «Race and Slavery in the Middle East», <http://www.fordham.edu/halsall/med/lewis1.html>, Oxford Univ. Press 1994, σσ. 1-18.
- Lewis Bernard, «Slade on Turkey», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, σσ. 215-226.
- Lewis Bernard, «The emergence of Modern Turkey», Oxford University Press 1961.
- Mansel Philip, «Constantinople - City of the World's desire, 1453-1924», «Penguin» books 1997.
- Mansfield Peter, «A History of the Middle East», «Penguin» books 1992.

- Mardin Şerif, «Religion and secularism in Turkey», «Atatürk - founder of a modern state», edited by Ali Kazancigil and Ergun Özbudun, «Hurst & Company», London 1997, σσ. 191-219.
- Marriot J. A. R., «The Eastern question - An historical study in European diplomacy», Oxford at the Clarendon Press, 1918.
- McCarthy Justin, «Ölüm ve Sürgün», çeviren: Bilge Umar, «İnkılap», İstanbul 1998.
- McCarthy Justin, «The Ottoman Turks - an introductory history to 1923», «Longman», London and New York 1997.
- Mélikoff Irène, «Les voies de pénétration de l' hétérodoxie islamique en Thrace et dans les Balkans aux XIVE - XVe siècles», στον τόμο πρακτικών του συνεδρίου «Halcyon day in Crete II» «The via Egnatia under Ottoman rule», edited by: Elizabeth Zachariadou Crete University Press, Rethymnon 1996, σσ. 159-170.
- Merdivenci Ahmet, «Plevne'ili Sögündal Köyü Türkleri», İstanbul 1997.
- Moullas Panayiotis, «Les concours poetiques de l' université d' Athènes 1851-1877», thèse pour le Doctorat d' Etat présentée a l' Université de Paris-Sorbonne, 1976.
- Muhtar Ahmed Paşa Gazi, «Anılar -2-, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi», T.V.Y. Yayınları, İstanbul Ekim 1996.
- Öztuna Yılmaz, «Bir darbenin anatomisi», «Ötüken», İstanbul 1990.
- Öztuna Yılmaz, «Tarih sohbetleri», c. 1 «Sultan Hamid Devri Türk Ordusu», σ.σ. 243-246.
- Palmer Alan, «Osmanlı imparatorluğu son üç yüz yıl - Bir çöküşün yeni tarihi», altıncı baskı, çeviren: Belkıs Çorakçı Dişbudak, «Sabah Kitapları», İstanbul 1997.
- Hon. Porter C. Bliss, βλ. Dr. Brockett L. P. and Hon. Porter C. Bliss.
- Poulton Hugh, «Turkish Nationalism and the Turkish Republic - Top Hat, Grey Wolf and Crescent», «Hurst and Company», London 1997.
- Psomiades Harry, «The Eastern Question: The last Phase», I.M.X.A., σφ. 98, Θεσσαλονίκη 1968.
- Quataert Donald, «The Age of Reforms, 1812-1914», στο συλλογικό έργο «An Economic and Social History of the Ottoman Empire», Vol. II (1600-1914), edited by Halil İnalcık, Cambridge University Press, 1997, σσ. 759-943.

«Redhouse», Yeni türkçe - ingilizce sözlük, Eighth Edition, «Redhouse» Yayınevi, İstanbul 1986.

Reed A. Howard, «Ottoman Reform and the Janissaries: The Eşkenci Layhastı of 1826», T.S.E.T. (1071-1920), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, σσ. 131-145.

Ruggeri Raffaele, βλ. Drury Ian, Ruggeri Raffaele.

Ryan S. Charles, «Under the red crescent» in association with his friend John Sandes, London, John Murray, Albermarle street, 1897.

Schacht Joseph, «An introduction to Islamic law», Clarendon Press, Oxford 1984.

Şentürk Hüdai, «Osmanlı Devleti'nde Bulgar meselesi (1850-1875)», T.T.K. Basımevi, Ankara 1992.

Sertoglu Mithat, «93 Harbi», «Resimli Tarih Mecmuası», İstanbul, (I) Sayı: 38, Şubat 1953, σσ. 2072-2077, (II) Sayı: 39, Mart 1953, σσ. 2138-2143, (III) Sayı: 40, Nisan 1953, σσ. 2202-2207, (V) Sayı: 43, Temmuz 1953, σσ. 2482-2487, (VI) Sayı: 44, Ağustos 1953, σσ. 2544-2549, (VII) Sayı: 45, Eylül 1953, σσ. 2608-2613, 2624, (VIII) Sayı: 46, Ekim 1953, σσ. 2676-2680.

Shaw Ezel Kural, βλ. Shaw J. Stanford and Shaw Ezel Kural.

Shaw J. Stanford and Shaw Ezel Kural, «History of the Ottoman Empire and Modern Turkey», Vol. II Reform, Revolution and Republic - The Rise of Modern Turkey 1808-1975, Cambridge University Press, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, reprinted 1985.

Şimşir N. Bilal (Hazırlayan), «Rumeli'den Türk göçleri», belgeler, cilt 1 (Doksanüç Muhacereti 1877-1878), T.T.K. Basımevi, Ankara 1989.

Sowards W. Steven, «Lecture 3: The principles of Ottoman rule in the Balkans», <http://www.lib.msu.edu/sowards/balkan/lecture3.html>, σσ. 1-7

Sumner B. H., «Russia and the Balkans 1870-1880», Oxford Clarendon Press 1937.

«The New York Times», date: May 26, 1877, «The Turkish Army», <http://www.iit.edu/~gunahus/art71-80.html>.

«The war correspondence of «Daily News» 1877, with a connecting narrative forming a continuous history of the war between Russia and Turkey (including the letters of: Mr Archibald Forbes, Mr J. A. MacGahan and many other special correspondents in Europe and Asia», second edition, London MacMillan and co. 1878.

- Todorof Nikolai, Velkov Asparuh, «Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s.-début du XVIe s.)», editions de l' Academie Bulgare des sciences, Sofia 1988.
- Toledano R. Ehad, «Osmanlı köle ticareti», çeviren: Y. Hakan Erdem, T.V.Y. Yayınları, Istanbul 1994.
- Turner S. Bryan, βλ. Abercrombie Nicholas, Hill Stephen and Turner S. Bryan.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, «Osmanlı Tarihi», III Cilt, I Bölüm, T.T.K. Basımevi, Ankara 1951.
- Velkof Asparuh, βλ. Todorof Nikolai, Velkov Asparuh.
- Vogiatzis S. Georgios, «Die Anfänge der Türkenherrschaft in Thrakien und die ersten niederlassungen», Wien 1987.
- Vryonis Speros, «The decline of Medieval Hellenism and the process of islamization from the eleventh through the fifteenth century», Berkley, Los Angeles, London 1971.
- Yerasimos Stefanos, «Azgelişmişlik sürecinde Türkiye», kitap 2 «Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına», türkçesi: Babür Kuzucu, Belge Yayınları, beşinci baskı, Istanbul Ekim 1987.

